MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No. : 558
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No. : 38
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Prof.Dr.

HAKKI DURSUN YILDIZ

ARMAĞANI

İSTANBUL 1995

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No: 558
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI No: 33

Prof. Dr.
HAKKI DURSUN YILDIZ

ARMAĞANI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
KÜTÜPHANESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
1995

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ
(26 Mart 1937 - 23 Ekim 1992)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SUNUŞ

Fakültemizin kurucu Dekanı ve Üniversitemizin ikinci Rektörü merhum Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın kaybından doğan acıları hep yüreğimizde hissediyor, aziz hatırasını hafızalarımızda, ve sohbetlerimizde daima yaşatıyoruz.

Onu meslek hayatımız boyunca bir hoca, bir idareci ve bir ağabey olarak tanıdık; meslektaşları arasında yükselişine de muhabbet ve gururla şahit olduk. O, etrafında bulunan herkesi âdeta bir baba ve bir hoca olarak himaye eder, onlara çalışmalarında daima yardımcı olmaya gayret gösterirdi. Fakültemizin, emsalleri arasında süratle gelişip inkişaf etmesinde, bölüm sayısının ülke ihtiyaçlarına göre arttırılmasında ve eğitim kadrolarının zenginleştirilmesinde onun büyük rolü asla inkâr edilemez. Merhum Dekanımız bize çalışma imkânları hazırlarken bölümler ve hocalar arasında fark gözetmez, her bilim dalına ve mensuplarına aynı samimiyetle hizmet etmeye gayret ederdi. İyi idareciliğinin yanı sıra, kendi sahasında iyi bir hoca, iyi bir bilim adamı olarak da tanınırdı. Şüphesiz o, yaptığı çalışmaları, yayınları ve yetiştirdiği başarılı öğrencileri ile de temayüz etmişti.

Merhum Dekanımızın hâtırasını ebedîleştirmek amacıyla hazırladığımız bu esere birçok mesai arkadaşının katkıları olmuştur. Gerek Fakültemizin fen ve edebiyat bölümlerinden ve gerekse diğer üniversitelerden makaleleri ile bu esere katılan meslektaşlarımıza minnettarlığımız sonsuzdur. Makaleler eserde soyadı sırasına göre yer almıştır. Bizzat şahsiyeti ile ilgili olan yazıları başa koymayı uygun bulduk.

Bu kitabın hazırlanmasında ve basılmasında emeği geçen Yayın Kurulu üyeleri ile Türk Tarih Kurumu yetkililerine teşekkür ederim.

Prof. Dr. Mustafa Çetin VARLIK
Dekan

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

Nuray YILDIZ-Gültekin YILDIZ	Prof.Dr. Hakkı Dursun YILDIZ'ın Hayatı ve Eserleri	1
Hakkı Dursun YILDIZ	M.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi'nin Tarihçesi	15
Ali M. DİNÇOL	Sevgili Dostumun Ardından	39
M. Taner TARHAN	307'li bir "Türklük Eri"	41
Ahmet AĞIRAKÇA	Emiru'l-umera Ebu'l-Hüseyin Beckem et-Türki	47
Ali AHMETBEYOĞLU	Avrupa Hunları'nın "Sihirli Geyik" Efsanesi	65
Ali AKYILDIZ	Hazîne-i Evrak'ın Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856)	69
Meral ALPAY	Kütüphane Ve Bilgi Bilimleriyle İletişim Bilimleri Arasındaki İlişki	85
Coşkun ALPTEKİN	Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri İlk Paralardan Örnekler	91
B. Kemal ATAMAN-Necla KARABULUT	Arşivcilik Meslek Hastalıkları	99
Adnan AYDIN	Ülkemizde Alıcı Ortamların Çevre Kirliliğinden Korunması	107
Bilgin AYDIN	Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde Hususi Mahiyette Düzenlenmiş Siciller ve Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Şer'iye Sicilleri	115
Tuncer BAYKARA	Ribât ve Rabât	125
Oktay BELLİ	Eskiçağ ve Ortaçağ'da Doğu Anadolu Bölgesinde Kurulan Uygarlıklar İçin Demir Madenciliğinin Önemi	129
Fahrünnisa BİLECİK	Özbek Hiciv Üstadı Nimet Eminov (1937)	133
Hakan ÇİL	Humboldt'un Dil Görüşü	137
Günay ÇOLAKOĞLU	Temel Fungisit Grupları	149
Yaşar ÇORUHLU	Türk Sanatı ve Kültüründe Ayı Sembolizmi	159
Nadir DEVLET	Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar	167
Feridun M. EMECEN	Gazâya Dâir-XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti-	191

Vahdettin ENGİN	İstanbul Şehir İçi Ulaşımında Raylı Sisteme Geçiş: İlk Atlı Tramvay Hatlarının Yapılışı	199
İnci ENGİNÜN	Turan Oflazoğlu'nun Tarihe Bakışı	211
Mine ENGİNÜN-Ayşe OGAN	Kırmızı Pancarın Şifalı Etkileri Üzerine Ön Araştırma	221
İsmail E. ERÜNSAL	Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Karşılaşılan Güçlükler I: Eser ve Müellif Adının Tesbiti	233
S. Ümit Oktay FIRAT	Çok Değişkenli İstatistik Analizlerin Uygulanmasında Yöntem Seçimi	245
Yurdun FIRAT	Selülozun Akrilatlarla Graft Kopolimerizasyonu	255
İbrahim GÜLER	XVIII. Yüzyılda Sinop'ta İran Şehzadeleri	259
Hüseyin HACIOĞLU	Bulgaristan'da Türk Okulları Kronoloji	267
Fikret IŞILTAN	Bizans Tarihini Nasıl Algılamalıyız	277
Mücteba İLGÜREL	Osmanlı Topçuluğunun İlk Devirleri	285
Nedim İPEK	Bosna-Hersek Göçü (1878-1914)	295
Ali KARACA	Hamidiye Hafif Süvari Alayları Hakkında Bazı Tesbitler (1890-1900)	309
Oğuz KARAKARTAL-Baki ASİLTÜRK	Sadık Rıfat Paşa ve "İtalya Seyahatnamesi"	319
Emel KEFELİ	Fransız Yazarların Gözüyle İstanbul	331
Zeynep KERMAN	Araba Sevdası	339
Murat KOÇ	AYSCHE (AYŞE) Adlı Roma Üzerine Bir İnceleme	349
Sait KOFOĞLU	Hamid Oğulları Beyliği Döneminde İlhanlı Hükümdarları Adına Kestirilmiş Orijinal Birkaç Sikke	353
Kemalettin KÖROĞLU	Assur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi/Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihî Coğrafyası	359
M. Zeki KUŞOĞLU	Güzel ve Faydalıya Dair	367
Mübahat S.KÜTÜKOĞLU	Son Devir Osmanlı Resmî Ziyâfetleri	369
Erdoğan MERÇİL	Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleriyle İlgili Bir Deneme	393
Özcan MERT	XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kocabaşı Deyimi, Seçimleri ve Kocabaşılık İddiaları	401
Emine Gürsoy-NASKALİ	Kırgız Nasrettin	409
Ali ÖNGÜL	EMİR ÜNER (ö. 492/1098)	413

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Z. Sibel ÖZDOĞAN-
Mahir ARIKOL — Türkiye'de Yeni ve Yenilenebilir Enerji Teknolojilerinin Uygulanabilirliğini Etkileyen Teknolojik, Ekonomik ve Çevresel Faktörler 419

Cemil ÖZTÜRK — Türkiye'de Meslekî ve Teknik Eğitimin Doğuşu (I): Islahhâneler 427

Necdet ÖZTÜRK — Yeni Bir Anonim Tevârih-i Âl-i Osman Nüshası ve Bir Düzeltme 443

Veli SEVİN — Arkeolojik Belgelerin Işığında Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü'nün Tarihî Coğrafyası 449

Alev SINAR — Sürgündeki İki Baba: Namık Kemal ve Ziya Gökalp 451

Erdal ŞAHİN — Büyük Çağdaş Özbek Edibi Hurşid Devran 455

Ahmet ŞİMŞİRGİL — Rum Beylerbeyi Yörgüç Paşa'nın Hayatı ve Vakıf Eserleri 459

Enver TÖRE — İbnürrefik'in Münevver'in Hasbıhali İsimli Piyesiyle Çehov'un Ayı İsimli Piyesinin Karşılaştırılması 473

Zekeriya TÜRKMEN — II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusu'nun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizât-ı Askeriye Nezâreti ve Faaliyetleri 479

Aygün ÜLGEN — Türk Mimarisinde Minarenin Gelişimi 495

Kemal YELEKÇİ — Böcek Feromonları 509

Gültekin YILDIZ — İç Asya Göçebe Topluluklarında İslâm Öncesi Defin Töreni ve Sosyo-Ekonomik Boyutları 523

Aysel YONTAR — Çocuk Yayınları Konusunda Bilgilendirme Ve Çocuk Kütüphaneleri İlişkisinde İletişimin Önemi 543

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

PROF. DR. HAKKI DURSUN YILDIZ'IN HAYATI ve ESERLERİ

Doç. Dr. NURAY YILDIZ
GÜLTEKİN YILDIZ

Prof. Dr. Hakkı DursunYıldız'ın 23 Ekim 1992 tarihinde aramızdan ayrılışı, ülkesi, mensubu olduğu Marmara Üniversitesi, ailesi, arkadaş ve dostları için, yeri doldurulamayacak bir boşluk bırakmıştır. Çünkü onu tanıyan herkes çok sever ve arkasında güvenilir büyük bir güç olarak hissederdi.

Çalışkan, mert, lider vasıflı, sevecen kişiliği ile, herkesin sevdiği bir insan olarak kalplerdeki yerini almış olduğuna inanıyoruz. Onun, ayırd etmeksizin, bütün insanlara duyduğu sevgi karşılıksız kalmamıştır.

Hakkı Dursun Yıldız, 1937 yılında Artvin ilinin Şavşat kazasının Karaağaç (Verhunal) köyünde dünyaya gelmiştir. Kendisinin ve diğer aile üyelerinin anlattığına göre, bölgenin tek müslüman Türk terzisi olan babası Osman Yıldız (1900-1937), gece gündüz çalışma sonrası, genç yaşta vefat etmiş, ve bir kaç ay sonra doğan son oğlunu görmemiştir. Ailenin, hayattaki iki erkek ve bir kız evlâdını takiben doğan Hakkı Dursun, annesi Seyhat Yıldız ve Şavşat geneli ile köyünde nüfuzlu bir insan olan dedesi Şuaib Ağa'nın gözetiminde büyümüştür. Her zaman iftihar ve hürmet ile bahsetmiş olduğu dedesi, gerek ciddi ve yardımsever şahsiyeti, gerekse okuma ve öğrenime gösterdiği teşvik ile O'nun profesörlüğe varan hayat çizgisi üzerinde çok önemli bir rol oynamıştır. Bunlarla beraber, herkese medhederek tanıttığı ve ormanlık bir dağ köyü olan memleketi ve buradaki hayat tarzının da, O'nun şahsiyetinin teşekkülünde etkili olduğu kesindir. Köyünde bitirdiği ilkokul eğitimi (1946-1951) sırasında, bir yandan da her köy çocuğu gibi çobanlık yaparak büyük mesûliyetler yüklenmesi ve sert iklimle mücadeleyi öğrenmesi, istikbalin "tuttuğu işi koparan" Hakkı Dursun Yıldız'ın temellerini hazırlamıştır.

İlkokulu bitirdiği sene kaza merkezinde ortaokulun açılması üzerine, 1949 yılında vefat eden dedesinin de arzu etmiş olduğu gibi okuma, ilim ve öğrenme yoluna girerek Şavşat'a gitmiş, köyden gelmiş diğer çocuklarla ev tutarak, erken yaşta, ailesinden uzak ve yalnız yaşamayı da öğrenmiştir. Bu günleri, imkansızlıklar çeken öğrencilere örnek olması için sık sık anlatır, nüktedan üslûbuyla hayat mücadelesinden kesitler verirdi. Evin duvarındaki deliğin altına, yarıya kadar su doldurulmuş bir teneke kutu koyarak, delikten gelen farelerin boğulmasını sağlaması, bu mücadele içerisinde geliştireceği pratik çözümlerden belki de ilki idi. Kendi ekmeğini kendi pişirmesini ise şöyle anlatırdı:

"Arkadaşlar ile birlikte oturduğum evde, ekmek yapmak için hamur yoğurma sırası bana gelince, bu işi iyi becerirdim. Ancak sınıfta, tırnaklarımın diplerinde kuruyan hamurları, sıranın altında gizlice kazırdım".

O yıllarda elde edebildiği Atsız'ın, Şapolyo'nun tarihî romanları ve Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun kitapları ile tarihe karşı ilgi duymaya başladığını ve henüz ortaokul sıralarında "Herodot Hakkı" lakabıyla anılır olduğunu ifade ederdi. Kaderin bir cilvesi ile Öğretmen Okulu'na giriş imtihanını kaçırınca, Artvin il merkezinde bulunan liseye gitmiş; 1957 yılında, ortaokolu olduğu gibi, lisenin fen şubesini de iftihar listesinde bitirerek, öğretmen değil ama öğretim üyeliği yolunu açacak olan İstanbul'a gelmiştir. Ancak, öğretim üyeliği imkânını sağlayan İstanbul, memleketinde bölge şampiyonu olan Hakkı Dursun'a, güreş kulübüne girecek parası olmadığı için, bir güreş istikbali sağlayamamıştır. Lise yıllarındaki dostlarından Nihad Yılmaz, Hasan Ekinci, Mülâzım Şimşek, Alaaddin Avcı, Orhan Sümer ve Selim Avcı gibi isimlerle, başarılı olup olmamaktan korkarak çıktıkları mechûl hayat yolu, bu temiz Anadolu çocuklarının yükselişine rehberlik edecektir.

Çok sevdiği ve kalpten bağlı olduğu köyünden ve anacığından çok uzaklarda, önce ailesinin isteği ile doktor olmak için tıbbiyeyi düşünürse de, kısa zaman sonra asıl ilgi ve sevgisinin tarihe olduğunu farkeder ve Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'na girerek, bir yandan da İ.Ü. Edebiyat Fükültesi Tarih Bölümü derslerine devam eder. Yıllar sonra kızının tıbbiye öğrenimi görerek doktor olması, oğlunun ise tarih tahsili yapması, o zaman birini tercih etmek durumunda kaldığı iki eğiliminin de, evlâdları yoluyla hayata geçmesini sağlamıştır. Edebiyat Fakültesi'ne ilk gelişini kendisi şöyle anlatırdı: "Bir hafta süreyle Edebiyat Fakültesi'nin kapalı olduğunu görüyor ve bitişikteki Fen Fakültesi'nin derslerine devam ederek vakit geçiriyordum. Bir zaman sonra, kapalı olduğunu sandığım kapının Fakülte Matbaası'nın kapısı olduğunu öğrendim". Fakülte ile ilgili bu ilk hatırasına konu olan matbaa, ilerki yıllarda O'nun çabaları ile verimli bir şekilde çalışmış, kağıd bulunamayan sıkıntılı yıllar dahil olmak üzere faaliyetini en iyi şekilde sürdürmüştür. O'nun "en zevkli uğraşım" dediği kitap ve kitap basımı ile ilgisi, bu ilk üniversite yıllarında başlamış; Yüksek Öğretmen Okulu'nda arkadaşları ile çıkardığı Pınar Dergisi'nin (Mart 1960) yazı işleri müdürlüğünü yaparken, Tarih Kurumu yayınlarının getirilmesini de organize etmiş ve mütevazi harçlığı ile kendi şahsî kütüphanesinin de ilk çekirdeğinin oluşturmaya başlamıştır. Yüksek Öğretmen Okulu yıllarında, hayatı boyunca koruduğu samimiliği, açık yürekliliği ve dürüstlüğü sayesinde sevilerek geniş bir arkadaş çevresine sahip olmuştur. Ömrü boyunca devam ettiği bu dostlukları sık sık biraraya gelerek eski günleri yâd ettiği, kendisinden dört ay sonra vefat eden Hıdır Selek ile Meral Şenöz (Alpay), Gönül Alpay (Tekin) ve Günay Alpay (Kut) önemli bir yere sahiptiler.

1961 yılında Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden; Umumi Türk Tarihi Eskiçağ, Yeniçağ ve "Suriye'nin Fethi" konulu bitirme tezini hazırladığı tezli Ortaçağ, sertifikaları ile mezun olmuş ve hocaları Mükrimin Halil Yinanç ve Fikret Işıltan'ın teveccühleri ile Ortaçağ Kürsüsü'ne asistan olarak alınmıştır. Hayatında önemli bir kilometre taşı olan akademik dünyaya intisâbından bir sene sonra ise, bir diğer önemli karar ile, Prof. Dr. Afif Erzen'in Pamfilya gezisinde tanıştığı, arkeolog Nuray Alpan (Yıldız) ile evlenmiştir. Mükrimin Hoca'nın vefatı üzerine, doktora çalışmalarına Ortaçağ Kürsüsü'ndeki diğer hocası Prof. Dr. Fikret Işıltan denetiminde başlamış, bir yandan hocasının önerdiği "Halife Mû'tasım devrinde Abbâsî İmp." konusu üzerine çalışırken, diğer yandan da Arapça derslerine devam etmiştir. Kendisi bu devreyi anlatırken; hocası Fikret Bey'in evinde uzun

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zaman süren çalışmalardan ve hocasının metod ve üslûb ile ilgili son derece titiz tutumundan sözeder, bunun kendisini son derece zorlamak ve yormakla beraber olayları değerlendiriş ve kaleme alışında önemli katkılar kazandırdığını belirtirdi. Bu yüzdendir ki, hocasının emekliliğinden sonra da O'nunla saygı ve sevgiye dayalı ilişkisi sürmüş, her vefalı öğrenci gibi, bayramların ilk günleri hocasının ziyaret etmeyi hiç bir zaman ihmâl etmemiştir. Tıpkı Yüksek Öğretmen Okulu'nda olduğu gibi, Edebiyat Fakültesi'nde de kısa zamanda sevilmiş, gerek arkadaşları gerekse hocalarından oluşan zengin bir çevreye sahip olmuştur. Ortaçağ Kürsüsü'nde O'nunla beraber akademik hayata dahil olan Erdoğan Merçil ve Işın Demirkent gibi isimler, O'nun bu yıllarda edindiği ve vefatına dek ilişkisini sürdürdüğü çalışma arkadaşları olmuşlardır. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ise, hem çok sevip saydığı, hem de kendine ideal edineceği Türk milliyetçiliği fikriyâtının gelişmesinde istifâde ettiği bir hocası, bir büyüğü olmuştur.

Özellikle Halife Mû'tasım ve Türk kumandanı Afşin arasındaki ilişki ve Mû'tasım'ın iktidara gelmesi ve kalmasında Türkler'in etkileri konusunda sağladığı tarihî deliller açısından değer taşıyan doktora çalışmasını bitirip, "tarih doktoru" olduktan (1966) sonra, Nisan 1967-Mart 1969 tarihleri arasında vatanî görevini yapmak için fakülteden uzak kalmıştır. Uzun sayılabilecek askerliği sırasında kendisi ve ailesinin çektiği maddî sıkıntılar karşısında, herkesin teneffüs yaptığı boş saatlerde çalışarak Ahmed Rasim'in "Osmanlı Tarihi"ni yeni harflere kazandırmıştır. Burhaniye'deki askerlik yılları sona erdikten sonra, Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine dönmüş, kısa bir süre sonra da Fransız Hükümeti'nin bursiyeri olarak bu ülkeye gitmiştir. Haziran 1969-Haziran 1970 arasındaki bir senelik süreyi Lyon ve Aix-en-Provence'da lisan kursları ile ilmî araştırmalar ile geçirmiş, bir yandan da orada tanıştığı meslektaşları Bayram Kodaman, Zeki Arıkan ve ziraatçi Orhan Doğan ile ülkesini tanıtıcı sosyal faaliyetlerin organizasyonuna girişerek , Marsilya ve Aix-en-Provence'da tertib edilen konferanslar, folklor gösterileri vs. ile Türkiye'yi en iyi şekilde temsile uğraşmıştır. Hayatı boyunca tek dayanamadığı his olan yalnızlık, askerlik yıllarında olduğu ve daha sonraları Almanya'da geçireceği günlerde tekrarlanacağı gibi, eşini ve 1963 yılında doğan kızı Bilge'yi yanına getirtmesiyle sona ermiş, ancak vatan hasreti hep yüreğinde yanan bir kor olarak kalmıştır. Fransa günleri anlatırken en çok üzerinde durduğu, çektiği vatan hasreti ve Türkçe konuşan bir Türkiye Ermenisi ile karşılaşınca duyduğu sevinçti.

Fransa dönüşü, doçentlik tezi için çalışmalara başlamış, doktora tezinde "Mû'tasım devrinde Türkler ve Samerra'nın kuruluşu" başlığı altında incelediği Abbasî-Türk ilişkilerinin bu en hareketli dönemini klasik kaynaklara dayanarak gün ışığına çıkarmaya karar vermiştir. Kendisinin de belirttiği gibi Türk tarihinin genel çerçevesinde çok önemli olmayan bu ilişkiler, Abbasî tarihi ve Anadolu'daki ilk Türk iskânları açısından önemli ipuçları taşıyacabilecek karakterdedir. "Samerra Devri'nin sonuna kadar İslam Devleti'nde Türkler" adını taşıyan eseri, İslam Tarihi'nin 836-892 yılları arasındaki genel çerçeveye katkıda bulunduğu gibi, Türkler'in Ön-Asya'da askeri bir güç olarak ortaya çıkmaları konusuna değinen temel eserlerden biri olmuş ve "İslamiyet ve Türkler" künyesi ile iki defa basılmıştır (1976, 1980). Kendisini doçent yapan (1972) bu eseri, Türk Milli Kültür Vakfı'nın 1976 Armağanı'na da layık görülmüştür. Türkler'in müslüman olması konusunda da eserleri bulunan Hakkı Dursun Yıldız, İslam'ın, Türk'ün

millî karakterine uygunluğu ve millî kimliğini korumasındaki katkılarına, dikkat çekmiştir. Türk boylarının ihtidâsının, Arapçı ve baskıcı Emevî yönetimi yerine, Türkler'e önemli görevler ihdas eden Abbasî halifeleri döneminde ve ilk olarak Maveraünnehir ve Harezm'de gönüllü olarak gerçekleştiğinin altını çizmiş, İslam'ın misyonerlik çalışmalarının ise daha çok tüccarlar ve sufî dervişler yolayla gerçekleştiğini vurgulamıştır.

Profesörlüğü öncesi, Goethe Enstitüsü'nün İstanbul kurslarını bitiren ve 1977 yılında da Giessen şehrine giderek burada gerek Almanca gerekse mesleği ile ilgili çalışmalarda bulunan Hakkı Dursun Yıldız, Türkiye'ye dönüşü ile tekrar Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine devam etmiştir. 1979 yılında, Türk askeri birlikleri-Abbasi hilâfeti ilişkilerinin bâkir kalmış bir diğer konusu ile ilgili çalışması ile profesör olmuştur. "Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı: Sacoğulları" ismini taşıyan bu eserinde, 834-969 devresinde desantralizasyon sürecine girmiş Abbasî Devleti hükmündeki topraklarda asker valilerin kurdukları bağımsız hanedanlıklardan biri olan Sacoğulları (Sacîler)nı ele almış; Azerbaycan ve Ermeniye'de ortaya çıkan (890) ve Tolunoğulları'ndan sonra ikinci bağımsız Türk hanedanı olarak önem taşıyan bu hanedanın başa geçen üyelerini üç ayrı makalede incelemiştir (1976-78-79). Klasik İslam ve Ermeni kaynaklarına dayalı bu çalışması da, konu hakkında daha önceki yegâne çalışmanın (Defrémery) 1847 yılı bilgilerine dayalı olduğu düşünülürse, tıpkı İslamiyet ve Türkler'i gibi orijinal bir karakter taşır. Yine 1979 yılında, ünlü şarkiyatçı Bernard Lewis'in aynı adlı kitabının Fransızca baskısından (Neuchatel 1958) çevirerek yayınladığı "Tarihte Araplar" adlı eserle de, dilimizdeki İslam Tarihi literatürünün zinginleşmesine katkıda bulunmuştur.

Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın hayatının son on yılına damgasını vuran olay hiç şüphesiz, 3 Eylül 1982 tarihde, kurulan Marmara Üniversitesi'nin (eski İktisadi ve İdari İlimler Akademisi) Fen-Edebiyat Fakültesi'ne dekan olarak atanmasıdır. Edebiyat Fakültesinden kendisini tanıyan Prof. Dr. Mehmed Kaplan'ın, Rektör Orlan Oğuz'a tavsiyesi yolu ile, kendi irâdesi dışında gelişen bu olay, alim Hakkı Dursun Yıldız'ın kendisini tanıyanlarca bilinen teşkilatçılık ve liderlik vasıflarının pratiğe dökülmesini sağlamaştır. Fındıkzade'de bir apartman katında üç ayaklı bir masa başında ve astı olmadan başlayan ve yıllarını verdiği bir müesseseden ayrılmak pahasına giriştiği bu hizmet mücadelesi, başlangıçta kendisine bir macera gibi gelmiş ve O'nu bu görevi kabul etmekte kararsız bırakmışsa da, bilinen idealistliği ve iyi niyeti galip gelmiş ve her zaman şükretmiş olduğu Allah'ın da yardımı ile başarılı olmuştur. Amerika'da tedavi görmekte iken (Ocak 1992) yazmış olduğu Fakülte Tarihi'nde bir müessesenin, ülkemizin kıt imkanları dahilinde ne zorluklarla kurulduğu ve gelişip, büyümesinde baştaki yöneticilerin beceri ve dirâyetinin önemi açıkca gözler önüne serilmektedir. On yıl içinde, üç branştan (Matematik, Türk Dili ve Edb., Tarih) yedi branşa, çeşitli üniversitelerden kendi çabaları ile getirttiği geniş bir öğretim üyesi kadrosuna, hiç bir fırsatı kaçırmayarak ve gerektiğinde sırtında taşıyarak oluşturduğu yirmibin ciltlik bir kütüphaneye ve inşaatı sırasında yakından ilgilendiği ve vefatından kısa bir süre önce faaliyete geçen yeni binasına kavuşan M.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi, O'nun üçüncü evlâdı ve en büyük eseridir. Bu eserin oluşumunda O'nunla beraber mesâi arkadaşlığı yapan ilk dekan yardımcıları Prof. Dr. Coşkun Alptekin ve Prof. Dr. İnci Enginün ile beraber bölüm başkanları Prof. Dr. Mücteba İlgürel, Prof. Dr. Mehmet Akalın, yakın arkadaşı Prof. Dr. İsmail Erünsal'ın ve halen fa-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kültemizin Dekanı olan Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık'ın da emekleri geçmiş, kısa zamanda hocası, öğrencisi ve çalışanı ile bir aile meydana gelmiştir. Özellikle pratik çözümleri ve esnek tutumları ile kuruluş süreci zorluklarının aşılmasında önemli bir pay sahibi olmuş, kendisini tanıyanların O'na yakıştırdıkları "Hakkı Baba" lâkabına uyan babacan ve insanlara her zaman kapısı açık tutumu ile de muhatab olduğu insanların gönlünü kazanmıştır. O'nun hayat felsefesi en güzel şekilde, "İnsanların en hayırlısı, insanlığa hizmet edendir" hadisiyle ifade edilebilinir. Dekanlık yıllarının (Eylül 1982-Ağustos 1992), yegâne başarısızlığı ise, öğrencilik yıllarında okuduğu ve atıl durumdaki Çapa Yüksek Öğretmen Okulu'nu faal hale getirerek fakülte binası haline dönüştürme fikridir. Çok çeşitli mercilerle temasına rağmen, dönemin Milli Eğitim Bakanı'nın anlaşılmaz tutumu sonucu bu projesi gerçekleşmemiş, uzun bir süre kullanılmayan bu bina daha sonra Cumhurbaşkanı tasarrufu ile bir liseye tahsis edilmiştir. Marmara Üniversitesi'ndeki idari kariyerini Aralık 1987-Ağustos 1988 arası rektör yardımcılığı, 1985 yılından vefatına dek Üniversite Yayın Komisyonu üyeliği ve kısa bir süre vekâleten Eğitim Fakültesi dekanlığı gibi ek görevlerle beraber sürdürürken; 1983'te Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu ve Yürütme Kurulu üyelikleri, 1986'da Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Mütevelli Heyeti Başkan Yardımcılığı ve Mart 1990'da da rahmetli Emel Esin'in vasiyeti üzerine Tek-Esin Vakfı Müdürlüğü'ne getirilmiş ve vefâtına kadar tüm bu görevleri sürdürek, idareci özelliğini en iyi şekilde ortaya koymuştur.

"İdareci" Hakkı Dursun Yıldız bütün bunlarla beraber, gerek 1961'den itibaren vermeye devam ettiği lisans dersleri (Osmanlıca, Ortaçağ Bibliyografyası, İslam Tarihi, İslam Medeniyeti Tarihi) ve 1984'ten itibaren üniversite ve harp okullarında verdiği yüksek lisans ve doktora derslerini (İslam Tarihi'nin kaynakları, İslam Devlet teşkilatı, İslam Devleti'nde ilim hayatı, Atatürk ve kültür) sürdürmüş, gerekse çeşitli ilmî ansiklopedilerin redaksiyonu, bunlara madde yazımı ve konferans tebliğleri şeklinde vücuda gelen ilmî faaliyetlerini de devam ettirmiştir.

Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın, devlet hizmeti sırasında eksikliğini görüp, üzerinde en çok durduğu konu, millî eğitim ve millî kültür politikalarının devlet devamlılığına sahip olması ve uzun vadeli planlar ışığında hayata geçirilmesi idi. Millî eğitimin sac ayaklarından saydığı öğretmen yetiştirme konusunda, Fen-Edebiyat ve Eğim fakültelerinin Fen Edebiyat fakülteleri bünyesinde birleştirilmesini ve öğretmen yetiştirme işinin politik ve günlük kararlardan uzak tutulması gereği üzerinde durmuştur. Fen-Edebiyat Fakülteleri mezunlarının öğretmenlik haklarının ellerinden alınmasına da karşı çıkmış, bunun sosyal kargaşa yaratabileceği hususunda ilgili makamların dikkatini çekmiştir. Yine millî eğitim ve kültürün yabancı dille öğretimine karşı çıkmış, dil öğrenmekle, eğitim dilini anadilinden başka bir dil üzerine temellendirmenin bir birinden farklı olgular olduğunu, Milli Eğitim Şuraları'nda ve yazılarında ısrarla belirtmiştir.

Devletimizin ve Tarih araştırmalarının gelecekte ihtiyaç duyacağı bilgi ve kalifiye insan ihtiyacını yerinde tesbit ederek, fakültesi bünyesinde açılmasına ön ayak olduğu "arşivcilik" bölümü ve Marmara Üniversitesi ile beraber diğer birkaç üniversitemizde de kurulmasını sağladığı "Türkiyat Enstitüsü" ile Türk'ün geleceği ile ilgili, değeri ilerde anlaşılacak çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. M.Ü. Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluşunun arkasından, sırasıyla düzenlediği ve kendisinin başkanlıklarını yaptığı "Düyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye

Sempozyumu" (İst. 29-30 Eylül 1986)," "V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi" (İst. 21-25 Ağustos 1989)," "Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu" (19-21 Kasım 1991), bu gerçeğin en somut ifadeleridir.

İlmi, idari ve fikri açıdan tam olgun bir noktaya ulaştığı zamanda akciğer kanserine yakalanmış, 1990 Kasım'ında akciğerinin bir tarafının alınmasıyla başlayıp 23 Ekim 1992'deki vefatına dek süren bu devre, O'nun için acı ve sıkıntılarla geçmiştir. Hayatı ve insanları çok seven bir insan ve inançlı bir müslüman olarak görevine devam etmiş, ancak hastalığın 1991 Eylül'ünde metastaz ile tekrarlaması sebebiyle, istemiyerek de olsa vatanından ayrılarak, kızı ile Amerika'ya tedaviye gitmiştir (Ocak 1992) Şubat 1992'de sağlığı iyi bir şekilde yurduna dönmüş ve yine kendini fakültesinin işlerine vermiştir. Bu sırada, yüksek öğretim kanununda yapılan değişiklikle rektörlerin öğretim üyelerinin ön-seçimi sonrası YÖK'ce tayini söz konusu olup, kendisini dekan yapan ve vefa hisleriyle bağlı olduğu mevcud rektör Prof. Dr. Orhan Oğuz'un da emekliliği sebebiyle aday olmaması durumu ortaya çıkınca, rektörlüğe aday olmuştur. Doktorlarının sağlığı hakkındaki olumlu sözleri ve vatanına hizmet aşkı, O'nun bu kararı vermesinde etkili olmuş, Allah O'na, Artvin'in bir köyünden başlayan hayat mücadelesi için büyük ve anlamlı bir final hazırlamıştır. Sağlığı ve Anadolu çocuğu olması hakkında yapılan spekülasyonlara rağmen üniversitede en fazla ikinci oyu alarak, Cumhurbaşkanının teveccühü ile hayatının bu son görevine tayin edilmiştir (Ağustos 1992). Ancak bir süre sonra rahatsızlanmış, konulan zatürre teşhisi sonucu; kendisi, hastalığın üçüncü tekrarından habersiz olarak, 23.Ekim 1992 Cuma gecesi Hakk'a yürümüştür.

O gittiği çoğu cenaze merasiminde gözyaşlarını tutamaz, eve döndüğünde ise "Küllü nefsin zaikatü'l mevt" şeklindeki ayeti tekrarlardı. Rektör olduğu gün eve gelip "Rabbim, sana şükürler olsun; kalk Şavşat'ın bir köyünden İstanbul'da bir üniversiteye rektör ol!!" dediği zaman, 55 yıllık ömrü içinde istediği her şeye kavuştuğunun şuurunda, daha yüksek maddi tatminler değil, sadece çok arzu edip, gördüğü, Türk Dünyası'nın istiklâli sonrası, davasına hizmet edeceği birkaç senelik ömür için dua ediyordu. Vefatından sonra cüzdanından çıkan mısralarda da bu hissiyat gizlidir:

"Sen tek yaradan Cenab-ı Hakk'sın biliriz !
Her canlı için son sığınaksın biliriz!
Ya Rabb ! Gecinden kolayından dileriz,
Her nefse ölüm tattıracaksın biliriz."

Kısaca hayat hikayesinden kesitler verdiğimiz Hakkı Dursun Yıldız Anadolu'nun bağrından kopan bir köy çocuğu olarak bu dünyaya gözlerini açmıştı, öyle yaşadı ve öyle gözlerini kapadı. Davul zurna sesi duyunca gözleri yaşararak tempo tutan, dayanamayıp ata barı oynayan; halk ozanlarını atışmalarıyla keyiflenen, ağaç ve tabiat dostu, mert, doğru bildiğini söyleyen ve mütevazi bir insan, samimi ve hoşgörülü bir müslüman idi. Yalandan, saygısızlıktan, vefasızlıktan ve insanlara kötü ve acımasız davranılmasından hoşlanmazdı. O'nu, çok sevdiği vatan toprağına koyan kalabalıklar arasında her görüşten, her inançtan insanların bulunması, hayat felsefesinin doğruluğunu kanıtlamıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarıda belirttiğimiz görevleri haricinde Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü aslî üyeliği, Türk-Arap İncelemeleri Vakfı Mütevelli Heyeti Üyeliği, TDV İslam Ansiklopedisi Merkez İlim Heyeti Üyeliği ve İslam Tarihi ve Medeniyeti İlim Dalı başkanlığını da yürüten Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, vefatından sonra da M.Ü. 1993 Üstün hizmet Ödülü'ne lâyık görülmüştür.

Yunus Emre'nin ifade ettiği gibi:

"Ten fanidir, can ölmez!
Çün gitti geri gelmez.
Ölür ise ten ölür,
Canlar ölesi değil!"

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HAKKI DURSUN YILDIZ BİBLİYOGRAFYASI:

1961

"Selçuklular'ın Çoruh Boylarına Akınları", *Yeşil Çoruh,* 1961, s. 18-19.

1963

"C. Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, *Türk kültürü,* s. 10 (Ağustos 1963), s. 58-59 (Bibliyografya).

"Roman ve Gerçek", *TK,* s. 11 (Eylül 1963), s. 42-45.

"Atatürk ve Türk Köylüsü", *TK,* s. 13 (Kasım 1963), s. 126-129.

1964

"Dr. Fred Schwarz, Komünistlerin söylediklerine inanılabilir mi?", *TK,* s. 15 (Ocak 1964), s. 52-54 (Bibl).

"Türk Kumandanı Afşin", *TK,* s. 16 (Şubat 1964), s. 37-39.

"İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi c. XIII s. 17-18", *TK,* s. 17 (Mart 1964), s. 61-63 (Bibl.).

"Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi", *TK,* s. 18 (Nisan 1964), s. 90-93.

"The Secret Name-Gizli İsim", *TK,* s. 19 (Mayıs 1964), s. 97-99 (Bibl.).

"Kominizm milletleri nasıl ele geçiriyor ?", *TK,* s. 231 (Temmuz 1964), s. 17-21.

"Karsın Fethi", *TK,* s. 22 (Ağustos 1964), s. 152-154.

"Bir Sovyet sefâretinin içyüzü", *TK,* s. 23 (Eylül 1964), s. 56-59) (Bibl.).

1965

"İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi c. XIV s. 19, İstanbul, 1964", *TK,* s. 28 (Şubat 1965), s. 287-288 (Bibl.).

"Kominizm ve Maskeler", *TK,* s. 32 (Haziran 1965), s. 553-555 (Bibl.).

"Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları: Boga el Kebire't-Türki", *Türk Kültürü Araştırmaları,* y. II s. 1-2 (1965), s. 195-203.

"I. Kosova Meydan Muharebesi", *TK,* s. 34 (Ağustos 1965), s. 656-659.

"Milovan Cilas, Stalin'le Konuşmalar", *TK,* s. 35 (Eylül 1965), s. 864-866, (Bibl.).

"Preveze Zaferi", *TK,* s. 36 (Ekim 1965), s. 891-895.

"Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi", *Bilgi,* 18 (211/212), s. 13-14.

1966

Gençlik Buhranı (Heyet ile), İstanbul 1966.

"Ortaöğretimde Türk Tarihi", *TK,* s. 40 (Şubat 1966), s. 369-373.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi c. XV s. 20, İstanbul, 1965", *TK*, s. 40 (Şubat 1966), s. 435-436.

"Gençlik Teşekkülleri", *TK*, s. 43 (Mayıs 1966), s. 595-597.

"Malazgirt'ten Dumlupınar'a", *TK*, s. 46 (Ağustos 1966), s. 854-856.

1967

"İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi c. XVI s. 21, İstanbul, 1966", *TK*, s. 53 (Mart 1967), s. 385-386 (Bibl.).

"Cengiz Dağcı, O Topraklar Bizimdir", *TK*, s. 58 (Ağustos 1967), s. 809-812 (Bibl.).

1968

"Eğitim ve Öğretimde Milli Kültür", *Pınar*, y. 8 s. 6 (Mart 1968), s. 15-28.

1969

Ahmed Rasim, Osmanlı Tarihi, Günümüz türkçesiyle neşre haz.: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1969, 486 s.

"B. Üçok, İslam tarihi, Emeviler-Abbasiler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 23 (Mart 1969), s. 235-237 (Kitabiyat).

"Abbâsîler", *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, c. 1, İstanbul, 1969, s. 11-12.

"Abdülmelik b. Mervan", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 36.

"Akâid", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 203-204.

"Âlem", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 294.

"Ali b. Ebûtalip", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 314.

"Arabistan", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 609-611.

"Ashap", *Mey.Lar.*, c. 1, s. 718-719.

"Battal Gâzi", *Mey.Lar.*, c. 2, İstanbul, 1969, s. 208.

"Berat", Mey.Lar., c. 2, s. 293-294.

"Bermekîler", *Mey.Lar.*, c. 2, s. 310.

"Tarih Dergisi, Zeitscrift für Geschichte, Bd. XVI Heft 21", *Cultura Turcica*, s. 3 (1), Ankara 1969, s. 158-160 (Kitby.).

1970

"Robert Mantran, L'Expansion musulmane VIIe-XIe siècles, Paris, 1969", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, s. 1 (Ekim 1970), s. 282-283 (Kitby.).

1971

"Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları II: Inak et-Türki", *TED*, s. 2 (Ekim 1971), s. 51-58.

"Atatürk ve Türk Tarihi", *Töre*, (Kasım 1971).

"Ord. Prof. Dr. Mükrimin Halil Yınanç ve Eserleri", *TD*, s. 25 (Mart 1971), s. 189-196.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Fatımîler", *Mey.Lar.*, c. 4, İstanbul, 1971, s. 535-536.
"Harun ür-Reşid", *Mey.Lar.*, c. 5, İstanbul, 1971, s. 637-638.

1972

"Medine", *Mey.Lar.*, c. 8, İstanbul, 1972, s. 512-513.
"Samanoğulları", *Mey.Lar.*, c. 10, İstanbul, 1972, s. 896.

1973

"Talas savaşı hakkında bazı düşünceler", *Edebiyat Fakültesi Cuhuriyetin 50. Yılına Armağan*, İstanbul, 1973, s. 71-82.
"İstiklal Harbinin Fikri ve Manevi Temelleri", *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara, 1973, s. 46-58.
"Feth b. Hakan", Olga Pinto'dan tercüme (N. Milani ile birlikte), *TD*, s. 27 (Mart 1973), s. 41-58.
"Alparslan ve Malazgirt Zaferi", *Ankara Ticaret Odası Dergisi*, Ankara, 1973, s. 3-4.
"Milli Eğitim Bakanlığı ve Dış Ülkelerde İhtisas Yapan Öğrenciler", *Töre*, s. 18 (1973), s. 30-33.
"Selçuklular", *Mey.Lar.*, c. 11, İstanbul, 1973, s. 137-150.
"Semerkand", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 169-170.
"Şah Cihan", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 699-700.
"Şah İsmail", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 701-702.
"Şeyh Şamil", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 772-773.
"Taşkent", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 928-929.
"Tatarlar", *Mey.Lar.*, c. 11, s. 934-935.
"Tekeoğulları", *Mey.Lar.*, c. 12, İstanbul, 1973, s. 14-15.
"Timur", *Mey.Lar.*, c. 12, s. 168-169.
"Uşak", *Mey.Lar.*, c. 12, s. 442-444.

1974

"Abbâsîler Devrinde Türk kumandanları III: el-Afşin Haydar b. Kavus", *TED*, s. 4-5 (Ağustos 1973-1974), s. 1-22.
"Die geistigen und psyhischen Grundlagen des Unabhaengigkeitskrieges", *Cultura Turcica*, vol. VIII-X (1971-1973), Ankara, 1974, s. 70-85.
"Kara ve deniz kuvvetlerinin kuruluşu", *Ortadoğu*, 19 Temmuz 1974, s. 2.
"Türkler ve İslamiyet", *Ortadoğu*, 22 Ekim 1974, s. 2.
"Adem", *Küçük Türk İslam Ansiklopedisi*, 1. Fasikül, İstanbul, 1974, s. 34-35.
"Ahlat", *KTİA*, 1. Fas, s. 37-38.

1976

İslamiyet ve Türkler İstanbul, 1976, XXXV+203 s. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 2154.*
"Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk Hanedanı Sâcoğulları 1: Ebû's-Sâc Divdâd b. Yusuf Divdest, *TD*, s. 30 (Mart 1976), s. 109-118. "Mu'tâsım'ın

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Halife olmasında Türkler'in rolü", *Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara, 1976, s. 19-29.

"Anadolu Selçuklu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 832-837.

1977

"Türkler'in İslam Devleti hizmetine girmeleri", *Milli Kültür*, c. 1 s. 3, Ankara, 1977, s. 32-38.

1978

"Sâcoğulları II: Ebû Ubeydullah Muhammed el Afşin", *TED*, s. 9 (1978), s. 107-128.

"Amr b. el-As", *KTİA*, 2. Fas., İstanbul, 1978, s. 111-112.

"Arabistan", *KTİA*, 2. Fas., s. 129-134.

"Araf", *KTİA*, 2. Fas., s. 165.

"Arafat", *KTİA*, 2. Fas., s. 165.

"Kültür Yozlaşmasına Karşı Alınacak Tedbirler", *Yeni Bir Yüzyıla Girerken Türk-İslam Sentezi Görüşünde Meselelerimiz*, c. 1, İstanbul, 1978, s. 129-132. (Aydınlar Ocağı Yayını).

1979

"Sâcoğulları III: Ebû'l Kasım Yusuf, *TD*, s. 32 (Mart 1979), s. 29-70. Bernard Lewis, Tarihte Araplar, Tercüme: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1979, IX+252 s.

1980

İslamiyet ve Türkler, İstanbul, 1980 (2. bs.) *Çağrı Yayınları*.

"Türkler'in Müslümanlığı Kabulü", *Milli Eğitim ve Kültür*, y. 2 s. 6 (Mart 1980), s. 26-36.

1981

"İslamiyet ve Türkler", *Diyanet Dergisi*, Hicret Özel Sayısı (1981), s. 285-315.

"Abbâsîler'de Emirü'l-umeralığın ortaya çıkışı", *TED*, s. 10-11 (1979-1980), İstanbul, 1981, s. 97-108,

"Hazarlar arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. II, Ankara, 1981, s. 855-863.

"Hicret ve İslam Tarihi'ndeki Ehemmiyeti", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, y. 10 s. 1 (Ocak 1981), s. 12-18.

V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul, 1981, XXIV+744 s. Kervan yayınları.

1982

"İstanbul'un Müslümanlar tarafından muhasaraları", *Lale*, s. 1 (Temmuz 1982), s. 27-32.

"Türkler'in İslam'a Hizmetleri", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, y. 11, s. 4 (Ekim 1982), s. 9-22.

"Preveze Zaferi", *TK*, s. 234 (Ekim 1982), s. 764-767.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Kütahya'nın Tarihçesi", *Kütahya, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan,* İstanbul, 1982, s. 35-51.

"Bizans Tarihi", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi,* c. III, İstanbul, 1982, s. 434-511.

"Anadolu Türk Tarihi" (Osmanlı Devleti kuruluşuna kadar), *A.U.Ans.*, c. III-IV, İstanbul, 1982, s. 656-640.

"Hugh Kennedy, The Early Abbasid Chaliphate", *TD,* s. 10-11 (1980-81), İstanbul, 1983, s. 467-469 (Kitby.).

1983

"Türkler'in Müslümanlığı Kabulü", *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* y. 12 s. 3 (Temmuz 1983), s. 9-23.

1984

"Anadolu'nun Türkleşmesi", *Kaynaklar,* s. 3, s. 13-16.

1985

"İbn Battuta Seyahatnamesi'nde Türkiye", *Kaynaklar,* s. 4, s. 22-27.

"10. yy.'da Türk-Ermeni münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri,* Ankara, 1985, s. 29-51. Atatürk Ü. Yayınları No. 628.

"Anadolu'nun Türkleşmesi", *Doğu Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri,* Tunceli, 1985, s. 39-43.

1986

Türk Milli Bütünlüğü İçerisinde Doğu Anadolu (Heyet ile), Ankara, 1986, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 56.

"İslam Devleti Hizmetinde Türkler", *Büyük İslam Tarihi,* Çağ Yayınları, c. 3, İstanbul, 1986, s. 333-359.

"Ubeydullah b. Ziyâd", *İslam Ansiklopedisi,* c. 13 İstanbul 1986, s. 3-4.

"Vâsık Bi'llah", *İA,* c. 13, s. 217-218.

"Velid I", *İA,* c. 13, s. 292-297.

"Velid II", *İA,* c. 13, s. 297-298.

"Yahya b. Hâlid", *İA,* c. 13, s. 348-350.

"Yezid b. Abdülmelik", *İA,* c. 13, s. 409-411.

"Yezid b. Muaviye", *İA,* c. 13, s. 411-413.

"Yezid b. Mühelleb", *İA,* s. 413-415.

1987

"Türklerin Müslüman Olmaları", *Büyük İslam Tarihi,* c. 6, İstanbul, 1987, s. 17-55.

"Sâcoğulları", *Büyük İslam Tarihi,* c. 6, s. 81-137.

"Fransız Seyyahı Jean Thevenot'nun Türkiye Hakkındaki İntibaları, *Türk Dünyası Tarih Dergisi,* s. 1 (Ocak 1987), s. 43-45.

"Türkistan'da Türk Subayları", *TDTD,* s. 2 (Şubat 1987), s. 11-14.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Kültür Yozlaşmasına Karşı Alınacak Tedbirler", *Milliyetçiler IV. İlmi Büyük Kurultayı, Tebliğler,* İstanbul, 1987, s. 95-98.

1988

"Abbâsîler Devrinde Urfa ve Çevresi", *Şanlıurfa ve GAP Sempozyumu, Bildiriler,* İstanbul, 1988, s. 78-82.

"Abbad b. Ziyâd b. Ebû Süfyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c. 1, İstanbul, 1988, s. 13.

"Abbadîler", *DİA,* c. 1, s. 15-16.

Abbas b. Amr el-Ganevi, *DİA,* c. 1, s. 22.

"Abbas b. Ebû'l-Fütûh", *DİA,* c. 1, s. 23-24.

"Abbas b.. Hasan el-Cercerai, *DİA,* c. 1, s. 25.

"Abbas b. Me'mûn", *DİA,* c. 1, s. 26-27.

"Abbas b. Veled b. Abdülmelik", *DİA,* c. 1. s. 29,

Abbâsîler", *DİA,* c. 1, s. 31-48.

"Abbâsiye", *DİA,* c. 1, s. 56-57.

"Abdullah b. Hamdan", *DİA,* c. 1, s. 103.

"Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman", *DİA,* c. 1, s. 120.

"Abdullah b. Tahir", *DİA,* c. 1, s. 137-138.

"Abdullah b. Zubeyr b. Avvam", *DİA,* c. 1, s. 145-146.

"Abdurrahman I", *DİA,* c. s. 147-150.

"Abdurrahman II", *DİA,* c. 1, s. 150-152.

"Abdurrahman III", *DİA,* c. 1, s. 152-155.

"Abdurrahman el Gâfıki",*DİA,* c. 1, s. 162.

"Abdurrahman el Gâfıki", *DİA,* c. 1, s. 162.

"Abdulmelik b Mervan I, *DİA,* c. 1, s. 266-270.

"Afşin Haydar b Kâvus", *DİA,* c. 1, s. 441-442.

1989

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 14 cilt, İstanbul, 1986-1989 (İlmi Müşavir ve Redaktör). Çağ Yayınları.

"Ahmed b. Tolun", *DİA,* c. 2, İstanbul, 1989, s. 141-143.

"Ali b. Abdullah b. Abbas", *DİA,* c. 2, s. 380.

"Ali b. Muhammed ez-Zenci", *DİA,* c. 2, s. 413-414.

"Öğretmen Yetiştirme", *Türkiye,* 17 Mayıs 1989, s. 2.

"Eğitimde Ayrıcalık Yapılmamalı", *Zaman,* 28 Kasım 1989, s. 2.

1990

V.V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1990, XXVI+597 s. Türk Tarih Kurumu Yay.

"Dil, Kültür ve Yabancı Dille Eğitim-Öğretim", *2. Milli Kültür Şurası Bildirileri,* c. 1, Ankara, 1990, s. 340-346.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Anadolu'nun Türkleşmesi", *Türk Milli Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu Bildirileri,* Kayseri, 1990, s. 105-111. (Erciyes Ü. Yayınları, No. 6).

1991

"Anadolu Beylikleri" (Teşkilat ve kültür), *DİA,* c. 3, İstanbul, 1991, s. 139-141.

"Arabistan", *DİA,* c. 3, s. 252-258.

"Arap", *DİA,* c. 3, s. 272-276.

"Avâsım", *DİA,* c. 4, İstanbul, 1991, s. 111-112.

"Babek", *DİA,* c. 4, s. 376-377.

1992

150. Yılında TANZİMAT, Yayına Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, 1992, X+598 s. (TTK Yayını).

"Hazarlar'da İnsani Değerler ve Hukuk", *Türkler'de İnsani Değerler ve Hukuk,* İstanbul, 1992, s. 149-159. (Türk Kültürüne Hizmet Vakfı yayınları).

"Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması", *Tarih İçinde Harput,* Elazığ, 1992, s. 33-45.

"Artvin: Tarih, Coğrafya, İdari ve Ekonomik Durum, Turizm, Folklor ve Spor" (F. Başar ile birlikte), *Artvinliler Rehberi,* Ankara, 1992, s. 13-62.

"Batiha", *DİA,* c. 5, İstanbul, 1992, s. 195-196.

"Beckem", *DİA,* c. 5, s. 287-288.

"Alexandre Beningsen", *DİA,* c. 5, s. 459-460.

"Berberîler", *DİA,* s. 5, s. 478-483.

"Bermekîler", *DİA,* c. 5, s. 517-520.

1993

"Ca'fer b. Yahya el Bermekî", *DİA,* c. 7, İstanbul, 1993, s. 4.

"Cerrah b. Abdullah", *DİA,* c. 7, s. 414.

"Cüdey'b. Ali", *DİA,* c. 8, İstanbul, 1993, s. 106.

"Cüneyd el Mürrei", *DİA,* c. 8, s. 122-123.

"'Dahhak b. Kays", *DİA,* c. 8, s. 409-410.

1994

A Short History of Turkish Islamıc States, written by İ. Kafesoğlu, H.D. Yıldız, E. Merçil, M. Saray (Tr.: by Edip Uysal), TTK Ankara, 1994.

"Ebu Müslim-i Horasani", *DİA,* c. 10, İstanbul, 1994, s. 197-199.

"Ebu Seleme el Hallal", *DİA,* c. 10, s. 228-229.

"Ebu'l-Abbas es-Seffah", *DİA,* c. 10, s. 283-284.

"Ebu's-Sac", *DİA,* c. 10, s. 339.

"Ecnadeyn Savaşı", *DİA,* c. 10, s. 385.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

M.Ü. FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ'NİN TARİHÇESİ

Prof. Dr. HAKKI DURSUN YILDIZ

Eğer geçmişle ilgili basit veya geniş haberler yazılmamış olsa idi insanlık tarihinin sayfaları bugün bomboş olurdu. Küçük ve basit notlar birleşince çok önemli neticeler çıkarılabilecek bilgi yığınları haline gelir. Bir tarihçi olarak geçmişten kalan bilgi kırıntılarının önemini çok iyi bilmekteyim. Bu noktadan hareket ederek on yıl önce kurulan ve bugün talebesi, öğretim elemanı, memuru, kütüphanesi, laboratuvarları ile artık ülkemizin ilim ve eğitim alanında yerini alan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin tarihçesini yazmaya karar verdim.

12 Eylül 1980 hareketinin birçok müessesede olduğu gibi, üniversitelerde de bazı değişiklikler yapacağı açıktı. Çünkü, maaselef anarşinin merkezlerinden biri de üniversiteler kabul ediliyordu. Mesele ciddi olarak düşünülmeyince bu görüşe hak verilirdi. Nitekim 1961 Anayasası, Üniversiteyi adeta devlet içinde devlet haline getirdi. İçeride adam öldürülüyor, ama polis üniversitenin içine giremiyordu. Bunun adına da muhtariyet deniyordu. 1968 öğrenci olayları üniversiteleri iyice perişan etti. Günlerce üniversiteler eşkiyanın işgalinde kaldı ve siyasi partilerin bazıları bu eşkiyalık hareketini tasvip bile ettiler. Artık üniversite bahçeleri, koridorlar atış alanı haline getirilmişti. Fakülteler, üniversiteler paylaşılmış, fakat buna çare bulacak yetkililer ortada yoktu. İşte böyle bir ortamda 12 Eylül hareketi oluyor ve üniversiteler adeta suçlu sandalyesine oturtuluyordu. Görünüşte anarşinin kaynağı üniversiteler biliniyordu. O halde bir daha böyle olaylara meydan vermemek için üniversitelerde kanunî bazı tedbirler alınması lâzımdı. Aslında suçlu sandalyesine üniversiteler değil, üniversitelerde eşkiyalık hareketlerinin başladığı 1963 yılından itibaren gerekli tedbirleri almayan idarecileri oturtmak gerekiyordu.

Ülkemizde her ne hikmetse hemen her iktidar üniversite kanunlarını değiştirir. 1933 yılındaki üniversite reformundan sonra 1946, 1960, 1972 yıllarında üniversiteler kanunu değiştirilmiştir. Bunlara ODTÜ, Hacettepe, Atatürk Üniversitelerinin kuruluş kanunlarını dahil etmiyorum. 12 Eylül idaresinin de el attığı işlerin birisi, anarşi yuvası olarak görülen üniversiteleri düzeltmek idi. Bu maksatla yeni yönetim, üniversiteler ile temasa geçerek görüşlerini almak yolunu seçti. Ancak onlardan istediği desteği bulamadı. Nihayet 2547 Sayılı kanun çımış oldu. Bu kanun 1933 üniversite reformu ile getirilen ve yarım asırdan fazla bir zamandır uygulanan, başarılı neticeler alan ve Türkiye'deki devlet idaresinde bulunan idarecileri yetiştiren ünivesite sistemini değiştirerek Türkiye'de uygulandığı takdirde başarılı olup olamayacağı fazla düşünülmeyen yeni bir sistem getiriyordu. Diğer bir ifade ile Avrupa üniversite sistemi yerine Amerika modeli getirilmek isteniyordu. Bu arada üzerinden çok tartışılması gereken bütün yüksek öğretim müesseselerini üniversite çatısı altında topluyordu. Herkes yeni üniversitelerin kurulmasını beklemeğe başladı. Nihayet 20 Temmuz 1982

tarihinde çıkarılan 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Türkiye'de 27 üniversite kurulmuş oldu. Bunların 13'ü eski 14'ü ise yeni kurulan üniversiteler idi. Yalnız İstanbul'da 6 üniversite meydana getirilmişti. Bunlardan birisi de İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi, Anadoluhisarı Spor Akademisi, Yüksek İslâm Enstitüsü, Atatürk Yüksek Öğretmen Okulu, Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu ve Kadıköy Yabancı Diller Yüksekokulu'ndan oluşan Marmara Üniversitesi idi. Üniversite Fen-Edebiyat, Hukuk, Atatürk Eğitim, İktisadî ve İdarî Bilimler, Eczacılık, Diş Hekimliği, ilâhiyat, Teknik Eğitim, Güzel Sanatlar Fakültelerinden ve Basın Yayın Yüksekokulu'ndan meydana geliyordu. Temmuz ayı sonunda rektörlüğe Prof. Dr. Orhan Oğuz tayin edildi. Zaten akademi reisi olan, akademilerin üniversitelere dönüştürülmesi için büyük gayretler sarfetmiş bulunan Prof. Dr. Orhan Oğuz haklı olarak üniversitenin rektörü oldu.

Ağustos ayı, sayıları 200'e ulaşan fakültelere dekan adayları bulmakla geçti. Bu günlerde yıllardan beri tanıdığım ve hürmet ettiğim Prof. Dr. Mehmet Kaplan benimle görüşmek istediğini söyledi. Odasına giderek görüştük. Bana Prof. Dr. Orhan Oğuz'un yeni kurulan fakültelere Dekan olabilecek eleman aradığını ve kendisinin, beni düşündüğünü söyledi. Gerçi idarecilik yapmak istiyordum. Ancak 1957 yılında öğrenci olarak girdiğim İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden de ayrılmak istemiyordum. Merhum Prof. Dr. Mehmet Kaplan hayat hikâyemi istedi. Onu verdim ve dekanlığı, kadromun Edebiyat Fakültesi'nde kalması şartıyla kabul edeceğimi söyledim. Birkaç gün sonra kadroyla geçmemin şart olduğunu söyleyince dekanlığı istemediğimi bildirdim. Yıllardan beri hizmet ettiğim, feyz aldığım fakültemden ayrılmak istemiyordum ve hattâ düşünemiyordum. Böylece dekanlık işinin bittiğine karar vererek günlerimizi geçiriyorduk. Bu arada bana haberler de gelmiyor değildi. Nihayet 3 Eylül 1982 tarihinde televizyonda haberleri dinlerken Marmara Ünversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'ne dekan tayin edildiğimi duydum. Hem şaşırdım hem de sevindim.

Haberlerden sonra düşünmeğe başladım. Bildiğim kadarıyla isminden başka bir şeyi olmayan bir fakülteye dekan olmuştum. Ertesi gün Rektör'den de dekan tayin edildiğime dair resmen yazı aldım. Mebusluk, bakanlık, akademi reisliği yapmış olan ve şimdi de yeni kurulan bir üniversitenin başına geçen Prof. Dr. Orhan Oğuz popüler bir şahsiyet idi, basından ve televizyondan tanıyordum. Ancak yüz yüze gelip hiç konuştuğumuz yoktu. Diğer taraftan üniversite rektörlüğünün yerini bile bilmiyordum. Nihayet Rektörlük'ün yerini öğrendim ve gittim. Rektör Bey orada imiş, kendimi tanıtarak görüşmek istediğimi söyledim. Haber verilince hemen kabul ettiler. Rektör ile dekan ilk defa karşı karşıya geliyordu. Konuşma arasında fakülte binasının nerede olduğunu sordum. Aldığım cevap hayretler vericiydi, çünkü fakültenin belirli bir binasının olmadığını, biri Fındıkzade'de, diğeri Göztepe'de iki binanın olduğunu, bunlardan birisini seçmem gerektiğini söyledi. Ayrıca üç bölüme de ön kayıtla 50'şer öğrenci alınmasına karar verildiğini ilâve etti: Tarih, Matematik, Türk Dili ve Edebiyatı.

Binası, hocası, memuru, kütüphanesi velhasıl hiç bir şeyi olmayan, sadece kağıt üzerinde adı ve dekanı olan bir fakültenin üç bölümüne 50'şer öğrenci alınacak. O anda ilk düşündüğüm bina oldu. Rektör Bey'den müsaade alarak doğru Fındıkzade'ye gittim. Tarif edilen yerde fakülte olabilecek bir bina yoktu. O civarda bulunan bir kahvehaneden, bekçisini öğrendiğim ve nihayet binaya girebildim. Aman Allahım, bina değil bir harabe, bir çöplük. Her taraf anarşi döneminden kalma parçalanmış sıralar, dolaplar, boş şişeler, yerlere atılmış ikti-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

satla ilgili kitaplar v.s. ile dolu. Ayrıca her taraf pislikten geçilmiyor. Duvarlar leş gibi, elektrik yok, kaloriferi yanmaz bir bina. Bu bina fakültenin açılamayacağına karar vererek Göztepe'ye gittim. Atatürk Eğitim Fakültesi olarak açılan eski Yüksek Öğretmen Okulu'nun binalarının bulunduğu alan oldukça geniş. Bir sürü bina ve bahçeler. Üstelik faal; fakat Fen-Edebiyat Fakültesi olarak düşünülen binayı görünce, o binanın da fakülte olamayacağını düşündüm. Üstelik çok uzaktı. Hiç öğretim üyesi olmadığı için ders verecek hocaların İstanbul Üniversitesi Fen ve Eebiyat Fakültelerinden temin edilmesi gerekiyordu. Bu durumda verilen ek ders ücretlerinin azlığı sebebiyle hoca bulmak çok zorlaştı. Çünkü verilen para ancak yol parasını karşılayabilirdi. Fındıkzade'deki feci binayı kabul etmekten başka çarem kalmamıştı. Tercihimi belirtmek için Rektör Bey'i aradım, ancak Kurban bayramı münasebetiyle Eskişehir'e gittiği için dönüşünü heyecanla bekledim. Bayramdan sonra ilk işim Rektör Bey ile görüşerek bina için karar vermek oldu. Bu arada binanın elden geçirilmesi için harekete geçildi. 20-25 günde bina kısmen kullanılır hale geldi.

İlk ihtiyaçlardan birisi de başta fakülte sekreteri olmak üzere memur ve müstahdem bulmaktı. Fakülte Sekreteri olarak yıllardan beri Edebiyat Fakültesin'den tanıdığım Cevdet Üstün'ü düşünüyordum. Kendisiyle görüştüm, kabul etti. Rektör Bey'e de kabul ettirdim ve teklif yazısını kimse olmadığı için kendi ellerimle yazdım. Bu arada akademinin çeşitli birimlerinde çalışan fakat âmirleri tarafından beğenilmeyen üç memur ile üç müstahdem verildi. Böylece hiç olmazsa binada bir kaç kişi olduk.

Bina tamirde olduğu için oturacak yer yoktu. Hiç olmazsa günde bir kaç saat idarecisi olduğum üniversitede kalmak istiyordum. Bu maksatla Rektörlük'ün bulunduğu Kocamustafapaşa'daki binada oturuyordum.

Artık işin içine yavaş yavaş girmeğe başlamıştım. Her gün Fındıkzade'deki binaya uğruyor, çalışmaları hızlandırıyordum. Oturacak bir bacağı eksik, boyacıların kullandığı masa ile bir iskemle vardı, Cevdet Bey'e bir yerden bir masa ayarladık. Binada mevcut bir iki telefonu harekete geçirdik. İki telefon var, çalışıyor, fakat numaraları belli değil. P.T.T. den numaralarını zorlukla öğrenebildik. Yine Eylül-Ekim'de Atatürk Eğitim Fakültesi'nin bina ve memur imkanlarından faydalanarak ön kayıtla üç bölüme öğrenci alma işine giriştik. Gazete ilanından sonra ön kayıtlar Atatürk Eğitim Fakültesi'nde yapıldı. ÖSYM puanlarına göre her bölüme 50'şer öğrenci tesbit edildi. Bu öğrencilerin esas kayıtları ise Fındıkzade'de yapıldı.

Acil işler yapıldıktan sonra sıra hocaların teminine gelmişti. Tarih ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümü hocalarının hepsini tanıyordum; bu sebeple iş kolay gibi görünüyordu. Fakat Matematik Bölümü bana yabancı idi. Bunun için eski Yüksek öğretmenli olması sebebiyle yakın bağlarımız bulunan Prof. Dr. Özdem Çelik'e giderek ondan, bu hususta yardım istedim. Burada şükranla anmak isterim ki, başta kendisi olmak üzere bölüm hocalarını hemen tesbit etti. Tarih ve Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerine gelince, önce hocalarla görüşüp anlaştık, bundan sonra resmî muamelelere başladık. Fakat söz verdikleri halde çeşitli sebeplerle vaz geçip beni çok zor durumda bırakan bir kaç arkadaş oldu. Eebiyat Fakültesi'ndeki arkadaşlarla anlaştıktan sonra Yönetim Kurulu'ndan izin çıkması için başta dekan olmak üzere kurul üyeleri ile görüştüm. Hepsinden olur cevabını da aldım. Artık işleri yoluna koymuş bir insanın rahatlığını duymaya başlamıştım. Fakat bir Salı

günü odamda otururken Edebiyat Fakültesi'nden Prof. Dr. Taner Tarhan telefonla arayarak Yönetim Kurulu'nun izin vermediğini söyledi. Bir anda dünya başıma yıkıldı, her tarafım terden sular içinde kalmıştı. Şimdi ne yapacaktım? Önce söz verdikleri halde bu yaptıkları nedir? Yönetim Kurulu üyeleri arasında çok samimi arkadaşlarım vardı. Bu yaptıklarını izah etmek mümkün müdür? Üzüntü ve kızgınlıktan ne yapacağımı bir müddet bilemeden bekledim. Kızgınlığım geçtikten sonra Edebiyat Fakültesi'ne gittim. Bahçe kapısından içeri girince Dekan Prof. Dr. Sencer Tonguç'la karşılaştım. Sinirlerime hâkim olarak yine izin verilmesi için ricada bulundum. Bir sonraki hafta tekrar görüşüleceğini ve izin verdirmeğe çalışacağını söyledi. Bundan sonra fakülteye girerek nazımın geçtiği Yönetim kurulu üyelerine epeyce verip veriştirdim. Hiç birisi ses çıkaramadı.

Bu arada son derece enteresan bir olay cereyan etti. Edebiyat Fakültesi'nin reddinin ertesi günü Marmara Üniversitesi Yönetim Kurulu toplantısı vardı. Toplantıda Retkör 40/b'ye göre istekler varsa onların Yönetim Kurulu'ndan izinlerinin çıkarılması ve Ankara'ya gideceği için, beraberinde götürebileceğini söyledi. Kafamda şimşek çaktı. Hemen dışarıya çıktım ve doğruca memurların odasına giderek bizim fakültede 40/b ile çalışmak istediklerine dair Doç. Dr. İnci Enginün, Doç. Dr. Mehmet Akalın ve Doç.Dr. Mücteba İlgürel'den dilekçe istedim ve Dekanlık teklif yazısını yazdım. Teklif ek madde olarak Yönetim kurulu'ndan geçti. Toplantıdan sonra Rektör Bey'in yanına çıktım ve bu isteğim için muhakkak YÖK'e bir dilekçe hazırlamamı ve hemen kendisine getirmemi istedi. Hemen bir köşeye oturup isteklerini kaleme aldım, daktilo ettirdim ve imza için Rektör Bey'e götürdüm. İmzadan sonra bir dosya içinde Rektör Bey'e verdim. Bu üç hocadan Mücteba Bey önceden söz verdiği halde sonra Elazığ'a gitmeye niyetlendi ve hattâ müracaat bile etti. Mehmet Akalın ise zaten İstanbul'a gelmek istiyordu. İnci Hanım ise ne olursa olsun ders vermeği kabul etmişti. İki gün sonra Rektör Bey ve üç arkadaşın 40/b'ye göre fakültemizde çalışmaları ile ilgili kararla döndü. Edebiyat Fakültesi Yönetim kurulu üyeleri buna şaşırdılar ve ilk toplantıda diğerlerine de izin verdiler. Hoca işini de böylece hallettik.

Bütün bunlara rağmen 1957'den beri bulunduğum Edebiyat Fakültesi'nden bir türlü kopamıyordum. Sabahleyin Fındıkzade'ye uğruyor, oradaki işleri yürütüyor ve öğleden sonra Edebiyat Fakültesi'ne kaçıyordum. Arkadaşlar bu durumumla alay etmeğe bile başladılar. Resmen Marmara Üniversitesi'ne tayin edilmeme rağmen aralık ayına kadar maaşımı bile Edebiyat Fakültesi'nden aldım. Burada bir hususu belirtmeden geçemeyeceğim. 1961 yılından itibaren Edebiyat Fakültesi'nde hizmet yaptım. Her işe koşturdum. İdareci olmamama rağmen inşaat işleri, satın alma, ihale, muayene komisyonu ve nihayet matbaanın idaresinde hizmet ettim. Bilhassa 6-7 yıl idaresine baktığım matbaada büyük gelişmeler kaydettik. Matbaa müdürü talebem Ahmet ile birlikte iki senede yapılan işi üç katına çıkardık. Bütün bunlara rağmen fakülteden ayrılıp başka bir fakülteye dekan olarak gittiğimde adeta güle güle bile diyen olmadı. Hatta en yakın arkadaşlarım, yeni çalıştığım yere gelip tebrik etme zahmetine bile katlanmadılar. İnsan bunları düşününce üzülüyor, ama ben hizmeti memleket ve milletim için yaptığımdan aldırmadım ve oradaki derslerimi 1990 yılında ameliyat oluncaya kadar devam ettirdim.

Ekim 1982 tarihinde YÖK'ten ders programları geldi. Kime yaptırıldığı ve ne maksatla yapıldığı belli olmayan bu programların uygulanmasından bir netice alınamayacağına karar verdiğimden, Edebiyat ve Fen Fakültelerindeki hocalarımla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve arkadaşlarımla görüşerek yeni programlar hazırladık ve o programları uyguladık. Birkaç fakülte dışında kimse o zaman YÖK'e itiraza cesaret edemediği için o programları uyguladılar. Daha sonraki yıllarda toplantılar sonunda YÖK'ün ilk programları tamamen değişti ve programlara esneklik kazandırıldı.

Binanın tamirat işleri bitmediği için öğretime bir hafta gecikme ile 8 kasım 1982 tarihinde küçük bir merasimle başladık. Yaptığım konuşmada fakültenin durumunu, eksiklikleri, zorlukları anlattım ve öğrencilere kendilerini iyi yetiştirmek için her fedakârlığı yapacağımı söyledim. Gerçekten ilk mezunlarımız girdikleri öğretmenlik yeterlilik imtihanlarında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü % 100, Tarih Bölümü % 93 başarı göstererek fakülteler arasında birinci oldular. Kısa sürede fakültede samimiyet havası esmeğe başladı. Hocası, memuru ve öğrencisiyle adeta bir aile yuvası gibi bir hava oluştu.

Öğretime başladığımız yıl fakültenin bütçesi yoktu. İhtiyaçlarımızı rektörlükten rica minnet temin ediyorduk. Üniversite Genel Sekreteri ve daire başkanları ile kurduğum iyi münasebetler ihtiyaçlarımızın temininde işimizi oldukça kolaylaştırıyordu. Nitekim iki defa memur alma komisyonu başkanlığına seçilmem derhal akademi mensuplarından bazılarını kızdırmış ve ondan sonra seçilmeme engel olunmuştur. Hattâ bir fotokopi makinası alınması için Rektör Bey'e istirhamım kabul edilmiş, bu bile rektör yardımcılarından birisini oldukça kızdırmıştı. İşler yürüsün diye alttan almaya devam ediyordum.

Fakültenin işleri yürüyordu. Ancak 2547 Sayılı Kanunun öngördüğü yeni kurullar Fakülte ve Yönetim Kurulu teşkil edilemiyordu. Çünkü bu kurulları meydana getirecek kadrolu öğretim üyeleri yoktu. Durumu Rektör Bey'e arzettim. "Ben eleman vereyim onlardan oluşturursun" cevabını verdi. Atatürk Eğitim Fakültesi Dekanı rahmetli Prof. Dr. Amil Çelebioğlu aynı yolu seçmişti. Bu sebeple çektiği sıkıntıları bildiğim için Rektör Bey'in teklifine yanaşmadım. Ancak işlerin yürümesi, özellikle öğrenci işlerinde ve eleman alımında Yönetim Kurulu'na kesin ihtiyaç vardı. Bu sebeple 40/a-b'ye göre fakültemize derse gelen öğretim üyelerinden bir Yönetim Kurulu seçtim. İlk Yönetim Kurulu üyelerimiz şu şahıslardan meydana geliyordu; Prof. Dr. Özdem Çelik, Doç. Dr. Mehmet Akalın, Doç. Dr. İnci Enginün, Doç. Dr. Mücteba İlgürel...

Bu Yönetim Kurulu kanuna göre seçilmiş bir kurul değildi. Fakat iyi niyetle çalışan ve fakültenin idaresini başarıyla yürüten bir Yönetim Kurulu idi.

Rektörlükten temin ettiğim bir Öğretim Görevlisi kadrosuna Atatürk Üniversitesi'nde çalışan Dr. Orhan Bilgin'i teklif ettim. Bazı problemler çıktı, dört aylık bir uğraşmadan sonra tayinini gerçekleştirdim. Böylece fakültemize alınan ilk eleman olma şerefi ona aittir. Ayağı da uğurlu gelmiş olmalıdır ki, ondan sonra çok kıymetli elemanları kadromuza almak nasip oldu.

Fakültemiz 1983 yılında 7.500.000.-TL'lık bir bütçeye sahip idi. Yeni kurulan bütün fakültelere aynı miktarda para konmuştu. Yeni kurulan bir fakültenin ihtiyaçlarına yetip yetmeyeceği düşünülmemişti. Buna rağmen bu parayla biz çok iş yaptık. Hocalara 6 adet masa ve dolap, bir küçük santral, bir iki daktilo, kitap baskı kağıdı, bürolara çelik masa ve dolap, çeşitli kırtasiye malzemesi ve bir kışlık kalorifer yakıt parası, dekan odasına bir masa, üç sehpa, iki açık dolap ve bir toplantı masası ile 8 sandelye ve daha aklıma gelmeyen bazı eşya. Hattâ bu paradan kütüphaneye kitap ve çelik raflar bile aldık.

Fakülte deyince yapılması lâzım gelen işlerin başında öğretimle araştırma gelmektedir. Öğretime çok iyi bir kadro ile başladık, fakat araştırma yapmak için kütüphane ve laboratuvar gerekmektedir. Önce kütüphaneyi kurmaya karar verdik. Başta sahaflar olmak üzere kitapçıları dolaşarak bulduğum kitapların hepsini alıyordum. Bu arada rahmetli Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun eşi Gönül Hanım'ın, Cengiz Bey'in kitaplarını satacağını öğrendim. Yakın arkadaşım olan Gönül Hanım ile görüştüm ve 1.250.000.- liraya kitapları almaya karar verdik. Derhal rektörlükle ilgili daire başkanlarıyla temasa geçtim. Benden üç teklif istediler. Çünkü satın almalarda teklif almak gerekmektedir. İlgili daire başkanına "Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun kitaplarını başka yerde bulamam ki, teklif alayım, üstelik kitaplarda teklif almak olmaz" diyerek izah edince anlayış gösterdi ve kitapları satın alabildik. Bu sefer bir yıl sonra Maliye Bakanlığı müfettişi teklif alınmadığını ileri sürerek zimmet çıkarma yoluna gitmek istemiş. Durumu haber verdiler. Bütçe Daire Başkanı Olcay Bey ile görüştüm ve icap ederse gelip izahat vereceğimi söyledim. Olcay Bey gitmeme gerek olmayacağını ve meseleyi kendisinin anlatacağını söyledi.

Merhum Orhonlu'nun kitapları kütüphanemizin çekirdeğini teşkil etti. Kitap alımlarım bütün hızıyla devam ediyordu. Bu arada yavaş yavaş bağışlar da başladı. Levent'ten bir hanım eşinin kitaplarını fakültemize hediye edeceğini telefonla bildirince oraya başvurdum. Henüz dekanlık arabası yoktu. Özel arabamla verilen adrese gittim. Kitaplar çatı arasında kutularda idi. İndirecek benden başka kimse de yoktu. Ağır kitap kutularını sırtımda indirdim. Ancak bir hafta bel ağrısından çok ızdırap çetim. Merhum Orhonlu'nun kitaplarından sonra ikinci büyük koleksiyon olarak bir divan koleksiyonunu satın almamız kütüphanemizi artık adı duyulur hale getirdi. Kesin olmamakla beraber Osmanlı edebiyatı, özellikle divanlar için kütüphanemiz gerçekten önemli bir kuruluştur. Kitap sayımız bir kaç yıl içinde 7 bin civarına ulaşmıştı.

Kütüphanenin gelişmesinde en büyük katkı Çapa'daki eski Yüksek Öğretmen Okulu'nun eski yazı kitaplarını almam olmuştur. Yıllardan beri depoda bekleyen kitapları almak için çok uğraştım. O zamanın Milli Eğitim Bakanlığı müsteşarı Prof. Dr. Cemil Kıvanç ile halen müsteşar yardımcısı olan Yusuf Ekinci'nin büyük yardımları olmuştur. İkisi olmasa idi bu kitapları fakültemize kazandırmak mümkün olmazdı. Her iksine de burada şükranlarımı sunarım. Aldığımız kitaplar gerçekten çok kıymetli olup bugün bir çoğunu bulmam mümkün değildir. Sayılarına gelince 10.000 civarında cilt olduğunu söyleyebilirim. Bunlara ilave olarak merhum Doç. Dr. Nurettin Topçu'nun kitaplarını kardeşi fakültemize hediye etti. Böylece bugün, satın alma, bağış vs. yollarla temin ettiğimiz kitap sayısı cilt olarak 20 bine ulaşmaktadır. On yıllık bir maziye sahip olan bir fakülte için bu rakam hiç de az değildir. Bazı Üniversitelerimizin bu kadar kitabı yoktur.

Burada bir hicranımı da belirtmeden geçemeyeceğim. Yüksek Öğretmen Okulu'nun kitaplarını almak için 1,5-2 yıl uğraştım, dil döktüm, yalvardım, itibarımı ortaya koydum ve kitapları aldım. Taşınmalarına da bizzat nezaret ediyor ve hattâ kamyonete bile yüklüyordum. Taşıma işi bir hafta kadar sürdü. Fakültemizden bir kişi, özellikle genç elemanlardan gelip de bunların ne olduğunu soran olmadı. Bu umursamazlık üzerine kendi kendime "Niçin bu kadar uğraşıyor ve kendini heba ediyorsun" sorusunu sordum, fakat vazife anlayışımın ötesinde bir cevap bulamadım.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Nihayet 16.9.1983 tarihinde 78 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Üniversitelere kadrolar tahsis edildi. 2547 Sayılı Kanun maalesef fakültelere tüzel kişilik tanımadığı için kadrolar da global olarak üniversitelere verilmişti. Kadroların fakültelere dağıtımı normal olarak dekanlarla birlikte yapılması gerekirdi. Fakat bunda da akademililik ağır basmış ve hiç kimseye haber verilmeden eski akademi mensuplarından oluşan bir komisyon, kadroları fakülteler arasında taksim etmiş ve YÖK'e göndermiş. Fakültemize Prof. (21), Doç. (42), Yard. Doç. (84), Öğretim Görevlisi (36), Uzman (12) ve Araştırma Görevlisi (186) olmak üzere ceman 381 kadro verildi. Bir süre sonra da kullanılmak için serbest kadrolar geldi. Bunu önceden haber aldığım için istediğim kadar serbest kadro alabildim. Verilen 3 profesör kadrosunun ilânı için derhal teklif yazısını yazdım. Bütçe daire başkanı bu kadrolardan birisinin bana verildiğini söylemesine rağmen kabul etmedim. Dekan olduğum için kadroya ihtiyaç olmadan maaş alabiliyordum. Elemana ihtiyacımız olduğu halde bir kadroyu işgal etmeyi doğru bulmadım. Bu üç kadrodan birini Yakınçağ'a, birini Türk Edebiyatı'na ve birini de Türk Dili'ne tahsis ettirerek ilânını çıkarttık. Mücteba İlgürel, Mehmet Akalın ve İnci Enginün müracaat ettiler. Üç adayın müracaat evrakını Ankara'ya ben götürdüm. Özellikle İnci Engünün'ün yayınlarının fazlalığı canıma okudu. Kendi elimle kan ter içinde YÖK'e teslim ettim. Üçünün de raportörlerinden birisi bendim. Kısa zamanda raporlar yazıldı ve Üniversite Yönetim Kurulu'ndan geçerek YÖK'e teklif yazıldı. 19-31.7.1984 tarihleri arasında fakültemizin kadrolarına üç profesör tayin edilmişti. Diğer taraftan doçent kadrolarına da Coşkun Alptekin, Yusuf Avcı ve Afet Özok tayin edildiler. Yardımcı Doçentler, Araştırma Görevlileri, Öğretim Görevlileri, Uzmanlar ile kadromuz teşekkül ediyordu. Artık kanuni olarak bölüm başkanlarını, Fakülte ve Yönetim Kurulu üyelerini seçebilirdik. Prof. Dr. İnci Enginün ile Doç. Dr. Coşkun Alptekin dekan yardımcısı oldular. Merhum Prof. Dr. Mehmet Akalın Türk Dili ve Edebiyatı, Prof. Dr. Müçteba İlgürel Tarih ve Doç. Dr. Yusuf Avcı'yı da matematik bölümlerinin başkanlıklarına teklif ettim ve Rektör uygun buldu. Bu arkadaşların fakültenin kurulmasında büyük hizmetleri olmuştu. Her şeyi onlarla beraber yaptık, sıkıntılara beraber katlandık, sevinçleri paylaştık ve bir aile gibi sevgi ve saygıya dayalı olarak fakülteyi geliştirdik. Üç profesörün kısa aralıklarla fakültemize tayin edilmesi bazı çevrelerce hayretle karşılandı. 2547 Sayılı Kanununu profesörlükle ilgili 26. maddesinde ancak doçent olarak bulunduğu üniversitenin dışındaki bir üniversitede profesör olma hükmü yer alıyordu. Aslında bu madde yeni kurulan üniversitelere eleman temin etmek için kanuna konmuştu ve özellikle İstanbul ve Ankara dışındaki üniversiteler düşünülüyordu. Bu sebeple üç profesörün tayini milleti şaşırttı ve torpille bu işi yürüttüğümüz zannedildi. Hattâ profesör olmak için halen rotasyona gidenler kıskanarak söylendiler.

Kuruluşumuzun ikinci yılında iki önemli adım attık. Bunlardan birincisi yükseklisans ve doktora programlarının başlatılmasıdır. Henüz kadrolu elemanımızın olmamasına rağmen böyle bir teşebbüse girişmemiz cesaret işiydi. Ancak toplama suyla değirmenin devamlı dönmeyeceğini kendi kaynağımızı kullanmamızın gerektiğini düşünerek hareket ettik.

Bağlı olduğumuz Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Erol Zeytinoğlu ile görüştük, durumu izah ettik. Türk kültürüne büyük ilgi ve yakınlık duyan Sayın Zeytinoğlu bizim isteğimizi haklı buldu. Türk Dili, Eksi Türk Edebiyatı, Yeni Türk Edebiyatı, Ortaçağ tarihi, Yeniçağ Tarihi ve Yakınçağ Tarihi Anabilim dallarında yükseklisans öğrenimine başladık. Bu hususta üç hocamın

bizi desteklemesini özellikle bilirtmek isterim. Bugün rahmete kavuşmuş olan Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu ile Prof. Dr. Mehmet Kaplan ile Muhterem Prof. Dr. Ahmet Temir bunlar arasındadır. İkisi Edebiyat Fakültesi'nden üçüncüsü ise DTCF'den ayrılmışlardı. Sözleşmeli Profesör olarak fakültemizde vazifeye başladılar. Her üçü de zevk ve heyecanla fakültemize gelirlerdi. İbrahim Bey'i hocam olduğu için yakından tanıyordum. Ancak Mehmet Kaplan Bey'i şimdi yakından tanıma imkanına kavuşmuştum. Yıllar önce tanımadığıma çok üzülmüşümdür. Vazife heyecanı, adam yetiştirmek, memleket meseleleri, fakültenin gelişmesi sohbetlerimizin konusunu teşkil ederdi. Özellikle ilk, orta, lise ve üniversite çağlarımızın birbirine benzemesi yani küçük taşra, kasaba veya köyünden gelip alın teriyle bir yere yükselmek aynı şartlarda olmuştur. Bu ikimizin kalpleri arasında görünmez bir köprü kurmuştur. Bir gün Anadolu insanın ezilmişliğinden bahsederken İnci Hanım'ın farklı görüşler ileri sürmesi üzerine Kaplan Bey'in "Kızım bunu Hakkı ve ben anlarız" demesini hiç unutmam. Bu iki hocamıza Allah Rahmet eylesin.

İkinci adım ise yayın faaliyetlerine başlamamızdır. Edebiyat Fakültesi Matbaasını yıllarca idare etmem, kitap basmayı bir zevk haline getirmiştir. İki büyük zevkim yani kitap almak ve kitap basmak yeni fakültenin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Dersler yürüyor, yüksek lisans programları başarılı bir şekilde devam ediyor ve kütüphane gün geçtikçe büyüyordu. Sıra üniversitenin üçüncü aslî vazifesi olan araştırma ve yayına gelmiştir. Üniversite Yönetim Kurulu'nda bir kaç defa matbaa kurulması için teklif sunduğumdan dolayı yayın yönetmeliğinde öngörülen yayın komisyonu üyeliğine seçildim. Bu arada son derece eksik ve bazı yanlış hükümleri ihtiva eden yayın yönetmeliği üzerinde çalıştım ve bir yönetmelik hazırladım. Rektör beye sunduğumda her zaman işin olurunu düşünen tecrübeli bir idareci olarak bunun olamayacağını bir veya iki maddenin değiştirilmesiyle ilgili teklif verebileceğini ve onları Üniversitelerarası Kurul'da savunacağını söyledi. Bunun üzerine üniversitelerde yalnız iki dergi çıkabileceğiyle ilgili yayın yönetmeliğinin maddesini değiştirmek için şu teklifi verdim: "Üniversite Yönetim Kurulları fakültelerde çıkmakta olan dergilerin çıkmasına ve yeni dergilerin yayınlanmasına karar verir". Bu değişiklik Üniversitelerarası Kurul'da kabul edildi.

Artık dergi çıkarmamıza da yol açılmış oluyordu. Arkadaşlarla görüştük ve bir dergi çıkarmaya karar verdik. Adını koymaya gelince bütün tarih, felsefe, edebiyat gibi umumi adlarla değil, ilk sayısı 1927 de çıkan *Türkiyat Mecmuası* gibi bir adla çıkmasınını istiyorduk. Nihayet Türkiyattan mülhem *Türklük Araştırmaları Dergisi* adını koyduk. En yakın arkadaşlarımızdan bile "Türklük" tabiri için tenkit aldık. Ama biz ileriyi düşünüyorduk. Dünya Türklüğünü hedef almıştır. Ama o zaman Gorbaçov yoktu. Glasnost, Prestroyka telaffuz edilmiyordu. SSCB'deki Türk Cumhuriyetlerinden bahsetmek kolay değildi. Türk Cumhuriyetlerinden bağımsızlığını kazanması hayal bile edilmiyordu. Genel Kurmay Başkanlığının çıkarmış olduğu *Terörün Kaynakları* adlı kitapta Dünya Türklüğünü düşünmek terörün kaynağı olarak görülüyordu. Böyle bir ortamda biz dünya Türklüğünün meselelerinin ilmi usullerle araştırılıp yayınlanması için dergi çıkarmağa, hem de *Türklük Araştırmaları Dergisi* adıyla karar verdik.

Derginin dışında kitap çıkarmayı kararlaştırdık. Bir taraftan fakültemiz öğretim elemanlarının kitaplarını, diğer taraftan fakülte dışında yapılan kıymetli araştırmaları ve tarihe intikal etmiş Türk büyüklerini, Türk kültürünün önemli meselelerini konu alan eserler çıkarmağa karar verdik ve Türk kültür tarihinde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

önemli yeri olan Ömer Seyfettin'le başladık. Bunu Yahya Kemal, Mehmet Akif Ersoy ve diğerleri takip etti. Ayrıca öğretim elemanlarının kitaplarını da çıkarmaya başladık. Bunların hepsini fakültemizin bütçe imkânlarıyla gerçekleştirdik. Maaselef üniversitemiz yayının önemini hâlâ kavramış değildir ve biz de kendi imkânlarımızla kitap ve dergi çıkarmağa devam ediyoruz. 1984'ten itibaren dergimiz her yıl bir sayı olmak üzere 6 sayı çıktı.

Fakültenin gelişmesi için en önemli unsurlardan birisi de binadır. Daha yukarıda belirttiğim gibi binamız Fındıkzade'de iki sokak arasında, biri eski, diğeri ona göre yeni iki binadan meydana gelmekte idi. Özel okul olarak yapıldığı için yalnız para düşünülmüş ve ona göre yapılmış. Dolayısıyla sınıf olarak odaların dışında giriş katında 4, bir üst katta 1 oda vardı. Girişteki 4 odayı idari bürolara verdik. Üstteki odayı ise fakülte sekreterine tahsis ettik. Dekana ise yine birinci katta, özel okul iken öğretmenlere ayrılan odayı uygun gördük. Zaten başka oda da yoktu. Dekan odası merdiven başında idi. Gelen herkes sekreterle görüşmeden odaya girebiliyordu. Bunun için arkadaşlardan çok tenkit oluyordum. Çünkü içerde birisi ile bir meseleyi görüşürken, çat kapı bir kişi içeri girerdi. Yaradılış olarak girene beklemesini söyleyemezdim ve işimiz yarım kalırdı. Bunun için arkadaşlar bana kızarlardı. Yavaş yavaş içeride işim olduğu zaman geleni birkaç dakika bekletir veya içeride işimiz uzun sürecekse dışarı çıkar ve gelenlerle görüşür ve onları bekletmezdim.

Bina, badana ve tamir edilirken ikinci kattaki iki sınıfı üçe böldürerek altı hoca odası yaptırdım. Pis, perişan binayı kısım kısım temizleyip hizmete açıyorduk. Eski binada iki katta mal sahibinin kullandığı iki daireyi de hoca odası yapmayı düşünürken bunların üniversite Genel Sekreterine, Rektör Bey'in şöförüne ve yine rektörlükte çalışan bir arkadaşa lojman olarak verildiğini öğrendim. Ben yer için çırpınırken bu şekilde hareket edilmesi beni deliye çevirdi. Bir anda ter bastı ve hemen Rektör Bey'i aradım, fakat bulamadım. Bulamadığımın iyi olduğunu sonra anladım. Eski binadaki birinci katta bir büyük salonu kantin ve yemekhane yaptık. Bu salonu bir kaç yıl çocuklar yemek zamanı yemekhane, diğer zamanlarda kantin olarak kullandılar. Her yıl sınıfları dolaşarak yaptığım dert dinleme toplantılarında öğrenciler, kantin ve yemekhanenin bir arada olmasından çok şikâyet edince yemekhaneyi öğretim elemanları ve memurların kullandıkları daha küçük yemekhaneye naklettik. Önce saat 11.30-12.00 arasında hoca ve memurlar, 12.00'den sonra ise öğrenciler aynı salonda yemek yiyorlardı. Bu durum sonuna kadar böyle devam etti. Kadrolu hocalarımızın sayısı arttıkça odaya ihtiyacımız artıyordu. Nihayet iki yıl sonra lojmanlar boşaltılınca 8 oda kazandık. Ayrıca eski binanın ikinci kısmında iki katı elden geçirerek bir kaç oda da ordan elde ettik. Bunlara oda demek mümkün değildi. Yağmur yağınca bazılarına leğen koyarak akan yağmur sularını toplardık. Arka avluda mevcut tek katlı iki küçük binadan biraz daha büyüğünü önce kantin olarak kullandık. Fakat tavanının çökme tehlikesi göstermesi üzerine kantini yukarıda bahsettiğim salona naklederek burasını depo yaptık. Fakülte Kimya Bölümü'nü açmağa karar verince bu iki mezbeleliğe ihtiyacımız oldu. Rektörlükle anlaşarak bunların tamiri yoluna gittik. Bunlardan birini tamir ederek 4 oda, diğerini ise yeniden iki katlı olarak kimya laboratuvarları ve Kimya bölümü hoca odaları yaptık. Bu arada belediyeye şikâyet etmişler. Belediye'den ilgililer gelerek inşaatı durdurmağa kalktılar. Yeni bina yapmadığımızı, eski binayı tamir ettiğimizi, yeni öğrenci alacağımızı, belki bu alacağımız öğrencilerden birisinin kendi çocukları olabileceği gibi hissi sözler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

söyleyerek işi tatlıya bağladık. Böylece 1988-1989 öğretim yılında Kimya Bölümü öğretime başladı.

İşte bütün bu sıkıntıları çekmemek ve fakültenin süratle gelişmesini sağlamak için dekan olur olmaz bina bulmayı düşünmeğe başladık. Yeni binanın yaptırılmasının yıllar alacağı herkes tarafından biliniyordu. Onun için resmî binalardan kullanılmayan birisini bulup bunu fakülteye tahsis ettirmenin daha kolay olacağını düşündüm. Binamız hazırdı: Çapa'da Darü'l-Muallimât-ı Aliye olarak yaptırılan, diğer adıyla eski Yüksek Öğretmen Okulu binası, Yüksekokul olarak yapıldığı için bir fakültenin bütün ihtiyaçlarına cevap verebilirdi. Geniş bir bahçesi, sınıfları, konferans salonu, kütüphanesi velhasıl her şeyi tamamdı. Eğer bu binayı alırsak fakültemiz çok kısa bir sürede büyük bir fakülte olabilirdi. Hemen fikrimi Rektör Bey'e söyledim. Görünüşte iyi karşıladı ama pek hoşuna gitmedi. Çünkü o da Haydarpaşa Lisesi binasını almak istiyordu. Milli Eğitim Bakanlığı'ndan aynı anda iki binayı almanın mümkün olamayacağı ortada idi. Üstelik bakanlığa bağlı eski Yüksekokulların üniversitelere bağlanması, bina ve her şeylerinin üniversitelere devredilmesi bakanlıkta üniversitelere karşı sempatik olmayan bir tavır meydana getirmişti. Bu sebeple Rektör Bey, Çapa'daki Yüksek Öğretmen Okulu binasının alınmasına başından beri sıcak bakmadı. Ancak ben kafama koymuştum binayı almayı. O zaman Devlet Başkanı olan Org. Kenan Evren Üniversitemizi teşrif edecekti. Rektör Bey 'e bizim bina işini de Kenan Paşa'ya söylemesini istirham ettim, hattâ yalvardım.

Mücadeleme devam ediyordum. Bu arada seçimler yapılmış ve ANAP iktidara gelmişti. Binayı alacağımıza dair ümitlendim. Hattâ o zaman ANAP İstanbul İl Sekreteri olan hemşehrim Cengiz Zengin, Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler'in akşam 20.00 de Fatih İlçe merkezine gideceğini, kendisinin de orada olacağını, eğer gidersem bakanla görüştürebileceğini telefonla söyledi. Pazar günü idi, verilen saatten bir saat önce gittim. Cengiz Bey, beni ilçe teşkilâtı mensupları ile tanıştırdı. Biraz sohbet ettik. Nihayet bakan geldi. Tanıştırıldık, bir arzumun olduğunu söyledim. Biraz beklememi, yukarıda toplanan partililerle görüştükten sonra benimle görüşeceğini söyledi. Saat 24.00'e kadar bekledim. Derken bakan beklediğim odaya geldi, şapkasını alıp giderken arkadan yetiştim, beklediğimi ve ne istediğimi söyledim. Hattâ zaman zaman kurs yapılan binayı beraber kullanacağımızı, kurs hocalarını fakültemizin temin edebileceğini söyledim. Bunun üzerine Millî Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler bana şu cevabı verdi: "Siz profesörler, bir iki eski kitaba bakıp bir şeyler yazıyorsunuz. Benim öğretmenlerim sizden çok daha fazla bilgilidirler. Sizler ne biliyorsunuz?" Ben dahil herkes donup kalmıştı. Hiç sebep yokken bu çıkış neden? Verilecek cevabı çok iyi biliyordum, fakat karşımda ne olursa olsun, T.C.nin Millî Eğitim Bakanı vardı. Makama hürmet edileceğini biliyordum. Onun için cevap vermedim. Bakanın bu davranışına rağmen iki defa daha görüşme teşebbüsünde bulundum. Benzer davranışlarla karşılaştım. Fakat şahsıma bir şey istemediğim ve bakana notumu verdiğim için aldırmadım. Bu arada bir dostum vasıtasıyla o zaman Başbakanlık Müsteşarı olan Sayın Hasan Celâl Güzel ile görüştüm. Hattâ Başbakanlığa Rektör Bey'in imzasıyla bir de dilekçe verdik. Sayın Hasan Celâl Güzel, Millî Eğitim Bakanı ile bu işi konuşamayacağını, bir şey yapamayacağını söyledi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir kere mücadeleye başlamıştım. Kolay kolay yenilgiyi kabul etmiyordum. Emekli Büyükelçi sayın Kâmuran Gürün vasıtasıyla tanıma şerefine erdiğim Milli Güvenlik Kurulu Genel sekreteri Orgeneral Halit Toroslu ile görüşürken bu meseleyi açıp yardımcı olmasını istirham ettim. Ancak sivil idarenin işine müdahale etmek istemediğini, buna rağmen yardımcı olacağını söyledi. Nitekim yardımcısı tümgeneral (şimdi Orgeneral, Ege Ordu Komutanı) Doğan Bayazıt fakültemizi şereflendirdi, durumu gördü. Hattâ beraberce Yüksek Öğretmen Okulu'na bile gittik. Kullandığımız binanın her bakımdan fakülte olamayacağını ilgililere duyuracaklarını vaad etti. Nitekim Millî Güvenlik Kurulu'na sunulan aylık raporda fakültemizin durumuna ve Yüksek Öğretmen Okulu binasının fakültemize tahsis edilmesine 5 sayfa olarak yer verildi. Ancak yine bir netice alamadık. Bu arada Vehbi Dinçerler Millî Eğitim Bakanlığı'ndan ayrılmış ve yerine Malatya milletvekili Sayın Metin Emiroğlu gelmişti. Yeni bir ümit kapısı açıldı. Hemen harekete geçtim, bir yakınını buldum. Bana yardımcı olacağını ve bakandan randevu alacağını söyledi. Bakandan randevu alındı ve bakana gittim. Durum kendisine anlatılmış ve bakanlıktaki bazı çevreler de bakanı iyi doldurmuşlar. Meseleyi konuşurken birden heyecanlanıp yüksek sesle "bina veren bakan olmak istemiyorum" dedi. Aynı heyecanla "binayı T.C.nin bir fakültesine veriyorsunuz, düşmana değil" karşılığını verdim. Sayın bakan yumuşayarak bu şekilde uğraştığımı çok takdir ettiğini, fakat binayı veremeyeceğini tekrarladı. Artık Yüksek Öğretmen Okulu işine bitirmek lâzımdı. Olmayacak duaya âmin demeye artık lüzum yoktu. Fakat bunu ilâve etmeliyim, bu kadar uğraştığım halde başarılı olamadığım tek işim budur.

Yüksek Öğretmen Okulu binasından ümidi kesince yeni bina yapılmasına ağırlık verdik. Zaten başlangıçtan itibaren Fen-Edebiyat Fakültesi binasının Göztepe'de yapılacağını planlanmıştı. Ancak bir türlü bütçeye tahsisat konmuyordu. Rektör bey bir ara Haydarpaşa binasının istediğim blokunu fakültemize tahsis edebileceğini söyledi. Ama buna yanaşmadım. Çünkü bu binada bir kaç fakülte bulunacak, özellikle kalorifer ortak olacaktı. Türkiye'de ortak işlerin yürümediğini İ.Ü. Fen ve Edebiyat Fakülteleri arasındaki anlaşmazlıklardan çok iyi bildiğim için bu teklife yanaşmadım. Yeni bina işinin fiiliyata konmasından başka çare kalmamıştı.

1988 yılı bütçesine inşaat için tahsisat konmasını teklif ettik ve hattâ teklifimiz Devlet Planlama Teşkilatına götürüldü. Rektörlük ayrıca merkezî anfi ve laboratuvar yapılmasını teklif ediyordu. Toplantıda Rektör Bey, bazı dekanlar ve ben de vardım. Konuşmalardan bizim fakültenin atlatılacağını anladım. Her zamanki gibi heyecanlı bir konuşma yaptım. Toplantıdan sonda DPT'nın bazı ilgilileriyle görüştüm ve yardım rica ettim. Fakat sonunda bizim fakülte inşaatı saf harici edilmişti. Merkezî anfi ve laboratuvar binalarına tahsisat konmuştu. Bu sefer ona sahiplendim. Verilen cüzi bir meblağla ancak bir blokun temeli kazıldı. 1989 yılı bütçesine DPT Sosyal Planlama bölümünden Muhsin Bey'in açıkça tavır koyması üzerine fakültemize tahsisat kondu. Bu para da temel kazmaya gitti. 1990 yılında bir blokun temeli zor atıldı, fakat ağırlık verilmedi. Bu arada kirayla oturduğumuz binadan, tahliyemiz için mahkeme açılmış ve mal sahibi tahliye kararı almıştı. Karar temyiz edildi. Temyizde ne olacağı belli değildi. Kararı tasdik ettiği takdirde kış ortasında dışarıya atılabilirdik. Bu sırada Dündar Uçar adında bir zat gelerek, binanın bir kısmını hemen onlara terkettiğimiz takdirde yeni bi-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAKINEYİ

nada 31 Temmuz 1991'e kadar kalabileceğimizi teklif etti. Rektör Bey'le görüştükten sonra Dündar Bey'in teklifini kabul ettik. Bu durumda mevcut 5 bölüme bina yetmeyecekti. Bir bölümü Atatürk Eğitim Fakültesi'nde verilen bir kaç oda ve iki sınıfa taşımaya karar verdik. Dekan Prof. Dr. Coşkun Alptekin ve fakültemizin hocalarından Prof. Dr. İnci Enginün bize çok yardımcı oldu. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 1989-1990 öğretim yılında Göztepe'ye taşındı. Başta bölüm başkanı Prof. Dr. Mehmet Akalın ve bölüm elemanları çok sıkıntı çektiler. 1990-1991 öğretim yılında ise Tarih Bölümü Göztepe'de öğretime başladı. Yaptığımız anlaşmanın zamanı yaklaşıyor, fakat binanın inşaatı ilerlemiyordu. Mart başında binanın müteahhidi, baş mühendisi, üniversitenin Genel Sekreteri ve İnşaat Dairesi Başkanı ile bir toplantı yaparak iki katın Temmuz'da tamamlanmasına karar verdik. Diğer iki kat da yılbaşına kadar bitirilecekti. Rektör Bey'in de sıkıştırmasına rağmen iki kat yılbaşına kadar bitmedi.

Bina hususunda bir meseleye temas etmek istiyorum. Yapılacak binanın iyi bir mimar tarafından projesinin yapılmasını istiyordum. Fakat Rektörlük buna yanaşmayınca, İnşaat Dairesinden Süavi Bey'i yanıma alarak, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'ne gittik. Koridorları, tavan yüksekliklerini, sınıfları, anfileri dolaştık. O ölçülere göre yapılmasını istedim. Ayrıca pencerelerin çift cam ve dış duvarların çift tuğla olmasının şart olduğunu söyledim. İsteklerim büyük ölçüde kabul edildi. İnşaat devam ederken hemen her gün uğrayıp kontrol ediyordum. Velhasıl yapılan binanın hatası ve sevabında payım büyüktür. Ancak özellikle fen bölümleri mensuplarıyla da görüşüp laboratuvarların büyüklüğü ve sayılarını birlikte tespit ettik.

Fakültemizin edebiyat bölümlerinin yanında fen bölümleri de vardır. Kütüphane kurulurken daha ziyade edebiyat ağırlıklı kurulmuştur. Şimdi fen bölümleriyle ilgili kitaplar da alınmaktadır. Fen bölümleri için ise laboratuvarların kurulması gerekmektedir. Önce kimya hocalarını tayin ettiğimiz için laboratuvarlara da kimya laboratuvarlarından başladık. 1984 yılından itibaren paramız kadar alet ve malzeme alıyoruz. Daha sonra Biyoloji Bölümü için aletler almağa başladık. Kimya laboratuvarlarımız oldukça iyi haldedir. Biyoloji Bölümü için de epeyce alet ve malzeme alındı. Sıra Fizik bölümüne geldi. Son derece âdil davranmama rağmen bölümlerden tenkitler gelmektedir. Fakültelerin gelişmesinde en büyük engel fakültelerin tüzel kişiliğinin olmamasıdır. Bu sebeple bütçeye sahip olamıyoruz. Makine ve teçhizat alımları Rektörlüğe bırakılmıştır. Bütçenin 600 faslındaki paralar, araştırma laboratuvarları yerine para getiren sözüm ona laboratuvarların (bilgisayar, film, televizyon gibi) kurulmasına gidiyor. Dolayısıyla laboratuvarlarımız istediğimiz seviyede gelişmiyor.

Fakültemizin gelişmesinde takip ettiğimiz politika mevcut bölümlerin yanında Türkiye'de olmayan ve ihtiyaç duyulan bölümleri açmaktı. Bu bölümler arasında Arşivcilik Bölümü yer almakta idi. Eski üniversitelerimiz yıllardan beri böyle bir bölümün açılmasını gerçekleştirememişti. Arkadaşlarla görüştük, mutabık kaldıktan sonra gerekçeli teklifimizi üniversiteye sunduk. Üniversite senatosundan geçerek YÖK'e gönderildi. Bazı YÖK üyeleriyle de görüştük. Fakat bir türlü karar çıkmıyordu. Öğrendik ki, bazı eski üniversitelere böyle bir bölümü kurup kuramayacağımızı sormuşlar. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Tarih Bölümündeki bir arkadaşa rapor hazırlama vazifesi verilmiş. Bu arkadaş arşivlerde çok çalışkan, arşivlerin eksiklerini çok iyi bilen ve Arşivcilik Bölü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mü'nün kurulmasını isteyen bir arkadaştı. Verdiği raporun, Marmara Üniversitesi'nin böyle bir bölümü kuramayacağı şeklinde olduğunu sonradan öğrendim. Böylece İstanbul Üniversitesi'nin görüşü aleyhimizde olmuştu. Diğerlerini bilmiyorum. YÖK neticede bizim teklifimizi kabul ettiği gibi, İ.Ü. Edebiyat Fakültesinde de Arşivcilik Bölümü'nün açılmasına karar verdi.

Bölüm kurulmuş, sıra öğretime gelmişti. Bölümün hemen açılmasını da istiyordum. Fakat bölümün ne kadrosu ve ne de ders verecek elemanı vardı. Bu arada İngiltere'de arşivcilik üzerinde master yapmış olan birisi geldi. Bu genci daha önce tanıyordum. Bölümün kadrosu olması için Tarih Bölümü'nde bir kadroya tayinini yaptırdım. Diğer taraftan fakültenin diğer bölümlerinden bazı kadroların Arşivcilik Bölümü'ne naklini sağladık. Ayrıca Fransa'da uzun yıllar arşivlerde çalışan ve sahasında yayınları olan ve daha önce tanıdığım Dr. Faruk Bilici ile temasa geçtim. Fransız hükümetinden izin alabildiğimiz takdirde iki sene bizde ders vereceğini bildirdi. Rektör Bey ile görüşerek Fransız elçiliğine müracaat ettik. Bu arada 1988-89 öğretim yılında 15 öğrenci ile bölümü öğretime açtık. Fransızlarla yaptığımız görüşmeler sonunda Faruk Bilici'ye izin aldık. 1990-91 öğretim yılında gelerek, bölümümüzde ders vermeğe başladı. Bu arada Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. İsmail Erünsal'ı kadromuza alarak bölüm başkanı yaptık. Yakın zamanda bölümümüzün kuvvetleneceğini tahmin ediyorum. İlk mezunlarımızı bu yıl veriyoruz.

İnci Hanımla fakülteyi yalnız ders veren ve kendi öğrencilerine bir şeyler öğreten bir kuruluşun ötesinde toplumun her kesiminden isteyenlere bir şeyler sunmağa çalışan bir kuruluş olarak görüyorduk. Bu hususta neler yapabileceğimizi uzun uzun tartıştık. Neticede halka açık konferanslar verilmesinin uygun olacağına karar verdik. İstanbul'da bir çok dernek, vakıf, klüp gibi kuruluşlar ya halka açık veya belirli kişilerin katılabileceği seri veya tek konferanslar verdirtiyorlardı. Resmi kuruluşların böyle faaliyetleri yoktu. Ancak İstanbul dışından gelecek olanların masraflarını karşılamak ve programların basımını sağlamak için, üyesi bulunduğumuz Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun başkanı sayın Suat İlhan'la temasa geçtik. Teşebbüsümüzü memnuniyetle karşıladı ve her tür yardımı yapmaya hazır olduğunu söyledi. Gayemiz Türk Kültürünün, Türklüğün ve Türkiye'nin çeşitli meselelerini ilmi çerçevede incelemek ve ortaya koymaktı. Derhal hazırlık çalışmalarına başladık. Prensip olarak haftada bir defa ve Pazartesi günleri verilmesini, saat olarak da resmi dairelerin çalışma saatlerinin bitiminden sonra 17.30'da olmasına karar verdik. Ekim'de başlayacak ve Mayıs ayında bitecek bir liste hazırladık ve hangi tarihte kimin konferans vereceğini tespit ederek, sayın Suat İlhan'a gönderdik. Suat İlhan Paşa programları bastırarak İstanbu'a ulaştırdı. Nihayet 18 Kasım 1985 tarihinde Sultanahmet'teki Rektörlük Konferans salonunda kalabalık bir dinleyici önünde konferanslarımız başladı. Çok heyecanlı ve memnun idik. Yeni bir şey yapmanın hazzını duyuyorduk.

Haftalar ilerledikçe dinleyicilerin sayısı azalmaya başladı. Talebemizden gelmek isteyenleri götürmek için üniversitenin servis otobüsünü kullanıyorduk. Öğrencilerden çok az bir gurup devamlı geliyordu, bazıları eğer hocaları konferansta ise hazır bulunuyordu. Fakat araştırma görevlileri ve hocalar pek iltifat etmiyorlardı. Halbuki İnci Hanım ve ben araştırma görevlilerinin çok iyi yetişmesini istiyorduk. Konferanslar iyi bir fırsattı. Değişik konular ilim ve fikir adamları tarafından ele alınıp inceleniyordu. Her konferansta öğrenilecek, yalnız

onlar için değil hepimiz için bir şeyler vardı. Bir çok ülkede paralı olduğu halde böyle konferansların her zaman için dinleyicisinin bulunduğu bilinmektedir. Fakat Türkiye'de insanlarımızın büyük çoğunluğu bu fikrî seviyeye ulaşmış değildir. Talebeliğimden beri böyle konferansları pek kaçırmadığım için bizim konferansların bir tiryakisi oldum. Bu konferanslar sayesinde nerde ise iyi bir takdimci olacaktım, fakat İnci Hanım bir fırsatını bulup takdimciliği elimden aldı.

Konferanslara başladığımız zamanki heyecan ve arzu, kendi elemanlarımızın bile pek iltifat etmemeleri üzerine yerini üzüntü ve kırgınlığa bırakmağa başladı. Nihayet ilk yılı bitirdik. Ağustos ayında yeni programı hazırlamamız için Ankara'dan aradılar. Yapalım mı yapmayalım mı gibisinden kısa bir tereddütten sonra, tekrar programımızı hazırladık. Aynı minval üzre ikinci yılımızı da tamamladık. Artık basın, televizyon ve radyo programlarımızı vermeğe başladı. Az olmakla birlikte bir tiryakiler grubu da oluştu. Artık dışarıdan gelenleri tanımağa başladık. Onlar bu konferansların devam etmesini istiyor ve bize teşekkürlerini sunuyorlardı. Böylece 1985'den bu yıla kadar 7 yıldan beri çok çeşitli konular bu konferanslarda işlenmiştir. 1990 yılından itibaren ise konferansların yeri Sultanahmet'ten Göztepe'ye nakledildi. İlk yıl Atatürk Eğitim Fakültesi'nin bir anfisinde yaptık. İki yıldan beri ise Rahmetli İbrahim Üzümcü tarafından yaptırılan ve Üniversitemize devredilen konferans salonunda verilmektedir.

2547 Sayılı Kanunla Enstitülere yeni bir fonksiyon verilmişti. Enstitüler bu kanundan önce araştırma yapan kuruluş olarak düşünülüyordu. Gerçi sayıları oldukça çoğalmış, bütçeleri azalmış ancak bir kaç kitap alır hale gelmişti. Halbuki enstitü olarak ilk defa 1924 yılında bizzat Atatürk tarafından kurdurulan Türkiyat Enstitüsü'nün başlangıçta büyük imkanları vardı. Hazırlayacağı kitap ve dergiler Maarif Vekaleti bütçesinden öncelikle bastırılıyordu. Enstitünün akademik kadroları bulunuyordu. Rahmetli Prof. Dr. Fuat Köprülü zamanında geniş bir araştırıcı kadrosu vardı. Daha sonraki yıllarda, özellikle Köprülü'nün müdürlükten ayrılmasından sonra bu kadro dağıldı. Artık kitaplar basılmıyor, dergi bile zor çıkarılıyordu. Üniversitelerin yeni teşkilat kanunuyla bu tarihi müesseseye bir darbe vuruluyor, ilim ve araştırma ile alakası olmayan bir çok yeni enstitü kurulurken Atatürk'ün yadigârı olan Türkiyat Enstitüsü sıradan bir merkez haline getiriliyordu. Türkiyat Enstitüsü'nün bu hale getirilmesinde bazı hocalarımızın büyük günahları olmuştur. Eğer onlar isteseydi merkez haline getirilmezdi.

İnci Hanım ile birlikte Türkiyat Enstitüsü'nün yeniden kurulması için uzun sürecek bir mücadeleye giriştik. Daha sonra bu ikiliye Nadir Devlet de katıldı. Enstitüler kanunla kurulduğu için çok çeşitli çevrelerle temasa geçip efkar-ı umumiye meydana getirmek lâzımdı. İşe Rektör Bey'den başladık. Nitekim Gaziantep Üniversitesinin kuruluşu sırasında Marmara Üniversitesi'ne bağlı Avrupa Topluluğu Enstitüsü ile Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü kurulduğu halde Türkiyat Enstitüsü'nden ses seda yoktu. Halbuki ne Avrupa Topluluğu ve ne de Bankacılık ve Sigortacılık diye bir ilim dalı mevcuttu. Bu konular İktisat ve siyaset bilimleri içinde incelenebilirdi. ilk görüşümde Rektör Bey'e bizim enstitümüzün kurulmamasından çok üzüldüğümü lisan-ı münasiple söyledim. Aldığım cevapta "buralarda para olduğu" ifadesi yer alıyordu. Buna karşılık Türkiyat Enstitüsü'nde paranın olmadığını bunun yanında Türk milletinin dili, edebiyatı, tarihi, sanatı velhasıl herşeyi yeni hayatı bulunduğunu söyledim. Mücadelemiz bitmemiş yeni başlıyordu.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu sefer bir merkez olarak kurmak, bazı faaliyetlerde bulunup kendimizi ispat ettikten sonra işi halletmek yolunu seçtik. Hemen bir yönetmelik hazırlayarak Rektörlüğe bir gerekçe ile başvurduk. Rektör Bey, bir taraftan merkez çalışmaları sürerken diğer taraftan Senato kararı ile bir Birim olarak faaliyete geçmemizi teklif etti. Bu teklifin uygun olduğuna inanarak peki deyip işe koyulduk. İlk Senato toplantısında Birim'in kurulmasıyla ilgili karar çıktı. Merkez'in yönetmeliği de belirli incelemelerden geçti ve YÖK'e gönderilmeğe karar verildi. Nihayî karar YÖK tarafından verilecekti. Aylar geçtiği halde bir haber çıkmıyordu. İnceleme yaptık ve yönetmelik taslağının YÖK'e gönderilmediğini, unutulduğunu gördük. Hemen YÖK'e gönderdik ve YÖK Üyeleri Prof. Dr. Yaşar Önen, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz ile görüşerek yardımcı olmalarını istirham ettik. Başka bir iş için Ankara'da bulunduğumuz bir gün İnci Hanım ile YÖK'e giderek Başkan Vekili Prof. Dr. Kemal Karhan ile görüştük. Kemal Karhan'ın tahakküm edercesine konuşmasına İnci Hanım'ın kendine has dosdoğru cevap vermesi beni terletti. Kaş yaparken göz çıkaracaktık. O zamanlar YÖK üyelerinin kılıçlarının önü de arkası da kesiyordu. Kendilerinin Türkiye'de üniversiteleri kurtarma ve geliştirme misyonu ile görevlendirildiklerine ve her şeyi kendilerinin bildiğine inanıyorlar, dolayısıyla başkalarını dinlemeğe gerek olmadan karar veriyor ve hareket ediyorlardı. YÖK'ün ilk yılları gerçekten ibret levhası olarak gözler önünden uzak tutulmaması gerekir. Bir YÖK üyesi, bir profesöre bakkallık yapmasını söyleyecek kadar kendisini dev aynasında görüyordu. Büyük idealist olarak ortaya çıkıyorlar, fakat ilk fırsatta yakınlarını koruyorlardı. Nihayet epey zaman geçtikten sonra Yönetmelik taslağımız "Türklük Araştırma ve Uygulama Merkezi" ismi Türkiyat olarak değiştirilerek kabul edildi. O zaman herkes Türklük lafından korkuyordu. Aynı kelimeyi kullandığımız için Derginin isminden dolayı da epeyce tenkit almıştık. Halbuki şimdi herkes Türklükten bahsediyor. Demek ki biz geleceği daha önceden görüyor ve ona göre hareket ediyoruz.

Enstitü kurmak için bazı engelleri aşmanın ne derece zor olduğunu anlıyoruz. Buna rağmen mücadeleden vazgeçmiyoruz. Devletin üst kademelerinde tanıdığımız zevata devamlı enstitü fikrini aşılıyoruz. Diğer taraftan Türkiyat Enstitüsü kurulduğu zaman bunu yürütebileceğimizi ortaya koymamızın gerektiğine inanarak harekete geçiyoruz. 29-30 Eylül 1986 tarihleri arasında İstanbul'da "Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye" adlı bir sempozyumun yapılmasına karar verdik. Paramız yoktu. Üniversiteden bir destek almamız mümkün değildi. Sağlam bir gerekçe ile Başbakanlık tanıtma Fonu'na müracaaat ettik. Kısa süre sonra istediğimiz 4,5 milyon lirayı verdiklerini bildirdiler. Amerika, Fransa, İngiltere, Almanya, Japonya ve Türkiye'den, sahalarının uzmanı 8 kişi tebliğlerini sundular. Özellikle Orta Asya Türklüğünün asrımızdaki durumunu didik didik inceleyen ve yayınlarıyla bütün dünyaya duyuran ve bu sahada çalışanların manevî hocası olan Alexandre Beningsen'in sunduğu "Dünyada Türklük Araştırmalarının Önemi" konulu tebliği büyük ilgi uyandırdı. A. Beningen tebliğinde şu soruyu sordu: "Ben niçin yıllardan beri Orta Asya Türklüğü üzerinde çalışıyorum?" Bu soruyu sorduğu zaman Glastnost ve Perestroyka yoktu, Sovyetler Birliği yok olmamıştı ve kimse de kısa sürede yok olacağına inanmıyordu. Üstelik basın şimdiki gibi Türk dünyası ile ilgili yazılar yayınlamadığı gibi yayınlayanlara yan bakıyor ve bazı gazeteler de saldırıya geçiyordu. Belirli kesimin dışında kimse S.S.C.B.'den vize alıp Türk Cumhuriyetlerini dolaşamıyordu. Bunların verdiği bilgiler de inanılır gibi değildi. Ancak yapılan bazı ilmî kongrelere katılan arkadaşlardan doğru, fakat kısıtlı bilgi alabiliyorduk. İşte böyle bir zamanda A. Beningsen sorduğu

sorusuna şu cevabı veriyordu? "2000 yıllarında dünya siyasetinin merkezlerinden biri Orta Asya olacak da ondan". İlmî tecrübe geleceği tahmin etmeğe yardımcı olmuştu. Ne hazindir ki, ömrünü Orta Asya Türklüğünü araştırmakla geçiren A. Beningsen bugünleri görmeden, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini rahatça dolaşmadan hayata veda etti (1989).

Sempozyumumuz TRT, basın ve ilgililer tarafından büyük bir alaka ile karşılandı. Sempozyum boyunca salon ağzına kadar dolu idi. Televizyon haber bülteninde geniş yer verdiği gibi, gelen ilim adamlarıyla da röportajlar yaptı. Gazetelerin büyük bir kısmı haber olarak verdi. Üniversitemiz çevrelerinde bu başarımız çok iyi karşılandı.

Bu gayret ve çalışmalarımız Millî Güvenlik Kurulu gibi kuruşların meselelerimize sahip çıkmalarını sağladı. Enstitünün kurulması kanunla olacağına göre milletvekillerini davamıza inandırmamız geekiyordu. ANAP Genel Başkan Yardımcısı Halil Şıvgın, Malatya Milletvekili Bülent Çaparoğlu ve Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek ile görüşmeler yaptık. Bu arada çok büyük ve zor bir imtihanı gerçekten büyük bir başarıyla verdik: V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi.

Türkiyat Enstitüsü'nün kurulmasında önemli bir adım olması bakımından V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'nden bahsetmemiz lâzımdır. 1986 yılında Münih'te toplanan IV. kongrede V. kongrenin İstanbul'da toplanması isteniyor. Kongreye katılan arkadaşlar bu kongrenin fakültemiz tarafından yapılmasını istediler.Ancak bu 8-10 kişinin katılacağı küçük bir toplantı değildi. 100 civarında ilim adamının katılacağı milletlerarası büyük bir kongre idi. Planlamadan, hesabını, kitabını yapmadan böyle bir teşebbüse girişmek istemedik. İşi yürütecek olan üçlü (Hakkı-İnci-Nadir) aramızda görüştük. En önemli mesele para bulmaktı. En büyük güvencem Başbakanlık Tanıtma Fonu idi. Bazı yetkililerle görüştüm ve olumlu sinyaller aldıktan sonra Rektör Bey ile görüşüp kongreyi yapmağa karar verdik. Hemen hazırlıklara başladık. Kongreye davet edeceğimiz 500 civarında isim tespit ettik. Davet mektubunu hazırladık ve bastırdık. Kongrenin üniversitemizin Göztepe kampüsünde yapılmasının uygun olacağı görüşü ağırlık kazınınca Kadıköy yakasındaki otellerle görüştük. Büyük Suadiye Oteli'nin uygun olacağını tespit ettik ve iki yıl önceden pazarlığımızı dolar üzerinden yaptık. Artık kongre bütçesini tahmini olarak yapabilir ve yardım kampanyasını açabilirdik.Tanıtma Fonu'na projemizi sunduk. İlgililerle görüşerek yardımcı olmalarını istirham ettik. Ayrıca üniversitemiz hocalarından Prof. Dr. İsmail Özarslan'ın yardımıyla İstanbul Ticaret Odası Başkanı Sayın Yalım Erez ile görüştük ve yardım vaadi aldık. Başta bazı bankalar olmak üzere bir çok resmî ve özel kuruluşa müracaat ettik. Prof. Dr. Osman Okyar'ın desteğiyle Emlak Bankası'ndan 20 milyon yardım aldık. Ayrıca fakültemizin 1989 bütçesine bu maksatla 125 milyon lira koydurduk.Fakat bütçenin nasıl harcanacağını bilmediğim için bu fasıldan ne otel ve ne de yemek parasını ödeyebilirdik. Onun için Tanıtma Fonu'nun yardım etmesi büyük önem taşımakta idi. Bizim projemiz Dış İşleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğü kanalıyla Başbakanlık'a verildiği için takibini bu kanalla yürütecektir. Bizim projemize büyükelçi Yüksel Söylemez bakıyordu. Sık sık telefon görüşmesi yaparak projenin bir an önce neticelenmesini bekliyorduk. Bir gün Ankara'dan Başbakanlıktan Nedim Öztürk telefonla aradı. O zamana kadar tanımıyordum. Telefonla görüştük, beni tanıdığını, projeyi

niçin doğrudan doğruya kendilerine vermediğimizi söyleyerek yardım edeceğini bildirdi. Nedim Öztürk Bey Başbakanlık Tanıtma Fonu Genel sekreteri idi. Çok geçmeden de Tanıtma Fonu projemize 60 milyon verilmesine karar verdi. Kongre için para problemi halledilmiş ve bizler de rahatlamıştık.

Kongre için ikinci meselemiz ise İbrahim Üzümcü Kültür Merkezi'nin tamamlanması idi. Gerçi Atatürk Eğitim Fakültesi'nin sınıf ve anfilerinde de yapabilirdik, fakat yeni ve temiz bir binada büyük bir kongrenin yapılması çok daha iyi olacaktı. İbrahim Bey, hemen her gün inşaatın başında bulunarak kültür merkezinin tamamlanmasını sağladı. Her şey pırıl pırıl hazır olup açılış gününü bekliyorduk.

Nihayet 21 Ağustos 1989 Pazartesi günü Kültür Bakanı Sayın Namık Kemal Zeybek'in de bulunduğu bir merasimle saat 10.00'da kongre açıldı. Sabah 7.30'da Kongre mahallinde idim. Büyük bir heyecanla tam zamanında açılışı sağlamak için koşturuyordum. Hava oldukça sıcaktı. Kongreye katılanları Büyük Suadiye Oteli'nden getirecek olan otobüs zamanında gelmedi. Heyecandan kalbim duracaktı, şakır şakır terliyordum. Otele telefon ederek taksilerle gelmelerinin temin edilmesini söyledim. Neyse bir aksama olmadan herkes geldi ve saat tam 10.00'da kongre açıldı. Kültür Bakanı, Rektör Bey ve Kongre başkanı olarak ben birer konuşma yaptık. Parlak bir açılış olmuştu. Bundan sonra işler artık düzenli olarak yürürdü. Nitekim öyle oldu. Kongrenin düzenli yürümesnde Tarih ve Türk Dili ve Eebiyatı Bölümlerinin Araştırma Görevlilerinin büyük gayretleri olmuştur. Onların fedakârca çalışmalarını burada şükranla anmamız lâzımdır. Fakat bu bölümlerin hocaları her ne hikmetse aynı ilgiyi göstermediler.

Kongre çok sıcak havalara rağmen hiç bir aksama olmadan beş gün devam etti. Çarşamba günü öğleden sonra Boğaziçi'nde bir vapur gezintisi yaptık ve Borusan Holding'in verdiği akşam yemeğini Beykoz Hasır Restuarant'da yedik. Mükemmel bir manzarada güzel bir yemek yendi. Ertesi akşam ise Türk Petrol'ün yemeğinde idik. Bu iki kuruluşa ve sahipleri Asım Kocabıyık ile Ahmet Aydın Bolak'a şükranlarımı sunmak isterim. Kongrenin kapanış konuşmasını meşhur tarihci Prof. Dr. Bernard Lewis yaptı. Netice olarak daha önceki kongrelerin birini kendisinin yaptığını diğerlerine katıldığını, beş kongrenin en mükemmelinin bu kongre olduğunu söyledi. Bütün yorgunluklarımızı unuttuk.

Kongrenin başarıyla sonuçlanması bizim için çok önemli idi. Bir çok ülkeden gelen yabancı bilim adamlarına neler yapabileceğimizi, Türk misafirperverliğini ve Türkün teşkilat kabiliyetini göstermiş olduk. Diğer taraftan ekip olarak aldığımız işi başarıyla yaptığımızı ortaya koyduk. Ayrıca Türkiyat Enstitüsü'nün kurulmasında önemli bir adım daha attık. Nitekim Kültür Bakanı konuşmasında hazırlayıp gönderdiğimiz gerekçeli kanun teklifimizin T.B.M. Meclisi'ne verildiğini müjdeledi. Üç ahbap çavuş bu müjdeye gerçekten çok sevindik. Ancak aradan günler ve aylar geçiyor bir haber çıkmıyor. Ankara'ya özellikle tanıdık milletvekillerine tefonlarım eksik olmuyor. Her fırsatta yardımcı olabilecek herkesten yardım istiyoruz. Nihayet bir akşam televizyonda haberleri dinlerken İstanbul Üniversitesine bağlı olarak Türkiyat Enstitüsü'nün kurulmasıyla ilgili kanun teklifinin T.B.M.M. Milli Eğitim Komisyonu'ndan geçtiğini duyuyorum. Bir anda vücudumun terlediğini hissediyorum. Acaba haber yanlış mı? Hemen Malatya Milletvekili Bülent Çaparoğlu'nun evini arıyor ve konuşuyorum. Haber doğru

imiş. Daha önce defalarca Marmara Üniversitesi'nde olduğumu söylediğim halde bana "Hocam siz İstanbul Üniversitesi'nde değil misiniz?" diye sorunca şaşırdım kaldım.

Ertesi sabah ilk işim Rektör Bey'i aramak oldu. Kırgın bir tavırla durumu anlattım ve bu işe sahip çıkmadığını söyledim. Bu şekilde çıkış yapmama üzüldüğünü konuşmasından anladım. Derhal Erol Zeytinoğlu'nu aramamı söyledi ve telefon numaralarını verdi. Erol Bey üniversitemizin hocalarından olup, Eskişehir milletvekili idi. Bir iki saat içinde Erol Bey'i bularak telefonla durumu anlattım. Haklı olarak neden kendisine önceden haber vermediğimizi söyledi. Şayet haber vermiş olsa idik, işi halledeceğini ilave etti. Çok zor olmasına rağmen teklif Plân ve Bütçe Komisyonu'na gelince bizim üniversitede kurulmasının ilave edileceğini belirtti ve gerekçeli teklifimizi istedi. Nitekim dediğini yaptı ve verdiği önergeyle bizim teklifimizi de gündeme aldırdı. Rektör Bey'in isteği üzerine İnci Hanım Komisyon toplantısına katıldı. Neticede Erol Bey'in yardımı ve himmetiyle bizi teklifimizin de kanun teklifine dahil edilerek, Genel Kurul'a sunulmasına karar verildi. Burada Erol Bey'in yardımlarını şükranla anmak istiyorum.

Bizim teklifimizin İstanbul Üniversitesi'ne nasıl maledildiğini araştırdım ve durumu öğrendim. İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde iki arkadaşa bizim teklifimizin Milli Eğitim Komusyonu'na verildiğini, kendilerinin de gidip bir iki komisyon üyesiyle görüşmelerini ve İstanbul Üniversitesi'nde de kurulması için komisyonda önerge verdirmelerini sağlamalarını söyledim. Bu arkadaşlar gidip Marmara Üniversitesi'nde Türkiyat Enstitüsü'nü yürütecek elemanın bulunmadığını, kütüphane ve binasının olmadığını, aslında enstitünün Atatürk'ün kurmuş olduğu İstanbul Üniversitesi'nde kurulmasının lâzım geldiğini söylemişler.Daha sonra önergeyi veren milletvekili ile de görüştüm, serzenişte bulundum ve yapılan işin yanlış olduğunu söyledim. Gelişmeleri görünce bizim haklı olduğumuza inandı. Bu olaylarda beni çok üzen husus, ben yıllarca beraber olduğum arkadaşlarıma haber veriyorum, yol gösteriyorum, onlar gidip aleyhimizde bulunuyorlar. Türk kültürü üzerinde araştırma yapan müesseselerin çoğalması acaba kime zarar verecekti? Marmara Üniversitesi'nde de ikinci bir Türkiyat Enstitüsü kurulursa, İ.Ü.'deki arkadaşlarımızın zararı ne olacaktı? Elbette bu sorulara mantıki bir cevap bulmak mümkün değil. İnsanların birbirini çekememesi nelere mal olmamıştır ki. Bizim uğraşmalarımız sayesinde Atatürk ve Selçuk Üniversitelerinde de Türkiyat Enstitüleri'nin kurulması da tasarıya ilâve edildi. Ancak İstanbul ve Marmara Üniversitelerindekilere akademik ve idarî kadro tahsis ediliyor, diğerlerine kadro verilmiyor.

Yıllarca süren uğraşmalarımız nihayet meyvesini veriyor ve tasarı T.B.M.M'de görüşülerek kanunlaşıyordu. 3699 nolu Kanun 24.1.1991 tarih ve 2765 numaralı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi. Rüyalarımız birer birer gerçek oluyor, fakat bizler sıhhatimizden çok şeyler veriyoruz. Niçin, Türklük için. 1.2.1991 tarihinde Prof. Dr. İnci Enginün müdür tayin edilerek enstitümüz faaliyete geçti. Türk tarihi, dili, edebiyatı ve coğrafyası ile ilgili araştırma ve öğretim yapan bölümlerin Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'ne bağlanması teklifi Senato'da da kabul edilince, Enstitünün organları teşekkül etti. Enstitü Kurulu'nu meydana getiren bölüm başkanları Prof. Dr. Birol Emil, Prof. Dr. İnci Enginün, Prof. Dr. Mücteba İlgürel, Prof. Dr. İsmail Erünsal ve Prof. Dr. Hüseyin Salman toplanarak (20.2.1991) Enstitü Yönetim Kurulu'nu seçti: Prof. Dr. Hakkı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dursun Yıldız, Prof. Dr. İsmail Erünsal, Doç. Dr. Emine Görsoy Naskali, Müdür muavinliğine ise Prof. Dr. Nadir Devlet atandı. Bundan sonra enstitünün kanunda kendisine verilen vazifeler ile kuruluş gerekçesinde yeralan hususları gerçekleştirmeğe sıra geliyordu. İnşallah bu kadar güç kurulan enstitümüz kısa zamanda gelişir ve Türk kültürüne gereken hizmetleri ifa eder. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü faaliyete geçtiği tarihten itibaren ilk iş olarak Yükseklisans ve doktora programlarını ele aldı. Sosyal Bilimler Enstitüsü ile temasa geçerek başlamış programların Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde devam etmesini sağladı. 1991-1992 öğretim yılından itibaren de bütün programların yürütülmesini üzerine almayı kararlaştırdı. Nitekim yeni öğrencilerin alınması ve eski öğrencilerin ensitümüze devredilmesi sağlanarak Ekim 1991'de öğretime başladı.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü bir taraftan yer bulma, memur temin etme, kağıt ve silgiye varıncaya kadar kırtasiye malzemesi sağlama işleriyle uğraşırken, diğer taraftan da son derece önemli bir meseleyi ele aldı. S.S.C.B.'deki gelişmeler üzerine Türk Cumhuriyetleri hem siyasî ve hem de kültürel bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçtiler. Siyasi bağımsızlıklarını alabilirlerdi, fakat almaktan daha önemlisi bunun devamını sağlamaktı. Türk cumhuriyetleri yıllardan ve hatta asırlardan beri Rus hakimiyetinde yaşıyorlardı. Gerek Çarlık Rusya'sının ve gerekse Komünist Rusya'nın hedefi Türk cumhuriyetlerini ebediyyen yutmaktı. Buna göre kültür politikası takip ediyorlardı. Özellikle Komünist rejim oldukça tesirli olmuştu. Onun için ilk önce dil ve ona bağlı olarak alfabe gelmektedir. Komünist rejim 1929-1930'da Sovyet Rusya'daki bütün Türkleri Kril alfabesini kullanmağa mecbur etmişti. Türk cumhuriyetlerinde şimdi Latin alfabesine geçme temayülü ağırlık kazanıyordu. Bu arada İran ve Suudi Arabistan'ın Arap Alfabesinin kabulü için yoğun faaliyetleri vardı. Bu iki devlet alfabe meselesini dini istismar ederek neticeye varmak istiyorlardı.

Böyle bir zamanda alfabe meselesinin Rusya'daki bütün Türk topluluklarından dilci ilim adamlarının katılacağı bir sempozyumda ele alınarak birlikte hareket etmeği sağlamak için harekete geçtik. Önce Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçerek düşüncemizi söyledik ve "çok iyi olur" cevabını aldık. Bundan sonra Tanıtma Fonu Genel Sekreteri Sayın Nedim Bey'le konuştum. Yardım vaadini alınca davet edeceğimiz ilim adamlarını tespit edip davetiyeleri gönderdik. 28 kişi geleceğini bildirdi. Türkiye'den de 10 kişi katılacaktı. Süratle hazırlıklarımızı tamamlayarak toplantıyı bir an önce yapmayı düşünüyorduk. Fakat Sovyet Rusya ile haberleşmek dünyanın en zor işi idi. Her şeye rağmen planladığımız gibi 21-23 Kasım 1991 tarihleri arasında Sultanahmet'teki Rektörlük konferans salonunda sempozyum yapıldı. Üç gün boyunca ciddi çalışmalar yapıldı ve sonunda aşağıdaki kararlar alınarak sempozyum sona erdi. TRT ve basın geniş ilgi gösterdi. Bir çok gazete alınan kararları olduğu gibi yayınladılar. Dışişleri varılan neticeyi büyük bir memnunlukla benimsedi. Bu sempozyumu Başbakanlık Tanıtma Fonu ile Tek-Esin Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfının maddî destekleriyle gerçekleştirdi. Nedim Öztürk Bey'e şükranlarımı sunarken böyle bir vakfın kurulmasını vasiyet eden ve bütün mal varlığını bu vakfa bırakan merhume Dr. Emel Esin'i de rahmetle anmak isterim. Alınan kararların Türk cumhuriyetlerinde çok iyi kabul gördüğünü, hatta Azerbaycan parlamentosunda Latin alfabesine geçiş kanununun kabul edildiği oturumda okunduğunu öğrendik. Enstitümüz kuruluş gayesine uygun olarak yaptığı bu ilk faaliyetten tam not aldı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

20 Temmuz 1982 tarihinde kağıt üzerinde kurulan 3 Eylül 1982 tarihinde öğretime başlayan Fen-Edebebiyat Fakültesi sıfır noktasından on yıl sonra bugün Prof. (24), Doç. (9), Yard. Doç. (18), Öğretim Gör. (15), Uzman (5) ve Araştırma Görevlisi (39) olmak üzere öğretim elemanı, memur ve öğrencisi ile beş bölümde öğretim yapan bir fakülte haline gelmiştir. Bunlara yirmi bin ciltlik kütüphaneyi, iyi bir kimya laboratuvarını, kuruluş çalışmalarının hızla ilerlediği Biyoloji laboratuvarını, yayın listesini, yayınını düzenli sürdüren bir dergiyi ilave edebiliriz.

Netice olarak bir yerden bir yere gelindiği muhakkatır. Ancak bunu başarı kabul edebilir miyiz. Verilen imkânlar, özellikle bütçe dikkate alınırsa ve aynı zamanda kurulan kardeş fakülteler ile mukayese edildiği zaman başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Fakat daha bir binamız yok. İstediğimiz gibi lhaboratuvarlar henüz kurulamamıştır. Daha bir çok eksiklikler vardır. Bunlar dikkate alınınca da başarılı olduğunu söylemek zorlaşır. Fakat bütün bunlara rağmen 10 yıldır hizmet veren, şimdiye kadar mezun veren bir müessese ortaya çıkmıştır. Her yıl 250-300 öğrenciye okuma imkânı sağlamaktadır.

Evet bir noktadan bir noktaya gelindi. Ama çekilen zorluklar nelendir? Eğer bir başarı söz konu ise ne pahasına? Elbette bir çok zorluklar, sıkıntılar ve üzüntüler söz konusudur. Her şeyden önce yabancı bir muhitin içinde idik. Akademi mensupları dışarıdan dekan olanları bir türlü kabul edemiyorlardı. Senato ve Yönetim Kurulunda çoğunluk onların elinde idi. Dikkatlice hareket etmemiz gerekiyordu. Neyse ki, Rektör Bey, bir iki dekan arkadaş diğerleri gibi değillerdi. Onlar için de birinci derecede Akademi geliyordu, fakat bize de az da olsa hayat hakkı tanıyorlardı. Kadroların fakülteler arasında dağıtımında, bütçe imkanlarından faydalanmada biz daima ikinci sırada kalıyorduk ve kalıyoruz. Bazı komisyon başkanları, rektör yardımcılıkları ve diğer temsilciliklere Akademili dışında kimse gelemezdi. Binaların kullanımında, merkezlerin, bölümlerin kurulmasında döner sermayelerin kurulup işletilmesinde daima ders yapacak sınıf bulamazken İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bünyesinde kurulan araştırma merkezleri, tamamen üniversitenin dışına hitap eden kurslar için binaları kullanmaktadırlar. Atatürk Eğitim Fakültesi'nin kalorferleri yanmazken kurs yapılan binaların kalorifelerleri daima yanmaktadır.

Karşılaşılan güçlüklerden birisi de fakültemizdeki öğretim elemanlarının derslerinin ve varsa idarî görevlerinin dışında dekanlığa yardımcı olmamalarıdır. Böylece bütün yük dekan ve yardımcılarının omuzlarına yüklenmektedir. Onların da her şeye yetmeleri her zaman mümkün olmuyor. Fakültemizin hocaları yayın işlerini, kütüphanenin gelişmesini takip edebilirler. Ancak şimdiye kadar böyle bir yardım görmedim. Bundan daha önemlisi fakülteyi bir bütün olarak görme yerine ancak mensupları oldukları bölüm seviyesinde görebiliyorlar. Bunu gidermek için çok uğraşmama rağmen bir netice elde edemedim. Her bölüm başkanı fakülteyi kendi bölümü olarak görüyor ve ona göre bulunuyor. Özellikle laborauvar malzemesi alımlarında ve yeni yapılan binanın taksiminde bu durum ortaya çıkmaktadır. Buna rağmen dekanlığın da adil olduğunu da ara sıra dile getiriyorlar. İnşallah yavaş yavaş bütün arkadaşlar fakülteyi bir bütün olarak görmeğe başlarlar.

Fakültenin gelişmesindeki engellerden birisi de bina idi. Eğer kurulduğu zaman ihtiyaçlarımıza cevap veren bir binamız olsa idi şimdi bütün bölümleriyle öğretime devam eden bir kuruluş olabilirdik. Bazı arkadaşlar ders yılı başında

yeni gelen öğrencilere bazı sorular sorarak üniversite hakkında ne düşündüklerini ve ne bulduklarını öğrenmek isterler. Hemen her yıl birçok öğrenci binayı kastederek "eğer bilseydim bu fakülteyi tercih etmezdim" diyerek fikirlerini açıkça belirtiyorlardı. Haklı idiler. Binanın fakülteye benzer tarafı yoktu. Başka çaremiz olmadığı için bu binada kalmak zorunda idik. Daha bir kaç yıl, yeni binamız bitinceye kadar sıkıntı çekeceğe benziyoruz.

Peki bu sıkıntı ve zorluklara rağmen işin güzel tarafı yok mu idi. Elbette vardı. Bir çocuğun büyümesi gibi fakültenin büyüdüğünü gözlerinizle görüyorsunuz. Özellikle kadroların gelmesinden sonra kendi elemanlarımızı aldıktan sonra bu büyüme daha göze batar oldu. Aldığımız ilk elemanlarla çekirdek kadro kurulmuştu. Fakültenin gelişmesinde bu arkadaşların hepsinin rolü vardır. Fakülte için attığım her adımda bu arkadaşlarla görüşür ve onların fikirlerini alırdım. En çok konuştuğum ve işlerin yürütülmesinde en büyük desteği gördüğüm, dekan yardımcısı olan İnci Hanım'la çok münakaşa ettik. İkinci yardımcı Çoşkun Alptekin ise ilk gözağrımdı. Yani ilk talebem olması sebebiyle çok güvendiğim bir insandı. Atatürk Eğitim Fakültesine gidinceye kadar son derece uyumlu çalıştık. Kuruluştaki hizmetleri unutulamaz. Bunlara bölüm başkanlarını, özellikle Merhum Prof. Dr. Mehmet Akalın ile Prof. Dr. Mücteba İlgürel'i ilave etmem lazımdır.

Fen-Edebiyat Fakültesi'nin en güzel ve insana zevk veren yanı bir aile yuvası gibi olmasadır. Talebesi, memuru ve hocası ile birbirleriyle kaynaşmış, birbirini seven ve sayan insanlardı. Binanın küçüklüğü, hocaların talebeye gösterdiği alaka, talebenin hocalarına gösterdiği sevgi ve saygı gerçekten çok güzeldi. Herkes anlayışlı idi. Yapılanın azamisinin olduğunu bilir eksikliklerden asla şikayet etmezlerdi. Oturma yeri bulamayan hocalarımızdan bir şikayet gelmezdi. Doğru dürüst kantini, sınıfı olmayan öğrencilerimiz de seslerini çıkarmazlardı. İnşallah bu hava devam eder.

Fakültemizin yaşının çok küçük olmasına rağmen üç mensubu ebediyete intikal ederek acı günler yaşanmıştır. Bunların birinci Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Dili Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Yard. Doç. Dr. İlhan Çeneli'dir. Fakültemizin ilk hocalarından idi. Almanya'da doktora yapmış ve kendisini iyi yetiştirmişti. Devamla çalışır ve yazardı. Büyük bir ilim adamı olmaya namzetti. Bunların yanında sakin, dürüst, efendi, arkadaşları, hocaları tarafından çok sevilirdi. Ne çare ki daha yolun başında amansız hastalığa yakalanarak hakkın rahmetine kavuştu. Fakültemiz İlhan'ın vefatıyla büyük bir kayba uğramış ve ızdırap duymuştur.

Kaybettiğimiz ikinci hocamız Prof. Dr. Amil Çelebioğlu'dur. Gerçi kendisi Atatürk Eğitim Fakültesi'nin kadrosunda idi. Fakat bazı oyunlarla adı geçen fakültenin dekanlığından ayrılmak zorunda kalınca Rektör tarafından isteğimiz üzerine fakültemizde görevlendirilmiştir. Kendisine bir oda verdik. Kadrolu hocamız gibi hemen her gün fakülteye gelirdi. Atatürk Eğitim Fakültesi'ne yalnız derse gider, derslerinden sonra kalmak istemezdi. Hacca gitmek istedi. Fakat vize alınamadı. Araya adamlar konarak özel vize alındı ve uçakta yine aracılar vasıtasıyla yer bulundu. Ayrılmadan önce fakültemiz mensuplarını teker teker ziyaret ederek helalleşti. Hatta Fas'ta Doç. Dr. Metin Akar'a bile mektup yazarak öğrencisinden helalleşti. Adeta akıbetini bilir gibi bir hali vardı. Hac esnasında da bütün gecelerini Harem-i Şerif'te geçirdiğini muhterem eşi Zuhal

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hanım söyledi. Malum Hac felaketinde hayatını kaybetti. İşin daha acı tarafı bu aziz ve sevgili arkadaşımızın mezarı bile belli değildir.

Üçüncü kaybımız ise, fakültemizin kuruluşundan itibaren hocalık ve Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü başkanlığını yapan Prof. Dr. Mehmet Akalan'dır. En sıkıntılı günlerimizde yanımızda idi. Yönetim Kurulu'nda daima vazife alırdı. Fükültemizin senatörü idi. Her gün erken gelen hocalarımızdan idi. Bazı günler o kadar erken gelirdi ki, henüz fakülte açılmadığı için çayını karşımızdaki kahvede içerdi. Derslerini daha ziyade yüksek lisans ve doktora programlarına teksif etmişti. Yükseklisans ve doktora öğrencileriyle zevkle çalışırdı. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Atatürk Eğitim Fakültesi'ne taşınınca, kendisine verilen odanın kaloriferi bir türlü yakılamadığı için iki kış çok sıkıntı çekti. Fakültemizin temel direklerinden birisi idi. Onu da 1991'de kaybettik.

Bunlardan başka bizi en çok üzen Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın vefatıdır. Fakültemizin manevi sahibi idi. Kuruluşundan itibaren haftanın belirli günlerinde derse gelir, dersten sonra başta üniversite olmak üzere çeşitli memleket meselelerini konuşurdu. Çok yumuşak, temiz ve samimi bir insandı. Bizlerin bir şeyler yapmak için çırpındığımızı görünce sevinir ve yardımcı olmaya çalışırdı. Hele iyi bir şey yapınca nasıl haz duyduğunu hala görür gibiyim. 10. yılımızı görse idi. Ne kadar memnun olurdu. 23.01.1983 tarihinde aramızdan ayrıldı. Son olarak aziz hocam Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun yüksek lisans programında bize yardımcı olduğunu, zevkle derslere geldiğini şükranla anmak istiyorum. O da vefat etti. Allah hepsine gani gani rahmet etsin. Allah fakültemize başka bir acı göstermesin.

Fen-Edebiyat Fakültesi'nin on yılı içinde Rektörümüz Prof. Dr. Orhan Oğuz'un yeri elbetteki büyüktür. Konulara tamamen yabancı olmasına rağmen hemen faaliyete geçirilmesini sağlamıştır. Bazı üniversitelerde fen ve edebiyat bölümleri on yıl geçmesine rağmen henüz öğretime açılmamıştır. Bazı hususları yukarıda tenkit ettiğimiz Rektörümüz olmasa idi fakültemiz bugünkü hale kesinlikle gelemezdi. Üzüntülü, sıkıntılı ve hatta kendilerine kızgın olarak yayına gidip konuşmağa başlayınca bizi dinler, çoğunlukla hak verir, yapmasa bile yapar gözükerek gönlümüzü alır ve bizi sakinleştirirdi. Fakültemizin çalışmalarına, gelişme programına, eleman alımına (bir-ikisi müstesna) karışmazdı. Çok sıkıntıya düştüğümüzde de muhakkak yardım ederdi. Bir amir olarak samimi, vatanperver, babacan, işlere anında nüfuz eden, sakin, temkinli, kararlı ve yapıcı bir şahsiyet olması sebebiyle maiyetinde çalışmak zevkti. Tek kusuru Akademi menşe'lilerden ayrılamaz ve üniversitede birinci planda onları tutardı. Fakat kanunun verdiği geniş selahiyetlere sığınarak bazı rektörler gibi adeta despot olmamıştır. Yaradılış olarak demokrat ruhlu idi. Fakültemiz, sevgili ve muhterem rektörümüzü daima minnet ve şükranla anacaktır.

Rektörlüğün üst kademesinde akademililik ruhunun ağır basmasına rağmen Genel Sekreter ve daire başkanları ve memurlar fakültemize karşı daima iyi niyetli davranmışlardır. Bir çok güçlüğü onların yardımıyla hallederdik. Fakat bazen üstten sıkı baskı üzerine haberimiz olmadan ya bütçemizden para veya kadromuz giderdi. Fakültemizin gelişmesinde rektörlük personelinin katkılarını hiç bir zaman unutmam.

Sayılarının azlığına, yeni kurulduğu için herşeye yeni başlamamıza ve işlerin çokluğuna rağmen fakültemiz personelinin gayretlerini de belirtmemiz lazımdır. Bazı arkadaşlar mesainin bitmesine rağmen işleri bitirmek için çalışırlardı. Yeri

geldiği zaman ağır işçi gibi çalıştıkları olurdu. Fakülteyi Fındıkzade'den Göztepe'ye taşırken Rektörlük asla yardım etmedi. Bütçemizde de para yok. Bir sürü eşyayı hep kendi elemanlarımızın yardımıyla taşıdık. Profesöründen hademesine kadar herkes kamyonlara malzeme yüklemiştir. Bilhassa Kimya Bölümü öğretim elemanları gerçekten cansiperane çalıştılar. Bütün bunlar fakültemizdeki samimi havadan kaynaklanmaktadır.

İşte Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nin on yıllık hayatı. Niçin bunları yazdım, bir hesap vermek için mi, yoksa övünmek için mi? Tabî ikisi için de değil. Memleketimizde müesseselerin tarihi asla bilinmiyor. Mesela ülkemizin en eski üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi'nin bir tarihi yoktur. Halbuki müesseseler tarihleriyle yaşarlar. Mesleğimin tarih olması belki bunları yazmaya beni sevketmiştir. Ayrıca bir müessesenin nasıl kurulup geliştiğini, mükemmel hale gelmek için nelere malolduğunu bizden sonrakilere bırakırsak, herhalde müesseselerine daha iyi sahip çıkarlar ve şereflerini şükranla anarlar. Fakültemizin kuruluş gelişmesinde alın teri ve göz nuru döken bütün arkadaşlarım, bunu bir maddi menfaat için yapmamışlardır. Onları bu fedakarlığa kuruluşlarına olan manevi bağlılıkları sevketmiştir. Başarıda büyük hisse onlarındır.

Bana gelince kuruluşundan itibaren fakültenin dekanıyım. Elbette herkesle beraber çorbada benim de tuzum vardır. Her şeyden önce bir fakültenin kurucu dekanı olarak milletime ve memleketime hizmet edebildimse bu fırsatı bahşeden Ulu Tanrıma şükrediyorum. Artvin-Şavşat'ın küçük bir köyünden gelip, bir fakültenin kuruluşunda vazife ve sorumluluk alacaksın. Bu Tanrı'nın lütfu değil de nedir? Bu on yıl zarfında çok çalıştığımı, kızdığımı, üzüldüğümü ve sevindiğimi söyleyebilirim. Fakültemi çok sevdiğim için dikekine katlanıyorum. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesine çok şeyimi verdiğimi herkesin bilmesini istiyorum. Ama o benim bir parçam olduğu için karşılık beklemiyorum. On yıl boyunca beni daima destekleyen yardımcı olan öğretim üye ve yardımcılarına, memurlara ve öğrencilere tekrar teşekkür ediyorum. Onlarsız hiç bir şey yapamayacağım açıktır.

İkinci on yılın tarihini başka bir arkadaşın yazdığını görmemiz dileğiyle noktayı koyalım.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SEVGİLİ DOSTUMUN ARDINDAN

ALİ M. DİNÇOL*

Güneşli bir gün... Zincirlikuyu Mezarlığı... Mezarın başındaki kalabalık dağılmak üzere iken, bir boru sesi selviler arasından yankılanmaya başlıyor... Birden, o tiz ses bıçak gibi sokuluyor yüreğime, Hakkı'yı ebediyyen kaybettiğim gerçeğini ilk defa derinden duyuyorum; içime çöken acı ile gözlerimden yaşlar fışkırıyor. Yirmibeş yıllık dostluğun anıları, sıralı sırasız, kafamdan geçmeye başlıyor.

Hakkı benim için, hep enerji dolu, hayat dolu insanların simgesiydi; karamsarlık nedir bilmeyen, yorulmayan beden ve ruh yapısı ile belki de benim tam karşıtım olduğu için, ona hep gıpta ederek bakardım. Değil ölüm, başağrısı bile ondan ne kadar uzak görünürdü... Yıllar yılı gölgesinde oturulan bir koca çınarın devrilişi gibi göçüverdi Hakkı, benim çocuk gülüşlü dostum...

Onu, yanlış hatırlamıyorsam, 1967 yılında tanıdım. Edebiyat Fakültesi'nde Asistan Temsilciliği için seçim vardı. İki aday vardı ve herikisi de oldukça güçlüydü. Bunlardan birisinin, o zamanki siyasal ve ideolojik yelpazeye göre, aslında bana daha yakın olması gerekirdi. Diğer aday Hakkı Dursun Yıldız'dı. Destekçilerinin çoğu, bana göre "karşı taraftan". Ancak, öbür adayın öyle davranışları var ki, onlar da bana ters geliyor. Seçim 2 numaralı anfide. Birden yüksek sesle soruverdim: "kim bu Hakkı Dursun yahu?" Tam önümdeki, geniş omuzlu, kalın enseli biri Yavuz zırhlısı gibi ağır, ağır döndü; gözlerinin içi gülüyordu, kendine has şivesi ile "o Hakkı Dursun benim" dedi. Yüzü ensesi gibi ürkütücü değildi, ben de güldüm, "sen şu askerlik işini halledebilir misin?" diye sordum. Sorun, doktora bitimine kadar askerliği tecil ettirme. "Elbette" dedi "bu işler için çalışacağız". İyi öyleyse, benim de oyum onundu.

Birdenbire başlayan bu dostluk, uzun seneler hep içtenlikle sürdü. Eşi Nuray, benim de sevdiğim ve saydığım bir meslekdaşımdı. Evlatları Bilge ve Gültekin zekâ ve çalışkanlıkları ile herkesin takdirini kazanmışlardı. Sonradan, benim vaktiyle mezun olduğum liseye gidince, onlarla aramızda bu yönden de bir bağ kuruldu. Ben evlenince, eşim de Hakkı'ların arkadaşı oldu. Hakkı, Belkıs'ın bizim Fakültede sözüne ve dostluğuna güvendiği az kişiden biriydi. Hep beraber geçirdiğimiz bir Enez tatilinde güldüğümüz kadar bir daha hiç gülmediğimizi şimdi hatırlıyorum. Öğretim üyesi olduklarından, ağabeyim ve yengem de bizimleydiler. Gerçi o güzelim tatil, Hakkı'lar geçirdiği bir trafik kazası ile biraz heyecanlı ve üzüntülü bitti; Hakkı'nın kullandığı araba dönüş yolunda takla attı. Neyse ki, birkaç kırık ve sıyrıkla bir de tepesi ezilmiş bir araba ile kurtuldular. Bu kaza bile zamanla bir espri konusuna dönüştü. Hakkı'nın kırılan elinin küçük parmağı sakat kalmıştı, kıvrılmıyordu. Her şeyi iyimser tarafından alan Hakkı, çay içerken sopa gibi ileri uzanan bu parmağa, bu pozisyonu özellikle kibarlık olarak benimseyen bazı kimselerden mülhem olarak, "nezaket parmağı" adını takmıştı.

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Onun bizden, Edebiyat Fakültesi'nden ayrılışı ve Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'ne Dekan oluşu ile ilişkilerimiz seyreldi. İtiraf edeyim ki, seksenli yılların başında bizim onu YÖKist, kendimizi ise YÖKzede görmemizin de bunda rolü vardı. Bazı konularda anlaşmamız biraz zorlaşmıştı. Ama kalplerimizdeki dostluk eksilmedi, sadece çoşkunluğunu yitirdi.

Hakkı ile, bir gün, onun güreşçiliğinden konuşuyorduk. Zaten aramızda bu konu sık sık takılma vesilesi olurdu. Laf yine Hakkı'ya takılma yoluna girmişken, birden kalktı, ben kolay kaçabilmek için ayaktayım, beni kucakladığı gibi havaya kaldırdı. Öyle bir sıktı ki göğüs kafesimi, kaburgalarımdan bir '"tak" sesi geldiğini duydum. Yine güldük biraz, sonra işlerimizin başına döndük. Eve geldiğimde göğsümde bir sızıdır başladı, şiddetini de gittikçe artırdı. Ağabeyim muayene etti, "Hakkı senin iki kaburganı götürmüş" dedi. Flasterle kırığı tesbit etti, acıyı iyice azalttı. Ertesi sabah erkenden Hakkı'nın odasına damladım. "Yaptığını beğendin mi?" dedim, "kırmışsın kaburgalarımı". Gevrek gevrek güldü, "ülen" dedi "sen de amma da çürükmüşsün!". Ah be Hakkı, sen sanki çok mu sağlammışsın? Keşke yaşasa idin de, ben o kaburga kırığının kaç misli acıyı çekmeye razı olurdum. Şimdi mezarının başındaki o tiz boru sesi yüreğimin öyle bir yerini kırdı ki, aradan yıllar geçse, acısı gözlerimden hep yaş getirecek, benim sevgili dostum.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

307'Lİ BİR "TÜRKLÜK ERİ"

M. TANER TARHAN*

Arkeoloji-Tarih koridorundaki 307'nin içi gök-duman... Nâm-ı diğer "Tarih Asistanları Odası". Benzetmek gerekirse, bir noter bürosundan hâllice...Odanın vazgeçilmez müziği daktilo tıkırtıları ve havaya savrulan dumanlar...Sevgili Hakkı ve bendeniz başta olmak üzere, sigara tüttürenlerimiz çoğunlukta. Ancak bu, "tebdil-i mekân" durumlarına göre, zaman zaman değişiyor...

Gençler harıl harıl çalışıyor...Kimi doktorasını yazıyor, kimi çeviri yapıyor, makale hazırlıyor, kimi de -o zaman ki deyimle- "Dükalıklar"ın angaryaları (!) ile meşgûl...

Odanın içinde fırdolay, tavana kadar camlı dolaplar. İçleri tıklım tıklım kitap dolu; bizlerin, konuklarımızın, girip çıkanların kalabalığını dengelercesine...Üç pencereden süzülen ışık, sigara dumanlarındaki hayal bulutlarımızı şekilliyor...

Ve sekiz masada sekiz arkadaş...Masaların üzerindeki düzenlilik veya karmaşa, belki de iç dünyalarımızla, alışkanlıklarımızla bağlantılı...Ancak, tek ortak nokta, arkadaşlıktan öte bir sevgi ve saygı yumağı ile örülmüş, kenetlenmiş 307 geleneği...Sevgili Hakkı'mız bu yumağın merkezinde taht kurmuş ve gönüllerde...Vazgeçilmez neş'emiz...

Kapının hemen sağındaki masalar birbirlerine bitişik, sanki üçlü bir katar gibi...Sevgili Hakkı lokomotifimiz, sağ başta, ortada bendeniz, solumda Mehmet Özsait. Bizler "denize bakanlar"ız...İki yanda, yine bitişik ikişer masa; biri pencere önünde sevgili Erdoğan Merçil, diğerinde sevgili Ramazan Şeşen ve yanındakiler...Yâni "denize yan bakanlar" ve tam karşıda bir müstakil, sadece bizlere bakan...

Hakkı'nın masası özel mi özel...Çünkü Saray'dan kalma ve ayrıca, bir önceki sahibi çok ünlü hocamız Zeki Velidi Togan. Bizimkiler ise "memur masası" denilen cinsten...Tahta kurtlarının bir türlü yiyip de bitiremedikleri, miâdı dolmuş sıradan masalar, Fakültemizin hurdalığından gânimetlerimiz. Modern görünümlü üç yenimsi masa ise, rütbeye tam uygun olanlar, yâni "asistan masası" denilen...

Odada yeralmak, masalara yerleşmek veya masa yerleştirmek öyle pek de kolay değil...Hiyerarşi sözkonusu, kıdem söz konusu... 1966'da koskoca Bölüm'ün en kıdemsiz Asistanlarından biriydim...Önce "boşta gezerlik" var, kâh orada kâh burada, çiçeği burnunda olanlar için. Şansınız yaver giderse, "Yedek Subaylık" ya da "Avrupa" sırası gelenlerin masalarına bir veya iki yıllığına "geçici" olarak yerleşebilirsiniz...Ve tabiî size tahsis olunan, ancak kilitsiz bir çekmecesine...

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hepimiz bu merhalelerden geçtik, hiç gocunmadan, hiç yüksünmeden... Sevgili Hakkı dahil...

O zamanki Akademik düzende, gerçek anlamda "Hocalık" rütbesi "Doçentlik" ile başlardı ve Doçent olanlar, baklavalı merasimlerle yeni odalarına uğurlanırlardı. En kıdemlilerimizden olan Cengiz Orhonlu, Bekir Kütükoğlu ve Muammer Özergin ağabeylerimiz gibi...

Sevgili Hakkı dahil, bizler 307'nin son müdâvimleri olduk: Erdoğan Merçil, Mustafa Kafalı, Ramazan Şeşen, Mehmet Özsait, Veli Sevin ve Fahri Çetin Derin ağabeyimiz...Ve hep birlikte ayrıldık 307'den, Coğrafya'nın Vefa'ya taşınması ile boşalan odalara geçmek üzere...

Odamız yıllardan beri dershâne olarak kullanılıyor, bazen de Tarih Bölümü'nün yıllık toplantılarında...Geçmişte, "Tarih Enstitüsü" toplantılarında olduğu gibi...

Sevgili Hakkı ile on yılı aşkın, dirsek dirseğe oturduğum yere bakıyorum. Gençler sıralanmışlar omuz omuza, Bölüm Başkanımız Erdoğan Merçil'i dinliyorlar...307'li olanlar, yâni bu kutsal mekânda "rahle-i tedris"den geçenler, buranın geleneğini yaşayıp, görenler o kadar azalmış ki...Geçmişe dönüyorum, genç meslekdaşlarımın saygılı sessizliğinde, hiç bir zaman sessiz olmayan 307'mizin bir köşesinde...Asistan olarak göreve başladığım, Hakkı'lı Tarih Bölümü'nü hatırlıyorum...Yerinde bir deyimle, bütün "ağır toplar" bir araya gelmişler: Zeki Velidi Togan, Cavit Baysun, M. Tayyib Gökbilgin, Cemal Tukin, A. Cevat Eren, Afif Erzen, Bahadır Alkım, Sabahat Atlan, Fikret Işıltan, Şehabettin Tekindağ, Münir Aktepe, İbrahim Kafesoğlu en kıdemli hocalarımızdı...Sevgili Hakkı, benim Asistan olarak yetişemediğim Mükrimin Halil Yinanç ve nicelerinin yanısıra, bu güçlü, muhteşem kadrodan feyzalmıştı...

307'nin tiryakileri vardı...ama en fazla Hakkı'nın...Gün olurdu, emekdarımız Ahmet efendi askılı iki tepsi ile, odaya çay yetiştirmekten ayaklarına kara-su inerdi...307'li olmayan, ama yürekleri, akılları fikirleri bizde olan Asistan akradaşlarımız, ağabeylerimiz, hocalarımız, öğrencilerimiz ve dışardan gelip gidenler...Odak noktamız sevgili Hakkı...Nereden bulurdu? bilemem, bitmez tükenmez "Karadeniz" fıkraları...Muzip mi muzip...Bir gün, herkes kendi işinle meşgulken, yavaşça kulağıma eğildi:

— "Tanerciğim, Ramazan'ın yanına git ve de ki" "Küll-ü kasirûn fitne"! Bendeniz Arkeoloji kökenli olduğum için, Arapça "mafiş"... Yerimden kalkıp, Ramazan'ın kulağına fısıldadım...Yüzünde hiç bir tepki yok, başını kaldırmadan, yüksek sesle beni cevapladı:

— "Küll-ü tavil-ün ahmak". (Beni tanımıyanlar için belirteyim, boyum 1.85'in üstündedir).

Ve sevgili Hakkı'nın kahkahası, odada top gibi patladı...Erdoğan, gözlüklerini çıkarmış, gülmekten yaşaran gözlerini siliyor.

Hakkı'da "küslük", hiç mi hiç yok...68 olayları başlamış, renklere göre gruplaşmalar söz konusu...Hakkı herkesle barışık, bütün Fakülte ile...İstemediği, sevmediği şeyleri açıkça, ama kırmadan söyleyen, gereğinde susmasını bilen, gereğinde de korkmadan, yılmadan savunan. Onunla "küskünlük" çıkaranlar ise, zaten gölgeleriyle kavgalı olan bazı tipler ve de sonunda nâdim olanlar...

Hakkı enerjik mi enerjik, hangi taşı kaldırsanız altından çıkıyor, ama yüz akıyla...Hummalı birşekilde çalışıyor, sanki kısacık ömrünün süresini bilircesine...

Odanın kendine özgü tatlı hengâmesinden etkilenmeyen iki kişi var...Biri Ramazan, diğeri ise Hakkı...Top patlasa, umurlarında değil söz gelimi...Masasının üzerinde kitaplar, kitaplar...Kalın camın altında "Türk Dünyası"nın haritası...Bir taraftan tezini, makelesini ya da ansiklopedi maddelerini yazıyor, diğer taraftan da etrafa lâf yetiştiriyor, takılıyor...

— "Yahu senin aklın hiç karışmaz mı?" diyoruz. Gülerek, cevaplıyor:

— "Ben istemezsem, karışmaz!"

307 bazen de ilginç sportif olaylara (!) sahne oluyor, mesai arasında, veya sonrasında, kapısı içten kilitlenerek...Tabii ki "ağabey" dediğimiz, büyüklerimiz yokken..."Kol-bilek güreşi" turnuvaları tertipleniyor...Övünmek gibi olmasın, hem 307'nin ve hem de Fakültenin aslarındanım...Ancak, sevgili Mücteba katıldığında, milleti kırıp geçiriyor. Ben onunla ancak berabere kalabiliyorum...Hakkı hayretler içinde:

— "Ülen oğlum, bizler boya, ene gitmişiz, ense kulak olmuşuz, sen ise sırf sinir olmuşsun..." Sevgili Müco, gururlu bir şekilde gülümserken, ensesinde Hakkı babanın elensesi patlıyor...Serde karakucak güreşçilik var ya, yerinde duramıyor...Gülmekten kırılıyoruz...

Günlerden bir gün Yuzo Nagata'ya takıldı...Yuzo, bölümümüzde Osmanlı Tarihi üzerine doktorasını hazırlamakta...Hakkı ona:

— "Japon güreşi bilirmisin ?" diye sordu...ve kapıştılar. Ancak, Yuzo, Hakkı'nın üçte-biri filân...Adam pire gibi, tutmak ne mümkün. Hakkı yakaladığı zaman da kene gibi yapışıyor...bir taraftan da söyleniyor:

— "Oğlum Yuzo, filimlerdeki gibi Japon güreşi yapsana..." O ise can havliyle sarılmış, karakucak stilini anlamaya çalışıyor...Ve bir kahkaka tufanı odayı sarıyor.

Bu gibi durumlarda, bazen ansızın baskına uğruyoruz...Tarih Kitaplığı'na açılan ve daima kilitli bulunan ara kapı aralanıyor... Veee Meşküre hanım tüm ciddiyeti ve sevecenliği ile bizlere bakıyor... Âniden sessizleşen odanın içinde Hakkı'nın sesi yükseliyor:

— "Nasılsınız efendim ?..."

— "Sağ olun çocuklar, ben iyiyim, ya sizler ?" Oysa, bizim nasıl olduğumuz belli...

Yıllarca, "Asistan Temsilcisi" ve daha sonra "Fakülte Yönetim Kurulu Üyesi" olarak birlikte olduk ve de bir çok komisyonda...Toplantılarımızda, gerek işlerin yoğunluğundan ve gerekse başka nedenlerden bazen havanın gerginleştiği olurdu...Ancak, gergin hava, sevgili Hakkı'nın birdenbire açtığı "maç muhabbeti" ile dağılıverirdi...Onun yapısı, mayası böyleydi...Boylu boslu, heybetli görünümünün altında yatan ince duygularını, sevecenliğini ve de kendi deyimi ile "yufka yürekliliğini" hiç bir zaman gizlemeyen bir kişilik sahibidir...Gür saçları ve kaşları ile gölgelenen ışıltılı, gülen gözlerinde ve hiç eksilmeyen tebessümünde, içindeki bu sıcaklığı, yumuşaklığı daima hissettirmiştir...

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Millî duygularda tutku derecesinde coşkuludur, gözleri hemen buğulanır, dolu dolu olur...Artvin-Şavşat havaları çalarken içi kaynar, yavaşça doğrulup kalkar, "Bar tutmak" ister...Doğduğu, çocukluğunun geçtiği yalçın dağlarda, ormanlık yüksek yaylalarda gezinir o an...

Düşlerinde büyük işler, atılımlar vardır...Kısacık ömrüne hem sığdırdığı, hem de ulaşamadığı...

Dekan olarak Fen-Edebiyat Fakültesi'ni kurar...Hem bizden ayrılmıştır, hem de bizimle beraber..Fındıkzâde'nin bir köşesindeki, apartman bozması bir binada, bu ikinci yuvasında da iki yıl birlikte olduk...Özellikle ilk yılı hiç unutamam...Derse giriyorsunuz, sokaktan gelen seyyar satıcıların sesleri:

— "Süüütçüüü..."

— "Silivri yoğurttt, kayymaaak..Karşı apartmandan, dövülen halıların "pat" "pat"ları...Öğrencilerim Dekanları gibi, muzip:

— "Hocam, bu gün Ayşanım teyzenin temizlik günü..." Tam Hüseyin Rahmi'lik... Eski İstanbul'un mahalle aralarından sahneler sanki...

Kızlar, erkekler karma takım yapmışlar, avuç içi kadar beton kaplı avluda futbol oynuyorlar. Hakkı büyük bir sevecenlikle uyarıyor:

— "Camları kırarsanız, karışmam haa !" Gözlerinin içi gülüyor...Kulağıma eğilip :

— "Canları sağ olsun, başka türlü kırmasınlar da, böylesi en güzeli..". "Gönül severse, samanlık seyran olur" deyimini sevgili Hakkı bir kez daha kanıtlıyor; büyük bir sabırla, taşınacağı "kampüs"ü bekliyor, etrafına topladığı meslekdaşları ve öğrencileri ile birlikte...

Dekanlık'ta yorgunluk çaylarını yudumlarken, haber geliyor:

— "Rektör bey, Fakülte'mizi ziyarete gelecekmiş..." Kalkmaya yelteniyorum:

— "Sakın gitme, birlikte otururuz..."

Orhan Oğuz hocamızla, Bakanlık görevinde iken tanışmıştım. Bendeniz, gencecik bir Asistandım...Van-Çavuştepe kazısını ziyaret etmişti...Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen hemen tanıdı ve hocam Afif Erzen'in sağlığını sordu...Müthiş bir hafıza...Hayran kalmamak elde değil...Hakkı ile Fakülte'nin ve Üniversite'nin geleceğini konuşuyorlar...Sanki Rektör ve Dekan değiller, bir baba-oğul tüm sevecenlikleri ile muhabbet ediyorlar...

"İşte, başarının sırrı ve anahtarı burada" diyorum, içimden... Tam Hakkı'ya yaraşan bir tarz...Aynen, Fikret Işıltan hocamızla olduğu gibi, gerçek bir baba-oğul gibi, hem saygı dolu hem sevgi...

Işıltan hocamızın babacanlığı mâlum...Tüm sevgisini gençlere yöneltmiş, onu içten sevmemek elde değil...Bizlere en yakın hocalarımızdan biri...Anılar yine gerilere gidiyor...Tarih Bölümü hazırlanmış, Sultan Suyu'nda piknik yapacak...Nazif Hoca ağabeyimizin ünlü "küfteleri" hazır...Boydan boya bir masa donatıldı...Masanın şeref locasında hocalarımız...Işıltan hoca cebinden, yaşıtlarının ortak geçmişlerine ait "evrak-ı metrukeler"i çıkarıyor...Avrupa maceraları, şiirler neler yok neler...Büyük bir heyecanla, bir önceki akşam toparlamış hep-

sini...Seçip seçip okumaya, anlatmaya başlıyor...o tatlı üslûbu ile...Cevat Eren hocamız, herzamanki gibi, ciddî...huzursuzlanıyor:

— "Yahu, Fikret, çocukların yanında olmaz..."

Hakkı haşarı, defalarca dinlediklerini usanmadan, ama hep birlikte dinlemek istiyor...Ama nâfile, gençler dışarı...Tekrar içeri çağırılıyoruz, bir süre sonra...Şarkılar, türkülerle, hep birlikte yemeklerimizi yiyoruz...Bu kez Hakkı tutturuyor, en sevdiği ve anekdot haline gelmiş olan, Mükrimin Halil Yinanç hocadan miras kalan, bir hatıra için...Fikret Işıltan hocamız anlatmaya başlıyor:

— "Rahmetli hocam, bir dersinde yine çoşmuş...Konu Haçlı seferleri... Kılıç Aslan'ı anlatıyor...'Kılıç Aslan kılıcını şöyle bir çekti' deyip, sol elinde kın, sağ elinde kılıç tutar vaziyette derse devam ediyor...Saatler geçiyor, hoca hep aynı pozisyonda...O arada önemli bir toplantı mı ne var, Mükrimin Halil bey Dekanlıktan bekleniyor...Olacak gibi değil, biri yavaşça sınıfa girip, hocanın kulağına fısıldıyor:"

— "Hocam, şu kılıcı kınına bir sokuverseniz de..."

Hakkı "Türklük" aşığı...Bir derginin hazırlık safhasında, harıl harıl, uygun ad arıyor, bizlere soruyor...Sonunda isim babası da o:

— "Türklük Araştırmaları", "nasıl ad ?...bomba gibi değil mi?..." Gözleri sevinçten ışıl ışıl...Yavrularının adları bile özvarlığımızdan geliyor: Bilge ve Gültekin...

"Hakkı keyifsiz..." diye haber alıyoruz...Herkeste aynı kanı, aynı düşünce: "Olamaz, olmaması lâzım...". Sevgili eşi Nuray, evlâtları, yakını uzağı düşünceli...Bazen umut dolu, bazen hüzün...

Sabahın bir köründe, kimse yokken Rektörlük makamında tebrik etmeye gidiyorum, başbaşa kalıp, moral vermek için...O gür saçlar şimdi bembeyaz, yüreğinin aklığı gibi...O bana moral veriyor, Tanrıya olan sonsuz inancı ile...

— "Bomba gibiyim, bu da geçer..."

Ve o babayiğit kardeşimiz de "geçip, gidiyor" bu fâni dünyadan, ölümsüzlüğe doğru...Yukarıda söz edilen, râhmeti-rahmana kavuşmuş olan nice hocalarımız, ağabeylerimiz ve yakınlarımız gibi...

Sevgili Hakkı'yı son yolculuğunda uğurluyoruz...Türkiyemizden insan seli, sevgi tufanı...Binlerce dost, arkadaş, kardeş Edirne'den Ardahan'a kadar ve yurt dışından....Her kula nasib olmayan bir cemaat...

Üzerindeki toprak yığını gittikçe büyüyor, âdeta Orta Asya Kurganları gibi, heybetli cüssesi gibi...Bütün sevdikleri , bu son görevde yarışta...Ancak bir avuç serpebildim başucuna...Ve çiçekler, çiçekler...Canından çok sevdiği Vatan topraklarından...

Polis bandosunun trompetçisi, son bir "Tî" borusu ile selamlıyor, ihtiram duruşunda, yanı başında...Ali İhsan Gencer kulağıma eğiliyor:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

— "Taner ağabey, rahmetli Hakkı baba bunu görseydi, ne derdi biliyormusun ...?"

— "Ne derdi ?"

— "Haydaaa, ülen oğlum bu da nereden çıktı ?" derdi..."

Sevgili Gencer haklı. Ağlarken, gülümsüyorum. Hep gülen, güldüren, şakalaşan sevgili Hakkı gözlerimin önünde...

"Tî" sesi, o an düşümde, Altaylar'dan kopup gelen bir kopuzun ezgilerine dönüşüyor, Dedem Korkut'un gür sesiyle:

Hakkı Dursun **Yıldız** gibi

Hiç durmadı, Parıldadı,

Yorulmadı, Vatan için,

Hiç yılmadı. Türklük için.

Gözlerim kapalı, "Türklük Eri" sevgili Hakkı'yı görüyorum...dönülmez ufkun ebedî dünyasında...Evreni kucaklayan bir "Otağ" kurulmuş, yedi katı biribirinden alâ...Hocasının yanında, dizi dibinde, yere bağdaş kurmuş...koyu bir sohbette...Çevrede erenler, şehitler, gaziler, kahramanlar, hanlar, tarhanlar, bilgeler, atalar...Mükrimin Halil hocaya dönerek soruyor:

— "Sevgili hocam, Kılıç Aslan kılıcını nasıl çekmişti ?

— "Evlâdım Hakkı bey, bu defa bana değil, Hakan Kılıç Aslan'a sor..."

Sevgili Hakkı baba, yanında bizlere de bir "bağdaşlık" yer ayır...Nasıl olsa, er-geç yanındayız. Ruhun şâdolsun.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EMİRU'L-UMERA EBU'L-HÜSEYİN BECKEM ET-TÜRKİ[1]

AHMET AĞIRAKÇA*

İran ve Irak'ta yerleşen Türkler bölgedeki hakim devletlerle işbirliği yapmaya başlamışlardı. Abbasîlerden hemen hemen Harun er-Reşid'in oğulları döneminden başlamak üzere dördüncü (onuncu) yüzyıl ortalarına gelinceye kadar devletin üst kademelerinde ve özellikle orduda büyük görev alan Türkler Muhammed ibn Raik ile Emirül-Umeralığa kadar tırmanmışlardı. Aynı zamanda Deylemî devletinde de üst bürokratik görevler üstlenmişlerdi.

Taberistan'da hüküm süren kumandanlardan Mâkân İbn Kâkî'nin veziri Ali el-Ariz'ın azadlılarından olan Ebu'l-Hüseyn Beckem, bir müddet Mâkân b. Kâkî'ye hizmet ettikten sonra oradan ayrılıp Ziyârî emiri Deylemî Merdavic İbn Ziyâr'ın emrine girdi. Ancak Beckem ve yanında bulunan diğer Türkler Merdavic zamanında bir hayli sıkıntı çektiler. Onların bu sıkıntıları çok fazla dayanmalarına engel oldu ve kendilerine zulmeden Merdavic'ten gereken intikamı aldılar.

Merdavic bu işkence ve sıkıntıları yaptığı bir günde yakın adamlarıyla birlikte atına binip Türkleri de arkasından sürükleyerek gitmiş ve yatsıya doğru evine ulaşmıştı. Daha önce de Türk askerlerinin ileri gelenlerinden bazılarına dayak atmıştı. Bu yüzden Türkler ona karşı kin besleyerek onu öldürmek istediler, ancak bu hususta gerekli destek bulamadılar. Bu son olay meydana gelince birbirlerine şöyle dediler: "Bu şeytanın bize karşı yaptıklarına ne zamana kadar sabredeceğiz?" Hemen oracıkta anlaşıp Merdavic'in başına bir çorap örmek üzere aradılarında yemin ettiler. O gün Merdavic hamama gitmek istemişti. Hamama girdiğinde odaları ve hamamı Gürtekin adında birisi bekler ve onu korurdu. Ancak o gün Merdavic Gürtekin'e kendisine yanaşmamasını ve onu izlememesini söyleyince Gürtekin de ondan geride durup buna son derece kızdı. Merdavic'i koruyan bekçi ve nöbetçileri görev başına gitmeleri için hazırlayan, getirip görev başına diken Gürtekin'di. Fakat o gün Merdavic'e son derece kızdığı için nöbetçileri getirmedi.

Merdavic'in hamamdaki hizmetini gören siyahi bir hizmetçisi vardı. Türkler bunu da kendilerine meylettirdiler. O da onlara destek verdi. Türkler bu hizmetçiye o gün yanında Merdavic'i korumak üzere giderken bir silah götürmemesini söylediler. Bu siyahi hizmetçi adet üzere bir beze sarılı bir zirâ uzunluğunda uzunca bir hançer taşırdı. Bu hizmetçiye silah taşımamasını söylediklerinde siyahi hizmetçi: "Buna asla cesaret edemem." diye cevap verdi. Bunun üzerine bu hançerin ağız kısmını kırarak yalnız kabzasını kılıfında bırakıp onu bir mendile

---

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] İbn Tağribirdî (*en-Nucûmü'z-zâhire fi mulûk Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire 1932, III, 210 vd.) Ebu'l-hayr Beckem el-A'var şeklinde kaybeder.

sarmayı ve bu şekilde her zamanki gibi taşınmasını kararlaştırdılar. Böyle olduğu takdirde dikkat çekmeyecek ve her zamanki adet yerini bulmuş olacaktı[2].

Merdavic hamama girdiğinde siyahi hizmetçi kendisine verilen talimatı aynen uyguladı. O sırada başka bir hizmetçi gelip evine gitmek üzere Merdavic'den izin istedi ve çıkıp hamamın kapısına oturdu. O sırada gelen Türkler hamama hücum ederek kapıda beklemekte olan hizmetçiyi bertaraf etmek istediler: Hizmetçi onlara engel olmak istedi, bağırınca Türklerden birisi ona indirdiği bir kılıç darbesiyle elini kesti. Bunun üzerine onlara engel olmak üzere siyahî köleye seslenip, ardından olduğu yerde yere yıkılıp kaldı. Merdavic bağrışmaları işitince kendini korumak üzere elini beze sarılı hançere uzattı fakat hançerin kırılıp yalnız kabzanın bırakıldığını gördü. Hemen oracıkta bulunan üzerine oturulan bir hamam iskemlesini alarak onu kalkan gibi kullanıp hamamın kapısına kadar giderek kapıyı içeriden tıkadı. Türkler kapıyı zorladıklarında kapalı gördüler. Bunun üzerine bazıları hamamın damına tırmanarak kubbelerdeki camları kırdılar ve oradan Merdavic'i ok yağmuruna tuttular. Merdavic bu arada sıcak odaya kapanıp onlara yalvarmağa kendisini bıraktıkları takdirde her türlü ihsanlarda bulunacağına dair yeminler etmeğe başladı. Ancak Türkler Merdavic'e hiç de iltifat etmeyip hamamın kapısını kırarak içeri dalıp onu öldürdüler [3].

Halkı Merdavic'e karşı kışkırtanlar ve onun ölümüne sebep olanlar; İleride Bağdad askerlerinin başkumandanı olacak olan Tüzün, Yaruk, İbn Buğra ve Muhammed b. Yınal et-Tercüman ve onlara yardım eden Beckem adındaki ileri gelenleri idi. Beckem, Tüzün'den önce Irak askerlerinin başına getirilen bir kumandan idi.

Merdavic'i öldürdüklerinde adamlarına haber verdiler. Bunu haber alan herkes atına atlayıp Merdavic'in köşküne geldi ve köşkü yağmalamaya başladı. Deylemîler daha önce şehre girmişlerdi, Merdavic de arkadan onlara yetişecekti. Türkler kararlaştırdıklarını gerçekleştirmek için Deylemîlerden geride durmuşlardı. Deylemîler bunu haber alınca hemen Türkleri arkadan kovaladılar. Sonra hazineleri yağmalamak üzere geri dönen Deylemîler Vezir el-Âmid tarafından ateşe verildiğini gördüler, böylece hazineler de bu şekilde yanıp gitti.

Türkler Merdavic'i öldürdükten sonra iki ayrı gruba ayrıldılar. Bir grup, Tüzün tarafından gözlerine mil çekilen Hachac ile birlikte İmadüddevle b. Büveyh'in yanına gitti. Diğerinden daha kalabalık olan grup ise Beckem ile birlikte el-Cibâl bölgesine doğru çekildiler[4]. Bu ikinci grup Dinaver ve çevresinin haracını ve vergilerini toplayıp Nehrevan'a gittiler ve oradan halife er-Razî'ye mektup yazıp Bağdad'a gitmek istediklerini bildirdiler. Halife er-Razî'nin bu isteklerini kabul etmesi üzerine Bağdad'a gelip yerleştiler. Ancak el-Hucariyye askerleri bundan pek memnun olmayıp kendilerine karşı bir tuzak olduğunu zannederek Türklerin tekrar el-Cibâl illerine doğru gönderilmesini istediler. Bunun üzerine vezir İbn Mukle Bağdad'tan ayrılmalarını emredip gitmeleri için onlara bir hayli

---

[2] İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-umem*, Nşr. H-F. Amedroz, Mısır 1916, I, 312-313; İbrü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, Beyrut 1965, VIII, 300; Türkçe çeviri, A. Ağırakça, İstanbul 1987, VIII, 250.

[3] İbn Miskeveyh, I, 314; İbnü'l-Esîr, VIII, 301; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Beyrut 1977, XI, 189.

[4] Ebu Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, *Ahbâr er-Râzî Billah ve'l-Muttaki lillah* (Kitabu'l-Evrak), Nşr., I. Heyworth Dunne, Beyrut 1983, sh. 62; İbn Miskeveyh, I, 315; İbnü'l-Esîr, VIII, 303; Türkçe çeviri, A. Ağırakça, VIII, 253.

mal ve para verdi. Ancak bundan pek hoşlanmayan ve bu isteği kabul etmeyen Türkler bir hayli kızdılar. Bu arada Basra hakimi olup Vâsıt'ta yaşamakta olan Muhammed İbn Raik Türklere yazdığı bir mektupta onları yanına çağırdı. Türkler Beckem'in komutası altında Vâsıt'a vardılar, İbn Raik de Beckem'den diğer Türklerle, Merdavic'in yakın adamları ve Deylemîlerin ileri gelenleri olan kimselere mektuplar yazmasını ve onları Vâsıt'a davet etmesini istedi. Beckem'in yazdığı mektuplar üzerine Deylemîlerle Türklerden kalabalık bir grup gelip Vâsıt'a yerleşti. İbn Raik onlara bir hayli hediye ve özellikle komutanları ve reisleri Beckem'e başta olmak üzere hil'atler dağıttı. Ayrıca İbn Raik mektup yazarken "Beckem er-Raikî" şeklinde kendisini tanıtmasını Beckem'den istemişti. Beckem ve adamları ibn Raik'in yanında bir müddet daha kaldılar.

O sıralarda Halife er-Razî Billah maddi açıdan bir hayli sıkıntı içinde olduğundan Muhammed İbn Raik'ten yardım istedi ve onun Bağdad'a gelmesini emretti. Bağdad'a gelen Muhammed b. Raik Halife tarafından Emirül-umeralığa getirilerek ismi halifenin ismi yanında minberlerde zikredilmeye başladı[5].

İbn Raik bu yetkileri aldıktan sonra bütün görevliler, kâtipler ve hâcipler hep birlikte ona gitmek üzere yola koyuldular, ancak el-Hucariyye askerleri ona varmakta gecikmişlerdi. Bütün bu gelenler Vâsıt'a ulaşıp da orada yerleştikten sonra İbn Raik 7 Zilhicce 324 (26 ekim 936) günü es-Saciyye askerlerini tümüyle tutuklattı ve bütün karargahlarında bulunan mallarını ellerinden aldı. Bundan maksadının da el-Hucariyye askerlerine daha bol maaş vermek olduğunu açıkladı. Ancak el-Hucariyye askerleri bundan bir hayli endişe duyarak şöyle dediler: "Bu gün bunların başına gelen yarın bizim de başımıza gelebilir." Ve hemen arkasından hilafet sarayının etrafında çadırlarını kurup oturdular.

Bu arada Muhammed İbn Raik Beckem ile birlikte Bağdad'a geldi ve 23 Zilhicce 324 (11 Kasım 936) günü halife onlara hil'atler giydirdi[6]. Bu merasimler sırasında el-Hucariyye askerleri de İbn Raik'in yanına gelip onu selamladılar. Bunun üzerine onlara sarayın etrafında kurdukları çadırlarını sökmelerini emredince onlar da bu çadırları sökerek evlerine geri döndüler.

O günden sonra Bağdad'ta divanlar tamamen işlemez hale geldi, vezirlik görevi adeta askıya alındı, vezirin hiç bir fonksiyonu kalmadı. Bütün işleri ibn Raik ile kâtibi yürütüyor ve herşeye onlar bakıyorlardı. İbn Raik'ten sonra Emirü'l-umeralık görevini yüklenen herkes aynı fonksiyonu icra etmiştir. Bütün vergi ve paralar emirül-ümeraların hazinelerine akıyor, diledikleri gibi bu paraları kullanıp istediklerine istedikleri miktarda bir şeyler veriyorlardı. Beytülmal diye bir şey kalmadı, bunun yanı sıra çevre valileri tamamen bağımsız hareket etmeye başladılar. Artık Bağdat ve civarında halifenin hiç bir fonksiyonu ve etkisi kalmamış, bütün yönetim işi tamamen İbn Raik'in eline geçmiş ve halife tamamen fonksiyonunu kaybetmişti[7].

---

[5] İbn Miskeveyh, I, 351; İbnü'l-Esîr, VIII, 322. Defremery, "Memoire Sur Les Emirs al-Omerâ", memories presentes par divers savants a L'acadomie des inscriptons et Belles Letters, 1 Serie II, Paris 1882, s. 114; H. Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut 1984; s. 123 (İbn Raik mad.); H. Dursun Yıldız, Abbasîlerde Emiru'l-Umeralığın ortaya çıkışı, TED, sayı: 10-11, s. 97 vd.

[6] Ebu Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî, s. 86; Arîb ibn Sa'd el-Kurtubî, *Silatu Tarihi't-Taberî* (Beyrut t.y.) Târihü'l-Umem devamında XI, 304, bu son kaynakta ibn Raik'in 324 yılının bitmesine beş gün kala Bağdad'a geldiği kaydedilir.

[7] İbn Miskeveyh, I, 352; İbnü'l-Esîr, VIII, 323 vd. İbn Tağribirdî, III, 258.

Bu arada 324 (935-936) yılında Müizzüddevle Ahmed b. Büveyh Irak üzerine doğru harekete geçmiş, Ali b. ez-Zenci ile aralarında sulh ve çatışmalar meydana gelmişti. İbn Büveyh bölgeye geldiği sırada Muhammed İbn Raik'ein askerleri ve bunların başında bulunan Beckem ile Abdullah el-Beridî arasında da çatışmalar çıktı. Beckem tarafından yenilen Abdullah el-Beridî, Fars bölgesine İbn Büveyh'in yanına gitti.

Daha sonra bölge'de birçok başarılar elde edip Basra'ya gelen el-Beridî'nin adamları emirül-ümera İbn Raik için büyük bir problem olmuşlardı. İbn Raik el-Beridî'ye gönderdiği mektupta derhal Basra'yı boşaltmalarını istemişti. Muhammed b. Raik Bedr el-Harşenî ve Beckem kumandasında Basra üzerine asker sevketti ve el-Câmide'ye gidip ikamet etmelerini emretti. Beckem el-Camide de durmayıp Sus' şehrine ulaştı. Bunu haber alan Abdullah el-Berîdî, adamlarından "el-Hammal" diye bilinen Muhammed komutasında kalabalık bir orduyu yola çıkardı. Her iki ordu Sus şehri dışında karşılaşıp çarpışmalara giriştiler. Beckem'in yanında iki yüz yetmiş kadar Türk asıllı asker vardı. İbn Miskeveyh ise bu askerlerin ikiyüz doksan kişi olduklarını el-Hammal'ın emrinde ise tam donatılmış on bin kişilik bir kuvvetin bulunduğunu kaydeder.[8] el-Berîdî'nin adamları bu çarpışmalar sırasında mağlup olup geri döndüler. Bu bağlubiyetinden dolayı el-Berîdî Muhammed el-Hammal'a bir hayli kızıp onu tokatlamış ve: "Üç bin kişilik ordunla üç yüz kişiye mi mağlup oldun?" diye çıkışmıştı. Ancak el-Hammal ona verdiği cevapta şöyle demişti: "Sen Yakut el-Müdebbir'in adamlarıyla savaştığını mı zannediyorsun? Tahmin ettiğinin dışında başka kimseler üzerime gelmiştir." el-Hammal'ın bu sözleri üzerine el-Beridî ayağa kalkıp onu tokatlayıvermişti.

Mağlup olup geri dönmeleri üzerine el-Beridî bu askerlere ilavelerde bulunarak sayılarını altı bine çıkarıp tekrar el-Hammal ile birlikte Beckem üzerine yolladı. Her iki askeri birlik Tüster nehri yakınlarında karşılaştı, Beckem, hemen adamlarıyla birlikte nehri geçti. El-Beridî'nin askerleri Beckem'i ve adamlarını görünce savaşa girmeksizin gerisin geriye çekildiler. Ebu Abdullah el-Beridî de bunların geri döndüklerini görünce kardeşleriyle birlikte hemen yanına aldığı üç yüz bin dinarlık bir meblağ ile gemilere binip kaçmağa çalıştı. Ancak bindikleri gemi suda battı, dalgıçlar boğulmak üzereyken onları kurtardılar. Ellerindeki malların bir kısmını çıkarıp onlara verdiler, geri kalan mallar ise Beckem'e teslim edildi.

Daha el-Beridî'nin adamlarıyla sürekli çatışmalar yapmak zorunda kalan İbn Raik Basra halkının desteğini kaybedince el-Beridî'nin askerlerine mağlup oldu.

İbn Raik'in askerlerinin yenilmesi üzerine el-Beridî mutmain olup az da olsa rahata kavuştu ve adamlarıyla birlikte Basra'da ikamet etti. Bu arada da Beckem Ahvaz'ı ele geçirdi[9].

İbn Raik adamlarının Basra civarında yenilmesi üzerine yeni baştan bir ordu hazırlayıp bir kısmını karadan, bir kısmını ise nehir yolu ile el-Beridî üzerine sevketti. Karadan giden askerler hemen el-Bedridî'nin askerleriyle karşılaşıp çarpışmalara giriştiler, ancak mağlup oldular. Nehir yoluyla giden askerler ise el-Kela mahallesini ele geçirdiler. Ebu Abdullah el-Beridî nehir yoluyla gelen İbn

---

[8] İbn Miskeveyh, I 370, 371; Aynı bilgiler için bk. Arib b. Sa'd el-Kurtubî, a.g.e., s. 309; Defremery, *a.g.m.*, s. 134.

[9] es-Sûlî, sh. 89.

Raik'in askerlerinin yaklaştığını görünce daha evvel hazırlamış olduğu gemilere binerek Bahreyn adasına kaçıp kardeşi Ebu'l-Hüseyn'i şehri korumak üzere askerleriyle birlikte Basra'da bırakmıştı. Basra halkı şehri İbn Raik'a karşı müdafaa etmek üzere Ebu'l-Hüseyn ile çarpışmalara girişmiş, onu el-Kela'dan atıncaya kadar savaşmışlardı.

Bu haberi alan İbn Raik hemen bizzat kendisi Vâsıt'tan hareket ederek karadan Basra üzerine yürüdü. Beckem'e de yazdığı mektupta yanındakilerle birlikte kendisine yetişmesini emretti. Gerek İbn Raik ve gerekse Beckem'in emrindeki askerler Basra'ya yaklaşıp halkla çarpışmalara giriştiler. Basra halkı ise şehri İbn Raik'a karşı koruyor ve ona küfredip duruyorlardı. Beckem bu durumu görünce bir hayli sıkılmış ve İbn Raik'a şöyle demişti: "Bu adamlara karşı nasıl bir davranışta bulundun ki sana küfredecek seviyeye gelmişler? Hangi davranışın onları buna sevketmiştir?" İbn Raik ise: "Vallahi, hiç bilemiyorum" diye karşılık vermişti. Nihayet çarpışmalar netice vermeyince İbn Raik ve Beckem karargahlarına geri döndüler[10]. Bu karargahları Ma'kil suyu çevresinde olup "Ebu Ca'fer karargâhı" diye bilinirdi[11]. Ebu Abdullah el-Beridî'ye gelince, Oval adasından hareket ederek İmadüddevle b. Büveyh'in yanına gidip iltica etti ve Irak'a yürümesi konusunda onu teşvik ederek Abbasi halifesiyle İbn Raik'in güçsüz olduklarını ve kendisine karşı koyma imkanı bulamadıklarını anlattı ve işi ona bir hayli kolay göstermeye çalıştı. Bu arada İbn Büveyh kardeşi Müizzüddevle'yi el-Beridî ile birlikte Bağdad'a doğru yola çıkardı.

Müizzüddevle ibn Büveyh ile el-Beridî'nin Fars bölgesinden kendilerine doğru harekete geçtiklerini haber alınca Beckem Ahvaz'a doğru yola çıktı. Ancak Beckem kendisine Ahvaz'ın harp işleri ile haracının verilmesi halinde oraya gidebileceğini söyleyince İbn Raik da onun bu isteğini kabul ederek onu Ahvaz'a gönderdi.

H. 326 (M. 937-38) yılında Müizzüddevle Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Büveyh, Ahvaz'a ve çevresindeki illere doğru yürüyerek bütün buraları ele geçirip hâkimiyeti altına aldı. İbn Büveyh'in buraya gelmesinin sebebi Ebu Abdullah el-Beridî İmadüddevle'ye gidip onu Irak'a yürümesi ve burayı istila etmesi için bir hayli tevşik etmişti. Bunun için de İmaddüdevle kardeşi Müizzüddevle'yi Ahvaz'a doğru gönderdi. Ebu Abdullah el-Beridî Ebu'l-Hasan Muhammed ve Ebu Ca'fer el-Feyyaz adındaki iki oğlunu İmadüddevle İbn Büveyh'in yanında rehine olarak bırakıp Müizzüddevle ile birlikte Ahvaz'a doğru harekete geçti. Bunların Ahvaz'a geldiğini ve Errecan'da konakladıklarını haber alan Beckem, onlarla savaşmak üzere hazırlıklarını tamamladı, ancak çarpışmaların ilk safhasında mağlup olup geriye çekildi. Beckem'in geri çekilmesinin en büyük etkenlerinden birisi, o günlerde şiddetli yağmurların yağması, bu yağmurların tesiriyle emrindeki Türklerin yaylarının kirişlerinin ıslanmış olması ve dolayısıyla ok atamayışlarıydı. Bunun için Beckem Müizzüdevle ve el-Beridî ile savaşmaktan vaz geçip Ahvaz'a geri döndü. Burada askerlerinden bir kısımını da Asker Mukrem'de bırakmıştı. Burada kalan askerler Müizzüddevle ile on üç gün müddetle çarpıştılar[12]. Ama sonunda Tüster'e geri çekildiler. Muizzüddeyle de Asker Mükrem'i ele

---

[10] İbn Miskeveyh, I, 372-373; İbnü'l-Esîr, VIII, 336; Arib b. Sa'd eel-Kurtubî, *Sılatu't-Taberi*, s. 310; Defremery, a.g.m. s. 135.

[11] es-Sûlî, s. 99.

[12] Muizzüddevle burada Beckem'e karşı çarpışmak üzere Muhammed b. Yınal et--Tercüman'ı göndermişti bk. İbn Miskeveyh, I, 378.

geçirdi[13]. Bu olaylar ardından Beckem, Ahvaz'dan Tüster'e giderek halkın ileri gelenlerinden bir grubu alıp askerleriyle birlikte Vâsıt'a gitti. Buradan İbn Raik'a yazdığı bir mektupta durumu bildirerek askerlerin büyük miktarlarda paralara ihtiyacı olduğunu, yanında yüz bin dinar varsa kendisi gelinceye kadar orada ikamet etmesini tavsiye etti. Bu mallar askere dağıtılmalıydı. Eğer yanında bu meblağ mevcut değilse Bağdad'a gitmesini söyledi, bunun askerlerin Vâsıt'ta isyan etmelerinden çok daha iyi olacağını ilave ediyordu. Beckem'in bu mektubunu alan ibn Raik, hemen yanındakilerle birlikte Vâsıt'tan hareket ederek Bağdad'a gitti. Beckem ise Vâsıt'a gelip burada ikamet etmiş ve yanında bulunan Ahvaz ileri gelenlerini hemen tutuklatıp onlardan elli bin dinar para istemişti. O sıralarda Ebu Zekeriyya Yahya b. Said es-Susi Beckem'in yanında bulunuyordu.

İbnü'l-Esîr eserinde olayı Ebu Zekeriyya'dan naklen anlatarak Ebu Zekeriyya'nın şu ifadelerini kaydeder:

Beckem'in ne düşündüğünü ve ne yapmak istediğini öğrenmek istedim. Ona bir nasihatim ve tavsiyem olacağını bildirerek yanına gelmek istediğimi haber verdim. Beni huzuruna çağırdı, yanına varıp şöyle dedim: "Emirimiz! Sen şu dünyayı imar etmek, halifeye ve müslümanlara hizmette bulunmak istediğini ve ülkenin yönetimini yoluna koymayı arzuladığını söylemektesin. Halbuki daha dün sahip oldukları varlıklarını kaybetmiş, memleketlerinden çıkarılmış, ellerindeki her şeyleri alınmış olan bu sürgün edilmiş kimselerden para istiyorsun. Onlar ülkelerinin uzağına düşmüş gurbetçilerdir. Daha dün onlardan bir çok kimse karınlarına ateşlerle dolu kazanlar konulup işkencelere çarptırılmışken, aynı şekilde onları işkence ettirmeyi istiyor ve bu hususta emir veriyorsun. Bilmiyormusun ki bu yaptıkların işitilecek olursa tanıyan ve tanımayanlar sana buğzedecektir. Sen İbn Raik'in Basra halkına karşı takındığı kötü tavrını beğenmemiş ve onu kınamıştın. Gerçekten ibn Raik bütün Basra halkına karşı mı kötü davranmıştır? Hayır, vallahi o öyle yapmamıştır. Belki Basralılardan bir gruba eziyet etmiş ve küçük bir kitleye kötülükte bulunmuş olabilir. Ancak Basra halkının tümü ona buğzetmiş, ona karşı gelmişti. Bağdad'ın avamı ise böyle bir işkence ve tavra asla tahammül edemez."

Ona bu sözleri söyledikten sonra Merdavic'in yaptıklarını anlattım. Bunları işitince beni doğruladı ve ona yaptığım nasihatten dolayı memnun olduğunu bildirip Ahvazlıların derhal serbest bırakılmalarına dair emir verdi[14].

Muizzüddevle b. Büveyh ile el-Beridî, Asker Mukrem'i ele geçirince Ahvaz halkı varıp bu başarılarından dolayı el-Beridî'yi kutladılar. Bu kutlama hey'eti içinde Ahvazlı iyi bir tabib bulunuyordu. O sıralarda da el-Beridî üç günde bir gelen bir ateşli hastalığa, sıtmaya tutuluyordu. el-Beridî bu doktora: "Ebu Zekeriyya! Bu durumumu görüyormusun? Sıtma beni perişan etti" şeklinde hastalığından şikayet edince, tabip ona: "Karıştırmaktan ileri geliyor." diye karşılık vererek, yemek karıştırmayı ve hastalığının yemeklerin tesiriyle olduğunu ifade etmek istemişti. Ancak el-Beridî ona: "Bundan daha çok karıştırma mümkün müdür? Dünyanın altını üstüne getirdim" şeklinde karşılık vermişti.

---

[13] İbn Miskeveyh, I, 378; İbnü'l-Esîr, VIII, 340; Arib b. Sa'ad, *Sılatu't-Taberî*, s. 311; Defremery, *a.g.m.*, s. 138-139.

[14] İbn Miskeveyh, I, 379; İbnü'l-Esîr, 341.

İbn Büveyh, el-Beridî'den Basra'daki askerlerini istemiş, onları alıp Veşmgir'e karşı savaşmakta olan ağabeyi Rüknüddevle'ye İsfahan'a yarımcı kuvvet olarak ulaştırmayı arzu etmişti. Bunun üzerine el-Beridî Basralı askerler hazır duruma gelince Muizzüddevle'ye: "Eğer bunlar orada ikamet edecek olurlarsa, Deylemîlerle aralarında çarpışmalar meydana gelir. İyisi mi bunlar önce Sûs şehrine, oradan da İsfahan'a ulaşsınlar" diye görüş beyan edince Muizzüddevle buna muvafakat etmiş arkasından Mehdi Kalesi'nde bulunan askerlerini de getirmesini el-Beridî'den istemişti. Muizzüddevle bu askerleri nehir yolu ile Vâsıt'a göndermeyi düşünmüştü. Ancak Muizzüddevle'nin bu istek ve davranışlarından korkan el-Beridî, kendisinin Yakut'a karşı yaptıklarını Muizzüddevle'nin aynen ona yapmak istediğinden endişelenmişti.

Deylemiler ona pek önem vermiyor ve iltifat da etmiyorlardı. el-Beridî Muizzüddevle'nin yanından kaçıp Sus'ta bulunan askerlerinin Basra'ya geri gelmelerini emretti ve Muizzüddevle'ye yazdığı mektupta iltizamına karşılık gerekli paraları ve malları ödeyebilmesi için Ahvaz'dan çıkıp gitmesini istedi. Çünkü İmadüddevle İbn Büveyh tarafından Ahvaz ve Basra şehirleri el-Beridî'ye iltizam edilmişti. O, her sene Büveyhoğullarına on sekiz milyon dirhem para ödeyecekti. Muizzüddevle ağabeyi İmadüddevle'nin: "Gelirlerimize engel oldun" demesinden korktuğu için Ahvaz'dan Asker Mukrem'e çekildi. el-Beridî de Banâbâz'a geçerek, adamlarını Ahvaz'a gönderdi. Diğer taraftan Muizzüddevle'ye gönderdiği mektup ve elçileriyle kendisinden korktuğunu bildiriyor, ondan emin olmak ve Ahvaz'ı rahatça koruyabilmek için Muizzüddevle Asker Mukrem'den Sus'a çekilmesini talep ediyordu.

Ebu Ca'fer es-Saymari ve benzeri kimseler Muizzüddevle'ye şunları söylemişlerdi: "el-Beridî Yakut'a yaptıklarını sana da yapmak istiyor ve seni tutuklatıp bununla Beckem ve İbn Raik'a yakınlaşmak istiyor. Bu şekilde ağabeyin İmadüddevle'yi senin için geri çevirmeyi planlamaktadır." Bunun üzerine Muizzüddevle Asker Mükrem'den çekilmeyi reddeti.

Beckem bu gelişmeleri haber alınca derhal yanında bulunan askerlerinden bir grubu Sus ve Cündeysabur üzerine sevkedip buraları ele geçirdi. Böylelikle Ahvaz el-Berîdî'nin elinde kaldı[15]. El-Beridî Ahvaz'a, Müizzüddevle de Asker Mukrem'e sahip oldu. Bunun için Muizzüddevle'nin emrinde bulunan askerler durumdan bir hayli sıkılmağa başlamış ve bir kısmı ondan ayrılarak Fars bölgesine geri dönmeyi istemişti.

Ancak Muizzüddevle'nin ileri gelen en büyük iki kumandanı Asbahdost ve Musa Kayyaze (Feyyaze) onlara engel oldular. Burada bir ay daha ikamet etmeleri halinde bütün maaşlarını ödemeyi teahhüd etmişlerdi. Böylece Fars bölgesine gitmek isteyen askerler burada kaldı. Muizzüddevle de ağabeyi İmadüddevle'ye bir mektup yazıp durumu bildirdi. İmadüddevle kardeşine yardımcı kuvvetler gönderince bu kuvvetlerle daha bir güç kazanıp Ahvaz üzerine yürüdü ve burayı istila etti.

Beckem'e gelince Bağdad'a hakim olmak arzusu ile Vâsıt'ta ikamet etmiş, ancak bu düşüncesini açığa vurmamıştı. İbn Raik Ahvaz üzerine yürüyüp Büveyhoğullarını buradan çıkarmaları için Beckem'e yardımcı kuvvet olarak Ali b.

---

[15] İbn Miskeveyh, I, 382 vd.; Arib b. Sa'd, *Sılatu'l-Taberî* s. 313.

Halef b. Tayyab kumandasında askeri birlikler sevketti. Büveyhoğullarını Ahvaz'dan çıkardıkları takdirde Ahvaz valiliğine Beckem'i, haraç işleri başına da Ali b. Halef'i tayin edeceğine söz verdi[16]. Ali b. Halef Vâsıt'a Beckem'in yanına ulaştığında Beckem onu kendisine yardımcı edinerek onunla birlikte Vâsıt'ta ikamet edip şehrin bütün mallarına el koydu.

Beckem Vâsıt'ta ikamet edip de orada durumu bir hayli güçlenince İbn Raik bundan korkmuş ve Beckem'in birgün Irak'a sahip olmasını arzu etmesinden bir hayli endişeye kapılmıştı. Bunun için Ebu Abdullah el-Beridî'ye yazdığı bir mektupta Beckem'e karşı onunla barış yapmak istediğini, Beckem'i Vâsıt'tan kovduğu takdirde yıllık göndereceği asker ve bunun yanı sıra altı yüz bin dinar karşılığında burayı el-Beridî'ye iltizam etmeyi teklif etti.

Bu durumu haber alan Beckem, korkmağa başladı. Bunun üzerine ne yapması gerektiği hususunda adamlarıyla istişare edince adamları önce Ebu Abdullah el-Beridî'den başlamasını ve hilafet makamına taarruzda bulunmamayı el-Beridî'nin işini bitirmeden İbn Raik ile karşı karşıya gelmemesini öğütlediler. Bunun üzerine Beckem, askerlerini toplayıp el-Beridî üzerine Basra'ya yürüdü. Ebu Abdullah da azatlı kölelerinden Ebu Ca'fer Muhammed el-Hammal komutasında sayıları bine varan bir askerî birlik hazırlayarak Beckem'e karşı gönderdi. İki ordu karşılaşıp çarpışmalara başladı, sonunda el-Beridî'nin askerleri mağlup olup geri çekildiler. Ancak Beckem onları takip etmedi.

El-Beridî ve adamları olup bitenleri gözetlemek ve durumu öğrenmek üzere Matara'da beklemekte idiler. Askerlerinin geri geldiğini öğrenince endişeye kapıldılar. Ancak sağ salim geri döndüklerini ve aralarından tek bir kişinin bile öldürülmediğini görünce buna bir hayli memnun oldu ve sevindiler.

Beckem'in niyeti bu saldırısıyla el-Beridî'yi bertaraf etmek ve İbn Raik ile olan ilişkilerini koparmaktı. Beckem'in gönlünde yatan Bağdad şehri idi. Bunun için el-Beridî'yi mağlup etmesinden iki gün sonra ona yazdığı mektupta olup bitenlerden dolayı özür diliyor ve şöyle diyordu. "Önce sen bana saldırarak işi başlattın, ben ise seni ve adamlarını affettim. Eğer geri çekilmelerinden sonra askerlerini takip edip kovalasaydım, onların büyük bir kısmı suda boğulur, geri kalanların çoğu da öldürülürdü. Fakat ben seninle anlaşma yapmak istiyorum. Bağdad'ı ele geçirecek olursam sana Vâsıt'ı verir, buraya vali tayin eder ve seninle akrabalık bağları kurarım." Bu mektubu alan el-Beridî Allah'a şükür için secdeye kapanıp Beckem'e bir daha saldırmamak üzere yemin edip onunla barış anlaşması yaptı. Bu anlaşmadan sonra Vâsıt'a dönen Beckem, İbn Raik'a karşı gerekli tedbirleri almaya ve Bağdad'ı ele geçirmeye çalıştı[17].

Bağdad'ı ele geçirip İbn Raik'in yerine Emiru'l-umeralığa geçmeyi arzulayan Beckem İbn Raik'in el-Beridî'yi kendisine karşı kışkırttığını öğrenince İbn Raik'e olan bağlılıktan vazgeçmiş ve sancakları üzerinde yazılı olan "Beckem er-Raikî" ibarelerini sildirmişti[18].

İbn Raik ile aralarının bozulması üzerine 1 Zilkade 326 (30 Ağustos 938) günü Vâsıt'tan hareket ederek Bağdad'a doğru yola koyuldu.

---

[16] es-Sûlî, (sh. 103) Beckem'in, Ali b. Halefi Vasıt'a 326 Cemaziye'l-evvel (938 Mart) ayında tayin ettiğini kaydeder.

[17] İbn Miskeveyh, I, 384-385; İbnü'l-Esîr, VII, 343-344; Arib b. Sa'd. *a.g.e.*, s. 314.

[18] İbn Miskeveyh, I, 394; İbnü'l-Esîr, VII, 347.

İbn Raik onun Bağdad'a gelmesini istemiyordu, Halife er-Razi'ye ricada bulunup Beckem'i tekrar Vâsıt'a geri dönmesi için ikna etmeye ve ona bu hususta mektup yazmaya teşvik etti. Er-Razi Beckem'e bu hususta mektup yazıp Halifenin Haciblerinden İbn Serhan ile gönderdi. Fakat Beckem'e er-Razi'nin geriye dönmeyi tavsiye eden mektupları ulaşınca bunları yere atıp söylenenlere hiç kulak asmayarak 11 Zilkade Pazar günü[19] Deyâlî Nehri'nin doğu sahiline gelip konakladı. Nehrin batı yakasında da İbn Raik'in adamları durmakta idi. Beckem'in adamları aniden nehre atlayıp yüzerek karşı tarafa geçtiler. Bunları gören İbn Raik'in adamları bulundukları noktadan geriye çekildi. İbn Raik de Daru'l-hilafe kapısına geldiğinde içeri girmek istedi ancak kapılar yüzüne kapandı. Beckem ve adamları ise hiçbir zorluk ile karşılaşmadan kolayca Bağdad'a girdiler. İbn Raik, Beckem'in gelmesi üzerine Bağdad'dan ayrılıp Ukbara'ya gitti. Ayrılırken halk onun aleyhinde epeyce tezahuratta bulundu. Nihayet Beckem de 13 Zilkade 326 (10 Eylül 638) günü Bağdad'a girdi[20].

Ertesi gün er-Râzi Billah onu huzuruna kabul ederek yedi ayrı hil'at giydirip Emiru'l-ümera makamına tayin etti. Beckem üçgün sonra er-Râzi Billah'ın imzasıyla İbn Raik'in yanında bulunan kumandanlara mektuplar yazdırarak Bağdad'a geri dönmelerini emretti. Gerçekten İbn Raik'in yanında bulunan kumandanlar başta Bedr el-Harşenî olmak üzere bu emir üzerine ondan ayrılıp tümüyle geri döndüler[21].

İbn Raik bu durumları müşahede edince Bağdad'a geri gelip gizlendi. Beckem ise Mu'nis'in köşkünde konaklayıp Bağdad'a tamamen hakim oldu. Beckem Bağdad'a gelmeden evvel Ebu Zekeriyya Yahya b. Said es-Susi aracılığıyla İbn Raik ile mektuplaşıyordu.

Ebu Zekeriyya bu olayları şöyle anlatır:

Beckem'e ibn Raik ile arasını bozmamasını ve ona karşı alenen rekabet etmemesini tavsiye ettiğimde bana: "Neden bunları bana tavsiye ediyorsun?" diye sordu, ben de ona: "İbn Raik senin reisindir ve sen onun emrinde çalışan bir kimsesin. Aynı zamanda o senden daha güçlüdür. Adamları çok daha fazladır ve halife şu anda ondan yanadır. Onun malı senin malından çok daha fazladır" dedim. Bu sözlerim üzerine bana şöyle karşılık verdi: "Adamlarının çok olduğuna bakma, hepsi aynen içi boş ceviz gibidirler. Ben onları çok denedim. Onların çokluklarına azlıklarına hiç de aldırış etmem. Halifenin bu gün için ondan yana olması meselesine gelince, bu bana asla zarara vermez. Adamlarımın katında da pek önemli bir olay değildir. Parasının benden çok daha fazla olması bir önem taşımaz. Ben adamlarıma gerekli ödemeleri yaptım. Ayrıca her zaman bana yetecek kadar da yanımda yedek akçem vardır." Sonra: "Sence yanımda ne kadar para olabilir?" diye sorunca ona bilmediğimi söyledim. Buna rağmen: "Ne kadar tahmin edersin?" diye ısrar edince: "yüz bin dirhem" dedim. O bunun üzerine: "Hey Allah sana mağfiret etsin; şu anda yanımda hiç de ihtiyacını duymadığım elli bin dinarlık bir param var" dedi.

---

[19] es-Sûlî s. 106.

[20] es-Sûlî, s. 106; Buna karşılık İbn Miskeveyh Beckem'in 12 Zilhicce Pazartesi günü gecesi Bağdad'a girdiğini (I, 395-396), İbn Tağribirdi, (III, 263) ise, gününü belirtmeksizin sadece yıl olarak 326'yı kaydederler. Ayrıca bk. Arib b. Sa'd, Sılatu't--Taberi, s. 316; Defremery, *a.g.m.*, s. 144.

[21] es-Sûlî, s. 106; İbn Miskeveyh, I, 396; İbnü'l-Esîr, VIII, 347 vd.; İbn Kesîr, XI, 189.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Beckem Bağdad'ı ele geçirdiğinde bana: "Yanımda elli bin dinar para var" dediğim günü hatırlıyor musun? Vallahi o gün elimde beş bin dirhemden başka tek kuruşum yoktu" dedi. Ben de ona: "Bu da benim katımda senin güvenirliliğini yitirir demektir" şeklinde karşılık verince o: "hayır, sen İbn Raik'a giden elçimdin. Eğer yanımda az para olduğunu sana söyleseydim, gerçekten maneviyatın zayıflar, gerekli müdafaayı yapamaz, böylece düşman bize galip gelirdi. Bundan dolayı senin maneviyatını güçlendirmeyi ve güçlü bir moral ile oraya varıp İbn Raik ile konuşmanı ve onun kalbine korku salmanı arzu etmiştim." Beckem'in bu sözlerini Ebu Zekeriyya şöyle değerlendirmektedir: "Bana bunları anlatınca gerçekten kurduğu planları ve zekasının seviyesini anladım ve yaptıklarını beğendim."

Artık Bağdad'taki görevi başına geçen Beckem yönetim faaliyetlerine başladı. Halife ile gerekli iş ve istişareler yapıyordu. Emirü'l-umera olduktan sonra yaptığı önemli işlerden biri Musul'a Hamdanîler üzerine sefere çıkması idi.

3 Muharrem 327 (31 Ekim 939) Salı günü Halife er-Râzî Billah ile yeni Emirü'l-ümera Beckem Musul ve Diyar-Rabia'ya gittiler[22].

Nasirüddevle b. Hamdan'ın her yıl Bağdad'a göndermesi gereken iltizam bedellerini göndermediğinden Halife er-Râzî ona bir hayli içerleyerek Beckem ile birlikte, yanına Kadı el-Kudât Ebu'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed'i de alarak Musul'a gitti. Tekrit'e ulaştıklarında er-Râzî orada ikamet etti. Beckem ise Dicle'nin doğu yakasından yoluna devam etti. Nasiruddevle Beckem'i Musul'a altı fersahlık bir uzaklıkta bulunan, "el-Kuheyl" denilen mevkide karşılayıp şiddetli çarpışmalara giriştiler. Nasiruddevle mağlup olarak geri çekildi, adamları da Nusaybin'e kadar gittiler. Beckem onları takip ederek Musul'da konaklamaksızın yoluna devam etti[23].

Ancak Ebu Bekr es-Sûlî, Beckem'in bir kaç gün Musul'da kaldığını kaydederek şunları anlatır: "Beckem tekrar ilk savaştığı yere gelip Musullularla çarpıştı. O, Musul halkına karşı çok kötü davranmıştı. Hatta Halife er-Râzî Billah Beckem'e haber gönderip adamlarının halka karşı kötü muamelelerinden vazgeçmesini istemişti[24].

Beckem Nusaybin'e ulaştığında Nasirüddevle İbn Hamdan Amid'e[25] gitti. Beckem buradan er-Razi Billah'a başarılarını ve fetih müjdesini bildirdi. Bunun üzerine Halife Tekrit'ten hareket ederek Musul'a gitmek üzere nehir yoluyla yola koyuldu ve 3 Safer 327 (30 Kasım 938) günü Musul'a vardı. er-Razi Billah'ın yanında bir grup Karmati bulunuyordu. Bunlar Beckem'in zafer mektubu ulaşmadan evvel er-Razi'nin yanından ayrılarak, Bağdad'a geri döndüler. İbn Raik de sürekli olarak bunlarla mektuplaşmaktaydı. Bin kişi civarında olan Karmatiler Bağdad'a ulaşınca bir müddetten beri Samarralı bir kâtibin evinde gizlenmekte olan İbn Raik ortaya çıktı. Karmatîlerle birlikte iki bin kişilik bir kuvvete sahip olan İbn Raik Daru'l-hilafeye saldırmaksızın Bağdad'ı ele geçirdi.

---

[22] Halk Halifenin ve Beckem'in Hamdanoğlu Nasiruddevle üzerine gitmesini pek hoş karşılamamıştı, zira Musul'dan Bağdad ve Samara'ya sürekli gıda maddeleri gelmekteydi, es-Sûlî, sh. 109.

[23] Mes'udî, *Murucu'z-Zeheb*, Mısır 1965, IV, 338 İbn Miskevyh, I, 405; İbnü'l-Esîr, VIII, 353, Arib b.Sa'd, a.g.e., s. 317; İbn Kesîr, XI, 189; İbn Tağribirdî, *en-Nucûm*, III, 264.

[24] es-Sûlî, s. 128-129.

İbn Raik'in adamları Dicle kenarında olan Beckem'in evine saldırarak buradaki muhafızları kaçırtıp evi yağmaladılar ve ateşe verdiler. Sonra halkın anlattıklarına göre İbn Mukatil, İbn Raik'e büyük miktarda paralar götürüp teslim etti. İbn Raik bunları askerlere dağıttı. Her bir süvariye beş dinar, yayalara da birer dinar verdi. İbn Raik şehrin musallasına çıkınca, Beckem'in adamlarından bazıları gelip eman istediler. Bunlar arasında Yâruh ve Saygon adlı kumandanlar vardı. Beckemîler İbn Raik'e tabi oldular.

Bu arada Vâsıt'ta bulunan Yınal et-Tercümân yanındaki bir grup asker ile birlikte Bağdad'a gelmişti. Yınal et-Tercümân, İbn Bedr eş-Şarabî ile bir araya gelerek İbn Raik'e karşı çarpışmalara girmişlerdi. Bu çarpışmalar 8 Safer 327 (5 Aralık 938) günü meydana gelmiş ve bu sırada bir kaç yerinden yaralanan ibn Bedr eş-Şarabî üç gün sonra vefat etmişti. İbn Raik aynı şekilde ibn Mukatil'den aldığı paraları da Karmatîlere ve diğer askerlere dağıtmış ve "Mü'nis'in evi" diye tanınan eski evine gidip yerleşmişti. İbn Yezdad'ı Bağdad Şurtalığına tayin eden ibn Raik Dar'ül-Hilafeye dokunmamıştı. Safer ayının son günlerinde Yınal et-Tercümân, İbrahim b. Halef vs. İbn Raik'e karşı saldırılarını sıklaştırmışlarsa da hepsini bertaraf etmişti. Bu arada ibn Raik'in adamı olan Fatik düzenli bir askerî birlik ile 2 Rabiu'l-evvel 327 (28 Aralık 938) tarihinde Bağdad'a geldi[26].

Bu durumu haber alan er-Râzî Billah derhal nehirden karaya çıkıp Musul'a giderek oradan Beckem'e durumu bildirdi. Bu haberi olan Beckem'in Nusaybin'den geri dönmesi üzerine durumdan haberdar olan Nasiruddevle de Amid'den Nusaybin'e gelerek, Nusaybin ve Diyar-Rabia'yı tekrar ele geçirdi. Bu sırada meydana gelen olaylar ve vukuu bulan gelişmeler Beckem'i endişeye düşürmüştü. Bunun için adamlarından bazıları yavaş yavaş süzülüp Bağdad'a gittiler. Beckem adamlarını yanında tutmayı gerekli görüyordu. Bunun için şöyle demişti: "Halife ve emirü'l-ümera sadece Musul kasabasını ele geçirebilmişlerdi." Bu arada ibn Raik'in Bağdad'ı hakimiyeti altına aldığı haberi kendisine ulaşmadan evvel durumdan haberdar olmadığı için Nasirüddevle Beckem ve Halife er-Râzî'ye mektup gönderip barış yapmayı teklif etti ve borçlarından beş yüz bin dirhemlik bir kısmını acilen yolladı. Bunu haber alan Beckem duruma sevinerek hemen sulh yapılmasını için er-Râzî'yi haberdar etti. Halife er-Razi bu teklifi kabul edip aralarında barış yapıldı. Barışın akdinden sonra er-Râzî ve Beckem Bağdad'a doğru harekete geçtiler. Bu arada da İbn Raik Beckem ve Halifeye yazdığı mektuplarda onlardan özür dileyerek sulh yapılmasını talep etti ve Ebu Cafer Muhammed b. Yahya b. Şirzad'ı da elçi göndererek taleplerini onlara iletti. İbn Raik'in elçisi Musul'a gelip mektubu Beckem'e sundu, Beckem de gelen elçiye izzet ve ikramda bulunarak onu yanı başında oturtup ona gayet iyi davrandı. Daha sonra durumu ve elçiyi er-Razi'ye takdim edince Halife ile Beckem İbn Raik'in isteğine olumlu cevap vererek Kadı el-Kudat Ebu'l-Hasan Ömer b. Muhammed'i mektupla birlikte ona göndererek Furat Nehri yolu Diyar-Mudar, Harran, er-Ruha (Urfa) ve çevresi ile Kınnesrin ve Avasım bölgelerini onun emrine verdiler. İbn Raik bu teklifi derhal kabul edip 3 Rabiu'l âhir (28 Ocak) günü Bağdad'ı terketti. Diğer taraftan er-Râzî ile Beckem 9 Rebiü'l âhir (3 Şubat 939) günü Bağdad'a geri döndüler[27].

---

[25] Diyarbekr.

[26] es-Sûlî, s. 117-120; İbnü'l-Esîr, VIII, 354; İbn Kesîr, XI, 189; H. Zirikli, *el-A'lâm*, aynı madde.

[27] İbn Miskeveyh, I, 408-409; İbnü'l-Esîr, VIII, 354; Ancak es-Sûlî (sh. 131) de Beckem ve Halifenin 8 Rabi'u'l-ahir (2 Şubat) günü Bağdad'a geldiklerini kaydeder.

Beckem'in adamları Bağdad'a Babu'l-Hâşîmî'den girmeğe çalışırken Dicle'de epey kayıp verdiler. Bir kısmı suda boğuldu. Bağdad halkı, onlar için "Musul halkına karşı yaptıkları zulmün karşılığını gördüler" diye söyleniyordu[28]. Halife Bağdad'a girince olup bitenlere karışanlar için genel af ilan etti.

Beckem şehre geldikten sonra Rabiü'l-ahir ay'ı sonlarında bir Cumartesi günü kumandan ve diğer devlet ricalinin katıldığı büyük bir ziyafet verdi. Bu ziyafeti en-Necmî mahallesinin alt taraflarında halkın elinden zorla aldığı hurma bahçelerini düzeltip ağaçlarını kestirdiği ve bu gibi eğlenceler için yaptırdığı bir alanda vermişti. Burada büyük ateşler yaktırıp eğlendiler. Farisîler kış aylarının sona erdiği günlerde bu gibi eğlenceler yaparlardı[29].

Diğer taraftan Beckem, Hacib Zeki, İbn Verkâ, ibn Câfer el-Hayyat ve İbn Hakan'a hilatler giydirip onlara büyük miktarda paralar dağıttı. Aynı şekilde İbn Raik'e yardım eden ve sancakları üzerine "lü'lü' er-Raikî" ibarelerini yazdıran lü'lü'ü yakalattı. Beckem Bağdad'ı yeniden ele geçirince İbn Raik'in evini kendisine bir görüşme yeri yapıp buraya her Cuma ve Salı günleri gelirdi[30].

Beckem'in Bağdad'ta yönetimi yeniden eline geçirdiğini görüyoruz. Ama pürüzleri hiç bir zaman sona ermiyordu. Bu arada Vezir Ebu'l-Feth el-Fazl b. Ca'fer b. el-Furat, 8 Cemaziyel-evvel 327 (4 Mart 939) Pazar günü Remle'de vefat etti[31]. Vezir Ebu'l Feth Bağdad'tan Şam'a gittiğinde yerine vekalet etmek üzere Abdullah b. Ali en-Nukri'yi vekil bırakmıştı.

Yine bu arada Beckem vezir Ali b. Halef b. Tabbâb'ı yakalatmış ve yerine Ebu Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Şirzad'ı vezirliğe tayin etmiş bulunuyordu. Ebu Cafer büyük gayretlerle Beckem ile el-Beridî arasında sulh görüşmelerini başlatıp gerçekten barışın yapılmasını sağladı. Buna göre el-Beridî'ye her yıl ödenmek suretiyle altı yüz bin dinar karşılığında Vâsıt ve çevresi iltizam edildi.

Vezir Ebu'l-Feth el-Fazl'ın Remle'de vefatından sonra İbn Şirzad Ebu Abdullah el-Beridî'nin Halifeye vezir olması için gayret sarfetti. Durumu olumlu karşılayan er-Razi Billah, el-Beridî'ye haber göndererek huzuruna çağırdı. el-Beridî de Recep 327 (30 Nisan 939) günü Halifenin huzuruna gelip görevi üstlendi[32].

Bu arada fiyatların çok yükseldiğini protesto eden halk, hamamları basarak içerdekilerin elbiselerini alıp götürdüler, hatta halk öyle bir galeyana geldi ki, bir cenaze alayına saldırdılar.

Ebu'l-Abbas İbnü'l-Furat'ın evi basılarak ellerinde bulunan bütün mal ve paralarına el konuldu. İbnü'l-Furat'ın bu hazinelerinin İbn Raik'e ait olduğunu iddia ederek bu baskını bizzat Beckem yaptırmıştı.

---

[28] es-Sûlî, sh. 131.

[29] es-Sûlî, sh. 132.

[30] es-Sûlî, aynı yer.

[31] es-Sûlî, 133.

[32] İbn Miskeveyh, I, 409;İbnü'l-Esîr, VIII, 355. Ancak Ebu Bekr es-Sulî (s. 134) bu hususta ayrı bir bilgi kaydederek şöyle der: "Fakat bu vezaret uzun sürmedi. El-Beridî, bu görevden kendisi vazgeçti. Durumların karışıklığını gören el-Beridî, Halife tarafından başarısızlıkla itham edilmekten kortuğu için bu görevden affını istemişti. Diğer taraftan daha evvel Ebu'l-Feth'e vekalet etmekte olan Abdullah b. Ali en-Nukri'yi işlerini yönetmek ve kendisine vekalet etmek üzere Halifenin huzurunda görevlendirdi.

Bu yılda otorite boşluğundan yararlanan herkes bir taraftan karışıklıklara girişiyordu. Kürtler, Horasan'dan gelen bir Hacc kafilesine saldırıp hacıların bütün mallarına el koydular. Diğer taraftan Bağdad'a bir grup hacı ile ulaşan İbn Hâtem'in ve yanındakilerinin Karmatîlerin saldırısından korkulduğu için Hacc'a gitmelerine müsaade edilmedi.

Bu arada Beckem Necah'ın kardeşi Selâme'yi tutuklatarak ondan elli bin dinar aldı ve bahçelerine el koydu[33]. Aynı şekilde 327 yılında Beckem ileri gelen Türk kumandanlarından "Balba" adıyla bilinen birisini Enbar'da kendisine vekil yapıştı. Balba, Beckem'e yazdığı bir mektupta o sıralarda Şam'da bulunan İbn Raik'a karşı rahatça koyabilmek için bütün Fırat nehri çevresinin emrine verilmesini talep etti. Beckem Balba'nın bu isteğini yerine getirdi o da er-Rahba'ya gidip İbn Raik ile ilişki kurdu ve onunla mektuplaşıp anlaşarak Beckem ve halife er-Râzî'ye karşı muhalif davranmaya başladı. Ayrıca Balba halka İbn Raik'in lehine bir araya gelmeyi teklif etmeye başlamış ve etrafında bir hayli adam birikmişti.

Balba'nın durumunu haber alan Beckem hacibi Adl ve azatlısı Bustekin ile birlikte dörtyüz kişilik bir askeri birliği üzerine göndermiş ve sür'atle yol almalarını ve oraya varıncaya kadar durmadan yollarına devam etmelerini emretmişti. Yola çıktıkları haberi er-Rahba'ya ulaşmadan kendilerinin oraya varıp Balba'yı baskına uğratmalarını istedi. Bunlar aynen Emirü'l-ümera Beckem'in emirlerini yerine getirerek Heyt'e varıp buradan yol rehberleri alarak el-Beriyye yoluna girdiler. Bu askeri birlikler Bağdad'tan er-Rahba'ya beş günde ulaşarak hiç bir şeyden haberi olmayan Balba'yı aniden basıverdiler. O sırada yemek yemekte olan Balba, bağdad'dan bir askeri birliğin üzerine geldiğini haber alınca hemen kaçıp bir dokumacı dükkanına sağındı ancak, onun nerede gizlendiğini öğrenip yakaladılar ve bir devenin sırtına bağlayıp Bağdad'a götürdüler. Hapse atılan Balba ömrünün sonuna kadar burada kaldı[34]. Hatta Beckem'in onu zehirlediği de kaydedilir[35].

Beckem'in el-Cibâl bölgesine Gitmesi

H. 327 yılında ortalığa iyice egemen olan Beckem, Bağdad'tan hareket ederek el-Cibâl bölgesine gitti. Beckem bu günlerde Ebu Abdullah el-Beridî ile anlaşarak, Sâra adındaki kızıyla evlenip onunla akrabalık bağı kurdu[36]. Aralarının iyi olduğu bu günlerde el-Beridî Beckem'e gönderdiği bir mektupta el-Cibâl bölgesine hareket etmesini, burayı fethederek tamamen ele geçirmesini teşvik edip durmuş, kendisi el-Cibâl bölgesine gittiği takdirde onun da Ahvaz üzerine yürüyerek şehri Büveyhoğullarının elinden almayı düşündüğünü söylemişti. Beckem ile el-Beridî bu konuda görüş birliğine varınca, Beckem de yakın adamlarından beş yüz kadar kişiyi Hacibi Adl komutasında el-Beridî'ye yardımcı olarak gönderdi. Ayrıca yakın adamı ve müsteşarı Ebu Zekeriyya es-Susî'yi el-Beridî'ye göndererek onu Ahvaz'a hareket etmeye teşvik etmesini tavsiye etti. Ayrıca Vâsıt'tan Ahvaz'a gideceği sırada ona vekâlet etmek üzere görevlendirdi.

Beckem Hülvan'a giderken Ebu Zekeriyya es-Susî de Ebu Abdullah el-Beridî'nin yanına gidip onu Sûs ve Ahvâz'a yürümeye teşvik etti. Halbuki Ebu Ab-

---

[33] es-Sûlî, sh. 136.
[34] İbn Miskeveyh, I, 409-410; İbnü'l-Esîr, VIII, 355.
[35] İbn Miskeveyh, I, 410. es-Sûlî, öldürüldüğünü kaydeder, s. 140.
[36] İbn Tağribirdî, III, 266.

dullah el-Beridî bu günleri kollayıp duruyor ve Beckem'i Bağdad'tan uzaklaştırdığı anda oraya gidip şehrin hakimiyetini ele geçirmeyi tasarlayıp duruyordu. Ebu Zekeriyya onu Ahvaz'a harekete teşvik etmesine rağmen o bir adım ileri bir adım geri tereddüt edip duruyor ve Beckem'in herhangi bir hezimete uğramasını veya öldürülmesini bekleyip duruyordu. Ebu Zekeriyyya bir ay kadar bir müddet Ebu Abdullah el-Beridî'nin yanında durdu ve onu sürekli Ahvaz üzerine yürümeye teşvik etti. Ancak Ebu Abdullah el-Beridî Ebu Zekeriyya'yı hep oyalayıp durdu. Ebu Zekeriyya durumu sezince derhal Beckem'e bir mektupla olup bitenleri ve Abdullah el-Beridî'nin düşüncelerini bildirmesi için gizlice Hacib Adl'e söyledi. Adl güvendiği bir süvariyi Beckem'e göndererek ona gerekli bilgiyi ulaştırdı. Beckem yoluna devam ettiği bir sırada bu mektubu alınca son derece hızlı koşan atlara binerek derhal Merkeze geri döndü ve askerlerini arkada bırakıp kendisi bir an evvel Bağdad'a ulaştı. el-Beridî Beckem'in Bağdad'a gittiği haberini alınca sükût-u hayale uğradı, arkasından Beckem'in üzerine gelmekte olduğu haberini de alınca daha çok endişelenmeye başladı[37]. el-Beridî, Beckem'in adamı olan Ebu Zekeriyya'yı Bağdad'a gönderip ona şefaatte bulunmasını istedi. Ancak Beckem kendisine karşı bu duyguları besleyen ve ona tuzak kurmaya çalışan el-Bedridî'yi affetmedi.

Beckem'in Vâsıt'ı Zabtı

Beckem Bağdat'a geldikten sonra Vâsıt'a hareket etmek üzere işlerini tamamladı. Her türlü hazırlıklara girişip ona karşı koymasın diye haberin el-Bedridî'ye ulaşmasına engel olmaya çalışarak yolları kontrol altına aldı. Beckem nehir yoluyla 20 Zilkade 338 (28 Ağustos 940) günü Bağdad'tan hareket ederek askerlerini de karadan Vâsıt üzerine sevketti. Diğer taraftan el-Beridî'yi vezaretten azlederek yerine Ebu'l-Kasım Süleyman b. el-Hasan b. Mahled'i tayin etti. el-Beridî'nin bu vazereti bir yıl, dört ay, ondört gün sürmüştü. Aynı zamanda el-Beridî ile ilişkisi bulunan ve bu işleri tezgahlayıp duran kâtibi İbn Şirzad da tutuklanarak ondan yüz elli bin dinar para alındı.

İbn Şirzad'ın görevinden azledilmesi üzerine yerine kâtibliğe Ebu Abdullah el-Kufî getirildi. İbn Şirzad on dokuz ay on üç gün müddetle Beckem'e kâtiplik yapmıştı. Onu yakalatıp görevden uzaklaştırdıktan sonra Tekinek'e emir verip derhal ve sür'atle Ebu'l-Kasım el-Kelavâzi başta olmak üzere bütün divan yöneticilerini, mühendis ve diğer görevlileri toplayıp onlara neler yapmaları gerektiği hususunda talimat vermesini istedi. Ayrıca bunlara da kimleri toplantıdan sonra yakalatıp işlerine son vereceklerinin bir listesini eklemişti. Zira bu görevliler Ebu Ca'fer b. Şirzad'ın adamları idi. Bunları toplayan Tekinek görevlerini ve kendilerine yapmaları gereken işleri hatırlattıktan sonra kalkıp gidecekleri sırada listede isimleri bulunanları tek tek tutuklattı. Bu tutuklananlar arasında Ebu'l-Hasan Tazad b. İsa, Muhammed b. Hasan b. Şirzad, Herme adı ile bilinen zat ile bir çok kâtip ve diğer görevlilerden bir hayli kimse vardı. Bunlar tutuklandığı gibi mallarına el kondu veya her birinin belli miktarda para ödemeleri istendi[38].

İbnu'l-Esir ve İbn Miskeveyh bu günlerde meydana gelen son derece ilginç bir olayı kaydederler: Beckem'in yakın adamlarından ve onun ev hizmetlerini gö-

---

[37] İbn Miskeveyh, I, 411-412; İbnü'l-Esîr, VII, 361-362.

[38] İbn Miskeveyh, I, 415; Ebu Ali et-Tenuhî, *Kitabu'l-Ferec ba'de'ş-şidde*, Kahire 1903, II, 131 vd.; İbn Tağribirdî, III, 270; Ayrıca bk. bu konuyu teferruatla anlatan es-Sûlî, s. 146-148.

ren bir kâtibi vardı. Beckem Vâsıt'a giderken onu da yanına aldı. Gemide birlikte Dicle nehrinde seyrediyorlardı. Tam o sırada bir posta güvercini gelip gemiye konmuş, güvercin yakalanıp Beckem'e götürülmüş, kuyruğunda bir mektubun asılı olduğu görülmüştü. Beckem mektubu açıp okuyunca bu mektubun adı geçen kâtibinden Abdullah el-Beridî'nin yanında bulunan bir kardeşine yazılmış olduğu müşahade edildi. Mektupta Beckem'in Vâsıt'a el-Beridî üzerine yürümeye hazırlandığı haber veriliyordu. Beckem, bunu okuyunca hayretlere kapıldı ve son derece kızarak bu kâtibi derhal getirmelerini söyledi. Kâtibi getirdiklerinde Beckem bu mektubu alıp ona verince kâtibi hiç de inkâr etmeksizin bu mektubun kendisine ait olduğunu itiraf etti. Çünkü mektup onun bizzat el yazısı ile yazılmıştı. İnkâr etme imkanı yoktu. Zira yazısını Beckem tanıyordu. Beckem derhal öldürülmesini emretti. Kâtib öldürülüp hemen o anda Dicle nehrine atıldı[39].

Beckem'in Vâsıt'a hareket ettiğini haber alan el-Beridî şehirden ayrılarak Basra'ya gitti. Ancak orada ikamet etmedi. Beckem Vâsıt'a ulaştığında şehirde hiç kimseyi bulamadı. O gün burayı tamamen ele geçirdi. Beckem'in daha evvel el-Cibâl bölgesine gönderdiği ordu Deylemîlerle çarpıştı. Muizzüddevle bu orduyu mağlub edememişti. Ancak ağabeyi Rüknüddevle'nin ona yardım etmesiyle Vasıt'a kadar ilerleyip şehrin bir kısmını işgal etti. Bunun üzerine Beckem buralara takviye kuvvetler gönderince Rüknüddevle'nin askerleri geri çekilmek zorunda kaldı[40].

H. 329 Rebiü'l-evvel ayı ortalarında (940 yılı sonu ile 941 yılı başında) er-Razî Billah Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Muktedir vefat etti[41]. er-Razi Billah vefat edince, Beckem halifenin nedimlerini, edip ve şairleri ve kendileriyle vakit geçirdiği kimseleri toplayıp bunlardan halifenin istifade ettiği şekilde istifade etmeye heves etti. Ancak onlarla oturup kalkmaktan birtürlü zevk alamadığı gibi birşey de anlamadı. Bu nedimler arasında genç bir tabib olan Sinan b. Sabit es-Sâbî bulunuyordu. Beckem onu yanına çağırdı ve kendisinde sürekli kızgınlığa meylettiren bir hissi olduğunu söyledi. İstemediği halde, bu sinir ve kızgınlığını bir türlü yenemediğini ifade eden Beckem'e Sinan sürekli nasihatta bulundu ve ona bu duygunun kötü olduğunu, başkalarına kızmanın dışında yumuşaklık ve hilm duygusuna sahip olmak gerektiğini, affetmek ve adaletle davranmanın ve bu duyguları taşımanın daha güzel olduğunu sürekli anlatıp durdu. Beckem'in daha evvel sahip olduğu o kaba duygularının büyük bir kısmını atıncaya kadar ona telkinde bulundu ve nihayet başkalarını öldürmek ve cezalandırmak duygularını hafifletmeye çalıştı[42].

Er-Razi Billah vefat edince hilafet işi ve yeni bir halife tayini meselesi o sıralarda Vâsıt'ta bulunan Ebu Abdullah el-Kûfî'nin dönüşüne bağlı kalmış bulunuyordu. Beckem'in de o sıralarda Vâsıt'ta olduğu bilinmektedir[43]. Daru'l-Hilafe'de bu şekilde beklemeye koyulmuşken o sıralarda Beckem'in el-Kufi ile gönderdiği bir mektubu ulaştı. Bu mektupta el-Kûfî'nin er-Razi Billah'ın, veziri Ebu'l-Kasım

---

[39] İbn Miskeveyh, I, 414; İbnü'l-Esîr, VIII, 362; İbn Kesîr, XI, 192.

[40] İbn Miskeveyh, I, 415; İbnü'l-Esîr, VIII, 363; İbn Kesîr, XI, 191; Ayrıca bak. K.V. Zettersteen, "Beckem" mad., *İA*. II, 433.

[41] es-Sûlî, 149; İbn Miskeveyh. I, 416-417; İbnü'l-Esîr, VII, 366; İbn Kesîr, XI, 196.

[42] es-Sûlî, sh. 183-184.

[43] es-Sûlî, sh. 184.

Süleyman b. el-Hasan ve diğer vezirlerle divan başkanları, kadılar, Abbasoğulları ve şehrin ileri gelenleri[44] ile bir araya gelerek yaşayışından ve kendisinden emin ve memnun olunan bir kimsenin hilafete getirilmesi hususunda istişare etmeleri isteniyordu. el-Kûfi, bütün bunları Beckem'in evinde bir araya toplayıp onlarla istişare etti, önce İbrahim b. el-Muktedir'in teklif edildiği görüldü. O gün bu isim etrafında konuşuldu. Ertesi gün tekrar bir araya geldiklerinde İbrahim hakkında ittifakla karar verilip 20 Rebi'ül-evvel (23 Aralık 940) günü Daru'l-Hilafe'ye çağrılarak kendisine bey'at edildi ve seçmesi için kendisine lakablar teklif edildi, nihayet "el-Muttaki Lillah" lakabını seçince bütün halk ve orada bulunan herkes ona bey'at etti. el-Muttaki Lillah, hilafet makamına geçtikten sonra Vâsıt'ta bulunan Beckem'e hil'at ve sancaklar gönderdi.

Beckem, er-Razî'nin ölümünden sonra ve el-Muttaki'nin hilafete seçilmesinden önce Daru'l-Hilafe'de hoşuna giden sergi, eşya ve aletleri almaları için birisini göndermiş ve bunları kendisine almıştı. Selame et-Tûlûni hacip tayin edildi. Süleyman b. el-Hasan'ı da vezirlikte bıraktı. Ancak o vezirliğin yalnız ismini taşımakta, yönetimde hiçbir fonksiyonu bulunmamakta idi. Devletin bütün yönetim işi Beckem'in kâtibi el-Kûfî tarafından deruhte ediliyordu[45].

Beckem'in Öldürülmesi

Abdullah el-Beridî Basra'dan Mezar'a bir ordu gönderdi, buna karşılık Beckem de Tüzün ve Nüştekin komutasında bir orduyu bunlara karşı çıkardı. Her iki ordu çarpışmalara girişip, ilk anda Tüzün mağlub olur gibi dönünce hemen Beckem'e mektup yazıp oraya yetişmesini istedi. Beckem de hemen Vâsıt'tan hareket edip Receb (Nisan) ayı ortalarında yola koyuldu. Ancak yolda aldığı bir mektupta Tüzün ve Nüştekin'in el-Beridînin askerlerine karşı galip geldiklerini ve zafer elde edildiği bildiriliyordu. Bunun üzerine Beckem hemen Vâsıt'a geri dönmek istemişse de adamlarından Ebu Zekeriyya es-Susî ava çıkmasını teklif etti, o da bu teklifi kabul ederek ava çıktı ve Gûr (Cûr) nehri yakınlarına kadar avlanıp durdu. Buralarda birçok mal ve servete sahip olan Kürt aşiretlerinin bulunduğunu işitince gönlü bu mal ve servetlere meyletti ve bunları ele geçirmeyi düşündü. Bu kovalamalar ve esnasında hemen yanında bulunan birkaç adamıyla birlikte üstelik kalkansız olarak bu Kürtler üzerine yürüyüp ve onları önüne katıverdi. Kaçan Kürtlerden birisine bir ok attı, ancak isabet ettiremedi. Attığı her oku mutlaka isabet ettirmesine rağmen ikinci bir ok daha attı fakat yine isabet ettiremedi. Tam o sırada bu Kürtlerden birisi gelip onu mızrakla vurup karnını deşti. Böylece Beckem 21 Receb 329 (21 Nisan 941)[46] tarihinde hayatını kaybetti. Başsız kalan askerleri ne yapacakları hususunda kendi aralarında ihtilafa düştüler. Bunlardan binbeşyüz kişi civarında olan Deylemîler, el-Berîdî'nin yanına gitti.

Bu sıralarda el-Beridî, kardeşleriyle birlikte Basra'dan kaçmayı düşünüyordu. Çünkü Beckem Basra halkıyla mektuplaşmış, gönüllerini kazanmış ve kendisine bağlamıştı. İşte bu sırada el-Beridî ve kardeşleri hiç ummadıkları bir yerden büyük bir ferahlığa kavuştu ve en büyük düşmanlarından kurtuldular. Beckem'in ölmünden sonra ona bağlı Türkler Vâsıt'a geri döndü ve burada Beckem tarafın-

---

[44] Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, Muhammed b. Kasım el-Kerhî, Divânü'l-Ceyş sahibi Ebu Bekr Osman b. Said es-Sayrafî vs. kimselerdi, bk. es-Sûlî, sh: 187.

[45] es-Sûlî, 188, 191.

[46] İbn Miskeveyh, II, 10. Ancak İbnü'l-Esîr (VIII, 371) onun 26 Receb, (26 Nisan) İbn Kesîr ise (XI, 200) 23 Receb (23 Nisan) günü öldürüldüğünü kaydederler. Ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, Beckem, *DİA*, V, 287-288.

dan hapse atılmış bulunan Tekinek hapishaneden çıkarılıp serbest bırakıldı o da bu Türkleri alıp Bağdad'a giderek el-Muttaki Lillah'a itaatini arzetti. Beckem'in ölümünden sonra Bağdad'ta Ebu'l-Hüseyin Ahmed b. Meymun devlet işlerini ve emiru'l-ümeralığı yürütmeye başladı. el-Muttaki Lillah Beckem'in evine ve mallarına el koydu, orada bulunan herşeyini aldı. Beckem evinde ve sahrada bir sürü hazine ve definelere sahipdi. Bir gün başına bir felaket gelmesinden korktuğu için bu defineleri toplayıp biriktirmiş, ancak maalesef ölmüş ve bu mallara kavuşamamıştı. Ölümünden sonra Beckem'in evinde bir milyon iki yüzbin dinar para ele geçirildi. Beckem iki yıl, sekiz ay, dokuz gün müddetle emiru'l-ümeralık görevini yürütmüştü[47].

Beckem arapça anlar fakat konuşmazdı. "Konuşursam hata ederim. Yöneticilerin hatası da affedilmez, ayıp kabul edilir" derdi. Çok zengin olduğu için epey sadaka verirdi. Bağdad'ta büyük bir hastane binası yaptırmış ancak bitiremeden öldüğü için bunu daha sonraları Büveyhoğullarından Adududdevle bitirmişti[48].

Beckem Halife er-Râzî'nin rızası ve bilgisi dışında üzerinde adı ve resimlerini darbettirdiği dinar ve dirhemler bastırmıştı. Halife er-Râzî'nin müeddiblerinden (Lalalarından) Ebu'l Hasan el-Arudî şöyle anlatır: Bir gün Halifenin huzuruna vardım. Çok üzgün ve dalgın idi. Elinde bir kaç dinar ve dirhem vardı. Bana yanına yaklaşmamı söyledi ve elindeki dinar ve dirhemleri gösterdi. Her bir dinar ve dirhem bir kaç miskal ağırlığındaydı. Üzerlerinde Beckem'in resimleri vardı. Etrafında da şunlar yazılı idi:

(إنّما العزّ فاعلم للأ مير المعظم – سيّد الناس بجكم)

"Biliniz ki, izzet yücelik insanların efendisi Emiru'l-muazzam Beckem'e aittir." Er-Râzî bunları bana gesterip: "Görmüyormusun bu adam'ın yaptığını?" dedi. Ben de ona, devlet görevlilerinin her zaman hükümdarları böyle üzdüğüne örnekler vererek anlatıp onu teselli etmeye çalıştım.."[49] Beckem'in bu dinar ve dirhemleri kendi insiyatifi ile bağımsız bir hükümdar gibi bastırmış olduğu görülmektedir.

---

[47] İbn Miskeveyh, II, 11; İbnü'l-Esîr, VIII, 372; İbn Kesîr, XI, 200-201.

[48] İbn Kesîr, XI, 200; İbn Tağribirdî, 272.

[49] Mes'udî, *Muruc*, IV, 337-338. Ayrıca bk. es-Sûlî, sh. 136.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

AVRUPA HUNLARI'NIN "SİHİRLİ GEYİK" EFSANESİ

ALİ AHMETBEYOĞLU*

Efsaneler genellikle bir tarihî olay meyanında teşekkül eden, hakikatle pek alakası olmayan, olağanüstü hadiselerin anlatıldığı hikayelerdir. Muhtevaları bakımından kaynak olarak kıymetleri yoksa da, milletlerin karakterini tanıma ve meydana geldiği zamandaki toplumların psikolojilerini anlama bakımından mühimdirler. Hunlar'ın batıya doğru ilerlemeleri esnasında oluşan "Geyikli Efsene" de bu nevîdendir. Hunlar hakkındaki efsaneden Grek tarihçeleri Sozomenos (V. asır), Prokopios (VI. asır) ve Got tarihçisi Iordanes (VI. asır) eserlerinde bahsederler[1]. Sozomenos'un, efsane ile alakalı malumatı Bizans tarihçisi Eunapios (V. asır)'ın eserinden aldığı tahmin edilmektedir[2]. Prokopios ile Iordenes'de kayıtlı bilgiler ise, V. asır Bizans tarihçisi Priskos'un frangmentler halinde günümüze intikal eden tarihî eseri[3]'nin kayıp kısımlarından nakledilmiştir. Bunların yanında, Priskos'dan faydalanan bazı müelliflerin eserlerinde de kısa kayıtlar mevcuttur[4].

Biz çalışmamızda, Iordanes'in eserindeki efsane ile alakalı bilgileri esas aldık. Diğer müelliflerde bahsedilenler arasında bâriz farklar bulunmadığından da mukayese yapmaya lüzum görmedik. Iordanes'de ise efsane şu şekildedir:

"... tali igitur Hunni Stirpe creati Gothorum finibus advenerunt. quorum nutio saeva, ut Priscus istoricus refert, Meotida palude ulteriore ripa insidens, venationi tantum nek alio labore experta, nisi ;quod, postquam crevisset in populis, fraudibus et rapinis vicinarum gentium quiete conturbans. huius ergo gentis, ut adsolet. venatores, dum in interiori Meotidae ripom venationes inquirent, animadvertunt, meotidae ripom venationes inquirent, animadvertunt, quomodo ex inproviso cerva se illis optulit ingressaque paludem nunc progrediens nunc subsistens index viae se tribuit. quam secuti venatores paludem Meotidam, quem inpervium ut pelagus aestimant. pedibus transierunt. mox quoque Scythica terra ignotis apparuit, cerva disparuit. quod, credo, spiritus illi, unde progeniem trahunt, ad Scytharum invidia id egerunt. illi vero, qui praeter Meotidam alium mundum esse paenitus ignorabant, admiratione ducti terrae scythicae, et, ut sunt sollertes, iter illud nullea ante aetati notissimum divinitus sibi ostensum rati, ad suos redeunt, rei gestum edocent. Scythiam laudant

---

* Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Bk. S. Eckhardt, *Efsanede Attila*. bk. *Attila Ve Hunlar*, Ankara, 1982, s. 129. Ayrıca Prokopios hakkında bk. Prokopios,/Türk.tere. Orhan Duru', *Bizans Gizli Tarihi*, İstanbul, 1990, s. 9-10.

[2] Bk. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I. Berlin, 1958, s. 259-261, 510-512; H.N. Orkun, *Türk Tarihi'nin Bizans kaynakları*, Ankara, 1938, s. 8-9.

[3] Priskos'un tarihi eseri, Carulus Müller tarafından bir araya getirilerek neşredilmiştir. Bk. C. Müller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, V, Paris, 1951, s. 71-110; s. 24-26. Ayrıca tarafımızdan da İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmıştır. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, İstanbul, 1990.

[4] Bk. S. Eckhardt, *aym. esr.* s. 129.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

persuasaque gente sua via, qua cerva indice dedicerant, ad Scythiam properant, et quantoscumque prius in ingressu Scytharum habuerunt. litavere victoriae, reliquos perdomitos subeğerunt. nam mox ingentem illam paludem transierunt. ilico Alpidzuros, Alcildzuros, Itimoros, Tuncarsos et Boiscos. qui ripae istius Scythiae insedebant, quasi quaedam turbo gentium rapuerunt.."[5]

"Hunlar Goth'ların ülkesine geldiler. Tarihçi Priskos'un anlattığına göre, bunların barbar, vahşî kavmi Maeotis bataklığının öteki kıyısında ikamet ediyorlardı. Nüfusları arttıktan sonra hile ve yağma ile komşu kavimlerin dirliğini bozdular. Sadece avcılık yapıyorlar ve başka işten anlamıyorlardı. Bu kavmin (Hunların) avcıları, her zamanki gibi Maeotis'in iç kısımlarında kıyıda avlanırlarken, ansızın dişi bir geyik karşılarına çıktı ve bakatlığa girip bazen ilerleyerek bazen de durarak onlara yol gösterdi. Dişi geyiği takip eden avcılar, deniz gibi geçilemez olarak düşündükleri Maeotis bataklığını görüp yürüyerek geçtiler. Kısa bir süre sonra bilmeyerek İskit Ülkesine geldiler. O zaman dişi geyik ortadan kayboldu. Zira, inanıyorum ki, onlar bu geyikten asıllarını türetiyorlardı. Maeotis'i geçtikten sonra, başka bir dünyanın olduğunu bilmiyorlardı. Onlar, İskit Ülkesine hayran olup, geri dönmek için harekete geçtiler. Önceden hayatlarında hiç bilmedikleri, ilahi bir güçle kendilerine gösterilen bu yolu öğrenip, sanki ustaymış gibi kendi adamlarının (kavimlerinin) yanına döndüler. Olanlar hakkında bilgi vererek İskitya'yı methettiler. Kavimlerini ikna edip, dişi geyikten öğrendikleri yoldan İskitya'ya hızla ilerlediler. İskitlerden ilk akında ne kadarını ele geçidiler ise zafer için kurban ettiler. Geri kalanlarında hakkından gelip boyun eğdirdiler. Zira az sonra o büyük bataklığı geçtiler. İskitya'nın kıyısında bulunan Alpidzuri, Alcildzuri, İtimari, Tuncarsi ve Boisci'yi sanki kavimler bozguncusuymuş gibi talan ettiler...".

Efsane, Maeotis Bataklığı (Azak Denizi)'nın bulunduğu Güney Rusya sahasında yaşayan Hunlar'ın, İskit Ülkesi'ni ele geçirerek batıya doğru ilerledikleri zamanda doğmuştur (IV. asır)[6]. Burada dikkati çeken noktalardan birisi, Türk destan ve efsanelerinde görülen; savaşta, avda rehberlik eden, sıkıntılı anlarda imdada yetişen bozkurtun[7] yerini dişi bir geyik motifinin almasıdır[8]. Meselâ Oğuz Destanı'nda Oğuz Han'ın İdil boyuna akınları anlatılırken şöyle denilmektedir:

Oğuz yola çıkarak, bayraklarını açtı.
Muz-Dağ eteklerini, kırk günden sonra aştı
Çadırları kurdurup, derin uykuya daldı.
Tan ağarıyordu ki, çadıra ışık daldı.
Bir erkek kurt göründü, ışıkta soluyarak!
Bir kurt ki gök yeleli! Bir kurt ki gömgök tüylü!
bakıyordu Oğuz'a ışıkta uluyarak!
Döndü bu kurt Oğuz'a tıpkı bir insan gibi!
Ağzından sözler döktü, tıpkı bir lisân gibi!

---

[5] Iordanes, *Romana Et Getica*, (neşr. Theodorus Mommsen), Berolini, 1882, s. 89-90.

[6] Bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1989, s. 578-579; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 79; Ayrıca bk. B. Szasz, *A Hunok Története, Atilla Nagykirály*, Budapeşt, 1943, s. 405-408.

[7] Bk. .İ. Kafesoğlu, *ayn. esr.* s. 318; Ayrıca bozkurtun menşei olarak kullanılması için bk. B. Ögel, *Doğu Göktürkleri Hakkında Notlar*, Belleten, 81, 1957, s. 71-137; Ayn. Müell., *Türk Mitolojisi*, s. 18-29.

[8] Bk. W. Eberhard, *Lokalkulteren im alten China, I-II*, Leyden-Peking, 1942-1943, s. 89-90.

Dedi: "Ey! Ey! Oğuz Ey! Bilirim ne dilersin!
Urum'un illerinde, savaş yapmak istersin!
Ey Oğuz! Askerini ben kendim güdeceğim!
Ordunun en önünde, ben de yürüyeceğim!"[9]

Anayurttan ayrılarak yeni bir coğrafî mekan bulmak gayesiyle batıya doğru ilerleyen Hunlar'da, asırlar sonra eski Gotik menşeli Geyik'in[10] rehber olarak görülmesi, karşılıklı kültür alışverişi içerisinde normal bir hadisedir. Nitekim daha sonraları Bulgar Türklerinin ataları olan Kutrigur ve Utigur boyları ile, Macar efsanelerinde de yine bir dişi geyik yol göstermektedir[11] .

Bunun yanında Iordanes'in Hunları vahşi ve barbar olarak nitelendirip, onların kendilerine rehberlik eden dişi geyikten türediklerini belirtmesi ayrıca dikkat çekmektedir[12]. Yukarıda da bahsedildiği gibi anlatılanlar, Priskos'un eserinin kaybolan kısımlarına atfedilmektedir. Fakat her ne hikmetse, Priskos eserinin bize intikal eden frangmentlerinde Hunlara dair menfi bir söz söylemezken, hakikat dışı herşey mevcut olmayan bölümlere dayandırılmaktadır. Iordanes'in eserinin bütünü gözönüne alındığında da, yazarın Hunlardan nefretle bahsettiği kısımları Priskos'tan aldığını söylediği görülmektedir. Oysa, 448 yılında imparator II. Theodosius (408-450) tarafından Hunlara gönderilen Maximinus başkanlığındaki elçilik heyetinde vazife yapan Priskos'un, eserinde, Hun ülkesindeki müşahadelerini anlattığı kısım ile, orada karşılaştığı bir Grek'le konuşmasını naklettiği ve aşağıda vereceğimiz satırlar gözönüne alınırsa; Iordanes'in verdiği yanlış bilgilere itibar edilmemesi gerçeği ortaya çıkmaktadır[13].

Priskos şunları anlatmaktadır:

"... Kıyafetinden İskit sandığım bir barbar yanıma gelerek, bana, Grek dilinde "Khaire" diyerek selam verdi. Bir İskit'in Grekçe konuşmasına hayret ettim. Çünkü bunlar kendi dilini, Hun, Got veya Roma dilini konuşurlardı. İskitler arasına karışmış Romalılar vardı. Fakat onlar kolay kolay Grek diliyle konuşamıyorlardı. Sadece Trakya ve deniz kenarındaki İllyria'dan getirilmiş olan esirler konuşabiliyorlardı. Halbuki bu esirleri yırtık elbiseleri ve kirli saçlarından dolayı herkes kolayca tanıyabilirdi. Bu durum da talihsiz bir insan olduklarını gösteri-

---

[9] Bk. R.R. Arat, *Oğuz Kağan destanı*, İstanbul, 1936, s. 19; B. Öğel, *Türk mitolojisi*, s. 119-120; H.N. Orkun, *Türk Efsaneleri*, İstanbul, 1943, s. 24, 27-28.

[10] Tafsilat için bk. O.M.-Helfen, *The Legend of the Origin of the Huns, Byzantion*, XVII, 1945, s. 244-245; B. Szasz, *ayn. esr.* s. 405.

[11] Kutrigur ve Utigur Boyları (bk. İ. Kafesoğlu *Bulgarların Kökeni*, Ankara, 1985, s. 7)'na ait efsane şöyledir: "Vaktiyle Kimmer Kralının Kutrigur ve Utigur adlı iki oğlu varmış. Günlerden birgün bu iki çocuk avlanmak için dışarı çıkıyorlar, av için dolaşıp dururlarken, dişi bir geyiğe rastlıyorlar ve iki kardeş geyiği kovalamaya başlıyorlar. Geyik kaçıp çocuklar kovalıyor ve nihayet bir denizin kenarına geliyorlar. Çocuklar geyiği denizin kenarına sıkıştırıp vurmak istiyorlar fakat geyik Allah'dan denize atlayıp yüzmeye başlıyor. Çocuklar durur mu, onlarda yüzerek geyiğin peşine düşüyorlar. Geyik önde, çocuklarda arkadan karşı sahile geçiyorlar. Çocuklar karaya ayak basar basmaz geyikte birden bire gözden kayboluyor." (Bk. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 579). Macar efsanesi hakkında bk. B. Szasz, *ayn.esr.* s. 400-410; Gy. Nemeth, *Hunlar ve Macarlar*, bk. *Atilla ve Hunları*, s. 226-230; B. Ögel, *ayn. esr.* 579-580.

[12] Türk Mitoloji ve masallarında kutsal bir hayvan olarak görülen dişi geyik, genelde dişi ruh durumunda idi. Türkler'in orjinal efsanelerinde geyikten türediklerine dair hiçbir kayda rastlanmamaktadır. Bk. B. Ögel *ayn. esr.* s. 568 vd; W. Eberhard, *Çin'in Şimal komşuları*, Ankara, 1942, s. 92; Ayn müell., *Lokalkulteren im alten Chine*, s. 89-92.

[13] Iordanes'in anakaynağı Priskos'dan ayrıldığı noktalar hakkında bk. İ. Kafesoğlu *Türk Milli Kültürü*, s. 292 n. 495.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yordu. Bu adam ise zengin bir İskit görünümü verdi. Çünkü güzel giyinmiş ve saçı daire şeklinde tıraş edilmişti. Selamını aldım ve ona kim olduğunu, barbar topraklarına nasıl geldiğini, niçin İskit (Hun) hayatı sürdüğünü ve nereli olduğunu sordum. O da, cevap olarak niçin bunları sorduğumu sordu. Ben de, "Böyle güzel Grekçe konuşman meraklandırdı" dedim. O zaman gülerek, aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak gayesiyle Mysorum'ın Istrum ırmağı kıyısındaki Viminacium'a geldiğini söyledi. Burada uzun müddet kalmış ve zengin bir kadın ile evlenmiş. Fakat bu mutluluğu uzun sürmemiş. Zira İskitler şehri zabtedince, zengin olduğundan Onegesius tarafından esir alınmış. Zira onların adetlerine göre esirleri önce Attila, sonra da diğer İskit ileri gelenleri seçiyorlarmış. Bundan sonra Romalılar ve Acatirlere karşı olan savaşlarda yararlılık göstererek elde ettiği ganimeti efendisine vermiş, bu suretle İskit adeti üzerine esaretten kurtulmuş. Sonra bir barbar kadın ile evlenmiş, çocukları da olmuş ve Onegesius ile aynı masada yemek yiyor, şimdiki halini eskisinden çok daha iyi görüyordu. İskit arazi sahipleri savaştan sonra sakin bir hayat sürüyorlar, herkes kendi serveti ölçüsünde bir ömür geçiriyor ve kimseye yük olmuyorlardı. Halbuki Romalılar harpte tamamiyle mahfolurlardı. Çünkü kurtuluşu başkalarından beklerlerdi. Efendileri de silah taşımalarına müsaade etmezdi. Silah taşıyanlar da kumandanların kötülüğünden bir türlü eski mevkilerini elde edemezlerdi. Sulhda ise insanın hali savaştan daha zordur. Çünkü vergileri çok ağır ve kötü insanların zulümleri fazladır. Güçlü olanın sözü geçer. Zira bütün bunlar kanunların herkese eşit olarak uygulanmamasından doğar. Kanunlardan orada sadece zenginler istifade eder ve kanuna aykırı davranan zengin yaptığı suçun cezasını görmez. Fakir ise, hele bu kişi hukuktan anlamıyorsa, böyle durumda kanunlar onu daha fazla ezer. Malı mülkü elinden alındığı gibi hayati tehlikesi de söz konusu olur, çünkü hakka ulaşmak sadece parayla olur. Avukat ve hakimlerin aldıkları paralar hiçte dengeli değil. Kim çok para verirse mahkemeye dahi çıkmadan işini halledebilir. Bu ve bunlara benzer misaller anlattı bana..."[14].

Ayrıca farklı iki hayat tarzının, imanın, düşünce ve kültürün karşı karşıya gelmesindeki psikolojiyi de gözönünde bulundurmak gereklidir[15]. Bu sebeble, kendisinden çok daha kuvvetli, mükemmel teşkilatlı, kültür-medeniyet olarak yabancı ve üstün kavim karşısında hiçbir varlık gösteremeden mağlup olan, hakimiyet altına giren toplum bunu hazmedemiyerek, öyle yahut böyle hadiseleri olağanüstü hallere bağlıyarak, çirkin iftira ve tasvirlerde bulunacaktır.

---

[14] Bk. A. Ahmetbeyoğlu, *Grek seyyahı Priskos (V. asır)'a Göre Avrupa Hunları*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1990, s. 35-36.

[15] Bk. Gy. Moravcsik, *Hunlar Meselesinin Bugünkü Hali*, Tarih Dergisi, 3-4, Eylül 1950, Mart 1951, s. 15-16; O.M. Helfen, *The Legend of the Origin of the Huns*, s. 248.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HAZÎNE-İ EVRAK'IN KURULMASI VE İLK TASNİF USÛLLERİ (1846-1856)

ALİ AKYILDIZ*

1. Hazîne-i Evrak'ın Kurulması

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nde modern anlamda arşivin kurulması ve bu arşivde kullanılan ilk tasnîf usûllerini ele alacağız. Bilindiği gibi Osmanlılarda yazılı vesîkaya[1] saygı gösterme anlayış ve geleneğinin bir sonucu olarak çok zengin bir arşiv malzemesi birikmiştir. Osmanlı bürokrasisi XIX. yüzyıla gelinceye kadar pratik ve hayli süratli işleyen bir yapı arzetmekteydi[2]. Devlet daireleri genel olarak muâmelelerini bir belge üzerinde yürütür ve konuyu sonuca bağlardı. Yani, aynı belge muhtevâsına göre devletin ilgili kalemlerinde dolaşır; mütâlaalar ve şerhler eklenerek karara bağlanırdı. Bundan dolayı bu dönem evrakının ekleri (lef) fazla değildir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden ve özellikle Tanzimat'tan itibâren bürokrasinin, gelişen dünya şartlarının da bir sonucu olarak büyümesi, gelişmesi ve daha ayrıntılı bir hâl alması üzerine, müesseseler arasında deverân eden evrakın da çoğaldığını görüyoruz. Bu artışa paralel olarak bürokraside başvurulacak evrakın düzenli bir şekilde saklanması ve aranıldığında kolaylıkla bulunması sorunu gündeme gelmeye başladı. Zirâ, işlerin kısa zamanda ve süratli olarak tesviye edilebilmesi için bu husus son derece önemliydi. İşte bu gelişmeler, modern bir arşiv için gerekli olan teorik altyapıyı oluşturmuş ve belgelerin yeni bir sistemle muhâfaza ve tasnif edilmeleri fikrini gündeme getirmişti.

Osmanlı Devleti'nin ilk devirleri hakkında elimizde diğer dönemlere oranla yok denecek kadar az vesîka bulunmaktadır. Kuruluş dönemlerinin savaşlarla geçen karışık yapısının bu durum üzerine etkili olduğu ihtimâli gözden ırak tutulmamalıdır. Nitekim, Bursa'nın ve Edirne'nin başkent olduğu yıllara ait vesîkanın az olmasının nedeni, herhalde Timur istilâsı ve Fetret Devri saltanat kavgalarından dolayı yazılı evrakın yangın ve savaşlarda yokedilmiş olması olsa gerektir. Ancak, Kanûnî Devri'nden sonradır ki, arşiv malzemesi çoğalmaya başlar. Zirâ, bu devirde devlet istikrara kavuşmuş, müesseseleri gelişimini hemen hemen tamamlamış ve saltanat kavgaları da sona ermiş durumdadır.

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Burada kullanılan ve bundan sonra kullanılacak olan *belge* ve *vesîka* kelimeleri, arşivlik malzemeyi, yani hem vesîkayı, hem de defteri nitelemektedir.

[2] Bu durum Osmanlı Devleti'nde görev yapmış Batılı elçilik görevlilerinin de dikkatlerini çekmişti. Nitekim, 1747-1762 yılları arasında İngiltere'nin İstanbul Sefirliği görevini üstlenmiş olan James Porter Osmanlı bürokrasisinin bu hızlı ve pratik işleyen yapısını şu cümlelerle açıklıyor:
"Bâbıâlî'de birkaç kalemde doğru ve dikkatli olarak yapılan işlerle rekabet edebilecek hiç bir Hıristiyan güç yoktur. İşler çok büyük bir titizlikle yapılır, her bir önemli belgede kelimeler dikkatle ve anlam dâimâ gözönünde bulundurularak, kendi menfa'atlerini zedelemeyecek şekilde seçilirdi. Yılı bilinmek kaydıyla en eski tarihli belgeler dahi Bâbıâlî'de bulunabilirdi. Çıkmış her irâde ve yapılmış her kanun hemen elde edilebilirdi (Turkey: Its History and Progress, Haz. George Larpent, Vol. I, Westmead, Farnborough 1971, s. 268).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu durumu böylece tebârüz ettirdikten sonra hazîne-i evrakın kurulmasından önce devletin resmî belgelerinin nasıl ve nerelerde muhâfaza edildiği konusuna kısaca temas edelim. İstanbul'un Fethi'nden sonra evrakın biriktirilip muhafaza edildiği mahzenin Yedikule civârında olduğu bilinmektedir. Sultan III. Ahmed zamanında Edirne'deki divân ve ordu divânlarına âit defterler, Topkapı Sarayı'na taşınmıştı[3] . Divân-ı hümâyûn toplantılarının yapıldığı Kubbealtı'nın hemen yanındaki odada divân için gerekli defterler[4] sandıklar içinde bulunur; divân günleri bu odanın kapısı çavuşbaşı tarafından sadrazamın mührüyle mühürlenir[5] ve yine sadrazamın huzûruyla açılırdı[6]. Vesîkalar düzenli bir şekilde kronolojik olarak evrak mahzenlerinde saklanırdı. Evrak, önem derecesine göre *kese* denilen atlas veya âdî kumaştan yapılan mahfaza ve torbalara konulurdu[7]. Gerekli defterler savaş zamanlarında ordu ile beraber götürülür, muâmeleleri biten evrak ise hazîne-i âmirede muhâfaza olunurdu[8].

Osmanlı arşiv malzemesinin muhâfazasında ve kullanımında kolaylık sağlamaya yönelik önemli bir teşebbüs I. Abdülhamid zamanında gerçekleştirilmiştir. Reisülküttâba hitâben yazılı bir buyurulduda divân-ı hümâyûn kaleminde mevcut mühimme defterleri, nâme, ahidnâme ve diğer önemli evrakın kârgir bir binâ inşâ edilerek muhâfaza altına alınması gerektiği ve bu iş için Sadrazam Sarayı'nın bahçesinde tâmir ettirilen mahzenin müsâit olduğu belirtiliyordu. Mahzen ile içindeki evrakın sorumluluğu ise, reisülküttâb mehterbaşısına veriliyordu. Muâmeleler için gerekli olan evrakın her sabah kalemlere çıkarılması ve akşamları da tekrar mahzene konulması yine mehterbaşının nezâretiyle olacaktı. Sözkonusu evrak ve defterleri incelemeye yetkili olan memurların dışındakilerin mahzene girmeleri yasaktı[9]. Bu düzenlemede mahzenin kârgîr binâ olmasına bilhassa dikkat edildiği görülür. Bunun nedeni, İstanbul'da zaman zaman çıkan ve şehri kasıp kavuran yangınlardan evrakı koruma düşüncesiydi. Çünkü, Bâbıâlî yangınları ve bazı ihmâller önemli derecede evrakın telef olmasına neden olmuştu. Nitekim, bu yangınlardan birinde kalemlerde günlük kullanılan evrak, -her akşam mahzenlere götürülmesi gerektiği halde- akşamleyin depolara kaldırılmadığı için diğer bazı işlem görünen evrakla birlikte yokolmuştur[10].

Hazîne-i evrakın kurulmasından önce çeşitli devlet dâirelerinde birikmiş olan arşiv malzemesinin (defterler ve vesîkalar) bir kısmı At Meydanı'ndaki Mahzen-i Atîk, bir kısmı Topkapı sarayı, bir kısmı da sözkonusu Tomruk Dairesi'nde muhâfaza olunmaktaydı. Bâbıâlî'nin gittikçe önem kazanması ve işlerin buraya

---

[3] "Osmanlı Arşivi Târihçesi", *Osmanlı Arşivi Bülteni*, İstanbul 1990, I, 9-10.

[4] Hezarfen Hüseyin Çelebi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i âl-i Osman*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki mikrofilm nüsha, vr. 16a.

[5] *Âlî, Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi, TY. 5959, vr. 90a.

[6] İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1984, s. 19.

[7] Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 76.

[8] 18 M 1149 (29 Mayıs 1736), Başbakanlık Osmanlı Arşivi *(BOA) Mühimme Def.*, Nr. 144, s. 3; 9 L 1182 (16 Şubat 1769), *Mühimme Def.*, Nr. 166, s. 2.

[9] 9 R 1200 (9 Şubat 1786), *Mühimme Def.*, Nr. 183, s. 3, sözkonusu evrakın sorumluluğu Reisülküttâb Mehterbaşısı Osman Ağa'ya verilmişti (18 R 1200/18 Şubat 1786, *Aynı yer*). Bu belgenin sâdeleştirilerek yayınlanan şekli için bkz. Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 7, Nisan 1968, s. 46-47; İsmet Binark, "Arşivlerimizin Önem ve Değeri ve Osmanlı Devleti Döneminde Arşivlerimizin Islahı ile İlgili Olarak Yapılmış Çalışmalar", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildirileri*, C. I, İstanbul 1986, s. 157.

[10] İ.H. Uzunçarşılı, *Aynı eser*, s. 254.

intikal etmesi üzerine işlem gören yakın devir evrakı da buraya yakın Tomruk Dairesi'nde birikmişti[11]. Mâliyenin evrakı ve Sultanahmet'teki Çadır Mehterleri Kışlası'nda muhafaza edilmekteydi[12]. Evrakın bu kadar dağınık ve birbirinden uzak depolarda muhâfaza edilmesi, aranan bir kaydın bulunmasının zaman almasına ve bu da, kalemlerde işlem gören evrakın geciktirilmesine ve işlerin aksamasına neden olmaktaydı.

Sarayda, Enderûn-ı Hümâyûn'daki hazînede bulunduğunu söylediğimiz eski tarihlere dâir evrakın zamanla iyi bakılamaması sonucunda çürüme ve telef olma noktasına gelmesi üzerine Mehmed Emin Rauf Paşa'nın sadâretinde, Mâliye Nâzırı Safvetî Paşa'nın girişimleriyle mâliyeden memurlar görevlendirilerek evrak ve defterler tek tek kontrol edilip kalemlerine ayrıldı. Bunların arasından muhâfazaya lâyık görülenler yeni torbalara konularak başka anbarlara taşındı; gereksiz ve muhâfazaya değer bulunmayanlar ise, ayıklanarak Saray'daki fırınlarda yakıldı. Zirâ, bu önemsiz evrakın oluşturduğu kalabalık yüzünden gerekli evraka ulaşmak zaman alıyor ve zorluklara neden oluyordu[13]. Bu teşebbüsü, arşivcilik açısından ileride atılacak radikal ve modern adımların ilk işareti olarak değerlendirebiliriz.

Arşivcilik tarihimiz açısından en önemli adım, şüphesiz ki 1262 (1846) yılında *hazîne-i evrak*ın kurulması ile atılmıştır. Avrupa'da bulunduğu esnâda oradaki müesseseleri görüp, ülkemizde de tatbîk etmek isteyen Mustafa Reşîd Paşa, bu dönem reformlarının pek çoğunda olduğu gibi hazîne-i evrakın kurulmasına da önayak olmuştur[14]. Hazîne-i evrakın kurulması fikrinin gündeme geldiği sıralarda Sultanahmet'teki Defterhâne'nin bazı odalarının tamir ettirilerek evrakın buraya taşınması da bir tedbir olarak düşünülmüş, ancak Bâbıâlî'ye olan uzaklığı, evrakın getirilip-götürülmesinin zorlukları ve bunun yaratacağı kargaşa göz önüne alınarak bu tasarıdan vazgeçilmişti. Evrakın bulunduğu mahzenlerin halleri hakîkaten perîşân idi. Ahmet Lütfî Efendi, mahzenlerin bu durumlarını şu şekilde tarîf ediyor: Lâzım olduğundan alınan evrak, işi bittiğinde gelişigüzel mahzenlere atılır ve birbirleri üzerine yığılırdı. Divân kalemi defter ve evrakının dışında hiç bir evrak muhâfaza altında değildi. Bir kimse arabayı mahzene dayayıp istediği kadar evrakı alıp götürse kimsenin ruhu duymazdı. İlgisizlikten mahzenlerin damları aktığı için hemen hemen evrakın % 50'si bu şekilde telef olmuştu. Lütfî Efendi, bunun dışında sağlam evrakın bir kısmının şahısların ellerinde kaldığına; aralarında hatt-ı hümâyûn ve devletlerarası anlaşmaların da bulunduğu bu tür resmî evrakın bazı memurların terekesinden çıktığına bizzât kendisinin şâhid olduğunu da ifâde etmektedir[15].

---

[11] Salâhaddin Eker, "Mustafa Reşîd Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Târih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1952, s. 183.

[12] *Osmanlı Arşivi Târihçesi...*, s. 11.

[13] Yakılmak için ayrılanlar arasında mülga ocaklara (yeniçeri ocakları) dâir evrak ve eski defterler ile cizye kâğıtları zikrediliyor. Bâbıâlî memûrların bu mahzene gittikleri, evrakın çokluğu ve dağınıklığı yüzünden aradıkları vesîkayı bulamadan geri döndükleri de aranan evrakın bulunamamasına örnek olarak belirtiliyor (3 CA 1261/10 Mayıs 1845, *BOA*, İrade, Dahiliye (İ. DH)., Nr. 5152). Sözkonusu gereksiz evrakın yakılabileceğine dâir mâliye nâzırına yazılan buyuruldunun sûreti için bkz. 4 CA 1261, *BOA BEO, Ayniyât Def.*, Nr. 769, s. 51; Nr. 770, s. 29.

[14] Abdurrahman Şeref, "Evrak-ı Atîka ve Vesâik-i Târihiyyemiz", *TOEM*- Cüz I, s. 15; S. Elker, *Aynı mak.*, s. 183.

[15] Lütfî, terekelerden çıkan bu vesîkaların tarihçi olarak kendisinin çok işine yaradığını ve kullandıktan sonra bunları hazîne-i evraka iâde ettiğini belirtmektedir (*Târih*, VIII, 120-121).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bütün bu uygunsuz durumların düzeltilmesi ve muâmelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi için, diğer devletlerde olduğu gibi evrakın toplu ve düzenli bir sûrette aynı mekânda muhâfaza edilmesi gerekiyordu. Bu cümleden hareketle Bâbıâlî dâhilinde bilumûm önemli evrakın konulup muhâfaza edileceği yangına karşı dayanaklı kârgîr bir binânın yapılmasına karar verildi. Dârülfünûnü inşâ etmek üzere İstanbul'a getirtilen İtalyan Mimâr Fossati, binânın bir projesini hazırlamıştı. *Hazîne-i evrak* adı verilen bina, projeye göre, evrakın kısım kısım bulundurulabilmesi için bir çok odadan mürekkep olarak inşâ edilecekti. Odalarda, evrakın içlerine düzenli bir şekilde takım takım konabileceği dolaplar yapılacak, aranıldığında kolayca bulunması ve kaybolmaması için her evraka numaralar verilecekti. Bina dâhilinde gerektiğinde başvurulmak üzere, içinde haritalar, tarih, coğrafya vs. kitapların bulundurulacağı bir de kütübhâne inşâ edilecekti. Binâ rutubet çekmemek için *nev icâd* tuğladan inşâ edilecek ve inşâat, meclis-i vâlânın nezâreti altında gerçekleştirilecekti. Hazîne-i evraktan ve evrakın giriş çıkışından *mustahfız-ı evrak* nâmında bir şahıs sorumlu olacaktı[16]. Hazîne-i evrak binası ilk ânda bir katlı olarak düşünülmüştü. Ancak, ne kadar havalandırılsa da yine evrakın rutubetten kurtarılamayacağı görüşünden hareketle meclis-i vâlâ tarafından binanın iki katlı olarak inşâ edilmesi teklif edildi. Böylece alt kattan da hükmü geçmiş (battal) bazı evrakın muhâfazası için yararlanılabilecekti[17].

Bir yandan hazîne-i evrakın inşâsı devam ederken, bir yandan da depolarda bulunan evrakın tasnif ve ayırma işlemine başlanmıştı. Binânın inşâsının tamamlanması yaklaştığından Sadâret Mektupçusu Muhsin Bey, *Hazîne-i evrak müdürlüğü*ne atandı. Müdür ve maiyyetindekilere geçici çalışma yeri olarak meclis-i vâlâ dâiresinde bir oda tahsîs edildi. Bu yeni kurumun göreceği işler, genelde meclis-i vâlâya mürâcaatle tesbit ve tesviye olunacağından ve işlerinden artakalan zamanda bilhassa yazı işlerinde olan tecrübesinden yararlanılmak üzere Muhsin Efendi, aynı zamanda meclis-i vâlâ üyeliğine atandı. Böyle yüksek bir görevde bulunmuş olan bir şahsın *müdürlük* gibi bu dönemde maiyyet memuru sayılabilecek bir memuriyete tayini uygun düşmediğinden, yapılan bir düzenleme ile müdürlük *nezârete* dönüştürüldü[18] . Ancak, sonraki yıllarda bu ünvânın fazla îtinâlı bir şekilde kullanılmadığını, nâzıra bazen *nâzır* bazen de *müdür* diye[19] hitâb edildiğini görüyoruz.

---

[16] Binâ inşâ edildikten sonra içine konacak evrakın nemlenmemesi için mevsimine göre pencereler açılarak binâ havalandırılacaktı (21 ZA 1262/10 kasım 1846, *BOA*, İ. Mes. Müh. Nr. 658). Takvim-i Vekayi'de Hazîne görevlisi *muhâfız-ı evrak* olarak zikrediliyor (2 Z 1262, *TV*., Nr. 309).

[17] 29 Z 1262/18 Aralık 1846, İ. Mes. Müh., Nr. 659. Bu yeni değişiklik ile bir katlı olarak tasarlanan binânın inşa masrafları ile şimdiki durum arasında da iki katına varan bir fark meydana geliyordu. Şöyle ki, bir katlı binânın inşâ bedeli 350-400 kese (175-200.000 kuruş) [21 ZA 1262/10 Kasım 1846, İ. Mes. Müh., Nr., 658], iki katlı binânın masrafları da 722 kese (361.000 kuruş) olarak tahmin ediliyordu.

Fossati tarafından çizilen binânın projesi için ek kısmına bakınız.

[18] Muhsin Efendi'ye 15.000 kuruş maaş bağlanmıştı (4 RA 1263/20 Şubat 1847, İ. DH., Nr. 7066; 6 RA 1263, *BEO, Ayniyât Def*., Nr. 772, s. 126; 11 RA 1263, *TV*., Nr. 323; Necati Aktaş-Yusuf Halaçoğlu, "Başbakanlık Osmanlı Arşivi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, 123). Muhsin Efendi'nin nezârete tayini için bkz. 7 RA 1263, BEO, A. DVN., 22/100; 4 RA 1263; *TV*., Nr. 322; 4 RA 1263, *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 321. Muhsin Efendi'ye 17 M 1264/25 Aralık 1847 tarihinden îtibâren ayrıca tayinât da bağlanmıştı (İ. DH. Nr. 8472).

[19] Meselâ Muhsin Efendi'nin 1264 tarihli bir vesîkada müdür (9 RA 1264/14 Şubat 1848, *BOA*, İrade, Meclis-i Vâlâ (İ. MV)., Nr,. 2726), 1267 tarihli bir belgede de (11 Receb 1267/12 Mayıs 1851, İ. DH., Nr. 6794) nâzır diye nitelendirildiğini görüyoruz. Her iki ünvân için örnekler çoğatılabilir. Ancak, 1266 senesinden sonraki vesîkalarda artık çoğunlukla müdür tabiri geçmektedir. Muhsin Efendi'nin ölümüne dâir olan belgede de (5 R 1270/5 Ocak 1854, İ. DH., Nr. 18061) ünvânı müdür olarak zikredilmektedir.

1263 (1847) senesi sonlarına doğru hazîne-i evrak binasının inşâsı tamamlandı[20] ve mimârı olan Fossati, bunun üzerine nişânla taltif edildi[21]. Evrakın muhâfazası hususunda esâslı bir nizâmnâmenin hazırlanması, konunun vükelâ arasında iyice müzâkere edilip karara bağlanmasından sonraya bırakılmıştı[22]. İnşâatın tamamlanmasından sonra, yeni binanın rutûbetli olacağı ve bu rutûbetin içine konulacak evraka zararı dokunacağı fikrinden hareketle evrakın yerleştirilmesi için acele davranılmadığını ve bir müddet nemin çekilip binanın kurumasının beklendiğini[23] ve eksiklerinin tamamlanmasına titizlikle gayret edildiğini görüyoruz. Zirâ İstanbul yangınlarından ağzı yanan yetkililer, bu kere işi şansa bırakmak istemiyor ve tedbirli davranıyorlardı. Bu noktadan hareketle, nâfı'a nâzırına gönderilen bir emir ile yanına binâ konusunda bilgili kişileri de alarak binânın yangına karşı veya başka konularda eksiklikleri varsa, bunları muâyene ve tesbît ederek meclis-i vâlâya bildirmesi istendi[24]. Ebniye-i hassa müdürü de beraber olduğu halde yapılan muâyene netîcesinde zeminin tahta yerine mermerle kaplanması; kapı, pencere, merdiven ve diğer aksamının sac ve demirden yapılması; başka yerde çıkan yangının yayılma tehlikesine karşı binânın alt tarafındaki duvarın yükseltilmesi gibi önlemlerin alınmasına karar verildi[25]. Ancak, sözkonusu yeni tedbîrler icrâya çalışırken Bâbıâlî civârında bir yangının çıkması sonucunda[26] bazı ek önlemlerin daha alınmasına gerek duyularak zikredilen duvarın yükseltilmesi işinden vazgeçildi. Zirâ, yangın duvarın hemen arkasında zuhûr etmişti. Bunun üzerine yangının sirâyeti tehlikesinin bertaraf edilebilmesi için binânın yakınında bulunan dükkân ve arsaların istimlâk edilerek satın alınmasına karar verildi. Ayrıca, Bâbıâlî duvarına bitişik birkaç ev de satın alınarak sokağın genişletilip cadde hâline getirilmesi ve yolun Bâbıâli tarafında boydan boya duvar çekilmesi de bu konuda alınan diğer tedbirlerdi[27]. Bu şekilde çevrede çıkacak bir yangının Bâbıâlî'ye ve hazîne-i evraka sirâyeti ve verebileceği zararlar önlenmiş olacaktı. Ancak, mâliye hazînesinin buhran içinde bulunması ve masraflar için gerekli parayı temîn edememesi üzerine sözkonusu önlemlerin uygulamaya konması hayli gecikmişti. Bunun üzerine inşaatin tamamlanması için ticâret; ve paranın tedâriki için de mâliye nezâretlerine gerekli emirler tekraren gönderildi[28].

---

[20] 20 ZA 1263/30 Ekim 1847, *TV.*, Nr. 355. İnşâat, 1.491 kese 190 kuruşa (745.690 kuruş) mal olmuştu. Masrafların ayrıntısı için bkz. 13 RA 1264/18 Şubat, 1848, İ. Mes. Müh., Nr. 690, Lef 1.

[21] 14 C 1264/18 Mayıs 1848, İ. Mes. Müh., Nr. 699. Mimar Fossati'ye inşaatin bitirilmesine kadar maaş verilmemişti. Kendisi daha sonra nâfıa nâzırının aracılığıyla 35.000 kuruşa razı edilmişti (7 Receb 1265/29 Mayıs 1849, BOA BEO., A. MKT. 202/42).

[22] 20 ZA 1263 /30 Ekim 1847, *TV.*, Nr. 355.

[23] 14 ZA 1264/12 Ekim 1848, İ Mes. Müh., Nr. 704.

[24] 28 ZA 1264/26 Ekim 1848 BEO, A. MKT., 157/19.

[25] Bu kararların icrâ edilebilmesi için gerekli olan tahmîni 2 yük 25.750 (225.750 kuruş) kuruşun temîni için mâliye ve inşâ işlemine bakması için de ticâret nâzırlarına gerekli emirleri verildi (2 CA 1265/26 Mart 1849, İ. MV., Nr. 3772; 6 CA 1265, BEO, A. MKT., 187/15).

[26] 26 Şaban 1265/17 Temmuz 1849) İ. MV., Nr. 4093.

[27] İstimlâk edilecek dükkân ve arsalar için yapılacak masraf tahminî 163.363 kuruştu (12 N 1265/1 Ağustos 1849, İ. MV., Nr. 4143). Ancak daha sonra arsa ve dükkân sâhiplerinin meclis-i vâlâya çağrılarak kendileriyle anlaşma sağlanmış ve toplam 128.000 kuruşa sözkonusu mülkler satın alınmıştı (29 Z 1265/15 Kasım 1849, İ. MV., Nr. 4405). Aradan geçen birkaç sene zarfında, arsadan sokak için ayrılan kısmının dışında kalanının, atıklar ve süprüntüler atılarak âdetâ bir çöplük hâline gelmesi üzerine, bu arsaların Bâbıâlî duvarını tecâvüz etmemek ve yapılacak binâ tam kârgir olarak inşâ edilmek şartıyla tâliplisine satılmalarına karar verildi (8 L 1269/15 Temmuz 1853, İ. MV., Nr. 10770). Bu karara ve aradan birkaç sene geçmesine rağmen, mahalle sâkinleri tarafından hâlâ bu arsalara süprüntü ve çöp dökülmesinin sorun teşkîl etmesi sözkonusu kararın uygulanamadığını göstermektedir (28 V 1274/13 Şubat 1858, İ. MV., Nr. 16939).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bir yandan bu şekilde hazîne-i evrakın eksikleri tamamlanırken, diğer yandan da bina, inşasının bitmesinin üzerinden sâdece birkaç sene geçmesine rağmen tâmire[29] muhtaç hâle gelmişti. Zirâ, yukarıda zikrettiğimiz yangında binânın kiremitleri kırılmış ve ateşin harâretinden dolayı pencerelerinin kapaklarıyla duvarlarının sıvaları ve boyaları bozulmuştu[30].

Hazîne-i evrak binâsının 1263 (1847) senesinde bitmesine ve evrakın tasnîf ve ayırım işlemine 1262 (1846) senesinden beri devam edilmesine rağmen, resmî açılışının 1269 (1853) senesine kadar geçekleştirilemediğini[31] görüyoruz. Bu gecikmenin en büyük nedeni, yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi binânın yangına karşı olan eksiklerinin tamamlanması için gerekli olan paranın bulunamamasıydı.

Bir yandan binanın eksiklerinin tamamlanması ve evrakın tasnifi çalışmaları devam ederken, diğer taraftan da mevcut evrakın çürüyüp telef olmaması için bazı tedbîrler alınmaktaydı. Bu cümleden olarak sadâret mektûbî kalemindeki defterlerin dağılmaması için ciltlenmeleri[32] ve Divan-ı Humayun kalemi defterlerinden tâmire muhtaç olanların onarılmaları hususunda gerekli olan paranın tedârik edilmesi için bir irâde çıkmıştı[33]. Bazen de kalemlerde kullanılan defterlerden eskimiş ve onarıma muhtaç olanları, kendi kalemleri marifetiyle tâmir ettirtilebiliyordu[34] . Yine, sâdır olan bir irâde ile nâme, tasdiknâme, harita vs. önemli evrakın zamanla bozulmayacak şekilde eskiden olduğu gibi kese ve mahfazalarda saklanılmasına özen gösterilmesi isteniyordu[35].

Evrakın hazineye konulmasından sonra muâmelelerin hızlı bir şekilde yürütülebilmesi ve evrakın akışının sağlanabilmesi için hazîne ile daireler arasında şöyle bir yolun izlenmesi düşünülüyordu: Evrakın hazırlanan kataloglarının (müzekkire) birer nüshası divân-ı hümâyûn kalemi ile âmedî odasında bulundurulacak ve bir belgeye başvurmak gerektiğinde, buradaki kayıtlardan tarih ve numarası tesbit olunup bir pusulaya kaydedilecek ve pusula hazîneye gönderilerek ilgili vesika buradan istenecekti[36]. Ancak, bu usûl üzere hazîneden yürütülen çalışmalar, devlet dairelerince alınan evrakın geri gönderilmemesi yü-

---

[28] 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850, İ. MV., Nr. 5150; 12 L 1266, BOA, BEO., A. MKT. NZD. 11/8; 9 Ramazan 1266, BOA, BEO, A. MKT. MVL. 29/59.

[29] 15 ZA 1271/29 Ağustos 1855, *Meclis-i Vâlâ Def.*, Nr. 321, vr. 64a.-b.

[30] 5 Receb 1272/12 Mart 1856, İ. MV., Nr. 15258. Hazînenin çerçeve ve diğer kısımlarının tâmir masrafı 5.750 kuruş olarak keşfolunmuştu (Gurre-i B 1274/15 Şubat 1858, İ. MV., Nr. 16952; A. AMD., 85/27).

[31] 14 CA 1269/23 Şubat 1853 tarihli sadâret arzında *...hazîne-i merkumenin küşâdı takarrub eylediğine mebni...* tabiri geçmekte olup (İ. MV., Nr: 9956), bu, açılışın sözkonusu tarihten biraz daha sonra yapıldığını göstermektedir. Hazînenin açılış tarihinin yaklaşması üzerine hasır, halı, kerevet ves. gerekli mefrûşatı için keşif yapılmış ve bu eşyaların 14.700 kuruşa satın alınabileceği tahmîn edilmiş (Selh-i RA 1269/12 Aralık 1852, İ. MV. 9688). Ancak, 20 gün sonraya âit bir belgeden, beytülmal müdürü vâsıtasıyla yapılan keşifte hazînenin 29.592 kuruş masrafla tefriş edileceği tahmin olunmuştu (19 R 1269, BOA, Maliyeden Müdevver Defterler *(MMD)*., Nr. 9214, s. 336).

[32] 3 ZA 1266/10 Eylül 1850, BEO., *Ayniyât Def.*, Nr. 776, s. 87.

[33] 4 C1267/6 Nisan 1851, İ. MV., 776, s. 87.

[34] Nitekim ceride muhâsebesinde bulunan defterlerden 600 tanesi eskimiş ve kullanılamayacak hâle gelmiş olduğundan bunların tâmir ettirilmesine karar verilmişti. Tâmir masrafı olan 17.000 küsûr kuruşun hazîneden karşılanması; tâmirâtın beytülmâl müdürü vâsıtasıyla yapılması ve bundan sonra bu tür defterler kalemlerde biriktirilmeyip Bâbıâlî kalemlerinde olduğu gibi, her ay birer ikişer tânesinin kalemin müteferrik masraf ödeneğinden karşılanarak tâmir ettirilmesine dâir irâde çıkmıştı (17 Şaban 1270/15 Mayıs 1854, İ. MV. Nr. 12614).

[35] 19 C 1274/4 Şubat 1858, İ. DH., Nr. 26206. 27 C 1274/12 Şubat 1858 târihli sadâret tezkiresinde ise bu konuda irâde doğrultusunda gerekli emirlerin verildiği bildiriliyordu (İ. DH., Nr. 26188). Yazılan buyuruldu metni için bkz. Cevdet, Hariciye, Nr. 1253.

[36] 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850, İ. MV., Nr. 5150.

zünden sekteye uğramaktaydı. Bu konuda bir düzenin sağlanması için Müdür Nuri Efendi'nin teklifiyle hazîneden belge istemek işleminde kullanılmak için matbû formların hazırlanması ve herhangi bir dâire tarafından bir belge istendiğinde, o dâirenin görevlisinin evrakın kimliğinin yazılı olduğu bu matbû forma atacağı imzâ karşılığı belgeyi alması ve iâde ettiğinde de imzâ formunu geri alması kararlaştırılmıştı. Alınan evrak 15 gün içeresinde geri getirilmediği takdirde, hazîne bunu aramaya resmen izinli olacaktı. İlgili dâirenin belge ile olan işi bitmediği durumlarda ise, belgenin bulundurma süresi uzatılabilicekti[37].

Hazîne-i evrakın bu dönemdeki kadro durumuna ve görevlerine gelince: Hazînenin açılışının yaklaşması üzerine, 14 CA 1269 (23 Şubat 1853) târihinde, temizlik işlerine bakmak ve hergün orada bulunmakla görevli olan hademelerin sayısı birden ikiye yükseltilmişti[38]. Bunlar, geceleyin nöbetleşe olarak hazîne-i evrakta kalıyorlardı. Bir diğer görevleri de kalemlerden gönderilen vesîka sandıklarının yerlerine konmasına nezâret etmek ve tekrar depoyu kapamaktı[39]. 1854 yılı başlarına âit bir belgeden hazînenin esas görevlilerinin müdür ve dört memurdan ibâret olduğunu[40] anlıyoruz. Böylece, hazînenin görevli kadrosu bir müdür, dört memur ve iki hademe olmak üzere toplam yedi kişiden oluşmaktaydı. Hazînenin esas tasnîf işini yüklenen sözkonusu dört memur, yukarıda da zikrettiğimiz gibi sadaret mektûbî odasından seçilerek burada görevlendirilmiş ve karşılık bulunduğunda zam yapılmak ve ileri bir târihte ele alınmak üzere maaş durumları olduğu gibi bırakılmıştı. Aradan on sene geçmesine rağmen zam alamayan memurların başvurusu üzerine maaşlarına zam yapıldı[41]. Bu kadronun işlerin tesviyesine yetiştirememesi üzerine kalemlerden birkaç kişinin daha geçici olarak görevlendirilmesine ve memuriyete girmek için başvuranlardan terbiyeli ve dirâyetli üç kişinin seçilerek hazîneye atanmasına ve buradaki memurlara yardımcı olmalarına karar verilmişti[42].

Hazîne-i Evrak Müdürü Muhsin Efendi'nin ölümü üzerine, Mektûbî-i Sadâret Muâvini Nuri Bey, yerine müdürlüğe tayin edilmişti (5 R 1270/5 Ocak 1854)[43]. Sözkonusu değişikliğin yapılmasına dâir yayınlanan resmî yazıda bu göreve atanacak olan şahısta aranan nitelik, *Hazîne-i evrak mesâlihinin Bâbıâlî'nin mesâlihi câriyyesine vâkıf bir zâta ihâlesi* şeklindeki cümleyle belirtilmekteydi[44]. Ayrıca

---

[37] İ. MV., Nr. 12019, Lef 4.

[38] Aslında bu hademelerden Halil Ağa evrakın ayrımı işlemine başlandığından beri sözkonusu görevini yürütmekteydi. Aynı göreve atanan Yusuf Ağa'nın vazîfesine devam etmemesi üzerine yerine Hacı Ahmed Ağa atandı (İ. MV., Nr. 9956). Yaklaşık dört sene sonra bu odacıların maaşlarına önemli miktarlarda zam yapıldı (5 Safer 1273/5 Ekim 1856, İ. DH. Nr. 23516).

[39] 5 Safer 1273/5 Ekim 1856, İ. DH., Nr 23516.

[40] 5 R 1270/5 Ocak 1854, İ. DH., Nr. 18061.

[41] Kıdemlerine göre aralarında bölüşmek üzere maaşlarına tapu gelirleri fazlasından 2.000 kuruş zam yapılmıştı (14 R 1274/2 Aralık 1857, İ. MV., Nr. 16773; BOA, A. AMD., 89/75). Bu kononun icrâsı için mâliye nâzırına yazılan sadaret tezkiresi için bkz. 21 R 1274, A. MKT. MVL., 93/23.

[42] 11 CA 1270/9 Şubat 1854, İ. MV., Nr. 12019, Lef 4.

[43] İ. DH., Nr. 18061, Lef 4; *TV.*, Nr. 499, 4 CA 1270; *Cerîde-i Havâdis*, Nr. 666, 13 R 1270. Muhsin Efendi'nin ölümüne dâir olan belgeden müdürlüğün, 14.700 kuruş maaş; 7 kıyye et ve 10 kıyye ekmek tayinâtının olduğunu öğreniyoruz. Tayinâtın bedeli ise 1.723,5 kuruştu. Maaşı muhtelif kişilere ve âilesine taksim edildi. Bu taksimâttan yeni müdürün payına 5.000 kuruş düşmüştü (İ.DH., Nr. 18061, Lef 1-2). Yeni müdüre tayinât da tahsis edilmemişti. Aradan iki sene geçtikten sonra maaşının azlığı da sözkonusu edilerek Nûri Bey'e 7,5 kıyye etmek tayinâı tahsîs edildi (28 L 1272/2 Temmuz 1856, İ. DH., Nr. 22897; BEO, *Ayniyât Def.*, Nr. 780, s. 26). Bu bilgilerden de rahatlıkla anlaşılacağı gibi Muhsin Efendi'den sonra hazîne-i evrakın rütbe ve maaşı hayli düşük bir seviyeye inmişti.

[44] 4 CA 1270, *TV.*, Nr. 499.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hazîneye atanacak memurlarda da, yapacakları işin ehemmiyeti ve nezâketine binâen, *mu'temed* ve *emniyyet*[45] sıfatları aranılmaktaydı.

2 - Hazîne-i Evrak'da Uygulanan İlk Tasnif Usûlleri

Hazîne-i evrakın kurulmasının hemen ardından tasnif çalışmalarına başlandığını yukarıda zikretmiştik. Bu amaçla meclis-i vâlâdan geçici bir talimâtnâme kaleme alınarak nâzır ve maiyyeti memurlarının görevleri belirlendi. Muhsin Efendi'nin maiyyetine kendisine yardımcı olmak üzere bir muâvin ile kalemlerden ehliyetli, tecrübeli ve ketûm kâtiblerden birkaç tânesi seçilerek verildi. Gerektiğinde bu sayı arttırılabilecekti. Bunlar, Osmanlı Devleti'nin başından beri birikmiş olan evrak ve defterleri inceleyerek hazîne-i evraka konmaya lâyık olanları tefrîk etmek ve hazırlamakla görevliydiler. Bu ayırım işlemi için divân-ı hümâyûn ve dâhiliye kalemleri, âmedî, sadaret mektûbî, dâhiliye ve hâriciye, teşrîfât ve meclis-i vâlâ tahrîrât odalarından birer ikişer memur seçilerek kendileriyle ilgili evrakı ayırmak üzere evrakın tasnîfinin bitmesine kadar geçici olarak görevlendirildiler. Evrakın çoğunluğunun bulunduğu Defterhâne'de tasnif çalışmalarının rahatlıkla yapılabilmesi için, buraya yakın olan Mehterhâne-i Âmire'deki Dâire-i Hümâyûn'un birkaç odası sözkonusu memûrlara tahsîs olundu. Bunlar, evrakın hazîne-i evraka taşınmasına değin haftada iki gün depolara giderek işe yarar evrakı ayıracak; her belgenin neye dâir olduğunun anlaşılabilmesi için tarihiyle berâber konu özetini yapacak; bu şekilde vesîkaların kabaca hazırlanan katalogları gerekli düzeltmelerin yapılması için önce mensûb oldukları kalemin şefine gösterilecek; şefin kontrolünden sonra saklanmaya gerek olmayanlar tekrar ayıklanacak ve bu işlemlerin tamamlanmasından sonra da, ayrılan evrak, torbalara konulup ağzı mühürlendikten sonra hazineye konmak üzere nâzıra teslîm edilecekti. Hazîne-i evrak nâzırı ise, maiyyetindeki memurlarla berâber kendisine teslîm edilen bu belgeleri teker teker kontrol ederek ve aranıldığında kolayca bulunabilmesi için fihrist şeklinde kataloglarını hazırlayarak sandıklara koyacaktı. Her sandığın üzerine hangi kalemin evrakı olduğu, numarası, ihtivâ ettiği tarihler yazılacak ve hazînenin hizmete girmesine kadar eski bulundukları yerlerde muhâfaza edilecekti. Kilitli olan bu sandıkların anahtarları nâzır nezdinde bulundurulacaktı. Hazîneye aktarılacak evrakın dışında kalan vesîkalar da nâzırın sorumluluğundaydı[46]. Muhsin Efendi, hazîneye aktarılmayıp burada bırakılacak vesîkaların çürümeden sağlıklı bir şekilde muhâfazalarının temîni için Defterhâne'nin gerekli yerlerinin onarılmasını, vesîkaları rutubet ve nemden muhâfaza etmek için zemîninin tahta ile kaplanmasını istedi[47].

Daha sonra hazîne-i evraka konulacak evrakı tesbit ve tefrîk etmekle görevlendirilen Bâbıâlî kalemlerinin âmirlerinden meydana gelen bir *meclis-i muvak-*

---

[45] *...çünkü hazîne-i merkumede hıfz olunacak evrak umûr-ı mühimme-i Devlet-i Aliyye ve ekserisi dâire-i mahremiyyetde tutulacak serâir-i Saltanat-ı Seniyye'ye dâir mu'tenâ şeyler olacağından memur buyurulacak efendilerin dahi gayet emîn ve mu'temed olmaları...* (İ. MV., Nr. 4093).

[46] Sandıkları getirip götürmekle iki kişi görevlendirildi. Bunların maaşları, sandık, torba vesâire masrafları, nâzırın hazırlayacağı defterin meclis-i vâlâda görüşülüp kabul edilmesinden sonra mâliye hazînesinden verilecekti. Bu talîmât geçici görev talîmâtı olup hazîne-i evrak tamamlandığında meclis-i vâlâda yeni bir nizâmnâme hazırlanacaktı (11 R 1263/29 Mart 1847, İ. MV., Nr. 1869; 11 R 1263, İ. MV., Nr. 12019, Lef 1; Mehmet Ali Beyhan, *Türk Arşivlerinin Dünya Arşivleri arasındaki Yeri ve Önemi*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâire Başkanlığı Basılmamış Uzmanlık Tezi, İstanbul 1986, s. 19-20). Defterhâne'deki çalışmalarda kullanılan torba, sandık vs. masrafları için bkz. 9 ZA 1263, BEO, A. MKT., 99/51; 9 RA 1264, İ. MV., Nr. 2726.

[47] 18 CA 1264/22 Nisan 1848, BEO, A. MKT., 122/57.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kat, çeşitli toplantılar yaparak uygulanacak tasnîf sisteminin kurallarını bir nizâmnâme şeklinde belirleyerek meclis-i vâlâya sundu. Meclisce kabul görüp irâdesi çıkan nizâmnâmeye göre depolarda mevcut evrak üç kısımda ele alınıyordu. Şöyle ki, 1200/1786 tarihinden[48] Abdülmecid'in tahta çıkış tarihine kadar olan belgeler, I. kısım; sözkonusu târihten Muharrem 1265/Aralık 1848 tarihine kadar olanlar[49], II. kısım ve bu tarihten sonra birikecek evrak da, III. kısım îtibâr olunarak, çalışmaların bu esas üzerine yürütülmesine karar verildi[50]. 1200 tarihinden önceki devre âit evrak ise ileride fırsat bulundukça ele alınacak ve işe yarayanları hazineye konulacaktı[51].

Öncelikle hatt-ı hümâyûnlar ve irâdelerin, ilgili oldukları konulara göre mesele mesele ayrılması işlemine seçildi. Ancak burada tasnif çalışmalarını zorlaştıran sorun, bu tür evrakın genellikle târihsiz olmasıydı. Bu yüzden ileride daha teferruatlı bir tasnife tâbi tutulmak şartıyla şimdilik bu şekilde hazîne-i evraka konulmaları usûlü benimsendi. Hazineye konulacak evrakın, önem derecesinin ve güncel olmasının gözönünde bulundurularak seçildiğini görüyoruz. Zirâ, bu durum gözetilmeden yapılacak bir ayırma işleminde, hacim olarak hazîne-i evrakın kapasitesinin yeterli olmayacağı ve evrakın önemli bir kısmının başka yerlerdeki mahzenlere yerleştirilmesi gerekeceği açıktı. Bu nedenle, öncelikle sık sık başvurulacak devletlerarası ilişkiler, sınır muâmeleleri, dâhilî nizâmlara dâir olan evrakın ele alınmasına önem verildi. Bunların dışında kalan ikinci derecede önemli *(mesâlih-i âdiyye ve câriyyeye dâir)* irâdeli evrak ise, düzenli bir şekilde sandıklara konularak tâmir edilecek mahzenlerden birisine yerleştirilecekti. Yukarıda her kalemden görevlendirilecek memurların kendi dâireleriyle igili evrakı tasnif edeceklerini belirtmiştik. Bu memurlar yaptıkları evrak hulâsalarını günlük olarak hazîne-i evrak nâzırına vereceklerdi. Bu hülâsalar, nâzırın kontrolünden geçtikten sonra meclis-i muvakkate sunulacak, burada hazîneye konulmaya lâyık olanları tesbit edilip işaretlenecek ve hazîneye verilecekti. Hazîne-i evrak nâzırı, kalemlerde biriken evrakı, ayırmak ve tasnif etmek üzere yukarıda geçici olarak görevlendirildiklerini zikrettiğimiz memurlara sayarak verecekti. Bu evraktan hazîneye konulacaklar için âit oldukları kalemlere nezâret tarafından senetler verilecekti.

Muhtelif dâirelerden ve taşradan Bâbıâlî'ye gelen evrakın mühim olanları, pâdişâha arzedilip irâdesi çıktıktan sonra âmedî odasında muhâfaza edilmekteydi. Yine İstanbul'daki sefîrlerle olan hâricî yazışmaların önemlileri de aynı odada biriktirilmekteydi. Bu yüzden önemli evrakın saklandığı âmedî ve tercüme odalarında III. kısım îtibâr olunan Muharrem 1265/Aralık 1848 târihinden sonraya âit biriken evrak, her ay makbuz karşılığı hazîne-i evraka verilecekti. Ayrıca

---

[48] BEO., A. DVN., 42/12.

[49] İkinci kısmın bitiş târihi hakkında belgelerde çelişkili ifâdeler mevcuttur. Bu târih bazı belgelerde Muharrem 1264(İ. MV., Nr. 16773, Lef 2; Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1050; BEO., A. DVN., 42/12), bazı belgelerde ise yukarıda yazıldığı gibi Muharrem 1265 (İ. MV., Nr. 4093; BEO., A. MKT., 223/46; İ. MV., Nr. 5150; İ. MV., Nr. 12019, Lef 5) olarak geçmektedir. Belgelerin çoğunda Muharrem 1265 târihinin geçmesi ve verilen bilgilerin de bu kanaati güçlendirmesi nedeniyle biz Muharrem 1265 târihini esas aldık. Zirâ, 1264 diye yazan belgeler bir tânesinin dışında (o vesîkada da bu bilgi eklerinin birisinde geçmektedir) müsvedde olduğundan nisbeten daha güvenilir olan irâdeleri esas kabul ettik.

[50] İ. MV., Nr. 4093.

[51] BEO., A. DVN., 42/12. Ancak, Vakanüvis Abdurrahman Şeref Bey'in verdiği bilgilerden, önceki devirlere âit evrakın uzun süre ele alınamadığını anlıyoruz. Nitekim, Âlî Paşa'nın son sadâretinde Mehterhâne yakınındaki mahzende bulunan evrakın Bâbıâlî'ye âit olanlarından I. Mahmud devrinden II. Mahmud'un saltanatının başlarına kadar olan devreyi içerenleri, ancak 1288/1871 târihinde hazîne-i evraka nakledilebilmiştir. Daha önceki devirlere âit evraka ise el atılmamıştı (*Aynı mak.*, s. 15).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

divân-ı hümâyûn kaleminde muhâfaza edilmekte olan diğer devletlerle yapılan muâhede ve mukavelelerin bir sûretleri buradaki defterlere kaydedildikten sonra, asılları yine hazînede saklanacaktı (26 Şaban 1265/17 Temmuz 1849)[52].

Defterhâne-i Âmire civârındaki mahzende Sultan II. Mahmud zamanına âit hatt-ı hümâyun ve irâdeler, yukarıda ifâde ettiğimiz gibi konu konu ayrılıp tasnif edildi. Sözkonusu dönem evrakı, meseleler hâlinde şu dosyalara ayrılmıştı: Vak'a-i Hayriyye'ye dâir ma'rûzât, nizâmât-ı askeriyyeye dâir ma'rûzât, tevcîhât ve mevâdd-ı sâire-i askeriyyeye dâir ma'rûzât, asâkir-i redîfe nizâmât ve mesâlihine dâir ma'rûzât, tahrîr-i nüfûs-ı Memâlik-i Devlet-i Aliyye'ye dâir ma'rûzât, mülgaların (Yeniçeri ocağı vs.) bazı vukuât-ı sâbıkasına dâir ma'rûzât, Vehhâbî vak'asına dâir ma'rûzât, Mısır'ın evvelki vak'asına dâir ma'rûzât, Mısır'ın vak'a-i ahîresine dâir ma'rûzât, Akkâ'nın vukuât-ı sâbıka ve lâhıkasına dâir ma'rûzât, Bağdat'ın vukuât-ı sâbıkasına dâir ma'rûzât, Bağdad Davud Paşa vakasına dâir ma'rûzât, Şam Selim Paşa vak'asına dâir ma'rûzât. Tepedelenli Ali Paşa vak'asına dâir ma'rûzât, İşkodralı Mustafa Paşa ve Arnavutluk vukuâtına dâir ma'rûzât, Bosna ihtilâli maddesine dâir ma'rûzât, Kürdistan havâlisi vukuâtına dâir ma'rûzât, kâffe-i aşâyir ve ekrâd keyfiyyâtına dâir ma'rûzât, Cezâyir ve Tunus ve Trablus vukuât ve mesâlihine dâir ma'rûzât, Kadıkıran ve Aydın'da Keloğlan vukuâtına dâir ma'rûzât, tarîk-ı ilmiyye tevcîhât vs. mevaddına dâir ma'rûzât, vükelâ-yı fihâm ve vüzerây-ı izâm vs. memûrîn tevcîhâtına dâir ma'rûzât, eyyâm-ı resmiyye ve meserretlerde rikâb-ı hümâyûn icrâsı istizânına dâir ma'rûzât, nişân i'tâsı ve rüteb-i mu'tebere tevcîhine dâir ma'rûzât, icrâ buyurulan sûr-ı hümâyûnlara dâir ma'rûzât, bazı nizâmât-ı mütenevviaya dâir ma'rûzât, Tamvîm-i Vekayi' nüshaları takdîmine dâir ma'rûzât, muhallefât zabt ve afvına dâir ma'rûzât, bazı meşâhir vs.nin iclâ ve ifnâ ve ıtlâklarına dâir ma'rûzât, bazı mevâdd-ı mütenevviaya dâir beyaz üzerine sâdır olan hutût-ı hümâyûn, *tekarîr vs. bâlâlarından maktû' hutût-ı hümâyûn,* hazîne-i celîle-i mâliyye mesâlihine dâir ma'rûzât, Haremeyn-i Muhteremeyn ve evkaf-ı hümâyûn mesâlihine dâir ma'rûzât, darbhâne-i âmire mesâlihine dâir ma'rûzât, tersâne-i ma'mûre mesâlihine dâir ma'rûzât, tophane-i âmire mesâlihine dâir ma'rûzât, baruthâne-i âmire mesâlihine dâir ma'rûzât, bazı kılâ'-ı hakaniyye ve kışla vs. ebniyye-i miriyye tâmir ve inşâ mesâlihine dâir ma'rûzât, bazı timâr ve ze'âmet tevcîhâtına dâir ma'rûzât, ağnam ondalığı ahlâtı vs. müteferriatına dâir ma'rûzât, zehâyir muhâsebesi ve mübâyaasına dâir ma'rûzât, bazı mesâlih-i mütenevvia-i âdiyyeye dâir ma'rûzât, Kumame ve Beytüllahm maddelerine dâir ma'rûzât, bazı kilise tâmiri vs. mesâlih-i mütenevvia-i

---

[52] İ. MV., Nr. 4093. Bu konuda Hazîne-i Evrak Nâzırı Muhsin Efendi'ye gönderilen buyuruldu metni için bkz. 22 Ramazan 1265/11 Ağustos 1849, BEO., A. MKT. 223/46.

Merkezdeki evrakın muhâfazası için bu önlemler alınırken taşradaki belgelerin korunması için de bazı tedbirlere başvurulmuştu. Taşradaki memurlar, merkeze gönderdikleri tahrîrâtın müsveddeleri ile merkezden gönderilen vesîkaları muhtazam bir şekilde kaydedip saklama işlemine gerektiği gibi özen göstermedikleri gibi, bazıları sözkonusu belgeleri kaydetmiyordu bile. Bu ise, belgelerin kaybolmasına ve kayıtlarda ve işlerde bir düzensizliğin hüküm sürmesine neden olmaktaydı. Bunun üzerine sözkonusu sakıncanın bertaraf edilmesi için taşradaki memurlara gerekli emirler gönderilerek, önceki tarihlerden ellerinde mevcut olan evrakın takım takım ayrılarak muhâfaza altına alınmasına; 1264 tarihinden îtibâren gerek birbirlerine, gerek yabancı memurlara ve gerekse merkeze gönderecekleri tahrîratın müsveddelerinin ayrı ayrı defterlere kaydedilmesine ve merkezden gönderilecek evrakın muhâfaza olunmasına dikkat etmeleri, kendilerine tenbihlendi. Ayrıca, taşradan merkeze gönderilecek yazılara, aranıldığında kolayca bulunması, bir yerlerde ilişip kalmaması ve kayıp olmaması için numara konulması kararlaştırıldı. Bu numaralar merkezdeki her dâire için ayrı ayrı ve bir senelik olarak verilecekti. Böylece taşradan evrak akışında da bir güvence sağlanacaktı. Şöyle ki, meselâ 15 numara ile mâliye nezâretine gelen evraktan sonra 18 numara ile bir vesîka geldiğinde, gönderen yere yazı yazılarak 16 ve 17 numaralı belgelerin âkıbeti sorulabilecekti (BEO., A. DVN., 42/12).

reâyaya dâir ma'rûzât, Buhara ve Afgan taraflarına dâir ma'rûzât, İranlı ile vukubulan mevadda dâir ma'rûzât, Cezâyir ve Mısır maddelerinden dolayı süferâ-yı Devlet-i Aliyye'nin iş'ârâtına dâir ma'rûzât, Rum fetreti ve Mora vukuâtına dâir ma'rûzât, mesâlih-i mütenevviadan dolayı süferâ-yı Devlet-i Aliyye'nin iş'ârâtına dâir ma'rûzât, düvel-i mütehâbbeden birkaçının mesâlihiyle muhtelit mârûzât, Avrupa havâdisâtına dâir gazete tercümeleri vs.nin takdîmine dâir ma'rûzât, Rusyalı'nın evvelki vak'asına dâir ma'rûzât, Rusyalı'nın vak'a-i ahîresine dâir ma'rûzât, Tuna ve Anadolu hudûdunun tahdîd ve tahliyyesine dâir ma'rûzât, Akkerman muâhedesine dâir ma'rûzât, Bükreş mesâlihine dâir ma'rûzât, Rusyalı ile münâzaaün-fih olan üserâ-yı Çerâkise'ye dâir ma'rûzât, Çerakise ve ol-havâli mesâlihine dâir ma'rûzât, Dağıstan ve Gürcistan'a dâir ma'rûzât, Sırbistan maddelerine dâir ma'rûzât, Eflâk ve Boğdan mesâlihine dâir ma'rûzât, Karadağlı mesâlihine dâir ma'rûzât, Korfa ve Barga maddelerine dâir ma'rûzât, düvel-i mütehâbbe ile tahdîd-i ta'rifeye dâir ma'rûzât, Rusyalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, İngiltereli'nin mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Fransalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Nemçeli'nin mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Prusyalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Sardunyalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, İspanyalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Danimarkalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Amerikalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, İsveçli'nin mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Felemenklinin mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Belçikalı'nın mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Sicilyateyn mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, Toskana mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât, ve Yunan mesâlih-i mütenevviasına dâir ma'rûzât. Bu tasnif usûlünün diğer dönemler evrakına da aynen uygulanması düşünülmekteydi[53]. Görüldüğü gibi önce birinci kısım evrakın tasnifine başlanılmıştı. Ancak, 1849 senesinden îtibâren ikinci ve üçüncü kısımların tasnifine de başlanılmasına karar verilmişti[54].

Bu tasnif listesinde vurgulu olarak belirttiğimiz *tekarîri vs. bâlâlarından maktû' hutût-ı hümâyûn* tâbiri ile arşivde bugün rastladığımız kesik hatt-ı hümâyûnlar sorunu da bir nebze aydınlanmış oluyor. Zirâ, bu kesme işleminin hangi dönemde gerçekleştirildiği sorusu, öteden beri araştırmacılar arasında önemli bir merak konusu olmuştur. Arşivde bulduğumuz târihsiz, ancak Tanzîmât öncesi döneme âit olduğu kuvvetle muhtemel muâmeleli bir vesîka, hatt-ı hümâyûnlu belgelere diğerlerine nazaran daha ihtimâmla yaklaşıldığını göstermektedir. Belgede hatt-ı hümâyûnlu kaimelerin elde dolaşmasının nünâsib olmadığından bahisle *hattını alup ol-vechile tanzim* etdirilmesi istenmektedir[55]. Yani hatt-ı hümâ-

---

[53] İ. MV., Nr. 4093; Atillâ Çetin, "Osmanlı Devlet Arşivi ve Tasnif Çalışmaları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 21 (Aralık 1982), s. 110-112.

[54] 22 Ramazan 1265/11 Ağustos 1849, BEO., A. MKT. 223/46.

[55] Önemine binâen belgeyi aynen buraya derc ediyoruz.

Veliyyü'n-ni'am devletlü inâyetlü efendim hazretleri,

Dünkü gün kararı tahrîr ile taraf-ı devletlerine teslîm olunan kaimelerin üzerlerinde hatt-ı hümâyûn olduğundan elde gezmesi münâsib olmamağla hatt-ı hümâyûn ile mu'anven kaimeler Mâlikâne'de hıfz ile tekrar kaimeler tahrîr etdirilmesi istisvâb olunduğu ma'lûm-ı devletleri tebdîl ve yine taraf-ı devletlerine tesyîr olunmak üzere tevkîf olunan kaimelerin irsâli husûsunda inâyet efendim hazretlerinindir.

Veliyyü'n-ni'amâ devletlü efendim,

Emr ü iş'ârınız üzere kaimeler taraf-ı devletlerine gönderildi. Vâkı'a hatt-ı hümâyûn ile musaddar kâğıdan elde gezmesi münâsib olmadığından kulunuz da hattını alup ol-vechile tanzîm etdirecek idim. Semâhatlü Ca'fer Fevzi Beyefendi'nin beratları uzadı. İnâyet niyâz ediyor, hattâ bugün adamı gelmiş kaimeleri tanzîmine sür'at-i himmet ne ise icrâ buyurmaları bâbında emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yûnlu belgenin muhâfaza edilerek, hatt-ı hümâyûnun sûretiyle berâber belgenin yeniden düzenlenmesi[56] emredilmektedir. Bu anlayış ve gelenek, yani hatt-ı hümâyhuna saygı gösterilmesi, sonuçta yukarıda zikrettiğimiz hatt-ı hümâyûnlu belgelerin kesilerek, ayrıca muhâfaza edilmesi netîcesini doğurmuştur. Bu, hernekadar hatt-ı hümâyûna bir tâzim ifâdesi ise de uygulamada birçok mahzûrları da beraberinde getirmiştir. Nitekim, bağımsız olarak ele alındığında çoğu kere bir kesik hatt-ı hümâyûnların hangi konuya âit olduğu anlaşılamamaktadır. Yine, hatt-ı hümâyûnu kesik bir kaime, takrîr veya başka tür bir belgenin ihtivâ ettiğini konu hakkında padişâhın irâdesinin hangi yönde çıktığı da tesbit edilememektedir. Dolayısıyla hatt-ı hümâyûnlar, üzerinde bulundukları takrîr veya arz ile beraber bir anlam ifâde edebilirler.

Bütün bu yazdıklarımızdan da rahatlıkla anlaşılacağı gibi, en önemli evrak sayılan hatt-ı hümâyûnlar tasnif edilirken, beyaz üzerine olan hatt-ı hümâyûnların yanında, takrîr, arz, tezkire ve diğer evrakın üst kısımlarında yeralanlar da kesilerek toplanmıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz gibi bir müddet sonra ikinci kısmın da tasnifine başlanmış; bu amaçla âmedî odasında bulunan 1264 senesinin dâhiliye, hâriciye, askeriye, mâliye ve meclis-i vâlâya dâir olan evrakı hazîne-i evraka getirtilerek tasnif edilmişti. Bâbıâlî kalemlerinin âmirleri, evrakın tasnif şekline dâir ikinci bir talimâtnâme daha hazırladılar. Bununla şu husûslara dikkat çekiliyordu: Vilâdet-i seniyye ve tevcîhâta dâir gerek beyaz üzerine ve gerekse tekarir üzerine olan hatt-ı hümâyûnlar husûsî bir deftere kaydedilecek ve ayrı bir dolapta muhâfaza edilecekti. Mâliye, hazîne-i hassa, evkaf-ı hümâyûn ve ticâret hazînelerine, Rum, Ermeni, Katolik, Yahûdî milletleriyle Cebel-i Lübnan, Eflâk ve Boğdan, Sırbistan ve Sisam'a mahsûs belgeler ayrı ayrı kayd ve muhâfaza olunacaktı. Yine yabancı devletlerle ilgili belgeler her bir devlet îtibâriyle ayrı ayrı tasnif edilecekti. Bu devletlere dâir divân kaleminde bulunan muâhede-nâmeler ve diğer önemli belgeler mensûb olduğu devletin dosyasına konulacaktı. Osmanlı Devleti'nin sınırlarına dâir evrak ve haritalar, *mesâil-i hudûdiyye* adı altında tasnif ve müstakil bir dolapta muhâfaza olunacak ve her bir devletin sınırlarıyla ilgili olanlar ayrı ayrı gözlerde bulundurulacaktı. Tersâne-i âmire, mühimmât-ı harbiye, kılâ'-ı hakaniye, tophane-i ma'mûre ile askerî düzenlemelere dâir evrak da ayrı ayrı dosyalar hâlinde tasnif edileceklerdi. Nizâmâta dâir bazı evrak *nizâmât-ı mütenevvi'a* ve dâhilî ve hâricî mühtelif, fakat mühim konular da *mevâdd-ı mütenevvi'a* adlarıyla dosyalanacaktı[57].

Bu tasarıya göre tasnifi gerçekleştirilen dosyalar ise, şu şekilde sıralanmaktaydı:

I - 1264 senesi umûr-ı dâhiliye takımları

Hazîne-i celîle-i şâhâne, Hazîne-i celîle-i mâliye, Hazîne-i hassa-i şâhâne, Vakf-ı celîl-i hümâyûn ve meberrât-ı celîle-i şâhâne, Hazîne-i evkaf-ı hümâyûn, Hazîne-i ticâret.

---

mukaddem yazılan kaimeler Mâlikâne[de] hıfz ve kayıdlarına iş'âr olunarak tebdîlen ve müceddeden kaimeler tahrîr oluna (Cevdet, Dâhiliye, Nr. 12738).

[56] Bu husûsun uygulandığına dâir örnekler için bkz. A. AMD., Dosya 15/55; A. AMD., 21/11. Örneklere dikkatimi çekip, belgelerin numaralarını vermek lütfunda bulunan hocam Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'na burada teşekkür ederim.

[57] 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850, İ. MV., Nr. 5150; Necati Aktaş, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1, Mart 1985, s. 71.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

a) Mesâil-i mahsûsa

Toskalık meselesi, Kürdistan meselesi, Yemen meselesi, Eflâk ve Boğdan meselesi, Mesâil-i hudûdiyye.

b) Mesâil-i mühimme-i mülkiyye

Tensîkat ve tanzîmât ve ıslahât-ı mülkiyye ve ta'dîl ve tesviye-i vergi-yi memâlik ve taksîm-i eyâlet maddeleri, Avrupa ihtilâlinden dolayı Memâlik-i Devlet-i Aliyye hakkında icrâ buyurulan tedâbir-i ihtiyatiyye maddeleri, Zabtiyye neferâtı tertîbât ve nizâmâtı, Ebniye nizâmâtı, Karantina nizâmâtı, Bazı nizâmât-ı mütenevvia, Tesviye-i turuk maddesi, İnoz limanı ve Meriç nehri tathîri maddeleri, Fabrika-i hümâyûnlara dâir madde, Dârülfünûn ve mekâtib-i rüşdiyyeye dâir mevadd, Mısır eyaleti havâlisine dâir, Cebel-i Lübnan'a dâir, Hazîne-i evrakın inşâ ve tesîsi maddesi, Bazı münâzaası mümtedd olan mesâlih-i ibâd.

c) Umûr-ı askeriyye takımları

Asâkir-i nizâmiyye-i şâhâne, Tersâne-i âmire, Tophâne-i âmire, Mühimmât-ı harbiyye, Kılâ'-ı hakaniyye.

II - Umûr-ı hâriciyye takımları

a) Nezâret-i celîle-i Hâriciyye'ye mensûb mesâlih-i mileliyye

Eflâk, Boğdan, Sırbistan, Sisam, Rum milleti, Ermenî milleti, Katolik milleti ve Yahûdî milleti.

b) Mesâlih-i Düveliyye

İngiltere devleti, Fransa cumhûru, Rusya devleti, Avusturya devleti, Prusya devleti, memâlik-i müctemi'a-i Amerika cumhûru, Sardunya devleti, İspanya devleti, İran devleti, İsveç ve Norveçya devleti, Sicilyateyn devleti, Nederlande devleti, Belçika devleti, Portekiz devleti, Yunan devleti, Toskana hükûmeti, Cemâhir-i selâse-i Vilânseviye[58].

Bu tasnif listesinden de rahatlıkla anlaşılacağı gibi nizâmnâmede yeralan teorik noktalar pratikte de aynen uygulanmıştır. Ayrıca, dâhiliye, hâriciye, mâliye, askeriye ve meclis-i vâlâ evrakı arasında bulunan *mesâil-i mühimme*ye dâir evrak, ayrı bir tasnif hâline getirildikten sonra, sözkonusu evrak takımları ile bunların dışında kalanların kendi aralarında kronolojik olarak yeniden tasnife tâbi tutularak ve katalogları hazırlanarak mahzenlere konulduğunu görüyoruz. Her konunun evrakı ayrı ayrı dolaplarda muhafaza edilmekteydi. Birkaç konuyu ilgilendiren tezkireler ise, belgede hangi konu esas tutulmuşsa o meselenin evrakı arasına konulacaktı[59].

20 Haziran 1850'de tasnif edilen evrakın depolarda muhâfaza şeklini gösteren bir lâyıha hazırlandı. Bununla konu konu ayrılarak kronolojik katalogları *(müzekkire)* hazırlanan belgelerin, numaralandırıldıktan sonra mukavvadan sağlam ve muntazam kutularda *(mahfaza)* saklanması; bu kutuların üzerlerinde

---

[58] *Aynı vesîka.*

[59] 11 CA 1270/9 Şubat 1854, İ. MV., Nr. 12019, Lef 6.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

içinde bulunan evrakın adedinin, âit olduğu konunun ve ihtivâ ettiği tarihlerin yazılması ve her konu için kendi içinde özel numaraların verilmesi kararlaştırılmıştı[60]. Ancak, daha sonra Müdür Nuri Efendi tarafından hazırlanan bir takrir ile kutuların üzerinde bu şekilde bir sürü bilginin yazılmasının mahfazaları *eytâm sandığına* dönüştüreceğinden bahisle bu usûlden vazgeçildi. sözkonusu takdirde ayrıca bu durumun gerektiğinde hazîneyi ziyâret edecekler için de olumsuz bir görüntü olacağı da belirtiliyordu. Bu sakıncanın ortadan kaldırılması için her mahfazaya bir numara verilmesi ve hazînede tutulacak bir fihrist defterine konulacak aynı numaranın altında mahfazadaki belgeler hakkında gerekli açıklamanın yapılması kararlaştırıldı. Bu defter (katalog), hazînede kilitli olarak muhâfaza edilecek ve yalnız görevliler tarafından kullanılacaktı[61]. Evrak bu şekilde daha düzenli ve gösterişli bir biçimde muhâfaza edilecekti.

Hazîne-i evrakın kurulması ve geçmiş dönemlere âit evrak ve defterin tasnif edilmesi işlemlerinin yukarıda söz konusu edildiği gibi belli bir düzene konması üzerine, Gurre-i Muharrem 1264/9 Aralık 1847 târihinden îtibâren birikecek evrakın kalemlerde tâbi olacağı kurallar da yeniden ele alınarak düzenlendi. Bu yeni düzenlemeye esas olan kaideler, *umûr-ı askeriyye, dâhiliyyeye dâir mevâdd-ı mühimme, mesâlih-i âdiyye ve mevâdd-ı hâriciyye* olmak üzere dört ana grupta ele alınmıştı. Bu nizâmnâme ile kalemlerin muâmelâtında yapılması düşünülen değişiklikleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mevcut orduların (beş tâne), bunların redîf alaylarının, tophâne-i âmire ve tersânenin herbiri için ayrı ayrı olarak birisi askerî tevcîhât, diğeri önemli konulara *(mevadd-ı mühimme)* dâir olmak üzere ikişer defteri tutulacaktı. Vâlilerin atanması, Anadolu, Rumeli ve adalarla (cezîreler) ilgili önemli işlere *(umûr-ı mühimme)* dâir gönderilen emirler için de ayrı ayrı dört defter tanzîm edilecekti. Ayrıca nefy ve ıtlak olunacak kişilerle kısas hususunda çıkacak emirler, Hicâz mesâlihi ve kilise ve mektep tâmiri için birer defter tutulacaktı. Sözkonusu defterlere sıra numarası verilerek muhafaza edileceklerdi. Divân-ı hümâyûn kaleminden çıkmakta olan emirlere yazılan evâil, evâsıt ve evâhir gibi târihleme üsûlünden vazgeçilerek bunlara Hicrî târihiyle günü yazılacaktı. Birisi *berat,* diğeri *ahkâm defteri* adlarıyla her yabancı devlet için tutulagelen defterler ile günlük alelâde işler için eskiden beri eyalet eyalet yazılmakta olan *ahkâm-ı şikâyet defterleri* yine aynı usûl ile tutulmaya devam edecekti. Eskiden tanzim edilen muâhedelerin metinleri, anlaşmayı imzalayan devletin berat defteri ile nâme-i hümâyûn defterine ayrı ayrı yazılırken, bu yeni düzenleme ile yalnızca muâhedelere mahsûs olmak üzere bir *muâhede defteri* tutulacak; nâme-i hümâyûn defterlerine de Mekke emirleri, Buhara ve Yemen hâkimleri vs.ye gönderilen nâmeler ile vükelâya zâtına mahsûs olarak verilen nişanlar için hazırlanan beratların sûretleri kaydedilecekti. Yine yabancı devletlerin memur ve teb'asına Osmanlı Devleti tarafından verilecek nişanların berat sûretlerinin yazılması için ayrı bir defter tutulacaktı. Eflâk, Boğdan, Sırbistan, Sisam gibi yerler ile, Rum, Ermeni, Katolik, Melikiyyet ve Yahudî milletlerinin işleri için yazılan berat ve emirlerin; Hayriyye ve Avrupa tüccarları ile ticâret gemileri kaptanlarına imtiyazı hâvi verilen evâmirin defterleri ayrı ayrı düzenlenecekti. Bütün bu defterlerin hepsinin kataloğu (fihrist defteri) tanzim edilecek ve hazırlanan bu defterlerin

---

[60] 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850, İ. MV., Nr. 5150.

[61] Meselâ Mısır Meselesi'ne verilecek numara aynen bu deftere de kaydedilecek ve defterdeki bu numaranın altında sözkonusu meseleye âit mahfazadaki evrak hakkında ayrıntılı bilgiler yazılacaktı (11 CA 1270/9 Şubat 1854, İ. MV., Nr. 12019, Lef 4).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

numaraları her sene yeniden başlayacaktı. Emri yazılmak üzere beylik odasına gelen evrak, müsveddesi hazırlanıp sahhı çekildikten sonra ilgili kaleme gönderilecekti. Burada âit olduğu deftere sûreti kaydedilip, târihi ve belgenin içeriği fihrist defterine hülâsaten yazılacak ve müteselsil bir numara verilecekti. Bir belgenin aranıldığında kolayca bulunabilmesi için fihrist defterinde vesîkaya verilen bu numara, sûretlerin kaydedildiği deftere de aynen yazılacaktı. Her senenin sonunda hazîne-i evraka konulmağa değer evrak, fihristiyle beraber hazîne memurlarına teslim edilecekti[62].

Bu nizâm dâhilinde kalemlerde muâmele görüp biriken evrak, bir yandan da kısım kısım hazîne-i evraka aktarılarak tasnif edilmekteydi. Nitekim, 1264/1848 senesinden Receb 1273/Mart 1857 târihine gelinceye kadar âmedî odası ve meclis-i vâlâ evrak odasında terâküm eden vesîkalar, âmedî efendi ve meclis-i vâlâ kâtibi tarafından hazîne-i evraka gönderilmiş ve burada tasnîf edilmeye başlanmıştı[63].

Tanzimat dönemindeki kuruluş serüvenini ele aldığımız hazîne-i evrakın devlet idâresi ve bürokrasideki önemli yeri inkâr edilemez. Zirâ, arşiv malzemesinin düzenli ve tasnifli olarak belli bir mahalde muhâfaza edilmesi, aranılan bir belgeye kolayca ulaşılmasına ve bu da bürokrasinin hızlı ve istenilen düzeyde hizmet vermesine yardımcı olur. Arşivlerin idârî mekanizmadaki bu önemli fonksiyonunu Avrupa'da bulundukları esnâda gâyet iyi gözlemleyen Tanzimat bürokratları, öteden beri yazılı evrakın saklanmasına önem veren Osmanlı anlayışını yeniden organize ederek hazîne-i evrakı kurmaya teşebbüs etmişlerdir. Bu teşebbüsü Tanzimat döneminde gerçekleştirilen idârî reformlardan ayrı olarak ele alamayız. Yani hazîne-i evrakın kuruluşu, idârî gelenekteki köklü yeniliklerin bir sonucudur. Zirâ, klâsik dönemin basit fakat son derece pratik işleyen bürokratik kaideleriyle tanzimat döneminin dallanıp budaklanan ve nisbeten daha karmaşıklaşıp ayrıntılı bir şekil alan bürokrasisini idâre etmek imkânsızdı. Bu girişim, yani hazîne-i evrakın kurulması sırasında son derece ileri bir yaklaşımla bina, personel ve mevzûât üçlüsü beraberce ele alınarak hem vakit kaybı önlenmiş, hem de başarının sağlanması için gerekli olan bu unsurlardan birisinin eksikliğinin doğuracağı olumsuzluklar ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca, hazîneye konulacak evrak ve defterlerin seçiminde gözönünde tutulacak ölçü ve kuralları tesbit etmekle bürokrasiyi en iyi bilen Bâbıâlî kalemlerinin şeflerinden kurulu bir komisyonun görevlendirilmesi de, esasların sıhhatli tesbiti açısından son derece faydalı olmuştur. İnşâ edilen hazîne-i evrak ile muâmelelerin daha sağlıklı, âhenkli ve düzenli bir şekilde akışı sağlandığı gibi, devletin *kuvve-i hâfızası*[64] ve *nefs-i nâtıkası*[65] sayılan yazılı belgeler de bir yerde toplanarak muhâfaza altına alınmış oluyordu.

Tanzimat döneminde atılan bu olumlu ve ileri adımlara rağmen, daha sonraları hazîne-i evrak ve belgeler yeniden ilgisizliğe mahkûm edildiler. Belgeler gelişigüzel torbalar içinde hazîneye konulmuş ve bu yüzden aranılan vesîkanın bulunmasında yeniden güçlükler başgöstermişti. Vakanüvis Ahmed Lütfi Efen-

---

[62] Cevdet, Dâhiliye, Nr. 1050.

[63] 14 R 1274/2 Aralık 1857, İ. MV., Nr. 16773, Lef 2.

[64] BEO., A. DVN., 42/12.

[65] İ. MV., Nr. 4093; BEO., A. DVN., 42/12.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

di'nin hazîne-i evrakın bu durumu hakkındaki uyarıları üzerine Sadrazam Sa'îd Paşa konuyu bizzat ele alarak hazîneye yeniden düzen vermiştir[66].

[66] Lütfî Efendi, hazînenin o zamanki durumunu şu cümlelerle ifâde ediyor: *Belgrad'a müte'allik bir torba taharri olundukta Bağdat'a dâir evrak zuhûru görülüp matlûb vechile ma'lûmât ahzında su'ûbet bulunur idi.* Sa'îd Paşa hazînenin bu durumunu düzeltmek için yaptığı çalışmalardan dolayı Lütfi Efendi tarafından hazîne-i evrakın *müessis-i sânîsi* diye tavsif edilmiştir (*Tarih*, İstanbul 1328, VIII, 121-122).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KÜTÜPHANE VE BİLGİ BİLİMLERİYLE İLETİŞİM BİLİMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

MERAL ALPAY*

Yirminci yüzyılda, içinde yaşadığımız dünyanın ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik, siyasal ve kültürel ilişkileri çok kısa zaman aralıklarıyla öyle hızlı değişti ki, bu değişmeyi birkaç dilde gazete, dergi ve kitaplar aracılığıyla izleyebilenler bile, neler olup bittiğini tam olarak algılayamadı. Hayret ve endişe içinde kaldılar. Zaman zanan da yeni bir savaş korkusuyla karşı karşıya geldiler. Gelmekteler.

Devletler ve ülkeleri arasındaki sınırlar değişti. Sınır ötesine bakış, komşularla dostluk veya düşmanlık ilişkileri azaldı ya da çoğaldı. Tarih bilgisi ve bilinci olanlar bu değişmelerin bütün zamanlarda böyle olduğunu bilirler ama, değişmenin son yıllardaki hızı, iletişim olanakları yüzünden önceki yüzyıllara oranla çok arttı.

İşte bu hızlı değişmelerin nedenlerini bulmak, toplumsal değişme süreci içinde bireyin yaşamasını sağlıklı olarak sürdürmesi için bilimsel yardım olanakları sağlamak amacıyla yirminci yüzyılın ikinci yarısında yeni bilim dallarının ortaya çıkışı ve Türkiye'de de bu bilim dallarının filizlenmeğe başlaması gerekti.

Psikoloji bilimi içinde iletişim psikolojisi, hukuk bilimi içinde iletişim hukuku, teknoloji içinde iletişim teknolojisi, dilbiliminde doğal ve yapay dillerin araştırılması sürerken iletişim kuram ve uygulamaları da kendi kavram ve yöntemleriyle yeni bir bilim dalının varlığını oluşturmaya başladı.

Kütüphane bilimi de kitap ve kütüphane tarihi içinde, kataloglama ve sınıflama konusunda, bibliyografya alanında, bilgilendirme hizmetlerinde son gelişmeleri de içermek isteyince, iletişim bilimlerine yaklaşmak zorunda kaldı. Üstelik iletişim bilimleri de ancak ve yalnız kütüphaneler, arşivler, belge ve bilgi merkezleriyle desteklenebiliyordu. İletişimciler kütüphaneye geldiklerinde kendileri için, kendilerine uygun hizmet beklemeğe başladılar.

Bilimler arasında varsayılan, aslında olmayan duvar yıkıldı. Tıpkı Berlin duvarlarının yıkılışı gibi. Berlin duvarlarını ördüren zihniyet değişince, bu duvarları ören insanların çocukları ya da torunları o zihniyeti doğru bulmadıkları için duvarları da yıktı.

Yapılmak istenen şey, bilimler aracılığıyla eninde sonunda insanı, bireyi özgürleştirerek toplumların ayakta kalmasını sağlamak; başka insanların da daha iyi yaşamalarına olanak sağlamaktır. Bu arada iyinin kötüye yenilmesini engellemek, halkının haksıza tutsak olmasını ortadan kaldırmak gibi soylu düşüncelerin toplumda egemen olmasını gerçekleştirmek için, bilimsel tartışma ortamını sürekli özgür kılmak da gerekmektedir.

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yine de bir yandan doğa, bir yandan da toplum yasaları bilimin söylediklerini bir yana itiyor; insanlar öldürülüyor; kötü, bir süre için galip gelebiliyor;haksız olan kazanabiliyor; kısaca, soysuz düşünceler egemen olmuş gibi görünüyor.

Bu ikilemin bir gün çözülebileceğine inanmak, insanı, geleceğe umutla baktırıyor.

Bireysel Özgürlük ve Toplum

Bundan otuz yıl önce, kütüphane bilimiyle karşılaştığımda, böyle bir bilimin varlığından haberdar olmadığım için, bireyi ihtiyaç duyduğu bilgiye ulaştırmanın, bireyi özgür, toplumu bilinçli yapmak anlamına geldiğini henüz algılamamış, bu günkü kadar anlayamamıştım.

Özgür insan hayata her gün yeniden başlayabilir, bilinçli toplum varlığını her türlü tehlikeye karşı koruyabilecek bilgiyi ve gücü kendinde her zaman bulabilir. Özgür insan ve bilinçli toplum hazırlamanın yolu da kütüphane, bilgi ve iletişim bilimlerinden geçerse bu iş daha kısa zamanda başarılabilir kanısındayım.

Bu kanımın nedenlerini açıklamadan önce başımdan geçen iki olayı anlatmalıyım:

1982'de Frankfurt hava alanındaydım. 30 dakika sonra Londra'ya uçacaktım. Tam o sırada benim için çok önemli bir kişiye rasladım. Biletimi erteletebilirsem Frankfurt'ta bir gün daha kalmaya karar verdim. İlgili görevliye sordum. Tabiî olabilir, dedi. İşimi bitirdim,ertesi gün yoluma devam ettim.

1984'te bir seminere katılmak için Moskova'ya giderken, uçak biletimi almadan önce Konsolosluğa 10 gün orada neler yapmak istediğimi bildirdim. Leningrad'da -bu günkü St. Petersburg'a- gidip gitmeyeceğim sorulduğunda,

— Zamanım yok, param yetişmeyebilir, dedim. Fakat orada iken, gidebileceğim ortaya çıkınca, Rus meslekdaşların tüm uğraşlarına rağmen bilet ve yer bulunamadı. Üzüldüğümü gören bir kütüphaneci,

— Bizimkilere İstanbul'dayken söyleyebilseydiniz olurdu bu iş, dedi.Yurda dönerken de alabilecek bir hediye bulamadığım için artan paramı geri getirdim.

Bu iki olaydan konumla ilgili olarak çıkardığım sonuç şudur: Frankfurt'ta seyahat planımı kolayca değiştirebildim; özgür olduğumu algıladım. Moskova'da planımı değiştiremedim, özgür olduğumu his edemedim. St. Petersburg'u göremedim, cebimdeki parayı da orada harcayamadım.

Öyleyse konumuz olan bilimler arasındaki ilk ilişkinin özgür insan, bilinçli toplum yetiştirme amacında yattığını söyleyebilirim. Kütüphane bilimi, bilgi bilimi ve iletişim bilimi insanlara, doğru olanı bildirmek, buldurmak ve bu doğru bilgileri amaçlarına yönelik olarak kullandırmak yoluyla bu amaca ulaşmak isterler.

Bildirmek ve Bilgilendirmek

İkinci ilişkiyi irdelemeğe çalışırken bilgilenme işi ve bilgilendirme hizmeti üzerinde biraz durmak, bu iş ve hizmet içindeki iletişimin kökenine biraz dikkat çekmek zorundayım.

Bu günkü fiziko-kimyacılara göre madde ve enerji evrenin temelinde yatan varlık nedenidir. Maddenin enerjiye, enerjinin maddeye dönüşebilmesi için birbirlerinden haberdar olması, birbirlerini bilmesi gerekir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Benim aradığım ilişkide madde insan beyni, enerji de bilgidir. beynin, bilgi üretebilmesi, bunu söze veya yazıya dökebilmesi için sürekli bilgi alması gerekir. Üzerinde durduğum bilim alanları hep öğrenmeğe, anlamaya ve tepki vermeğe yönelik iş, işlem ve yöntemleri kullanır. Eninde sonunda değişik yol ve yöntemlerle bir beyinden bir başka beyine ulaştırılan bilgidir, söz konusu olan.

En basit kütüphane işlerinden, en güç belgelendirme ve bilgilendirme hizmetlerinin verilmesi için gerekli işlemlere dek, kütüphanelerde yapılan konuşma, yazışma, bibliyografik tanım, katalog, sergi, toplantı ve gösteriler hep bir bilginin ya da bilgiler demetinin, ilgilisine sunulması, onunla haşır neşir olmasının mümkün kılınması içindir.

Bu etkinliklerin herbirinin kitaplaşması, filme alınması, fotoğrafların çekilmesi, kasetlere kaydedilmesi, compact disklerde toplanmasıyla da gelecek kuşaklara, o günü ve olayı belgeleyen yeni bilgi taşıyıcılarının ortaya çıkarılması gerçekleşir.

İşte bu bilgi taşıyıcıları da ilerde bilimciler için, tüm araştırıcılar için üzerinde inceleme yapılacak tarihsel belgelere dönüşür.

Şimdi ikinci ilişkiyi kurabilirim : Bu bilimler insan beynini bilgilendirerek onun düşünme olanaklarını ve yeteneklerini geliştirir. Gerçekleri göstererek, doğru konuşma becerilerini arttırmaya yardımcı olur. Doğruyu arama ihtiyacını körükler. Tartışma terbiyesi verir. Toplumun ileriye doğru gelişmesini destekler.

Toplumun ilerlemesi, bireyin düşünsel gelişmesi ve doğruları tartışma ortamı da hem zenginleşmenin hem de demokratikleşmenin ön koşuludur. Zenginlik ve demokrasi isteyen herkes bu bilim dallarının gelişmesine elinden geldiğince destek olmalıdır.

Bilginin İletilmesi

Üçüncü ilişki alanı bilginin iletilmesinde karşılaşılan güçlüklerdir. Kütüphanecilik, yayıncılık, yazılı-sözlü ve görüntülü basın, halkla ilişkiler gibi iş sahalarında çalışan meslek elemanları hep aynı güçlükler veya engellerle karşı karşıyadır. Nedir bu engeller? Ben on tür engel saptayabildim. Bunlara yenileri eklenebilir:

1. Yasal engeller : Bir kitabın, yazının, filmin, haberin ya da istatistiğin öğrenilmesinin yasalarla yasaklanmasıdır. Her ülkede az ya da çok vardır.
2. Zaman engeli : Bilgiye ihtiyaç duyulduğu anda bilgi kullanıma hazır değilse, ihtiyaç sahibi zaman kaybeder.
3. Etkinliklik : Elde edilen bilgi, kullanıldığında bir yarar sağlamıyorsa etkin sayılmaz. Oyalayıcı, geriletici hatta aptallaştırıcı olur.
4. Parasal engel : Yarar getirecek bilgiyi ihtiyaç sahibinin para karşılığında elde etmesi gerektiği zaman ortaya çıkar. Para varsa engel ortadan kalkar ama, yoksa ihtiyaç sahibi ilaçsız hastaya döner.
5. Kavram engeli : Kullanıcı ne aradığını doğru söyleyemiyorsa, bilgi veren onun ne dediğini anlayamıyorsa bilgilendirme olamaz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. Yabancı dil engeli : Kullanıcı dilini bilmediği bir kaynaktan yarar-lanamaz.

7. Bilinç engeli : Kullanıcı kendi bilgi ihtiyacının farkında olmadığı veya bu ihtiyacın özel bir niteliği olduğunun bilincinde olmadığı zaman ortaya çıkar.

8. Titreşim engeli : Günlük dilde buna dalga boyu da denir. Birçok nedenle -örneğin bilgi kaynağı beğenilmediği zamansöyleneni algılayamadığı için kullanıcı bilginin doğruluğuna inanmaz.

9. Ulaşım engeli : Bilgi kullanıcının ulaşamadığı yerdeyse bu engel vardır.

10. İşlem engeli : Bilgi iletme işlemlerinin yetersizliği yüzünden ortaya çıkan bu engel, en çok karşılaşılan engeldir. Kütüphane durmadan büyüyorsa ve gittikçe daha yoğun kullanılıyorsa ne kadar çok iş ve işlemin bir günde bitirilmesi gerektiğini sanıyorum kütüphaneciler, yayıncılar, radyocular, televizyoncular ve halkla ilişkilerciler kadar bilirler.

Bu engellerin herbirinin nedenleri ve sonuçlarıyla birlikte açıklanması ve konumuz olan bilimlerarası karşılaştırılmalı değerlendirilmesinin yapılması bu yazının sınırlarını aşar. Onun için dördüncü ilişkiye geçiyorum.

Çağdaş Bilim Sınıflandırılmasındaki Yer

Bu bilimler çağdaş bilim tasnifi şemalarında birarada gösteriliyor. Sözü uzatmamak için ben, bunlardan yalnızca biri üzerinde duracağım.

Kütaphane-bilgi ve iletişim bilimlerinin yerini arayacağım sınıflandırma dizgesi, 1971 yılında Almanya'da yayınlanan "Doğanın Tekliği" diye türkçeleştirebileceğim "Die Einheit der Natur" adlı kitaptan alınmıştır. Carl Friedrich von Weizsaecker (doğ. 1912) adlı bir Ordinarius Profesöre aittir. Fizik, kuramsal fizik, atom fiziği ve bilim felsefesi yapan bu bilgin, günümüzde kurulmakta olan yeni dünyanın ya da yeniden kurulmakta olan uluslararası siyasal ve ekonomik sistemlerin ihtiyacı olan barış ortamının oluşturulmasına hizmet edecek bilimsel yolları aramaktadır. 1970'li yıllarda yayınladığı kitaplar, bu gün en az 5. baskısını yapmış durumdadır.

Weizsaecker'in tüm bilimlerin gelecekte oynayacakları rolü belirlerken yaptığı sınıflandırma dizgesi şöyledir :

1. Yapısal Bilimler
2. Anorganikler
3. Biyoloji
4. Tıp-Psikoloji-Antropoloji
5. Toplumsal Bilimler
6. Tarihsel Bilimler
7. Din Bilimi
8. Felsefe

Bu dizgedeki her alan, içinde, akraba bilim dallarını bulundurmakta, bunlar arasında geçişler kaçınılmaz görünmektedir. Çünkü, yazımın başında da söylediğim gibi bilimler arasında beton duvarlar yoktur. Konum gereği ben şimdi yal-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nızca yapısal bilimler hakkında söylediklerini ele alacağım. Şu kadarını belirteyim, bu dizge kendisinden öncekilerden farklıdır. Çünkü gelecek göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Olduğu gibi aktarıyorum:

"1. Yapısal Bilimler

Matematiğin bir doğa bilimi mi, yoksa manevi bilim mi olduğu sorusu eksik bir sınıflandırmadan yola çıkıyor. Matematik bir yapısal bilimdir. Yapıları bir soyutluk içinde inceler, bunların hangi nesnelerin yapıları olduğunu, hatta bu nesnelerin aslında var olup olmadığını dikkate almaz.

Bu gün bilimin rolü hakkında açıklamalar yaparken yapısal bilimlerle işe başlamak anlamlıdır. Genel bir yasa arayışı içindeki tek bir durumun soyutlanmasının bilimsel işlemi burada, götürülebildiği en son noktaya ulaştırılmıştır. Bir fizikçi, bir üreme biyoloğu, iktisatçı da aynı matematiği kullanır. Bilimlerin matematikleştirilmesi bu günkü bilimsel gelişmenin bir göstergesidir. Yapısal bilimlerde bilimsel ilerleme bu gün belki de en hızlı ve köktenci olanıdır. İnsanın elindeki ölçümlemelere göre, önümüzdeki yıllarda da hızlanacaktır.

Yapısal bilimler arasında yalnızca kuramsal ve uygulamalı matematik yer almamakta, henüz alanları tamamen belirlenmemiş olan sistem analizi, bilgi kuramı, kibernetik, oyun kuramı gibi kavramlarla belirlenen bilimler de bulunmaktadır. Bunlar matematiğe benzer şekilde çalışır ama zamansal olgulardır. Bu zamansal olgular, insanın verdiği kararlarla, planlamayla ya da yapılanmalarla yani, kurgularla görünürler ve sanki önceden planlanmış veya eninde sonunda tesadüflerle yönlendirilmiş izlenimini bırakırlar. Öyleyse bunlar zamansal değişmenin yansıdığı, yapısal kuramlardır. Bunların en önemli ve en kullanışlı yardımcı aracı bilgisayardır. Onun da kuramı yapısal bilimlerden biridir.

Bir ülkede bilimin ilerlemesini desteklemek isteyen bir kimse, bu bilimleri inatla geliştirmeğe çalışmalıdır, çünkü bunlar aynı zamanda yeni bir bilinç basamağıdır."

Weizsaecker'den aktarmamı burada kesiyorum. kütüphane bilimcileri, bilgi bilimcileri ve iletişim bilimcileri de insanın düşünerek oluşturduğu yapıları, kurguları, olguları v.s. inceler ve bilginin aktarımında karşılaştıkları engelleri ortaya çıkararak, onları ortadan kaldıracak yol ve yöntemleri ararlar.

Artık ülkemizde de onların en kullanışlı aracı bilgisayardır. Sistem analizleri ve istatistikler yaparak bireyin daha kolay bilgilendirilmesine yardımcı olup, toplumun gelişmesine katkıda bulunurlar.

İşte bunlar arasında kurmağa çalıştığım beşinci ilişki de budur. Bilimler arasında kesin sınırlar yoktur ama, bu bilimler, gelecekteki rolleri düşünülürse yapısal bilimlere öteki bilimlerden daha yakın durmaktadır.

İnsanın oluşturduğu, insanın verdiği kararlarla ortaya çıkmış yapılanmalar, taslaklar, planlar, kurgular ve dizgeler bu bilimlerin araştırma konuları olduğu için biraradalar ama, kütüphaneler ve arşivler kurulup işletilemezse öteki bilimler de gelişemiyor. Öteki bilimler geliştikçe de kütüphaneler ve arşivler büyüyor.

Kendime hep sormuşumdur. Acaba Prof. Dr. Hakkı Dursun, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi'nde Kütüphanecilik Bölümü kurulduktan sonra geliştirilmesiyle yakından ilgilenirken, Marmara Üniversitesi'nde Arşiv Bölümü'nün kuruluşuna önayak

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olurken, Türk toplumunun geleceğine, onun gelişmesine ne kadar çok hizmet ettiğini görmek için zamanının az kaldığını biliyor muydu ?

KAYNAKÇA

LAİSİEPEN, KLAUS - ERNST LUTTERBECK - K.H. MEYER UHLENRİED : Grundlagen praktischen Information und Dokumentation. 2. Aufl. München: 1980, Saur. 826 s.

WEİZSAECKER, CARL FRİEDRİCH von : Die Einheit der Natur. München: 1971, Carl Hanser Verlag. 491 s.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYE SELÇUKLULARI'NIN KESTİRDİKLERİ İLK PARALARDAN ÖRNEKLER

COŞKUN ALPTEKİN*

Türkiye Selçukluları'nın ilk kestirdikleri sikkeler, bu sahada çalışan nümizmat ve tarihçilerin hep dikkatlerini mûcip olmuştur. Sebebine gelince, ilk kesilen paraların bir devletin kuruluşunun ve tabii ki bağımsızlığının bir simgesi olmasındandır. Bugüne kadar yapılmış araştırmalarda Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi bir çok bilim adamınca değişik şekillerde verilmektedir. Bu tarihleri, teferruatına girmeden 1075-1092 yılları arasında toplamak mümkündür. Eğer "Anadolu Fâtihi" olarak tanınan I. Süleymanşah'ın ve hatta oğlu I. Kılıç Arslan'ın bir sikkesi bilinmiş olsaydı, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş tarihi bir katiyet arzedebilirdi. Maalesef elimizde böyle bir sikkenin olmayışı, mevcut diğer kaynakların da yetersizliği, değerli bilim adamlarımızı kendilerine göre haklı olarak değişik yorumlar yapmaya sevketmiştir. Hatta ve hatta, bazı yorumlar II. Kılıç Arslan'ın kestirdiği sikkeler üzerine bina edilmiştir. Bütün bu yanılgıların sebeplerinden biri de ülkemizde, bir çok sahanın yanında nümizmatik çalışmalarının eksikliğidir. Son yüzyıl içinde bu konuda çalışmış İsmail Galib, Ahmed Tevhid, Ahmed Ziya, İbrahim Artuk ve isimlerini burada sayamadığım bir çok mümtaz nümizmatlar vardır. Ancak bu kişilerin yapmış olduğu çalışmalar muhtelif yer ve zamanlarda neşredilmiş olup Türkiye Selçuklu paralarını bütünüyle ihtiva etmemektedir. Biz daha önce Büyük Selçuklu paralarını toplu bir halde neşrettik[1]. Türkiye Selçuklu paralarını da neşretmek üzereyiz. Bu arada, Johann-Christoph Hinrichs'in *"Münzen Der Seltschuken Anatoliens"* adlı henüz neşredilmemiş bir çalışmasını da inceleme fırsatını bulduk. Bu çalışmada ilk verilen, ancak şüpheli olduğu belirtilen sikke, I. Kılıç Arslan'a ait olarak gösterilmektedir. Parada basım yeri ve yılı olmayıp sadece "Kılıç Arslan bin Süleyman" ibâresi mevcuttur. Bu paranın I. Kılıç Arslan'a değil III. Kılıç Arslan b. Süleyman'a ait olduğu kanaatinde olduğumuzdan burada dikkate almadık.

Tesbit edebildiğimiz ilk Türkiye Selçukluları paralarına gelince;

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü.

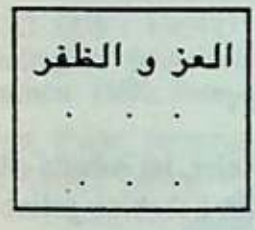
[1] C. Alptekin, "Selçuklu Paraları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (Ankara 1971), 435-591.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

A) RÜKNEDDİN I. MESUD (510-551 / 1116-1156)

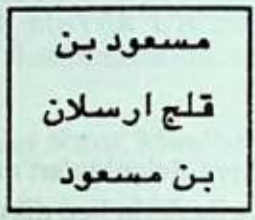
1. Basım yeri ve tarihi silik, bakır.

ön yüz

Çevre: .....

arka yüz

Çevre: ... سنة ... مائة

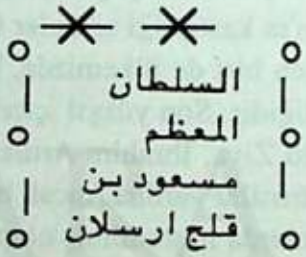
S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, III, (London 1877), 48 no: 91.

2. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 24 mm., 5.5 gr.

ön yüz

İmparator I. Alexius Commenus'un büstü, bir elinde küre diğer elinde Laborum tutmaktadır.

arka yüz

İ. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 350, no: 1059, (Reşat Bey kolleksiyonu no: 705); A. Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiye*, 108 no: 120 (Ancak arka yüzün sol tarafındaki motif yoktur, ayrıca üstteki yıldız tekdir. Yıldız meselesi üzerinde burada kısaca durmak yerinde olacaktır. Türkiye Selçuklu paralarında sıkça rastladığımız altı uçlu yıldız ✶'ın damga olduğu kanaatindeyiz. Gerek Kâşgarlı, gerekse Reşidüddin ile Yazıcızâde'de verilen Kınık boyunun damgaları birbirlerinden farklı görülmektedir, -bkz. F. Sümer, *Oğuzlar* - Büyük Selçukluların paralarında ise ok ve yay " " bulunmaktadır. Yıldız dahil diğerleri de dikkatle incelendiğinde hepsi de üç ana unsurdan oluşmaktadır. Farklılıklarının sadece değişik şekillendirme oldukları kanaatindeyiz.).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 23 mm.

ön yüz — arka yüz

No: 2 gibi — No: 2 gibi

(Yalnız yazıları farklı olup ayrı baskıdır.)

A. Tevhid, 109 no: 1212.

4. Basım yeri kesik, 5.., bakır, 28 mm.

ön yüz — arka yüz

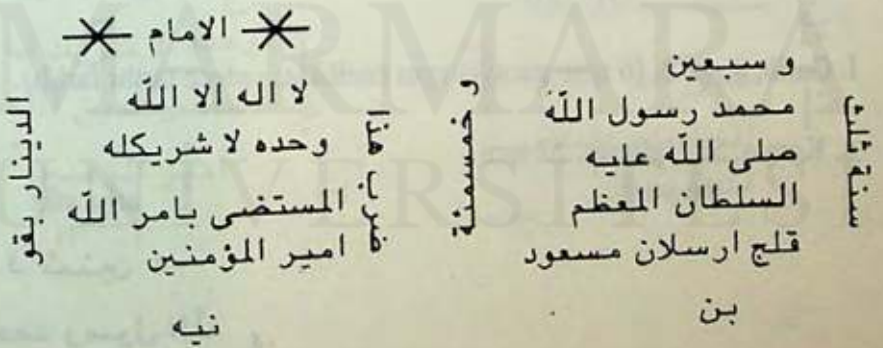

İ. Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiye*, (İstanbul 1309), 2 no: 1.

B) İZZEDDİN II. KILIÇ ARSLAN (551-588 / 1156-1192)

5. Konya, 573, altın, 23 mm., 4.20 gr.

ön yüz — arka yüz

İ. Artuk, *aynı eser* , I, 350, no: 1060; ayrıca bkz. aynı müellif, "Abbasi ve Anadolu Selçuklularına ait iki eşsiz Dinar", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, sayı VIII, 46. (Bu para merhum İ. Artuk'un belirttiği gibi günümüze gelen eşsiz paraların ilklerindendir. Para üzerindeki yazılardan da anlaşılacağı üzere, Abbasi halîfesinin adının bulunması Türkiye Selçuklu Devleti'nin Sünnî İslâm âlemince tanınması anlamına da gelmektedir. Ayrıca Büyük Selçuklular'ın kestirdikleri klasik İslâmî tarzdaki dinarlara uygunluk arzetmektedir.)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6. Konya, [5]80, bakır, 22 mm.

ön yüz

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
الناصر لدين الله
امير المؤمنين

ضرب هذا

arka yüz

ثمنين
محمد رسول الله
صلى الله عليه
السلطان المعظم
قلج ارسلان

[خمس] و ثمنين

سنه

A. Tevhid, 112 no: 124 (Bu bakır paranın gümüş paraları taklîden kesilmiş olduğunu A. Tevhid kaydetmektedir.)

7. Konya, 581, gümüş, 22 mm.

ön yüz

الامام
لا اله الا الله
وحده لا شريكله
الناصر لدين الله
امير المؤمنين

ضرب هذا

arka yüz

و ثمنين و
محمد رسول الله
صلى الله عليه
السلطان المعظم
قلج ارس لان

خمس

سنه احدى

İ. Galib, 4 no: 2. (6 nolu parayla aynı özellikte, sadece tarihi farklı).

8. Konya, 582, gümüş, 22 mm.

ön yüz

no: 7 gibi

arka yüz

و ثمنين و
محمد رسول الله
صلى الله عليه
السلطان المعظم
قلج ارس لان

خمس

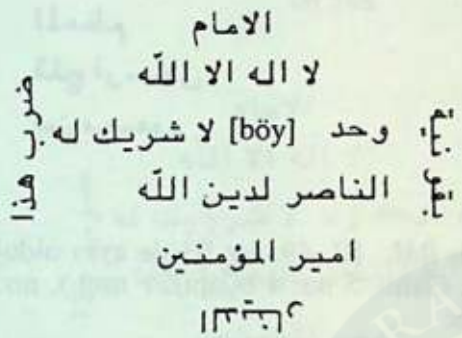
سنه اثنين

İ. Galib, 4 no: 3.

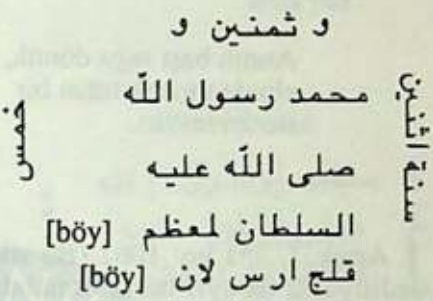
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

9. Konya, 582, gümüş

ön yüz

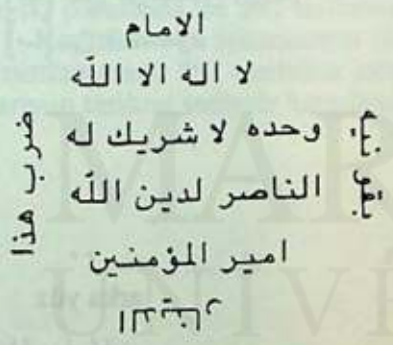
arka yüz

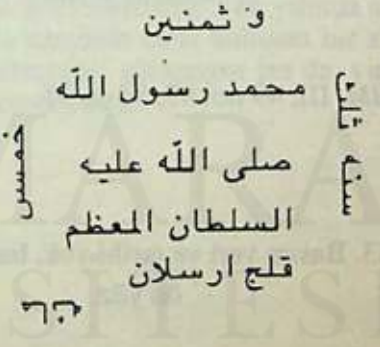
S. Lane-Poole, *BM*, III, 48 no: 92.

10. Konya, 583, gümüş, 24 mm.

ön yüz

arka yüz

A. Tevhid, 111 no: 123.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

11. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 18 mm, 3.85 gr.

ön yüz

Atının başı sağa dönük, elinde mızrak tutan bir süvâri tasviri.

arka yüz

السلطان
المعظم
قلج ارسلان
بن مسعود

İ. Artuk, I, 351 no: 1062 (Bu sikkenin *BM*, III, 49, no: 93 ile aynı olduğu kaydediliyorsa da ayrı baskı olmalıdır); İ. Galib, 5 no: 4 (Çapı 21 mm.), no: 5 (Çapı 22 mm.); A. Tevhid, 111 no: 125-126.

12.

ön yüz

Elinde mızrak tutan bir atlı, atlının başının arkasında yıldız (?)

arka yüz

السلطان
[ا] لمعظم
[قـ] لج لرسلان [böy]
[بـ] ن مسعود

BM, III, 49 no: 93, 94 ve 95.

13. Basım yeri ve tarihi yok, bakır, 20 mm.

ön yüz

no: 11 gibi

arka yüz

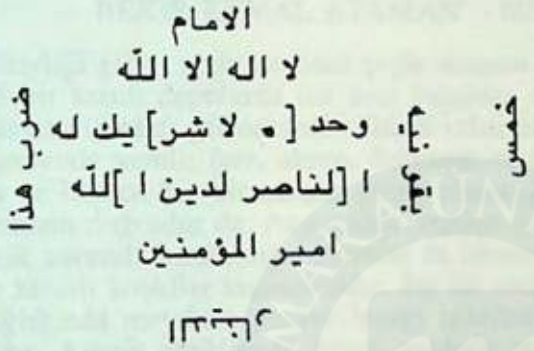
السلطان
المعظم
قلج ارسلان بن
مسعود

A. Tevhid, 113 no: 127, 128 (Bu sikkenin aynı olan, fakat değişik baskı üç adet para daha Tevhid Bey'in kataloğunda yer almaktadır. Bunlar no: 129 yazı farkı, 21 mm; no: 130, 21 mm., keza yazı farkı ve no: 131, 23 mm. şekli beyzî olup yazıları kısmen kesiktir).

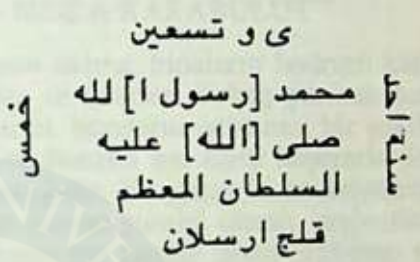
MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

14. Konya, 591*, gümüş, 25 mm.

ön yüz

arka yüz

A. Tevhid, 110 no: 122 * (A. Tevhid Bey bu sikkenin tarihinin 571 olması gerektiğini ve 591 tarihinin yanlışlıkla yazılmış olduğunu, ayrıca bu tarihte II. Kılıç Arslan'ın hayatta olmadığını belirtmektedir. Daha önceki araştırmalarımızda, bir sultanın ölümünden sonra da adına para kesilmiş olduğuna bir kaç kez rastladık. Bunun yanı sıra II. Kılıç Arslan'dan sonra saltanatı elde eden I. Keyhüsrev'in adına kestirdiği sikkeler incelendiğinde; bunların pekçoğunun tarihsiz olduğu, iki parasında ise 592 tarihinin bulunduğu görülmektedir. 588 yılında sultan olan I. Keyhüsrev'in saltanatının ilk üç yılında üzerinde tarih bulunan bir sikkesine rastlamamız, 591 tarihinin mümkün olabileceğini gösteriyor ise de, yine de bu paranın tarihini tedbirle karşılamamız gerekmektedir).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ARŞİVCİLİK MESLEK HASTALIKLARI

BEKİR KEMAL ATAMAN* - NEJLA KARABULUT**

Bilindiği gibi, arşiv denince çoğu insanın aklına, binaların bodrum katlarındaki bir kısım depolarda üst üste yığılmış ve üzerleri birkaç parmak tozla kaplı kağıt yığınları gelmektedir. Genel izlenim, buraların istisnasız bir şekilde aşırı derecede nemli; fare, akrep, örümcek ve benzeri her türlü haşeratla dolu olduğu ve hemen hiç bir zaman güneş almadığıdır. Ne yazık ki bu izlenimler çoğu zaman doğrudur da. Arşivciliğe verilen öneme paralel olarak, arşivcilerin çalışmak zorunda bırakıldığı ortamlar da hemen her zaman insan sağlığına son derece zararlı koşullar taşımaktadır. Bu tür ortam ve koşullarda çalışmanın insan sağlığında meydana getirebileceği tahribat, bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Ancak görüleceği üzere, aşağıda anlatılanların çoğu, yüksek standartlı bir arşiv hizmeti ile giderilebilecek türdendir. Dolayısıyla, çalıştığımız kuruluşaki yöneticileri suçlamaya başlamadan, biz arşivcilerin iğneyi önce kendimize batırmamız gerekmektedir. Gerek kendi sağlığımız, gerek verdiğimiz hizmetin kalitesi gerekse meslek ahlakı açısından arşivcilik standartların yükseltilmesi öncelikle kendi boynumuzun borcudur. Bizler kendi işimizi önemsediğimiz, verdiğimiz hizmetin kalite ve standardını yüksek tuttuğumuz takdirde, yöneticilerin arşiv ve arşivciliğe vereceği önem de artacaktır. Aksi takdirde, gerek fiili çalışma ortamı gerek gördüğümüz saygı, gerekse ücret olarak tozlu ve nemli bodrum katlarından yukarı çıkamadığımız gibi sağlığımızı da kaybetmek kaçınılmaz olacaktır.

GÖĞÜS HASTALIKLARI VE SOLUNUM YOLU ALERJİLERİ

Tüberküloz (verem): Nemli ve güneş ışığı almayan ortamlarda çalışanlarda daha çok görülen, bulaşıcı ve tedavi edilmezse öldürücü bir akciğer hastalığıdır. *Belirtileri:* Kuru öksürük, balgamda kan, halsizlik, iştahsızlık, gece terlemeleri, uzun süreli hafif ateş.

Bronşial astım: Tozlu ve nemli ortamlarda çalışanlarda daha sık görülen bir nefes darlığı türüdür. Nefes genellikle hırıltılıdır.

Bronşit: akciğerlerin iltihabik bir hastalığıdır. Bir seferlik görüldüğü durumlar akut bronşit, sürekli tekrarladığı durumlar kronik bronşit olarak adlandırılır. *Belirtileri:* Şiddetli öksürük, balgam ve ateş.

Pnömokonyozlar: Dış ortamdan gelen toz ve benzeri parçacıkların nefes yoluyla akciğerlere ulaşması sonucu ortaya çıkan tahribat türlerine verilen genel addır. *Belirtileri:* Pnömokonyoz türüne göre değişir. Genellikle nefes darlığı, öksürük, halsizlik, kilo kaybı şeklindedir.

---

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü Öğretim Görevlisi
** Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü Öğrencisi

Alerjiler: İnsanların yaşadığı yerlerdeki toz yığınları içinde yaşayan mikroskobik bir canlı türü olan akarların (mites), dumanın veya rutubetli ortamlarda oluşan küf ve mantarların, bunlara karşı duyarlılığı olanlarda yol açtığı solunum yolu hastalıklarıdır. Çoğunlukla bronşial astım, alerjik rinit (burun akması/tıkanması) veya hapşırma krizleri şeklinde görülür.

Yapısal önlemler: Depolar,

- Toz, su ve neme karşı izole edilmeli,
- Klima sistemleriyle donatılmalı,
- Güneş ışığı alacak şekilde inşa edilmeli, ancak ultraviyole ışınları evrak üzerinde zararlı olduğundan gölgelik, siperlik veya filtreler yoluyla direkt güneş ışığının evraklara ulaşması önlenmelidir. Ultraviyole ışınlarının, tüberküloz mikrobunu önleyici özelliği bulunmasına karşın, arşiv ortamında bulunmasına izin verilemeyeceğinden, bu konuda aşağıdaki genel önlemlere başvurulmalıdır.

Genel önlemler: Depolar,

- Sık sık havalandırılmalı,
- Sabit ısı ve nem koşullarının sağlanması için gerekli önlemler alınmalı,
- Sürekli olarak temiz tutulmalı,
- Temizlik için yüksek devirli ve tercihan sulu sistem elektrik süpürgeleri kullanılmalı,
- Yerler, raflar, dolap tepeleri ve kutular hergün nemli bezle silinmeli,
- Temizlikte kolaylık olması ve toz oranının azaltılması için yerler kolaylıkla paspas yapılabilir nitelikte olmalı ve halı ile kaplanmamalı,
- Evraklar kutular içinde muhafaza edilmeli,
- Gerek temizlik yaparken, gerekse evraklar üzerinde çalışırken toz maskesi kullanılmalı,
- Bürolarda elektrikli hava temizleyici cihazların kullanılması düşünülmeli,
- Tüberküloza karşı, arşiv personeli sistematik olarak taşıyıcılık muayenesinden geçirilmeli,
- Fare ve haşerata karşı, depo ve bürolara yiyecek maddesi sokulması yasaklanmalıdır.

DERİ HASTALIKLARI VE CİLT ALERJİLERİ

Atopik dermatitler: Kağıt malzeme üzerinde biriken tozlarda daha sık görülen dermatofegoides pteronissus ve dermatofegoides farüne isimli iki farklı cins mikroskobik canlının (akar türünün) yol açtığı alerjik deri hastalıklarının genel adıdır. Nemli ortamlardaki küf ve mantarlar da benzer hastalıklara yol açabilir. Özellikle genetik (ırsi) ve çevre faktörleri nedeniyle alerjik bünyeye sahip olanlarda hastalığa yakalanma oranı daha yüksektir. *Belirtileri:* Kaşıntı, deri döküntüleri.

Ürtiker: Atopik dermatitlerle aynı sebeplerle ortaya çıkabilen bir deri hastalığıdır. *Belirtileri:* Tek veya yaygın beyazdan açık pembe renge kadar orta derecede kaşıntı. Hastalıklı bölge gergindir, kaşıntı sırasında tahriş edilmemelidir!

Alerjik konjüktivit: Tozlu ortamlardan kaynaklanan bir göz çevresi iltihabıdır. *Belirtileri:* Göz çevresinde kaşıntı, sulanma, şişme ve kızarıklık.

Yapısal önlemler: Göğüs hastalıkları için alınacak önlemlerle aynıdır.

Genel önlemler: Göğüs hastalıkları için alınacak önlemlere ek olarak:

- Giysi ve vücut temizliğine dikkat edilmeli, bu amaçla
- Tozlu malzemeyle çalışırken önlük ve eldiven giyilmeli ve bunlar sık sık değiştirilmeli ya da yıkanmalıdır,
- Vücudun tozla temas eden kısımları bol su ve sabunla yıkanmalı, ancak cildin sık yıkama nedeniyle kurumasını engellemek için yıkama sonrasında nemlendirici krem kullanılmalıdır.

ORTOPEDİ VE KAS HASTALIKLARI

Disk kayması, bel fıtığı: Bel ve sırt kaslarının hatalı duruş ve zorlayıcı hareketler nedeniyle zayıf kalması sonucu ortaya çıkabilecek ağrılı omurga hastalıklarıdır. Omurlar arasındaki yarı yumuşak dokuların (kıkırdakların) aşınma veya başka sebeplerle hasar görmesi sonucu, omurların omurilikten çıkan sinirleri sıkıştırmasıyla ortaya çıkar ve felce kadar varabilir. *Belirtileri:* Bel ve bacakta ağrı.

Fibrosit: Aynı kasların uzun süreli kullanımı sonucunda yumuşak dokularda (kaslarda) meydana gelebilecek lokal (bölgesel) sertlikler. *Belirtileri:* Ağrılı adale kasılmaları.

Tenosinovit: Masa başında, özellikle bilgisayar başında uzun süreli çalışanlarda, el, kol, omuz ve sırt adalelerindeki yorgunluğa ve sinir sıkışmalarına bağlı olarak görülen kas hastalığı. *Belirtileri:* Ağrı ve şişme.

Romatizma: Çok çeşitli türleri vardır. Genel hatlarıyla, rutubet ve soğuk havanın ciltteki ağrıya duyarlı algılayıcıları uyarması ve bunun omurilik aracılığıyla beyne iletilmesiyle algılanan ağrılı durum olarak nitelendirilebilir.

Genel önlemler: Aşağıda sıralanan spesifik önlemlere ek olarak,

- Ağır iş yapılmaması,
- Mümkün olduğu takdirde, yorgunluğu hissetmeden önce bir işten diğerine geçilmesi,
- Bütün gün büroda çalışanların fırsat buldukça kalkıp etrafta dolaşması (ama işten kaytarması değil!),
- Düzenli olarak egzersiz ve spor yaparak kasların güçlendirilmesi,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

. Yorgunluk hissedilmeye başlandığı anda masaj yapılarak kasların gevşetilmesi,

. Sürekli masa başında, özellikle bilgisayar ekranı karşısında çalışanların 20-30 dakikada bir 15-20 saniye süreyle uzak mesafelere bakarak gözlerini dinlendirmesi,

. Boyun, kol, bel, sırt ve bacak ağrıları başlamışsa, bir fizik tedavi uzmanının önereceği kas güçlendirme egzersizlerinin düzenli olarak yapılması tavsiye edilir.

Yük kaldırır ve taşırken: Sırt ve bel kasları yapı itibarıyla ağır yük kaldırmaya uygun değildir, daha çok vücudun öne eğilip kaldırılması işlevlerini yürütürler. Dolayısıyla,

. Yerden kaldırılacak bir yükün yükü, sırt ve bel kaslarına değil, bu işe daha uygun olan bacak kaslarına bindirilmelidir. Bu iş için, dizler bükülerek yere çömelinmeli, yük iki elle kavranıp vücuda yakın tutularak ve bacak adaleleri kullanılarak kaldırılmalı,

. Ani hareketlerden kaçınılmalı,

. Ağır yükler belden yukarı bir seviyeye kaldırılmaya çalışılmamalı,

. Elle yük taşıma sırasında vücudun tek tarafı kullanılmamalı, yük mümkün olduğu kadar eşit bir şekilde bölünerek her iki kola dolayısıyla vücudun iki yanına dengeli bir şekilde dağıtılmalı,

. Uzun mesafe taşınacak veya ağır yükler için taşıma arabası kullanılmalıdır.

Yüksek raflara uzanır veya bakarken:

. Baş hizasından yukarıdaki bir rafa uzanmak veya bakmak gerektiğinde basamak veya merdiven kullanılmalı,

. Çene (yukarı değil) bükük ve arkaya çekik tutulmalıdır.

Ayakta çalışırken:

. Bel düz ve dik tutulmalı,

. Beldeki çöküklüğü hafifletmek için, ayaklar 25-30 cm yükseklikte tabure veya benzeri bir nesne üzerinde değiştirilerek dinlendirilmeli,

. Bayanlar için orta yükseklikteki topuklar tercih edilmeli, topuksuz veya aşırı yüksek topuklu ayakkabılardan kaçınılmalıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Otururken:

- Sert bir sandalyede, omurga sandalye arkalığına dayanacak şekilde dik olarak oturulmalı,
- Vücut gevşemeye bırakılmamalı,
- Bir veya iki diz, kalça hizasından yukarıda olmalı,
- Kısa dinlenme süreleri için koltuklu sandalyeler tercih edilmelidir.

Bilgisayar başında çalışırken:

- Klavyenin tuşları hafif olmalı,
- El bilekleri masadan destek almalı,
- Mümkünse iki parçaya ayrılabilen (ergonomik) klavye kullanılmalı,
- Aralıksız uzun süre çalışmamalı,
- Uzun süreli oturmalarda vücudu yormayacak ergonomik (insan vücudunun boyutlarına ve organların çalışma sistemine uygun) tasarımlı sandalye ve bilgisayar masaları tercih edilmeli,
- Zaman zaman kollar iki yana sallandırılarak, omuzlar ayrı ayrı kendi ekseni etrafında döndürülerek ve bacaklar uzatılıp gerilerek masa başı egzersizler yapılmalıdır.

PSİKOLOJİK RAHATSIZLIKLAR

Depresyon: Kapalı, karanlık, tekdüze ortamlarda sıkıcı işler yapan insanlarda sıkça görülür. *Belirtileri:* Dikkatte azalma, hayattan zevk almama, karamsarlık, uyku ve iştahta azalma, yorgunluk, sürekli ağlama.

Yapısal önlemler:

- Çalışma mekanları aydınlık, ferah ve mutlaka güneş ışığı alacak şekilde düzenlenmeli (ancak yukarıda belirtildiği üzere güneş ışığının doğrudan gelişine izin verilmemeli),
- Ortam klima cihazlarıyla donatılmalıdır.
- İleri teknoloji ürünü ekipmanla çalışmanın da iş verimini arttırdığı gözlemlenmiştir.

Genel önlemler:

- Ortam sık sık havalandırılarak içerideki havanın temiz olması sağlanmalı,
- Tekdüzeliği kırmak için farklı, canlı ve parlak renkler kullanılmalı (örneğin her depo katında farklı bir renk, her katta raf bloklarının ağırlıklarına göre farklı farklı renkler kullanılması düşünülebilir),

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

- Depolarda ana koridor ışıkları sürekli açık tutulmalı, yan koridor ışıkları gerektikçe açılabilir şekilde düzenlenmeli,
- Uygun yerlere (depolar dahil) çiçekler/bitkiler konmalı ancak haşerata karşı ilaçlanması ihmal edilmemeli,
- Depolar başta olmak üzere, görece sıkıcı mekanlara müzik yayını yapılmalı (arabesk müziğin kişiyi karamsarlığa ittiği, klasik müziğin dinlendirici–uyutucu değil, pop müziğin canlandırıcı etkisi olduğu saptanmıştır),
- Uzun züreli çalışma halinde, depo işlerinin fiziki yorgunluğa, kullanıcı müracaat bankolarının ruhi yorgunluğa, masa başı işlerinin akli yorgunluğa yol açtığı tespit edildiğinden, personelin 1-2 hafta aralıklarla rotasyona tabi tutularak farklı birimlerde çalışması sağlanmalı,
- Personelin diğer mesai arkadaşlarıyla görüş alış-verişinde bulunabileceği yemek/çay salonu gibi mekanlar yaratılarak günde 3-4 kez bu mekanlara çıkışı sağlanmalıdır.

Görüldüğü üzere, arşivcilik meslek hastalıklarından korunmak için alınacak genel önlemlerin tümü, biz arşivciler tarafından kendi imkanlarımızla ve çoğu zaman kendi kendimize alacağımız önlemlerden ibarettir. Bu nedenle, öncelikle kendi sağlığımızı ve evraklarımızı korumak, sonrasında ise üst yönetim ve diğer birimlerden beklediğimiz itibarı yükseltmek için yapmamız gereken şey, mesleğimizi hakkıyla yerine getirerek bulunduğumuz kuruluşta uygulanan arşiv ve arşivcilik standartlarını yükseltmektir. O halde, sağlıklı ve itibarlı bir meslek grubu oluşturmak için kolları sıvamaya ne dersiniz?

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKÇA

"Bel ağrıları için egzersizler." Paraflon/Paraflex hasta bilgilendirme broşürü.

COLLIER, J.A.B., J. M. LONGMORE ve J.H. HARVEY. **Oxford Klinik Dallar Elkitabı.** Çev. Muzaffer Tuzcu ve Suna Tuzcu. Cilt: 1. İstanbul: Yüce Yay.: 1992.

DUNAGAN, William Claiborne ve Michael L. Rinder. **Tedavi Elkitabı.** 26. baskı. Çev. Ed. Tevfik Pınar. 2 cilt. Ankara: TURDAV Yay. 1992.

HETTENKOFER, Hans-Jürgen. **Romatoloji: Diagnostik-Klinik-Terapi.** İstanbul: Arkadaş Tıp Kitapları, 1986.

HOPE, R.A. ve diğ. **Oxford Klinik Elkitabı.** Çev. Muzaffer Tuzcu ve Suna Tuzcu. Cilt: 1. İstanbul: Yüce Yay., 1992.

İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları Cilt: 3, Hareket Sistemi Hastalıkları. Düzenleyen O[rhan] Yenal. İstanbul: Sermet Matbaası, 1974.

İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları Cilt: 6, Göğüs Hastalıkları. Düzenleyen Alaattin Vardar. İstanbul: Sermet Matbaası, 1975.

İstanbul Tıp Fakültesi Klinik Ders Kitapları Cilt: 7, Psikiyatri. Düzenleyen Selim Özaydın. İstanbul: Sermet matbaası, 1975.

KIRÇIN, Necip. "Bilgisayar, Sağlık ve Ekonomi," **Byte Türkiye.** s. 1 (Şubat 1994): 175-177.

SCHÄFFLER, Arne, Jörg BRAUN ve Ulrich RENZ. **Klinik Muayene, Tanı, Tedavi, Acil Kılavuzu: İç Hastalıkları.** 4. Gen. Bas. Çev. ve Uyarlama Barbaros İrdelmen. İstanbul: Yüce yay., 1993.

SUNAR, Altuğ Şenocak. **Otolarengoloji: Kulak Burun Boğaz Hastalıkları Ders Kitabı,** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay. 1979.

VIDINEL, İlhan. **Akciğer Hastalıkları.** İzmir: Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi yay., 1989.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA UNIVERSITESI 1883
MARMARA
UNIVERSITESI

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÜLKEMİZDE ALICI ORTAMLARIN ÇEVRE KİRLİLİĞİNDEN KORUNMASI

Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın anısına ithaf edilmiştir.

ADNAN AYDIN*

Çevre sağlığının ve çevrenin korunması geniş kapsamda, planlama, uygulama, sonuçlandırma, koruma ve bu uygulamalarda ve kontrollerde süreklilik gerektiren faaliyetleri içine alır. Çevre Bakanlığı bu açıdan büyük bir ümit kaynağıdır. Ancak, ortaya çıkacak doğrudan ve doğrudan olmayan çevre sorunlarının tek başına Çevre Bakanlığı'nın gayretleriyle giderilmesini beklemek ve Bakanlığın fonksiyonlarını onun imkanları ile sınırlı kılmak veyahut dolaylı olarak dahi olsa bu Bakanlığın faaliyetlerinin etkinliğinin azalmasına yolaçacak şekilde sorunlara ilgisiz kalmak kesinlikle sakınılması gereken yaklaşımlardır. Bu yüzden, her Bakanlık kendi ilgi alanına giren konularda Çevre Bakanlığı ile muhakkak görüş alışverişinde bulunmalı ve çok özel konular dışında kararlarda gerçek bir uyum görülmelidir.

Ülkemizin zenginlikleri, üzerinde yaşadığımız toprağın, kullandığımız suyun ve havanın sağlıklı bir doğal yapıya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu zenginliğin farkına varılması için, onların kaybedilmesi şart değildir. Doğal yapıyı tahrip edici bir takım uygulamalara yapılacak gözyummaları ve hatta teşvik etmeleri gelecek kuşakların iyi anmaları mümkün değildir. O halde, doğal çevreyi korumada ve en iyi şekilde kullanmada alınacak tedbirleri her kesimin tarafsız ve gerçekci olarak ortaya koyması gerekmektedir.

Kirlenen ortamlar hava, su ve toprak alıcı ortamlar olduğuna göre, çevre korunumunu her üç ortama göre ayrı ayrı ifade etmek mümkündür. Ancak, özellikleri gereği olarak, su ve toprak alıcı ortamlarını su havzası bazında elde etmek hava alıcı ortamını ayrı değerlendirmek daha elverişli olmaktadır. Bütün bu ayrıma rağmen ve bu ayrımı yazımızın ikinci bölümüne bırakarak, ülkemizde her üç ortamın korunumunu ilgilendiren ortak uygulamalara ve kararlara ihtiyaç vardır. Alınmasında fayda gördüğümüz bu ortak amaçlı uygulama ve kararlar aşağıda özetlenmiştir.

1. Çevrenin korunumu ile ilgili her meslek dalında ihtiyaç duyulan insan gücü yetiştirilmelidir. Bu insan gücü değişik meslek alanlarında kazandıkları diploma üzerinde çevre sorunlarını ilgilendiren konularda yüksek lisans veya doktoralı elemanlardan oluşmalıdır. Bu amaçla, Üniversitelerde mevcut Çevre Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezleri, Y. Lisans ve Doktora öğrenimi yapabilen Enstitüler haline dönüştürülmelidir. Veya Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler Enstitülerinde Çevre Bilimleri Y. Lisans ve Doktorası öğretimi başlatılmalıdır.

2. Çevre Bakanlığı teşkilatlanmasını en hızlı bir şekilde bitirmelidir.

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü

3. Kıyı Kanunu gibi bazı kanunların uygulanabilirliği bir çok Bakanlığın yüksek derecede işbirliğini gerektirmektedir. Bu işbirliği sağlanmalıdır.

4. Ülkemizde Çevre Kanunu ile Sağlık Kanunu birlikte uygulanmalıdır. Her iki Kanuna bağlı Yönetmeliklerin birlikte değerlendirilmesi gereken birçok ortak alanları vardır. Benzer şekilde diğer Bakanlıklara ait bazı Yönetmeliklerin de aynı denetleme sistemi içinde birlikte kullanılabilecekleri, ancak bugün için böyle bir ortak denetlemenin sözkonusu olmadığı bilinmektedir.

5. Ülkemizin topraklarının nasıl, hangi amaçlarla kullanılabileceğini ortaya koyan toprak kullanım kararlarına ihtiyaç vardır. Bu kararların ve toprak kullanım haritalarının oluşturulmasında her türlü fiziksel, sosyal, ekonomik ve ekolojik yaklaşımlar doğru olarak yapılarak en kısa zamanda uygulama aşamasına gelinmelidir. Bunun için, bölgeler ve havzalar, yöre bazına kadar inerek, çevresel etki değerlendirmesine tabi tutulmalıdır.

6. Sanayinin yer seçimi için uygulanmaya başlayan Çevresel Etki Değerlendirmelerinin bu şekilde toprak kullanımının belirlenmesi yolu ile önceden yapılmasının, bugünkü uygulamaya kıyasla çok daha gerçekci ve çevreye en az zarar verici olan Sanayi Bölgeleri'ni oluşturacağı muhakkaktır. Bugün, sanayi bölgelerinin % 90'ı yanlış yerlere kurulmuşlardır. Toprak ve su kullanım haritasının çıkarılması, ülkenin gelişme eğilimlerine ve gelişme yönlerine uygun olarak, ancak olaya çevre insan sağlığı boyutlarını da getirerek sosyal ekonomik ve sınai gelişmenin yönlendirilmesine fırsat tanıyacaktır. Bu yönde verilecek teşvik ve desteklerin yönlendirmeyi hızlandıracağı muhakkaktır.

Ülkemiz havza bazındaki bu bölgelendirmeyle ve korumayla ve yukarıdaki toprak, su kullanımlarının yönlendirilmesiyle ve kontrol altında tutulmasıyla hızlı bir şekilde sorunlara müdahale edebilir ve mevcut gidişin yönünü değiştirebilir.

7. Ülkemizde Çevre Bakanlığı teşkilatından ayrı olarak veya teşkilat içinde ekolojik esasların ve il idare yapısını dikkate alarak belirlenmiş bölgelerde her türlü araştırma ve hatta izleme görevini sürekli olarak yaptıracak, koordine edecek, finanse edecek, bulguları irdeleyecek ve sonuçlarını Çevre Bakanlığı teşkilatına ve vilayet makamlarına aktaracak bir organizasyona ihtiyaç bulunmaktadır. Böyle bir organizasyon yardımı ile kirliliğin kaynakta önlenmesi için bugüne kadar çalışmış ve çalışmakta olan kuruluşların insangücü ve imkanlarını birleştirmek mümkün olabilir.

Bu organizasyonun üst birimi, kıyı kullanımını ve deniz/su/toprak kirliliğini ve hava kirliliğini ilgilendiren konularda ortak karar mercii BÖLGESEL ÇEVRE KORUMA KONSEYİ adı altında kurulmalıdır. Konsey, Bölgedeki veya havzadaki illerin kamu ve yerel yönetim temsilcileri ile Üniversite ve Araştırma Kuruluşlarının temsilcilerinden, Çevre ile ilgili dernek ve vakıf temsilcilerinden ve alanlarında temayüz etmiş araştırıcılardan oluşmalıdır. Kuruluşuna uygun bir yönetim düzenine sahip olmalıdır ve özerk olmalıdır.

Birden fazla ili ilgilendiren kirlenme olaylarında koordinasyonu ve iletişimi sağlamada faydalı olacağına inandığımız bu Konsey, ilgili olduğu konularda kamu ve yerel yönetimlerin uygulamalarından bilgi sahibi olabilmeli, bölgedeki çevre kirlenmesi konularında izleme, kontrol ve bilimsel araştırmalar yapabilmeli, doğal kaynakların düzenlenmesinde ve kullanılmasında öneriler üretmeli, yetki sahibi mercilerle temas kurarak müdahale ve yatırım uygulamasını

isteyebilmeli; koruma altına alınan havzalar hakkında raporlar hazırlayabilmeli, kirlilik kontrol istasyonları kurabilmeli ve ilgililere ve Çevre Bakanlığına karar üretimi için gerekli her türlü veriyi sağlayabilmelidir. Bütün bu faaliyetler için Kanun'la yaratılan bir fonu kullanabilmelidir.

Bölgelerde kurulacak olan bu Konseylerin Üst Kurulu **Çevre Koruma Konseyi** adı altında Çevre Bakanlığı yapısında yer alabilir.

8. Mevcut İmar Yasası, ekolojik denge ve sağlıklı gelişim sağlanması yönünde yeniden düzenlenmelidir. Kent planları, kentlerin bütününü ve çevresini koruyabilen geniş açılı planlar olmalıdır.

9. İşletmelere ruhsat verici Kurumlar arasında koordinasyon bulunmalıdır. Tesislere ruhsat için izin veren merci, karar aşamasında ara kararları veren Kurumların temsilcilerinden oluşan bir Kurul olmalıdır. Bu **Değerlendirme Kurulu,** idari merkezlerde ruhsat veren dairelerdeki teknik kadrolardan ve ara raporları hazırlayan Kuruluş temsilcilerinden oluşmalıdır. Özel teknik kadrosu bulunmayan Kurumlarda, özellikle Özel İdare gibi kuruluşlarda Çevre Kanun ve Yönetmeliklerine göre de ruhsat değerlendirmesi yapılmalıdır.

10. Mahalli Çevre Kurullarında alınan bir çok kararın uygulanmasında gecikmeler ve eksiklikler olduğu ve bu yüzden kısa vadede çözülmesi gerekli birçok sorunun çözülmeksizin daha sonraki dönemlere aktarıldığı ve nihayet çözülmesinin çok güç ve yüksek bedeller karşılığında-sosyal, ekonomik ve sağlık alanlarında-olabileceği gözlenmektedir. Mahalli Çevre Kurulları kararlarının yaptırım gücü belirginleştirilmelidir.

11. Denetleme ve yaptırım görevi bulunan yerel yönetimlerin alınan kararların ve kanun ile yönetmeliklerin uygulanmasında büyük sorumlulukları vardır. Yerel yönetimler verdikleri altyapı, kanalizasyon, çöp toplama gibi hizmetlerde kanun ve yönetmeliklerin kurallarına uymak zorundadırlar. Bir yerel yönetimin evsel atıksularını kontrollu olarak yönetmeliklere uygun şekilde arıtması şarttır. Yerel yönetim kendi kurallarını kendisi koyamaz. Hızlı kentleşme gösteren bölgelerde alıcı su ortamlarının, içme suyu havzalarının korunması konularında, kent içi yeşil alan oranlarının yüksek tutulmasında, hava kirliliğinin engellenmesinde ve çevre sağlığının korunmasında sorumlulukları bulunan yerel yönetimlere bu görevleri yerine getirmemesi durumunda yaptırım ve ceza uygulamasının yapılmasının gereği açıktır.

Hava Alıcı Ortamının Korunması

Ülkemizde özellikle son yirmi yılda varlığını kuvvetle hissettiren hava kirliliği, bugün çok etkin ve yüksekmaliyetli ve hatta sosyal içerikli acil önlemler alınmasını gerektirecek boyutlardadır. Hava kirliliğinin bu boyutlara ulaşmasının nedenleri, şehircilik anlayışımızdaki ve uygulamalardaki yanlışlıklar, sanayi yer seçimindeki ve ek önlemlerindeki hatalar ve eksiklikler, toplu taşımacılığa önem verilmemesi, enerji üretiminde temiz kaynakların kullanılmasındaki yetersizlikler, doğal kaynaklarımızdan temiz yakıt üretim teknolojilerini geliştirmemiş olmamız, enerji tasarrufu önlemlerine büyük oranda uyulmaması, şeklinde sıralanabilir.

Ülkemizde özellikle konutlarda ısınma amaçlı kullanılan linyit kömürlerimizin büyük çoğunluğu düşük kalitelidir. Sanayide kullanılan fuel oil'in yüksek kükürt (% 3-3,5) içeriği ve yanma ürünleri, linyitler gibi hava kirliliğine katkıda

bulunmaktadır. Bu yıl üretimi başlayan ve maksimum % 1,5 kükürt içeren kalorifer yakıtının kullanılması, muhakkak ki, kirlenmeyi azaltacaktır. Bugün bir çözüm olarak ele alınan ithal kömür kullanımının da faydası olduğunu, ancak doğal gaz örneğinde olduğu gibi, dışa ve dövize bağımlılığın sıkıntıları yüzünden önümüzdeki yıllar içinde ülkemiz yakıtlarının en verimli ve en az kirletici olacak şekilde kullanılabilmesini sağlayacak projelerin üretilmesinin şart olduğunu belirtmek gerekir. Yakın gelecekte, Türkiye'de enerji dengesinin oluşumunda düşük kaliteli linyitlerimizin büyük payı olacaktır.

Hava kirliliğinin zararları yalnızca yerleşim birimlerinde olmamakta, atmosferdeki kimyasal reaksiyon ürünleri ile birlikte gaz kirleticiler, orman, çayır gibi doğal bitki örtüsünü, meyve, üzüm ve zeytin, hububat, sebze gibi ziraat ürünlerini, toprağın bileşimini ve dokusunu, göl, akarsu gibi yüzey sularını doğrudan etkilemektedir. Bu etkilerin sonuçları, kısa sürede görülebileceği gibi, uzun bir süre içinde de ortaya çıkabilmektedir.

Ülkemizde hava kirletici kaynaklar büyük oranda yerleşim merkezlerinde bulunmaktadır. Yerleşim merkezlerinin uzağındaki kirletici kaynakları, kendine özgü emisyonları olabilen sanayi tesisleridir. Ülkemizde şehirlerimizin bugünkü fiziki yapısı, kirleticilerle insan sağlığının doğrudan etkileşimine yol açacak niteliktedir. Sanayi tesisleri yerleşim bölgesi içinde düzensiz dağılmışlardır veya sanayi bölgeleri yerleşimlerle tamamen sıkısıkıya çevrilmiştir. Sağlık koruma bandı kavramı uygulanamamaktadır.

Ülkemizde merkezi ısıtmalar yalnızca kooperatif konutlarında ve planlı toplu konutlarda bulunmaktadır.

Şehir ısıtmacılığı kavramı, ülkemizde gelişmemiştir. Şehir ısıtmacılığı planlara konulmasına rağmen, gerçekleşememiştir.Böylece, yerleşimlerde tamamen rastgele dağıtılmış çok sayıda kirletici nokta kaynak, bir başka deyişle "bacalar" ortaya çıkmıştır.

Birinci bölümde sözünü ettiğimiz yerel tedbirler, hava kirliliği sorununun temel çözümlerinde olumlu sonuçlar getirecektir. Bu tedbirlere ek olarak aşağıdaki önlemlerin kısa ve orta vadede gerçekleşmesi gerekmektedir.

Kısa vadeli, acil önlemler

1. Kooperatiflere, kamu ve özel kurumların bina ve lojmanlarına vb. yerlere merkezi ısıtma şartı getirilmelidir.

2. 3000 m^2 den fazla ısıtma alanı bulunan ve doğalgaz kullanmayan binalardaki bacalara kimyasal katkılı sulu bacagazı arıtma sistemi takılması zorunlu hale getirilmelidir.

3. Şehir içinde veya etkileşim bölgelerinde kalan yerlerde sanayinin fuel oil No. 5 veya 6 yerine maksimum % 1,5 kükürtlü kalorifer yakıtı kullanmaları zorunlu kılınmalıdır.

4. İllerde yakılacak yakıtların kalitesi belirlenmeli ve yakıtlara il sınırlarından girişten başlamak üzere tüketieiye kadar Menşei Belgesi ve Yakmaya Uygunluk Belgesi verilmelidir.

5. Gayrisıhhi müesseselerin denetimi, Emisyon iznine sahip olup olmadıkları, hava kirliliğini önleyici ferdi ve genel önmeleri alıp almadıkları açısıdan da sık ve önemle yapılmalıdır.

6. Kontrol ve denetlemeler illerde İl Belediye Başkanlığı, İl Sağlık ve Çevre Müdürlükleri elemanları ve varsa Çevre Bakanlığı teşkilatı elemanları tarafından yapılmalıdır. Bölgesel Çevre Koruma Konseyi araştırma elemanları, bu ekipler içinde yer alabilmelidir.

7. Hava Kalitesinin İyileştirilmesine Yönelik Denetleme Kılavuzu her ilde hazırlanmalıdır.

8. Bir Bölgenin (İl, İlçe, Köy vb.) kirlilik taşıma kapasitesini ölçümlerle tespit ederek, TEMİZ HAVA PLÂNLARI oluşturulmalıdır.

9. Yakma sistemlerinin sürekli bakım altında olduğu denetlenmelidir.

Orta vadeli önlemler

1. Yakıtların kalitesi iyileştirilmelidir.

2. Kalitesiz yakıtlardan enerji üretim proseslerinin geliştirilmesi ve uygulama alanına geçilmesi gerekmektedir.

3. Şehirleşmede kat yüksekliklerinin verilmesinde ve trafiğin yönlendirilmesinde hava kirliliğinin önlenmesi amaçlanmalıdır.

4. İmar planlarında tren, metro vb. toplu taşımacılık faktörü dikkate alınmalıdır.

5. Verimli ve yakıt tasarrufu sağlayan yasal düzenlemelerin güncelleştirilmesi ve ciddi bir şekilde uygulanması gerçekleştirilmelidir. Bu yolla % 50-60 oranlarında yakıt tasarrufu yapılabilir. Yönetmelik düzenlemeleri gerekebilir. Örneğin, ülkemizde duvarlar için ısı geçirgenlik katsayısı "k" 1,0-1,7 w/m^2. K, İsveç'te 0,17 w/m^2. K'dir.

6. Kirliliği yoğun olan eski yerleşim merkezlerine ait bölgelerde doğalgaz kullanımı mümkün değilse, bir kamu arazisine merkezi ısıtma santralı kurularak, uygun izolasyonlu altyapı ve ısı değiştirme ekipmanları kullanarak "Merkezi Küçük Bölge Isıtmacılığı" gerçekleştirilebilir. Bu ısı üretimi ve satış işlemi Belediyeler tarafından yapılabileceği gibi, özel ve diğer tüzel kişilerce de yapılabilmelidir.

7. Kurşunsuz benzin ve onu kullanan araç üretimi teşvik edilmelidir.

Su ve Toprak Alıcı Ortamlarının Korunması

Su ve toprak alıcı ortamlarının korunması Ülkemizde çevre sorunlarının belirginleşmesinde bu yana sürekli olan bir konudur. Çevre Bakanlığı Çevre Koruma Genel Müdürlüğü bu konuda teşkilatlanmakta, projeler üretmektedir.

Su alıcı ortamlarını tuzlu ve tatlı sular olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür. Ancak, kirlenme faktörü her iki ortam için de benzer kaynaklardan ileri gelmektedir ve maalesef yılların getirdiği sorumsuzluklardan kaynaklanan kirlenmeler büyük boyuttadır. Denizler, kirleticileri gözden uzak tutmakta daha elverişli olduğundan kıyılardaki arıtma yapılmaksızın derin deşarj yapılan uzaklaştırma tesisleri yolu ile atıklar yıllardır atılagelmektedir. Herhalde ülke olarak karar vermemiz gereken birinci konu, alıcı ortamları hangi amaçlarla kullanacağımız hususudur. Örneğin Marmara Denizi, deniz değil bir kanalizasyon kanalı ise yıllardır mücadelesini verdiğimiz Marmara Denizi için boşuna çalışmışız demektir. Kuş Cenneti, bu isimle anılmasa idi acaba bugünkü-az ölçüde de olsa-korunabilmiş durumuna sahip olabilecek mi idi? O halde, alıcı ortamların nitelikle-

rini iyi tanımlamak, ve korumayı bu açıdan planlamak gerekli görünmektedir. Aksi halde, su ortamına hatta toprak ortamına basit maddesel görüşle yaklaşanlar önemler alınmasını ve koruma yapılmasını anlayışla karşılamayacaklardır. Onlar için arıtımlar veya bu konudaki alt yatırımlar fazla harcamalar olarak kalacaktır ve önlemlere katkıda bulunmayı sürekli erteleyeceklerdir. Yönetmeliklerin verdiği süre sınırlamalarının bir türlü amacına ulaşmamasının nedeni budur ve maalesef zararlarını insanımız fiilen farkedinceye kadar da devam etmesi mümkündür. İçmesuyu havzalarının korunması için mevcut mevzuatın dahi tam uygulaması yapılmamaktadır. Ayrıca, bu havzaların korunmasını İSKİ ve benzeri kurumların yönergelerine bırakmak doğru da değildir. Çok sık değişen yönergelerin değişen, çelişen veya yürürlükten kaldırılan maddelerini gözlemek mümkündür. Örneğin İSKİ yönergesi her iki yılda bir değişmektedir.

Su ve toprak alıcı ortamlarının izlenmesinde önerdiğim Bölgesel Çevre Koruma Konseyleri'nin çok faydası olacağı inancındayız. İtalya, Hollanda, Çekoslovakya ve Fransa'da da Müstakil İzleme-Koruma Komitelerinin bulunduğunu belirtelim. Rusya'da 1200'ün üzerinde özel alan bulunmaktadır.

Havzaların korunumuna ait mesafeye dayanan sınırlamaların yetersizliği ve uygulamadaki zorluklar gözler önündedir.Önlemler bölümünde sözü edilen gerçekçi belirlemeler gerekmektedir. Kullanımla ilgili ÇED hazırlamasında da fayda vardır.

Bugün İstanbul'un yalnızca içmesuyu koruma havzalarında 1347 adet endüstri tesisi bulunmaktadır. Bu hususlarda ayrıca kaçak inşaat çalışmaları devam etmektedir.

Yeraltı sularının kirlenmesi, yeraltı tabakalaşması ve özellikleri iyi bilinmelen araziye atılan katı atıklarının bozunma ürünlerinin veya aynı zamanda yağmur suları ile çözünen maddelerin veya asidik yağmurlarla ele geçen sızıntı sularının karışması yolu ile olmaktadır.

Ülkemizde evsel ve sınai atıklar ve hatta arıtma tesis atıkları birlikte depolanmaktadır. Kuralları bilinmesine rağmen heriki tür katı atık bileşenlerinin sınıflandırılması ve değerlendirilmesi yapılmamaktadır. Depolama yer seçimlerinin yanlış yapılmış olması, sızıntı suları ile içmesuyu rezervuarlarının ve yeraltı sularının kirlenmesine de yol açmaktadır. Bazı yörelerimizde göl ve göletler de bu yolla tehdit altındadır. Sızıntı suları, toplanarak etkin bir şekilde arıtmaya tabi tutulmadıkça, alıcı ortama verilmeleri mümkün olmayan sulardır. Sızıntı sularının doğrudan toprağa verilmesi halinde toprağın yapısını bozmakta ve aşırı organik yükleme ile sonderece zehirli kimyasallar canlı ortamlarına salınmaktadır.

Yüzeysel içmesuyu kaynaklarına çevre yollarından, otoyollardan araç trafiğinden ileri gelen kirlilikler de sözkonusudur. İstanbul'da bu alanda etkilenen Alibeyköy ve B. Çekmece gölleri bulunmaktadır.

Çevresinde yerleşilen içmesuyu havzalarının kurtarılabilmesi için, mevcut yasa/yönetmelikler ve mevcut durum gözönünde bulundurularak, plânların yeniden ele alınması, plân kararlarına göre yıkım yapılacak kaçak yerleşimlerin programlanması, havzalardaki hazine arazilerinin satışının acilen durdurulması, kamulaştırma programının yapılması, bu arazilerin nasıl değerlendirileceğinin belirlenmesi, muhtemelen bu havzaların "Doğal Park" statüsüne kavuşturulması, havzaların ağaçlandırma ve yeşillendirme çalışmaları gelmektedir. Bu çalışmalar için

Bakanlıklararası ve yerel yönetimleri de içine alan ve zorlayan kararlar üretilmelidir.

Birinci bölümde sözünü ettiğimiz genel tedbirler ve yukarıdaki içmesuyu havzası koruma tedbirlerine ek olarak su ve toprak alıcı ortamlarının korunması için öncelikli tedbirler aşağıda özetlenmiştir.

1. İçmesuyu havzalarındaki mutlak, kısa ve orta mesafeli koruma alanlarındaki evsel ve sınai yapılaşma dondurulmalıdır. Bu yapılar için karar ve programlar üretilmelidir. Sınai yapılaşma koruma alanı dışına çıkarılmalıdır.

2. İçmesuyu havzalarının ve göllerinin koruma alanları jeolojik-jeofizik-jeokimyasal yöntemlerle yeniden belirlenmelidir. Bu alanları içinde yapılaşma veya doğal veya yapay kanallar aracılığı ile kirlilik aktarımı engellenmelidir.

3. a) I. II. ve III. sınıf arazileri toplu konut ve sanayie kesinlikle açılmamalıdır. IV. sınıf arazilerinin toplu konut ve sanayie açılması da ağır şartlara bağlanmalıdır. Açılmış olan arazilerde yapılaşma durdurulmalıdır.

b) I. ve II. sınıf arazilerde açık maden işletmeleri ve toprak sanayii hammaddelerinin üretilmeleri yasaklanmalıdır.

c) Kentlerin gelişmelerine muhatap olan II. sınıf arazinin yeşil alan payı kişi başına 150 m^2 den aşağı olmamalıdır ve ağır şartlara bağlanmalıdır.

4. Kamu yatırımlarının asgari arazi ve doğal kaynak kaybı ile olmasına özen gösterilmelidir. Projelerin hazırlanmasında Çevre Bakanlığının görüşü alınmalıdır.

5. Şehirleşme ve sanayileşmenin etkisinde olan tuz, sodyum sülfat, soda gibi ürünleri üreten göllerin de yeraltı suları ile birlikte koruma altına alınması, bu göllere evsel ve sınai atıkların ulaşmasının engellenmesi lazımdır.

6. Göl, deniz ve akarsular yakınlarındaki eski sınai tesislerin atık sularını tam arıtmaları sağlanmalı, yeni tesis kurulması özellikle göl ve akarsular yakınlarında engellenmelidir. Sanayinin IV. sınıf ve üzerindeki arazide yerleşmesi sağlanmalıdır.

7. Diğer Bakanlıklar ile sıkı işbirliğine giderek toprak özellikleri, erozyon haritalarının çıkarılması, önlemler alınmasında önceliklerin saptanması ve uygulamaya acilen geçilmesi gerekmektedir. Bu amaçla herbir bölgede karar verecek olan Bakanlıklararası Kurulların Bölgesel Çevre Koruma Konseyi ile görüş alışverişinde bulunması ve plânlar üretilmesi gerekmektedir.

8. Çöp depolama ve imha tesisleri ÇED yapılmaksızın kurulmamalıdır. ÇED Yönetmeliğinden önce kurulmasına karar verilmiş olanlar için de ÇED istenmelidir.

9. Toprak yapısının korunumunda yanlış gübrelemenin rolü bilindiğinden, bu konuda çiftçinin yönlendirilmesi sürmelidir. Gübrelere ağır metal içeriklerine ait standartlar getirilmelidir.

10. Ziraate kalıcı pestisid kullanımı sınırlandırılmalıdır.

11. Göl, deniz, akarsu ve topraklarda periyodik ve kapsamlı analizler yapılarak, kirlenme eğilimleri sürekli izlenmelidir.

13. Akarsularımızda evsel kirlenmenin ve ağır metallerin yanısıra, bor ve bazılarında arsenik kirlenmesinin de önüne geçilmelidir.

14. Manyas Gölü gibi göllerimizde yeraltından su çekerek ve sınai atıksuları göle ulaşan kanallara atarak, göl tabanının doğal filtrasyon aracı olarak kullanılmasına engel olmak lazımdır.

15. Özellikle göl çevrelerinin ağaçlandırılmasına özen gösterilmelidir.

16. Her yörede özel "Çevre zabıtası" kurulmalıdır. Bu zabıta teknik bilgi ile donatılmış olmalıdır.

Yukarıdaki önerilerin bir kısmı Bakanlık tarafından ayrı olarak ele alınıp işlenebilir ve korunabilir. Bir kısım öneri mevzuatta değişiklik gerektirmekte, bir kısım öneri ise mevzuat değişikliği ile birlikte diğer Bakanlıkların sıkı işbirliğini öngörmektedir.

Ülkemizde çevrenin korunması ile ilgili konuları çok daha fazla detaylandırmak mümkündür. Sunulan önerilerin herbiri alt gruplara ayrılabilir ve farklı otoritelerin işbirliğini gerektirebilir. Bu otoriteler için gerekli destek bilgi üretimi, belirlenen bölgelerde kurulan Bölgesel Çevre Koruma Konseyleri veya Kurulları tarafından ve Çevre Bakanlığı teşkilatı ve varsa/diğer otoritelerin teşkilatı tarafından üretilebilir.

Çevrenin korunumunda hepimizin katkısı olması gerektiğine inanıyoruz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ŞER'İYE SİCİLLERİ ARŞİVİ'NDE HUSUSİ MAHİYETTE DÜZENLENMİŞ SİCİLLER VE MEŞİHAT ARŞİVİ'NDE YENİ TASNİF OLUNAN ŞER'İYE SİCİLLERİ

BİLGİN AYDIN*

Osmanlı mahkemelerinin belli bir mekânda faaliyet göstermemiş olmaları ve kadıların yıllık görev değişimleri bu mahkemelere ait sicillerin, kadıların evleriyle cami ve medrese gibi dini müesseselerde muhafazası sonucunu doğurmuştur[1]. Bu mekânlar her ne kadar sicillerin muhafazası açısından güvenilir bulunsalar da hususen İstanbul'da sıkça rastlanan yangınlar, suistimaller ve kadıların sicillerini haleflerine devrinde karşılaşılan problemler bu önemli arşiv malzemesinin büyük oranda yok olmasına sebep olmuştur. İstanbul kadılığına ait sicillerin ancak yarıdan az bir kısmının günümüze ulaşabilmesi bu kayıplar hakkında yeterince bir fikir vermektedir.

İstanbul ve taşrada bulunan sicillerin günümüze ulaşanları üzerinde sürdürülen katalog çalışmaları tamamlanmış bulunmaktadır[2]. Ayrıca taşraya ait siciller, Ankara'da tek bir merkezde toplanmış ve böylece 1894 yılında İstanbul'da inşa edilen arşivle beraber tüm Türkiye'de belli başlı iki sicil arşivi teşekkül etmiştir. Bugün her iki arşivde de izin alınarak araştırma yapılabilmektedir.

Osmanlı araştırmaları açısından şer'iye sicillerinin arzettiği önem bizde Tarih-i Osmani Encümeni'nin modern tarih tedkiklerine başladığı dönemlerde anlaşılmış ve Osman Nuri Bey 1915 ve1921 yıllarında Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde belediyecilik tarihi ve narh üzerine çalışmalar yapmıştır[3]. Şer'iye sicillerini doğrudan konu edinen ve bunların tarih tedkikleri açısından önemine değinen ilk tarihçi İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dır.Ülkü mecmuasında 1935 gibi erken bir tarihte yayınlanan makalenin adı; "Şer'iye Mahkeme Sicillerinin Önemi Hakkında" dır (c. 5, s.29, sh. 365-368).

Şer'iye sicilleri üzerine yapılan araştırmalar bu defterlerin hukukî, iktisadî ve ictimaî tarihimizin en önemli arşiv kaynakları olduğunu ortaya koymuştur. Şer'iye sicillerindeki ferman kayıtları, tayinlere ait belgeler ve orducu esnafı kayıtları ise askerî ve idarî tarihimiz açısından bu malzemenin öncelikli kaynaklar olma değerine işaret etmektedir.

İstanbul mahkemeleri sicillerinin muhteva açısından taşra sicillerine nazaran çok daha zengin olduğu görülmektedir. Bu zenginlik İstanbul'un Osmanlı Devleti başkenti ve ticaret merkezi olmasıyla yakından ilgilidir.Çünkü kadılar kazaî ve

---

* Araş. Gör. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü.

[1] İstanbul mahkemesinin 27 nolu defterinde vr. 56 a'da, İstanbul Bab ve Kısmet-i Askeriye mahkemesi sicillerinin tamir ettirilerek Şehzadebaşı camii dolaplarında muhafazasına dair bir kayıt yer almakta ve muhafaza edilen 1070-1150 tarihleri arasındaki sicillerin listesi, sicilleri tutan kadı isimleriyle beraber verilmektedir.

[2] Ahmet Akgündüz, Şeriye Sicilleri. Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, yay. nr. 52, İstanbul 1988.

[3] Konuyla ilgili belgeler Meşihat Arşivi sandıkları içindeki müteferrik evrak arasında bulunmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

idarî görevlerinin yanısıra iktisadî alanda da en yetkili merci idiler. Esnafla ve şehrin iâşesiyle doğrudan ilgileniyorlar, fiyatları tesbit ediyorlardı. Vakıfların idaresine nezaret, yetim mallarının tasarrufu ve bunların nema ile idânesi kadıların sorumluluk alanına giriyordu. Nüfusu bir milyona yaklaşan bu şehirde ölenlerin terekelerine ait taksim muâmeleleri de kadılar tarafından yürütülüyordu.

İstanbul'da, İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılıkları dışında Rumeli Kazaskerliği, Anadolu Sadareti, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, Evkaf Muhasebeciliği, Kısmet-i Askeriye, Beledî Kassamlığı, Beytü'l-mal Kassamlığı gibi farklı yetki ve yargı alanlarına sahip mahkemeler de mevcuttu. Kazaskerlik mahkemelerinin Divan-ı Hümâyûn'a gönderilen i'lâmları temyiz etme gibi ayrıcalıklı bir konumu vardı. Kısmet veya Kassam olarak isimlendirilen mahkemeler sadece tereke taksimleri ve bu hususta doğan ihtilaflarla ilgileniyordu. Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği ve Evkaf Muhasebeciliği ise vakıfların adlî hususlara ait meselelerine ve vakıf muhasebelerine bakıyordu.

İstanbul mahkemelerinin sicilleri arasında, kadıların farklı idarî ve iktisadî faaliyetleri neticesinde düzenlenmiş müstakil mevzulara ait siciller mevcut olup bunlar hususî mahiyetteki siciller başlığı altında; nüfus, gedik, vakıf, cihât, vezâif, eytam, mâ-i leziz, Evkaf Muhâsebeciliği ve ahidnâme gibi konulara bölümlenerek aşağıda incelenmiştir.

A. ŞER'İYE SİCİLLERİ ARŞİVİ'NDE HUSUSİ MAHİYETTE DÜZENLENMİŞ SİCİLLER

1- GEDİK SİCİLLERİ

İstanbul'un fethinden hemen sonra teşkil olunan İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılıkları kazaî ve idarî görevlerinin yanısıra şehirdeki iktisadî faaliyetlerin de esas sorumluları olmuşlardır.Hükûmet-esnaf münasebetlerinin en yetkili mercileri de yine bu kadılıklardır. Kadılar İstanbul'un yıllık iâşe meselelerinin planlanması, fiyat tesbitleri, esnaf denetimleri, esnaf sorumlularının tayin ve azilleri gibi meselelerle de doğrudan ilgilenmişlerdir. Bu tür esnaf muâmelelerine ait kayıtlara özellikle İstanbul kadılığı sicillerinde sıkça rastlanmaktadır. Esnaf muâmelelerinin topluca gösterildiği sicillere gedikât sicilleri denilmiştir. İstanbul kadılığı sicillerinde ilki 1282-1284 yıllarına ait olmak üzere 14 adet gedik sicili kayıtlı bulunmaktadır. Muhteva açısından diğer sicillerdeki esnaf kayıtlarından farklı bir mahiyet arzetmezler. Gedik sicillerinin mahkemelerdeki dağılımı şu şekildedir* :

İstanbul kadılığı : 220 (H. 1282-1284), 222, 227, 228, 229, 232, 234, 236, 238, 240, 242, 244, 246, 248.

Eyüb kadılığı : 549 (H. 1278-1279)

2 - NÜFUS SİCİLLERİ

Nüfus sicilleri, dar mahallî bölgelerde yapılmış nüfus tahrirlerinin kayıtlarını ihtiva etmektedir. Mesela, Kasımpaşa mahkemesinin 127 numaralı sicili H. 1242 tarihinde Tatavla'daki erkek nüfusun tesbiti amacıyla yapılan tahrire aittir. Defterde müslim ve gayr-ı müslim nüfus isimleriyle tek tek kaydedilmiştir. Kasım-

* Listelerde ilgili konuya ait ilk numaralı siciller yanlarında hicri tarihileriyle birlikte verilmiştir. Tarihlemede, bazı yanlışlar bulunmakla beraber katologdaki kayıtlar esas alınmıştır.

paşa mahkemesinde üç adet nüfus sicili vardır. Galata mahkemesinde ise bir nüfus sicili kayıtlıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kasımpaşa mahkemesi : 127 (H. 1242), 157, 162

Galata mahkemesi : 665 (H. 1245)

3 - ESNAF SİCİLLERİ

İstanbul ve Bilâd-ı selâse esnafının muhtelif sebeplerle yapılan tahrirlerine ait sicillerdir. İstanbul kadılığınca yapılan tahrirler için müstakil siciller tutulmamıştır.Galata kadılığında mevcut iki sicilde ise berber esnafının tahrir kayıtları vardır.

Galata mahkemesi : 655 (H. 1241), 1040

4 - NARH SİCİLLERİ

Narh sicilleri, her türlü tüketim maddesinin fiyatlarının tesbit edildiği defterlerdir. Bu sicillerden İstanbul kadılığında mevcut olan iki tanesi müstakil olarak narhları kaydetmek üzere tanzim edilmiştir. Eyüb mahkemesinde ise bir adet narh sicili kayıtlıdır. İstanbul ve Bilâd-ı selâse kadılıklarında başka narh kayıtları mevcut olmakla beraber bunlar siciller içinde dağınık olarak bulunmaktadırlar.

İstanbul kadılığı : 24 (H.1138-1139), 201 (H.1190-1246)

Eyüb kadılığı : 264 (H. 1202-1203)

5 - MÂ-İ LEZİZ SİCİLLERİ

Mâ-i leziz sicilleri İstanbul içme ve kullanma sularına ait çok zengin bir muhtevaya sahiptirler. Çeşmeler, menba suları, kuyular ve bunlara ait alım-satım işleri, inşa ve tamir faaliyetleri, su yolu yapım ve keşifleri v.s. mâ-i leziz sicillerinin konularını teşkil etmektedir. Bu siciller sadece Eyüb kadılığında mevcut olup 15 adettir.

Eyüb kadılığı : 257 (H. 1191-1200), 259, 281, 286, 294, 300, 315, 324, 332, 352, 367, 375, 404, 412, 439.

6 - VAKIF MUHASEBE SİCİLLERİ

Şer'iye sicilleri kataloglarında kısaca "muhasebe" ismiyle kaydedilen defterlerin büyük bir kısmı vakıf muhasebe defterleridir. Bir vakfın muhasebe işlemleri kadılık tarafından yürütülmüşse kayıtları ya muhtelif sicillerde dağınık halde ya da tek bir defterde toplu olarak tutulmuş ve sicillerle beraber muhafaza edilmiştir.

Vakıf binaların inşa ve tamirat işlemleri, imam, müderris, duâhan v.s. görevlilerin maaşları vakıf muhasebe defterlerine kaydedilmiştir. Mesela Tophane mahkemesinin 190, 198 ve 199 numaralı sicillerinde Kılıç Ali Paşa camiine ek olarak inşa edilen mahfel-i hümâyun ile cami ve medresede görevli personelin muhasebe kayıtları bulunmaktadır.

Bilâd-ı selâse ve bunların naiblikleriyle Anadolu Kazaskerliği, Rumeli Kazaskerliği ve Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği mahkemelerinde pek çok muhasebe sicili bulunmaktadır. Bunlardan Üsküdar mahkemesinin şahıslar adına düzenlenmiş olan ve 59-255 numaralar arasında dağılmış bulunan sicilleri dikkat çekmektedir.

Kasımpaşa mahkemesi : 12 (H. 1145-1147), 116, 118, 125, 126, 130, 135, 141, 146

Evkâf-ı Hümâyûn mahkemesi : 394 (H. 1247-1248), 395, 399, 657, 663.

Üsküdar mahkemesi : 18 (H. 963-964), 25, 28, 55, 70, 89, 121, 188, 269, 293, 338, 344, 373, 417, 481, 493, 498, 513, 523, 535, 540, 551, 583, 618, 619, 648, 672, 718, 754, 755, 761, 764, 770, 782, 784.

Üsküdar mahkemesi şahıs vakıf sicilleri : İsfendiyar Çelebi vakfı- 59, 72, 128, 249. Süleyman Ağa vakfı- 59,175, 592. Mehmed Paşa vakfı- 80. Mustafa Ağa vakfı- 111. Çakırcı Hasan Paşa vakfı- 171. Solak Sinan vakfı- 202. Cafer Ağa vakfı- 221. Bali Çavuş vakfı-226. El-Hâc Mehmet Ebubekir vakfı- 230. S. Hatun vakfı- 230. El-Hâc murat vakfı- 233. Torbalı vakfı- 233, 255. Hüsrev Ağa vakfı- 244. Hüseyin Çelebi vakfı- 245. Fatma Hatun vakfı- 255.

Ahi Çelebi mahkemesi : 395 (H. 1243-1244), 410, 412.

Galata mahkemesi : 144 (H. 1091-1101), 168, 181, 198, 216, 225, 234, 240, 255, 316, 347, 348, 359, 420, 449, 465, 509,520, 624.

Eyüb mahkemesi : 203 (H. 1172-1173), 247, 323, 326, 394, 424, 426, 561, 586.

Yeniköy mahkemsi : 151 (H. 1272-1274).

Hasköy mahkemesi : 37 (H. !230-1231).

Rumeli Kazaskerliği : 103 (H.1066-1067), 313, 476.

Anadolu Kazaskerliği : 77 (H. 1291-1292), 81, 86, 90, 93, 99, 101, 105, 108, 109, 112, 117, 120, 131.

Tophane mahkemesi : 133 (H. 1155-1156), 190, 195, 198, 199.

7 - VEZÂİF SİCİLLERİ

Resm-i kısmet ve harc-ı hucec gibi mahkeme gelirlerinin bir kısmı İstanbul'da yaşayan fukaraya tahsis edilmişti. Bunlara ait kayıtların tutulduğu defterlere vezâif defterleri ismi verilmiştir. Vezâif defterleri şahıs isimlerine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bunlardan ilki İstanbul Bab mahkemesinin 207 numaralı ve H. 1168 tarihli sicilidir.Vezâif defterlerinin bazıları birkaç mahkemenin ortak kayıtlarını da ihtiva edebilmektedir.

İstanbul Bab mahkemesi : 207 (H. 1168), 302, 315, 352, 355, 376.

Kısmet-i Askeriye mahkemesi : 790 (H. 1272)

Ahi Çelebi mahkemesi : 404 (H. 1250)

8 - AHİDNÂME SİCİLLERİ

Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde ahidnâme ismiyle kayıtlı fakat farklı muhtevada iki sicil bulunmaktadır. Bunlardan birisi Kısmet-i Askeriye mahkemesine ait olup Osmanlı Devleti'nin muhtelif Avrupa devletleriyle yaptığı anlaşmaları havidir. Diğeri ise Rumeli Kazaskerliği sicilleri içinde yeniçeri evlenme ahidnâmesi olarak isimlendirilmiş bulunan defterdir. Yeniçeri ocağı ile devlet arasında yapılan bir çeşit sözleşmenin sicilidir. Her iki sicil de kendi türlerine ait tek örneklerdir.

Kısmet-i Askeriye mahkemesi ahidnâme sicili : 316 (H. 1113-1183)

Rumeli Kazaskerliği yeniçeri evlenme ahidnâmesi sicili : 438 (H. 1222)

9 - CİHÂT SİCİLLERİ

Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği mahkemesi, Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'nin kurulmasından sonra bazı yeni görevler üstlenmiştir. 1840 tarihinden itibaren Evkaf Nezareti tevcihat hulasalarının bu mahkeme tarafından da kaydedildiği görülmektedir. Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği mahkemesinde tevcihat ve cihât ismiyle kayıtlı sicil sayısı 47'dir. Bunlardan 7 tanesi taşraya aittir. 468 numara ile kayıtlı ilk tevcihat sicili H. 1257-1259 tarihine aittir. Taşraya ait ilk sicil 761 numarada kayıtlıdır ve H.1324-1327 tarihlidir.

Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği mahkemesi : 468 (H. 1257-1259), 521, 640, 684, 704, 707, 710, 712, 713, 717, 722, 725, 731, 734, 735, 737, 738, 739, 740, 745, 746, 747, 749, 750, 753, 754, 756, 762, 765, 767, 768, 769, 770, 771, 777, 778, 779, 782.

Taşra cihât sicilleri : 761, 763, 766, 772, 776, 780, 781.

10 - EVKAF MUHASEBECİLİĞİ SİCİLLERİ

Evkaf Muhasebeciliği mahkemesine ait siciller muhtevaları bakımından diğer sicillerden ayrılırlar. Bu mahkemeye ait sicillerde i'lâm ve huccetlerden daha ziyade İstanbul vakıflarının siyakat yazısıyla tutulmuş muhasebe kayıtları vardır. Her defterin başında içindeki vakıflara ait fihrist bulunmaktadır. Bu mahkemeye ait 129 sicil mevcuttur. İlk sicil 1043 tarihlidir. Mahkeme 19. yüzyılın ilk yarısında lağvedilmiş bulunduğundan son sicil H. 1263 tarihlidir. Evkaf Muhasebeciliği'nin sicilleri arasında Haremeyn'e ait vakıflar için tanzim edilmiş muhtelif vakıf tahrir sicilleri de mevcuttur. Ayrıca Valide Sultan vakıflarına ait bir tahrir sicili de 112 numarada kayıtlıdır. Bu tahrir defterleri İstanbul ve Bilâd-ı selâse'nin mahalle isimlerine göre alfabetik olarak düzenlenmiştir. 113 numaralı sicilde sadece mahalle adlarının listesi bulunmaktadır. Bu sicillerden tahrirlere ait olanlar aşağı da verilmiştir:

111 nolu sicil: Sultan Murad Han zamanında Haremeyn-i Muhtermeyn fukarasına meşrûta evkâf-ı müteaddidenin muharrer sicilidir. H. 1023-1024 seneleri.

112 nolu sicil: Valide Sultan vakıflarının muhasebe defteri. H. 1005-1036 seneleri.

113 nolu sicil: Haremeyn-i Şerifeyn evkâfının icmal defterinin fihrist defteri (sene :H.1046). İstanbul, Galata,Üsküdar ve Eyüp.

114 nolu sicil: Neticesi Haremeyn-i Şerifeyne meşruta evkâf-ı müteaddidenin muharrer sicil defteri (H.1101-1103). İstanbul ve Bilâd-ı selâse.

115 nolu sicil: Haremeyn-i Şerifeyn Evkafının icmal defteri (H.1109). İstanbul ve Bilâd-ı selâse.

128 nolu sicil: Defter-i Musakkafât der-Kalem-i Ayasofya-i Kebîr (H.1176).

(Üsküdar mahkemesi zabıt dolabından zuhur eden ve siciller arasına konulması emrolunan vakfiye sicili.)

129 nolu sicil: Vakıf evlere ait temessük kayıtları (H1263).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

11 - EYTAM SİCİLLERİ

Yetimlere ait paraların ve mal varlıklarının idaresi bazen kadılar tarafından yürütülmüş ve hesapları sicillere kaydedilmiştir. Bu sicillerin muhtemelen pek çoğu kayıptır. Yetim paralarının nema ile idânesine ait kayıtlar da dikkat çekicidir. Mevcut ilk eytam sicili H. 985-1009 tarihli Üsküdar mahkemesi sicilidir. Kısmet-i Askeriye ve Bilâd–ı Metrûke mahkemelerinde de bu siciller mevcuttur.

Kısmet-i Askeriye mahkemesi: 1514 (H. 1257-1270

Üsküdar mahkemesi: 98 (985-1009), 647 (H. 1270), 657 (H. 1269-1273)

Bilâd-ı Metrûke mahkemeleri: 15 (H. 1283-1285), 26 (H. 1253-1294), 35 (H. 1283-1295)

B. MEŞİHAT ARŞİVİ'NDE YENİ TASNİF OLUNAN SİCİLLER

Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki kataloğu yayınlanmış bulunan 9870 adet sicil dışında İstanbul Müftülüğü kütüphanesi altındaki Meşihat Arşivi'nde yeni yapılan tasnif çalışmaları sırasında 600 civarında sicil ve mahkeme faaliyetlerine ait defter bulunarak tasnif edilmiştir. Yeni sicillerle beraber Şer'iye Sicilleri Arşivi'ndeki sicil sayısı böylece 10500'e ulaşmaktadır* . Meşihat Arşivi'nde yeni bulunan siciller; Rumeli Kazaskerliği, Anadolu Kazaskerliği, Tophane, Üsküdar, Beytü'l-mal Kassamlığı, Mahfel-i Şer'iyat, Küçükçekmece, Bakırköy, Beykoz, Kasımpaşa, Kartal ve İstanbul mahkemelerine aittir. Bu mahkemelere ait sicillerden bazıları; zabt-ı da'va, vekalet cerideleri ve müteferrik siciller başlıkları altında toplanmıştır.

Siciller genellikle 19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyıl başlarına aittir. Kazaskerlik mahkemelerine ait siciller, bu mahkemeler içinde yer alan dairelere göre ayrı ayrı tasnif edilmiştir. Kazaskerlik mahkemelerinde; müzekkire, derkenar, tezkiye-i aliyye, aynen kayıt, i'lâm teslim ve hüccet teslim olarak adlandırılan defterler sicil olmayıp mahkemenin diğer idari faaliyetlerine ait olarak düzenlenmişlerdir. Diğer mahkemelere ait evlilik izinnâmeleri, münâkehât ve mufârakât defterleri, zabt-ı da'va cerideleri ve vekalet tescil sicilleri hakkında aşağıda kısa bilgiler verilmiş, mahkemelerdeki sicil sayıları ve tarihlerinin bulunduğu toplu bir liste de makalenin sonuna eklenmiştir.

İzinnâme, münâkehât ve mufârakât sicilleri

İstanbul, Bilâd-ı selâse ve bunlara bağlı diğer mahkemelerde evlilik muamelatına ait kayıtlar; izinnâme, münâkehât ve mufârakât, seyyibe, bakire vs. isimlerle anılan hususi defterlerde toplanmıştır. Bunlardan günümüze ulaşan en eskileri İstanbul kadılığına ait olanlardır. H. 1297 senesine ait olan ilk defter bakire izinnâmesi olarak kaydedilmiştir. İzinnâmeler belgelerin düzenleniş şekli ve ifade açısından eski evlilik kayıtlarından farklıdır. Bir de fihrist şeklinde düzenlenen

---

* Arşivdeki tasnif çalışmaları 1991 yılında sayın hocam Doç. Dr. Faruk Bilici'nin nezaretindebaşlamıştı. Çalışmalar halen devam etmektedir. Şu anda Meşihat Arşivi defterlerinin envanteri hazırlanmış durumdadır. Bu makalenin konusunu teşkil eden siciller envarterin bir parçasını oluşturmaktadır. Bu sicillerin yayına hazırlanmasındaki teşvik ve ilgilerinden dolayı sayın hocam Prof. Dr. İsmail Erünsal'a, çalışmalarına Fransa'da devam etmekte olan sayın hocam Doç. Dr. Faruk Bilici'ye, Şer'iye Sicilleri Arşivi idaresicisi sayın Doç. Dr. Abdülaziz Bayındır'a, Arşivin düzenlenmesindeki yardımlarından dolayı İstanbul müftülüğü saymanı ve kütüphane sorunlusu İsmail Kurt beye, Arşivcilik bölümünden değerli arkadaşlarıma, tasnif çalışmalarındaki mesai arkadaşım İlhami Yurdakul'a ve bilgisayarda katalogları yeniden düzenleyen Rifat Akkanat'a teşekkür ederim.

evlilik kayıt defterleri vardır ki, bunlarda sadece evlilik akdini gerçekleştiren taraflar, bunların velileri ve akid tarihi kayıtlı bulunmaktadır. Evlilik muameleleri için ayrı defterleri mevcut bulunan diğer kadılıklar arasında Üsküdar, Beykoz ve Kartal'ı sayabiliriz.

Zabt-ı da'va ve tescil-i vekalet cerideleri

Şer'iye mahkemelerinde bir davanın seyrine ait kayıtların yer aldığı dava tutanaklarına zabt-ı da'va cerideleri ismi verilmiştir. Şer'î belgelerin tanzimi esnasında zabt-ı da'va cerideleri esas tutulurdu. Zabt-ı da'va kayıtlarının müsveddelere yazılması esnasında davanın yönünü değiştirecek ifade farklılıklarına yer verilmesinden kaçınılması, düsturlarda yayınlanan talimatnâmelerle kadılara tebliğ edilmişti[4].

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren zabt-ı da'va ceridelerinin mahkemelerde diğer sicillerle beraber muhafaza edildiği ve bazen de esas defterler yerine kullanıldığı görülmektedir. Tasnif çalışmaları esnasında İstanbul kadılığına ait bazı zabt-ı da'va cerideleri üzerinde yapılan tedkiklerde bunlardaki kayıtların i'lâm, hüccet ve kassam defterleri gibi esas defterlerle mutabakat halinde olduğu görülmüştür.

Şahıslar arasındaki hukuki muamelelere ait vekalet kayıtlarının tutulduğu sicillere tescil-i vekalet ceridesi denilmiştir. Ayrıca bu sicillerin husus ceridesi ismiyle kaydedildiği de görülmektedir.

YENİ TASNİF OLUNAN MAHKEME SİCİLLERİ

1- Rumeli Kazaskerliği Mahkemesi

Anadolu ve Rumeli Kazaskerlik mahkemeleri 1837 tarihinde Bâb-ı Meşihat'a nakledilerek Şeyhülislâmlığa bağlanmıştı. Faaliyetlerini 1924 yılına kadar Bâb-ı Meşihat'da sürdüren Kazaskerlik mahkemeleri sicillerini ve mahkeme kayyıtlarını da burada muhafaza etti. Sicillerinden bir kısmını 1894 tarihinde Şer'iye Sicilleri Arşivi'ne devreden Kazaskerlik mahmemelerinin bazı evrak ve sicilleri ise dairelerde kalmış, bunlar daha sonra Meşihat Arşivi evrakı arasına karışmıştır. Meşihat Arşivi'ndeki sicillerin üzerinde zabt-ı da'va, tescil-i vekalet ve husus ceridesi şeklinde müteferrik kayıtlar mevcuttur. Son yarım asırda mahkeme sicillerinden bazılarının bu şekilde mevzularına göre ayrılarak isimlendirildiği görülmektedir.

Meşihat Arşivi'nde Rumeli Kazaskerliği'ne ait 146 sicil ve defter tesbit edilmiştir. Bunlardan en eski tarihli olanı h. 1231 yılına ait vezâif defteridir. H. 1339 tarihli son defter zabt-ı da'va ismiyle kaydedilmiştir.

2 - Anadolu Sadareti Mahkemesi

Anadolu Sadareti mahkemesi Bâb-ı Meşihat'a nakledildikten sonra Rumeli Kazaskerliği ile aynı teşkilat ve yetkilere sahip olmuştu. Bu mahkemenin sicil ve defterleri Rumeli Kazaskerliği mahkemesine ait olanlarla ortak özelliklere sahiptir. Anadolu Kazaskerliği'ne ait h. 1286-1332 tarihlerini havi 96 sicil yine zabt-ı da'va, tescil-i vekalet ve husus ceridesi isimleri altında kaydedilmiştir.

---

[4] Akgündüz, a.g.e., s. 77.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3 - Tophane Mahkemesi

Tophane mahkemesi sicillerinin bazıları ciltsizdir ve düzensiz bir şekilde tutulmuşlardır. Bu mahkemenin h. 1312-1317 tarihlerini ihtiva eden 75 sicili mevcuttur.

4- Üsküdar Mahkemesi

Üsküdar mahkemesi 1924 tarihli Mahâkim-i Şer'iyenin İlgâsı kanunu ile lağvedilmiş olmasına rağmen 1926 senesine kadar devam eden sicil kayıtlarıyla dikkat çekmektedir. Üsküdar mahkemesinde sicillerin yanısıra münâkehât ve mufârakât defterleri, izinnâmeler ve izinnâme fihristleri bulunmaktadır. 78 sicilin kayıtlı bulunduğu mahkemenin ilk sicili h. 1274 senesine aittir.

5 - Beytü'l-mâl Kassamlığı Mahkemesi

Terekelerin taksimiyle alâkadar olan bu mahkemenin h. 1299-1324 tarihlerine ait 12 sicili mevcuttur.

6 - Mahfel-i Şer'iyyat Mahkemesi

Mahfel-i Şer'iyyat mahkemesine ait sicil sayısı 35 olup bunlardan ilki h. 1294, sonuncusu ise h. 1327 tarihlidir.

7 - Küçükçekmece Mahkemesi

Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde kayıtlı sicili bulunmayan bu mahkemenin Meşihat Arşivi'nde h.1297-1327 tarihlerine ait 32 sicili bulunup tasnif edilmiştir.

8 - Bakırköy Mahkemesi

H.1309-1342 tarihlerine ait 27 sicili bulunan Bakırköy mahkemesinde iki tanede izinnâme defteri mevcuttur.

9- Beykoz Mahkemesi

Beykoz mahkemesinin Şer'iye Sicilleri Arşivi'nde üç tane sicili mevcut olup Meşîhat Arşivi'nde yeni tasnif olunan h. 1335-1342 tarihlerine ait 12 sicille beraber bu sayı 15'e çıkmıştır. Beykoz mahkemesinin üç tane de münâkehât ve mufârakât defteri vardır.

10- Kasımpaşa Mahkemesi

Kasımpaşa mahkemesinin h. 1332-1337 tarihlerine ait 5 tane münâkehât ve mufârakât defteri mevcuttur.

11- Kartal Mahkemesi

Kartal mahkemesinde yeni tasnif olunan sicillerle beraber tereke hesap defteri, vekâlet ceridesi, münâkehât ve mufârakât defterleri mevcuttur. Bu mahkemede h.1332-1342 tarihlerine ait 12 sicil bulunmaktadır.

12- Kazaskerlik Mahkemesi

Kazaskerlik mahkemesi, Anadolu ve Rumeli Kazaskerlik mahkemelerinin 1914 yılında birleştirilmesiyle kurulmuştur. Kazaskerlik mahkemesinin h. 1335-1341 tarihlerini ihtiva eden 10 adet sicili mevcuttur.

13 - İstanbul Mahkemesi

İstanbul mahkemesinin h. 1299-1341 tarihlerine ait 27 adet izinnâme defteri düzenli bir seri teşkil etmektedir. İzinnâme defterlerinin 6 tanesi seyyibe, 8 tanesi de bakire izinnâmesidir.

14 - Müteferrik Mahkeme Sicilleri

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu isim altında kaydedilen siciller genellikle ait olduğu mahkeme ve kadıya ait bilgi bulunamayan zabt-ı da'va ve vekâlet sicilleridir. Bu sicillerin yanı sıra Trablusşam ve Mısır'a ait birer sicil, Muhallefât Kassamlığı'na ait iki sicil ve Kısmet-i Belediye'ye ait bir sicil müteferrik siciller meyânında gösterilmiştir.

Genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısıyla 20. yüzyıl başlarına ait olan bu siciller kadıların sınırlanmış yargı alanına ait olmakla; idarî, iktisadî ve beledî konuları ihtiva etmezler. Fakat Osmanlı ictimaî hayatının Tanzimat sonrasında geçirmiş olduğu safhalar için kronolojik bir kaynak durumundadırlar.

Meşihat Arşivi'nde, parçalar ve dağılmış sayfalar halinde bir miktar sicil daha varsa da bunlar ancak ciltlenerek veya dosyalar içerisinde araştırmaya sunulabilecek durumdadır. Yukarıda tanıtılan sicillerin bir listesi, ileriki tarihlerde -basit envanter düzeninde ve Şer'iye Sicilleri Arşivi Kataloğu'nda kabul edilen esaslar dahilinde- araştırmacılara neşir yoluyla duyurulacaktır.

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

RİBÂT VE RABÂT

TUNCER BAYKARA*

Ribat, uclardaki askeri tesis, sınır karakolu anlamında hem Kuzey Afrika'da, hem de Türkistan sahasında VIII. yy sonrasından itibâren bilinen bir kavramdır[1]. Hatta buna bağlı olarak ribatlarda savaşan gaziler anlamında *murabıtlar* da ortaya çıkmıştır[2]. Türkistan sahasındaki ribatlar, sonraları yaygın anlamına uygun olarak han ve kervansaray niteliğine dönüşmüş idiler[3]. Bu sahadaki ribâtlar, Barthold ve Fuat Köprülü'nün çalışmalarıyla oldukça ayrıntılı bilinmektedir[4].

Ribât, Anadolu'da yol üzerindeki müstahkem han anlamında, XII. yüzyıl sonlarından, daha doğrusu XIII. yüzyıl başlarından itibâren bilinmektedir[5]. Ribât, Anadolu'daki görünüşü ile, bir tür yol güvenliği karakolu olarak da kabul edilebilir. Bu yapılar, Türkistan sahasındakilerin aksine, nisbeten küçük boyutlu olup, içlerinde yüzlerce develik kervanların konaklaması mümkün değildir. Ribat bu anlam ve özelliği ile az-çok aydınlanmış durumdadır.

Biz, bununla aynı imlâda yazılmakta ise de, mahiyeti daha farklı olan rabât dan söz edeceğiz. XVI. yüzyıl Osmanlı tahrirleri, genellikle bundan (رباط) Ribât biçiminde söz ederler[6]. Bu imlâ ilk bakışta, *ribat* olmak imkânını akla getiriyor[7]. Netekim böyle okunursa, ribâtın bilinen ilk anlamı dolayısıyla, tahrir defterlerinde mânâ tam olarak çıkmamaktadır.

Aynı arapça harflerle yazılan bu imlâyı, biz *rabât* şeklinde okumak istiyoruz. Netekim, Barthold da, doğrudan *ribât* ı, bazen bu imlâ ile yazmıştı. Fakat XX. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da ribat diye hiç köy adına rastlanmazken, Rabât 1968 de 7 köyün adı idi[8]. Anlaşılıyorki bu konudaki sözlü gelenek ancak Rabât okunuşuna imkân verebilir. Genelde Doğu Anadolu'da rastlanan bu ifâde, kale ile yakından ilgilidir. Hatta her kalenin bir de rabâtı bulunmaktadır. Rabât,

---

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] *İA*, IX, 734-738, Ribat madd.; anlamı türkçe sözlüklerde (F. Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1970, s. 1070b) "1. bağ, ip, 2. sağlam yapı. 3. Konak, han; tekke" anlamlarında geçmektedir.

[2] *İA*, Ribat mdd.

[3] Birer sanat eseri olarak incelenen bu ribatların örnekleri çoktu. Ribat-ı Melik veyâ Ribat-ı Mahi veyâ Ribat-ı Şerif için bk. Oktay Aslanapa, *Türk Sanata* I, İstanbul 1971, s. 32, 92 ve dev.

[4] V. Barthold, ribâtı, bazen ribât, fakat daha çok rabât şeklinde yazmaktadır: *Turkestan*, third ed. London 1968, s. 137: ribât; rabât: 117, 149, 154, 157, 179. Keza bk. *Four Studies on the History* of Central Asia, I, Leiden 1962, s. 18: rabât, "block-houses". Fuat Köprülü, "Ribat", *Vakıflar dergisi*, II, 1943, s. 267-278.

[5] Selçuklu devrindeki 'ribat'lar için bk. M. Kemal Özergin, "Anadoluda Selçuklu Kervansarayları", *Tarih Dergisi*, XV/20, 1965, s. 141-170; bunlara Konya kitabımızda da temas etmiştik: T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya Şehri*, Ankara 1985, s. 27, 94.

[6] Tahrir defterlerinin listesini burada vermeyip, sadece yayınlanmış olması sebebiyle, A. Cikiye'nin *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan*'ınını (Çıldır Eyâleti) misâl vereceğiz: Tiflis 1947.

[7] Genelde böyle okunmuştur; meselâ bk. M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Ankara 1989, s. 83, 106, 114. Bunlardan belki sadece birisi, yol sebebiyle, han anlamından gidilirse ribata hak verdirebilecektir.

[8] *Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1968, s. 744; bu 7 rabat, Erzurum ve Tunceli'de 2 şer, Hatay, Kars ve Siirt'de bir tanedir; ribat ise hiç yoktur. Garibdir ki bu Rabât köy adları değiştirilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kale ile yakın alâklı olunca, bu kavramı Ortaçağ Ortaasya şehrindeki rabz/rabaḍ (ربض) ile birlikte düşünmemi gerektiriyor.

V. Barthold, araştırmalarında Ortaasya şehirlerinin, Ortaçağlarda şu üç esas bölüme ayrılabileceğini belirtmiş idi[9].

1. Erk veyâ kuhendiz veyâ İçkale; burası antik şehrin akropolü gibi kabul edilebilir.
2. Şehristan denebilecek, şehrin esas sahası. Burası sur içi olup dış surlar, şehri saldırılardan korur.
3. Şehrin surları dışındaki yerleşmeler ki buna da Rabat/Rabz denilebilir. Şehrin gelişmesi, surların dışındaki sahada da görülebilirdi.

Barthold'un belirlediği bu üçlü düzen, genellikle eskidenberi kabul edilmiş olup, bu esaslar çoğu şehirlerde belirlenebilmektedir. Aslında bu tâbirler, doğrudan dönemin coğrafyacılarının terimleridir ve onlarda da geçmektedir. Ortaçağ şehrinin bu temel görünüşü, Anadolu sahasındaki yerleşmelerde de az çok takib edilebilmektedir. ancak biz bunun umumî çizgilerini değil, sadece "Rabat" ile ilgili kısmını daha ayrıntılı olarak ele almak istiyoruz.

II, Başta Ahıska veyâ Çıldır Beylerbeyliği defterleri olmak üzere, VII. yy Osmanlı tahrirleri, özellikle mufassal tahrirler, bir kaide gibi, 'rabat' adını taşıyan iskân yerlerini hep bir kale adıyla birlikte vermişlerdir[10]. Mufassal defterler, Osmanlı kalelerinin nüfusunu oradaki kişiler asker olduğu için vermemişlerdir. Buna karşılık, hemen hemen bu kalelerin hangileri olduğunu, "Rabat" adını taşıyan yerleşmelerden bilebiliriz.

Burada dikkatimizi çeken ikinci özellik, kale ile bağıntılı rabatların nüfusunun hemen hepsinin gayri müslim olmalarıdır. Bu durum Çıldır eyâletinin şehirlerinde böyle olduğu gibi, öteki sancak tahrirlerinde de aynıdır.

Şimdi her iki meseleyi, açıkça ortaya koyabilmek için, *kale* olayı ile, Türk fethinin genel özelliklerine dikkat etmemiz gerekecektir. Hatta *kale* gerçeği, doğrudan Türk fetih geleneklerinin bilinmesiyle de yakından bağıntılıdır. *Kale*, şehir dışında askerî yönü daha ağır basan[11] tesisler olup, bunlarda savunma amacı, öteki amaçlardan daha üstündür. Bu sebeple kaleler, Bizans döneminin sonlarındaki devirde bir hayli çoğalmış idi. Hudud boylarında da kalelerin çoğaldığı ayrı bir gerçektir. Bu kalelerin en iyi biçimde, sarp tepelerin üzerinde yapıldığı da yaygın örneklerinden anlaşılıyor.

Türkler bir yeri kuşattıklarında, içerdeki halka teslim olmalarını teklif ederler. Kabul edilir veyâ edilmez, ama bu genel bir kuraldır. Teslim olurlarsa, güvenlik şartlarının elverdiği ölçüde, eski yerlerinde kalmalarına ses edilmez. Fakat

---

[9] Barthold birçok yerde bu düzeni belirtmiştir; meselâ bk. *Four Studies*, s. 14: şehristan, diz veya kuhendiz ve rabad.

[10] Yayınlanmış olduğundan, Cikiye'nin *Defter-i Mufassal-ı Vilayet-i Gürcistan* dan misâller vereceğiz: Tiflis, 1947.

Karye-i rabat-ı kale-i Akşehir (s. 239);

Karye-i rabat-ı kale-i Tömek (s. 244)

Karye-i rabat-ı kale-i Çıldır (s. 263); Kelbert rabatı karyesi, reayadan hâli idi (s. 276). Bazen, nâhiye merkezlerinde, *kale* zikredilmek sizin *rabât* belirtilmiştir: Karye-i rabat-ı nefs-î Penek (s. 340) veyâ Karye-i rabât-ı Peneskert gibi (s. 378).

[11] T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisâdî Tarihi Üzerinde Araştırmalar*. İzmir 1990, s. 89.

güvenlik gereği, Türklerin kalması gereken yerlerdeki halk, dışarıya gönderilir. Gerek bu halk, gerekse savaşla alınan şehirlerin ve kalelerin kılıç artıkları, surların dışında, kendilerince uygun ve yaşanabilir bir yerde kendi mahallelerini kurabilirler[12]. İşte bu yeni yerde, Türklerin uygun bulmaları halinde ortaya çıkan mahalleler de bir bakıma, kale ile yakından bağıntılı olmaktadır. Böylesine yeni yerleşimler, bir bakıma yöredeki şehirlerin rabadlarına benzediği, hatta onların aynısı olduğu için böyle bir ad almış olmalıdır.

Burada dikkati çeken, Osmanlı kaynaklarının bunları hep *Rabât* diye yazmalarıdır. Oysa, yöredeki ve aynı dönemdeki benzeri yerleşmelerin yaygın adı, daha ziyâde rabad/rabz dır. Hatta *rabat* okunulabilecek imladan, daha önceki zamanlarda da şehirlerin çevresinde, surların dışında olan mahallelerin *rabad* diye adlandırılmış, daha doğrusu telaffuz edilmiş olduklarını da tahmin edebiliriz.

Yukarıda sözünü ettiğimiz surların dışına yeni iskân, kalelerin topografik durumu gereği, her yerde hemen surun dışında olmayabiliyordu. Anadolu'nun dağlık yörelerinde kaleler, zaten en sarp yerlerde yapıldığından, kimiyerlerde *rabat*lar, kaleden bir hayli mesâfeli de olabiliyordu. Fakat bu mesâfe, hiçbir zaman rabat ile kalenin yakın ilişkisine de engel değildir. Mesâfe bakımından herhangi bir kuralı bilip tesbit edememiz, bu sebepten dolayıdır. Zaten, XIX. yüzyılda bilinen şekilleriyle dahi bu rabatlar, surların dışında, sarp ve dik yerlerdeki gayri müslim mahalleleriyle devam etmişlerdir.

İkinci olarak dikkatimizi çeken, bu rabatların genellikle gayri müslim nüfusla meskûn olmalarıdır. Zaten bu duruma bakınca, adeta o diyarlarda hemen hiç Türk yokmuş gibi bir intiba doğmaktadır. Oysa her kalede, en azından 50 Türk ailesi, devamlı olarak yerleşiyordu. Çünkü bunlar o kalenin müstahfız, yâni kale askeri oluyordu. Zamanla bu Türkler de çoğalıyor, evlerini barklarını artırıyor, onların bir kısmı da rabata çıkmak zorunda kalıyordu[13]. Fakat bir kısım sahalarda, XVI. yüzyıl da, tahrir defterlerindeki rabat nüfusları kimseyi yanıltmamalıdır. Rabatın bu durumuna karşılık, kalede Türkler, adeta dışarıya serçe parmağını çıkartsa cezalandırılacak bir sıkı disiplin anlayışı içinde yaşamakta idiler.

XVI. yy 'rabat'larının, geniş manada şehirin bir mütemmimi gibi kabul edilmeleri fazla abartma olmamalıdır. Fakat yöredeki kaleler, sınırlı sayıdaki askerin barınmasına imkân verdiğinden, rabatlardaki nüfus da sınırlı kalmaktadır[14]. Çünkü onlar için de geçim şartları önemlidir. Sonraki yüzyıllarda Türklerin de dahil oldukları *rabat* gelişmelerini takib etmek biraz müşkildir[15].

Sonuç olarak, *ribat,* hudut, uc karakolu, yol güvenlik kapısı gibi bir anlama sahipdir. Buna karşılık *rabat,* aynı imlâ ile yazılmasına rağmen, karakol veyâ güvenlikle değil, Ortaçağ şehriyle ilgili bir kavramdan çıkmıştır. Çünkü rabad/rabz, şehirlerde surların dışındaki yeni iskânı karşılayan bir terimdir. Doğu Anadolu'da, Türkler mevcud kalelere sahip olduktan sonra, kale içindekileri, güvenlik sebe-

---

[12] Fetih sırasında kaledeki halkın durumu ile ilgili olarak, bk. *Adı Geçen eser,* s. 94: Niksar örneği; Konya şehrindeki durum için bk. T. Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya Şehri,* Ankara 1985, s. 44-45.

[13] Meselâ "Karye-i rabat-ı nefs-i Penek"de, artık 2 müslüman nefer de vardır: Cikiye, *Aynı eser,* s. 340.

[14] Karye-i rabat-ı kale-i Akşehir'de sadece üç nefer nüfus mecud idi: *Cikiye,* s. 239; Çıldır rabatında da 7 nefer vardır (s. 263).

[15] S. Karakoç'un, Ergani Madeni ile ilgili hatıraları, kale iskânıyla çok yakın ilgiyi belirlemektedir. Sayın Karakoç, XIX. yy sonlarında kaleden aşağı inişi, başka bir vesile ile belirtmektedir: *Diriliş,.*

biyle dışarıda iskân ettirdiler. İşte kale dışında iskân ettirilenler, kalenin *rabatı* olarak adlandırıldılar. Böylece *rabat* ile *kale*, adeta birbirini tamamlıyan iki ayrı iskân kümesi oldu. Kalede Türkler, fakat *rabat*ta ilk fetih yıllarında gayrimüslimler kaldılar. Fakat zamanla, bir kısım Türkler de, kaleden inerek *rabata* yerleşeceklerdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ESKİÇAĞ VE ORTACAĞ'DA DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE KURULAN UYGURLIKLAR İÇİN DEMİR MADENCİLİĞİNİN ÖNEMİ

OKTAY BELLİ*

Konuya girmeden önce rahmetli dostum, bir ağabeyi gibi sevip saydığım Hakkı Dursun Yıldız hocanın çalışmalarıma duymuş olduğu yakın ilgi ve değerli katkılarından birkaç söz etmek istiyorum.

"Anadolu'nun Eski Madencilik Tarihi" konusunda yapmış olduğumuz geniş kapsamlı araştırma, 1982 yılından beri devam etmektedir. Bu çalışma Eskiçağ'da Anadolu'da yazının başlangıcı olan M.Ö. 2. binyılı başlarından, Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar geçen yaklaşık 4000 yıllık bir zaman dilimini kapsamaktadır. İki aşamalı olarak yürütülen araştırmamızda hem yazılı kaynaklar, hem de arkeolojik buluntular temel olarak ele alınmıştır.

Kendi uzmanlık konumuzun dışındaki Ortaçağ ve Yeniçağ bölümleri, bu bilim dallarının uzmanlarının denetimleri altında yürütülmektedir. "Yazılı Kaynaklara ve Arkeolojik Buluntulura Göre Anadolu'da Demirin Tarihçesi" adlı çalışmamızın Ortaçağ ile ilgili bölümü için de, rahmetli Hakkı DursunYıldız hoca'ya başvurmuştum. Büyük bir özveri ve şevkle çalışmamızı kontrol etmişti. Konu ile ilgili önermiş olduğu makale ve kitaplar arasında arayıp da bulamadıklarımı, bizzat kendi kitaplığından getirdi. Kitaplardan bazılarını da bana armağan etti. Geçirmekte olduğu vahim rahatsızlığa rağmen, çalışmalarımıza yardıma aynı hızla devam etti. Son zamanlardaki çalışmalarımızda "Hakkı ağabey yoruluyorsun, isterseniz bırakalım" diyordum. O ise bana; "yok Oktaycığım biraz soluklanalım hemen geçer" diyor ve biraz sonra tekrar çalışmaya devam ediyorduk.

Amansız hastalığını ve yorgunluğunu büyük bir sabır ve azimle yenmeye çalışıyordu. Geniş bir bilimsel ufka sahip olan rahmetli Hakkı Dursun Yıldız hocanın düşüncelerinden ve çalışma sisteminden fazlasıyla etkilendim. Bunun yanı sıra yaptığımız sohbetler de çok zevkliydi; hoşgörülü, espirili ve belki de dünyanın en yufka yürekli insanıydı. Bilim adamlığı ve yöneticiliğindeki başarılarının yanı sıra; onun kadar iyilik yapmasını seven halk deyimiyle gerçek bir "fakir babası" insanı hiç tanımadım. Nur içinde yat Hakkı ağabey.

Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan zengin demir madenleri, Eskiçağ'da ilk defa Urartu Krallığı döneminde büyük oranda işletilmişti. M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığının başkentliğini ise bugünkü Van Kalesi (eski adıyla *Tuşpa*) yapmıştı. O dönemde demir, başta silah olmak üzere çeşitli çalışma ve tarım aletlerinin yapılmasında kullanılmıştı. Çok büyük bir askeri güç ve zenginlik kaynağı olarak demir madenine sahip olmak ve

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

üretmek, Eskiçağ'da o devlete olağanüstü bir üstünlük sağlamaktaydı. Nitekim Urartu Krallığının o dönemin en güçlü devleti olan Assur Krallığıyla boy ölçüşmesinde, özellikle demirden yapılmış öldürücü ve dayanıklı silahlara sahip olmasının çok büyük etkisi olmuştur. Ayrıca demirden yapılmış çeşitli çalışma aletleriyle sarp kayalıklar üzerinde kurulan kalelerde, ana kayalıklar içine derin su sarnıçları, hendekler, kaya basamakları ve kral mezar odaları oyulmuştu. Eğer demirden yapılmış bu tür gelişmiş ve dayanıklı el aletleriyle avadanlıklar olmasaydı, günümüzün gelişmiş teknolojisinde bile insanı hayrete düşüren barajlar, göletler, sulama kanalları ve anıtsal kalelerin yapılması olanaksızlaşırdı.

Bugüne kadar Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerindeki Urartu yerleşim merkezi ve kalelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkarılan demirden yapılmış binlerce silah ve çalışma aleti, Urartu demir madenciliğinin yüksek bir seviyeye ulaştığının canlı delillerini oluşturmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesinin ilk gelişmiş alet ve silahlarını oluşturan bu örnekler, Ortaçağ'da daha da geliştirilerek en yetkin şeklini almıştır.

M.Ö. I. binyılının ilk yarısında Doğu Anadolu Bölgesinin en gelişmiş madenci toplumu olan Urartu Krallığının metallurji tekniğinde ulaşmış olduğu yüksek seviyeye, M.Ö. 6. yüzyılın başlarında doğudan büyük göç dalgalarıyla gelen İskitler tarafından son verilmiştir. İskit saldırıları sonucunda kale ve yerleşim merkezleriyle birlikte madencilik atölyeleri de yerle bir edilmiştir. Böylece Anadolu'nun ve Eski Önasya Dünyasının en büyük madenci endüstrisi çökmüştür. Urartu Krallığının yıkılmasından sonra hem demir üretimi ve teknolojisinde, hem de demir eşya ve silah yapımında çok büyük bir gerileme olmuştur. Urartu Krallığının madencilik teknolojisinde ulaşmış olduğu olağanüstü ilerleme, kendisinden sonra gelen topluluklar için bir esin kaynağı olmuştur.

Ortaçağ'da ise demir hemen her şeyden önce silah yapımında yaygın olarak kullanılmıştır. Yapılan silahlar arasında kargı, kılıç, pala, bıçak, gürz, zırh, miğfer, kalkan ve ok ucu gelmekteydi. Eskiçağ'dan farklı olarak Ortaçağ'da demir, inşaatlarda savunmayı güçlendirmek amacıyla kale kapılarında, pencerelerde ve asma kapılarda zincir olarak kullanılmıştı. Bunun yanı sıra demir sosyal alanda çeşitli eşya ve tarım aletlerinin yapımında fazlaca kullanılıyordu.

Doğu Anadolu Bölgesindeki demir madenleri, üretimi ve atölyeleri konusunda Pers, Hellenizm, Roma ve Bizans dönemlerine ait kaynaklardan ne yazık ki sağlıklı ve yeterli bilgi edinmek mümkün değildir. Özellikle Bizans tarihçilerinin bu konudaki suskunluğu, birçok araştırıcı tarafından haklı olarak ağır bir dille eleştirilmiştir. Buna karşın Doğu kaynaklarının vermiş olduğu ilginç ve çok değerli bilgilerle bu önemli eksiğimizi gidermekteyiz.

Ortaçağ'da ilk bilgimizi, Ermeni kaynaklarından öğrenmekteyiz. Sınırlı da olsa verilen bu bilgilerden demir madenlerinin Doğu Anadolu Bölgesinin neresinde bulunduğunu, atölyelerde hangi tür eşya, alet ve silahın üretildiğini öğrenmek mümkün olmaktadır. Bu konuda 5. yüzyılda Pharbeli Lazarus, 8. yüzyılın ikinci yarısında tarihçi ve filozof Gevond (Leon), 8. yüzyılın sonunda düzmece Khoroneli Movses ve Marga'lı tarihçi Thomas tarafından verilen bilgiler, en ilgincini oluşturmaktadır.

Ancak Doğu Anadolu Bölgesindeki demir madenleri, üretimi ve atölyeleri konusunda ayrıntılı ve doyurucu bilgilerimizi, İslam coğrafyacı ve tarihçilerinden öğrenmekteyiz. İslam bilim adamlarının bu konuda göstermiş oldukları aşırı titiz-

lik ve duyarlılık, birçok araştırıcı tarafından büyük bir övgüyle karşılanmaktadır. Bu yazarlar, İslam bilim adamlarının madencilik konusunda verdiği teknik bilgilerin, Çin madencilik uzmanlarının verdiği bilgiler gibi sağlıklı ve gerçekçi olduğunu belirtmektedirler. Gerçekten de İslam yazarlarının hemen her konuda yazmış oldukları ayrıntılı bilgiler sayesinde, Doğu Anadolu Bölgesinin o döneme kadar karanlıklar içinde olan birçok konusu aydınlığa kavuşmuştur. Demir yatakları, üretimi, yapılan eşya ve silahlar hakkında önemli bilgi veren İslam yazarları arasında şunlar gelmektedir: 943 yılında El-Mesudi, 951 yılında El-İştahri, 985 yılında El-Mukaddesi, 1040 yılında El-Biruni, 1047 yılında Neşir-i Hüsrev, 1154 yılında El-İdrisi ve İbn-ül Azrak, 13. yüzyılın ilk çeyreğinde Yakut, 13. yüzyılın ortalarında İzzeddin İbn-i Şaddad ve 15. yüzyılın ikinci yarısında Mehmed bin Mansur.

İslam yazarlarının vermiş olduğu değerli bilgilerden Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan demir üretiminin Eskiçağ'da yapılan üretimle kıyaslanmayacak kadar fazla olduğunu öğrenmekteyiz. Doğal afetler, göçler ve yapılan büyük savaşlar demir üretimini hiçbir zaman engelleyememiş, tam tersine hızlandırmıştır. Demir üretiminin artmasında, demirden yapılan savaş aletlerine duyulan ihtiyacın büyük etkisi olmuştur. Verilen bilgilerden öğrendiğimiz bir başka ilginç özellik, yapılan yoğun demir eşya ve silah üretiminin Doğu Anadolu Bölgesinin ihtiyacını karşılamasının yanı sıra, doğuda İran ve özellikle güneyde de Mezopotamya'ya ihraç edilmiş olmasıdır.

İran ve Mezopotamya'ya ihraç edilen demir eşya konusunda düzmece Khroneli Movses, Marga'lı Thomas, İbn-ül Azrak, İzzeddin İbn-i Şaddad ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait Ticaret Kanunlarından bilgi edinmekteyiz. Doğu Anadolu Bölgesinin Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına geçmesinden sonra da, İran ve Mezopotamya'ya demir eşya ve silah ihracatı devam etmiştir. Ancak Osmanlı Sultanları İran'a demir eşya ve silah gönderilmemesi konusunda bir dizi ferman yayınlamıştır. Bu konuda erken dönem tarihçisi Hoca Sadeddin Efendi ve özellikle Osmanlı Arşiv Kaynakları ayrıntılı bilgi vermektedirler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÖZBEK HİCİV ÜSTADI NİMET EMİNOV (1937)

FAHRÜNNİSA BİLECİK*

Özbek hiciv edebiyatının büyük ve kabiliyetli temsilcisi Nimet Eminov, 17 Temmuz 1937'de, Buhara vilayetine bağlı Ramitan nahiyesinde doğmuştur. Babası demirci idi. Orta okulu bitirdikten sonra (1954-1959), Feyzullah Hocayev adındaki Buhara Büyük Pedagoji Enstitüsü'nün Tarih-Filoloji Fakültesi'nde öğrenimine devam etti.

Eminov, öncelikle Buhara vilayeti radyo programları komitesinde haberci olarak çalıştı. Daha sonra Sovyet ordusunda görev aldı. 1973 yılında Taşkent'teki "Yumruk" dergisinden aldığı iş teklifi üzerine, Taşkent'e gitti. Bu dergide 1985 yılına kadar yazı işleri müdürü olarak çalıştı. 1989 yılında, "Şark Yıldızı" adlı dergide baş yazar yardımcısı vazifesini yürüttü. Aynı yıl "Yumruk" dergisinin baş yazarı oldu ve halen bu görevdedir.

İlk hicviyesi, 1965 yılında "Üstad-ı Alem" adı ile "Yumruk" dergisinde çıkmıştır. Eminov'un hikayelerini topladığı "İki Paralık Saygı" (1966) ona şöhret kazandırdı. Daha sonra da; "Kırk Üçüncü Enişte" (1970), "Lebihavuz Handeleri" (1973), "Yüreği Söküldü" (1974), "Altın Tebessümler" (1977), "Çınarlar Türküsü" (1984), "Omuzsuz Pehlivan" (1986), "Hırsız Kedicik" (1987), 'Kahkaha" (1987), "Güzel Yarim" (1988), "İhtiyar Çocuğun Masalları" (1990) adlı kitapları basılmıştır.

Nimet Eminov (Şeker Ağız), üstadları Gafur Gulam ve Said Ahmed gibi kendi hicvî hikayelerini anlatmada da ustadır.

Eminov'un Özbek edebiyatına katkısı düşünüldüğünde ilk akla gelen, "Yalancı Melekler" (1976-1984) adlı büyük satirik eseridir. Bu eser, aynı maksada yönelik, aynı fikri işleyen "Cereyan" ve "Hamamböceği" kıssalarından ibarettir. Bu kitabından dolayı, 1987 yılında Özbekistan Yazarlar Birliği'nin Aybek mükâfatına lâyık bulunmuştur.

Hikayeleri; Rus, Ukrayna, Belarus (Beyaz Rus), Tacik, Türkmen, Azerbaycan, Gürcü ve Kalmuk dillerine tercüme edilmiştir. Ayrıca, Leh, Bulgar, Romen, Çek, Moğol, Afgan, Uygur ve Urdu dillerinde eserleri yayımlanmıştır.

Hiciv ustaları Said Ahmed, Sadullah Siyayev, Enver Mukimov ve Enver Abidcan gibi büyük ve nadir bir kabiliyet sahibi olan Eminov, Özbek edebiyatının gelişmesinde mühim rol oynamıştır. Ona bu değerli hizmetlerinden dolayı Özbekistan Halk Yazarı ünvanı verilmiştir. (1992)

Nimet Eminov'un eserlerine örnek olmak üzere bir hicviyesini veriyoruz:

---

* Araş. Gör. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

MANDALİNA PARASI

İVERSİTESİ YAYINEVİ

Bütün hikaye mandalinadan çıktı. Mahallî komite başkanı, yeni yıl ziyafeti sebebiyle mandalina satmak için, çalışanlardan para toplamaya başladı. Matbaa işçilerinde paranın azlığı veya çokluğu, onlardaki kabiliyet, mihnet ve istekle ölçülür. Bunun için de para, kiminde daha az, kiminde daha çoktur. Gerekli gereksiz harcayıp duranlarda ise, ay sonunda hiç kalmaz. Lâkin mandalina herkese lâzım. Akşam gelen stajyer genç de merakla:

— Mandalina... bu, portakal mı? diye sordu.

— Yok dedi, mektuplar bölümünün müdürü, bilgi vererek:

— Mandalina, bu, portakaldan daha küçük, limondan daha tatlı, narenciye ağacının meyvesi.

Her tarafı bir anda "mandalina, mandalina" diye bir uğultu sardı. Cepler arandı, konu-komşudan borç istendi.Adet olduğu üzere, tarım bölümü müdürü musahhihden, zanaat bölümü müdürü editörün şoföründen, sorumlu sekreter daktilocudan borç aldı.

Kültür bölümünün ediplerinden yaşı kırkı aşmış Dostmat Kozı, oda arkadaşına baktı.

— Maaş alana kadar bana on beş som (para birimi) borç verebilir misin?

— Keşke olsa dedi, arkadaşı ellerini açıp. Dün, hanıma palto almıştık. Kürkü paltodan da kıymetli imiş. Param olsaydı, hiç düşünmez verirdim. Bana da kalan beş som yetmeyecek.

Oda arkadaşı kesinlikle yalan söylüyordu. İkisi de bunun farkındaydılar. Çünkü, bundan daha öncede de Dostmat, arkadaşından biraz borç almış ama, vaktinde geri veremediği için bu zamana kadar utancından bir şey söyleyememişti.

— Bende de üç yüz som kadar vardı, dedi yalan söyleyip. Pazar günü akşam, hanım kendisine küpe almıştı. Biraz tartıştık. "Niye aldın?" diyecek olsam, altının kıymeti daha da yükseliyormuş, dedi. Ona çok kızdım. Aslında, paranın bereketini şu kadınlar yok ediyor. İşte şimdi ne yapacağımı bilmiyorum. Öğle vakti Servi abladan bir som borç aldım. Bu yakınlarda telif hakkı da alamadım.

— Niye?

— Kimbilir! Yoruluyorum. Akşam eve zorla sürünerek gidiyorum. "Vremya" (Haberler)yı seyrederken uyukluyorum.

Arkadaşı nasihat etmeye başladı.

— İnsanın kendisini alıştırması lazım. Gerekli gereksiz dolaşmaktan fayda yok. Her cumartesi iki, üç tane latife veya hiciv yazsanız çay paranız çıkar.

— Doğru, dedi Dostmat Kozı. Üç günde bir düzelttiği sakalını sıvazladı. Önceleri pek çok latifeler, hicivler yazardım. Hikayelerim de basıldı. Şimdi de akşamları bazen uykum kaçtığında, pek güzel konular, latifeler aklıma geliyor ama, yazmaya üşeniyorum. Ertesi güne kadar da unutuyorum.

— Yastığınızın baş tarafına bir kalem ve bir küçük defter koyup yatın. Aklınıza geleni hemen kalkıp yazarsınız.

— Peki, kalkıp ışığı nasıl yakacağım? Onu da söyleseniz.

— O zaman yanınıza masa lambası koyup yatın. Işığı yakmak için sıcak yataktan kalkıp uyku sersemi olmazsınız.

Dostmat Kozı yine ses çıkarmadı. Sonra derin bir soluk alıp:

— Bu yakınlarda, masa lambası için karyolanın baş tarafına priz de yerleştirdim, dedi. Ancak, yine olmadı. Hanım: "Söndür şu lambayı, Yarmat uyanacak" diyor. Yarmat, oğlumuz ve üç yaşında. Pek huysuz. Böylelikle bir sürü konu, komik sözler, latife ve farklı fikirlerim yazılmayıp, unutuluyor.

Oda arkadaşı Dostmat Kozı'ya baktı. Onun, yüzü asık, gözleri bir noktaya takılmış olarak durduğunu gördü.

— Hanımınız ile birlikte mi yatıyorsunuz?

— Hangi manada? deyip kendine geldi Dostmat.

— Bir karyolada mı?

— Evet, dedi Dostmat gözlerini açarak. Yataklarımız yanyanadır.

Arkadaşı yerinden kalkıp, ellerini birbirine sürdü ve:

— O zaman şöyle yapın, molla Dostmat, dedi gülümseyerek. Aklınıza bir konu, latife veya farklı bir fikir gelecek olsa, ışığı yakıp yazmaya başlamayın. Çünkü çocuk uyanabilir. En iyisi sakince dürtüp, hanımınızı uyandırın.

— Ya sonra!

— Sonra bu aklınıza gelen fikirleri fısıldayarak hanımınıza söyleyin. Ertesi gün size hatırlatır.

Dostmat Kozı sıkıntılı bir şekilde gülümsedi.

— Bunu da denedik, dedi ve kollarını masaya dayadı.

— Önce hanımımı dürtüp uyandırışım çok zor oldı. Sonra, fayda ve zararını açıklayınca güçlükle razı oldu. Pek çok yeni sözleri ona fısıldayıp söyledim... Yine olmadı.

— Niye?

— Hanımım uyuya kaldı...

Oda arkadaşı kahkaha atıp, karnını tutarak koridora çıktı. Onun aklına yeni bir hicviye gelmişti. Bir az sonra Dostmat da çıkıp, ressam kızdan borç almak amacıyla, resim bölümüne gitti. Oda arkadaşı ise, geri dönüp, masaya oturdu. Beyaz bir kağıda "Mandalina Parası" diye yazıp, altını çizdi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

1. MAHMUD, NİZAMEDDİN-YAMAN, ERTUĞRUL, *Türkçe-Özbekçe, Özbekçe-Türkçe Sözlük*, Taşkent 1993

2. MİRVALİYEV, S., *Özbek Edipleri*, Taşkent 1993, s. 167-168

3. "Mandarin Pulu", *Gençlik Dergisi*, nu. 21, 1991

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HUMBOLDT'UN DİL GÖRÜŞÜ

HAKAN ÇİL*

Modern dil çalışmaları, dış dil yapısının doğrudan ele alınması ilkesine dayanır. Bu yapının özünü, iç sistemini kavramaya yönelik çabalar bilimselliğin dışında görülür. Yeryüzündeki dillerin, aynı dış dünyayı farklı kavram dilimleriyle algılamaları gerçeği ise, dış dil yapısından hareketle yeterince açıklanamaz. Daha derinlerde yatan dinamik bir gücün dil oluşumuna yön verdiğini bulup ortaya çıkarmak gerekir. Bilim ve branş dillerinde uluslararası alanda sağlanmış ortak imajlar bütünlüğüne karşın farklı milletlerin doğal günlük konuşma dilinde aynı muhtevalar için farklı imajlar bulunması, varlıklar dünyasının dil dünyasında zihinsel bir dönüşüme uğradığını gösteriyor. Söz konusu zihinsel dönüşümün süreci ve niteliği, evrensel insan dili boyutu dışında ele alınmalı ve tamamen millete özgü yönü vurgulanmalıdır. Anadilin temel yapısını oluşturan, fakat doğal görünümü nedeniyle yeterince ilgi uyandırmayan bu özelliğin bilincine varılması, ancak başka bir dilin özelliği ile karşılaştırılması durumunda gerçekleşebilir.

Dili dış yapı ve iletişim boyutları dışında, dış dünyayı algılayışımızın özgün dilimlemesini gösteren iç yapısıyla ilk keze ele alan Wilhelm von Humboldt olmuştur. Humboldt'un dile ilgisi öğrencilik yıllarında başlar. Gördüğü, klâsik filoloji eğitimi çerçevesinde Sanskritçe ile uğraşmış ve arkasından karşılaştırmalı dil araştırmalarına yönelmiştir. Eğitimini tamamladıktan sonra atıldığı siyaset, kültür ve bilim alanında faydalı çalışmalar yapmış, görevi dolayısıyla Avrupa'nın bir çok ülkesinde bulunmuş ve birçok milleti ve dilini yakından tanıma imkânını elde etmiştir. İlk önemli dil çalışması olan ve 1812 yılında kaleme aldığı "Bask-Dili Üzerine" adlı araştırması, İspanya'ya yaptığı bir seyahat sonucu karşılaştığı Bask dilinin Hind-Avrupa dillerinden iç yapı yönünden de farklılığını irdeler. Bask dilinin gramer modelinin, büyük bir kısım itibariyla birbirleriyle uyuşan Hind-Avrupa dil ailesinde görülen modellerden farklı olması onu dil karşılaştırmalarında yeni arayışlara yöneltti. Dil tipolojisi düşüncesi buradan doğdu.

Dillerin Karşılaştırılmaları Yöntemi

Humboldt'un dil çalışmalarının yoğunlaştığı yıllar, aynı zamanda karşılaştırmalı dil araştırmalarının dilbilim dünyasına hakim olduğu bir döneme rastlar. "Hinduların Bilgeliği ve Dili Üzerine" adlı kitabıyla 1808'de sistematik dil araştırmalarının sağlam kurallarını koyan Friedrich Schlegel'i bu akımın öncüsü olarak gösterebiliriz. Daha sonra Danimarka'lı Rasmus Rask "Eski Kuzey ve İzlanda Dilinin Kaynağı Üzerine Araştırmalar" (1814) adlı çalışmasıyla Schlegel'in koyduğu ilkeleri uygulamaya soktu. Karşılaştırmalı dilbilimin asıl kurucusu "Yunanca, Latince ve Germence ile Karşılaştırmalı Olarak Sanskritçe'nin Çekim Sistemi" adlı araştırmasıyla 1816'da Hind-Avrupa dilbiliminin temellerini atan Franz

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bopp olmuştur. sistematik dil tarihi ve tarihî gramer sahasında ise Jacob Grimm "Almanca'nın Tarihî-Karşılaştırmalı Grameri" başlığını taşıyan çalışmasıyla Germanistik biliminin kurucusu olmuştur.

Bu değerli bilim adamlarının dilbilime katkıları ne kadar yüksek olursa olsun, yine de derinlik-yönünden Wilhelm von Humboldt'un eş zamanlı tipolojik anlamdaki karşılaştırmalı dilbilim görüşlerine ulaşamamışlardır. Schlegel, Grimm ve Bopp'un asıl başarıları, tarihî sistematik ses karşılaştırmaları ışığında Hind-Avrupa dil akrabalığını ıspatlamaktan ileri geliyordu. Ses değişimlerindeki kuralların belirlenmesi gerçek anlamda bilimsel çalışmalara imkân sağladı. Analiz yöntemini yeğliyen ve münferit parçalardan hareket eden ve 19. Yüzyıl'a damgasını vuran bu tür çalışmalar geniş ve bütüncü görüş anlamında dil araştırmaları değildirler. Dillerin düşünce ve muhteva yönü bu inceleme tarzında pek dikkate alınmamıştır. Bütüncü anlayışa dayalı modern dilbilimin esaslarını ortaya ilk koyan Wilhelm von Humboldt'tur. Fakat tarihsellik ve analiz yönteminden yola çıkan söz konusu akımın (genç gramerciler) dilbilim dünyasına hakim olması Humboldt'u yaşadığı dönemde unutulmuşluğa itti. Bütün çalışmalar Hint-Avrupa çerçevesinde kaldı. Dillerin farklılığının kaynağı sorusu ise pek yankı uyandırmadı. Humboldt'un görüşlerinin yeniden ele alınması ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısında ve 20. Yüzyılda mümkün olmuştur.

Görüleceği üzere Humboldt dillerin karşılaştırılmaları sorununa değişik açıdan yaklaşır. Tarihî gelişim içeresindeki akrabalık bağıntılarının araştırılması yerine farklı dillerin tipolojik özelliklerinin belirlenmesi ve bunların karşılaştırılmalarını savunur. Amaç, bu yolla kendisi için asıl önem taşıyan dilin iç yapısı olayını aydınlatmaya çalışmaktır. Bu işin bilimsellik çizgisinde eksiksiz yürütülemiyeceği kesin; zaten bilimselliği tartışmasız ilke olarak gören "genç gramerci"lerin o devirde üstün tutulmaları bundan kaynaklanıyor. Humboldt'da araştırma alanını, "genç gramerciler"in ilgilendiği ses kanunlarının somut yapısı değil, aksine iç dil yapısının soyut karakteri oluşturur.

Dilin İç Yapısı

Dil ile ilgili konularda ses ve gramer yapılarından bahsedilmesi kolay anlaşılabilecek bir yöntemdir. Bu yapıların özellikleri hakkındaki görüşlerini Humboldt birçok kez açıkladı ve bunların düşünceye etkilerini gösterdi. Bu şekillerin ortaya çıktığı dil malzemesi araştırıldığında her şeyden önce o dilin ses düzenine bakılıyordu. Bu ses düzenine bağlı muhtevalar incelenmek istendiğinde ise, anlamlar ve yukarıda sözünü ettiğimiz dış yapıların fonksiyonları ele alınıyordu. Bu durumda iç yapıdan anlaşılması gereken ne idi? Onu oluşturan malzeme nerede yer etmiştir? İç yapının kapsamı olarak gösterilmek istenen boyutlar nelerdir? Humboldt'daki yapı kavramını iyi anlayabilmek için onun Goethe ile olan fikir ve kültür yakınlığına bakmalı ve her ikisinin düşüncelerindeki yapı ve biçim kavramlarının, sabit ve belirgin hatları olan bir şekilden çok bu şekli sağlayan güç olarak anlaşılmaları gerektiği görülmelidir (Helmut Gipper, Wilhelm von Humboldt als Begründer moderner Sprachforschung, S. 15). Humboldt'un bu yapıdan anladığı boyutları belli bir biçim değil, biçimi oluşturan güç, bütün dil olaylarına nüfuz eden, şekillendiren dinamizmdir. Humboldt dilsel iç yapının ortaya çıktığı yer olarak, kavramın oluşmasından önceki duyusal izlenimlerin ve tinsel dünyanın bütününü gösterir. Başka bir deyişle dilsel iç yapının ortaya çıktığı yer, dilsel

faaliyetin tüm kapsamıdır. İç dil yapısı dil organizmasının semantik yönüyle ilgilidir. Bu husus, kavramların oluşmasına varıncaya kadar organizmanın bütün unsurlarına yayılmıştır. Leo Weisgerber'in de belirttiği gibi iç yapı, dış dünyanın kelimelere dönüştürülmesinin kendine özgü bir tarzıdır (Leo Weisgerber, Innere Sprachform als Stil sprachlicher Anverwandlung der Welt. S. 571-579). İç yapının tanımında dış yapıdaki kolaylığı elbette bulmayız. Buna rağmen aynı dili konuşanların, algıladıkları dış dünyayı yorumlayış biçimleri, özgün anlayış halinde dile yansıdığından, yine de yeterli sayılabilecek verilere sahip olduğumuzu söyleyebiliriz. Şimdi iç dil yapısı kavramını bizzat Humboldt'un kendi kaleminden cümle ve pasajlarla açıklamaya devam edelim. Dil ile ilgili görüşlerinin başarılı bir derlemesi olarak kabul dilen "über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die gestige Entwicklung des Menschengeschlechts" (1836) adlı eserinde "Innere Sprachform" başlığı ile incelediği bu konuyu özetlemeye çalışacağız. Olayı anlamamızı kolaylaştırmak için Humboldt'un genel dil görüşlerinin bazı noktalarından yol gösterici olarak yararlanacağız. Herşeyden önce dili düşünce ve duygularımızı başkalarına aktarmada kullandığımız bir araç işlevi ile görmeyeceğiz. Onu zihnimizin kendisiyle dış dünya arasında yerleştirdiği gerçek bir dünya şeklinde algılayacağız. Pratik işlevi olan dış dünyanın yansıtılması konumuyla değil, insan zihninin şekillendirme gücünün bir görüntüsü olarak değerlendireceğiz. bu gücün farklı dillerde farklı ortaya çıktığını, bütün diller için aynı olan dış dünyanın dilde, subjektif ve her millette değişik normlarda zihin olgusuna dönüştüğünün bilincinde olacağız.

Dilin iç yapısı düşünme ve algılayış süreçleri ile ilgilidir ve dilin semantik yönünü kapsar. Humboldt onu "dile etki eden düşüncelerin ışık saçan berraklığı..." (Schriften zur Sprache S. 83)* "dili dil yapan bu iç ve fikrî yöndür" (a.y.), "gelecek nesiller bile yüksek düzeyde fikir üretmede ona sarılacaklar" (a.y.) gibi işlevsel tanımlarla sunar. Arkasından doğal bir görünüm olan yeryüzündeki dillerin dış yapı farklılıklarının ötesinde doğal olmayan iç yapı farklılıklarını da gündeme getirir. bu iç yapının özünü Humboldt şu satırlarla açıklamaya çalışır:

> *"İlk bakışta dillerin, zihinsel işleyişleri itibarıyla birbirlerinin aynı olması gerektiği düşünülebilir... Dilin zihinsel yönüne göz attığımızda, bağımsız zihin faaliyetinin... bütün insanlarda aynı olma zorunluluğu varmış gibi görünür... Bu iç yapı içerisinde de çeşitli sebeplerden ortaya çıkan farklılıklar yer alır. Bir taraftan dili meydana getiren gücün... etkinliğini gösterdiği çoksayıda nüanslardan kaynaklanan bir farklılık kendini hissettirir; diğer taraftan ise, akıl ve saf kavram yardımıyla tam olarak ölçülemeyen bazı güç ürünleri de bu süreçte yer alırlar. Hayal gücü ve duyguları buna örnek olarak gösterebiliriz..." (Schriften zur Sprache, S. 84).*

Dilin iç yapısı hem kavramlarda, hem de dilbilgisi şekillerinde varlığını hissettirir. Kavramların adlandırılmalarında dilin dış yapısı kadar iç yapı da önemlidir. İç yapı konumundan ele alındığında, her kavram ya kendi özellikleriyle, ya da başka kavramlarla olan bağıntılarıyla algılanır. Bir örnekle açıklarsak, Almanca'da "Nussknacker" (fındıkkıran) kavramı kendi özelliği göz önünde bulunduru-

---

* Kaynak olarak Humboldt'un dil hakkındaki en tanınmış eseri olan "İnsan Dil Yapısının Çeşitliliği ve Bu Olgunun İnsan Soyunun Zihinsel Gelişimine Etkisi" adlı çalışmasının dil ile ilgili bölümlerini ve diğer bazı önemli dil çalışmalarını ihtiva eden "Schriften zur Sprache, Hrsjg. Michael Böhler, Reclam, Stuttgart 1973" baskısından faydalandım.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

larak, "Regenbogen" (gök kuşağı) ise başka kavramlarla çağrışımıyla algılanarak kelime haline gelmişlerdir. Kavramların kelime haline gelişlerindeki bu iç yapı yönlendirmesi bazan aynı varlığı (soyut ya da somut) farklı kavramlarla karşımıza çıkarır. Türkçe'de "ayçiçeği" ve "günebakan" örneğinde görüldüğü üzere. Humboldt'un bu konuda verdiği örnek yine Sankritçe'den. Bu dilde fil bazan "iki kez su içen", bazan "iki dişli", bazan da "tek elli" olarak adlandırılıyorsa ve bu durumda her ne kadar aynı varlık kastediliyorsa da, adlandırma sayısı kadar da kavram vardır; çünkü dil bağımsız teşkil ettiği kavramları gösterir ve iç yapı olayı da işte bu dış yapı öncesi süreci ilgilendirir. Soyut kavram ve ilişkilerin adlandırılmaları söz konusu olduğunda, kavram her zaman değilse bile, yine de genelde mecaz yoluyla dile aktarılmalıdır. Bütün soyut ve somut varlıkların adlandırılışı, duyusal algılayışa, his dünyasına, fantaziye ve bunların birlikte faaliyet görmeleri sonucu millî dil karakterine iyice nüfuz eder. Tabiat ile insan, başka bir deyişle dış dünyadan bir varlık ile zihin arasında özgün bir bağ kurulur (Schriften zur Sprache, S. 88), Millî karakterin burada açıklamaya çalıştığımız bu etkisi dilde iki türlü ortaya çıkar (a.y.): **a)** Kavramların tek tek oluşumunda; **b)** Dillerin belirli kavram alanları yönünden farklı zenginlikleri olayında. Tek tek kavramların adlandırılışlarına, bir taraftan duyusal algılayışın eşlik ettiği fantazi ve his, diğer taraftan ise alışılmamış bağıntılar kuran ruh ve sonunda inceden inceye ayrımlayan bir akıl, belirgin bir şekilde yön verir. Bu sayede, kelimelerin aldıkları renk milletin doğayı algılayış biçiminin rengini gösterir (a.y.). Belirli bir kavram alanına ait kelimelerin yoğunlaşma olayına örnek olarak Humboldt yine Sanskritçe'yi gösterir ve bu dilde din ve felsefe sahasından gelen kelimelerin çokluğuna dikkatleri çeker (S. 89).

Dil toplumuna ait özelliklerin sadece kavram oluşumlarında ortaya çıkmadığını, aynı zamanda konuşma düzeninde de kendilerini gösterdiklerini yukarıda belirtmiştik. Humboldt münferit kavramları "içte kuvvetli ve zayıf, alevli ya da sinmiş halde, canlı ya da hızlı yanan ateş"e benzetir (S. 89). İçte bu şekilde belli belirsiz olan bu alevin gerçek niteliğinin doğrudan ortaya çıkması -bugünün modern dilbilim terminolojisine göre, sözlük birimi ya da "langue" konusu olan kelimelerin kullanım (parole) düzeyine çıkmaları kusursuz bir düşünme ve sıra sıra kabaran duygular içeren sözlere (konuşmaya) dönüşmesiyle gerçekleşir."(a.y.). Dilin bu kısmındaki (sözler, konuşma) özellikler, sadece çok az olarak münferit şekillerde ve bilinen kurallar çerçevesinde açıklık kazanabilir. Diğer yandan uzun fikir silsilelerinin sentaks şekillerine dökülmesi olayı bazı sorunları da beraberinde getirir: Örneğin şekillerde belirsizlik ve fakirlik, düşüncenin zengin yapılar içeresinde olabildiğince dile getirilmesini engeller ve onu basit,kısa cümleler dizisi şekline sokarak adeta güdükleştirir (S. 90). Fakat sentaks açısından şekil zenginliğinin bulunduğu yerde bile, eğer konuşma bir mükemmelliğe ulaşacaksa, iyi kurulmuş cümle yapısına içten gelen canlı güdü katılmalıdır. Sanskritçe'nin dil dünyasında, önemli ürünlerini verdiği çağda bu güdü her halde yeterince enerjik değildi; yoksa elimizdeki Sanskritçe metinlerden hareket ettiğimizde, bu dilde de, Grekçe'nin ulaştığı güç potansiyelinin var olduğu görülecektir a.y.).

Dilin ses kurallarını değiştirmeden, zaman içerisinde gelişen düşünme gücü ve daha da derinleşen duyuş yeteneği ile dilin yapısına, daha önceleri sahip olmadığı nitelikler katılır (aynı yapı içeresinde başka bir anlam gelişir ve aynı gramer kurgusuyla değişik anlamlar ima edilir). Bu niteliklerin ortaya çıktığı yer, o dili konuşan milletin edebiyatı ve felsefesidir. Diğer bilimlerin gelişmesi dile yeni

malzeme verdiği gibi, önceden var olana da nüans getirir ve daha bir netlik kazandırır. Edebiyat ve felsefe ise tamamıyla başka bir anlamda insanın iç alemine etki eder ve bu yüzden de, insanla içten kaynaşmış dili daha güçlü ve daha verimli bir şekilde geliştirir. Gerçekten de şiir ve felsefe ruhunun en azından yeterli bir zaman diliminde hüküm sürdüğü diller, gelişme süreçlerinde mükemmelliğe ulaşma yeteneğine çok daha fazla sahiptirler ve şayet bu durum yabancı unsurların taklidinden değil de, kendi varlığından çıkmışsa, söz konusu mükemmellik daha da artmıştır demektir.

Dilin iç yapısı konusuna Humboldt'un eserinden aynı başlık altında (Dilin İç Yapısı) bölümden alıntılar ağırlıklı olmak üzere açıklık getirmeye çalıştık.Konunun anlaşılmasında yine de bazı belirginsizliklerin olabileceğini var sayarak, günümüz modern dilbilimi temsilcilerinden Eugenio Coseriu ve Gerhard Nickel'den oldukça net açıklamalarla bu bölümü sona erdireceğiz:

"Bilindiği üzere "iç yapı" kavramı Humboldt'da, bir dilin kendine özgü bir biçimde muhtevaları oluşturmasıdır. Bu işlem, dilin sözlük ve dilbilgisi kesiminde ayrı ayrı kendini gösterir. sözlük alanından örneğini Humboldt, Sanskritçe'de filin farklı kavramlarla adlandırılması (bkz. S. 8) şeklinde verirken, dilbilgisi açısından Sanskritçe ayrımlarındaki farklılıklara (Tempus ve Modus ayırımının Sanskritçe'de bulunmaması, yine Sanskritçe'de mastarın fiil özelliğine sahip bulunmasına rağmen isim kategorisinde görülmesi gibi) işaret eder." (E. Coseriu: Semantik, Innere Form und Tiefenstruktur, S. 179)

"Humboldt'un dilin iç yapısından anladığı, dinamik, zihin sahasıyla ilgili ve dış dünya varlıklarını kavramlara dönüştüren bir güç prensibi olsa gerek. Humboldt'a göre bu işlemde dilin iç yapısı dış yapıdan önce gelir. bu aktif gücün yer aldığı sahayı konuşucunun ruh dünyasında aramamız gerek." (Gerhadt Nickel, Einführung in die Linguistik, S. 47)

"ENERGEİA" Kavramının Açıklanması:

Şimdi dilin bir (ergon) eser değil de, bir energeia (faaliyet) olduğunu savunan görüşü ele alalım. Bu cümle Humboldt'un en çok sözü edilen ve üzerinde en çok tartışılan ifadelerinden biridir. Humboldt sürekli olarak, dilin dinamik, hareketlilik ve oluşun süreci karakterini vurgulamak amacıyla, onu insan fikir ve ruh dünyasının bir çalışması ve ürünü olarak tanımlamıştır. Bu tanımı yaparken, yapısalcı dilbiliminin kurucusu kabul edilen Ferdinand de Saussure'nin "parole" kavramının karşılığı olan söz eylemleri, yani dil kullanım süreçlerini göz önünde bulundurmamıştır (Helmut Gipper, Wilhelm von Humboldt als Begründer moderner Shprachforschung. S. 12). Humboldt kendisi için tek tek konuşma süreclerinin toplamının değil, aksine konuşma bütünlüğünün, "boğumlanmış sesi düşüncenin ifadesi yapma" şeklindeki zihin faaliyetindeki sürekliliğin önemli olduğunu vurgular (a.y.). "Energeia", dilin sabit karakterli gramer kuralları ve kelime dağarcığının aksine konuşma ve düşünme eylemlerinin dinamik süreclerini kapsar. Daha açık bir ifadeyle "energeia", anlam üretme olayına verilen addır (Helmut Gipper, Bausteine der Inhaltsforschung, S. 27). Fakat yine de bu kavramı somut bir kalıba sokamıyoruz, çünkü asıl karakteri, tamamen soyut bir dinamik olan zihnin gerçekleşmesi anının etken gücü olmasından kaynaklanır. Aynı şekilde Erich Heintel (Sprachphilosophie, S. 568) "energeia" kavramını, bir dilde mevcut kelimelerin

ancak konuşma eyleminde anlamlı ifadeler haline geldiklerini ve dilin gerçekleşmesi anındaki anlam üretilmesinin özellikle önemli olduğunu belirterek açıklamaya çalışır. Konuşma eyleminin Humboldt için ne denli önemli olduğu bizzat kendi ağzından aşağıdaki satırlarda ifade edilmiştir:

"... düşünce ve duygularımızın canlı bir alışverişi olan konuşma tek başına dilin temel direğidir... Her zaman için toplumun malı olan, bireyin ruhunun derinliğinde yatan, fakat ortaya çıkışı sadece toplumla gerçekleşen dil... "(Über den Nationalcharekter der Sprachen, IV, S. 435).

Humboldt'un görüşlerini 20. Yüzyılda sürdüren dilbilimcilerden en tanınmışı olan Leo Weisgerber de, dilin durağan yönünü teşkil eden gramer ve kelime dağarcığından çok, etkin bir güç olarak energeia ya da konuşma eyleminin önemini vurgular ve bu kavramın kökeninde, Humboldt'un "sonuçlar kendi başlarına birşey ifade etmezler, onları meydana getiren güçlerdir asıl önemli olan" şeklindeki görüşünün bulunduğunu belirtir (Leo Weisgerber, Grundzüge der inhaltbezogenen Grammatik, S. 15). Buradan kolayca anlaşılacağı üzere, dil, oluşturulmuş bir yapı ya da kapalı bir sistem içerisinde varlık değildir. Dilleri bu açıdan kavramaya ve tanımlamaya çalışan tüm uğraşlar ortaya başarılı sonuçlar koyamamışlardır. Dili gramer ve kelime dağarcığı kalıplarında dondurmak ve bu şekillerle özdeş tutmak ya da onu gerçek varlığı olmayan bir soyutlama biçiminde göstermek gibi yanılgılara düşmüşlerdir (a.y.). Weisgerber daha sonra "dilin etkin gücü" kavramına, sosyolojik bir boyut getirerek, anadili "onu konuşan toplumun dünyayı söze dönüştürme süreci" olarak tanımlar (Leo Weisgerber, Zum Energeia-Begriff in Humboldts Sprachbetrachtung. S. 374-377).

Humboldt'un "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues," adlı araştırmasının, yayımından günümüze değin dolaylı ve dolaysız dilbilimine ve dil felsefesine yön verdiğini belirten ünlü filozof Martin Heidegger "Der Weg zur Sprache" başlıklı makalesinde "Energeia" konusunu da işlemiştir (Sprache und Wirklichkeit, S. 44-70). Heidegger özetle, "energeia", zihnin, boğumlanmış sesi düşüncenin ifadesi haline getirme çabasıdır" şeklindeki Humboldt görüşünden yola çıkarak bu tanımın konuşma eylemi karşılığı olduğunu belirtir (S. 50). Bu konuşma eylemine ait özelliklerin dil içerisinde aranmaması gerektiğini söyleyerek konuşmanın her zaman için bir dinleyene yönelik olduğu gerçeğinin ön plânda tutulmasını ister (a.y.).

"energia" kavramıyla ilgili açıklamalarımızdan sonra şimdi bizzat Humboldt'un kaleminden bu konu hakkındaki görüşlerine bir göz atalım. "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues" den aldığımız iki pasaja burada yer veriyoruz:

"Dil, gerçek mahiyeti içerisinde ele alındığında, hem kalıcı hem de her an için uçup gidici bir özelliğe sahiptir. Hatta yazılı şekli bile sadece ve sadece mumyalanmış muhafazadan öte bir şey değildir. Bu donmuş şeklin anlam fonksiyonu kazanması için canlı kullanıma ihtiyacı vardır. Dil sabit bir yapı veya eser (ergon) değil, aksine bir eylem, faaliyettir (energeia). Bu bakımdan tanımlanması sadece, dilin ortaya çıkış biçimi olan konuşma eyleminde gerçekleşebilir. Dil bir düşünceyi ifade etmek için, zihnin gösterdiği sürekli faaliyettir. Görünüşte bu tanım aslında her konuşma için geçerlidir, fakat gerçek anlamda, ancak bu konuşmaların bütününe dil olarak bakılabilir: çünkü

genelde dil diye adlandırdığımız kelime ve dilbilgisi kurallarından oluşan dağınık bir karmaşada, sadece bu konuşmada meydana getirilen açık birlikler vardır, o da hiçbir zaman tam anlaşılır değildir. Canlı konuşmanın niteliğini buradan çıkarmak ve canlı dilin gerçekte ne olduğunu anlatmak için yeni bir işleme ihtiyaç vardır. Ayrı ayrı unsurlar konuşmanın yüksek ve nüanslı değerini aksettirmez, ancak bağımlı konuşmada bu husus hissedilir ve anlaşılır. Sadece bağımlı konuşmaya, dilin canlı özüne nüfuz etmeyi amaçlayan araştırmalara öncelik tanınmalıdır. kelime ve kurallar halinde parçalara ayırma işlemi yarar getirmez." (S. 36).

"Bir konuşmalar toplamı olarak görülen dil, yine de bu konuşulanların her birinin kapsadığının ötesinde bazı özellikler taşır. ....Bir dilin kapsamı söze dönüştürebildiği herşeydir; fakat düşüncemizin işlediği dış dünyanın ve düşünme anındaki kombinezonların sonsuz sayıda oluşu gibi, dildeki adlandırmaların ve kuralların tamamı da aynı tükenmezlik niteliğine sahiptir. Bu yüzden dil taşıdığı şekil unsurlarının yanında zihnin çalışmasını sürdüren metodları da içerir ve ona yol ve biçim gösterir. Artık bir kez şekil bulmuş unsur gerçi bir ölçüde ölü bir kitledir, fakat bu kitle, sürekli bir belirleyicilik karakterinin canlılığını bünyesinde taşır. Bu özelliği ile dil, tıpkı doğa gibi, her çağda ve bireysel kullanışta, insan için o ana kadar bildiklerinin ve düşündüklerinin ötesinde sonsuz bir malzeme kaynağıdır. Bu kaynak içerisinde zihin henüz bilinmiyenleri ve duygularımız o ana kadar hissedilenlerden daha değişik olanları keşfedilebilir..." (S. 55).

Dilin "energeia" olarak tespiti, yani onun insan zihninin yüksek organizasyonu şeklinde değerlendirilmesi modern dilbiliminde, özellikle üretici dönüşümsel gramer modelinde yankı buldu. Ayrıca söz konusu zihin faaliyeti, dilin yaratıcı gücünün felsefe ve edebiyat alanındaki katkılarını da gündeme getirmiştir. Yine "energeia" anlayışının ürünü bağlamlı konuşma düşüncesi, modern dilbilimin özellikle gözettiği bir husustur. Dil incelemelerinde yoğun malzeme işleyişi yerine işlevselliği ön plâna çıkaran görüşler ağırlık kazanmışlardır. Bu durumda dildeki görünen birliklerin değil, ondaki yeniden üretme sisteminin araştırılması gerekmektedir. "energeia"nın ürünü olan konuşma imkânlarının tamamı dili meydana getirir. Bu konuşma imkânları kısmen dilin tarihi akışı içerisinde gerçekleşmiş, kısmen de gerçekleşmeyi beklemektedirler (krş: üretici gramer modelleri). O halde dil, durağan ve kapalı bir sistem değil, her an yenilenen üretim süreçlerinin bütünüdür.

Dilsel Dünya Görüşü:

Her anadilde bir nevi dış dünya yorumlamasının yer etmiş olduğu, Humboldt'un en çok yankı uyandırmış görüşüdür. Buna göre bir kelime sadece adlandırdığı eşyayı göstermekle kalmaz, aksine bunun ötesinde, toplumun kendi tarihinin akışı içerisinde bu eşya ile ilgili edindiği tasavvurların ifadesidir. Toplumun günlük hayatında çok kullanılan "ay" kelimesi örneğini alalım: astronomi bilimi araştırmalarının konusu olarak "ay", bilimsel ölçülere göre gezegen sisteminde belirlenmiş bir cisimdir. Bu gök cismini kelime haline getiren dil ise onda sadece sınırlı bir özelliği belirler: bu belirleme işinde rol oynayan faktörler çok sayıda değişik cinsten nedenlerdir. Meselâ Yunanca'da, "mon" (Alm. Mond; İng. moon) kökü İndogermence'de "ölçmek" anlamına gelen bir kelime kullanılır. Bu

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

durumda Yunanlı, söz konusu gök cismine öncelikle zaman ölçüsü işleviyle dildeki karşılığını vermektedir. "Ay"ın bu niteliğinin ötesinde ne olduğu, başka ne gibi işlevleri bulunduğu, dil yoluyla dünyaya bakışının bu aşamasında Yunanlı'yı ilgilendirmez. Aynı gök cismine Lâtinler "luna" adını vermişler ve "lux" (ışık) kelimesinden türetilmiş bu kelime, "ay"ın ilk plânda parlak, aydınlık bir cisim olarak algılandığını göstermektedir. Bu iki örnek bize, insan ile dile getirilmek istenen dış dünya arasına, o dili konuşanların sıkı sıkıya bağlı oldukları bir dil ara dünyasının girdiğini açık bir şekilde anlatmaktadır. Birey geleneklerin biçimlendirdiği bu dil şekline adapte olmakla-normal süreç de budur zaten- o dili konuşan topluluğun hayat sahasının tamamını saran dünya görüşünü alır. Humboldt'un bu dil anlayışı kendisi ve öğrencileri tarafından olumlu açıdan değerlendirildi (krş. Kont Korzybsky'in "general semantics"indeki olumsuz yaklaşım), dil onlar için, o dili konuşanların sürekli bir biçimde "dış dünyayı zihin sahasına aktarmaya" çalışmalarıyla oturmuş bir dış dünya yorumunun taşıyıcısıdır. Bu olumlu yaklaşım daha sonra Leo Weisgerber tarafından da aynen benimsenmiş ve anadilin üstün değeri sık sık vurgulanmıştır. Buna karşılık Benjamin Lee Whorf ise bu konuda herhangi bir tavır almamış, sadece objektif değerlendirmelerle yetinmiştir (B.L. Whorf, Sprache, Denken und Wirklichkeit). Dünyayı dile dönüştürme işleminde süreklilik söz konusu olduğundan, dilsel dünya görüşü, gelecek nesillerin içinde yetişecekleri ve onu doğal kabul edecekleri algılama normu olarak kalacaktır. İdealist anlayışa sahip Humboldt, fizikî dünyanın değil de, onu kavrayış esaslarının önemine işaret ediyordu.

Bu arada dilsel dünya görüşü kavramını, felsefî ya da siyasî kökenli dünya görüşü kavramıyla karıştırmamak gerekir. Bir dilin dünya görüşü, insanın dünyayı algılayışının ve dil toplumu bireyleri için de dış dünyaya zihnî açılışın ortak çıkış noktasıdır ve toplumun bütün bireylerini bağlar. Dilsel dünya görüşü ancak dil alanında geçerlidir ve dil toplumu bireylerine gerekli düşünme yollarını hazırlar. Buna karşılık felsefî ya da siyasî anlamda dünya görüşü, dil toplumu bireylerinde farklı farklı biçimlerde kendini gösterebilir. Dilsel dünya görüşü gibi sabit karakterli ve bağlayıcı değildir.

Humboldt bu konuyu birçok yerde gerekli açıklamalarıyla birlikte dile getirdi. En önemlilerinden biri de aşağıdaki satırlardır:

> *"Anlam ve kelime arasındaki karşılıklı bağımlılıktan hareketle, dillerin bilinen gerçekleri yansıtmaya yarayan birer araç olmadıklarını, aksine henüz bilinmeyen gerekçeleri bulup çıkarma görevini yerine getirdiklerini belirleyebiliriz. Dillerin farklılıkları ses ve işaret farklılıkları değil, aksine dünya görüşü farklılıklığıdır. Bütün dil araştırmalarının amacı, bu hususu ortaya çıkarmak olmalıdır. Dış dünyanın tamamı, insan fikir ve ruh dünyasınca işlenmek üzere, yeryüzündeki bütün dillere açık ve onlardan bağımsız olarak beklemektedir. İnsan bu tamamıyla obektif alana, kendi duyuş ve kavrayış biçimine göre, başka bir deyişle, subjektif bir yolla yaklaşmak zorundadır" (Sprachstudium, IV (S. 27).*

Burada Humboldt'un dil anlayışının tamamı özetlenmiş durumdadır. Dilsel dünya görüşü, bu durumda dil muhtevalarının bütününden oluşan bir kemiyettir. Dilsel, dolayısıyla bireysellik içeren bu muhtevaların gerçek dış dünyadakilerle çakışma zorunluluğu yoktur.

Humboldt'da Birey ve Toplum Düşüncesi:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bireysellik unsuru Humboldt'un dil anlayışında önemli bir yer tutar. Herşeyden önce, dilin tanımında kullanılan "zihnin sürekli tekrarlanan faaliyeti" şeklindeki ifade,bireyselliğin altını çizmektedir. Yine Humboldt tarafından benimsenmiş bir dil tanımına göre dil "bir milletin kendine özgü bir biçimde dünyayı algılayışının ifadesidir ve o toplumun ruhunu aksettirir". Dilsel dünya kavramıyla içiçe bulunan bireysellik bir dilin kelime dağarcığı ve gramerinde ayrı ayrı etkinliğini gösterir "Kelimeler tek tek önce konuşanın doğal hislerinden ortaya çıkar, yine buna benzer doğal bir duygu ile dinleyen tarafından algılanır" (Schriften zur Sprache, S. 8). "Dış dünyada kendini gösteren muhteva, mevcut görüşlerle hiçbir zaman tam olarak algılınamıyacağından, aksine bu görüşler her seferinde yeni bir şeyler keşfettiğinden, yeryüzündeki dilleri yaşayan insan sayısı kadar parçalara bölmek yerinde olacaktır (a.y.). Humboldt kelimelerde olduğu gibi gramerde de bireysellik öğesinden yola çıkar. Burada da iç yapı ve zihin etkinliğinin varlığını ileri sürer ve zihin organizasyonlarının dile dönüştüğü yer olarak grameri gösterir. Milletlerin zihinsel özelliklerinin gramerde yansımasının kelime dağarcığına nazaran daha belirgin olduğu Humboldt tarafından özellikle vurgulanan bir husustur (Iwar Werlein: Sprache, Menschen und Welt, S. 57): "...Kelimelerden oluşan konuşmaya bu malzeme dışarıdan (kelime dağarcığından) gelir... fakat biçimi (gramer) veren bizzat konuşanın kendisidir.

Humboldt her ne kadar dildeki bireysellik unsurunu vurguluyor sa da, dil olayında asıl önem kazanan bu bireyselliğin dil toplumu potasında erimesi, milletin dilsel dünya görüşünün ön plâna çıkmasıdır: "milletin genel anlaşma aracı olan dilde, genel olanın belirginleşebilmesi için, bireysel özellikler geri plâna itilirler" (Schriften zur Sprache, S. 6). Genel bir dilbilimin hangi temeller üzerine kurulması gerektiğini maddeler halinde özetleyen Humboldt, dil insan ilişkisinin toplumsal boyutta ele alınmasından yanadır: "o halde ilk ve gerekli araştırma, dile ve onun insana olan etkisine yönelmeli, her iki unsur genel vasıfları içerisinde ele alınmalı ve bireysel çok yönlülük ve özellikler bir tarafa bırakılmalıdır" (Schriften zur Sprache, S. 14). Benzer bir ifadeye, dildeki ikilikler konusunu sistemli bir şekilde işlediği 'über den Dualis' (Schriften zur Sprache, S. 25) başlıklı incelemesinde rastlıyoruz: *"...dil tek bir kişi tarafından değil, ancak her bireysel dil faaliyetine bir yenisi katılmak suretiyle toplumsal bazda gerçekleştirilebilir".* Humboldt dil konusundaki görüşlerinin olgunluğa eriştiği yaşlılık döneminde kaleme aldığı "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachaues" adlı eserinde "Dillerin karakteri" adını verdiği bölümde, dil birey ve toplum ilişkilerindeki bağımlılığı gözler önüne serer:

"...Dil bireyler arasında köprü kurar ve karşılıklı anlaşmayı sağlar, fakat diğer taraftan kavramlardaki nüansları arttırarak onları daha da net birbiçimde zihine soktuğundan, ruhun derinliklerinde kök salan farkları da (bireysel arası) arttırır. Farklı bireylere anlaşma aracı olarak hizmet edebilmesi için, dilin bireyler üstü kozmopolit bir karaktere sahip olması gerektiği görünmekteyse de, aslında böyle bir şey söz konusu değildir. Gerçekte dil, aynı milletin tek dili olarak toplumdaki birey sayısı kadar parçalara bölünmek ve bu yönüyle yine bu toplumun bireylerini, başka milletlerin dillerine karşı, belirgin özelliklerle birleştirmek gibi çelişkili iki niteliği aynı anda bünyesinde taşır" (Schriften zur Sprache, S. 138).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Humbaldt'da Dil Milliyetçiliği Sorunu

Dilsel dünya görüşünün, dil toplumunu niteleyen bir özellik taşıması ve anadilin tinsel başarısı şeklinde değerlendirilmesi ve sonuçta dillerin farklılığı olayının milliyet farklılığı olayına güç kazandırması, özetle dilin anlaşmayı sağlayan bir alt yapı olmasının ötesinde bir üst yapı niteliği ile yüceltilmesi, dil milliyetçiliği sorununu beraberinde getirdi. Humboldt'un dil görüşleri ışığında Weisgerber,millete özgü dilsel dünya görüşünün taşıyıcısı olarak anadilin toplumun zihnen gelişmesindeki rolünü birçok kez vurguladı (L. Weisgerber, Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur). Dili evrensel boyutuyla ele alan dilciler ise bu durumu aşırı bularak dilsel dünya görüşünün bulanık bir kavram olduğunu ileri sürdüler (modern dilbilimin çizgisi genelde budur). Halbuki anadilin, dünya görüşü araştırmalarının kaynağı yapılması herhangi bir dil milliyetçiliği suçlamasını gerektirmez; çünkü bir dilin dünya görüşünü anlatmak isteyen bir araştırmacının işe kendi anadilinden başlamasından daha doğal ne olabilir? İnsan, gerektiğinde sezgiye dayandırılabilecek muhteva araştırmalarını en sağlıklı biçimde kendi anadilinde yapar. Anadilinde sahip olduğu dil sezgisi ona, çok yönlü ve ince dokulu anlam dilimlerini değerlendirmesine yardımcı olur.

Dilsel dünya görüşü, bir dil toplumunun bireylerini o dilin kölesi haline getirmez. Dil, düşünce çatısını ve bunu sağlayan kavramları hazırlıyorsa, bu hiçbir zaman bireyin, gerektiğinde dili aşan bir düşünce potansiyeline sahip olmadığı anlamına gelmez, aksine bilimin ilerlemesi, mevcut kavram ağının ve terminolojisinin sürekli geliştirilmesinde ve aynı zamanda daha sık dokulu kavram nüanslarının ortaya konmasında, insan bilgisinin, sürekli olarak yeni alanlar ve kavramlar arayışı sonucu sağlanabilmektedir.Gerçi diller kendilerine özgü birer anlam dünyası oluştururlar, fakat yeryüzünde yayılmış durumdaki bu diller birbirlerinden soyutlanmış değildirler, aksine birbirleriyle zihnî, kültürel değişim içerisinde giderek zenginleşirler.

Humboldt gerçi bükümlü dillerin teknik açıdan daha yüksek düzeyde olduklarını savunmuştur, ama hiçbir zaman genel anlamda onları diğer dil gruplarından üstün tutmayı düşünmemiş, aksine başka dilleri küçümseyici tavırlardan sürekli kaçınmıştır:

> *"Herhangi bir dil, hatta en vahşi kabilelerinki hakkında bile aşağılayıcı bir hüküm vermeyi asla düşünmedim. Böyle bir hüküm benim açımdan, insanlığı, en doğal melekesi olan dil konusunda hor görmek anlamına gelebileceği gibi, aynı zamanda düşünce ve tecrübenin ürünü olan dilsel görüşle ters düşer; çünkü her dil, insanın özünde yatan bu melekenin yansımasından başka birşey değildir" (Schriften zur Sprache, S. 205).*

Humboldt kendisine yöneltilecek dil milliyetçiliği suçlamasını yüzyıllar öncesinden hissetmişçesine, eserinin son bölümünde bir cins savunma mahiyetinde şu sözlere yer verir:

> *"Çalışmamın tamamında milletleri kendi bünyeleri içeresinde görmeye çalıştım; fakat bir millet bazan yabancı kültür öğelerini de bünyesine alır ve bu sayede fikir alanında gelişmesini sağlar... Bütün diller, hemen herşeyi bünyelerine kabul etme ve bunları ifade edebilme esnekliğine sahiptir. Dil, insana asla ve hiçbir koşul altında sınırlamalar getirmez" (Schriften zur Sprache, S. 206).*

Bütün bu açıklamalardan sonra dilsel dünya görüşünün toplumlar arasında aşılmaz bir engel olmadığı ortaya çıkıyor. Yeni bir dilin öğrenilmesiyle, o dilin dünya görüşünün içine girilmiş olunur ve bu sayede insan kendi ufkunu da genişletme imkânını elde eder.

SONUÇ

Humboldt'un dil görüşlerini ve bu konudaki temel kavramlarını ana hatlarıyla açıklamaya çalıştık. Çok kısa bir özet halinde bu görüşlerin yeniden bir dökümünü yapmak, konuyu şematize edebilme imkânları açısından faydalı olacaktır sanırım.

Humboldt, modern dilbilimin aksine, dili bağımsız bir yapı ve kapalı bir sistem ya da salt bir anlaşma aracı olarak araştırmaz. sürekli zihin faaliyetinin ve kullanım (konuşma) eyleminin canlılığı bağlamında inceler. Bu yüzden onu bir sistem olarak değil, konuşma sürecinde gerçekleşen bir iç yapı dinamizmi ilkesiyle değerlendirir. Her dildeki dilsel dünya görüşünün kendisini o dilin kavramlarında ve dilbilgisel yapılarında yerleşik olduğunu vurgular. Durağan karakterli bu dilsel dünya görüşünü ortaya çıkaran zihinsel gücün (madde dünyasındaki malzemeyi düşünce dünyasının biçimler bağıntılarına dönüştüren tinsel güç) tanımını iç dil yapısı kavramında toparlamaya çalışmış ve nihayet dilsel dünya görüşü ve iç dil yapısı unsurlarının, teorik konumlarından uygulamaya geçişi demek olan "energeia"yı konuşma eyleminin özünde görmüştür.

Araştırma yöntemi olarak Humboldt dillerin karşılaştırılmalarını önermiş, fakat tarihî gelişim süreci içerisinde belirlenebilecek benzerliklerden çok, eşsüremli çizgide dil modellerinin incelenmesine ağırlık verilmesini istemiştir. Diğer taraftan dildeki bütünlük ilkesinin sürekli göz önünde bulundurulması gerektiğini öne sürerek dil incelemelerinde, parçalara ayırma ve sınıflama yöntemlerinin cansız, matematiksel-işlemler olmaları nedeniyle, bunların, dilin insanla sıkı ve canlı bağıntısı olayına ışık tutamıyacaklarını ileri sürer.

Bu açıdan Humboldt dilin canlı bir organizma olduğunu savunmuş, dolayısıyla kelimelere cansız işaretler şeklinde değil, bireysellik karakteri taşıyan unsurlar olarak bakmıştır. Bireysel kullanımların çok yönlülüğüne karşın, dilin bütününde, toplumun ruh dünyasının homojen bir yansımasının varlığını hissetmiştir.

Anadilin bünyesinde taşıdığı dilsel dünya görüşü nedeniyle, o dilin bireylerine zihinsel sınırlamalar getireceği varsayımının asılsız olduğunu belirterek yabancı dil öğrenmenin, dil duygusunu ve anadilin dünyasındaki ufku genişleteceği inancını taşır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKÇA

1 – COSERIU, EUGENIE : Semantik, Innere Form und Tiefenstruktur (Sprache, Strukturen und Funktionen, Gunter Narr Verlag, Tübingen 1979).

2 – GIPPER, HELMUT : Wilhelm von Humboldt als Begründer moderner Sprachforschung, Wirkendes Wort, 15. Jahrgang. Januar-Februar 1965.

3 – GIPPER, HELMUT: Wilhelm von Humboldts Bedeutung für die moderne Sprachwissenschaft (Abhandlungen der Humboldt-Gesellschaft Bd. 2 (Mai) 1968).

4 – GIPPER, HELMUT: Bausteine der Inhatsforschung, Düsseldorf 1969 (2. Aufl.).

5 – HEIDEGGER, MARTIN: Der Weg zur Sprache (Sprache und Wirklichkeit, Dtv. Müchen 1967, S. 44-70).

6 – HEINTEL, ERICH : Sprachphilosophie (Deutsche Philologie im Aufriss, Bd. 2).

7 – HUBER, KURT : Einige Bemerkungen Über die Bedeutung Wilhelm von Humboldts für die heutige Sprachsituation, (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 17/1968 Heft 3).

8 – NICKEL, GERHARDT : Einführung in die Linguistik, 2. Aufl. Erich Schmidt Verlag, Berlin 1985).

9 – PÄSCH, GERTRUD : Humboldts Beitrag zur modernen Sprachwissenschaft (Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin 16/1968 Heft 3).

10 – WEISGERBER, LEO : Zum Energeia-Begrif in Humboldts Sprachbetrachtung, Wirkendes Wort 4, 1953/54.

11 – WEISGERBER, LEO : Grundzüge der inhaltsbezogenen Grammatik, 3. Aufl. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf 1962.

12 – WEISGERBER, LEO : Innere Sprachform als Stil sprachlicher Anverwandlung (Studium Generale VII, 1954, S. 571-579).

13 – WEISGERBER, LEO : Die Muttersprache im Aufbau unserer Kultur, Pädagogischer Verlag Schwann, 2. Aufl., Düsseldorf 1957.

14 – WERLEN, IWAR: Sprache, Mensch und Welt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstad 1989.

15 – WHORF, BENJAMIN LEE: Sprache, Denken und Wirklichkeit, Rowohlt, Hamburg 1963.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TEMEL FUNGİSİT GRUPLARI

GÜNAY ÇOLAKOĞLU*

ÖZET

Bu çalışmada fungusların gelişmesini engelleyen ve Fungisit olarak kullanılan önemli kimyasal maddeler üzerinde durulmaktadır. Bu materyallerin çoğu ticari laboratuvarlarda çok önemli incelemelerin neticesi veya şansa bağlı olarak denemeler neticesinde geliştirilmiştir.

Fungisitler başlıca üç ana gruba ayrılabilir:

1. İnorganik Fungisitler: Bakır, Sülfür Fungisitleri.

2. Organometal Fungisitler: Organik Civa Bileşikleri, Organik Kalay Bileşikleri.

3. Organik Fungisitler: Fenoller, Kinonlar, Ditiokarbamatlar, Heterosiklik Bileşikler, Antibiyotikler, Çeşitli Bileşikler.

PRINCIPAL GROUPS OF FUNGICIDES

ABSTRACT

In this study review deals with some of the basic mechanisms involved in the chemical inhibition of fungal growth, followed by a brief account of the more important compounds used as fungicides. Most of these materials have been developed empirically, either as a result of chance observation, or else as a result of intensive screening tests in commercial laboratories.

Fungicides may be divided into main three categories:

1. Inorganic Fungicides: Copper, Sulfur Fungicides.

2. Organometal Fungicides: Organomercury Compounds, Organotin Derivatives.

3. Organic Fungicides: Phenols, Quinones, Dithiocarbamates, Heterocyclic Compounds, Antibiotics, Miscellaneous Compounds.

GİRİŞ

Fungisitlerin en çok tatbik edildikleri yerler ziraat, tıp veya endüstri, üçüncü bir faktör olarak da fungus (mantar) bileşiklerinin yanında konukçudur. Konukçu daha yüksek bitki veya hayvanlardan başka fungisit muamelesinde etkilenen orman ve fabrika mamüllerinin de olduğu cansız

* Öğr. Gör. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Biyoloji Bölümü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

materyali kapsar. Verilen bütün fungisitlerin tam bir özeti Horsfall (1956) ve Somers (1962)'e göre Cetvel I'de görülmektedir.

CETVEL I

Fungisitler, İnorganik Fungisitler, Organometal Fungisitler ve Organik Fungisitler olmak üzere üç ana grupta incelenebilir.

FUNGİSİTLERİN TARİHSEL GELİŞİMİ[a]

Yaygın İsmi	Kimyasal Ayrıntıları	Funguslar Toksisitesinin Kaynağı
Sülfür	Sülfür	Klasik yazarlar (B.C.)
Kalsiyum Sülfür	Kalsiyum hidroksit süspansiyonu içinde sülfürün solüsyonu	Forsyth (1803)
Bordo karışımı	Bakır sülfat solüsyonu ve kalsiyum hidroksit süspansiyonunun karışımı	Millardet (1885)
Whitfield'in merhemi	Salisilik ve benzoik asitlerin karışımı	Whitfield (1912)
Organik civalı bileşikler	Genellikle alkil veya aril civa tuzları	Riehm (1913)
"Fikse edilmiş" bakır bileşikleri	Bakır oksiklorür, bakır-oksit, bazik bakır karbonat	A.Wacker ve Co (1927-1930) (Large, 1940'a bakınız)
	Salisilanilid	Fargher ve arkadaşları, (1930)
Thiram, ferbam, ziram	Dialkil ditiokarbamatlar	Tisdale ve Williams (1934)
Nabam, zineb, maneb	Alkilen bisditiokarbamatlar	Dimond ve arkadaşları, (1943)
Dichlone	2,3-Diklor-1,4-naftokinon	ter Horst ve Felix (1943)
Glyodin	2-Heptadesil-2-imidazolin	Wellman ve McCallan (1946)
Griseofulvin	Kompleks spiran strüktürü (Grove ve ark., 1952)	Grove ve McGowan (1947)
Dinocap	2-1'-Metilheptil-4,6-dinitrofenil krotonat	Sprague (1949)
Nystatin	Hazen ve Brown'a bakınız (1960)	Hazen ve Brown (1951)
Dodin asetat	n-Dodesilguanidin asetat	Amerikan Siyanamid Şirketi (1951)
Captan	N-Triklormetiltiosikloheks-4-en-1,2-dikarboksiimid	Kittleson (1952)

[a] Horsfall (1956) ve Somers (1962)'e göre düzenlenmiştir.

1. İnorganik Fungisitler

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İnorganik fungisitler önemli iki grubu esas alarak bakır ve sülfür ihtiva edenlerdir, hatta 1958'de bile bu iki bileşik ağırlık itibarıyla dünya ziraatında kullanılan fungisitlerin %96'sını para değeri itibariyle de % 74'ünü teşkil etmektedir (Gayner, 1961). Diğer metal tuzları toksik olarak bilinir fakat mukayeseli olarak karşılaştırıldığı zaman ihmal edilebilir bir ehemmiyete sahiptir.

İnorganik fungisitler ucuz olmaları bakımından avantajlıdır ve bunların ziraatta çok geniş olarak fungal patojenlerine karşı mücadelede tatbik kabiliyetleri yüksektir. Böylece kükürtlü bileşikler küllemeye karşı oldukça etkili olmasına karşın bakırlı bileşikler çok geniş olarak bitki patojenlerine karşı mükemmel koruyucudardır.

a. Bakır

Cetvel I'de görüldüğü gibi genellikle Bordo bulamacı formunda veya "fikse edilmiş bakır bileşikleri" olarak kullanılmıştır. Bir şans eseri olarak Millardet (1885) tarafından bulunmuş ve fiyatının düşük oluşu yanında yapraklarda mükemmel tutunmasından dolayı hâlâ kullanılmaktadır. Bordo bulamacını teşkil etmek için bakır sülfat solüsyonu ile kalsiyum hidroksit süspansiyonunu karıştırmak gerekir. Martin (1959) tarafından detaylı olarak takdim edilen yapraklar üzerindeki artıklarında aktif maddelerin zehirli olduğu hususu ileri sürülmüştür. Muhtemelen yeni hazırlanmış Bordo bulamacının çökeltisinde jelatini bir formda stabil olan kalsiyum sülfat tarafından adsorbe edilmiş bakır hidroksit görülmüştür. Bir gel yapının önemi üzerinde Evans ve arkadaşları (1962) tarafından daha fazla bilgi verilmiştir. Verilen bulamacın özelliğine göre bu iki bileşimin oranı değişebilir. Aşikar olan önemli bir durum vardır ki, çözünmüş bakır, tortularından üç yoldan biriyle açığa çıkabilir (1) yağmurda çözünen atmosferik CO_2 ve amonyum tuzları, (2) mantarların etkisiyle, (3) konukçu bitkilerin etkisiyle (Martin, 1959).

"Fikse olmuş" bakır bileşiklerinin giderek yaygın bir şekilde kullanılmasının nedeni (1) solüsyonun hazırlanmasındaki kolaylık (2) solüsyonu kullanırken kullanılan malzemeye olan zararın az oluşudur.

b. Sülfür Fungisitleri

Çok sık kullanılan inorganik sülfür bileşikleri kalsiyum sülfür ve elementer sülfürdür, bu elementer sülfür çok ince parçalar halinde kullanılır. Külleme hastalıklarına karşı özel bir değere sahiptirler.

Kalsiyum sülfür sönmüş kireç ve sülfürle hazırlanır, esas olarak kalsiyum polisülfit ve kalsiyum tiosülfat karışımından ibarettir: polisülfit sülfürü elementer sülfür olarak bitki yüzeyinde çöktürülür bu durumdaki sülfür tatbik olunan toz halindeki sülfürden daha fazla yaprak sathına tutunur.

İnorganik sülfürün etki şekli hâlâ şüphelidir. Uzun senelerden beri inorganik sülfürün toksik etkisi funguslar tarafından hidrojen sülfide dönüştürülmesi şeklinde olmaktadır (Martin, 1959). Miller ve arkadaşları (1953)'nın çalışmalarında sülfürün etki şeklinin elementer sülfürün etkinliğinden ileri geldiğini, bir hidrojen akseptörü (kabul edicisi) gibi etki ederek normal hidrogenasyon (hidrojenleme) ve dehidrogenasyon şekline girdiğini söylemiş-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lerdir. Ayrıca sülfürün kendisi toksik etkiye sahip bir maddedir. Martin (1959) da yeterli olacak şekilde sülfürün toksik etkisinin sadece funguslara, Arachnida'lara, yüksek bitkilerin bir kısmına öldürücü bir kimyasal madde olarak sülfürün göze çarpacak biçimde etkili olduğunun ortaya çıkışına kadar ifade edilemediğini göstermiştir.

2. Organometal Fungisitler

a. Organik Civa Bileşikleri

Bilindiği gibi civa funguslar için aşırı derecede toksiktir fakat bitki ve hayvanlara olan toksik etkisi oldukça sınırlıdır. Bu toksik durum bütün organik civa bileşiklerinde görülür. Özellikle bu fenil civa bileşiklerinde doğrudur (ilk olarak Montgomery ve arkadaşları, 1943 tarafından ziraatta kullanılmıştır), ziraatta geniş kullanma sahası bulmuştur ve tıpta yüzeysel enfeksiyonlar için yöresel uygulamalar yapılmıştır. Oysa alkil civa bileşikleri tohum dezenfeksiyonu için ticari olarak geniş çapta geliştirilmiştir, burada fitotoksik etkiler canlılığa daha az etkili olmuşlardır. Genellikle civalı bileşiklerde göze çarpanı eradicant fungisitlerdir ve bunlar mevcut fungus miselini öldürebilirler. Bununla beraber kullanılan yiyeceklerin mahsulünde fenil civa bileşikleri ile, civa ihtiva edenlerini kullandığımız zaman dikkat edilmelidir.

b. Organik Kalay Bileşikleri

Bu durum organik kalay bileşikleri için de doğrudur. Alkil kalay bileşikleri yüksek bitki ve memeli hayvanlara zarar verir fakat bazı hallerde bunun yerine kullanılan trifenil bileşikleri funguslar için daha zehirlidirler (van der Kerk, 1961).

3. Organik Fungisitler

Organik fungisitler çağının açılışı 1934 yılında dikkati çeker, ilk defa ditiokarbamatlar kullanılmaya başlamıştır. Bir organik fungisit olan salisilanilide önem verilmemiştir, ziraat ve endüstride bazı hallerde kullanılmıştır. Daha sonraki senelerde de sentetik olan organik bileşikler Shirley Enstitüsü (örneğin, Fargher ve arkadaşları, 1930) tarafından geliştirilmiştir. Böylece bu periyotta daha önemli organik fungisitler geliştirilmişlerdir. Mümkün olduğu kadar canlının diğer formlarına toksik etkileri az olan yüksek kabiliyetli etkinliği olan organik fungisitleri elde etme hususundaki çalışmalar giderek artmıştır. Böylece ziraatta yüksek kalitede ürünler elde etmek için, organik fungisitlerin özel karakterlere sahip yönleri üzerinde durulmuştur. Organik fungisitler aynı zamanda endüstride geniş uygulama alanı bulmaktadırlar. İncelenen kimyasal grupların hepsinin kompleks oldukları Woodcook (1959) ve Rich (1960) tarafından belirtilmiştir.

a. Fenoller

Endüstride ve ziraatta kullanılan fungisitlerden fenolik bileşikler Gruenhagen ve arkadaşları (1951) tarafından gözden geçirilmiştir. Fenoller kendi aktivitelerinde aktif -OH gruplarına sahiptirler ve normalde kimyasal olarak "maskelendiği" zaman toksisitelerini kaybederler. Kuvvetli asidik fenoller örneğin, dinitro-o-krezol ve pentaklorofenol eradicant özellikleri ile kuvvetli fungisitlerdir, aynı zamanda canlının diğer formlarına da yüksek toksisi-

telidirler. Bazı bisfenoller funguslara karşı çok toksik etki yaparlar buna rağmen memelilere ve bitkilere karşı toksisiteleri düşüktür bunlar endüstri, tıp ve ziraatta kullanma alanı bulmaktadırlar (Corey ve Shirk, 1955; Corke, 1962).

Dinitrofenollerin türevleri külleme funguslarına karşı oldukça yüksek etkiye sahiptirler. Normal olarak fitotoksisiteyi azaltmak için ester formunda kullanılırlar örneğin, dinocap (2-1'-metilheptil-4,6-dinitrofenil krotonat) (Sprague, 1949) veya binapakril (2-sek-bütil-4,6-dinitrofenil-3', 3'-dimetilakrilat) (Härtel, 1961) gibi.

b. Kinonlar

McNew ve Burchfield (1951) tarafından kinonların biyolojik ve funguslarda toksik aktiviteleri gözden geçirilmiştir. Tetraklor-p-benzokinon 1938'de geliştirilmiştir, deneme limit sınırlarda yapılmıştır, çünkü o fotokimyasal dekompozisyona uğramıştır, fakat 2, 3-diklor-1,4-naftokinon (ter Horst ve Felix, 1943) limit fitotoksisitelerde stabil zirai fungisit olarak geniş kullanım alanı bulmuştur.

c. Ditiokarbamatlar

Bunlar organik fungisitlerin çok önemli bir sınıfını teşkil edip iki alt gruba ayrılırlar: metalik ditiokarbamatlar, örneğin ziram ve ferbam ile beraber bunlarla akraba olan thiram (tetrametiltiuram disülfit) ve bisditiokarbamatlar örneğin, zineb, nabam ve maneb gibi daha çok karasız kimyasal maddelerdir. Her iki grup da pek çok organik fungisitten ucuz olması ve geniş etkili bileşiklerden oluşması nedeniyle ziraatta yaygın tatbik alanı bulmaktadırlar. Özelliklerin, etki tarzının ve bu bileşiklerin kullanımının geniş ayrıntılı bilgisi van der Kerk (1959)'in son incelemesinde, Thorn ve Ludwig (1962)'in kitabında bulunmaktadır.

d. Heterosiklik Bileşikler

Bu grup kolayca gruplandırılabilen bir kaç farklı bileşiği ihtiva eder. bunların arasında göze çarpanı captandır (N-triklormetiltiosikloheks-4-en-1,2-dikarboksiimid), pek çok sayıda hastalığa karşı etkiliyse de meyva ve yapraklara çok düşük fitotoksisitelidir ve memeli hayvanlarda ise düşük toksisitelidir. Yapılan incelemeler captanın fungal enzimler üzerindeki etkisinden bahsetmişlerdir: diğer araştırmacılar moleküldeki -$SCCl_3$ grubunun rolü üzerinde düşünmüşlerdir, fungal sporun (Horsfall, 1956) girmesine yardım eden "düzenli hücum"un veya aktif toksik grubun bu olduğunu söylemişlerdir (Lukens ve Sisler, 1958).

Diğer heterosiklik bileşiklere nazaran düşük fitotoksisiteli olan glyodin (2-heptadesil-2-imidazolin) ziraatta kullanılmıştır (Wellman ve McCallan, 1946). 8-Hidroksikinolin ve özellikle onun bakır kompleksleri tekstil muhafazasında kullanılırlar (Block, 1955), bileşiklerin meydana gelen örneğinde toksisitede chelate kompleks formları ile metaller rol oynamaktadırlar (Albert, 1960). Aynı zamanda 2,4-diklor-s-triazin'in türevleri (Schuldt ve Wolf, 1957) ziraat ve endüstride fungisit olarak kullanılmıştır.

e. Antibiyotikler

Antifungal antibiyotikler özellikle tıbbi sahada kullanılmışlar, onların pahalı oluşları daha az düşünülmelerine sebep olmuştur. Özellikle griseofulvinin kullanılması yüksek hayvanda ve insanda görülen pek çok fungal patojenlerin

MARMARA ÜNİVERSİTESİ KİTAPLIĞI

tedavisinde önemli gelişmeler sağlamıştır ve bu gelişme Brian (1960) tarafından gösterilmiştir. Diğer antibiyotikler içinde yaygın olarak kullanılanı nystatindir (Hazen ve Brown, 1960).

f. Çeşitli Bileşikler

Dodin asetat (n-dodesilguanidin asetat) yüzeysel aktif katyonik bir madde olup yapraklar üzerinde uzun müddet kalabilmesidir ki bu da yüksek çözünürlüğü ile uyuşmayan bir özellik olarak göze çarpar. Hastalık spektrumu daha ziyade sınırlı olarak görülür örneğin, ekonomik bakımdan önemli olan elma yapraklarındaki hastalığa karşı captandan daha etkilidir (Hamilton ve Szkolnik, 1958).

Dikloran (2,6-diklor-4-nitroanilin) *Botrytis* hastalığının kontrolünde hem kimyasal olarak hem de dayanıklılığı artırıcı olması (Priest ve Wood, 1961) bakımından uygulama alanı bulmuştur, benzer etkileri kloronitrobenzenlerde görülür (Reavill, 1954).

Sonuç açıkça şudur ki, fazla ve gittikçe artan sayıda gelişen organik fungisitler mantari büyümeyi kimyasal olarak engellemişlerdir. Bu prosesin diğer hayat formları için düşük toksisiteli bileşiklerin elde edilmesine yönelik olarak devam etmesi beklenebilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKLAR

ALBERT, A. 1960. *"Selective Toxicity with Special Reference to Chemotherapy"*, 2nd ed., 233 pp. Methuen, London; Wiley, New York.

AMERICAN CYANAMID CO. 1951. Allylol-substituted alkyl or alkaryl guanidines. British Patent 650, 820 (*Chem. Abstr.* 45, 10626, 1951).

BLOCK, S.S. 1955. Fungitoxicity of the 8-quinolinols. *J.Agr.Food Chem.* 3:229-234

BRIAN, P.W. 1960. Griseofulvin. *Brit.Mycol.Soc.Trans.* 43:1-13.

COREY, R.R. and H.G.SHIRK. 1955. The influence of chemical structure on fungal activity IV. The effect of bisphenolic-type compounds. *Arch.Biochem Biophys.* 56:196-203.

CORKE, A.T.K. 1962. Tests of spray materials for use against (*Gloeosporium* spp. in apple orchards. *Ann.Appl.Biol.* 50:735-747.

DIMOND, A.E., J.W.HEUBERGER, and J.G.HORSFALL. 1943. A water soluble protectant fungicide with tenacity. *Phytopathology* 33:1095-1097.

EVANS, E., J.W.H. TAYLOR, R.RUNHAM, and M.MCLAIN. 1962. A comparison of certain physical characteristics of Bordeaux mixture and a copper oxychloride wettable powder and their possible significance in relation to biological performance. *Brit.Mycol.Soc.Trans.* 45:81-92.

FARGHER. R.G., L.D. GALLOWAY, and M.E. PROBERT. 1930. The inhibitory action of certain substances on the growth of mould fungi. *Mem.Shirley Inst.* 9:37-52. (*Rev.Appl.Mycol.* 9:783-784).

FORSTYH, W. 1803. "A Treatise on the Culture and Management of Fruit Trees", 523 pp. London.

GAYNER, F.C.H. 1961. Fungicide usage in world agriculture and horticulture. *Soc.chem.Ind.* Monograph No. 15, pp. 23-34.

GROVE, J.F., and J.C. MCGOWAN. 1947. Identity of griseofulvin and "curlingfactor". *Nature* 160:574.

GRUENHAGEN, R.H., P.A. WOLF, and E.E. DUNN. 1951. Phenolic fungicides in agriculture and industry. *Contrib.Boyce Thompson Inst.* 16:349-356.

HAMILTON, J.M., and M. SZKOLNIK. 1958. Standard and new fungicides for the control of apple scab and cherry leaf spot. *Proc.N.Y.State Hort Soc.*, 1958 pp. 72-78.

HÄRTEL, K. 1961. Fungicidal activity of a selective acaricide based on dinitroalkyl-phenylacrylate. *Meded.LandbHoogesch.Gent* 26:1331-1342.

HAZEN, E.L. and R.BROWN 1951. Fungicidin, an antibiotic produced by a soil actinomycete. *Proc.Soc.Exptl.Biol.Med.* 76:93-97.

HAZEN, E.L., and R. BROWN. 1960. Nystatin. *Ann.N.Y.Acad.Sci.* 89:258-266.

HORSFALL, J.G. 1956. "Principles of Fungicidal Action", 279 pp. Chronica Botanica, Waltham, Massachusetts.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KITTLESON, A.R. 1952. A new class of organic fungicides. *Science* 115: 84-86.

LARGE, E.C. 1940. "The Advance of the Fungi", 488 pp. Cape, London.

LUKENS, R.J., and H.D. SISLER. 1958. Chemical reactions involved in the fungitoxicity of captan. *Phytopathology* 48:235-244.

MCNEW, G.L., and H.P. BURCHFIELD. 1951. Fungitoxicity and biological activity of quinones. *Contrib.Boyce Thompson Inst.* 16:357-374.

MARTIN, H. 1959. "The Scientific Principles of Crop Protection, 4th ed., 359 pp. Arnold, London.

MILLARDET, P.M.A. 1885. Traitement du mildiou par le mélange de sulphate de cuivre et de chaux. *J.Agr.Prat.* 2:707-710 (cited by Horsfall, 1956).

MILLER, L.P., S.E.A. MCCALLAN, and R.M. WEED. 1953. Quantitative studies on the role of hydrogen sulfide formation in the toxic action of sulfur to fungus spores. *Contrib. Boyce Thompson Inst.* 17:151-171.

MONTGOMERY, H.B.S., M.H. MOORE, H. SHAW, and W. STEER. 1943. Insecticides and fungicides. *Ann.Rept., East Malling Res. Sta., Kent,* 1942 pp. 25-27.

REAVILL, M.J. 1954. Effect of certain chloronitrobenzenes on germination, growth and sporulation of some fungi. *Ann.Appl.Biol.* 41:448-460.

RICH, S. 1960. Fungicidal chemistry. *In* "Plant pathology" (J.G.Horsfall and A.E.Dimond. eds), Vol. 2. pp. 553-602. Academic Press, New York.

RIEHM, E. 1913. Prüfung einiger Mittel zur Bekämpfung des Steinbrandes. *Mitt.K.Biol.Anst.* (Abstr.in *Zent Bakteriol., Parasistenk.,* Abt.II 40: 424 1914).

SCHULDT, P.H., and C.N. WOLF. 1957. Fungitoxicity of substituted s-triazines. *Contrib.Boyce Thompson Inst.* 18:377-393.

SOMERS, E. 1962. Mechanism of toxicity of agricultural fungicides. *Sci. Progr. (London)* 50:218-234.

SPRAGUE, R. 1949. Apple powdery mildew spray trials at the tree fruit station in 1949. *Proc.Wash.State Hort.Assoc.* 45:47-50.

ter HORST, W.P., and E.L. FELIX. 1943. 2.3-Dichloro-1,4-naphthoquinone, a potent organic fungicide. *Ind.Eng.Chem.* 35:1255-1259.

THORN, G.D., and R.A. LUDWIG. 1962. "The Dithiocarbamates and Related Compounds", 298 pp. Elsevier, Amsterdam.

TISDALE, W.H., and I.WILLIAMS. 1934. "Disinfectant". U.S. Patent 1.972.961 (cited by Horsfall. 1956).

van der KERK, G.J.M. 1959. Chemical structure and fungicidal activity of dithiocarbamic acid derivatives. *In* "Plant Pathology: Problems and Progress, 1908-1958" (C.S.Holton *et al.* eds.), pp. 280-290. Univ. Wisconsin Press, Madison. Wisconsin.

van der KERK, G.J.M. 1961. New developments in organic fungicides. *Soc. Chem. Ind.* Monograph No. 15, pp. 67-91.

WELLMAN, R.H., and S.E.A. MCCALLAN. 1946. Glyoxalidine derivatives as foliage fungicides. I. Laboratory studies. *Contrib. Boyce Thompson Inst.* 14:151-160.

WHITFIELD. A. 1912. Eczematoid ringworm of the extremities and groins. *Proc.Roy.Soc.Med.* 5:Part 1.36-62.

WOODCOCK. D. 1959. The relation of chemical structure to fungicidal activity. *In* "Plant Pathology: Problems and Progress. 1908-1958" (C.S.Holton *et al.*, eds.). pp. 267-279. Univ. Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRK SANATI VE KÜLTÜRÜNDE AYI SEMBOLİZMİ

YAŞAR ÇORUHLU*

Yapılan araştırmalar Türklerde ve çevrelerindeki topluluklarda dağ-orman-ağaç ve yer-su kültlerinin bulunduğunu göstermektedir. Bunlardan özellikle orman kültü Türklerde ayı kültü ve sembolizminin temelini oluşturmuştur[1]. Yapılan tespitlere göre ayı orman tanrısının veya orman ruhunun sembolüdür. Türklerde yer alan kurt sembolünde olduğu gibi, erken devirlerde ayının adının anılması da yasak (tabu) idi. Şamanistler özellikle ormanlarda ayının adını anmaya korkarlardı[2]. İnsanlığın erken tarihlerinde dünyadaki birçok toplulukta olduğu gibi Türklerde de bu çeşit tabular yaygındı[3]. Gordlevski'nin tesbit ettiği bazı malümat bu konudaki inançların İslâmiyetten sonra da yaşadığını ispat etmektedir. İran'da Makû hanlığında yaşayan Karakoyunlu Alevî Türkmenlerinde orman kültü vardır. Bu Türkler orman ayini yaparlar ve bu ormana "Karaoğlan" adını verirlerdi. Yukarıda söylediğimiz gibi eski devirlerde ayı adı tabu olduğu için bunun hatırasına izafeten ayıya "Karaoğlan" adı verilmiş olmalıdır[4]. Batı Trakya'da da Türkler arasında bu inançların yaşadığı tespit edilmiştir. Abdurrahim Dede'nin yaptığı tesbite göre, Rodop dağlarının İskeçe'deki bölümüne "Karaoğlan Ormanı" denilmektedir. Burada belirli vakitlerde tören yapılıp kurban kesiliyordu[5]..

Erken devir Türk Sanatı'nda töz denilen ve bu devrin insanlarının atalarının suretini veya daha eski devirlerde taptıkları hayvanların suretini ihtiva eden et noğrafik objeler ve bunların daha gelişmiş şekilleri olan sanat eserleri vardı[6]. Böylece tözler (putlar, totemler) kutsal tanıtan atanın veya kendisinden türenildiği kabul edilen hayvan-ana, hayvan-atanın yahut kutsal sayılan herhangi birşeyin sembölü olarak yapılan idoller idiler. Orta ve İç Asya'da bazı Türk topluluklarında hatıraları hâla yaşayan bu tözler arasında ayı da vardı[7]. "Aba tös" denilen ayı tasviri için kullanılan aba, azıg, ese, ebe, ebüge gibi kelimelerin hepsi "ata" manasına gelir[8]. Böylece ayının da yer aldığı bu tözlerin koruyuculuk vasfı da vardır. Bu nedenle çadırların içine asılır veya çadır tepeliği olarak (çadır direğinin tepesinde) kullanılırlardı[9].

---

* Yrd. Doç. Dr. Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü

[1] Orman kültü için bkz. Abdülkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ, Ağaç (Orman) ve Pınar Kültü", *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara 1991, s. 253-259.

[2] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bügun Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara 1972, s. 63.

[3] Bu konuda genel bir inceleme için bkz. S. Freud, *Totem ve Tabu*, (Çev. Niyazi Berkes), İstanbul 1971.

[4] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün...*, s. 62-63; V. Gordlevski, "karakoyunlu", *Azerbaycanı Tetkik ve Tetebbu Ahbarı*, Bakü, 1927, Nu. 4, s. 5-13.

[5] Abdurrahim Dede, "Batı Trakya Türklerinde Eski Türk Dini Şamanizm'den Kalıntılar", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, C. IV, Ankara 1982, s. 96-99.

[6] Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, İstanbul 1973, s. 78-79, 86-91.

[7] Abdülkadir İnan, "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara 1968, s. 268-273.

[8] Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün...*, s. 46.

[9] N. Diyarbekirli, *a.g.e.*, s. 88, 89.

Yapılan araştırmalarda eskiden hayvanların üzerine ant içildiği anlaşılmaktadır. Yakutlarda makbul olan ayı kafası üzerine ant içmekti. Onlar ancak ayı kafası bulamadıkları vakit at kafası üzerine ant içiyorlardı[10].

Çin kaynaklarına göre ayı kuzeyli göçebelerin bayraklarında kullanılan bir hukukî sembol idi. Kaplan ve ayı Chou'ların bayraklarında tımar sahiplerine ve ordu kumandanlarına mahsus olarak yer alıyordu[11].

Orta Asya ve Sibirya'da şamanların giydiği elbiseler arasında en önemlilerinden biri ayı tipi elbiseler idi. Bu tip elbiseler daha ziyade Kuzey ve Kuzeybatı Sibirya'da görülmekteydi. Başlıklar genel olarak ayının baş derisinden yapılıyor, giyilen çizmelerin burnu ve topuğu ayı ayağına benzetiliyor, ayı pençelerini hatırlatan demir eldivenler giyiliyordu. Ayının muhtelif kısımlarından alınan kemikler de şamanan elbisesinin üzerine dikiliyordu[12]. Görüldüğü gibi burada bir çeşit biçim değiştirme teması söz konusudur. İslâmiyetten önceki ve sonraki Türklerde bu tema çok yaygındı[13]. Şaman (Kam) ayin sırasında gökyüzü sehayatinde yardımcı olan ruhlardan veya hayvanlardan biri olan ayının biçimine girebileceğini bu şekilde ifade ediyordu. Böylece o şamanı korumakla vazifeli ruhlardan birini temsil ediyordu. Şamana göğe olan seyahati sırasında "ayı perisi" de yardımcı oluyordu[14].

Yer-Su ile ilgili tasavvurlar Uygurlarda ve daha sonra Anadolu Türklerinde de devam etmişti. Nitekim Yer-Su unsurlarıyla ilgili bir Uygur metninde yer alan "su sahibi" tasavvuru Anadolu Selçuklularına ait bir efsanede de görülüyordu. Burada bizim için ilginç olan husus "su ruhu"nun ejder veya ayı şeklinde ele alınmasıdır. E. Esin'in tespitine göre burada bahsedilen ayı, Çin masallarında rastlanan ayı şeklindeki bir su ilahını hatırlatmaktadır[15].

Ayı kültü ile alakalı resimlere Türk Sanatı'nın erken devirlerinde rastlamak mümkündür. R. 1 bu konu ile ilgili Sibirya'da mağara duvarına tasvir edilmiş ilginç bir resmi göstermektedir. Bu ve buna benzer tasvirler ayı ile alakalı olarak açıkladığımız tasavvurlara veya sembolizme işaret ederler. Resimde solda bir ayı figürü, bu figürün sağında da geyik postuna bürünmüş bir insan tasviri görülmektedir. İkinci figürde söz konusu olan hayvan biçimine girme teması, ayı tasviri için de geçerli olmalıdır. Böylece bu figürler ayının ve geyiğin hayvan-ata veya bir ilah olduğuna tanıklık ederler[16].

Erken çağlarda ayı ile ilgili çeşitli tasavvurlar Türklerin hemen yakınında yaşayan Çinlilerde de vardı. Kore, Kansu, Mançurya, Tibet ve çevresinde Kara Ayı

---

[10] Abdülkadir İnan, "Eski Türklerde ve Folklorda "Ant" ", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara 1968, s. 317-330.

[11] Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 37; Emel Esin, "Tonga-Alp-Er (Kültür ve Sanat Tarihi Bakımından Bir Deneme)", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Fas. 1, Z. 13, Erzurum 1985, s. 142.

[12] Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. 1., Ankara 1971, s. 38-39.

[13] Biçim değiştirme hakk. bkz. Yaşar Çoruhlu, "Türk Şamanizminde "Biçim Değiştirme" (Metamorphosis) olayı ve Türk Sanatı ile Bağlantısı Üzerine Birkaç Söz", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Kasım 1987, s. 54-58.

[14] İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 31.

[15] Emel Esin, *Türk Kozmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar)*, İstanbul 1979, s. 38.

[16] Resim için bkz. A.P. Okladnikov, *Petrogilifi Angari*, Moskova-Leningrad, 1966, s. 16, lev. 3 (Pis. 3).

türleri ve beyaz vücutlu, kulak, göz, kuyruk ve bacakları siyah Panda türü ayılar yaşıyordu. Ayı bu erken devirlerde ve birçok toplulukta cesaretin ve kuvvetin sembolü sayılmıştır[17]. Ayı herhalde erken devirlerde Türkler tarafından töz olarak kabul edilmesini ve saygı görmesini gücüne ve korkulan bir hayvan olmasına borçluydu. Ve yine bu fütursuzca cesareti (bu özelliği İslâmiyetten sonra bazen düşüncesizlikle veya aptallıkla yer değiştirecektir) ve kuvveti dolayısıyla şamanın yardımcı ruhlarından birisi olabilmişti.

Eski Hind destanlarından Ramayana destanında Rama'nın karısı çalındığında onu bulmak için verdiği mücadeleler sırasında kendisine yardım eden hayvanlardan biri ayı idi[18]. Bu husus belki şamanizmdeki yardımcı ruh tasavvuru ile alakalıdır.

Hind mitolojisinde Jambavan'ın, babası Vişnu tarafından yaratılmasının sebebi ayılar ordusunun başında Ravana'ya karşı savaşan Rama'ya yardım etmesi için idi. Mükafat olarak Rama'ya verilen bu akıllı danışman ayıların kralıdır ve öldükten sonra Krişna olarak yeniden dünyaya gelecektir. Krişna'nın devrinde Dwarka'da bir prens olan Strajit'e Surya bir büyülü mücevher (Syamantaka) vermişti. Bu mücevher her gün altın üretiyor ve çeşitli faydaları dokunuyordu. İyilere yardımcı oluyor, kötülere felaket getiriyordu. Bu mücevheri isteyen Krişna alamayınca çok kızar. Bir müddet sonra gözden kaybolan bu kıymetli taşın Krişna tarafından çalındığı düşünülmüştü. Strajit'in kötü huylu kardeşi Prasena'nın aldığı mücevher, bu prens ormanda avlanırken bir arslan tarafından öldürülünce arslana kalır. Ancak bu olayı gören Jambavan arslanı öldürerek mücevheri mağarasına götürür. Krişna ve beraberindekiler ayının izini bulurlar. Krişna ayı ile mücadeleye girişir. Uzun süren bu mücadeleler sonunda Jambavan öleceğini anlayınca mücevheri Krişna'ya verir ve bu hareketi dolayısıyla affedilir. Jambavan Vişnu tarafından yüceltildikten sonra ölür. Mücevher Strajit'e geri verilir. Ancak Strajit öldürülünce Balarama ve Krişna hırsızı aramaya başlarlar. Fakat mücevherin Krişna'nın amcası Akrura'ya verildiğini öğrenirler. Herkes bu mücevher üzerinde hak iddia eder ve neticede Akrura mücevheri geri verir[19].

İşte Budist sanatta ve bu sanatın ikonografisini aksettiren resimlerdeki ayı tasvirlerinin nedeni mitolojideki bu tasavvurlarla ilgilidir. Hind mitolojisinde ayının kral veya lider olması eski Türk inançlarındaki ata olması fikrine uygundur.

Ayı kültü Türk topluluklarında çok eski devirlerde söz konusu olduğu gibi, dünyanın birçok topluluklarında da bu konuda çeşitli inançlar mevcuttu. Dünyanın birçok yerinde ayı insanların atası sayılmış, kendisine saygı duyulmuş ve hatta öldürüldükten sonra kalıntılarına tapılmıştır[20].

Ayı eski Yunanlılarda dişi bir avcı olan Artemis'den dolayı Arcadia'da kutsal sayılıyordu[21]. Bununla birlikte daha sonraları gerek müslümanlar gerekse hristiyanlar ayıya pek de iyi gözle bakmamışlardır. Hristiyan sanatında genellikle şey-

---

[17] C.A.S. Williams, *Encyclopedia of Chinese Symbolism and Art Motives*, New York 1960, s. 34.

[18] Walter Ruben, "Hint Epopelerine Dair", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. 2 (Ocak-Şubat 1946). Ankara 1946, s. 154.

[19] Hind Mitolojisindeki bu efsane için bkz. Veronica Ions, *Indian Mythology*, London (?), 1986, s. 108.

[20] Orhan Hançerlioğlu, *İnanç Sözlüğü, Dinler, Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler*, İstanbul 1975, s. 85.

[21] Arnold Whittick, *Symbols, Signs and Their Meaning*, London 1960, s. 151.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tanın baskısı ve zulum ile gaddarlığın sembolü sayılmıştır. Bu nedenle Eski Ahid'de kötülüğün ve ölümün getiricisi olduğuna inanılan Pers kralından ayı kavramıyla bahsedilmiştir. Yavru ayı doğduğunda şekilsiz ve biçimsiz sayıldığından anneleri tarafından ona şekil verildiğine inanılır. Ve bundan dolayı yukarıdaki kötü sembolizmin aksine hristiyanlıkla ilgili bir simge olur[22].

Ayı din dışı konularda genel olarak kabalığın, iri cüsseden doğan kuvvetin,zarafetten yoksunluğun, kötü karakterli insanın timsali gibi görülmüştür[23].

Ayı İslâmiyetten sonraki Türklerde çoğu kez aptallığın allegorisi gibi görülmekle beraber, bazen av ve avcı hikâyelerinde kurnaz hayvan sayılmıştır. Bu durum belki onun çok eski tarihlerde avcı toplum olan Türklerde önemli, cesur, büyük ve ata sayılmasından ileri geliyordu. Nitekim Kaşgarlı Mahmut büyük eserinde, Oğuz, Kıpçak ve Yağma lehçelerinde "Adhığ" kelimesinin "Ayı" demek olduğunu söylerken "awçı neçe al bilse adhığ ança yol bilir" (Avcı ne kadar av hileleri bilirse ayı da o kadar kaçacak yolları bilir) şeklinde bir atasözünü zikrediyor. Ve bu sözün iki kurnaz kişi karşılaştıkları zaman söylendiğini ilave ediyor[24].

Ancak Mevlânâ Celâleddin Rumî'nin Mesnevi'sinde onun ahmaklık simgesi olarak ele alındığını görüyoruz. Eserde yer alan hikâyelerden birinde konu ile ilgili olarak şu olaylar cereyan ediyor: Bir ejderha bir ayıyı öldüreceği sırada bir yiğit yetişerek, ayıyı ejderhadan kurtarıyor. Adam ayıyı kurtardığı sırada Mevlânâ ayının hilesi ile yiğidin babayiğitliğinin birleşip ejderhayı altettiklerini söylüyor. Bu olaydan sonra ayı sadakat ile adamın peşine takılır. Adam ise onu vefakârlığına güvenerek evine alır. Bu arada bir komşusu adamı ziyarete geldiğinde, ayının orada bulunmasının sebebini sorar. Adam da vuku bulan olayları anlatır. Bunun üzerine komşusu "ahmağın dostluğu düşmanlıktan beterdir..." derse de beriki onun kendisini kıskandığı için bunları söylediğini zanneder. Bu ziyaret sırasında hasta olup yatağında yatmakta olan adam, komşusu gittikten sonra yorgunluktan uykuya dalar. Bu arada uyuyan adamın yüzüne sinekler musallat olur. Ayı hasta adamın yüzündeki sinekleri kovmakla baş edemeyince, sinekleri öldürmek için değirmen taşını kullanır ve neticede adam ölür. Mevlâna hikâyenin sonunda "Aptalın sevgisi şüphesiz ayının sevgisidir. Kini sevgidir sevgisi kin" der. Mevlânâ bu hikâyeyi aynı zamanda Hz. Musa'ya iman etmeyipte öküze tapanların tedbirsiz ve ahmak olduklarını söylemek için anlatmıştır[25].

Bazı hikâyelerle alakalı minyatürlerde ayı genellikle bahsettiğimiz bu yönü ile ele alınmıştır. Meselâ Hümayunnâme adlı eserden alınan bir minyatür, bu konuyla ilgili olarak, ayıları aldatan bir maymunun hikâyesini tasvir etmektedir (R. 2)[26].

İslâm kaynaklarından ayının hem bitki ve hem de yırtıcı hayvanların yediği şeyleri yiyebildiğini ve insanların yiyeceklerinden dahi hoşlandığını öğreniyoruz. Yine bu kaynaklardan vahşi bir hayvan sayıldığından dolayı ve belki şehvetli bir

---

[22] George Ferguson, *Signs and Symbols in Christian Art*, London, Oxford, New York 1976.

[23] Arnold Whittick, *a.g.e.*, s. 151.

[24] Kaşsarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk* (Çev. Besim Atalay), C. I, Ankara 1985, s. 63, 84.

[25] Mevlânâ (Celâleddin Rumi), *Mesnevi*, (Çev. V. İzbudak-Krştr. A. Gölpınarlı), C. II, İstanbul 1957 (3. baskı), s. 148-163; *Kur'an-ı Kerim*, bakara Suresi, 51-52. ayetler.

[26] Zeynep J. Krizman, *Humayunnâme "Kelile ve Dmne"*, İ.Ü. Edebiyat Fak. Sanat Tarihi Bö. Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul 1974, R. 50.

hayvan olduğu için etinin yenmesinin haram olduğu anlaşılmaktadır. Ayının genel özellik ve karakterini anlatan Demiri, rüyada ayı görmenin şerre, darlığa fitneye ve bazılarına göre ahmak adama işaret ettiğini söyler[27].

İslâmiyetten sonraki Türk Sanatı'nda minyatürlerde zaman zaman rastlanan ayı tasvirleri arasında, özellikle Amel-i üstad Muhammed Siyah Kalem yazısını ihtiva eden, Turfan ekolüne bağlanan birbirine sarılmış iki ayı yavrusunu tasvir eden resim ilginç ve önemlidir[28]. Bu minyatürde (R. 3) birbirine sarılmış olan ayı yavrusu figürleri, daire formuna uydurulmaya çalışılmıştır. Orta ve İç Asya'nın hayvan üslûbuna ait eserlerde bu şekilde daire içine figürlerin sığdırıldığı tasvirler mevcuttur[29]. Bu daire teması aynı zamanda zıt kuvvetlerin sembolik ifadesi olan Ying-Yang işaretini hatırlatmaktadır[30]. Türk tasavvurlarında Gök ve Yer (veya Gök/Yer-Yeraltı) kavramları bu hususun değişik bir ifade şeklidir. Böylece bu tür resimlerin eski Türk ve Orta Asya sembollerinin hatırası olarak tasvir edildiği anlaşılmaktadır.

Ayı tasvirleri, İslâmiyetten sonra Türk minyatürlerinde, önemli bir astrolojik sembol olarak da kullanılmıştır. Kuzey gök yarın küresinde 29 yıldız ihtiva eden bir takım yıldızı olan Büyük Ayı yıldız kümesi ile Küçük Ayı yıldız kümesi, zaman zaman bir ayı figürü ile temsil edilmiştir. Bu ayı figürleri birbirinden az farklı olarak tasvir edilmiş, basit figürler halinde ele alınmıştır. Bazı ayı tasvirlerinin üzerinde yıldız kümesindeki yıldızların yeri, iri noktalarla (veya küçük dairelerle) belirtilmiştir (R. 4)[31].

---

[27] Kemaleddin Demiri, *Hayat'ul Hayvan*, (Haz. S. Çağlayan), C. I-II, İstanbul 1973, s. 149-150.

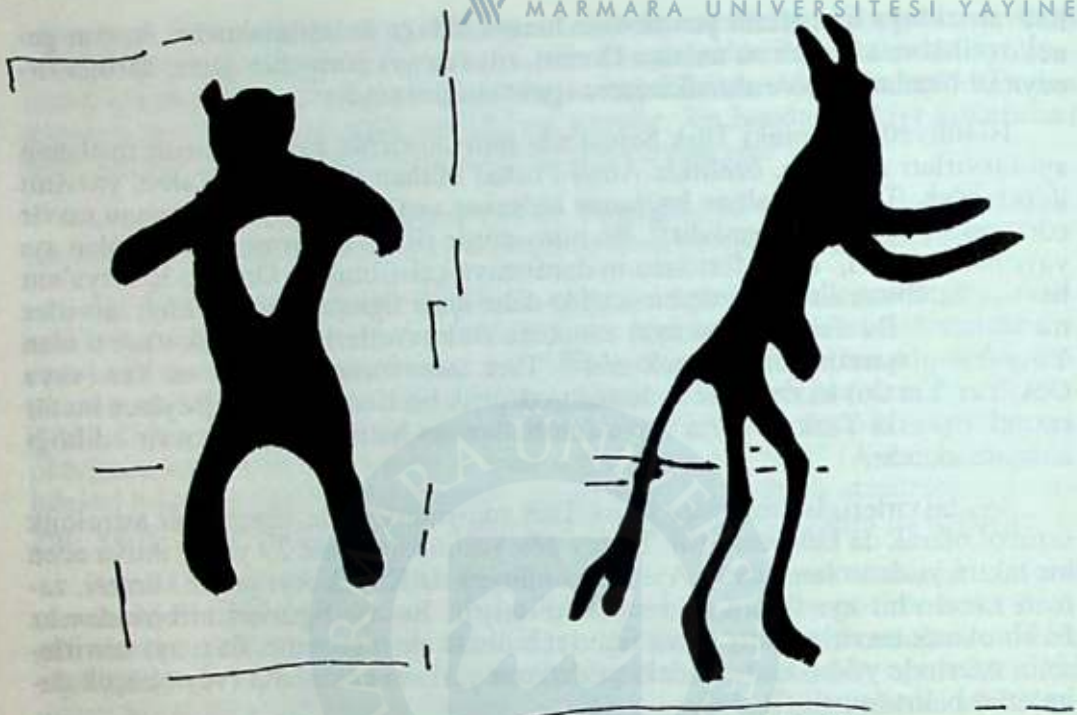
[28] Beyhan Karamağaralı, *Muhammed Siyah Kaleme Atfedilen Minyatürler*, Ankara 1984, s. 57, R. 78; Resim daha önce de yayınlanmıştır, bkz. Nejat Diyarbekirli, "Türk Sanatı'nın Kaynaklarına Doğru", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, C. II, İstanbul 1969, s. 112-204, R. 116.

[29] Meselâ bkz. M. Rostovtzeff, *The Animal Style In South Russia and China*, New York 1973, lev. 17/3, 4 ve lev. 32.

[30] Ying Yang için bkz. C.A.S. Williams, *Encyclopedia...*, s. 454-458; Joseph Campbell, *Doğu Mitolojisi Tanrının Maskeleri*, (Cev. Kudret Emiroğlu), Ankara 1993, s. 28-30.

[31] Esin Atıl, *Art of the Arab World*, Freer Güllery of Art, Washington D.C., 1975, s. 118, R. 57; Ayla Tuncer, *Acaib-ül-Mahlukat Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi A. 3632 No.lı Türkçe El Yazması*, İ?Ü. Edibiyat Fakültesi Sanat Tarihi Böl. Lisans Tezi, İstanbul 1980, R. 12-13.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1) Yukarı Buret? denilen yerde yapılmış mağara resmi (Okladnıkov'dan)

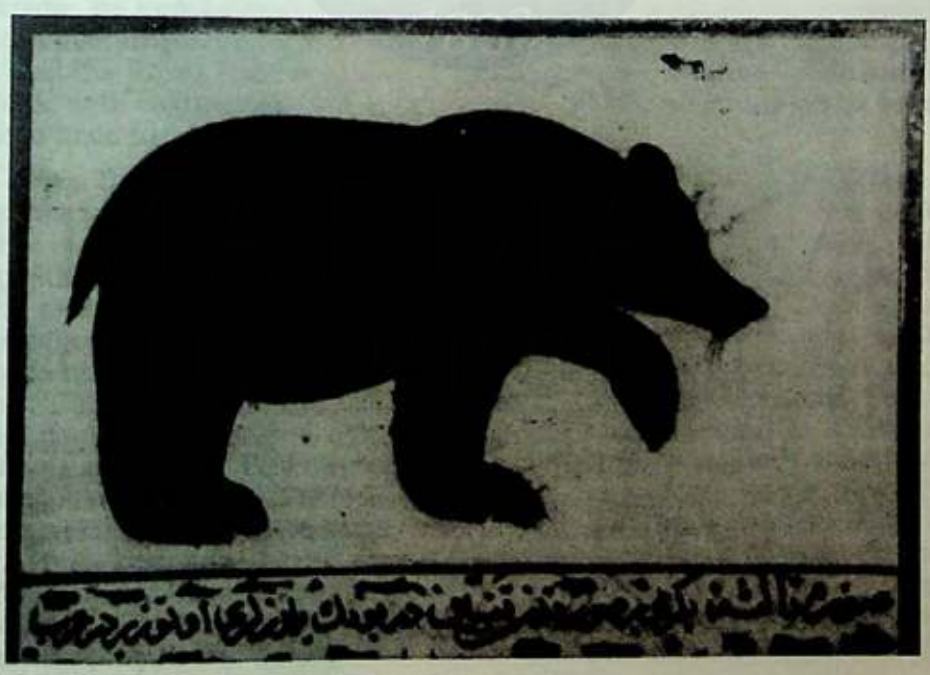

2) Humayunnâme'den Ayıları aldatan maymun hikâyesinin bir tasviri
(Topkapı Sarayı Müz. Küt. Env. R. 843, Vr. 253 b.)

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

3) Muhammed Siyah Kaleme Atfedilen minyatürlerden biri.
(Topkapı Sarayı Müzesi Küt. Env. 2160, Vr. 48 a.)

4) Büyük Ayı Yıldız kümesini gösteren minyatür.
(Topkapı Sarayı Müz. küt. Env. A. 3632, Vr. 26b)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

RUSYA FEDERASYONUNDA BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ: TATARLAR

NADİR DEVLET*

1992 yılının başında SSCB'nin dağılması hemen hemen hiçbir araştırıcı tarafından tahmin edilememişti. Bu beklenmedik gelişme eski Sovyetler Birliği'ndeki milletleri süratle gündeme getirdi. Baltık ülkelerinin (Estonya, Letonya ve Litvanya) dışındakiler bağımsızlıklarını aslında fazla bir mücadele göstermeden elde edebildiler. Başka bir ifade ile, Baltık ülkeleri ve diğer ittifak (birlik) cumhuriyetlerine bağımsızlık Moskova tarafından hediye edildi. Moskova'nın bu tercihi yapması şüphesiz bir takım sıkıntılarının neticesidir; ancak arzu etmeseydi güçlü ordusu ile bağımsızlık arzularını kolaylıkla bastırabilirdi. Rusya Federasyonu içindeki diğer millî topluluklara bağımsızlığın hediye edilmemesi de bunun kanıtıdır. Rusya tamamen kendi ekonomik menfaati sahasında bulunarak kabul ettiği millî azınlıklara ise istiklâl vermeyi gereksiz bularak azınlıklara karşı çifte standart uygulamıştır. Dolayısıyla da şu anda Rusya Federesyonuna dahil olan gayr-ı Rus millî azınlıkların tam bağımsızlığa kavuşmaları pek mümkün gibi gözükmemektedir. Bu toplulukların ancak gelecek yüzyılda, o da Rusya Federasyonu'nun prdoblemlerini çözemeyerek içten parçalanması kaydıyla bağımsızlığa erişmeleri beklenebilir. Rusya Federasyonu'na dahil olan belli başlı nüfusça büyük toplulukların da millî bağımsızlık arzuları sezilmeye başlamıştır. Bu arzuları en belirgin şekilde ifade eden Tatarlarla Çeçenler olumuştur.

Giriş: Bugün eski Sovyetler Birliği'nin hem nüfusça hem de yüzölçümü yönünden en büyüğü olan Rusya Federasyonu her ne kadar bir Rus ülkesi görünümünde olsa da şeklen 16 muhtar (özerk) cumhuriyet ve beş muhtar oblast (bölge) ve çeşitli kraylardan müteşekkil bir federasyondur[1].16 muhtar cumhuriyetin beşi Türkî asıllı (Tatar, Başkurt, Çavuş, Altay, Tuva) olup, Çuvaşlar kendi adlarına tesis edilen cumhuriyette % 70, Tuvalılar % 60 ve Tatarlar ise takriben % 50 civarında nüfusa sahiptirler. Müslüman cumhuriyetler de diyebileceğimiz Çeçen-İnguş, Dağıstan ve Kabarda-Balkar muhtar cumhuriyetlerinde ancak Çeçenler kendi cumhuriyetlerinde % 50'nin üzerinde bir nüfusa sahiptirler. 1989 nüfus sayımına göre, Rusya Federasyonu'nun toplam nüfusu 147 milyona ulaşmış olup, Ruslar bu nüfusun % 81,5'ni (120 milyon) teşkil ediyorlardı[2]. Ancak Rus nüfusu federasyonun her tarafına mütecanis dağılmamış olup Ruslar genelde cumhuriyetin Avrupa kesiminde büyük şehirlerde yoğunlaşmış durumdadırlar. Kalan % 18,5'luk nüfusu (27 milyon) ise gayr-ı Ruslar teşkil etmekteydi. Rusya Federasyonu'ndaki Türkîlerin toplam nüfusu ise 11,5 milyon ve müslümanların 3,5 milyona ulaşmıştı. Bu demografik tablo ve bazı millî azınlıkların kendi

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

[1] N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, ((İstanbul 1989), s. 18.

[2] *Naselenie SSSR. Po dannım Vsesoyuznoy preisi naseleniya.* (Moskova 1991).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bölgelerindeki nüfus konsatrasyonu göz önünde tutulursa Rusya Federasyonu'ndaki millî azınlıkların Moskova'ya baş ağrısı teşkil ettikleri kolayca anlaşılır. Zaten son yıllardaki siyasî gelişmeler de bu görüşü doğrular mahiyette olmuştur.

BELLİ BAŞLI PROBLEMLER: İdil-Ural bölgesindeki Türkî (Tatar, Başkurt ve Çuvaş) ile Fin-Ugor (Mari, Udmurt, Mordva) toplulukların gerek çarlık ve gerekse Sovyet döneminde bir hayli sorunları oldu. Bir başka milletin hâkimiyeti altında bulunan her millî topluluk gibi bu yörenin halklarının da birbirine benzer ve Tatarlarda olduğu gibi özel problemleri bulunmaktadır. Genelde sorunları siyasî-idarî, demografik, kültürel, ekonomik ve sosyal problemler gibi beş ana başlıkta inceleyebiliriz.

Siyasî-idarî sorunlar: Bir zamanlar Bulgar Devleti'nin (IX.-X. yüzyıl), daha sonra Altın Orda Devleti'nin (1236-1502) ve bu devletin çözülmesi esnasında kurulan Kazan Hanlığı'nın (1437-1552) varisi olan Tatarlar 440 yıldan beri fiilen Rus hâkimyeti altında yaşamaktadırlar. 1917 ihtilâli esnasında İdil-Ural bölgesinde Haziran ayında Kazan'da toplanan kurultay "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının" medenî muhtariyetini ilân etmiş, Ufa'da 120 kişilik parlamento toplanmış ve bu meclis 29 Kasım 1917'de bu bölgenin Tatar, Başkurt ve Çuvaş gibi Türkî halklarının yaşadığı bölgeyi içine alan "İdil-Ural Devleti" projesini kabul etmişti. Bu meclis Sadri Maksudi'nin (Arsal) liderliğinde fiilen Nisan 1918'e kadar yaşadı. Ancak bu esnada A. Zeki Velidi (Togan) yönetiminde (Küçük) "Başkurditan"ın muhtariyeti ilân edilmiş, yani "İdil-Ural Devleti" projesi gerçekleşmeden parçalanmış oldu. 23 Mart 1928'de Bolşevikler Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'ni (İdil-Ural Devleti'nin Sovyet versiyonu) kurduklarını ilân ederek, gerek İdil-Ural'a gerek ise Başkurtçuluk hareketine karşı yeni bir alternatif oluşturmuşlardı. Ancak Bolşevikler iç savaşı kendi lehlerine sona erdirince vaatlerinden vazgeçerek 23 Mart 1919'da Başkurt (143 bin km^2) ve 27 Mayıs 1920'de Tatar (68 bin km^2) Muhtar Sovyet Cumhuriyetlerini ilân ettiler. Böylece yüzölçümleri küçük iki hatta (daha sonra eski Kazan eyaletinin Çuvaşlarla meskun kısmında Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti kuruldu) üç muhtar cumhuriyetle buradaki Türk birliği veya işbirliği ihtimali ortadan kaldırılmış oldu.

1920'de Tatarların bir kısmına tanınan muhtariyet hakları Rusya İmparatorluğu'nun boyunduruğu altında bulunan Azerbaycan, Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek Türklerine verilen haklardan az oldu. Tatarstan Bakanlar Kurulu fonksiyonlarını, SSCB ve RSFSC kanun ve onların bakanlar kurullarının kararnamelerine göre düzenlemek zorunda bırakılmıştı. Aynı şekilde, cumhuriyetin kendi müstakil Komünist Partisi mevcut olmayıp SBKP'nin ülke komitesi (şubesi) olarak Moskova'nın emir ve talimatlarına göre hareket ederdi[3]. Siyasî sınırlı haklar kültürel ve ekonomik sahalarda da kısıtlamaları kendisi ile birlikte getiriyordu. Meselâ muhtar cumhuriyetlerin kendi İlimler Akademisi mevcut değildi, film stüdyoları kurma hakları bulunmuyordu v.b.

Demografik sorunlar: Eski SSCB'de Türkî halklar arasında demografik yapısı en karmaşık olan toplulukların başında Kazan Tatarları gelir. Bunun tarihî, siyasî ve ekonomik sebepleri vardır. Tarihî açıdan bakıldığında Rus hakimiyeti altına giren ilk Türkî topluluk (1552 yılında Kazan Hanlığı'nın yıkılması ile) Tatarlar olmuştur. Bu durum, daha sonra Moskova knezliği ile çarlığın uyguladığı politikalar bir hayli Tatarı göçe zorlamıştır. Tarihî topraklardaki yerli Türk

[3] N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul 1989), s. 91.

nüfusunun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasî faktör olarak ise 1917 ihtilâlini müteakip Tatarları parçalamaya yönelik uygulamalar gösterilebilir. Buna göre 1919'da Başkurdistan, 1920'de Tatarstan Muhtar Cumhuriyetleri ve oblastlar tesis edilerek, Tatarların ancak % 25'ini kendilerine tahsis edilen cumhuriyetlerde bırakılmışlardır. Ayrıca 1920'lerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar. Orta Asya cumhuriyetlerine göç etmiştir. Bu yörelerde Bolşevik hâkimiyetini yerleştirmek için rejim bir hayli Tatar öğretmeni, yöneticisi, zanaatkârı, mütehassıs ve hatta askerini de bu yörelere sevk etmiştir. 1950'li yıllarda Tatarstan endüstri ülkesine döndürülürken buraya bir hayli yabanca (Rus) işçi getirilermiş ve nüfus dengesi Tatarlar aleyhine bozulmuştur.

Yukarıdaki ve başka faktörler (msl. ikamet ve çalışma izinlerinin verilmesinde alınan tedbirler) siyasî, ekonomik ve sosyal tedbirlerin neticesinde Tatarstan'daki Tatar nüfusunun % 50'nin üzerine çıkmaması, yani salt çoğunluk kazanmamasına dikkat edilmiştir. Bu uygulama aşağıdaki tablodan daha açık anlaşılmaktadır.

Tatar MSSC'ndeki Tatarlar ve Ruslar

Yıllar	Tatarların %	Rusların %
1920	50	Belli değil
1924	51,1	40,9
1926	45	43
1939	50,4	41.8
1956	49,0	43
1959	47	43,9
1970	49,0	42,4
1979	47,6	44
1989	48,47	43,25

1989 nüfus sayımına göre BDT'ndaki (eski SSCB) Tatarların toplam nüfusu 6.645.588 idi ve yıllık 0,74'lük bir nüfus artışı öngörüldüğünde 1992'de bu nüfus 6.794.214'e ulaşmış ve 2000 yılında ise 7.207.005 olacaktır.

1989 nüfus sayımına göre; Tatarstan'ın genel nüfsu 3.642.742 olup, % 71,7'sini şehir, % 28,3'ünü kırsal nüfus veya başka bir ifade ile 2.611.098'i şehir, 1.030.644'ü köy halkı teşkil eder. Milliyetlere göre nüfus dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Topluluğun adı	Nüfusu	Cumhuriyetteki oranı
Tatar	1.765.404	48,47
Rus	1.575.404	43,25
Çuvaş	134.221	3,68
Ukrain	32.822	0,9
Mordva	28.859	0,79
Udmurt	24.796	0,71
Mari	19.446	0,53
Başkurt	19.106	0,52
Diğer Türkîler-Müs.	10.300	0,28
Diğerler	31.384	0,87

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarıdaki tablodan görüleceği üzere Tatarlar, Çuvaş, Başkurt ve diğer Türkî azınlıklarla cumhuriyetin genel nüfusunun % 52,95'lik oranına yaklaşabilmektedirler. Fakat Rusların etkili bir etnik unsur olarak varlıklarını sürdürdüklerini görmekteyiz. Yukarıdaki rakamlardan BDT'ndaki Tatarların ancak % 26,56'sının kendi cumhuriyetlerinde, % 73,44'ünün veya 4.880.184'ünün kendilerine tahsis edilen millî bölgenin dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. 1989 nüfus sayımına göre Tatarların 5.519.605'i (% 83,05) Rusya Federasyonu'nda, kalanları ise (% 16,95 yani 1.125.983) BDT'nun değişik cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Bunların dağılımı aşağıdaki gibidir:

BDT'nun Değişik Cumhuriyetlerinde Tatarlar

Cumhuriyet	1979 Nüfusu	%	1989 Nüfusu	%
Özbekistan	531.205	8,6	467.676	7,0
Kazakıstan	312.626	5,1	327.871	4,9
Ukrayna	83.906	1,4	86.789	1,3
Tacikistan	78.179	1,3	72.168	1,1
Kırgızıstan	71.744	1,2	70.068	1,1
Türkmenistan	40.321	0,7	39.243	0,6
Azerbaycan	31.204	0,5	28.019	0,4
Belarusya	10.851	0,2	12.352	0,2
Litvanya	3.984	0,1	5.107	0,1
Letonya	3.761	0,1	4.828	0,1
Estonya	3.195	0,1	4.058	0,1
Gürcistan	5.089	0,1	3.999	0,1
Moldova	2.618	0,04	3.335	0,05

1979 ile 1989 nüfus sayımlarının neticeleri karşılaştırıldığında Tatarlarda bir göç eğiliminin başladığı anlaşılmaktadır. Yukarıdaki tablo incelendiğinde Türk cumhuriyetlerindeki Tatar nüfusunun (Kazakıstan hariç) azaldığı görülmektedir. Bunlar arasında Özbekistan'dan Tatar göçünün oranının son 10 yılda % 12 civarına (63.529) ulaşması bu ülkede yabancılara (bunlar Türk asıllı olsa dahi) karşı reaksiyonun artması ile izah edilebilir. SSCB henüz mevcutken iç göçlerin kontrol altında tutulmasına çalışılmasına rağmen insanlar siyasî ve ekonomik baskılara dayanamayarak daha emin gördükleri bölgelere göçe başlamışlardır. Bu hemen her millî topluluk için geçerlidir. Ancak bu Orta Asya cumhuriyetlerinden göçen Tatarların ancak 50-60 bin'inin Tatarstan'a, kalanlarının ise Tatarların yoğun bulunduğu komşu bölgelere yerleştikleri anlaşılmaktadır[4].

Kültürel sorunlar: Tatarstan'da eğitim Rusça ve Tatarca yapılmaktadır. Fakat Tatarca eğitim ancak ilk ve orta öğretimde kullanılmakta olup, bütün yüksek okullarda eğitim dili Rusçadır. Genelde BDT'nda okuma-yazma problemi çözülmüş olup, Tatarstan'da da okuma-yazma bilmeyen kalmamıştır. 1917 ihtilâlinden önce Tatarlar genelde ana dilinde eğitim yapan mektep ve medreselerde eğitim görmekteydiler. Bolşevik hâkimiyetinden sonra bu sistem tamamen değiştirildi. Okul sisteminin dışında iki defa alfabenin değiştirilmesi de nesiller arasında bir hayli zorluk yarattı. 1925-26 yıllarına kadar Arap harfleri kullanılırken bu tarihten

[4] *Aynı eser*, s. 93-94.

sonra Latin harflerine geçildi. Latin harfleri 15 sene kadar kullanıldı kullanılmadı 1940'ta Kril (Rus) harfleri kullanma mecburiyeti getirildi. Bu kadar kısa sürelerle yapılan alfabe değişikliği, bir nesli üç alfabeyi öğrenmeye veya öğrenmemeye itti. Değişik alfabelerle okuma yazma öğrenenler kendilerinden önceki alfabelerle yazılan eserleri okuyamaz duruma geldiler ve ister istemez bir kültür kopukluğu meydana geldi.

Tatarstan'da üç çeşit ilk (orta) okul bulunmaktadır:

a) Millî (Tatar)

b) Karma (Rus-Tatar)

c) Rus okulları[5]

Bu durum ve merkezin Ruslaştırma siyaseti ana dilin forksiyonunun tamamen ortadan kalmasına neden olmuştur. Tatarların % 75'inin kendi muhtar cumhuriyetlerinin dışında bırakılması cumhuriyet içinde ana dilde yapılan basın-yayından yararlanmalarını engellemiştir. Bunun neticesi ise dilde soykırım denilecek bir çarpık durum ortaya çıkarmıştır. 1989 nüfus sayımı verilerine göre 6.645.588 Tatarın % 16,8'i veya 1.116.458'i ana dillerinin "Rusça" olduğunu beyan etmişlerdir. Nüfusları 1 milyonu aşan Türkî topluluklar arasında ancak Çuvaşlarla (% 76,5) Başkurtlar (% 72,3) bu kadar kötü bir asimilasyona maruz kalmışlardır[6]. Lenin'in "millî politikası", yani muhteviyatı sosyalist, dış görüntüsü yönünden millî olan uygulama, azınlıkların Ruslaşmasına neden olmuştur. Neticede kendini ne Tatar ne Rus hissetmeyen, dili Rusça fakat Ruslar tarafından da benimsenmeyen milliyetsiz topluluklar meydana gelmiştir.

Merkezin kültür politikası birçok tabular getirmiş, millî tarih yasaklanmış, millî toplulukların kendi sınırları dışındaki milletdaşları ile ilgilenmelerine mani olunmuş, yazarlar, şairler, filmciler, güzel sanatlarla meşgul olanlar neredeyse siparişle eser vermek zorunda bırakılmışlardı.

Ekonomik sorunlar: Tatarstan'ın esas yeraltı zenginliğini teşkil eden petrol insafsızca sömürülmüş ve ülkeye bu zenginlikten hiçbir pay verilmemiştir. Bugüne kadar sömürülen 2,5 milyar tonluk petrolün değeri dünya piyasalarındaki şimdiki fiyatlara göre 300 milyar dolara eşittir[7]. Tatarstan'da 1976'da faaliyete geçen eski SSCB'nin en büyük otomotiv sanayii KAMAZ yılda ortalama 150 bin ağır evsaflı kamyon ve 250 bin dizel motoru imal etmektedir ve bu büyük komplekste 120 bin kişi çalışmaktadır. Bunun dışında kayda değer uçak, helikopter, petro-kimya, optik v.s. gibi sanayi kuruluşları mevcuttur. Bu kuruluşlar eskiden SSCB veya RSFSC'ye bağlı addedildikleri için bunlardan elde edilen gelir de Tatarstan'a verilmezdi[8]. Meselâ Rusya Federasyonu hâlâ bir yılda Tatarstan'dan fert başına 18 bin ruble gelir elde ederken Tatarstan'a verdiği pay ancak 543 rubledir[9].

---

[5] *Aynı eser*, s. 99.

[6] *Naselenie SSSR. Po dannım Vsesoyuznoy prepisi naseleniya*, (Moskova 1991), s. 4-5.

[7] T. Abdullin, "Töp qıyblabız-bäysezlek", *Şehri Qazan* (4 Şubat 1992), s. 1 ve 3.

[8] N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul 1991), s. 97-99.

[9] T. Abdullin, *ayn. mkl.*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sosyal sorunlar: Bunlar eski SSCB'nin hemen her bölgesine has olan sorunlardır. Genelde ücretsiz olan sağlık hizmetleri çok şikayetlere sebep olmaktadır. Son yıllarda ekonomik sıkıntılar bu hizmetlerin daha aksayıp, kötüleşmesine neden olmuştur. Eski SSCB'nin en mühim bir sosyal sorununu da yaygın alkolizm teşkil etmektedir. Alkolizm çeşitli hastalıkların artmasına, ölüme neden olmakta ve iş verimini düşürmektedir. Devlet bu problemle başa çıkamamaktadır. Gorbaçov döneminde yasaklama tedbirleri alınmışsa da bu sefer halk kaçak içki (samangon) imaline başlamıştı. Ancak başarı sağlanmayınca ve alkol satışından mühim bir gelir elde edildiği anlaşılınca bu uygulamadan vazgeçildi. Şimdi bir şişe içki, paranın değeri kalmadığı için, bir nevi döviz gibi kullanılır hale gelmiştir. Kısacası 70 yıllık Sovyet uygulaması bir hayli sosyal problemleri de kendisi ile birlikte getirmiştir.

Yukarıda saymadığımız millî problemlere ise ileride değineceğiz.

Eski SSCB'de egemenlik/bağımsızlık hareketleri: Eski SSCB'nin çözülme sinyalleri Polonya'da "Solidarnoş" (Dayanışma) hareketine Moskova'nın alışkanlığı dışında müdahale etmemesi ile verilmiş oldu. Doğu Bloku ülkelerinin Moskova'dan kopma hareketleri SSCB'nin kendi cumhuriyetlerine de sirayet etti. Başta halk gruplarının protestoları şeklinde başlayan egemenlik/bağımsızlık hareketleri, cumhuriyetlerin resmî idarî kuruluşları olan yüksek şuraları (parlemento) tarafından da desteklenmeye başlandı. Neticede ilk olarak 16 Kasım 1988'de Estonya SSC Yüksek Şurası'nın "egemenlik" kararı ile başlayan hareket SSCB'nin diğer 14 cumhuriyeti tarafından da takip edildi. 1990 yılının başlarından itibaren ise bu cumhuriyetler birbiri ardından "bağımsızlık" kararları almaya başladılar. Bu gelişmeler Moskova tarafından tepkisiz karşılandı. Ancak, "ittifak" cumhuriyetlerin örnekleri "muhtar" cumhuriyetler tarafından takip edilmeye başlayınca Moskova reaksiyon gösterdi. Muhtar cumhuriyetlerin ekserisi RSFSC ve SSCB'de kalmayı taahhüt etmekte ve ancak "ittifak" statüye geçtiklerini ilan ederek "ittifak" cumhuriyetlerle eşit olduklarını vurgulamaya çalışmaktaydılar. Ancak bunların arasından ikisi hemen dikkati çekti. Bunlar 30 Ağustos 1990'da egemenliğini ilan eden Tatarstan ile 27 Kasım 1990'da egemenliğini ilan eden Çeçen-İnguş Muhtar Cumhuriyetleri oldu. Çünkü bu ikisi diğerlerinden farklı olarak RSFSC'ye (Çeçenler bir adım daha ileri giderek SSCB'ye de) bağlı olmadıklarını ilân ettiler. Tabii ki, bu yeni durum Moskova'nın ümit ettiği ve planladığının aksine bir gelişme idi. Şüphesiz totaliter yapıya sahip bir ülke olan eski SSCB'de bu nevi gelişmeler burada ifade edildiği gibi çok basit olmamıştır. İşte biz burada Tatarstan örneğinde bu gelişmeleri incelemeye çalışacağız.

Siyasî cephedeki faaliyetler: 1986'dan sonra Gorbaçov döneminde başlayan çok seslilik kısa zamanda Tatarstan'a da ulaşmıştı. Başta başkent Kazan olmak üzere Tatarların yoğun bulunduğu bölgelerde çeşitli gayr-ı resmî kuruluşlar ortaya çıktı. Adları ve gayeleri ne kadar değişik olursa olsun esasta üç ideolojinin, sosyalist, demokratik ve millî ideolojilerin bir birleriyle mücadelesi başladı. Tatarların kurdukları teşkilatların ekserisi milliyetçi eğilimde olup şimdiye kadar dile alınmayan problemleri işlemeye başladılar. Bunlar arasında mühim olarak *Şeyh Şihabeddin Mercanî, Tuğan Yaq* (Anavatan), *Bulgar el-Cedid, Saf İslâm* gibi bağımsız dernekler görülmüştü. Başkurtlarda bu nevî cemiyetler az oldu. *Aq Tirme* (Ak Çadır), *Kunqaq* gibileri sonuda bir varlık gösteremediler. "*Mercanî*" cemiyeti Bütün Sovyet Kültür Vakfı'nın Tatarstan bölümü tarafından kurulmuş

olup hayli faaliyet gösterdi. Bunun dışında *Şefqat*, *Xalıq Frontı* (Halk Cephesi), geçmişi muhafaza veya canlandırma için faaliyet gösteren *Memorial Cemiyet* veya *Ekologiye* (Çevre) adlı kuruluşlar da faaliyetleri ile dikkati çektiler. Tabii ki bunların dışında ve bu cemiyetlerin bir haylisini kendi çatısı altına toplamayı başaran en etkili kuruluş ise *Tatar İctimaî Üzegi* (Tatar Sosyal Merkezi: *TİÜ*) olmuştur[10].

1988 yılının Haziranında bilhassa üniversite talebelerinin baskısı neticesinde İlimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesi'ne mensup 100 kadar ilim adamı Tatarların haklarını gözeten bir teşkilat kurma kararı aldılar ve aralarından 11 şahıs da "kurucu üyelik" görevini üstlendi. Ekim 1988'de ise 800-900 kişilik bir toplantıda *Tatar İctimaî Üzegi*'ni kurma kararı alındı ve 17-18 Şubat 1989'da Kamal Akademik Tiyatrosu'nda ilk kuruluş toplantısı yapıldı. Kazan'daki bu toplantıya 586 delege katıldı, bunların 225'nin Komünist Partisi ve 36'sının Komsomol teşkilatının üyesi olması dikkat çekici idi. Kalan 325 üyenin 149'u Tatarstan dışındaki bölgelerden katılmışlardı. Bu toplantıdan sonra *TİÜ* 25 değişik şehirde şubesi bulunan ve bağımsız cemiyetlerin büyük ekseriyetini içinde toplayan takriben 100 bin üyeli büyük bir kuruluşa dönüşmüş oldu. Bu toplantı aynı zamanda *TİÜ*'nün siyasî taleplerini belirlemesi yönünden de mühim olmuş ve aşağıda özetlenen belli başlı kararlar alınmıştır:

a) Tatarstan egemen bir devlet olmalıdır;

b) Tatarstan SSCB'deki diğer cumhuriyetlerle eşit haklara kavuşturulmalıdır;

c) Tatarstan'ın vekilleri Sovyet devletinin merkezî teşkilatlarında da temsil edilmelidir;

d) Ülke ekonomik yönden de egemen olmalıdır;

e) Ülke dışındaki Tatarlarla da münasebetler tesis edilmelidir;

f) Tatar okulları açılmalıdır ve ana okullarında ana dili kullanılmalıdır;

g) Dinî hürriyet sağlanmalıdır;

h) Kırım Tatarları vatanlarına döndürülmelidir[11].

Tatar siyasî partisi - İttifaq: 1990 yılının başında Tatarstan'da ilk defa olarak Komünist Parti'nin dışında bağımsız-millî parti kuruldu. 22 Mart 1990'da ilân edilen program ve nizamnamesinde bu partinin *İttifaq-Tatar Bağımsızlık Partisi* adını aldığını görüyoruz. Partinin adını 1906'da kurulan Rusya müslümanlarının tek partisi *İttifaq el-Müslimin*'den (veya kısaca *İttifaq*) alması da dikkat çekici idi. Partinin kuruluş safhasındaki lideri dilci Rafael Muhammetdin(ov) ise de, daha sonra bu görevi, aynı zamanda Tatarstan Yüksek Sovyeti (Parlamentosu) üyesi olan, yazar Fevziye Bayram(ova) üstlenmiştir.

Partinin programı beş ana gurupta mütalâa edilmektedir. Programın birinci bölümünde bağımsız devleti teşkil etmek partinin esas maksadı olarak ileri sürülmektedir. İkinci bölümde eşit hukuk ve statüye sahip olan devletlerin federas-

---

[10] N. Devlet, "The Tatars and Bashkirs After Glasnost", *Journal Institute of Muslim Minority Affairs*, X, sayı 2 (Temmuz 1989), s. 465.

[11] *aym. mkl.*, s. 466; "The Tatar Public Center (TOTs)", *Central Asian Survey*, "IX, sayı 2 (1990), s.155-165;

"Programma Tatarskoy partii natsionalnoy nezavisimosti (TPNN) Ittifak", *Panorama*, sayı 6 (Haziran 1991), s. 15-25.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yonunun teşkili öngörülmektedir. Üçüncü bölümde ise yapılacak faaliyetler ve alınacak tedbirler daha teferruatlı olarak ele alınmaktadır. Buna göre,

— Uluslararası kuruluşlarla temaslar;

— SSCB'deki ve bilhassa akraba halklarının millî hareketleri ile sıkı işbirliği;

— Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerindeki Tatarları Tatarstan'a göçe teşvik ederek, cumhuriyetin demografik yapısını (dengesini) değiştirmek;

— İttifaq'ın gençlik kolunu kurmak;

— Tatar MSSC Yüksek Sovyeti'ne milletvekillerinin, bir hayli yerde Ruslara üstünlük sağlayan teritoryal (bölgesel) prensibe göre değil, etnik prensibe göre seçilmelerini sağlamak;

— Gerek parlamento gerekse parlamento dışındaki faaliyetlerle (gösteri, grev v.b.) Tatar bağımsızlığını gerçekleştirmek için mücadele etmek;

— Tatarstan'ın bağımsızlığını referandum yerine Tatar MSSC Yüksek Sovyeti'ndeki Tatar üyelerin 2/3'nin oluru ile sağlamak öngörülüyor.

İttifaq programının dördüncü kısmında ise partinin diğer siyasî münasebetlerinin düzenlenme prensipleri belirtilmektedir. Parti Komünist Parti dışında her çeşit siyasî hareketle münâsebet kurmaya hazırdır. Dağınık bir şekilde yaşayan Tatarların anavatana dönmesi teşvik edilmekte, Türkî diller için ortak bir alfabe teklif edilmekte, İslâmın ve *TİÜ*'nün destekleneceği belirtilmekte ve Ruslara bağımsız Tatarstan'da bir yer olacağına garanti verilmektedir. Komünist Partisi ise enternasyonalizm politikası hilesi ile üniter bir Rus devleti kurmakla suçlanmakta ve Tatar komünistleri bu kolonyal hâkimiyetin hizmetkârları olarak damgalanmaktadırlar.

Parti programının beşinci ve sonuncu bölümü bağımsız Tatarstan'ın siyasî ve idarî yapısına ayrılmıştır. Buna göre Tatarstan'da Avrupa modelinde çok partili demokrasi olacak, ancak ülkenin Tatar karakterine, tarihine ve dinine hürmet edilecektir. Bağımsız Tatarstan tarafsız olacak (ancak kendi ordusu bulunacak) ve Rusya da dahil bütün komşu ülkelerle dostça münasebetler geliştirecektir. Devlet dili Tatarca olacak ve bütün halka devlet tarafından ücretsiz olarak öğretilecek (Rus ana okullarında, ilk, orta ve yüksek tahsil de dahil olmak üzere). Rusça halklar arasında iletişim dili olarak kullanılmaya devam edecek, ancak bütün devlet kuruluşları adım adım Tatarcaya geçecekler ve Rusça son safhada ancak Rus cemaati tarafından kullanılan bir dil olacaktır. İttifaq-Tatar Bağımsızlık Partisi'nin yukarıda özetlenen programından eğilimin millî olduğu açıkça anlaşılmaktadır[12].

İttifaq'ın üye sayısı 300 civarında olmakla birlikte, lideri Fevziye Hanımın olağanüstü aktiflikleri sayesinde Tatarstan'ın siyasetinde etkili bir muhalefet yapma becerisini göstermektedir. İttifaq partisi Tatarstan'ın Kazan, Tüben Kama, Çistay, Alabuga, Mendeleevsk gibi dokuz şehrinde ve 14 köyünde teşkilât kurma faaliyetlerini başlattı[13].

---

[12] "New Tatar Political Party", *Central Asia and Caucasus Chronicle*, IX, sayı 4 (Ağustos 1990), s. 1.

[13] A. Alişev, "Qanatlar törli yaqqa qayıra", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 127 (30 Haziran 1992), s. 2.

Fevziye Bayram(ova) Rusya Federasyonu'nun cumhurbaşkanı seçimlerini protesto ederek açlık grevi ilân etmiş ve 14 gün bu grevini sürdürmesi ile de dikkati çekmiştir. Bu nevi protesto hareketlerinin pek yaygın veya etkili olmadığı bir yerde Bayram(ova)'nın bu adımı olağanüstü bir hareket olmuştur. Onun bu protestosu neticede etkili olmuş, Tatarstan'da Yeltsin'i destekleyenler azınlıkta kalmıştır (12.7.91) ve Tatarstan kendi cumhurbaşkanı Şeymi(yev)'i seçmiştir[14].

İttifaq partisinin dışında Mercanî cemiyeti, gençler hareketi, Tatarstan demokratik hareketi, "Azatlık" ve "Suverenitet" (Egemenlik) gibi hareketler de kendi çaplarında faaliyetler gösteriyorlar. Muhalefet de diyebileceğimiz bu siyasî hareketler hükümeti ve parlamentoyu halkı tatmin edecek bir takım tedbirler almaya zorlamaktadır. Bunun en iyi örneği ise Tatarstan'ın da egemenliğinin ilân edilmesinde oldu (30 Ağustos 1990). Ancak sırf egemenlikte bir yere ulaşılamayacağı, bağımsızlık ilân edilmesi gereği her geçen gün aşikâr oldu.

Milli Meclis-Gölgedeki Parlamento: TİÜ'nün Kazan 1991 toplantısında "Millî Meclis" adıyla gölge bir parlamento kurulması konusu gündeme getirilmişti. Daha sonra, *TİÜ*'si "Suverenitet", Tatar bağımsızlık hareketi "İttifaq", Tatar gençlik şurası "Azatlık", Tatarstan Cumhurbaşkanını destekleme komitesi 5 Aralık 1991'de Millî Meclis kurmak üzere Ocak 1992'de Bütün Tatar Millî Kurultayı'nı toplama kararı aldılar[15]. Neticede Tatarstan'dan ve BDT'nun Tatarlar yaşayan diğer bölgelerinden seçilen delegeler 1-2 Şubat 1992'de Kazan'da toplanarak "Millî Meclis'i" teşkil ettiler. Kurultaya delege seçimi konusu bazı itirazlara neden olduysa da, Millî Meclis'in başkanı olarak Tälgat Abdull(in) seçildi. Aynı zamanda Millî Nezariyat adıyla bir yönetim kurumu (Millî İdare veya gölgedeki kabine) teşkil edildi[16]. Millî Meclis'i ortaya çıkaran kurultay, başkan Tälgat Abdull(in)'in imzası ile aşağıdaki deklarasyonu ilân etti (29 Mart 1992):

DEKLARASYON

Bütün Tatar Kurultayı, bütün Tatar halkının genel forumu ve halkının kendi kaderini kendisi tayin etmesinde kendi sorumluluğunu müdrik olarak şu hususları bildirmektedir:

1) Kurultay bütün Tatar halkının tek temsilcisidir;

2) Bütün Tatar halkı (milleti) adından kendi kaderini tayin etme hakkını (hukukunu) hayata geçirme ile ilgili her meseleyi halleder;

3) 30 Ağustos 1990'da Tatar cumhuriyetinin (devlet olarak) bağımsızlığı ile ilgili kabul edilen deklarosyonu tamamiyle tasdikler;

4) Kurultayın kararlarını gerçekleştirmek için Millî Meclis'i teşkil eder;

5) Millî Meclis reisine kurultay ve onun seçimle gelen daimi teşkilatı Millî Meclis adına imza yetkisi verir;

---

[14] F. Bäyrämova, "Berençe çor-Tatarstan'da milli däülätçelekne torgızu...", *Argamak*, sayı 3-4 (1992), s. 17-18.

[15] *Zakon o milli meclise* (Kazan 1992), s. 9-10.

[16] A. Alişev, "Qanatlar törle yaqqa qayıra", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 127 (30 Haziran 1992),

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

6) Tatarstan'ın yüksek devlet hâkimiyeti ve idare organlarının başka devletler ile yaptıkları antlaşmalarda millî hukukların gözetilmesi ve Tatar halkının menfaatlerini kollamak ve hayata aşırmak hususunda tekliflerde bulunur.

Millî Meclis Reisi Tälgat Abdull(in)[17]

Aynı toplantıda Şemi(yev)'in cumhurbaşkanı seçildiği seçimlere karşı aday olarak çıkan Kazan Sigara Fabrikası müdürü İlgiz Bari(yev) de Milli Nezareti'n "Baş Nazırı" (Başbakan) olarak seçildi[18].

Bağımsızlık Referandumu: Tatarstan parlementosu gölge bir meclisle gölge kabinenin kurulmasından sonra Moskova'nın egemenlik (30 Ağustos 1990) kararını kayda almaması dolayısıyla halkta artan huzursuzluğu da göz önünde tutarak Tatarstan Yüksek Şurası (Parlamentosu) 24 Ekim 1991'de "Cumhuriyetin Devlet Bağımsızlığı" ile ilgili bir kanunu tasdik etti ve bu kararın referandumla tescil edileceğini ilân etti. Parlamento 26 Aralık 1991'de bağımsızlık yolunda bir adım olarak Tatarstan'ın Bağımsız Devletler Topluluğu'na girdiğini ilân etti. Ancak Moskova bunu kabul etmeyerek bağımsızlığın referandumla tasdik edilmesini istedi[19].

Tatarstan hükümeti her ne kadar 24 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilân etmişse de bu konuda halk oylamasına gidilmesini geciktiriyordu. Millî Meclis'in kurulması ve kendini yerli halkın en yüksek organı olarak ilân etmesi, bir yerde alternatif bir parlamento oluşturması Tatarstan yönetimini referandumu gerçekleştirmeye mecbur etti. Moskova bu referandumu her türlü propaganda ve baskı metodlarıyla, Tatarstan'daki Rus asıllıları kışkırtarak engellemeye çalıştı. Ancak bütün buna rağmen 21 Mart 1992 referandumu uluslararası gözeticiler denetiminde gerçekleşti ve katılım olağanüstü dercede yüksek oldu. Seçmenlerin % 82'sinin katıldığı referandumda Tatarstan'ın bağımsızlığı lehinde % 61,4, aleyhinde ise % 37,2 oy verildi. Bu Tatarstan'ın Rusya Federasyonu'ndan ayrılmasını isteyenler için büyük başarı oldu. Ruslar Moskova'nın bütün tehditlerine ve Tatarstan Cumhuriyeti'nde % 43'lük bir nüfus oranına sahip olmalarına rağmen referandumu kendi lehlerine çeviremediler[20].

Bu referandumdan sonra Tatarstan 31 Mart 1992'de yeni Rusya Federasyonu antlaşmasını imzalamayarak Moskova'ya direnişini gösterdi. Rusya Federasyonu'na dahil 16 cumhuriyetten ancak ikisi bu cesareti gösterdi (Tatarstan ve Çeçenistan) ve antlaşmayı imzalamadılar.

Bütün Dünya Tatarları Kongresi (19-21 Haziran 1992): Tatarstan Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymi(yev) referandum başarısından sonra 19-21 Haziran 1992'de *Bütün Dünya Tatarları Kongresi*'ni toplayarak belki de Moskova'yla olan köprülerin bir tanesini daha yıkmış oldu. Ancak Moskova bu toplantıya daha soğukkanlı münasebet gösterdi. Kongreye Tatarstan'ın dışından Rusya Federasyonu, eski Sovyet cumhuriyetlerinden ve yurtdışından (Türkiye, Finlandiya, A.B.D., Federal Almanya, Avusturalya v.b.) bir hayli delege katıldı.

---

[17] *Milli Mäclis*, (29 Mart 1992) el ilânı.

[18] I. Bariev, "Caysız Tatar Canı", *İdel*, sayı 5-6 (1992), s. 61-68.

[19] "Obraşçenie k narodom i parlamentam o priznanii gosudarstvennoy nezavisimosti Tatarstana", *Suverenitet*, sayı 7 (Mayıs 1992), s. 3.

[20] "Itogi referanduma Tatarstan-Nezavisimoe Gosudarstva", *Suverenitet*, sayı 6 (Nisan 1992), s. 2.

19-21 Haziran 1992 tarihinde başkent Kazan'da Cumhurbaşkanı Şeymi(yev)'in emri ile Tatarstan hükümeti tarafından gerçekleştirilen *Bütün Dünya Tatarları Kongresi* işte bu dağınık manzara arzeden Tatar Türklerinin meselelerini gündeme getirmek için toplanmıştı.

Tatarstan-resmî yönetimi bu kongreye, bazı Rus makam ve fertlerinin engelleme gayretlerine rağmen, (msl. görevlilerin yurtdışındaki bazı şahıslara vize engeli veya kongrelerde Rusça konuşma hususunda tehdide varan uyarılar v.b.) var gücü ile hazırlandı. Açılış, Başbakan Muhammed Sabir(ov) tarafından yapılarak, ilk söz Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymi(yev)'e verildi. Onun konuşması, belki de şimdiye kadar tabu addedilen bir hayli konuya eğilmesi bakımından hayli ilginçti. O, sözlerine *"bu kongre dünyada yaşayan Tatarları birleştiren bütün Tatarlar adına resmî beyanda bulunabilecek büyük ve hukukî meclistir"* diye başladı. Konuşmasında mühim noktalar olarak ise şunları kaydetmek mümkün: *"... Bugün geçmişi hatırlayarak,yaralara tuz serpmek istemiyoruz, ancak ders kitaplarında, ilmî ve edebî eserlerde tarihimizin inanılmaz derecede tahrif edilmesi yüreğimizde bir acıdır. Tatarlarla ilgili yalanlar, uydurmalar sayılamayacak kadar çoktur. Tatar milletinin tarihi olağanüstü dercede karışık ve facialarla doludur. Tatarlar Bulgar Devleti'ni kaybettiler; ancak Altın Orda Devleti'nde lâyık oldukları yeri aldılar. O yıkılınca ise Kazan, Sibir, Astrahan, Kırım hanlıklarını kurmak için kendilerinde gerekli gücü buldular... Tatarlarda devletçiliği canlandırma içtimaî şuur olarak hiç bir zaman ölmedi"*[21]. O böylece şimdiye kadar sahiplenilemiyen, reddedilen Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemlerine sahip çıktı. Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymi(yev)'in uzun konuşmasına bugüne kadar resmî ağızdan belirtilmeyen, yasaklanan, tanınmış yazar ve yurtdışında Bolşevik yönetimi ile mücadele eden Ayaz İshakî (İdilli), Bolşevikler tarafından yıkılan *İç Rusya ve Sibirya Türk Tatarları Millet Meclisi* başkanı (Ord. Prof. Dr.) Sadri Maksudî (Arsal) ve Stalin'le mücadele ederek Türk ve müslümanlar için *Turan* devletini kurmayı teklif eden Mir Seyid Sultan Gali(yev) gibi şahısların adlarını da ekleyerek 70 yılda unutturulmuş olan millî tarih şuurunu canlandırmayı hedefledi. Cumhurbaşkanının konuşmasından sonra Kazan Üniversitesi Tarih Fakültesi Dekanı Prof. Dr. İndus Tahir(ov), Başkurdistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Reisi Marat Mirgazyam(ov), Rusya Federasyonu Yüksek Sovyeti Başkan Yardımcısı Yu. Yarov, Avrupa ve Sibirya Müslümanları Dinî Nezareti (Diyanet) Reisi Müftü Talat Tacetdin, Tatarstan İlimler Akademisi Başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov), Özbekistan Sulama Bakanı Rim Giyniyatull(in), Tatar İçmaî Merkezi Başkanı Prof. Dr. Marat Mülyuk(ov), gayr-ı resmî Milî Meclis Reisi Tälgat Abdull(in), Tatarstan Yazarlar Birliği Başkanı Rinat Muhammedi(ev) gibi ileri gelen konuşmacılar söz aldı[22]. Yabancı ülkelerden eski SSCB, bugünkü BDT'nun dışında kongreye katılan tek resmî şahıs ise Başbakanımız Süleyman Demirel'in başdanışmanı büyükelçi Namık Kemal Zeybek idi. O, konuşması ile Türkler arasındaki kardeşliği vurgulayarak çok alkış topladı. Türkiye'den diğer konuşmacılar ise Ege Üniversitesi'nde araştırma görevlisi Mustafa Öner ve bu satırların yazarı idi[23]. *Bütün Dünya Tatarları Kongresi*ne verilen ehemmiyet ise saat sabah 10'dan akşam 18'e kadar süren toplantının televizyon tarafından naklen yayınlanmasıyla

---

[21] M. Şäymiyev, "Niyetimiz izge-yulıbız tun", *Şehri Qazan*, sayı 117 (20 Haziran 1992), s. 1 ve 2.

[22] R. Minhac, "Yartıbız sabırlık bulsa, yartıbız qıyulıq bulsın!", *Vatanım Tatarstan*, sayı 121 (21 Haziran 1992), s. 1.

[23] N. Devlet, "Tataristanı tanıtu öçen!", *Vatanım Tatarstan*, sayı 121 (21 Haziran 1992), s. 1.

kendini gösterdi. Günde ancak iki-üç saat Tatarca yayın yapan TV'nin sekiz saatten fazla yayında bulunması kongrenin bütün Tatarstan'da ilgi ile izlenmesine neden oldu.

20 Haziran 1992'de ise kongre çalışmalarını aşağıda belirtilen 15 ayrı seksiyonda sürdürdü:

1. "Tatar halkının tarihi" [Başkan: Tatarstan İlimler Akademisi yedek üyesi İ.R. Tahirt(ov)

2. "Millî eğitim sistemini geliştirmekle ilgili problemler (Başkan: Millî Eğitim Bakanı V.G. Gayfull(in)

3. "Tatar kültürünü geliştirmekle ilgili problemler" [Başkan: Kültür Bakanı M.M. Taiş(ev)]

4. "Tatarstan'ın ilmini geliştirmenin potansiyeli ve perspektifi" [Başkan: Tatarstan İlimler Akademisi Başkanı H. Hasan(ov)]

5. "Kitle iletişimi, yayın faaliyetleri" [Başkan: Teleradyo şirketi "Tatarstan'ın Müdürü İ.K. Hayrull(in)]

6. Tatar dilini geliştirme" [Başkan: Tatarstan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Müdürü M.Z. Zeki(yev)]

7. 'Kadrolar yetiştirmekle ilgili problemler" [Başkan: Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü Rektörü R.A. Yusuf(ov)]

8. "Miras ve Çağdaşlık" [Başkan: F.M. Musin]

9. "Tatarlar İş Adamları" [Başkan: Başbakan Yardımcısı ve Devlet Ekonomi Teşkilatı Başkanı F.R. Hamidull(in)]

10. "Millet, kadın ve aile" [Başkan: *Süyümbike* dergisi Yazı İşleri Müdürü R.R. Tufitullo(va)]

11. "Eski Tatar kasabası: Geçmişi ve geleceği" [Başkan: Tatarstan Cumhuriyeti Mimarlar Şurası Başkanı F. Zabiro(ova)]

12. "Tatar muhacirlerinin tarihi ve şimdiki durumu" [Başkan: *Dünya* gazetesi Yazı İşleri Müdürü R.S. Veli(yev)]

13. "Gençlik ve kültürü gençlere aktarma problemi" [Başkan: Bütün Dünya Tatarları Kongresi Vakfı'ndan R. Gilfan(ov)]

14. "Diplomasi ve Tatarstan'ın uluslararası bağlantıları" [Başkan: Cumhurbaşkanı Yardımcısı V.N. Lihaç(ev)]

15. "Millî el sanatlarının ihyası" [Başkan: R. Fahrutdin(ov)]

Seksiyon çalışmalarına Marmara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Orhan Oğuz'un katılması ve onun Latin alfabesine geçilmesi hususunda tavsiyeleri büyük ilgi ile karşılandı[24]. Aynı şekilde A.B.D.'den Prof. Dr. Rifat Tabi'nin Tatarstan'ın hukukî sorunlarına eğilmesi basının çok ilgisini çekti[25].

---

[24] F. Latıypov, "Tatar telen üsterü -Latinga küçäbez me?, *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 122 (21 Haziran 1992), s. 1.

[25] X. Bädrätdinov, "Diplomatie häm xalıqara elemtälär, Dimek, möräcäğät yuq", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 122 (21 Haziran 1992), s. 1.

Kongre ilk günkü toplantısından sonra aşağıdaki bildiriyle Tatarstan'ın resmî olarak tanınmasının arzulandığını dünya kamuoyuna duyurdu.

"Dünya halklarına ve devletlerine, Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na Bütün Dünya Tatarlar Kongresi'nin müracaatı.

19 Haziran, 1992 yıl Kazan şehri

Bütün Dünya Tatarları Kongresi'ne katılan, atalarımızın kadim toprağında ilk defa bir araya gelen, çok asırlık tarihî, lisanî, medenî, geleneksel, adet-örf ve dinî ortaklıklarımız dolayısıyla birbiriyle kenetleşen bizler, sesimizin milyonlarca Tatarın kaderine-geleceğine lakayd kalmayacak herkesin kalbine ve şuuruna ulaşması ümidi ile sizlere müracaat ediyoruz.

— Egemen Tatarstan Cumhuriyetine ad veren halka karşı her çeşit sorumluluğu duyarak, aynı zamanda yakın ve uzaktaki yabancı ülkelerde yaşayan bütün millet ve halkların hak-hukuk ve menfaatlerine hürmet ederek;

— Bütün dünya üzerinde barış ve dostluğu sağlamlaştırmayı arzulayarak, siyasî ve iktisadî meseleleri çözerek, her çeşit kuvvet kullanma metodlarını reddederek;

— Uluslararası hukuk ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi kurallarının gerçekleştirilmesini arzuladığımızı beyan ederek;

— Tatar halkının kaderini, bugünü ve geleceğini düşünerek ve dünya kamuoyunun dikkatini Tatarların problemlerine celp etmeyi arzulayarak;

Biz, (bu) uluslararası foruma katılanlar, dünyadaki bütün ülkelere, BMT'na 21 Mart 1992'de "Siz, Tatarstan Cumhuryetinin egemen devlet, uluslararası hukuk objesi olmasını, Rusya Federasyonu ve başka cumhuriyetler, devletler ile münasebetlerini eşit hukukî antlaşmalarla gerçekleştirilmesini kabul ediyor musunuz?" sorusunu müsbet yönde tasdik eden referandumun neticesini esas alarak, Tatarstan Cumhuriyetinin egemen devlet olarak tanınmasını talep ediyoruz..."[26].

Bütün Dünya Tatarları Kongresi'nden ve onun seksiyon çalışmalarından belki olağanüstü neticeler alınamadı. Çünkü bu kongre biraz da eski Sovyet döneminden kalan alışkanlıkla büyük bir bölümü methiye, uzun ve manasız konuşmalarla heba oldu. Fakat gene de bazı konuşmacılar Tatar halkının problemlerini dile getirdiler. Ayrıca kongre, seçim adı verilemeyecek bir sistemle aşağıdaki şahısları *Bütün Dünya Tatarları Kongresi*'nin İcra Komitesi olarak tayin etti. Bu uygulamada da eski Sovyet alışkanlığı (yani yönetimin sunduğu listeyi kabul etmek) bariz şekilde göze çarptı[27].

Bütün Dünya Tatarları Kongresi İcra Komitesi

Tahir(ov), İndus Rizak oğlu (Başkan)	Tatarstan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yedek Üyesi, Kazan Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü Müdürü

---

[26] "Dönya xalıqlarına, deülätlärenä, xökümätlärenä, Berläşkän Millätlär Oyışmasına Böterntatar kongrese Möräcäğäte", *Tatarstan Xälärläre*, sayı 122 (21 Haziran 1992), s. 1.

[27] N. Devlet, "Bütün Dünya Tatarları Kongresi (19-21 Mayıs 1992)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 79 (Ağustos 1992), s. 151-155.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mus(in), Flun Mispah oğlu (Başkan Yrd.)	Profesör, *Miras* Dergisi Yazı İşleri Müdürü
Tufitull (ova), Roza Rahmetulla kızı (Başkan Yrd.)	*Süyümbike* Dergisi Yazı İşleri Müdürü
Veli(ev), Rimzil Salih oğlu (Başkan Yrd.)	*Dünya* Gazetesi Yazı İşleri Müdürü
Gayfull(in), Vasil Gabdulla oğlu	Tatarstan Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanı
Taiş(yev), Marsel Mezher oğlu	Tatarstan Cumhuriyeti Kültür Bakanı
Hasan(ov), Mansur Hasan oğlu	Tatarstan İlimler Akademesi Başkanı
Hayrull(in), İlgiz Kerimulla oğlu	Tatarstan Devlet Teleradyo Teşkilatı Başkanı
Zeki(yev), Mirfatih Zeki oğlu	Tatarstan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü Müdürü
Yusuf(ov), Rüzel Abullacan oğlu	Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü Rektörü
Muhammedi(yev), Rinat Safi oğlu	Yazarlar Birliği İdaresi Reisi
Fokin Arkadiy Vasileviç	Kazan Devlet Üniversitesi Doçenti, Kreşin'lerin (Hıristiyan Tatarlar) Etnografya, Medeniyet Cemiyeti Reisi
Rifat Tabi	New York City University of Technology Profesörü
Aynur Nizametdin	Helsinki "İslâmiye Tatar Cemiyeti" Üyesi
Niğmetull(in), Robert İskender oğlu	Rusya İlimler Akademisi Akademiği, Tümen Şehri
Kerim(ov), Murat Gabdülhay oğlu	Profesör, Kazakıstan Tatar Sosyal-Medenî Teşkilâtının Başkanı
Povarisov, Sufiyan Şemşedin oğlu	Başkurt Devlet Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü Profesörü, Ufa Şehri
Gıynitull(in), Rim Abdulla oğlu	Özbekistan Su İşleri Bakanı, Taşkent Şehri
Bihkin(in), Nail Bari oğlu	Rusya İlimler Akademisi Yedek Üyesi, Müslüman Halkları Vakfı Üyesi, Moskova Şehri
Sagid(ova), İnci Kerim kızı	Rusya Millî Kütüphanesi Bölüm Müdürü, Sankt-Petersburg Şehri
Sabit(ov), İldus Kerim oğlu	Hukukçu, Millî Medenî Merkez Reisi, Riga Riga Şehri
İzmayl(ov), Ehiyar Alimcan oğlu	"Duslıq" Millî-Medenî Cemiyetinin İl Başkanı, Astrahan Şehri
Urusov, Razil Alimcan oğlu	Güney-Ural Makina İnşa Fabrikası Genel Müdürü, Orsk Şehri, Orenburg Ülkesi

Emir(ov), Reşit Salihp oğlu	Perm Ülkesi, Barda Şehri, Mahalle Şurası Reisi
Selimcan(ov), Marsel Hekim oğlu	G. Kamal Tatar Devlet Akademisi Tiyatrosu Baş Rejisörü

Yukarıda adları belirtilen bu 25 kişilik komisyonun yaptırım gücünün ne olduğu meçhuldür, zaten bir kısmının mutabakatı alınmadan, bir kısmı ise giyaplarında listeye dahil edilmişlerdir. Bu 25 kişinin ancak yarısı toplum tarafından tanınmakta, kalanlarının vasıfları bilinmemektedir. Bu durum "İcra Komitesi"nin göz boyamaktan ileri gidemeyeceği intibaını hasıl etmektedir. Fakat Tatarstan Cumhuriyeti'nin uluslararası çapta diyebileceğimiz bu nevi bir kongre toplaması mühim bir siyasî gelişme olarak değerlendirilebilir. Çünkü dağınık şekilde yaşayan Tatarları bir çatı altında toplamak için bu kongre son 70 yıldaki ilk resmî adım olmuştur.

Kültürel Faaliyetler: Bolşevik rejiminin yerleşmesinden sonra bütün Sovyetler Birliği'nde sıkı bir sansür rejimi uygulanmış ve basın-yayın tamamen devlet, daha doğrusu Komünist Partisi güdümüne girmişti. Rejim bir yandan yayınlanacak, işlenecek konuları belirleyip-yönlendirirken, diğer yandan da bol neşriyat yapılmasını arzuluyordu. Böylece halkı yönetmenin daha kolay olacağı düşünülüyordu. Bu yayın politikası ve eğitime verilen ehemmiyet dolayısıyla eski Sovyetler Birliği'nde kitap ve dergiler büyük okuyucu buluyorlardı. Bir karşılaştırma yapmak gerekirse 55-60 milyonluk Türkiye'de bir dergi için 5 bin tiraj yüksek bir tiraj addedilirken, 3,5-4 milyonluk Tatarstan'da en ufak tirajlı dergiler dahi bu rakamın üstünde basmaktadırlar.

1989'dan sonra başlayan demokratikleşme süreci ilk etkilerini basın-yayında göstermeye başlamıştı. Gazete ve dergilerde o güne kadar dile alınması tabu olan konular işlenmeye, yasaklı şahıslar halka tanıtılmaya ve hatta eserleri basılmaya başlandı. Bunlara en iyi örneklerden birini Bolşevik ihtilâli esnasında ülkesini terk eden başta Polonya'da daha sonra Almanya'da 1933-1939 yılları arasında rejim aleyhtarı *Yaña Millî Yul* (Yeni Millî Yol) adlı dergiyi çıkaran, Rusya'nın Avrupa bölümündeki Türkî ve Fin-Ugor halklarının konfederasyonu olarak düşünülen "İdil-Ural Devleti" ve hareketini destekleyen, bu isimde Japonya, Çin ve Türkiye'de çeşitli millî merkezler açılmasına ön ayak olan siyasetçi, hikâye, roman ve piyes yazarı, son çağ (modern) Tatar edebiyatının öncüsü M. Ayaz İshakî'nin (İdilli) aklanması, hakkında müsbet yazı ve araştırmaların çıkması ve eserlerinin 150 bin tirajda basılmaya başlanması teşkil eder[28].

Yayın hayatında liberalizm başta yasaklanan tarihî konuların işlenmesine izin verilmesi ile başladı. 1941 yılında o dönemin edebiyat dergisi *Sovyet Edebiyatı*'nın 11. ve 12. sayılarında basılan *İdiqäy* (Edige) destanı daha sonra suçlanarak yasaklanmıştı. İşte bu eser 47 yıl sonra tekrar 20 bin tirajda basıldı[29]. Stalin döneminin temizlikleri esnasında yok edilen ve eserleri yasaklanan meşhur tarihçilerden Aziz Ubeydulla'nın da (Gaziz Gobeydullin) (1887-1938) bazı eserleri ve makaleleri derlenerek tekrar yayınlanabildi[30]. XIX. yüzyılın en meşhur din âlimi ve tarihçisi olan Şihabeddin Mercanî'nin (1818-1889) Tatar tarihi için en mühim

---

[28] Ğ. İsxaqi, *Zindan (Saylanma proza häm säxnä äsärläre).* (Kazan 1991), 672 s.

[29] *İdigäy* (Kazan 1988), 254 s.

[30] G. Gobeydullin, *Tarihi sähifälär açılgqanda (saylanma xezmätlär).* Kazan 1989), 336 s.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

eseri olan *Müstefad ül-Ahbar fi Ahval-i Kazan ve Bulgar* da (Kazan ve Bulgar'daki haller hakkında istifade edilen haberler) topluma kazandırılan yapıtlardan biri oldu[31].

Stalinizm kurbanlarından Türkî ve müslüman halkların her türlü kolonyalizmden kurtulurak kendi birliklerini kurması gerektiği hususundaki teorisi çok taraftar bulan Mir Seyit Sultan Gali(yev) de[32] (1880-1940) aklananlar arasına girdi. Tatarstan Yazarlar Birliği Başkanı Rinat Muhammedi(yev) onun hakkında dökümanter romanını KGB arşivlerine girme başarısını göstererek 1986 ile 1992 yılları arasındaki uzun bir uğraştan sonra yayınlatabildi[33].

Stalinizm cinayetleri, daha doğrusu onun döneminde Tatar aydınları arasında yapılan temizlik harekatı ise, çalışma kampları, hapishaneler ve sürgünlere mahkum edilenler ve bu zulümlerden hayatta kalabilenler tarafından dile getirilmeye başlandı. Bunun en çarpıcı örneği ise İbrahim Salah(ov)'un hatıralarında kendi ifadesini buldu[34].

Bunun dışında Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* romanının Tatarcaya tercüme edilmesi de eski rejimin uyarı ve yönlendirmelerinin aksine Türkiye'ye yönelme olarak yorumlanabilir[35].

Basın-yayında liberalleşme, millîleşme gazete, dergi gibi periyodik yayınlarda da kendi etkisini gösterdi. Serbestlik dönemine kadar tam anlamda güdümlü yayın politikasının objesi olan Tatar basını da daha rahat soluk almaya başladı. Bu durum yeni gazete ve dergilerin ortaya çıkması, eskilerinin sosyalist mahiyetteki adlarını değiştirmeleri, yayın politikalarını değiştirerek, o güne kadar yazılamayan konulara yer vermeleri ile daha belirginleşti. Tatarstan'da yayınlanan gazete ve dergileri incelerken bunları kullandıkları dil yönünden yani Rusça ve Tatarca olmalarına bakarak, iki kısımda incelemek gerekir. Rusça gazeteler olarak *Izvestiya Tatarstana* (Tatarıstan Haberleri), *Sovetskaya Tatariya* (Sovyet Tatarstan'ı), *Komsomolets Tatarstana* (Tatarstan Komsomolu) ve 1990'da yayına başlayan ve etkili bir yayın haline gelen *Veçerneya Kazan* (Kazan Akşamı) sayılabilir. Tatarca gazetelere geldiğimizde ise adı daha önce *Sosyalistik Tatarstan* olan *Vatanım Tatarstan*, son bir-iki yılda yayına başlayan *Şehr-i Qazan, Tatarstan Xäbärläre* gibi günlük, *Tatarstan Yäşlâre* (eski adı *Yäş Leninçe*) (Tatarstan Gençleri), Rusça ve Tatarca çıkan *Tatar İle* (Tatar Memleketi), *Mäğrifet, Dönya, Yaña Avaz* (Yeni Ses) ve Rusça çıkan *Suverenitet* (Egemenlik) gibi aylık gazeteleri saymak mümkündür. Bir de Haziran 1992'den itibaren deneme olarak yayınlanmaya başlayan, Tatarstan Yazarlar Birliği'nin haftalık *Ädäbi Comğa* gazetesini eklemek gerekir.

Dergilere geldiğimizde ise en eski ve tesirli olarak *Qazan Utları*'nı (Kazan Ateşleri) görürüz. Son yıllarda kağıt ve baskının pahalanması ve halkın alım gücünün azalması dolayısıyla tirajı 35-40 bine düşen bu dergi Tatar edebiyatının ana

---

[31] Ş. Märcani, *Möstefad äl-Ähbar fi Qazan ve Bolgar* (Kazan 1989), 416 s.

[32] A. Benningsen-Ch. Quelquejay, "Der Sultangalievismus" und die nationalistischen Abweichungen in der tatarischen autonomen Sovietrepublik", *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, VII (Berlin 1959), s. 323-396).

[33] R. Moxammediev, *Sirat küpere* "(Kazan 1992), 528 s.

[34] İ. Salaxov, *Kolıma xiqayäläre* (Kazan 1989), 256 s.

[35] R.N. Güntekin (ter. T. Nurmöxemmetov), *Çalı Qoşı* (Kazan 1990), 384 s.

kaynağı, yayın organı rolünü üstlenmiş, 1982'de tirajı 135 bine çıkmışsa da, rejim tarafından darbe yiyerek tirajı sunî olarak düşürülmüş bir dergidir. Kazan'da yayınlanan etkili ikinci dergi 1990'da yayınlanmaya başlayan ve iki dilde çıkan (Tatarca-Rusça) *İdel*'dir. Başta 300 binlere yaklaşan bir tiraja sahipse de, şimdi 30-35 bin dolaylarında yayınlanmaktadır. Bunun dışında 1990'da ekserisi adını değiştiren kadınlar dergisi *Söyem Bikä* (eski adı *Azat Xatın*), eski ideoloji dergisi *Tatarstan* (eski adı *Tatarstan Komünisti*), eğitim dergisi *Mäğarif* (eski adı *Sovet Mäktäbi*), iki dilde çıkan mizah dergisi *Çayan*, 1992'de yayına başlayan *Miras* ve Çallı'da çıkan *Arqamaq* (Yarış Atı) kayda değer. Bunun dışında çocuklar için çıkan *Yalqın* (Alev) ve 1991'de yayına başlayan *Salavat Küpere* (Gökkuşağı) ile *Panaroma* adıyla Rusça ve *Ofiq* (Ufuk) adıyla Tatarca çıkan siyasî bir dergi mevcuttur[36].

Yukarıdaki yayınları incelediğimizde Tatarca yayınlanmakta olan iki gazetenin adını değiştirdiğini (*Vatanım Tatarstan* ve *Tatarstan Yäşläre*), altı tane de yeni gazetenin (*Tatarstan Xäbärläre, Şehr-i Qazan, Tatar İle, Mäğrifät, Yana Avaz, Dönyü* ve *Ädäbi Comğa*), ayrıca Rusça olarak da iki yeni gazetenin (*Suverenitet* ve *Veçernyaya Kazan)* yayınlanmaya başladıklarını görürüz. Dergiler cephesinde ise Tatarca yayınlanan üçünün adını değiştirdiğini (*Söyem Bikä, Tatarstan* ve *Mäğarif*) ve dört tane de yenisinin (*İdel, Miras, Arqamaq* ve *Salavat Küpere*) intişara başladığını tesbit etmekteyiz. Bu durum basın-yayında hızlı libarelleşmeye canlı örnek teşkil etmektedir.

Tatarstan'da son yıllarda kültür hayatının diğer sahalarında da bilhassa ilmî kuruluşlarında mühim değişikliklere şahit olmaktayız.

Tatarstan İlimler Akademisi: Tatarstan bilimsel yönden de egemenliğini tescil ettirmek maksadıyla 22 Ocak 1992'de "Tatarstan İlimler Akademisi"ni kurdu. O güne kadar Tatarstan muhtar bir cumhuriyet olduğu için ittifak cumhuriyetlerdeki gibi müstakil İlimler Akademesine sahip olma hukukundan mahrum edilmişti. Dolayısıylada Tatarstan'daki ilim adamları SSCB İlimler Akademisinin birer şubesi durumunda olan bölümlerinde görev yapıyorlardı. Bu durum gerek Tatarstan'ı gerekse ona mensup ilim adamlarını küçültücü bir durum arz ediyor ve aynı zamanda Tatarstan'daki ilim adamlarının yedek veya aslî akademi üyesi olmasını çok zorlaştırıyordu. Egemenlik ilânından sonra Tatarstan hükümeti kendi müstakil İlimler Akademisini kurma faaliyetlerine girişti. Neticede başına Prof. Dr. Mansur Hasan(ov)'un getirildiği Tatarstan İlimler Akademisi tesis edildi. Akademi aşağıdaki beş daldan teşkil edilmiş olup, bunlardaki asil ve yedek akademisyenlerin sayısı aşağıdaki şekildedir:

Beşerî ilimler	: 8 asil-7 yedek
Fizik, enerji ve zıraî ilimler	: 4 asil-9 yedek
Matematik, mekanik ve makina tasarımı ilimleri	: 6 asil-7 yedek
Kimya ve kimya teknolojisi ilimleri	: 3 asil-7 yedek
Biyoloji, tıp ve köy ekonomisi ilimleri	: 6 asil-7 yedek

[36] N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul 1989), s. 101-102; İ. Zakirov (ter. N. Aksu), "Tataristan Cumhuriyetinde yayınlanan gazete ve dergiler", *Türk Yurdu*, XII, sayı 61 (Eylül 1992), s. 21-25.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere yeni kurulan Tatarstan İlimler Akademisinin 27 asil, 37 yedek üyesi bulunmaktadır. Akademinin değişik seksiyonlarında milliyete göre dağılım ise aşağıda gösterilmiştir:

İlim dalı	Tatar	gayr-ı Tatar*
Beşeri ilimler	14	1
Fizik "	11	3
Matematik "	6	7
Kimya "	4	6
Biyoloji "	6	7
Toplam	41	24

Tatarstan'daki doktora sahibi ilim adamlarının sayısı ve ilmî kadrolardaki Tatarlarla Rusların oranı mukayese edildiğinde yukardaki tablo Tatarlar için büyük başarı diye yorumlanabilir. Çünkü bilimsel branşlara göre sıraladığımız aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere Tatarstan'da mevcut doktora sahibi 720 ilim adamının ancak 264'ünün veya % 36,6'sını Tatar asıllılar teşkil etmektedir.

Tatarstan Cumhuriyeti'ndeki doktora derecesine sahip ilim adamları:

İlmî branş	Toplam	Tatar
Tarih	37	20
Filoloji	28	22
Pedagoji	16	6
Psikoloji	4	3
Ekonomi	18	6
Filoloji	21	10
Hukuk	12	1
Coğrafya	9	1
Mimari	–	1
Fizik-Matematik	113	33
Teknik	150	56
Jeoloji/Mineroloji	15	3
Kimya	93	18
Biyoloji	36	7
Tıp	123	53
Veterinerlik	35	18
Köy ekonomisi	9	6
Genel Toplam	720	264[37]

yukarıdaki tabloyu incelediğimizde bazı gerçekleri de görmemiz mümkündür. Doktora sahibi ilim adamları arasında Tatarlar ancak tarih, filoloji, psikoloji ve köy ekonomisi sahalarında toplamdan daha fazla doktoraya sahiptirler. İlimler doktoru sayasının çok fazla olduğu fizik-matematik ve teknik branşlar 1/3 ve tıpta

---

* Ekserisi Rus

[37] *Akademiya Nauk Tatarstana*, (Kazan 1992), 304 s.

ise % 4,5 dolayında doktoraya sahip olan Tatarlar, kimya endüstrisi çok gelişmiş ve petrol zengini bu ülkede toplam kimya ve jeoloji/mineroloji doktorlarının ancak % 20'sine sahiptirler. Hukuk sahasında ancak tek bir doktoralı Tatar ilim adamının olması da düşündürücüdür. Kısacası Tatarlarda Ruslara nazaran daha az doktoralı ilim adamı olmasında eski rejimin tercihlerinin mühim rol oynadığını tahmin edebiliriz.

Türkoloji Kongresi (9-14 Haziran 1992): Bağımsızlık referandumundan sonra Tatarstan'ın en büyük kültürel/bilimsel faaliyeti hiç şüphesiz Milletlararası Türkoloji konferansı oldu. Bu konferans Tatarstan İlimler Akademisi Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü tarafından düzenlendi. Her ne kadar konferans başkanı olarak Akademinin Başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov) gözüküyorsa da, esas faaliyet Enstitü Müdürü Prof. Dr.Mirfatih Zeki(yev) ve onun mesai arkadaşları tarafından yürütüldü.

Kazan'da 9-14 Haziran 1992 tarihlerinde düzenlenen *Milletlerarası Türkoloji Konferasın*da Türkî halkların dili, edebiyatı, yazılı mirasları, tarihleri, dinleri, sosyal fikir eğilimleri, arkeolojileri, etnografi ve kültürel yapıları incelendi. Yani bunlarla ilgili çok çeşitli seksiyonlar mevcuttu[38] .

Konferans *Türkîlerin dilleri, ruhî medeniyetleri ve tarihleri: Gelenekler ve zaman* adıyla toplandı. Bundan önceki Türkoloji konferansları ancak SSCB dahilindekilerin katılımıyla Bakü, Aşhabad, Bişkek, Alma Ata ve Taşkent'te düzenlenmişti. 1988'de ise gelecek konferansın Kazan'da yapılmasına karar verilmişti. Ancak o arada SSCB dağılınca Tatarstan bunu fırsat bilerek konferansı eski Sovyet çapında değil de, uluslararası çapta yapma kararı aldı[39]. Bu konferans belki de Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüsü'nün altından kalkamayacağı derecede büyük çapta gerçekleşti. Neticede konferansa eski Sovyet ülkelerinden 200, Tatarstan'ın havalisinden 150 ve yabancı ülkelerden de 50 civarında ilim adamı katıldı[40].

Konferans eskiden Komünist Partisi'nin merkezi, şimdi Tatarstan İlimler Akademisi'nin binasındaki konferans salonunda açıldı. Konferansı Akademi Başkanı Prof. Dr. Mansur Hasan(ov) açtı, sonra hükümet adına Tatarstan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Reisi (Parlamento Başkanı) F.H. Möhemet(in) katılanları tebrik etti. Bundan sonra eski Sovyet Türkologları Teşkilatının Başkanı Prof. Dr. E. Teniş(yev) (Moskova), Ege Üniversitesi'nden Prof. Dr. F. Türkmen, Wisconsin Üniversitesi'nden Prof. Dr. Kemal Karpat, Strasbourg Üniversitesi'nden Prof. Dr. I. Melikoff, Kırgızıstan'dan Prof. Dr. B.O. Oruzba(yeva), Kazakstan'dan U.K. Kumısba(yev), Marmara Üniversitesi'nden Prof. Dr. Nadir Devlet, Başkurdistan'dan R.G. Kuzeyev, K.K.T.C.'den İlhan Arıklı tebrik konuşmaları yaptılar[41]. Bundan sonra genel oturuma geçildi. Prof. K. Musa(yev) ve bu satırların yazarının konuşmaları dinlendi[42]. Ertesi günkü çalışmalar beş-altı seksiyonda devam etti. Yabancı ülkelerden gelen en büyük delegasyon Türkiye'den idi. Sırasıyla İ.Ü.'den Doç. Dr. O.F. Sertkaya, M.Ü.'en Prof. Dr. İ. Enginün, Prof. Dr. N. Devlet, araştırma görevlisi İ. Türkoğlu, A.Ü.'den Prof. Dr. S. Tural, G.Ü.'den Prof.

---

[38] B. Aytuganov, "Xäyatnın olı köne" *Şehri Qazan*, sayı 110 (10 Haziran 1992), s. 1.

[39] S. Alişev, "Altın Urda kem däüläte? Xalıqara tyurkologik konferentsiedä tarix fäne", *Vatanım Tatarstan*, sayı 112 (9 Haziran 1992), s. 1 ve 3.

[40] A. Sadıyq, "Törki xalıqlarnı Qazan berläşterä", *Şehri Qazan*, sayı 108 (6 Haziran 1992), s. 1.

[41] F. Latıypov, "Yullar Qazanğa İltä", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 114 (10 Haziran 1992), s. 1.

[42] N. Devlet, "Milli annar äle ayrım", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 114 (10 Haziran 1992), s. 4

Dr. A.B. Ercilasun, Doç. Dr. B. Ercilasun, E.Ü.'den Prof. Dr. F. Türkmen, araş. gör. M. Öner gibi en azından 15 kişi katıldı. Bunun dışında A.B.D., Fransa, Almanya, İtalya, Polonya gibi Batı ülkelerinden de yabancı davetliler mevcuttu. Kazan'daki Türkoloji Konferansı yalnız bilimsel yönüyle değil, gezi ve gösteri programlarıyla da çok yönlü ve doyurucu idi. 11 Haziran 1992 Kurban Bayramı'nın ilk gününe rastlaması dolayısıyla misafirler tarihî Bulgar harabelerine götürüldüler. Akşam ise Kurban Bayramı konseri düzenlenmişti. Konserin ilahilerle başlaması, Kurban Bayramı'nın vizüel şekilde anlatılmasından sonra, Türkoloji Konfransı'na ithafen Türkî halkların folklorünün icrası çok tesirli oldu. Kısacası Kazan Milletlerarası Türkoloji Konferansı katılanlara çok ilginç hatıralar bıraktı. Böylece Tatarstan bu konferansı kendini tanıtma yönünden iyi bir şekilde kullanmış oldu.

Konferansın üçüncü gününde ise (12 Haziran 1992) başka bir siyasî-bilimsel konferans ve konser düzenlendi. Bu ise Mir Seyit Sultan Gali(yev)'in 100. doğum yıldönümü için yapılan toplantı idi. Konferans eski adıyla "Kazan" Kültür Merkezi binasının konferans salonunda düzenlendi. Konferansı gene Akademi Başkanı Prof. Dr. M. Hasan(ov) açtı. Bundan sonra sırayla ilim adamları İ. Tahir(ov), D. Sultanbek(ov), A. Litvin, M. Möherrem(ov), D. Şerefetdin(ov), ve Türkiye'den F. Türkmen ile N. Devlet, Moskova'dan Ş. Möhemmedyar(ov) konuşmalarını yaptılar[43]. Diğer bir konuşmacı ise Tatarstan Yazarlar Birliği Başkanı, aynı zamanda Rusya Parlamentosu üyesi ve Sultan Gali(yev) için dökümenter *Sırat Küprese* (Kazan 1992) adlı romanın yazarı R. Möhemmeddi(yev) idi. Bu konferanstan sonra M. Sultan Gali(yev) adına bir hatıra taşının açılış merasimi, akşam ise bir konser düzenlendi. Konser başlamadan önce Cumhurbaşkanı Mintimir Şeymi(yev) bir konuşma yaptı. Konser esnasında bir takım gençlerin askerlik görevlerini ülkelerinin dışında yapmak istemediklerini belirterek organize ettikleri protestoları da dikkati çekti. 1940 yılında Stalinizmin kurbanı Mir Seyit Sultan Gali(yev)'in 100. yılının bu şekilde büyük çapta hatırlanması, eski rejimin yasaklamalarına reaksiyonun ve Tatarların haksızlığa uğrayan ileri şahıslarına sahiplenmelerinin bir göstergesi oldu.

Dinî faaliyetler: 1980'lerin sonunda din sahasında da büyük bir canlanmaya şahit olduk. Eskiden rejimin gereği dinî faaliyetler en aza indirgenmişken serbestinin başlamasıyla dinî faaliyetlerde de büyük canlılık sezilmeye başlandı.

Tatarlar Bolşevik dönemi öncesinde İslâmiyete sıkı-sıkı sarılan bir topluluk manzarası arz ediyorlardı. Bunda büyük çoğunluğun geleneksel kırsal kesimde yaşaması ve Ruslaşmaya karşı İslâmiyetin en büyük engel teşkil etmesinin de rolü vardı muhakkak. Ancak Bolşevikler iktidara gelince dine karşı büyük mücadeleye giriştiler. Neticede 1917'de Tatarstan'da 2223 cami ve 3683 resmî imam mevcutsa, 1980 ortalarında ancak 17 cami kalmıştı[44].

İslamî faaliyetler ise o dönemin dört resmî müftülüğünden biri olup merkezi Ufa'da (Başkurdistan) bulunan *SSCB Avrupa Bölümü ve Sibirya Müslümanları Dinî İdaresi*ne bırakılmıştı. Son yıllarda bu müftülük çok büyük faaliyetlere girişerek kendi müftülüğünün resmî sahasında çok sayıda yeni caminin açılmasına ve kapatılmış veya çeşitli başka maksatlarla kullanılmakta olan eski camileri yeniden

---

[43] "Xalqıbızның danlı ulı", *Vatanım Tatarstan* (13 Haziran 1992), s. 1.

[44] N. Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası* (İstanbul 1991), s. 103.

ibadete açtırmaya önayak oldu. Bu arada 1917 ihtilâlinden sonra 1989'da ilk defa bir *Kur'an-ı Kerim* bastırtma başarısını da gösterdi[45]. 1917 öncesi Kazan mühim bir dinî merkez olup, burada basılan *Kur'an*'lar (Kazan basması) okumasının kolay olması yönünden makbul sayılırdı. 1990 yılının sonlarında Tatarstan'da 80 dinî mahalle oluşmuş ve Kazan'da yedi cami ibadete açılmıştı. Fakat 60-70 yıllık bir din yasağı ekseriyetin İslâmın kurallarını unutmasına neden oldu. Aynı zamanda yeterince bilgili din adamının olmaması da mühim problemlerden birini teşkil etmektedir. Hatta bir zamanların ateist propagandacıları, devrin değişmesiyle din adamlığı görevlerini üstlenmeye başlamışlardır. Bu uzmanlar İslâmiyetle mücadele için dinî kuralları ve *Kur'an*'ı gayet iyi bildiklerinden belki de acele, apar-topar, kısa dönem kurslarda yetiştirilmiş insanlardan bilgi olarak daha üstündürler; ancak onların samimiyetine inanmak hayli zordur. Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerde ve Tatarstan ile Başkurdistan ve buna komşu bölgelerde yaşayan müslümanlar bugüne kadar Ufa'daki tek bir müftülüğe bağlı iken, şimdi birbirlerinden kopmaya başlamışlardır. İleri gelen her din adamı kendi müftülüğünü kurar duruma gelmiştir. Neticede Kazan'da, Ufa'da v.b. yerlerde yeni müftülükler peyda olmuştur.

Yönetim eskisi gibi din işlerine karışmamaktadır. Tersine din adamlarına itibar edilmektedir. Mesela *Bütün Dünya Tatarları Kongresi*'nde müftü Tälgat Tacetdin'e konuşma hakkı verilmiş, ileri gelen din adamları protokolde yer almış ve müftü, cumhurbaşkanının resepsiyonuna davet edilmiştir. Bununla da yetinilmemiş ve 11 Haziran 1992 Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa olarak resmî bayram ilân edilmiştir[46]. Dinî yayınlara olan yasaklar da kalkmıştır. Meselâ, Saratov'da yayınlanan *Musul'manskiy Vestnik* (Müslüman Haberleri), Leningrad (St. Petersburg) Tatar Kültür Merkezi ve Müslüman Cemiyeti tarafından çıkarılan *Nur* veya *Mağrifât* gazetesinin eki olarak çıkan *İman* v.b. serbestçe dağıtılmaktadır. Kazan sokaklarında Dağıstan'da (Mahaçkala'da) yayınlanan *Svet İslama* (İslâm Işığı), *İslamskie Novosti* (İslâm Haberleri) gibi gazelere de rastlanmaktadır. Dinî faaliyetler için serbestçe iane toplanabilmekte, medreselerde eğitim yapılmaktadır. Kısacası, dinî sahada tam bir serbestîden bahsedilebilir. Bu Ağustos ayında (1992) Tatarstan'ın Yar Çallı şehrinde, üç yıldan beri inşa edilmekte olan büyük bir cami 20 Temmuz 1992'de ibadete açılmıştır. Bu cami eski SSCB'de inşa edilen en büyük cami olarak kabul edilmektedir[47]. Son yıllarda dördü Tatarstan, dördü Başkurdistan ve biri Moskova'da olmak üzere dokuz medrese faaliyete geçmiş bulunuyor. Son zamanlarda 70'e yakın cami tekrar ibadete kazandırıldı ve 250 kadar da yeni cami (mescit) inşa halinde. Bu inşa faaliyetlerine bazı İslâm ülkelerinin maddî destekleri de olmaktadır[48] . 250 kadar genç de din tahsili için yurt dışına yollanmıştır.

Sonuç: Eski SSCB'deki Türkî topluluklardan Kafkaslar'daki Azerbaycan ve Orta Asya'daki Türkmen, Özbek, Kırgız ve Kazaklar Moskova'nın arzusu ile bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Ancak Özbekistan'a dahil edilmiş olan Karakalpak Muhtar Cumhuriyeti hâlâ Özbekistan'ın hakimiyeti altındadır. Kafkasya'daki ufak

---

[45] *Kälam Şärif* (Kazan 1989), 575 s.

[46] "Künellärne çiştartqan bäyräm", *Şehri Qazan*, sayı 112 (13 Haziran 1992), s. 1; S. Gäräeva, "Künelärgä iman qundı", *Tatarstan Xäbärläre*, sayı 116 (13 Haziran 1992), s. 1.

[47] F. Xäbibullin-Ä. Qamalov, "Täübägä yul", *Şehri Qazan*, sayı 137 (22 Temmuz 1992), s. 1 ve 3.

[48] *ayn. mkl.*, s. 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkî ve müslüman topluluklar da bağımsızlık mücadelelerinde henüz başarıya ulaşamamışlardır.

İdil-Ural bölgesine geldiğimizde potansiyeli en fazla olan Tatarstan kendi bağımsızlığını ilân etmişse de henüz Moskova'yı bu konuda ikna edememiştir. Gene de Moskova ile Kazan arasında cumhurbaşkanları çapında konuşmaların sürmesi müsbet bir gelişmedir. Tatarların yukarıda belirttiğimiz problemlerinin dışında, ülke içindeki Rusların dışında komşu Rusya Federasyonu ve Başkurdistan'la da bazı sorunları bulunmaktadır. Bu sorunlar hatta iki topluluğun birbirine düşmanca münasebet göstermesine kadar varmıştır. Başkurdistan kurulduktan sonra Başkurt yöneticiler Moskova'nın teşviki ile cumhuriyetteki Tatar azınlığa (ki) Başkurtlar nüfusça Tatarlardan daha az olmalarına rağmen) baskı metodları uyguladılar. Mesela Tatar okullarında zorla Başkurtça eğitime geçtiler; Tatar asıllı olanları nüfus sayımlarında Başkurt diye kaydettiler. Bu gibi davranışlar, aslında dil yönünden ancak şive farklılığı arzeden bu iki topluluk arasında husumet doğurdu.

Aslında İdil-Ural'daki Türkî topluluklar için tam bağımsızlık ümidi her üçünün (Tatar, Başkurt ve Çuvaş) birleşerek bir nevi güçlü federasyon oluşturmalarında yatmaktadır. Aksi takdirde hepsinin ayrı ayrı Moskova'nın baskısından kurtulması hayli zor olacaktır. Son bir-iki yılda Tatar ve Başkurt yöneticileri bu gerçeği kavramaya başlamışlardır ve 1991 yılının 16 Ağustos'unda Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da iki cumhuriyet arasında "Dostluk ve İşbirliği Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşma parlamentolar tarafından tasdiklendi ve 17 Temmuz 1992'de ise iki taraf tasdik edilen belgeleri Kazan'da birbirlerine sunarak, antlaşmayı resmen yürürlüğe soktular[49].

Nüfusça daha kalabalık olan Tatarlar mücadelesini cumhuriyet içinde de sürdürmektedirler. Mesela Tatarcanın Rusçanın yanında Tatarstan'ın resmî dili olarak kabul edilmesi, Tatar diline resmî fonksiyon kazandırma yönünde atılan mühim bir adım olmuştur. Ancak "Tatarstan halklarının dilleriyle ilgili" konunun kabul edilmesi büyük tartışmaların çıkmasına da neden olmuştur. Tatarstan Yüksek Şurası'ndaki Rus milletvekileri kanun projesinin dördüncü maddesindeki (devlet teşkilatlarında resmî yazışmalar) Tatar veya Rus dilinde yürütülür" şeklinde kabul edilmesini taleb ettiler. Uzun tartışmalardan sonra Tatarların istediği oldu ve bu ikinci şekliyle kanunlaştı[50]. Böylece Tatar dilinin resmî olarak kullanılma mecburiyeti getirildi. Rusların teklifi kabul edilseydi, Tatarcanın resmî şekilde kullanılma ihtimali çok zayıf olacaktı. Kısacası Tatarstan Parlamentosu'nda Tatarları rahatsız eden bir hayli problem çözülmeye başlanmış gibi gözükmektedir. Fakat halledilmesi gereken çok fazla sorun mevcuttur. Ekonomik liberalleşme çerçevesinde KAMAZ otomotiv sanayiinin % 49 hisse senedinin satılması öngörülmüştü. Ancak KAMAZ yetkilileri bu satışta devlete pay vermeyi reddetmekte, ayrıca yabancıların 12 milyar dolar değer biçmesine rağmen hisse senetlerini 4,7 milyar dolar gibi düşük bir değere satmayı planlamaktadırlar. Bunun dışında geçen yıl (1991) üretilen 101 bin kamyondan ancak 2 bin'ini veya % 2'sini Tatarstan'a devretmiş bulunmaktadırlar[51]. Bu nevi sorunların bazıları sözülebilirse

---

[49] M. Xarisov. "Ut kürşe-yaqın kürşe", *Vatanım Tatarstan*, sayı 141 (18 Temmuz 1992), s. 1.

[50] Ä. Feyzraxmanov, "Nihayät, zakon bar-inde däülät tellären tınışıp öyränik", *Şehri Qazan*, sayı 129 (9 Temmuz 1992), s. 1.

[51] T. Abdullin, "Töp qıyblabız-bäysezlek" *Şehri Qazan*, (4 Şubat 1992), s. 1 ve 3.

de, Rusya Federasyonu'nun ekonomik ambargo veya daha da korkuncu askerî müdahale ihtimalleri tam anlamda istiklâl kazanmayı engellemektedir. Bu tehlikeden Tatarstan ancak bir dış ülkeye (meselaKazakistan'a) çıkış sağlayarak veya Moskova'yla eşit şartlarda antlaşmalar yaptığı takdirde kurtulabilir. Bunun için ise, Moskova'nın sınırların değiştirilmesi dahil (Tatarların büyük çoğunluğunu içine alacak teritoryal bir değişiklik) her türlü konuda Kazan'a taviz vererek, komşuluk münasebetlerini yerleştirme arzusunu ispatlaması gerekmektedir. Aksi takdirde bu bölge Rusya Federasyonu için huzursuzluk kaynağı olmaya devam edecektir. Tatarlar 440 yıllık kulluk psikolojisinden yavaş yavaş kurtulmaya başlamışlar ve "millî şuurlarını" canlandırmaya çalışmaktadırlar. Bu şuurlanmada diğer Türkî toplulukların ve bilhassa Türkiye'nin yardımını da talep etmektedirler. Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi maksadıyla Türkçe dil eğitimine de başlandı. Geçen yıl Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nün Yabancı Diller Fakültesi'nde Türk Dili bölümü de açıldı. 1992-93 öğretim yılında ise Kazan'da adı geçen Enstitü ve Türkiye'den "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı" arasında yapılan antlaşma çerçevesinde Kazan'da bir Türk lisesi açıldı[52].

Bu uğraşlarında başarılı oldukları takdirde ki, gelişmeler öyle gösteriyor, gelecekte Moskova, arzu etse de etmese de Tatarstan'ın haklarını tanımak zorunda kalacaktır. Ancak Tatarlar şu anda eski SSCB'deki bazı topluluklar gibi silahlı bir mücadeleye girmeyi ne arzulamaktadırlar ne de böyle bir hazırlıkları bulunmaktadır. Kısacası Tatarstan 20. yüzyıl sonunda bağımsızlık mücadelesine girişen topluluklara değişik bir örnek teşkil etmektedir.

İstanbul, Ekim 1992

[52] M. Avzalova, "Törek litsee açıla" *Vatanım Tatarstan*, sayı 136 (11 Temmuz 1992), s. 3.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GAZÂYA DÂİR
–XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti-

FERİDUN M. EMECEN*

Osmanlı Devleti'ninin kurulup gelişmesinde gazâ ideolojisinin rolü, uzun zamandır üzerinde durulan ve çok işlenen konuların başında gelir. Söz konusu ideolojinin Osmanlı Beyliği'nin teşekkülü ve genişlemesindeki itici gücü, özellikle P. Wittek'in araştırmalarından[1] bu yana pek çok taraftar bulmuş gözükmektedir. Ondan önce F. Köprülü'nün[2] gazâ ve gazîlik hakkındaki görüşleri ile birlikte bu bilgiler H. İnalcık tarafından daha da geliştirilmiş ve yeni fikirlerle desteklenmişti[3]. Ancak son zamanlarda bu tez üzerinde bazı itirazlar yapılmaya ve bunun dayandığı kaynakların yetersizliği ve geç tarihli oluşu ileri sürülerek şüphe izhar edici görüşler ortaya atılmaya başlandığı görülmektedir. Özellikle R.P. Lindner'in[4] tespitlerinin ardından bu hususta R.C. Jennings,[5] C. Imber'in[6] itirazlarını, son olarak Ş. Tekin'in *"gazâ"* ve *"gâzî"* kelimelerinin ortaya çıkışı ve menşe ve anlamı ile birlikte bu kelimelerin Anadolu'da ne zamandan itibaren kullanılmaya ve kudsî bir anlam kazanmaya başladığı konusundaki dikkate değer makalesi[7] takip etti. Dolayısıyla burada, sözü edildiği gibi, XV. asır Osmanlı müellifleri ve "sünnî çevrelerin" ilk Osmanlı beylerini bu yüksek dinî ideal çerçevesinde görmek istedikleri için mi gazâ kelimesini ortaya attıkları; daha önceki kaynaklarda gazâ ve gazî kelimelerinin gerçekten geçip geçmediği meselesi, üzerinde durulması gereken konuyu oluşturmaktadır. Bu cümleden olarak, kelimenin niteliği ve ortaya çıkışının tarihî şartları üzerinde durmaksızın gazâ ve gazî kelimelerinin geçtiği XVI. yüzyıl kaynakları arasında bir gezinti yaparak, buradaki bilgilere dikkati çekmeye çalışacağız.

---

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Bk. P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938. Ayrıca onun bir diğer makalesi de oldukça ilgi çekmişti: "De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople", *Revue des Etudes Islamiques*, XIII (1938), 1-34; türkçe terc. H. İnalcık, "'Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455)", *Belleten*, VII/27 (1943), 557-589.

[2] *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972, s. 146-153. Burada alp/gazî geçişi üzerinde ehemmiyetle durulur. Uç beylerinin gazî lakabını almaları onların artık şehir hayatına geçmiş ve az çok medrese tesiri altına girmiş olmalarına bağlanır. Ayrıca F. Köprülü'nün Wittek'in görüşleri ile ilgili tashih ve mütalaası için bk. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei meseleleri", *Belleten*, VII/28 (1943), s. 284-301.

[3] "Türkler", *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, 287-290; "The Question of the Emergence of The Ottoman State", *International Journal of Turkish Studies*, II/2(Medison 1982), 71-79.

[4] *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington 1983, s. 1-38. Ayrıca bundan önce Gy. Kaldy-Nagy'nin bu konudaki görüşleri için bk. "The Holy war (Jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire", *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV (1979-1980), 467-473.

[5] "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM)*, 76 (1986), 151-161.

[6] *The Ottoman Empire 1300-1481*, İstanbul 1990, s.12-13; "Paul Wittek's De la defaite d'Ankara a la prise de Constantinople", *Osmanlı Araştırmaları*, V (1986), 65-81.

[7] "Türk Dünyasında Gaza ve Cihad Kavramları Üzerinde Düşünceler I: Başlangıçtan Osmanlıların Fetret Devrine Kadar", *Tarih ve Toplum*, XIX/109 (Ocak 1993), 9-18; "II: Gazi Teriminin Anadolu ile Akdeniz Bölgesinde İtibarını Yeniden Kazanması", *Tarih ve Toplum*, XIX/110 (Şubat 1993), 73-80.

Kaynaklara geçilmeden önce, gazâ tezine karşı olan görüşlere kısaca değinmek gerekmektedir. İlk olarak Wittek'in gazâ tezini dayandırdığı kitâbe üzerinde şüphe izhar eden R.P. Lindner aşağıda sözü edilecek kaynakları ve Osmanlılar'la aynı dönemdeki diğer Türkmen beyliklerine ait maddî malzemeleri nazar-ı itibara almayıp doğrudan Osmanlı beyliği üzerinde yoğunlaşarak onu diğer beyliklerden ayrı bir yapıda mütâlaa etmekte ve Ahmedî ile başlayan Osmanlı tarihçilerinin bu ideolojiyi, kendi çağdaşları sünnî ve yerleşik halka izah etmek için uydurmuş olduklarını, bunun onlar için makul olduğunu ama modern tarihçilerin bu tuzağa düşmemeleri gerektiğini ifade eder[8]. Ş. Tekin ise, bu ifâdeye aslında gerek olmadığını, Wittek'in gazâ nazariyesinin dayandığı Orhan Gazî'ye ait 1337 tarihli kitabenin esasen 1417 tarihli bir orijinal kitabeden veya sonraki devirlere ait herhangi bir kitabenin uslubunu takliden yazılmış olabileceğini dolayısıyla kitabenin kesinlikle sahte olduğunu belirtir. Orhan Bey'in aslında bu unvanı kendisi için kabul etmiş olup olmadığını sorarak, kitabenin gerçekten o devirde yazılmış olsa bile R.P. Lindner'in ifade ettiği gibi yerleşik sünnî kesimin ve aydınların onu nasıl görmek istediklerini belirttiğini, Orhan Bey'in kendisini bu şekilde andığı manasına gelmediğini yazar[9]. Netice olarak Wittek'in gazâ nazariyesinin dayandığı kitabeyi XIV. asra değil XIX. asra ait olduğunu zikreder. Ş. Tekin'in bu konudaki diğer mütalaalarına ileride tekrar dönmek üzere şimdilik bırakarak, diğer iki değerli araştırıcının yazdıklarını özetlemeye çalışalım:

R.C. Jennings, Wittek'in gazî teorisini ele alarak bunu özetledikten sonra, cihâd, dârülharb, gazâ konularında islamî görüşleri anlatır. Bizans önünde Osmanlı beyliğinin durumuna temas ederek onların hıristiyan beyler ve devletlerle olan ilişkilerinin yoğunluğundan söz edip Osman Bey'in durumundan, onun hıristiyan-ortodoks savaşçı guruplarla münasebetlerinden bahis açar. Şayet Wittek'in açıkladığı gazâ siyaseti uygulanmış olsaydı bu grupları kontrol edemeyip ele geçirdiği köy ve kasabalarda yaşayanları ortadan kaldırıp harap etmesi lazım geleceğinden söz eder. Bizans'a karşı kutsal savaş ve gazâ yapılsaydı o zaman aradaki münasebetlerin çok karışık bir hal alacağını, gazâda düşman topraklarında kuvvetli bir islamî idarenin mümkün olduğu kadar çabuk ve sert kurulmasının gerektiğini[10] de belirten Jennings, Orhan Bey döneminde de bunun aksine dostça münasebetlerin olduğunu, onun müttefik ve imparator damadı olup bu ortamda 1337 tarihli kitabedeki ibarelerin uygun düşmediğini ve bunun sonradan hazırlanmış bulunduğunu yazar. Ona göre Orhan Bey, gazânın şiddetli yakıcı gücünü asla kullanmadığı gibi kendisini de gazî olarak görmemişti. Keza I. Murad'ın annesinin bir ortodoks Rum olduğunu ve onun Bulgar ve Bizanslı prenseslerle evlendiğini, Bizans, Sırp ve Bulgar devletleriyle ittifakta bulunduğunu, bütün bunların gazâ ile irtibatlandırılmasının güç olduğunu belirtir. I. Bayezid zamanında islamî bir imparatorluk peşinde koşan Osmanlılar'ın II. Bayezid devrinden itibaren sistematik olarak cihad anlayışını işlediklerini, XIV. yüzyıl Osmanlı beylerinin gazâdan ziyâde, askerî, siyasî pragmatik yaklaşımları ön plana çıkardıklarını, sis-

---

[8] *Nomads and Ottomans*, s.2-9.

[9] "II: Gazi Teriminin.", s.74-75.

[10] Gazâ hakkında bk. T.M. Johnstone, "Ghazw", EI^2, (İng), II, 1055-1056; İ. Melikoff, "Ghazî", EI^2 (İng), II, 1043-1045; Kezâ gazinin mukaddes savaş anlamında Bizans ile yapılan mücadelede kullanılışı ve Emevî-Abbasî devrindeki megazi kitâblarından Ebu Ishak el-Fezârî (ö.185/802) ve Abdullah b.el-Mübârek (ö.181/797)in eserlerindeki şekilleri, *"Gazî Halife"* tabiri için bk. M. Bonner, "Some Observations Concerning the Early Development of Jihad on the Arab-Byzantine Frontier", *Studia Islamica*, LXXV (Paris 1992), s.5-31.

temli bir gazâ siyaseti izlemediklerini, Ahmedî'nin ise bir tarihçi olmayıp destanî unsurları ve kahramanlığı ön plana çıkarma amacını taşıyan bir şâir olduğunu, I. Bayezid'den önceki Osmanlı beylerinin sadece bir *"bey"* olarak zikredilmesi gerektiğini yazar[11]. Ancak bu görüşlerin sadece Osmanlı-Bizans ve diğer hıristiyan beyler arasındaki münasebetler çerçevesinde şekillendiği, Osmanlı tebaası yerleşik müslüman ahali ve konar-göçer grupların durum ve tepkilerini hesaba katmadığı, üstelik "gazâ"nın sürekli savaş hâli olarak anlaşılmasının pek yerinde olmadığı, bu mefhumun şeklî, teorik târifinin uygulamadaki özelliklerine dikkat edilmediği, hatta bu lafzın Bizanslı ve diğer hıristiyan dostlarının, hıristiyan tebaasının hatırlarını kırmamak için kullanılmamış olduğu gibi bir intibaın ortaya çıktığı ve nihayet uç toplumunun genel özelliklerine dikkat edilmediği söylenebilir.

C.Imber ise, Wittek hakkında daha da ileri giderek onun zamanının siyasî ideolojilerine göre teorisini şekillendirdiği üzerinde önemle durur. XV. asır Osmanlı kaynaklarının ilk dönem Osmanlı beyleri hakkındaki bilgilerine inanmaz; Wittek'in bu tezini ortaya koyduğu sırada Alman nasyonalizminden etkilenmiş olduğunu ve nasyonalist siyasi teoriyi Osmanlı tarihine uyguladığını, halbuki Osmanlıların millî temele dayalı bir devlet olmayıp hanedan devleti olduğunu belirtir. Bütün bu karışıklığın ise, XV. asır Osmanlı müelliflerinden ve özellikle Ahmedî'den kaynaklandığını söyler. Wittek'in bunlara dayanarak gazâ ideolojisini geliştirdiğini ve analizlerinin doğru olmadığını yazar[12].

Bu görüşleri belirttikten sonra yeniden Ş. Tekin'in makalesine dönersek, burada özellikle Wittek'in dayandığı kitabenin sahteliği üzerinde durulduktan, Orhan Gazî'ye ait 1324 tarihli farsça vakfiye ve 1348 tarihli türkçe mülknâme ile sikkelerinde "gazî" sıfatına rastlanmadığı belirtildikten sonra Anadolu beylikleri sahasında yazılan kaynaklarda bu kelimelere tesadüf edilmediğine dikkat çekilir[13]. Ş. Tekin, "Anadolu hatta bütün Akdeniz bölgesinde yerleşik sünnî, eli kalem tutan ahalisi, büyük ihtimalle Ahmedî'nin faaliyet gösterdiği XIV. asrın ikinci yarısına yani I. Murad devrinin sonlarına kadar gazî unvanını kullanmaktan kaçınmış ve hemen hemen hiç kullanmamışlar; 1400'lere gelindiğinde gazâ ve gazîliğin artık bilhassa Anadolu'da bütün göçebe ve yerleşik müslüman kitleleri tarafından benimsenmiştir" dedikten sonra, gazâ ve gazî kelimelerinin nasıl eski itibarını kazandığını izaha çalışır. Yine Selçuklular'da ve Anadolu'da hatta Asya'da ilkin gazî unvanının hemen hemen hiç kullanılmadığını, İbn Bibi'nin eserinde "alp" kelimesinin geçtiğini, gazânın ise, "gazv" şeklinde yalnız başlıklarda görül-

---

[11] "Some Thoughts on the Gazi-Thesis", *WZKM*, s.151-161.

[12] Bu konudaki görüşlerini muhtelif makalelerinde belirten C. Imber, XV. asır kaynaklarının sun'i bir Osmanlı hanedanı destanı ortaya attıklarını ve buna inanılmaması lazım geldiğini belirtir (*The Ottoman Empire*, s.12-13; "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, XIX, 1987, 7-27; "Paul Wittek's De la.." OA, V, 81; "The Legand of Osman Gazi", *The Ottoman Emirate 1300-1389*, Rethymnon 1993, s.67-75). Söz konusu kaynakların kendi zamanlarına ait düşünce ve görüşleri eserlerinde yansıttıkları mâlumdur, ancak bu onların ilk devir ile ilgili bilgilerin tamamiyle reddini gerektirmez kanaatindeyiz. Dikkatle yapılacak ayıklama ve karşılaştırma şüphesiz değerli ipuçları verecektir. Burada hemen bütün bu kaynaklar âdeta birbiriyle sözleşmişcesine hanedanı meşrûlaştırmak için acaba C. Imber'in belirttiği ölçüde bilinçli mi davranmışlardı suâli de hatıra gelmektedir. P. Wittek'in görüşlerinin oluşumu ile ilgili ayrıca bk. C. J. Heywood, "Wittek and the Austrian Tradition", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1988), 7-25.

[13] Ş. Tekin'in, ilk makalesinde gazâ ve gazî kelimelerinin hangi anlama geldiği ve tarihî seyri incelenmiş, ikinci makalede bu unvanların nasıl itibar kazandıkları ve Anadolu sahasındaki anlamı konu edinilmiştir. Bk. "II: Gazi Teriminin Anadolu.. *Tarih ve Toplum*, XIX/110, s.73-80.

düğünü; öte yandan Kastamonu'da Konya'nın bir uç beyi olarak faaliyet göstermiş olan Çobanoğulları'ndan Muzafferüddin Yavlak Arslan ve oğlu Mahmud'a XIII. yüzyıl sonlarında intisab edip farsça iki inşâ risalesi kaleme alan Hasan b. Abdülmümin el-Hoyî'nin eserlerinde, gazâ ve gazî kelimelerinin hiç kullanılmadığını, "alp" kelimesinin geçtiğini de zikreder. Netice olarak 1300'lerde Anadolu halkı gözünde gazîliğin hiç olmazsa hor görülmediğini tahmin ile bu faaliyetlerin nasıl adlandırılması gerektiğinin bugün tam olarak bilinemediğini belirtir[14].

Söz konusu görüşlerden anlaşıldığına göre, XIII. ve XIV. yüzyıl Anadolusu ve Osmanlı beyliğinin kuruluşuna dair çağdaş kaynak kıtlığı, gazâ ve gazî kelimelerinin yaygın olarak kullanılıp kullanılmadığı ve bunun kudsî bir mücâdele anlamında algılanıp algılanmadığı konusunda tereddüt uyandırmıştır. Her ne kadar Osmanlılar'a ait yerli kaynaklar, XV. yüzyıla kadar mevcut değilse de, onların da dahil olduğu Türkmen beylikleri hakkında dolaylı da olsa bilgi veren kaynakların mevcut bulunduğu bilinmektedir. Şimdi bu kaynaklardan görebildiğimiz bazıları arasında küçük bir gezinti yaparak bunlarda gazâ ve gazî hatta cihâd, mücâhid kelimelerinin geçip geçmediği üzerinde duralım:

Burada ilk bahsedilecek olan eser, Mevlânâ Celâleddin-i Rumî ve etrafındakiler, Mevlevî tarikati ve o devrin tarihî olayları konusunda başlıca kaynaklardan olan *Menâkıbü'l-Ârifîn*'dir. 1319'da ölümünden önce ve babası Sultan Veled'in sağlığında (ö.1312) Batı Anadolu'daki uç beylerini ziyaret eden Ulu Ârif Çelebi'nin seyahatlarından da bahseden *Menâkıb* müellifi Ahmed Eflakî, eserini 718/1318'de yazmaya başlamıştır[15]. Ulu Ârif Çelebi'nin yanında onun seyahatlarına katılan Eflakî, Birgi'ye gelişlerinde, Alişiroğlu'nun subaşılarından Aydınoğlu Mehmed Bey'in bu yöreleri yeni fethetmiş bulunduğunu belirttikten sonra, Ârif Çelebi'nin ona vilâyetinin çok genişleyeceği müjdesini vererek evlâdının da *"gâzî"* olacağını söylediğini yazar. Yine *Menâkıb*'a göre, Sultan Veled de Türk ve Moğol emirleri arasında en çok Aydınoğlu Mehmed Bey'i övüyor ve onu *"sultânü'l-guzât"* diye anıyordu. Eserde yine Umur Paşa'dan *"gâzî"* olarak söz edilmekte ve deniz gazalarında Mevlânâ'nın mânevî himmetine nâil olduğu belirtilmektedir. Burada orijinal farsça metinde geçen tâbirler, *"sultânü'l-guzât, gâzî-i rabbânî, gâziyân-ı hâlis, ..dâyim der-gazavât"* şeklindedir[16].

XIV. asır Anadolusu'nun bu yerli kaynağın yanında, yine aynı asra ait Anadolu dışı iki kaynak daha dikkati çekmektedir. Bunların ilki, Batı Anadolu beyliklerini 1332-1333 yıllarında dolaştığı tahmin edilen meşhûr seyyah İbn Battuta'nın seyahatnamesidir. Sünnî çevreye mensup olan İbn Battuta, bu beylikleri dolaşırken onların dinî durumları hakkında da dikkate değer bilgiler verir; o hemen bütün beylerin yanında bir fakih görmüş ve onlara çok hürmet beslendiğini tesbit etmiştir. Bu arada Umur Bey'in faaliyetlerini "gazâ" kelimesiyle açıkladığı gibi, Sinop'ta Kastamonu emiri Gazî Çelebi'den söz eder[17]. Hemen hemen aynı dö-

---

[14] Aynı makale, s.79.

[15] *Menâkıbü'l-ârifîn*'in hem aslî farsça metni (Ankara 1980), hem de türkçe tercümesi (İstanbul 1989) T. Yazıcı tarafından hazırlanmıştır.

[16] Bk. Aslî farsça metin, II (Ankara 1980), s.948, satır 6,14; s.949, satır 11,17.

[17] Anadolu beylikleri tarihi ile ilgili hâlâ ilginç bir kaynak olma özelliğini sürdüren eserdeki bu tabirler için bk. *Seyahatnâme*, trc. M. Şerif, İstanbul 1330, I, 337, 355-356; krş., aslî arapça metin: *Rıhletü İbn Battuta*, Beyrut ts., s.304-305, 319. Ayrıca Gazi Çelebi için bk. Cl. Cahen, "Ghazi Çelebi", EI^2 (İng), II, 1045.

neme ait olan Ömerî'nin (ö.1348) eserinde de beyliklerden ve uç bölgesinden bahsedilirken yine *"guzât, gazve, gazavât"* ibarelerine rastlanır[18]. Ömerî bu bölge hakkında bilgileri bu yöreyi gören ve bilen iki kişiden, Ceneveli Balaban ve Sivrihisar kasabası ahalisinden Şeyh Haydar Uryan'dan naklen aktarmaktadır ki, bundan da kullanılan kelimelerin o sırada halk arasında yaygın olduğunu düşünülebilir.

Bu kaynakların dışında, Ş. Tekin'in sözünü ettiği *Risâletü'l-İslâm* adlı eserle İbn Bibi'nin eserini[19] bir tarafa bırakırsak, gazâ ve gazî terimlerinin hiç geçmediğinden bahs ettiği Hoyî'nin eserlerine yeniden göz atmak gerekmektedir. Burada hem gazâ ve hem de mücâhid kelimelerinin kullanıldığı görülmektedir. Hoyî'nin *Gunyetü'l-kâtib ve Munyetü't-tâlib* adlı inşâ risâlesinde, *"Hitâb-i leşkerkeş-i memâlik"* başlığı altında zikredilen unvanlar arasında, *"...nâsırü'l-guzât ve'l-mücâhidîn.."* yer aldığı gibi *"umerâ-i sipâh"* başlığı altında *"..nusretü'l-guzât.."* tabiri geçer[20]. *Rusûmü'r-resâil* adlı diğer inşa risâlesinde de yine hem *"leşkerkeş-i memâlik"* için hem de *"emîr-i sipâh"* için yukarıdaki unvanların tekrar edildiği, yalnız sonuncusunun ilk risâledekinden daha uzun bir şekilde, *"nusretü'l-guzât ve'l-mücâhidîn"* tarzında yazıldığı görülmektedir[21]. Hatta bu unvanların sonunda "filan Alp" şeklinde isim ibaresinin yer alması, alp/gazî geçişi hakkında ilgi çekicidir. Her ne kadar sultan unvanları arasında bu tâbirler geçmemekte ise de beylerbeyi, ordu kumandanı gibi askerî zümre mensupları için kullanılmış olması, üzerinde durulması gereken ayrı bir konudur. Hoyî, küffarla savaşan bu beylere gazî-mücahid unvanlarını lâyık görmüştür. Sultan ve vezirler ise daha tepede, daha tantanalı unvanlar ile anılmıştır.

Ancak burada hemen Celâleddin Harezmşah'ın Selçuklu sultanı Alâeddin'e gönderdiği mektubda *"..mücâhid..gazî sultan.."* tabirlerinin geçtiğini de belirtelim[22]. Öte yandan Hoyî'nin *Kavâidü'r-resâil* adlı bir başka inşâ mecmuasında, Yavlak Arslan'ın *"..nâsırü'l-guzât ve'l-mücâhidîn.."*; Taşköprü'deki Muzafferüddin Medresesi kitâbesinde (729/1328-29) *"..ma'denü'l-cûd ve'l-keremi'l-guzât kami'ü't-tugat ve kahirü'l-kefere.."* şeklinde anıldığı dikkati çekmektedir[23]. Ayrıca XIII. ve XIV. asır Anadolusu için önemli iki kaynaktan Aksarayî'nin *Müsâmeretü'l-ahbâr* ve Niğdeli Kadı Ahmed'in *el-Veledü'ş-Şefik* adlı eserlerinin bu gözle

---

[18] *Mesâlikü'l-ebsâr fi Memâlikü'l-emsâr*, Faks.neşr. F. Sezgin, Frankfurt 1988, III-IV, 176-177. Ayrıca Kalkeşendî (ö.1418), Ömeri'nin *et-Ta'rif* adlı eseri ile Kadı Takıyuddin Abdurrahman Halebî'nin (ö.1384) *et-Teskif* adlı eserine dayanarak verdiği bilgilerde, Germiyanoğlu'ndan bahsedilirken *"..nusretü'l-guzât ve'l-mücâhidîn.."* unvanına rastlanır. Ayrıca burada Yıldırım Bayezid *"el-Gâzî"* diye nitelendirilir (bk. *Subhü'l-a'şâ*, nşr. Y.A. Tavil, Beyrut 1987, VIII, 12-19, 225).

[19] *Risâletü'l-İslâm*'ın XIV. asra ait olup Karasi bölgesinde meydana getirilmiş olabileceğini belirten T. Tekin, bu risâlede özel bir bölüm halinde yer alan gâzîlik ile ilgili kısmı yayımlamıştır: "XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası, Gaziliğin Yolları Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metin ve Gaza/cihad Kavramları Hakkında", *Journal of Turkish Studies*, XIII (1989), 139-204. 1379-1380 tarihli *Kitâbu'l-Gunye*'de gaza ve cihad başlıklı kısımlar bulunduğu gibi İbn Bibi'nin eserinde yalnız başlıklarda "gazv" tabirinin sık geçtiğini, bundan başka nâdir de olsa gazâ ve gazî kelimelerinin bulunduğunu belirtir (bk. "II: Gazi Terimi...", *Tarih ve Toplum*, XIX/110, s.77, not 46; krş. *al-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, nşr. N. Lugal-A.Erzi, Ankara 1956, s.102, 103, 135).

[20] *Gunyetu'l-kâtib ve Munyetü't-tâlib*, nşr. A. Erzi, Ankara 1963, s.5, satır 20, s.8, satır 6.

[21] *Rusûmü'r-resâil ve Nücûmü'l-fazâil*, Ankara 1963, s.4, satır 18-19, s.7, satır 9.

[22] Bu mektublar için bk. O. Turan, *Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988[2], s.82-95; metinler, s.94, 98.

[23] Süleymaniye Es'ad Efendi Ktp., nr.3369/II'de bulunan *Kavâidü'r-resâil*'in ilk hitab kısmı (vr. 33[a]) Y. Yücel tarafından aynen iktibas edilmiştir (*XIII-XIV. Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi: Çoban-oğulları Candar-oğulları Beylikleri*, Ankara 1980, s.43; ayrıca kitâbeleri için bk. s.152).

taranması gerektiği de hatırlatılmalıdır. Meselâ her iki eser üzerinde alelusul yapılan bir tarama sonucu, gazâ ve cihad kelimelerinin geçtiği tespit edilmiştir[24].

Kitâbî kaynaklardaki bu kısa gezintiden sonra beyliklere ait kitâbelerden bazılarına da temas etmek gerekecektir. Birgi'de Ulu Cami kitâbesi (712/1312), *Menâkıb*'ın ifadelerini teyid eder tarzda Aydınoğlu Mehmed Bey'in unvanları arasında *"..el-emîrü'l-kebîr el-Gâzî ..."* yi de zikreder. Türbesindeki kitâbede ise, *"..el-âdil.., es-Sultanü'l-guzât ...el-mücâhid.."* unvanlarına rastlanır. Umur Bey'in mezar taşında da *"Gâzî Umur Bey.."* ibâresi bulunur[25]. Menteşe beyi *"Ahmed Gâzî"* ibâresi ise, 1378 tarihli Milas camii ile 1375 tarihli Peçin'deki Medresenin kitabelerinde görüldüğü gibi, ona ait sikkelerde de aynı unvan kullanılır[26]. Bunun diğer bir unvanı da *"Çelebi"*dir. Saruhanoğulları'ndan İshak Çelebi ise Manisa'da yaptırttığı Ulu Cami külliyesi (1365-1380) kitâbelerinde, *"..sultânü'l-a'zam nâsırü'l-guzât ve'l-mücâhidîn..."* olarak anılır[27]. Anlaşıldığı üzre, hem Mehmed ve Umur Beyler, hem de Ahmed Gazi ve İshak Çelebi özellikle gazâ faaliyetinde bulunma sıfatlarıyla ön plana çıkmakta olup bunlar aynı zamanda Mevleviler'le yakın temas içindeydiler. Bu durum Mevlevilik ile *"gazâ"* ideolojisi arasındaki irtibat konusunda oldukça dikkat çekicidir[28]. Eldeki kaynaklar ve maddî malzemelere göre, denize yönelik akınlarda bulunan ve bu yönleri ile sivrilen Kastamonu/Sinop, Menteşe, Aydın, Saruhan sahasında XIV. yüzyıl başlarından beri söz konusu faaliyetler için gazâ ve bunu gerçekleştiren beyler için gazî ve hatta mücâhid unvanlarının kullanıldığını söylemek mümkündür. Şu halde, kaynak problemini gözönüne almayarak, uç bölgesinin aynı şartları altında kurulup geliştiği bilinen diğer beyliklerde bu anlayışın bulunmadığı düşünülebilir mi?

Bu sual çerçevesinde denilebilir ki, bütün bu kitabî kaynaklar ve kitâbeler, Batı Anadolu sahasında 1300'lü yıllarda gazâ ve gazîliğin basit şekillerde de olsa anlamının bilindiği ve kullanıldığını göstermektedir. Osmanlılar'ın da yer aldığı uç bölgesindeki Türkmen beylikleri aslında taban itibarıyla aynı kaynaktan beslenen ve birbirinden çok farklı olmayan mütecânis bir özellik taşımakta idi. Dolayısıyla bu büyük cemiyetin gerek liderlerinin gerekse fakıh denilen dinî otoritelerinin söz konusu faaliyet ve unvanları belki yüksek islamî teorik anlamına tam olarak dikkat etmeksizin, muhtemelen Mevleviler'in de rolü ile, bilmekte ve kullanmakta oldukları ileri sürülebilir. Bu çerçeve içinde Osmanlılar'ın kurulup gelişme ortamını, komşu beyliklerden farklı addetmek ilk dönemler için herhalde pek mümkün değildir. Ayrıca onların kendilerine has bir anlayış çerçevesinde büyüyüp geliştiğini, hele bunda Bizans ile ilişkilerin ve onların tabanına

---

[24] Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1944, s. 41; Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veledü'ş-şefik*, Süleymaniye-Esad Efendi Ktp. nr. 4519, s. 291-293.

[25] Kitabeler için bk. H. Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1968, s. 105-108.

[26] Bk. Wittek, *Menteşe Beyliği*, trc. O.Ş. Gökyay, Ankara 1986, s. 137, 139, 156. Ayrıca Peçin'deki 1332 tarihli bir başka kitabede de, *"el-emîrü'l-mu'azzam... el muzaffer Sultânü'l-guzâti'l-etrâk şucâ'ü'd-devlet ve'd-dîn"* ibaresi görülür. (Bu ve benzer diğer kayıtlar için bk. R. Mantran, "De la titulature des derniers Seldjoukides á celle des premiers ottomans", *Varia Turcica*, XIX. Melanges offerts á Louis Bazin, s. 207-211).

[27] Ulu Cami kitâbeleri için bk. İ.H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul 19, II, 74-76; H. Acun, "Manisa İshak Çelebi Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, XIX (1985), 127-146.

[28] Wittek'in görüşleri doğrultusunda, Mevleviliğin gazadaki itici gücünün denizci Türkmen beylikleri üzerindeki tesiri, gaza ideolojisinin 1354'de Selanik metropolidi olup bir ara Türklere esir düşen Gregory Palamas'ın eserindeki ifadesi için bk. E. Zachariadou, "Holy war in the Aegean during the Fourteenth century", *Mediterranean Historical Review*, IV/1 (1989), 212-225. Ayrıca Mevlevilerle Türkmen beylikleri arasındaki münasebet için bk. F.M. Emecen, "Saruhanoğulları ve Mevlevilik", *E.H. Ayverdi Armağanı*, basılıyor.

dayanmalarının etkili olduğunu söylemek pek doğru olmasa gerektir[29]. Osmanlılar'ın diğer beyliklere nispetle gelişme şansı, herşeyden önce bulundukları bölgenin stratejik önemi ve sürekli akın-gaza siyâsetini diğerlerine göre daha canlı tutmuş olmalarından kaynaklanmış olmalıdır[30]. Aksi halde, sistemli bir şekilde İznik,[31] Bursa ve yöredeki diğer önemli istihkâmları elde etmeleri, hatta Rumeli'de yeni bir fetih cephesi açmaları oldukça zorlaşır, ayrıca bunun için gerekli insan gücünü harekete geçirecek maddî imkânlar (ganimet) yönünden de sıkıntılı bir durum ortaya çıkardı. Onların Bizans bakıyyeleri ve diğer hıristiyan unsurlarla ittifakları, barış şartları ile toprak elde etmeleri, hıristiyan tebaalarına gösterdikleri tolerans ve istimâlet[32] anlayışlarının gazâ/cihâd fikri ile bağdaşmayacağını ileri sürmek herhalde pek yerinde olmasa gerektir. Osmanlılar'ın bu siyasetleri, diğer Türk-İslâm devletlerinin uyguladığı fetih anlayışlarından çok farklı değildir.

Yukarıda verilen örnekler dikkate alındığında, gazâ/cihâd kavramlarının Anadolu sahasında XIV. asırda iyi bilindiği, P. Wittek gibi kaynakları son derece titiz bir şekilde incelediği bilinen bir araştırıcının, söz konusu teorisini sadece bir kitâbeye dayalı olarak kurmayıp onlara komşu diğer beylikler sahasındaki uygulama tarzını da gözönüne almış olabileceği söylenebilir. Şüphesiz P. Wittek'in gaza tezinin müdâfaası bu yazının konusu değildir, ama değerlendirme ve itirazların sadece Osmanlılar'a odaklanmayıp daha geniş bir çerçeve içinde, bütün uç bölgesinin genel yapısı dikkate alınarak yapılması gerektiği de hatırlatılmalıdır. Şu halde P. Wittek'in tezini bütünüyle kabul veya red etmeden önce, yukarıda sözü edilen kaynakları yeniden değerlendirme gerektiği ve Neşrî'nin *"...atası Ertuğrul tarîkı üzre gazâya nasb-ı nefs edüp ve niyyeti hayr olup mahzâ itmeği gazâdan çıkarayın hiç bir melike ihtiyâc göstermeyeyin hem dünyâ ve hem âhiret elüme girsin derdi, zamânında olan selâtîn-i izâm ve mülûk-ı kirâm sıdk-ı niyyeti ve hulûs-ı taviyyeti olmağın Bilecik'i feth edicek ana mâni' olmayup belki kâfirden ne fethederse ana helâl olsun dediler, anun içün Osman'a ve evlâdına gâzî denildi. Zirâ bunlarun bünyâdı sâir mülûk gibi mü'mine tagallüble olmayup hemân mahzâ gazâ ve cihâdla olmağın hakîkaten gâzîlik adına bunlarun istihkâk-ı zâtîsi olup ism müsemmâya mutâbık oldu.."*[33] tarzındaki veciz ifadesi kadar idealleştirilmese bile bu anlayışın basit şekillerde bilindiği ve uygulandığı belirtilmelidir.

---

[29] Bu nazariyelerle ilgili bk. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 46 vd., 110, 142-145.

[30] Bk. F.M. Emecen, "Ottoman Policy of Conquest of the Turcoman Principalities of Western Anatolia with Special Reference to Sarukhan Beyliği", *The Ottoman Emirate*, s. 36 vd.

[31] Mesela Osman Gazi'nin İznik'e yönelik fetih siyaseti için bk. H. İnalcık, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus", *The Ottoman Emirate*, s. 77-92.

[32] İstimâlet ve Balkanlar'daki fetih siyaseti için bk. H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamca*, II (1954), 103-129.

[33] Neşrî, *Kitâb-ı Cihânnümâ*, nşr.Fr. Teaschner, Leipzig 1951, I, 19; Unat-Köymen neşrinde metin biraz daha farklıdır: Ankara 1987, I, 52-53.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İSTANBUL ŞEHİR İÇİ ULAŞIMINDA RAYLI SİSTEME GEÇİŞ: İLK ATLI TRAMVAY HATLARININ YAPILIŞI

VAHDETTİN ENGİN*

1 - Bir Raylı Sistem Türü Olarak Tramvayın Dünyada Kullanılmaya Başlanması ve Osmanlı Devleti'ne Girişi

İnsanların ulaşımda kolaylıklar sağlamaya yönelik çabaları tekerleğin icadına kadar uzanır. Bu arada rayın taşımacılıkda kullanılmağa başlanması da hayli eski bir tarihe rastlamaktadır. Özellikle maden ocaklarından çıkarılan ham madde ray üzerinde hareket eden ve insanlar ya da atlar tarafından çekilen vagonlarla yüklenecekleri taşıta ulaştırılmaktaydılar. Bu şekilde ilk kullanılması 1550 lerde Fransa'daki Alsace maden ocaklarında gerçekleşmiştir[1]. Bu dönemde raylar tahtadandı. Madeni rayların kullanılmasına ise ilk defa 1768 yılında İngiltere'de başlanmıştır[2]. Buharlı lokomotifin icadı ve raylar üzerinde yürütülmesi ile demiryolu kavramı oluşmuş, ortaya konulan çabalar neticesinde George Stephenson'un eseri olan tren ilk seferini 27 Eylül 1925 tarihinde İngiltere'de Stockton-Darlington arasında gerçekleştirmiştir[3].

Şehirlerarasında bağlantı sağlayan demiryolu ilk andan itibaren olağanüstü rağbet görmüştür. Buradan hareketle demiryolunun şehir içinde kullanılması da tramvay ulaşımı şeklinde tebarüz etmiştir. "Tram" kelimesi XVIII. yüzyıldan beri İngilliz ve Alman madenlerinde kullanılan bir terim olup, kömürlerin raylar üzerinde vagonlarla çekilmesi sistemine verilen addır[4]. Dolayısı ile kent içi ulaşımında kullanılmak üzere yola döşeli raylar üstünde hareket eden taşıt aracına tramvay denmiştir. Genellikle tek, bazen de birden fazla vagonludur. İlk tramvaylar atla çekiliyordu. Bilahare buharlı ve elektrikli tramvaylara geçilmiştir[5].

Tramvayın yolcu taşıma amaçlı olarak ilk kullanılışı 1832 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde New York ve Harlem arasında gerçekleşmiştir. Bu deneme fazla başarı kazanamamış ve esas olarak tramvay, bir Fransız mühendis olan

---

* Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü

[1] "Demiryolu", *Ana Biritannica*, c. 7, s. 104.

[2] Pierre Devaux, *Les Chemins de Fer*, Paris 1960, s. 8-9; J.K. Bridges, *Kara Ulaştırma Tarihi*, İstanbul 1968, s. 70. s. 32.

[3] J. Pecheux, *La Naissance du Rail Européen 1800-1850*, Paris 1970 s. 38-39; Julius H. Parmelee, *The Modern Railway*, New York 1940. s. 32.

[4] L. Sagnet, "Tramway", *La Grande Encyclopédie*, c. 31, s. 286; Enver Berkmen, *Demiryollar*, c. I, İstanbul 1947, 2. baskı, s. 2.

[5] Adolphe Schoeller, *Les Chemins de Fer et les Tramways*, Paris 1892, s. 341; "Tramvay", *Ana Britannica*, c. 21, s. 153; "Tramvay", *Büyük Larousse*, c. 19, s. 11680; Tramvay'ın teknik özellikleri için bk. E. Aucamus et L. Galine, *Tramways Métropolitains et Automobiles*, 3éme édition, Paris 1924; R. Seguela, *Les Tramways, Voie et matériel*, Paris 1896; Serafon, *Les Tramways et les Chemins de fer sur route*, Paris 1882.

Loubat tarafından ve yine New York'ta hizmete sokulmuştur[6]. Loubat daha sonra Fransa'ya dönerek 1854 yılında "Chemin de fer américan=Amerikan demiryolu" adıyla tramvay hattı yapma imtiyazını almıştır. 1860'a doğru İngiltere'de yapıldığı görülen tramvay zamanla diğer Avrupa şehirlerine de yayılmıştır[7].

Dönemin şartlarına göre modern bir ulaşım aracı olması ve taşımacılığa önemli kolaylıklar getirmesi sebebiyle tramvay Osmanlı Devleti'nde de ilgi görmüştür. Bu sırada ülkede Tanzimat Dönemi'nin idrak ediliyor olması da bu ilgiyi arttıran bir unsur olmuştur.Batı müesseselerini Osmanlı Devleti'ne aktarma ve bu şekilde batı ülkeleri ile bütünleşme düşüncesi bu dönemde hakim bir kanaat olarak kabul görüyordu.

Bu çerçevede toplum yaşantısında değişmeler meydana gelmiş, Bankalar ve İstiklâl caddeleri gibi merkezlerde iş ve eğlence yerleri çoğalmış, Boğazın her iki yakasında batı tarzı binalar, köşkler, sayfiye yerleri ile gazinolar yapılmış ve insanlar buralara rahatlıkla gidip gelmek ihtiyacını hissetmeye başlamışlardı. Bu ihtiyacın giderilmesi ise yeni ve modern ulaşım araçlarını gerektiriyordu[8]. Nitekim Avrupa'da ortaya çıkışlarından bir süre sonra gerek demiryolu gerekse tramvayın Osmanlı ülkesine de girdiği görülmektedir[9].

Osmanlı Devleti'nde ve tabii öncelikle İstanbul'da tramvay inşası hususunda tesbit edebildiğimiz ilk teşebbüs Meclis-i Maabir azası Rüstem Bey'den gelmiştir. Rüstem Bey 14 Nisan 1868 tarihli bir istidasında tramvay tabir olunan yolların inşasına dair kendi icadı olan tek raylı bir uygulamadan bahsetmekte ve bu usülün yolcu ve eşya taşınmasında uygun fiyat ve kolaylık sağlayacağını beyan ederek imtiyaz istemektedir. Rüstem Bey aynı zamanda, tek raylı bu sistemin Osmanlı Devleti'nde kendisinden başkası tarafından yapılmasının yasaklanmasını ve yapmak isteyenlerin, şahsından bu hakkı satın almalarına dair bir nevi patent de talep etmektedir[10]. Bu istida Şura-yı Devlet Nafia Dairesinde görüşülmüş ve teklif uygun bulunarak zarar ve ziyanı kendi tarafına ait olmak ve imtiyazın birinci senesinde on, ondan sonra beher sene için beş Osmanlı altınını Nafia Nezareti veznesine yatırmak şartıyla Rüstem Bey'e on beş sene müddetle tek raylı tramvayın patenti ile Osmanlı ülkesinde inşa etme izni verilmiştir[11]. Benzer bir imtiyaz talebi de, 1870 Haziran'ında, Londra'da oturan Şarl Hors'dan gelmiştir. Hors, vekili Hanson aracılığı ile yaptığı teklifte, kendi icadı olan asma tramvayın Osmanlı Devleti'nde imali için imtiyaz talebinde bulunmuştur. Mesele Turuk ve Maabir Dairesi'nde görüşülmüş ve Hors'un icad ettiğini söylediği asma tramvayın yeni bir şey olmadığı, ayrıca daha çok madenlerde ve fabrikalarda kullanıldığı yolcu

---

[6] L. Sagnet, "Tramways", *La Grande Encylopédie*, c. 31, s. 286.

[7] "Tramway", *Lorusse du XX ème Si^ecle*, c. 6, s. 768.

[8] Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, "İstanbul'da şehir içi insan nakli meselesi ve İstanbul'da Tramvay işçilerinin ictimai durumu", *İst. Ün.İkt. Fak. Neşriyatı*, İstanbul 1949, s. 146; Çelik Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da*, İstanbul 1989, s. 10-11; Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, İstanbul 1991, s. 73.

[9] Demiryolu ve Tramvayın Osmanlı Devleti'ne girişinde Tanzimat döneminin kolaylaştırıcı bir etkisi olmuştur. Ama yine de bu olayı sadece Tanzimat'a bağlayamayız. Çünkü raylı sistem adeta bir ihtilâl yaratarak ulaşımı o derece süratlendirmiş ve kolaylaştırmıştır ki, kısa zamanda her devlet için vazgeçilmez hale gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye değin İstanbul şehir içi yolculuklarının büyük oranda yaya olarak ve kayıklarla, şehirlerarası yolculukların ise kervanlarla yürütüldüğünü gözönüne alınacak olursa, Osmanlı Devleti'nin, hangi dönemi idrak ederse etsin, dünya ile arasında büyük bir uçurum yaratmamak için, bu yeni teknolojiyi benimsemek zorunda olduğu kolaylıkla anlaşılır.

[10] Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), *İrade Şurayı Devlet*, no. 443, lef 4 ve 6.

[11] *Aynı vesika*, lef 1.

taşımaya ise hiç yaramadığı, dolayısı ile imtiyazın verilmeyeceği kararına varılmıştır[12].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu tür imtiyaz talepleri dışında, tramvayı bilinen ve dünyada kullanılan şekliyle İstanbul'da inşa etme teklifi 1869 Nisan'ında M. Dion'dan gelmiştir. Dion Galata ve Pangaltı arasında -Perşembe Pazarı ve Tarlabaşından geçmek üzere- tramvay inşası için kendisine 40 yıl süre ile imtiyaz verilmesini teklif etmiştir[13]. M. Dion'un bu teklifi Şura-yı Devlet'te görüşülmüş ve söz konusu bölgede istimlâk işlerinin zorluğu gözönünde bulundurularak kabul edilmemiştir[14]. Benzer şekilde Mösyö Mott isimli Amerikalı bir generalin Beyoğlu-Büyükdere arasında tramvay inşa etme teşebbüsü de sonuçsuz kalmıştır[15].

İstanbul'da tramvay inşasının gerçekleşmesi ise, Kostantin Karapano Efendi'ye verilen imtiyaz neticesinde sağlanmıştır. Karapano Efendi bu konudaki teklifini 1869 Ağustos'unda Bâbıâli'ye duyurmuştur[16]. Teklif Galata'dan Ortaköy'e, Eminönü'nden Aksaray'a ve ayrıca Aksaray'dan çeşitli kollarla Topkapı ve Yedikule'ye doğru atlı tramvay yapımı için imtiyaz verilmesi hususunu içermekteydi. Bâbıâli bu konuda olumlu bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte, tramvay inşaatının devlet için en uygun şartlarda gerçekleştirilmesi düşüncesinde idi. Bundan dolayı önce bir mukavele müsveddesi hazırlanmıştır. İmtiyaz verilme şartlarının gayet titiz şekilde incelendiğinin bir göstergesi olarak da daha sonra imzalanmış olan mukavele metninin sonuna şu husus derc edilmiştir: "İş bu mukavelenâme Şurây-ı Devlet heyet-i umumiyyesinde ve Meclis-i Hass-ı Vükelâ-yı fihâmda biletraf mütalâa ve tedkik olunarak taraf-ı eşref-i hazret-i padişahiye dahi arz ile lede-l-istizân ber-minvâl-i muharrer icrası hususuna irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhi müteallik ve şeref-sudûr buyrulmuş olmağla ....."[17].

Görüldüğü üzere, öncelikle titiz bir incelemeden geçirilen mukavele hükümleri, bilâhare padişahın tasdikine sunulmuş ve 20 Ağustos 1869 tarihinde verilen imtiyazdan sonra, 30 Ağustos 1869 tarihinde de İstanbul'da tramvay inşa edilmesine dair mukavele ve şartname Karapano Efendi ile Ticaret ve Ziraat Nazırı ve Nafia Nazır vekili Mehmed Kabûlî arasında imzalanmıştır[18]. İmzalanan mukavele ve şartname hükümleri özetle şu hususları ihtiva etmektedir:

— Saltanat-ı Seniyye iş bu mukavelenâmeye merbut şartnâmede gösterilen Dersaâdet sokaklarında yolcu ve eşya nakli için tramvay tabir olunan demiryolun inşasıyla hayvan vasıtasıyla araba işletilmesi imtiyazını Karapano Efendi'nin teşkil edeceği kumpanyaya ita eder. Kumpanya dahi şartnâme ahkâmına tatbiken mesarıfı ve zarar ve ziyanı kendisine ait olarak iş bu yolları inşa edecektir.

— İş bu imtiyazın müddeti fermân-ı âlisi tarihinden itibaren kırk senedir.

---

[12] BOA, *BEO, Ayniyat Defteri*, no. 996, s. 54.

[13] *Levant, Herald*, 30 Nisan 1869.

[14] *Levant Herald*, 17 Haziran 1869.

[15] *Levant Herald*, 12 Ağustos 1869.

[16] *Levant Herald*, 5 Ağustos 1869.

[17] BOA, *BEO, A DVN MKL*, no. 7/21.

[18] Mukavele ve şartname için bk. BOA, *Mukavelenâme Defteri*, no. 2, s. 1-8; BOA, *BEO A DVN MKL*, no. 7/21; *İmtiyazat ve Mukavelat mecmuası*, İstanbul 1302, c. I, s. 447-460; *Société de Tramvays de Costantinople*, Constantinople 1911, s. 3-5 ve 7-17.

— Karapano Efendi'nin tesisine müteahhid olduğu kumpanyaya imtiyazı ita olunan tramvay dört hat olarak âtide beyan olunan tariklerden geçecektir:

Birinci hat: Azapkapı'sından başlayarak Galata, Tophane, Beşiktaş ve Ortaköy'e müntehi olacaktır.

İkinci hat: Yeni köprünün İstanbul cihetinden başlayarak Bâbıâli ve Soğukçeşme'den Divanyolu caddesiyle Aksaray'da Yusuf Paşa çeşmesine kadar temdit olunacaktır.

Üçüncü hat: Aksaray'da ikinci hatdan ayrılarak Samatya ve Yedikule'ye gidecektir.

Dördüncü hat: Aksaray'da ikinci hatdan ayrılarak Topkapı'ya müntehi olacaktır.

— İmtiyaz fermân-ı âlisi tarihinden itibaren birinci ve ikinci hatlar iki ve üçüncü hat üç ve dördüncü hat dahi dört sene zarfında tekmil olup bu halde iş bu dört hattın cümlesi tarih-i mezkurdan itibaren nihayet dört senede hitam bulacaktır.

— Te'min akçesi olmak üzere mumaileyh Karapano Efendi nakit veyahut cari değeri üzerinden esham-ı umumiyye kağıdı olarak iş bu mukavelenâmenin imzası esnasında on bin Osmanlı lirasını maliye hazine-i celilesine teslim edecektir.

— İrade-i seniyye sudûru tarihinden itibaren yirmi gün zarfında kumpanya nizamı vechile teşekkül edip nizâmat-ı esasiyesi tasdik buyrulmak üzere hükümet-i seniyyeye arz ve takdim olunacaktır. Kumpanyanın merkez-i idaresi Dersaâdet olacaktır.

— Ameliyata lüzumu olan sermayenin tedariki hakkında muktezi gördüğü tedabirin icrasına sahibi imtiyaz me'zun ise de iş bu şirket kaidesi üzere teşkil olunup nizamat-ı esasiyesi taraf-ı Devlet-i Aliyye'den kabul ve tasdik buyrulmadıkça alım satımı yapılacak hisse kağıtları çıkarmağa kumpanyanın hakkı olamayacaktır.

— Mezkur kumpanya fermân-ı âli tarihinden bir sene müddette ameliyata mübaşeret eylemediği takdirde hukuk-ı imtiyaziyesinden kâmilen mahrum kalacaktır.

— Demir çubukların vaz' olunacağı ve merkezlerin inşa kılınacağı mahalleri etrafıyla tayin ederek tramvayın geçeceği yolların bir mükemmel haritasını mesarıfı kendisine ait olmak üzere kumpanya tanzim ettirip hükümet-i seniyyeye takdim edecektir. Her bir haritası kumpanya tarafından takdim edildiği tarihten altı ay zarafında mesarıfı kâmilen devlete ait olup genişliği en az on iki arşın olmak üzere yolların tevsiiyle kumpanyaya teslimini Devlet-i Aliyye tahaahhüt etmektedir.

— Tramvay tarikinin her bir hattı kıt'alara bölünecek ve yolculardan alınacak ücret dahi kıt'a itibariyle ahz olunacaktır.

— İş bu kumpanya Devlet-i Aliyye'nin zaptiye ve tarik hakkında cari bulunan ve bundan böyle mevki-i icraya konulacak olan her bir kavanine tabi olacaktır.

— Mezkur hatların inşası için lüzumu olan tabanlar ve demir çubuklar ile mikdarı şehremaneti idaresi tarafından tayin olunacak taş ve çinko ve araba ve

koşum ve araba beygirleri bir defaya mahsus olarak gümrük resminden muaf olacaktır.

Kısa bir özeti verilen bu mukavele ve şartnâme ile Karapano Efendi'nin, kuracağı şirket vasıtasıyla gerçekleştireceği tramvay hatlarının yapımı ile ilgili kurallar belirlenmiş oluyordu. Bundan sonra Karapano Efendi, mukavelede öngörüldüğü gibi, imtiyaz tarihinden itibaren yirmi gün içinde şirketini oluşturdu. "İstanbul Tramvay Şirketi"nin[19] sermayesi 400.000 lira idi. Bu sermaye beheri 20 lira olmak üzere 20.000 hisseden oluşuyordu[20].

Şirket nizamnâmesinin birinci maddesine göre kurucu idare heyeti şu şekilde teşekkül etmişti: Başkan Karapano Efendi, 2. Başkan Mösyö le Comte A. de Camondo'nun temsilcisi D. Fernandez; üyeler, Osmanlı Bankası temsilcisi E. Deveaux, Şirket-i Umumiyye-i Osmaniyye temsilcisi O. Ullman ile Hristaki Zografos ve Zarifi Efendiler. Şirket müdürü ise Leval Efendi idi[21].

2 - İnşaata Geçiş ve Tramvay Hatlarının Açılışı

1870 Mart'ında şirketin hazırlamış olduğu tramvay hattı haritaları ve gerekli istimlâk plânları onaylandı[22]. Nisan ayı içinde ise Galata'da Arabçarşısı ve Çeşme meydanı arasındaki sokakta yolların düzenlenmesi ve genişletilmesi çalışmalarına başlandı[23].

Mukaveleye göre yolların tevsiât (genişletilmesi) masrafları hükümete aitti ve haritaların teslîminden itibaren altı ay içinde yolların hazır hale getirilmiş olarak kumpanyaya teslimi gerekiyordu. Yine mukaveleye göre birinci ve ikinci hatlar (Azapkapı-Ortaköy ve Eminönü-Aksaray) imtiyaz tarihinden itibaren iki sene; üçüncü ve dördüncü hatlar (Aksaray-Yedikule ve Aksaray-Topkapı) ise, dört sene zarfında tamamlanacaktı. Bu dört hattın toplam tevsiât masrafı 5 milyon 800 kuruş tutarında idi. Hükümet bu miktarı biraz azaltabilmek için tevsiâtın peyderpey yapılmasının, yani birinci ve ikinci hatlar açıldıktan sonra üçüncü ve dördüncü hatların tevsiâtına geçilmesinin daha uygun olacağı kanaâtine vardı. Aksi halde dört hattın aynı anda tevsii fazlaca emek ve para sarfına yol açacaktı. Kumpanya ise hatların hepsini birden ikmâl etmek istediği şeklinde bir beyanda bulunmuş ve yolların teslimini istemişti. Bu durumda şöyle bir tereddüt belirdi. Yolların tevsiâtı yapıldıktan sonra özellikle dört yılda bitirilecek hatlarda, kumpanya hiç bir faaliyete geçmezse hem yollar karışık bir halde kalacak, hem de yapılan bir çok masraf boşa gidecekti. Bu sakıncayı gidermek amacıyla kumpanyadan, üçüncü ve dördüncü hatların bitmesi için gerekli dört seneyi beklemeden inşaatı bitireceği konusunda taahhüt alınarak yolların tevsiatının yapılması ve bunun için lazım gelen toplam 5 milyon 800 bin kuruşun harcanmasına karar verildi[24].

---

[19] Başlangıçta "İstanbul Tramvay Şirketi" namıyla anılan kumpanya bilâhare, Eminönü'den Eyüb'e ve Galata'dan Şişli ile Kurtuluş'a kadar inşa edilmesi düşünülen hatlar için yapılan 28 Temmuz 1881 tarihli mukavelede "Dersaâdet Tramvay Şirketi" olarak anılmaktadır. bk. BOA, *BEO, A DVN MKL*, no. 21/14.

[20] E. Pech, *Manuel des Société Anonymes Fonctionnant en Turquie*, 2. edition, Paris 1904, s. 174.

[21] BOA *Mukavelenâme Defteri*, no. 2, s. 8-16; *İmtiyazat ve Mukavelat mecmuası*, c. I, s. 462-463; *Levant Herald*, 31 Ağustos 1871.

[22] *Levant Herald*, 25 Mart 1870.

[23] *Levant Herald*, 11 Nisan 1870.

[24] BOA, *İrade Meclis-i Mahsus*, no. 1592.

Bu şekilde hızlanan inşaat ve yolların taban döşeme çalışmaları 1870 Ekim'inde Azapkapı'dan Yorgancılarbaşı'na kadar olan 1000 arşınlık bir mesafeye ulaşmış[25], İstanbul tarafında ise 1870 Kasım'ında Ayasofya civarına varmıştı[26]. Bu çalışmalar devam ederken 1870 Kasım'ında Galata'da Mahmudiye caddesi ve Çeşme meydanı arasındaki alanda ilk demir çubukların yerleştirilmesine de başlanmıştı[27].

Azapkapı-Beşiktaş hattının çalışmaları 1871 Haziran'ında tamamlanarak deneme seferleri yapılmaya başlandı. Böyle önemli bir eser meydana getirdiği için ve ayrıca şevk ve gayretini arttıracağı da düşünüldüğünden Karapano Efendi'nin taltif edilmesinin uygun olacağı kararıyla kendisine üçüncü rütbeden bir kıt'a Mecidiye nişanı verildi[28].

Yapımı tamamlanan hat boyunca Karaköy, Kabataş ve Beşiktaş'ta olmak üzere 3 adet durak ve bekleme salonu inşa edilmişti. Tramvay bu durakların dışında durmayacaktı. Bununla beraber Londra, Paris ve Viyana gibi Avrupa şehirlerinde de örneği görüldüğü üzere, tramvay hareket halinde iken binenlerin olacağı da farzediliyordu. Yol tek hat olarak yapılmış olduğundan aksi yönden gelen tramvayların karşılaşacağı 7 kurazman noktası yapılmıştı. Tramvay vagonları Viyana'da inşa edilmişti. Vagonları çekecek atlar ise, bu işleme uygun olarak yetiştirilmiş, katana adı verilen, Macar atları idi[29].

Galata-Beşiktaş hattının açılışı 31 Temmuz 1871 tarihinde gerçekleşti. Bu vesile ile Tophane'de büyük bir tören düzenlenmiş ve başta, hastalığı nedeniyle hazır bulunmayan Sadrazam Ali Paşa'yı temsilen Şura-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa olmak üzere, Hüseyin Avni Paşa, Ethem Paşa ile öteki önde gelen devlet adamları törene katılmışlardı. Bu arada tramvayı merak eden çok kalablık bir halk topluluğu da, bunaltıcı yaz sıcağına rağmen, törende hazır bulunmuştu[30].

Bu şekilde İstanbul'un ilk atlı tramvayı hizmete girmiş oluyordu. Düzenlenen tarifeye göre, hergün ilk tramvay Beşiktaş'tan frenk saati ile sabah 6.30 da hareket edecek, son tramvay ise akşam 7.20 de Azapkapı'dan kalkacaktı. Her iki yönden de 20 dakikada bir sefer yapılacaktı. Birinci mevki yolculuklarda Azapkapı veya Beşiktaş'tan Kabataş'a kadar 40 para, hattın tamamı için 80 para alınacaktı. İkinci mevki için bu ücret yarı hat için 20 para, tam hat için 40 para olarak tesbit edilmişti[31].

Tramvayın, hizmete girdiği andan itibaren rağbetle karşılandığı görülmektedir. Yeni bir ulaşım aracı olmasından dolayı halkın merakının yanısıra, esas olarak diğer nakil vasıtalarının pahalılığı karşısında bunlara binemeyen ve işlerine yaya gidip gelmek zorunda kalan insanlar, nisbeten ucuz olan atlı tramvaya oldukça rağbet göstermişlerdi. Öyle ki Azapkapı-Beşiktaş arasında çalışan tramvay arabaları yetersiz kalıyordu. Özellikle Tophane veya Kabataş'a gelindiğinde vagonlarda yer bulmak mümkün olmuyordu[32].

---

[25] *Levant Herald*, 25 Ekim 1870.
[26] *Levant Herald*, 25 Kasım 1870.
[27] *Levant Herald*, 12 Nisan 1872 (Genel Kurul raporundan).
[28] BOA, *İrade Dahiliye*, no. 44205.
[29] *Levant Herald*, 1 Temmuz 1871.
[30] *Levant Herald*, 1 ve 4 Ağustos 1871.
[31] *Levant Herald*, 29 Temmuz 1871.
[32] *Levant Herald*, 26 Eylül 1871; Ertan Ünal, "İlk Tramvay Son Tramvay", *Hayat Tarih Mecmuası*, Kasım 1968, s. 68.

Bu arada yapımı sürmekte olan Eminönü-Aksaray hattı da 1871 Ekim'inde tamamlanmış ve deneme seferlerine başlamıştı[33]. Bu hattın hizmete girişi de 14 Kasım 1871 tarihinde, yani Ramazan ayının ilk günü, gerçekleşti. Tramvay her on dakikada bir hareket edecekti. Yol boyunca 8 durak yeri tesbit edilmişti. Bunlar: Eminönü, Sirkeci, Bâbıâli, Sultan Ahmed, Sultan Mahmud türbesi, Sultan Bayezid, Laleli ve Aksaray şeklinde idi. Birinci mevki yolculuklarda, her iki yönden Sultan Mahmud türbesine kadar olan yarı yol için 1,5 kuruş. tam yol için 2 kuruş alınacak, bu miktarlar ikinci mevki için 1 ve 1,5 kuruş olacaktı[34].

1871 yılı içinde hizmete açılan iki hattan Galata-Beşiktaş arasında 5 ayda 721.957 yolcu taşınmış, Eminönü-Aksaray hattında ise 42 günte taşınan yolcu sayısı 154.364 olmuştur. Toplam 876.321 yolcudan 1.072.495 kuruş gelir elde edilmiştir[35].

Tramvay hattının henüz hizmete girmeyen üçüncü ve dördüncü bölümlerinde inşaat çalışmaları 1872 yılı içinde devam etti. Bu arada yılın başlarında, 5 Şubat 1872 tarihinde, Beşiktaş-Ortaköy hattı hizmete açıldı[36]. Yapım çalışmaları 1872 Mart'ında başlamış olan Aksaray-Yedikule hattı da 14 Ağustos 1872 tarihinde işletmeye açıldı. Ara duraklar, Samatya, Ağahamam, Etyemez ve Davud Paşa olarak tesbit edillişti. En nihayetinde ise, 14 Ocak 1873 tarihinde Aksaray-Topkapı hattı işlemeye başladı[37].

Bu şekilde, Karapano Efendi'nin yapımını üstlendiği İstanbul'un ilk atlı tramvay hatları tamamlanmış oluyordu. Bu hatlardan; Azapkapı-Ortaköy 6.040, Eminönü-Aksaray 3.730, Aksaray-Yedikule 3600, Aksaray-Topkapı ise 2630 metre idi. Bu dört hattın inşası için 13.185.254 kuruş masraf yapılmıştı. Çalışmalar öngörülenden takriben 8 ay önce bitmişti. Bu neticenin alınmasında şüphesiz, tramvayın işlemeye başladığı ilk andan itibaren çok iyi gelir elde etmesi önemli bir rol oynamıştı. Hatları ne kadar erken bitirirse gelirinin o kadar artacağını düşünen tramvay şirketi bu konuda acele etmişti. Nitekim ilk yıllarda elde edilen hasılat şirketin beklentilerinin fazlasıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Tramvay şirketinin ilk 4 yılındaki gelirleri şu şekildedir[38]:

---

[33] *Levant Herald*, 27 Ekim 1871.

[34] *Levant Herald*, 16 Kasım 1871.

[35] *Levant Herald*, 12 Nisan 1872 (Genel Kurul raporundan).

[36] *La Turquie*, 6 Şubat 1872.

[37] *La Turquie*, 17 Mart 1873 (Genel Kurul raporundan); araştırmamız sırasında, İstanbul'daki bu ilk atlı tramvay yapımının çok fazla ele alınan bir konu olmadığını gördük. Bu konuya değinen az sayıdaki yazılarda ise atlı tramvayın hizmete giriş tarihinin birbirinden farklı ve bir kısmının yanlış olarak verildiğini tesbit ettik. Ayrıca, sadece ilk bitirilen yol olan Azapkapı-Beşiktaş hattının açılışından bahsedildiği için, diğer hatların da aynı tarihte hizmete girdiği gibi bir izlenim bırakılıyordu. Halbuki yukarıda da gösterdiğimiz gibi, hatların yapımı ve hizmete girişleri farklı tarihlerda olmuştur. Yanlış verilen tarihler için mesela bk. Ertan Ünal, *aynı makale*, s.67 (Açılış tarihi olarak 3 Eylül 1869 gösterilmiş; İlhan Tekeli, "Yüzelli Yılda Toplu Ulaşım" *İstanbul*, yıl 1992, sayı 2, s.19 (Azapkapı-Beşiktaş ve Eminönü-Aksaray hatlarının 1872 yılında açıldığı belirtilmiş; bazı yazılarda ise bütün hatların 1871 yılında hizmete girdiği belirtilmiş. Mesela bk. "Tramvay", *İETT Dergisi*, Kasım 1956, sayı 2, s.25; *İstanbul Ulaşımında 50. Yıl*, Ankara 1974, s.121.

[38] *La Turquie*, 17 Mart 1873 ve 17 Şubat 1875 (Genel Kurul raporları). Şirketin hesaplamalarına göre İstanbul'da yolcu başına 1873 yılında 24 sent, 1874 de ise 21.7 sent gelir elde edilmişti. Bu rakamlar aynı dönemde Londra tramvayları için 22 sent, Brüksel ve Hamburg için 25 sent, Viyana için 26.5 sent olmuştur. Görüldüğü gibi İstanbullular, tramvaya binmede Avrupa'nın büyük şehirlerinde yaşayanlardan geri kalmıyorlardı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

	Yolcu sayısı	Toplam gelir (kuruş olarak)
1871 (son aylar)	721.957	1.072.495
1872	5.035.042	6.545.596
1873	5.777.170	7.252.224
1874	5.321.177	6.154.217
toplam	16.855.346	21.024.532

Şirketinin gelirlerinin yüksekliği, halkın tramvaya olan rağbetinin bir göstergesi sayılabilir. Ama bu rağbetin yanında şikayetler de olmuyor değildi. Mesela Beşiktaş-Ortaköy arasında iki vagonun birbirine bağlanarak yola devam edilmesi ulaşımı yavaşlatıyordu. Yolcular vagonların tek tek hareket etmesi halinde kalkışların sıklaşacağını söylüyorlardı. Yine bu hattın Beşiktaş durağında akşam saatlerinde vatmanların günlük hesapları görmeleri yolcuların uzun süre beklemelerine yol açıyordu. Hatta günü birinde vagon dolu olduğu halde tam kırk beş dakika vatmanın hesap görmesini beklemek zorunda kalan yolcular şikayetlerini gazete aracılığı ile kumpanyaya duyurmuşlardı[39]. Bunun yanında hemen bütün hatlar için geçerli olan bir şikâyet türü, kumpanyanın vagonlara yeterli sayıda at bağlamaması idi. Özellikle vagonlar tıka basa dolu iken veya yağmurdan rayların kayganlaştığı durumlarda bir at vagonları çekmekte bir hayli zorlanıyordu. Yokuşlarda ise tek bir at vagonu çekmek için yeterli olmuyor, takviye gerekiyordu. Şirket yokuşlarda ortaya çıkan aksaklığı telafi için yokuş başlarında küçük ahırlar ve at istasyonları inşa etmişti. Bu ahırlarda bekleyen seyis tramvay yokuş başına geldiğinde yedek atı da vagona koşar, düzlüğe çıkıldığında atı geri alarak ahıra dönerdi. Tramvayın gitmesi atların gücü ile orantılı olduğundan, yokuş çıkarken ve yokuş aşağı inerken atlar bir hayli zorlanırlar, bu arada vagonların geri veya ileri kayması sonucu insanlar birbirleri üstüne yığılırlar ve panik çığlıkları atılırdı. Tramvay yolcuları karşılıklı iki peykenin üzerinde otururlardı. Kadınlarla erkeklerin birlikte seyahat etmeleri uygun görülmediğinden, vagonun ön tarafında kadınlar için kapısı kumaşla örtülü bir bölme bulunurdu. Tramvayın geliş gidişlerinde yol üzerindeki insanlara çarpmasını önlemek için şirket "vardacı"lar kullanırdı. Bunlar bir yandan ellerindeki boruyu öttürür, diğer yandan "varda" diye bağırarak arabanın önü sıra koşar, kalabalığı dağıtır, böylece meydana gelebilecek herhangi bir kazayı engellemeye çalışırlardı[40].

Tramvayın İstanbul şehir içi ulaşımında yerini alması ve gitgide rağbet görmeye başlaması önemli bir rekabet unsurunu da beraberinde getirmişti. Tramvaydan ilk etkilenen, Boğaziçi'nde buharlı vapurlarla ulaşımı gerçekleştiren Şirket-i Hayriye İdaresi olmuştur. Kabataş, Beşiktaş ve Ortaköy arasında yolcusunu tramvaya kaptırdığını farkeden Şirket-i Hayriye, acil bir tedbir olarak, Ortaköy hattında kullanmak üzere İngiltere'ye 6 yeni vapur ısmarlamış ve ayrıca ücretlerde indirime gideceğini duyurmuştu[41]. Şirket-i Hayriye gibi, İstanbul tarafındaki arabacılar da tramvayın rekabetinden bir hayli etkilenmişlerdi. Bunlar yolcu-

---

[39] *Levant Herald*, 26 Şubat 1872.

[40] *Levant Herald*, 22 Ocak 1872; Ercüment Ekrem Talu, "Atlı tramvay devrinde nasıl yolculuk edilirdi", *Hayat Tarih Mecmuası*, Aralık 1978, s.22-25; Gülersoy, *aynı eser*, s.19-23.

[41] *La Turquie*, 28 Şubat 1872.

larını kaybetmemek amacıyla aralarında bir birlik oluşturmuşlar ve ücretlerde indirime gitmişlerdi[42].

3 - Tramvayın Sebep Olduğu İlk Kazalar

Tramvay İstanbul'un sosyal yaşantısı içinde yeni ve aynı zamanda yabancı bir ulaşım aracı olarak yerini almıştır. Dolayısıyla ile bu taşıtın hizmete girmesi ile beraber -insanların henüz yeteri kadar alışkanlık kazanamamaları gibi nedenlerle- tramvay kazaları da gündeme gelmeye başlamıştır. Her ne kadar tramvay şirketi "vardacı" denen ve arabanın önünde koşarak tramvayın geldiğini ikaz eden görevliler istihdam etmekte idiyse de, zaman zaman kazaların meydana gelmesi önlenemiyordu. Bu ilk tramvay kazalarından tesbit edebildiğimiz bazıları şunlardır.

Tramvayın sebep olduğu ilk ölümlü kaza, işlemeye başladıktan hemen hemen bir ay sonra, 26 Ağustos 1871 Cumartesi günü meydana gelmişti. Karaköy durağı yakınlarındaki kazada, Simeon isimli bir hırvat taramvay arabasının altında kalarak can vermişti. Görgü tanıklarının anlattıklarına göre, kazazede yan yoldan gelerek tramvay hattını geçmek istiyordu. İleriden yaklaşmakta olan tramvayı görmesine rağmen aniden rayları geçmeye kalkınca, vatmanın bütün hızıyla çanı çalarak ikaz etmesine rağmen, önce atların ayakları altında kalmış, sonra da vagonun tekerleri üzerinden geçince, vücudu adeta ortadan ikiye ayrılarak can vermişti[43]. 1872 yılının Ocak ayında Eminönü-Aksaray hattında meydana gelen bir kazada ise tramvayı farketmeyen 20-25 yaşlarında bir genç raylardan geçmeye kalkınca vagonun altında kalıp ezilmek suretiyle hayatını kaybetmişti[44].

Ölümle neticelenen bir başka kaza da Beşiktaş-Ortaköy hattında meydana gelmişti. Saray hizmetkârlarından bazıları, tramvay Çırağan sarayı önünden geçerken hareket halindeki araca binmeyi alışkanlık haline getirmişlerdi. Yine böyle bir durumda küçük bir zenci çocuğu tramvaya binmek isterken yanlış adım atınca rayların üzerine düşmüş ve ikiye bölünmüştü. Gözlerinin önünde meydana gelen kaza üzerine diğer saray hizmetkârları intikam almak amacıyla vatman ve vardacıya saldırarak bir hayli tartaklamışlar ve mesele zabıtaya intikal etmişti[45].

Bir başka tramvay kazası da Salkımsöğüt civarında meydana gelmiş ve bu defa bir kadın vagonun altında kalarak can vermişti[46]. Temmuz 1873 de Davud Paşa'da yine ölümlü bir kaza meydana gelince mahalle sakinleri tramvayın işleyişini engellemişlerdi. Tramvayın yeniden faaliyete geçmesi ancak mahalli otoritenin müdahalesi ile gerçekleşebilmişti[47]. Ölümle neticelenen bu kazalar dışında, zaman zaman yaralanma ile biten veya ucuz atlatılanlar da meydana gelmiştir. Fakat netice itibariyle, faydalı bir ulaşım aracı olarak, tramvay işleyişine ve hizmetine devam etmiştir.

---

[42] *La Turquie*, 18 Ocak 1872. Bu indirim neticesinde Eminönü'den Aksaray'a araba ile yolculuk kişi başına 2 kuruş olarak tesbit edilmişti.

[43] *Levant Herald*, 29 Ağustos 1871.

[44] *La Turquie*, 12 Ocak 1872.

[45] *La Turquie*, 11 Ekim 1872.

[46] *La Turquie*, 19 Ekim 1872.

[47] *La Turquie*, 11 Temmuz 1873.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

1869 senesi İstanbul şehir içi ulaşımı için en önemli bir atılım yılı olmuştur. Aynı yıl içinde atlı tramvay, Galata-Beyoğlu tüneli ve Sirkeci'den başlayarak Balkanlara kadar uzanan Rumeli demiryolları imtiyazları verilmiştir. Raylı sisteme yönelik bu teşebbüsler sonuçlandığında İstanbul'un çehresi değişmiş, ulaşıma da önemli kolaylıklar gelmiştir.

Ulaşımı kolaylaştıran unsurlardan biri olan atlı tramvay uzun yıllar İstanbullulara hizmet vermiştir. Bu süre içinde yeni hatlar yapılmış, atlı tramvayın yerini ise elektrikli tramvay almıştır. Osmanlıdan Cumhuriyete geçiş süreci içinde de faaliyetini devam ettiren tramvay uzun hizmet yılları neticesinde adeta İstanbul'un simgelerinden biri haline gelmiştir. Ulaştırma alanında değişik alternatiflerin ortaya çıkması, özellikle de karayolu taşıtlarının ağırlık kazanması sonucu ulaşımı yavaşlattığı gibi bir gerekçe ile tramvay gözden düşmeye başlamıştır. 1960 lı yıllarda tramvayın kaldırılması söz konusu olmuş, tramvayı süratlendirmenin yolları aranacağına, kolaycı bir yol seçilerek 1961 yılında Avrupa yakasından 1966 yılında da Anadolu yakasından kaldırılmıştır. Bundan sonra tramvay ancak anılarda kalan bir kavram olmuştur.

Halbuki gerek tramvay veya günümüzde geçerli şekliyle hızlı tramvay, gerekse metro ve de banliyöler ile irtibat sağlayan elektrikli trenler şehir içi ulaşımı için vazgeçilmez önem taşımaktadırlar. Raylı sistemde gerçek anlamda kitle taşımacılığı yapılabildiği gibi, trafik sıkışıklığından kaynaklanan akaryakıt ve zaman kaybı önlenmekte, ayrıca da ulaşıma getirdiği rahatlıkla trafik kazalarında hissedilir şekilde azalma olmaktadır. Hele ki günümüzde çok önemli bir unsur haline gelmiş olan çevre kirliliği, çevreye dost tramvay ve benzeri araçlara verilen önem oranında azalmaktadır. Nitekim Avrupa bu gerçeğin farkına varmış, bir çok Avrupa şehrinde tramvay veya hafif raylı sistem yeniden uygulamaya konulmaya başlanmıştır.

Hal böyle iken günümüzde, maliyetlerin yüksek olması gibi nedenlerle, raylı sisteme karşı çıkanlar bulunmaktadır. Ama uzun vadeli düşünüldüğünde raylı sistemin önemli avantajlarının olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu konuda bariz bir örnek olarak, 1900 yılında F. Arnodin isimli bir mühendisin yapmış olduğu projeden sözetmek istiyoruz. Projeye göre, Boğazdan geçişi sağlamak üzere "Hamidiye" adı verilen bir demiryolu köprüsü yapılmak istenmektedir. İlâve olarak da, günümüzdeki hızlı tramvay örneğine benzer şekilde, Bostancı'dan hareketle Hamidiye köprüsünden geçerek Yeşilköy'e uzanan bir demiryolu hattı düşünülmüştür[48]. Şimdi, muhayyilemizi biraz zorlayarak böyle bir hattın halihazırda mevcut olduğunu düşünecek olursak, bunun İstanbul şehir içi ulaşımına getireceği kolaylığı inkâr edemeyiz. Bu proje 1900 yılının İstanbul'u için belki lükstü. Ama yine de hayıflanmamak mümkün değil. Keşke o dönemde devletin maddi imkânları

[48] BOA, *YEE*, Kısım 35. Evrak 2370, Zarf 43, Karton 110.

yeterli olsa idi de, İstanbul'da bugün dahi çok işe yarayacak bu ulaşım hattı yapılsaydı. Bu örneğin de gösterdiği gibi, ilk plânda pahalı gibi görünen raylı sistem uzun vadede önemli avantajlar ve kolaylıklar sağlamaktadır. Son söz olarak diyebiliriz ki, gittikçe içinde çıkılmaz bir hâl almakta olan İstanbul trafiğinin tek çözüm yolu raylı sistemdedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TURAN OFLAZOĞLU'NUN TARİHE BAKIŞI

İNCİ ENGİNÜN*

Her olay, üzerinden kısa bir süre geçince halkta uyandırdığı tesir ve heyecana göre hemen edebiyatın malzemesi olur. Yani tarih efsaneleşir. Efsanenin günümüzdeki karşılıkları roman, hikâye ve tiyatrodur. Aslında tarih, efsane ve tiyatro ilişkisi eski Yunanda daha açık şekilde görülür. Çünkü tiyatro hem dinî törendir hem de kaynağı Homer'dir.

Efsaneyi tarihten ayıran özellik, malzemenin değiştirilmiş olmasıdır. Tarihî olay belirli bir yerde, belli bir tarihte, bir tek defa, belirli kişilerle meydana gelmiştir. Efsanede ise bunlardan sadece birinin gerçeğe uyması yeterlidir. Yani sanatçı ana fikrini uygulayacağı noktayı alır, kalanını kendine göre değiştirir. Efsane sözlü halk kültürünün ürünü olduğu için zamanla her anlatıcı tarafından ona bir şeyler eklenmiştir. Efsaneler geçmişimizi, yaşadığımız toprağı anlamlı kılar.

Efsaneler, tıpkı tarih gibi yazarların hayalini harekete geçirir ve konusunu, tiplerini tarihten alan eserler yazdırır. Yazarın bakış tarzı eserlerine hâkimdir; ele aldığı şahıs veya olay psikoloji ve çeşitli tesirler açısından incelendiği için eserin bütünlüğüne göre değişikliklere uğrar.

Turan Oflazoğlu bizim edebiyatımızın az tanıdığı, daha doğrusu geleneğimizin bilmediği tragedya türündeki eserlerinde, tarihimizden aldığı konuları işlemektedir. Tarihî eserlerini yazılışına göre sıralarsak *Deli İbrahim*[1], *IV. Murat*[2], *Bizans Düştü-Fatih*[3], *Genç Osman*[4], *Kösem Sultan*[5], *3. Selim Kılıç ve Ney*[6], *Cem*

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü.

[1] *Deli İbrahim*, Kent Oyuncuları. İstanbul 1967:

[2] *IV. Murat*, Tragedya 3 perde. Kültür ve Turizm Bakanlığı 1988, *IV. Murat* Oflazoğlu'nun adıyla hemen hemen eş anlamlı hale gelmiştir. "Some Notes on Modern Turkish Historical Drama" adlı yazısında İlber Ortaylı sadece yazarın bu eserinden bahseder: "During 1970-71 theater season Turan Oflazoğlu's *Murat IV* was staged as the main production of the State theater. This work portrays Murat IV as a despotic monarch symbolizing authority and power who has wiped anarchy out the 17th century. The drama possesses a chronological development and content. The first act is a description of the revolt and anarchy right outside the Walls of the Palace, whereas the second act reaches a climax when an agreement among the people, the ulema class of the empire and the army is concluded to ensure complete allegiance order to Sultan Murat IV. Perhaps it is this scene which corresponds to the aspirations for authority and order of Turkey of the seventies. Throughout the third act, when everyone is annoyed with Sultan Murat's despotism, an inner conflict and a tragic dilemma prevail between despotic authority and liberty". *Wiener Zeitschrift für Kunde Des morgenlandes, Festschrift Andresas Tietze.* Wien 1986, s. 221-231.

IV Murat Okan Demiriş tarafından bestelenmiş ve 3 Mayıs 1980 yılındaki dünya prömiyerinden sonra birkaç kere (1987-88 sezonu) İstanbul Devlet Opera ve Balesi tarafından sahnelenmiştir. Eser büyük bir ilgi ile karşılanmıştı (basından yankılar için bk. İstanbul Devlet Opera ve Balesi IV. Murat 1987-1988 mevsimi program dergisi)

[3] *Bizans Düştü-Fatih*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 956.1988. İ. Enginün "Bizans Düştü-Fatih" (Oflazoğlu), *Milli Kültür*, c. 3, nr. 1, Haziran 1981, s. 41-43. Oflazoğlu'nun İstanbul'un fethi ile ilgili *Fetih* destanı bulunmaktadır (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını sayı: 64. An-

Sultan[7], *Sinan*[8]. Bu tiyatro eserlerine ses ve ışık gösterisi metinlerini, senaryolarını da eklersek: *Sultanahmet*[9], *Atatürk*[10], *Topkapı*[11], *Atatürk*[12] adlı eserlerle Oflazoğlu'nun bir bakıma tarihimizi Bilge Kağan'dan Atatürk'e kadar bir bütün olarak gördüğü anlaşılır.

Kendisi ilk eserlerini yazdığı sırada çok değişik tepkilerle karşılaşmıştı. Onu yüceltenler kadar, tarihimizi sevmediği, kendisini fazla tarihe kaptırdığı, Osmanlı tarihini Shakespeare'e göre yorumladığı, IV. Murad'ı bir ruh hastası olarak göstermeye çalıştığı türünden hükümler verilmiştir. Ancak üzerinde bu kadar çok konuşulan, aleyhindeki seyirciyi bile tiyatrolara koşuşturan bu oyunlar, geniş seyirci kitlesince beğenilmişti. Halk, efsane ile bu oyunlar arasındaki bağlantıyı sezmiştir. Seyirci bu oyunlardaki kişilerin ölümsüz tutkularını da hissetmiş ve benzerlerinin günümüzde de yaşadığı gerçeğini farketmiştir. Tarih yazarın elinde sadece malzemedir. Ancak söylenenlerin aksine Oflazoğlu, tarihimize saygı ile bakmaktadır. Onun eserlerinde ben, hiç bir zaman tarihine saygısızlık, atalarını küçümseme tavrını hissetmedim. Bu tarih bizim; onu bizim insanlarımız yaptı; bizler de onların mirasçısıyız. Büyük bir güç olarak dünya tarihine damgasını vuran atalarımız kuvvetli bir iktidar tutkusuna sahiptirler. Bu tutkunun bütün insanlarda bulunması tabiî, idarecilerde bulunulması ise kaçınılmazdır[13].

---

kara 1992. Yapısında dramatik çatışmaya rağmen, bu eseri incelemenin dışında tutuyorum. Eser hakkındaki bir tanıtma yazısı için bk. İ. Enginün, "Fetih", *Dergâh*, 39, Mayıs 1993, s. 4-5.

[4] *Genç Osman*, DT yay.

[5] *Kösem Sultan*, Adam Yayınları, Şubat 1982, s. 131.

[6] *III. Selim Kılıç ve Ney*. Hakkındaki bir değerlendirme için bk. İ. Enginün, "Turan Oflazoğlu, III Selim Kılıç ve Ney" *Erdem*, c. 2/4, Ocak 1986, s. 273-279.

[7] *Cem Sultan*, Tragedya 2 perde, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi yayını sayı. 7, Ankara 1986, 111 s. 2. b. 199. İ. Enginün, "Cem Sultan" *Milli Kültür*, 56, 1 Mart 1987, s. 45-47.

[8] *Sinan*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 907, 1988.

[9] *Sultanahmet Ses ve Işık Gösterisi*, İstanbul 1981. Bestesi Nevit Kodallı'ya ait olan bu gösteriyi Devlet Tiyatrosu sanatçıları seslendirmektedir. Metnin Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca çevirileri beraberce yayınlanmıştır. Dokuz sayfalık kısa metinde İstanbul ilk kuruluşundan itibaren başına gelenleri, Sultanahmet meydanını esas alarak anlatır. Megara kralı Bizans'tan başlar. Roma hakimiyeti, Türk hâkimiyeti birinci perdede verilir. II. perde 1609 Sultan Ahmed'in şehre ölümsüz bir anıt kazandırma özlemi. III. Sahne Sultanahmet camiinin tasavvuru yer alır. Bu ve sonraki sahnelerde cami bütün özellikleriyle de tasvir edilir. IV. Sahne mekânın seçilişi. V. Sahne inşaattaki güçlükler. VI. Sahne Camiin konuşmasıdır. Kendisine şekil veren mimarbaşının kaygılarını dile getirir. VII. Sahne mimarbaşı Sedefkâr, sıkıntılarına karşı koyma gücünü, Sinan'ın derinden gelen sesiyle kazanır. Bu sanatçının sanatçıya asırların ötesinden seslenmesidir ki, eserin en anlamlı sahnelerindendir. VII. Sahne camiin hünkâr tarafından açılışıdır. IX. Sahne Sultanahmet camiinin şahit olduğu, yeni Türkiye'nin doğuş işaretlerini veren Sultanahmet mitingi ile biter. Son söz Sultanahmet Camii'nindir: "Ulusu yıkımdan kurtaran/ulusun Atası olur elbette./Tüten yıkıntıları üstünde geçmişin/yepyeni bir yapı yükseliyor./Olanca gücüyle canlanan ulus/yine kendini aşarak büyümekte./ve yüzyılların İstanbul'u, gençleşmekte şimdi:/daha bir alımlı, daha bir güzel/Cumhuriyet'te./Ve ben. Sultanahmet Camii.../barışın ve güzelliğin sürüp gittiği, âlemlerin bu kavşağında/inancın, imanın, ölümsüz Türkiye'nin bir anıtı/olarak göklere yükseliyorum...(s. 9).

[10] *Atatürk*, bu eserde üç kısa oyun vardır: Atatürk Kuruluş Savaşı'na Başlıyor, Atatürk Ankara'ya Geliyor, Anıtkabir. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi yayını sayı. 19, Ankara 1987.

[11] *Topkapı*, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu yayınları 1992, İ. Enginün, "Topkapı" T. Oflazoğlu), *Dergâh*, Haziran 1993.

[12] *Atatürk*. Henüz basılmamış senaryo.

[13] Namık Kemal *Gülnihal* adlı oyununda halkın gücünü ortaya koymak için halkın despot Kaplan Paşa'ya karşı çıkardığı Muhtar Bey'i her türlü ihtirastan arınmış olarak tasvir eder ki, bu durum eserin en zayıf noktasıdır, zira Muhtar Bey'i yaşayan, idareci olduğunda çalışılacak güçlü bir insan olmaktan çıkarır. Okuyucu halkın neden Muhtar Bey'i seçip tercih ettiğini anlamaz. Namık Kemal bu eserinde halkın gücünü göstermeyi amaçladığından, eser gerçeğinin dışına çıkmıştır. Bu tavır devrin başka eserlerinde de görülür. *Tezer*'de hükümdarın sevdiği kadını kendi elleriyle bir koyun boğazlar gibi halkın önünde hançerlemesi de, iyi hükümdar halkının istediğini yapandır anafikrine bağlıdır. Bu dönem yazarları, halkın gücünü göstermek için bu tür aşırı ve abes sahneler ve tipler canlandırmışlardır.

Oflazoğlu bu hükümdarları sadece sarayları içinde ele almaz. Onlar cihan hükümdarı olarak Hristiyan Batı ile de karşı karşıyadırlar. Burada yazar çok haklı olarak Batı'nın değişmez siyasetini de hissettirir. Bizans, Fatih'i kolayca altedip, Türkleri geldikleri Orta Asya'ya göndereceğini hayal eder. Yekpare, düşman bir Avrupa vardır. O satırları okurken insan adeta Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarındaki Batılı devlet adamlarının, mesela George Llyod'un beyanatlarını dinler gibidir. Batının Türklere karşı asla değişmemiş olan düşmanlığına karşı koymak ancak, bu siyaseti farkında olan ve Batı'yı başarıyla yorumlayıp onları kendi amacının hizmetkârı haline getiren hükümdarlarla gerçekleşmiştir. Aksi halde padişahlar, yabancı ülke elçilerinden yardım umar haldedirler. Siyasette her şeyin kullanılabileceğini göstermesi bakımından da bu eserler derin anlamlarla yüklüdür.

Oflazoğlu'nun bütün tarihî oyunlarında, insanlığın asla vazgeçemediği bu iktidar tutkusu işlenmiştir. İktidar tutkusu ve gücün kaynakları her padişahta farklı boyutlarda ele alınmıştır. Fatih için Bizans'ı almaktan başka hiç bir hedef yoktur. Bütün planları onun alınmasına dayandırılmıştır. Ülkesinde adalet ile iş görür. Adaletine olan güven arttıkça, Bizanslılar da ona bağlanırlar. Devrindeki gelişmelerin farkındadır. İlme önem verir, âlimleri toplar, fencileri yanında görevlendirir. Böylece hedefine ulaşırken ilimden ve uygulamacılarından yararlanır. Adaletin keskin kılıcının kendisine karşı da kullanılmasına karşı çıkmaz. Böylece kendi efsanesini de yaratır. O, korkularını başkalarına korku salmakta kullanır.

"Korkularımla çatışmaktan/öyle bir güç salarım ki ben/korkumdan daha korkunçtur"(s. 42).

Fatih kendi kendisini yeminiyle bağlar. "Ben, Murat oğlu Mehmet, bu yoldan dönersem/uzandığım her çeşmeden su yerine zehir aksın/ve ekmek diye tuttuğum taş olsun!/Ben bu yoldan dönersem/sabah güneşi bana gülümserken kararıp kömür kesilsin/ve cehennemin olanca ateşi yalnız benim için yansın!/Ben, Murat oğlu Mehmet/ruhum ve atalarımın ruhlarına/çocuklarım ve torunlarımın ruhlarına;/yüreğim ve aklımla benimsediğim dinim aşkına/ve kuşandığım bu kılıç aşkına/Ya ben Bizans'ı alırım/ya Bizans beni!" (s. 100).

Bu eserdeki en önemli özelliklerden birisi de Fatih'in Bizans'ı küçültmemesidir. Onun büyüklüğü hasmının büyüklüğünden gelir. "Cihanı düzene sokmak isteyen/kendini cihanın tümüyle tartmak zorundadır./Yalnız senin gücün, senin çaban değil/aynı zamanda hasmın büyüklüğüdür/sana büyüklük sağlayan" (s. 99)

Fatih sırrı ile başbaşadır ve yalnızdır, zira iktidar ortak kabul etmez. Genç Osman ise gençliğinden yapacaklarını sırası gelmeden açıklar ve ölümünü hazırlar. Hükümdar ne başkalarını küçümsemeli ne de onlara hükümdarlığını unutturmalıdır. Ancak iktidar hırsı dizginlenemez ve doğru yönlendirilemezse zulüm şeklini alır. Tıpkı IV. Murat'ta olduğu gibi. İktidara sahip olmanın güçlüğünü yaşamış olan Murat onu elinde tutmak için herşeyi fedaya hazırdır. Bu da onu önce gaddarlığa sonra kendisini tüketmeye götürmüştür, Kösem Sultan'ı evlat katline ve binbir entrikaya sürüklemiştir. Deli İbrahim değişik iktidar çatışmaları içinde parçalanmıştır. Bu üç şahıs ele geçirdikleri iktidarı terketmemek için hayatlarını feda etmişlerdir. Genç Osman iktidar olacağını erken açıklamış ve iktidar boşluğundan faydalananların kurbanı olmuştur. Yazar bu oyunu bir iktidar dörtlüsü olarak yazdığını belirtmiştir. Ancak öteki oyunlarında da aynı tutku yer alır.

Cem Sultan, iktidarı almak için isyan eder ve acemiliğinin kurbanı olur. O sadece hükümdarlığı ister, kendince haklıdır da: Babasının padişahlığında dünyaya gelmiştir. "Saltanat benim hakkım" derken (s. 13) Cem Sultan hükümdarlığın sorumluluklarından habersizdir. İktidarı isterken kendisine yardım edecek herkese ülkesini dağıtmaya hazırdır. Hüküm sürmek için Bayazıt ile anlaşıp ülkeyi ikiye bölmeği teklif eder. Bayazıt bunu reddeder:

"Büyük devlet bölününce küçülür. Hem/saltanat denilen dilber taksim kabul etmez" (s. 15). Hükümdar yapayalnızdır. Onu yalnızlığa iten töredir.

"Sultanın akrabası yoktur, varisi vardır ancak;/benim varisimse en büyük oğlumdur" (s. 15).

Cem ağabeyine karşı savaş açarken herkesin yardımını kabul eder. Bu yardımlardan amacın ne olduğunun bile farkında değildir. Onların amaçlarını, gurbette esir yaşarken anlayacak, tahta Bayazıt'ın kendisinden daha lâyık olduğunu da farkedecektir. Cem "düş"tedir. Kendisinin tahta lâyık olduğunu iddia eder, ama iş başında olan Bayazıt'tır. Bayazıt, Gedik Ahmet Paşa'ya Cem'i getirme emrini verirken şöyle der. "Ve dahi, vardığı yerlerde sorup soruşturup/öğrene; kardeşimize saygısızlık edenler,/en küçük bir küstahlıkta bulunanlar olmuşsa,/onları en büyük cezaya uğrata! Çünkü/bir Osmanlıyı ancak bir Osmanlı cezalandırılabilir"(s. 27). Bu gerçekten güçlü bir devletin, sorumluluğunu bilen sesidir.

Cem duygularının esiri olduğu için Gedik Ahmet Paşa'nın kendisine olan sevgisine güvenir. Halbuki Paşa, "devleti" daha çok sevmekte ve "devleti tehdit edenleriyse, sevse, saysa dahi" kahreylemekten çekinmez. Bu gerçek Cem'in yeniden hayal kırıklığına uğramasıdır, ancak olgunlaşmasının da bir merhalesidir. O, iktidarı elinden kaçırdıktan sonra devlet adamlığının ne olduğunu öğrenmiştir.

Bayazıt ordusunu toplayıp Batıya savaş açmaktansa, Cem Sultan'ı elinde tutana para verir. Bu para ordunun yıllık masrafının yarısıdır ama savaştan daha ucuza gelir. Batı hükümdarları para uğruna birbirlerine düşerler: "Bunca büyük parayı ele geçirmek istemeyecek/bir tek hükümdar yoktur bütün Batı'da;/beni Avrupa'ya hapsediyor ağabeyim" (s. 35).

İktidar sorumluluktur ve birçok sıkıntıyla uğraşmayı da gerektirir. Bayazıt Cem'in neden bu sorumluluğu istediğini de sorar kendi kendine: ".../bunca parayı Frenklere kaptırmak ağırıma gidiyor./Kardeşimeyse imreniyorum bazan/Yeniçerilerin huysuzluklarını düşünmesi gerekmiyor,/sınırlarda durum nicedir, geliri giderden çok mu az mı/umurunda değil, bense padişah oldum sözde,/bütün hanedanın, bütün ülkenin sorunları/benden çözüm bekler, dünyanın yükü benim omzumda;/üstüne üstlük, Cem'i de her zaman düşünmek zorundayım./Bu gafil, padişahlığı neden ister bu kadar" (s. 42).

Bayazıt'ın sıkıntısı babasının kendisini Cem kadar sevmediğini bilmekten kaynaklanır. Büyük Fatih iki kardeşi ayırmış, hep Cem'i tercih ettiğini hissettirmiştir. Bayazıt Cem'i hemen ortadan kaldırmaktan çekinir, sanki babasını kıracaktır: "Cem'i ortadan kaldırırsam,/sanki buyruğuna karşı gelmiş olacağım pederimin,/dünyayı titreten adamın, tövbe yarabbi!" (s. 42).

Burada Oflazoğlu'nun eserini yazarken, birçok efsane ve söylentiyi de tarihî bilgilere eklediği görülür. Böylece kişilerin psikolojileri daha iyi çizilir.

İkinci perdeden itibaren Cem, sultanlığa adım adım yaklaşır. Önce Papa'nın önünde eğilmez: "Benim burda eğilmem babamın, atalarımın,/ulusumun, bütün İslâm'ın eğilmesi olur" (s. 68).

Mısır elçisinin ayaklarına kapanması ise onu uyarır. Fatih'in oğlu olduğunu ve Avrupa'nın silahı olmayacağını hatırlamıştır. Artık kendisini tahta lâyık görmez:

"Kardeşim tahtı bana bırakacağını bildirse dahi/artık dönemem ülkeme Papa hazretleri; bundan böyle/halkımın karşısına hangi yüzle çıkarım?" (s. 69).

İkinci bölümde Cem, ölümle eşanlamlı olan "umutsuz yaşama sanatını öğrenme" amacındadır.

Cem Sultan sadece iki kardeşin değil, Fransa kralı, Papa, Mısır ve Türk beylerinin de iktidar mücadelesidir. Papa Hıristiyanları bir araya toplama gücünün azalmasından şikâyetçidir: "Şimdiyse, herkes ve her toplum/kendi çıkarları için davranıyor ancak" (s. 84).

Cem artık kardeşinin tahtı kendisinden daha iyi doldurduğuna inanır. "Osmanlı tahtı kaybedilmiş değil efendim,/O tahtı kardeşim tam bir yetkiyle doldurmakta/Bunu ben anlamış bulunuyorum, siz dahi/bir an önce anlarsınız iyi olur sizin için./Hoş bunda geç kalırsanız,/yakında kendisi anlatır size kardeşim" (s. 85).

Artık dünyayı tanımış olan Cem, Avrupa'nın kendisini Osmanlıya karşı kullandırmamaya kararlıdır. Ölümü de bu yüzden olur. Avrupa'daki güçlerin çatışması, Bayazıt'a yaranma arzusu, Cem'in Osmanlı düşmanlığına alet olmak istememesiyle birleşir ve zehirli şerbeti, sultanlığının isbatı olarak bir zafer kadehi gibi kaldırır ve içer.

Elbetteki kardeşin kardeşi öldürmesi insanı rahatsız eder, fakat devlet duyguların dışındadır. Fransa'nın genç ve atak kralının başarısı ve Cem'i elinde bulundurma ihtimali Osmanlı için tehlikeli olacaktır. Sadrazam düzenin kuralını hatırlatır, Bayazıt'a: "Bir yanda kardeş bir yanda devlet olduğunda/hangisinin gerektiğini pek açık/pek kesin bir dille belirtmiş şanlı pederiniz/Düzen uğruna kardeş değil, oğul dahi.." (s. 100).

Daha sonra devletin çıkarlarını ön planda tutamayan ve yasaları uygulayamayanların akıbeti de öteki oyunlarda işlenmiştir. Genç Osman'ın kendisine sadakatle bağlı kardeşini öldürtmesi geleneğe uysa da insanın içini ürpertir. Eserin gerçeği okuyucuya şu soruyu sordurur: Genç Osman'ı acaba kardeşinin ahı mı tuttu?

III. Selim iktidarı kullanmasını bilemeyen, mizacına uymayan mecburiyetleri karşılamaya çalışan bir sanatçıdır. Fatih ve Kanuni muktedir hükümdarlardır, ama yalnızdırlar. Kanuni yalnızlığını biraz da kendi hazırlamış, varlığının tanıklığını muhteşem bir âbideye emanet etmiştir. Sinan bir sanatçı olarak kendi iktidar alanının üstün eserini yaratırken, Kanuni'yi bekletmeyi göze almıştır. Konularını Osmanlı padişahlarından alan bu eserlerin hepsinde iktidarın farklı açılardan işlendiği görülür. İktidar boşluğunun yol açtığı bir kargaşa anlatılır. Fakat burada özetlediğim gibi, kimse bu sözleri söylemez. Eserin bütününden bu anlamlar çıkarılır.

Eserleri tek tek inceleyecek olursak iktidar tutkusunun olumlu ve olumsuz yönleriyle bu eserlerde tezâhür ettiğini görürüz.

Bizans Düştü-Fatih'te Fatih için ülkesini bütünleştirmek amacıyla İstanbul'un alınması onun iktidarını, gücünü kesinleştirecektir.Bu bir tutku olarak yaşar. İstanbul'un alınması sırasında bu yalnız hükümdar, tarihe geçen meşhur cümlesini söyler. "Eğer sırrımı sakalımın bir teli bilse, onu koparır atarım". Şu halde Fatih ile IV. Murat, Genç Osman, Deli İbrahim veya III. Selim yalnızlıkları ile birdirler. Fatih ile IV. Murat güçlerini engelleri yok edecek cesur eylemlere girişmelerinden alırlar. Genç Osman, çok tecrübesizdir ve tamamen bozulmuş bir düzende, güyâ hükümdardır. Onun talihsizliği ve hazin sonu IV. Murat'a yol göstermiştir. Deli İbrahim kendisini çılgınlığına teslim ederek çevresinden kendisine yardım edebilecekleri de uzaklaştırır. III. Selim sanat âleminde hiç de yalnız değildir, fakat devlet işlerinde karar vereceği zaman hem yalnızdır hem de sürekli yanıltılır. Bu yanılmalar onu yalnızlığa götürür. *Genç Osman* oyununun başındaki açıklamasında yazar "yaşamayı beceremeyen, ama büyük ölebilenler de vardır" der. Genç Osman ve Cem Sultan onlardandır. Bu açıklamaya III. Selim'i de ekleyebiliriz.

"Buyurmak, nefsini çıldırasıya duymak/yedi iklim dört bucağa duyurmaktır./Buyurmak, Zümrüdüanka'yı kendi dalına kondurmak/yüreği mutlak sofrasında doyurmaktır./Buyurmak, ölümlüler üstüne taht kurmak/dünyaya damganı vurmaktır!"(s. 21) diyen Kösem Sultan bu uğurda evlatlarını harcamaktan çekinmemiştir (s. 107).

Kösem Sultan oğulları IV. Murat ve Deli İbrahim'den sonra iktidarı elinde tutar. Yazar, ilk iki oyununda *(Deli İbrahim* ve *IV. Murat)* muhteris karakterini kuvvetle sezdirdiği Kösem Sultan'ı rakipsiz olarak iktidara talip olduğu sırada işlemiştir. Ancak *Kösem Sultan* oyununda o, tam anlamıyla iktidara talip olduğu sırada ele alınır. Yazarın "iktidar üçlemesi" diye nitelendirdiği bu 3 oyunun sonuncusu *Kösem Sultan*'dır. Yazar bunları tarihî sırayla yazmamış, bir eser diğerini yaratmıştır.

İktidar iyiyi yaparken kötünün müdahelesini engellemelidir. İyi idareci en azından kötü kadar kötülüğün dilini bilmelidir. Turhan Sultan iyinin galebesi için didinirken bunu belirtir: "Kötülüğün dilini, huyunu öğrenmeden/mümkün değil onu altetmek anlaşılan".

IV. Murat'ın iktidar tutkusu onu içten çökertir ve çevresine çok zarar verir. Halkı haydutlardan, zulümden kurtarmış kahraman, kendisi canavarlaşmıştır ve öylesine zor sahip olduğu iktidarını asla bırakmak niyetinde değildir.

Deli İbrahim cinsî gücünün sembolü olan çocuğunu öldürmeyerek kendi hayatını tehlikeye atar ve bu davranışı ile yazar onu yüceltir. Bu oyunda İbrahim'in iki iktidar arasında kalışını görürüz. İbrahim hükümdarlıkla oynamıştır, iktidarını sonsuza bırakmak için, kendi hayatıyla da oynar.

Bu hükümdarların yaşadıkları devirler de önemlidir. Yükseliş günlerinin taze liği ile çöküş günlerinin çürümüşlüğü ve bezginliği birbirinden çok farklıdır.

Kösem askerin başı ile sadrazamı bir arada tutmaya çalışır. Mütevazı görünür, geleneğine bağlı sözler eder ama devlet uğruna küçük torununun annesi alışana kadar eski saraya gitmeyecektir. Onun isteği "buyurmak"tır. Kendisini bu-

yurmak üzere dünyaya gelmiş sayar buyruk ise bir bedel karşılığıdır. Kösem her atamadan rüşvet alır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Oflazoğlu tarihî konuları, şahısları işlerken sadece tarihî belgelerden hareket etmez, onları yaşadıkları günün dışına çıkaran, bugüne ulaştıran sanat eserlerinde de arar.

Bir hükümdarın veya bir devrin şaşaasını sonraki nesillere anlatmak ancak hayale mal olmasıyla veya bir güzellik anıtıyla birleşmesiyle mümkündür. Sanatçılar bu bakımdan devri geleceğe taşıyanlardır. Oflazoğlu bütün eserlerinde bu noktaya işaret eder. Hattâ devre büyüklüğünü veren, o devri anlatan sanatçılardır der. Edebiyatımızın geleneklerini bilen Oflazoğlu, bu işareti de sanatçı atalarımızdan almıştır.

Tarihî eserleri dolayısıyla maruz kaldığı soruları cevaplandırırcasına yazdığı "Tarih ve Tiyatro"[14] adlı makalesinde Nefi'nin şu beytini zikreder:

"Haşre dek âb-ı hayat-ı sühan-ı Bâki'dir
Andırıp zinde kılan nâm-ı Süleyman Han'ı"

Bu beyitteki görüşe katıldığını da kendisini bütünüyle eylemine veren eylem adamının başarılarının "'kalıcı bir biçim içine" yerleştirilmemesi halinde kaybolacağını söyleyerek açıklar.

Fatih, Cem Sultan, I. Bayazıt, Kanuni, Genç Osman, III. Selim zaten kendileri şairdir. Devirlerinde büyük şairler yetişmiştir. Oyunlarında onların şiirlerini zikreden yazar, *Topkapı* adlı eserinde de bütün şair padişahları sonsuza kalan güzel şiirleriyle anar. Bunlardan bazılarını aynen kullanır, bazılarını da bugünün seyircisinin ilk duyuşta anlayacağı şekilde yeniden söyler. Bu, tiyatro sanatı bakımından yapılması gerekendir. Ancak, bu kültüre aşina olmayan seyirci, o şiirleri kolaylıkla Turan Oflazoğlu'na mal edebilir.*Sinan* oyununda söylediği gibi böylece eskiler, yeninin içinde yeni bir hayata kavuşurlar.

Sahnede doğrudan doğruya bütün şairlerin yer alması beklenemez. Ancak yazar Kanuni devrinin bütün şaşaasını verirken, Baki, Fuzuli üzerinde durur. *III. Selim*'de Şeyh Galip vardır. *IV. Murat*'ta Murat'ın eyleme geçmesindeki rolü ile görülen Nefi eserin önemli kişilerindendir. *Kösem Sultan*'da şair Bahayi yer alır[15].

Topkapı'da ise, sarayın sâkinleri şair oldukları gibi, şairleri de desteklerler. Bu bakımdan Topkapı sadece günümüze ulaşmış eşyayı içinde barındıran müze olmaktan çıkar; şiirimizin de müzesi olur.

Kanuni'nin devri de o devrin büyük sanatçılarıyla sonraki nesillere sesini duyurmuş, güzelliği, haşmeti maddeye dönüştüren sanat eseri, sonsuzluk kervanına o devri aktarmıştır. Mimar Sinan'ın Kanuni devrinde yaşaması ve tıpkı hükümdarı gibi sürdüğü uzun ömür birbirinden güzel eserlerin yapılmasını sağlamış, sonra da o haşmetli günleri hatırlatmaya devam etmiştir.

---

[14] "Tarih ve Tiyatro", *Türk Dili*, 397, Ocak 1985, s. 1-4.

[15] "İ. Enginün, Turan Oflazoğlu ve Divan Şiiri", *Mehmet Kaplan İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 75, Ankara 1988, s. 75-86, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* 2 b, Dergâh yayınları 1991, s. 368-379.

Bu sanatların birbirleriyle münasebeti vardı. Sanatkârlar asırlar ötesinden birbirleriyle konuşurlar ve gelenekleri oluştururlar.

Oflazoğlu Kanuni'nin adını ebediyen yaşatacak olan Süleymaniye'nin yapılışını *Sinan* oyununda mihver almıştır. Eserin uzun süren inşaatı sırasında ortaya çıkan birçok olay da işlenmiştir. Okuyucu bu muhteşem sanat eserinin içine giren bütün öteki güzel sanatları -hat, camcılık, oymacılık- da inşaatın devamı süresince tanır. Bu sanatların ardındaki bilgiyi sezer. Bir medeniyetin nasıl bir bütünlük taşıdığını bu mabedin taş taş yükselişi ile görür gibi olur.

Oflazoğlu eserlerinde Divan edebiyatımızın yanı sıra Halk edebiyatından da bol bol yararlanır[16]. Onlara eserinin içinde yeni işlevler yükler. Hükümdarlar adlarını sanat eserleri veya devirlerinde yetişen sanatçılar vasıtasıyla sonsuzluğa emanet ederler. Kötülükle mücadele edecek gücü olmayan Selim adını karanlıktan kurtaracak Şeyh Galip, İsmail Dede Efendi, Sadullah Ağa gibi sanatçıların kendi devrinde yetişmelerinden mutludur. Kaldı ki kendisi de şair ve bestekârdır. *Genç Osman* oyununda eseri çevreleyen Yunus, *Kösem Sultan*'da, *Deli İbrahim*'de sesini duyurur.

Sokrates Savunuyor'da[17] "Ancak oynayabildiğimiz şeyi kavrarız/kafayla, yürekle. Her şeyi oynayabilmek isterdim:/ağaçları, kuşları, çiçekleri hep;/görünen görünmeyen bütün yıldızları,/ayı, güneşi, insanları...oynamak isterdim tanrıları hep!/Ancak oynarken gerçekten var oluruz biz;/oynayan hem kendisidir hem başkası da ondan,/hem kendisi hem başkası olan/gerçekten vardır da ondan" (s. 78) diyen Oflazoğlu, eserlerine bazı durumların parodisi sayılabilecek sahneler eklemiş ve bunları ya eserinin temel kişileri (Deli İbrahim, IV. Murat gibi) veya ortaoyuncu ve meddahlar dile getirmiştir.

Bu tragedyalar ölümleriyle ölümsüzlüğün kapısını açanları anlatır. Sokrates "Ölümüm en uyanık bekçisi olacak gerçeğimin." (s. 76) derken öteki kahramanların da durumlarını yansıtır.

Slogan tiyatrosuna karşı olan Turan Oflazoğlu, "tiyatronun malzemesini nereden alırsa alsın hayatı anlattığını ve bundan dolayı tarihî oyunların da güncel olduğunu söyler" bütün sanatları zaman zaman içerdiği için tiyatro hayatın bütün sorunlarına açık olmalı, hayatı her açıdan işlemelidir. Tiyatronun şaheserlerinin büyük çoğunluğu siyasal olaylar üzerine kurulmuştur. *Hamlet*'i ve benzeri oyunları, *Kral Lear*'i düşününüz bunlar siyasal olayların da kendileridirler. Ancak siyasal olayları 'tiyatro açısından işlemek' başkadır, siyasal olayları 'bir siyasetçi gibi işlemek' başkadır. Bizde tiyatro bir ara adeta 'siyaset meydanı' haline gelmişti. Verilen örneklere benzemeyen tiyatrolar mahkûm edilmiş bunlara çağ dışı tiyatrolar denilmişti. Ve mahkûm edilenler arasında tiyatronun bütün parlak geçmişi vardı. Tiyatro ile ilgili olanlar bu örnekleri acı ile hatırlayacaklardır. Bu durum ise tiyatroya hiç bir şey getirmemiş, tam tersine tiyatro bir militanlar topluluğu haline gelmiş, özel bir seyirci topluluğu yetiştirmişti. Bu, "güdümlenmiş" seyirci idi. İşitmeye alıştığı sloganları oyunda görmediği vakit oyuna bir kör, bir sağır gibi bakıyordu ve ancak işitmeye alıştığı sloganları duyduğu zaman tepkide

---

[16] İ. Enginün, "Turan Oflazoğlu ve Türk Halk Kültürü", *Mehmet Kaplan'a Armağan*, Dergâh Yayınları, Mart 1984, s. 101-116. *Yeni Türk EdebiyatıAraştırmaları*, s. 352-356.

[17] *Sokrates Savunuyor*, tragedya 2 perde, Varlık Yayınları 1971.

bulunuyordu. Bu tür tiyatro seyirciyi yozlaştırmış onu 'insan olmaktan" çıkarmıştı. İnsanoğluna yapılacak en büyük kötülüklerden birisi ise insanoğlunu "bir örnek varlıklar" haline getirmek, yani makinalaştırmaktır"[18].

Tarihi bilmek günümüzü anlamak ve yarınımızı hazırlamak bakımından çok önemlidir. Sonsuzun içinde bir faninin hayatı ile sınırlandırılamayan millet hayatını tarih bize tanıtır, sanat ise fert ile toplumu daha derinden sezdirir. Tarihî kahramanlar ile günümüzdekiler arasında insan olmak, ortak tutku ve davranışlara sahip olmak arasında bir fark yoktur. Büyük sanat eserleri insanı hem kendi mazisine hem de insan gerçeğine götürür. Kendi kendimizle hesaplaşma, geçmişimize ve geleceğimize borcumuzu hatırlama biraz da bu eserler sayesinde olur. Bunun için de her milletin tarihi, sanatçıları tarafından işlenir. Halide Edib bir eserinde kahramanına milletini tanıması için Karagöz'ü, bir diğerine Battal Gazi'yi okumasını tavsiye ederken, ilk makalelerinden birinde de tarihimizi Shakespeare'in yaptığı gibi sahneye getirecek sanatçıyı özler[19]. Bu sanatçının Turan Oflazoğlu olduğunu söylemek hatalı olmaz.

[18] "Tiyatronun meseleleri" (Açık oturum. Yöneten Taylan Sorgun. Katılanlar. Yıldız Kenter, Tarık Buğra, Turan Oflazoğlu), *Tercüman*, 30 Ocak 1982.

[19] "Bizde tiyatro yazanlar arasında bir Türk Shakespeare çıkar mı, çıkamaz mı?" şimdilik tahmin edemem; fakat her milletin sahne-i temaşasını tedkik ve mütalaa etseler bile yine tiyatro-nüvislere, kavmî veyahut şahsî istidadlarını, başka tiyatroların zincir-i kavaidinden hür bir surette tecelli ettirmelerini tavsiye ederim." (*Resimli Kitap*, nr. 7. Nisan 1325, s. 699).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KIRMIZI PANCARIN ŞİFALI ETKİLERİ ÜZERİNE ÖN ARAŞTIRMA

Mine ENGİNÜN* -Ayşe OGAN**

Bilimsel her türlü araştırma ve çabayı çoşkuyla destekleyen
Kurucu Dekanımız Merhum Rektör Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ'ın
aziz hatırasına ithaf edilmiştir.

SUMMARY

The presence of vitamin B_{12} and folic acid relatively in high concentrations in beet juice (*Beta vulgaris* L. Subsp. *vulgaris rubra*; *B. vulgaris var conditiva*; *B. vulgaris var esculenta*) was established by radioimmunoassay and the hematopoietic effect of the beet juice was demonstrated on a cancer patient, following total hysterectomy and chemotherapy, and a healthy yet anaemic subject.

The literature on table beet, vitamin B_{12} and folic acid were reviewed (62 refs). with respect to their medical importance and utilization.

Son yıllarda organik kimya ve biyokimyadaki analitik yöntemlerin gelişmesi ile, öncelikle şifalı bitkiler ve gıda olarak tüketilen bitkilerden başlanarak, bitkilerin kimyasal bileşenlerinin tanımlanması ve saflaştırılması, kimyacıların biyologların (özellikle bitki sistematikçilerinin), eczacı, veteriner ve doktorların ilgi odağını oluşturmuştur. Özellikle şifalı bitkilerle tedavi yöntemlerine modern tıpçıların eskisine oranla daha esnek yaklaşımlarıyla bu alandaki çalışmalar çığ gibi büyümektedir.

Memleketimizde turşu olarak tüketimi yaygın olan kırmızı pancara (*Beta vulgaris* L. Subsp. *vulgaris rubra*, *B. vulgaris var conditiva*, *B. vulgaris var esculanta*) ilgi içeriği itibariyle şifalı olduğundan dünyada gün geçtikçe artmaktadır. Nitekim Avrupa ve Amerika'da eskiden sadece sebze olarak tüketilen pancarın suyu şimdi diğer sebze ve meyva suları gibi bakkal ve supermarket raflarında yer almaktadır. Ayrıca kırmızı pancarın toz haline getirilmiş kök ve yaprakları tabletler halinede ("On-Beet, Beet Powder Supplement", Jensen's Nutritional and Health Products; "European Beet Root " Nature's Way Products Inc.) bitkisel ilaç satan dükkanlarda bulunmaktadır.

Kırmızı pancar üzerinde önceleri yapılan araştırmalar, pancara tipik kırmızı rengini veren betasiyaninlerin gıda, farmasötikler, kozmatikler ve diğer yenilebilen ürünlerin boyanılmasında kullanılabileceğini gösterdiğinden, bu kırmızı pigmenti yüksek oranda elde etmek için yöntemler geliştirilmiştir[1-5]

---

* Prof. Dr. ve Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü.
** Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü.

Kültür pancarının pigmentlerini oluşturan kırmızı-mor betasiyaninler ve sarı renkli betaksantinlerin ayrılma ve tanımlama yöntemleri ve ayırmada pH bağımlılığı araştırılmış ve çalışılan oniki kültür pancarında da aynı pigmentlerin varlığı bulunmuştur. Bütün kültürlerde prebetanin (izoprebetanin) betanin, izobetanin, vulgaksantin I ve II ve çok düşük konsantrasyonlarda tanımlanmamış üç betaksantin bulunmuştur. Bütün kültürlerde bulunan pigmentlerin yüzde doksan beşinden fazlasını betanin-izobetanin ve vulgaksantin I 'in oluşturduğu görülmüştür[6,7].

Şeker pancarı ile aynı aileden olan kırmızı pancarın da şeker içeriğinin yüksek olması beklendiğinden kırmızı pancarın karbohidrat içeriği üzerinde araştırmalar yapılmıştır. Redükleyici şeker içeriğinin % 0,2 - 0,38 arasında olduğu bulunmuştur[8]. Sıkılmış kırmızı pancar suyunda serbest invertaz aktivitesi varken bağlı invertaz aktivitesinin posada kaldığı, serbest invertazın pancar suyunda bulunan sükrozdan L-ketoz ve daha düşük Rf değerli bir şeker oluşturduğu görülmüştür[9]. Halka halka kesilip çeşme suyu ile yıkanan şeker pancarında da kırmızı pancarda da bulunan sükrozun zamanla bağlı invertaz enzimi tarafından glukoz ve fruktoza dönüştürülmekte olduğu gösterilmiştir[10]. Hem şeker pancarında hem de kırmızı pancarda pH 4,5 cıvarında etkinlik gösteren moleküler ağırlıkları 18, 000-23, 000 arasında olan ısıdan etkilenen invertaz aktivitesini inhibe eden proteinler bulunmuştur[11].Bu inhibitörlerin varlığı özellikle şeker pancarında bulunan şekerin prosesi esnasında sükroz kaybını minimuma indirecek şartların teminini sağlamakta önemlidir.

Kırmızı pancarda bulunan amino asitler[12-14] kağıt kromatografisiyle tesbit edilmiştir. Pancarda yüksek oranda biotin[15], hayvan yemi olarak kullanılan kabuklarındaysa yüksek oranda hatta zehirleyici etki gösterecek derecede okzalik asit ve okzalat bulunmuştur[16]. Pancardan ekstre edilen bazik proteinlerin (histonların) toksisite göstermeden, antitümör aktivitesi gösterirken L-arginini fazla olan diğer proteinlerin tümör oluşumunu sitimüle ettikleri ileriye sürülmüştür[17].

Bizim kırmızı pancara ilgimiz uterus ve yumurtalıkları adenokarsinom teşhisi ile alınan ve kanserin periton duvarına atlamış olduğu bir vakada total histerektomi ve limfonodektomi yi takiben Almanya'da Heidelberg Üniversitesi, Karlsruhe şehir hastanesinde Karboplatin/epirubicin ile (1 nci günde 300 mg/qm KOkarboplatin 25 mg/qm KO epirubicin, sekizinci ve 15 nci günlerde epirubicin) dört siklus kemoterapi sonunda sürekli hormon tedavisi (medroksiprogesteron-Asetat 300 mg /günde) uygulanmaya başlıyan 48 yaşındaki hastaya bir doktorun günde 1 bardak taze pancar suyu içmesini tavsiyesiyle başladı. Hastanın pancar suyu içmeden evvelki kan tablosu, 3100 lökosit, 10,7 g % hemoglobin ve 1,520,000 trombositken, bir ay sonra, hergün bir bardak pancar suyu içtikten sonra, kan tahlili yaptırılmış ve % 41 hematokrit, 15,2 g% hemoglobin ve 3500 lökosit olduğu görülmüştür.

Her ne kadar bitkilerin korrinoid içermedikleri, dolayısıyla vitamin B_{12} (siyanokobalamin) veya benzer bileşiklerin bağırsak bakterilerince sentezlendiği; geçici olarak gastroentestinal boruda saklandığı[18] ancak sürekli depolanma yerinin karaciğer olduğu; ve biyolojik yarı ömrünün[19] *in vivo* da takriben bir yıl ol-

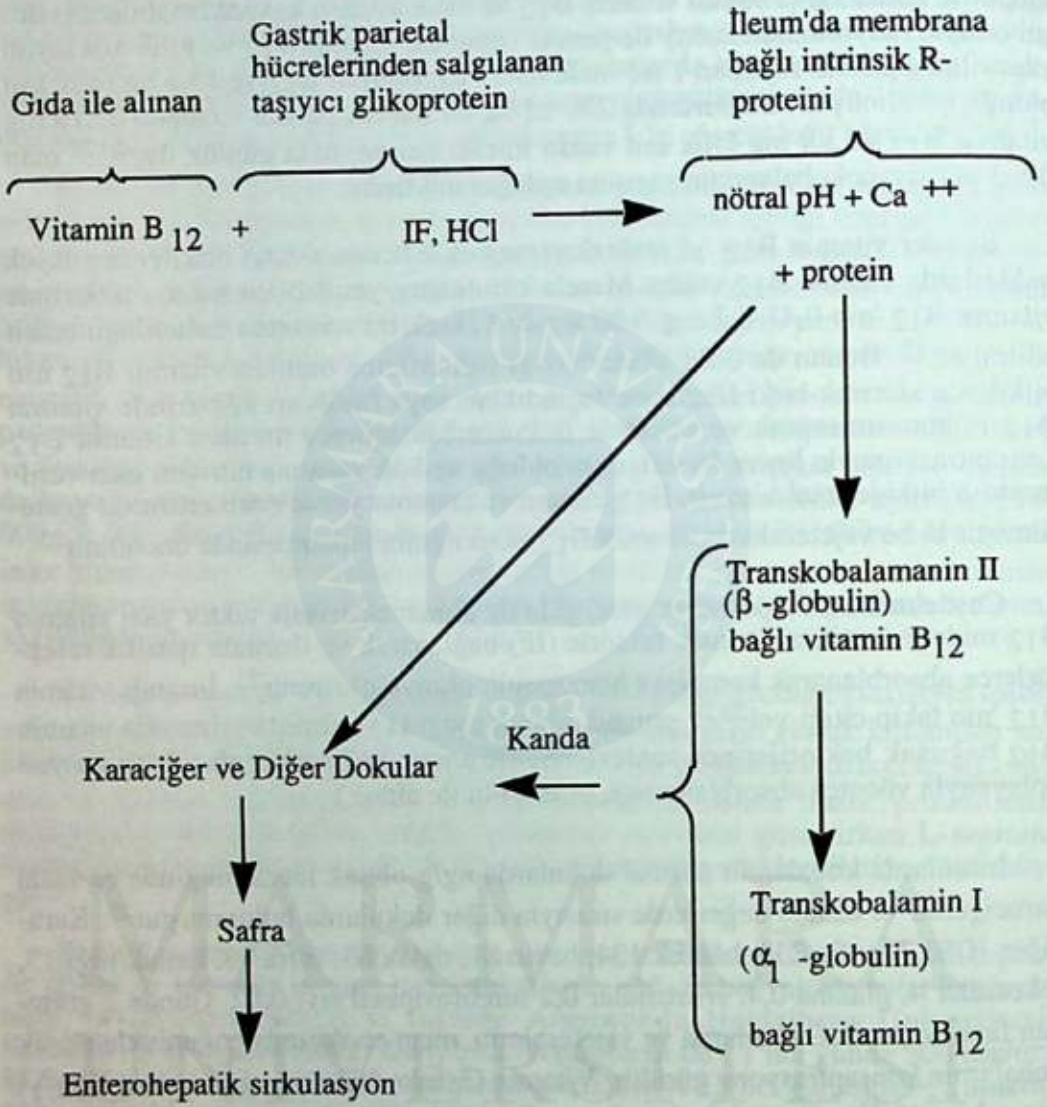
duğu; aquo- hidrokso-, metil-siyanokobalamin ve 5'-deoksiadenosil kobalamin (Koenzim B_{12}) nin birbirlerine dönüşebildikleri bilinmekteyse de, pancarın hemopoitik etkisi varsa bunun vitamin B_{12} ve folik asitden kaynaklanabileceği düşüncesiyle radyoimmünoassay ile pancar suyunda vitamin B_{12} ve folik asit tayini yaptırılmış, pancar suyunun 1 ml sinde 0,877 ng vitamin B_{12} ve 15,6 ng folik asit olduğu görülmüştür. Bu durumda 250 ml lik bir bardak pancar suyunda 0,219 mg vitamin B_{12} ve 3,9 mg folik asit vardır ki takriben insanda günlük doz[20,21] olan 0,5-3 mg siyanokobalaminin yarısına eşdeğer miktardır.

Bitkiler vitamin B_{12} 'yi sentezleyememekle beraber, bazı bitkilerde yüksek miktarlarda vitamin B_{12} vardır. Mesela kurutumuş, yenilebilen mantar türlerinde vitamin B_{12} 'nin 0,41-8,3 mg /100 g gibi yüksek bir miktarda bulunduğu tesbit edilmiştir[22]. Bunun da bitki köklerindeki bakterilerce üretilen vitamin B_{12} nin bitkilerce alınarak bitki filizlerine taşındıkları soya fasülyesi köklerinde vitamin B_{12} miktarının toprak ve köklerde bulunan bakterilerce üretilen vitamin B_{12} konsantrasyonuyla lineer fonksiyonlu olduğu ve kök vasatına nitrojen gazı verilmesinin bitkide total vitamin B_{12} alınma ve taşınma yüzdelerini arttırdığı gösterilmiştir ki bu vejeternlerde vitamin B_{12} eksikliğinin önlenmesinde önemlidir[23].

Castle'ın klasik hipotezine göre, gıda ile alınan ekstrinsik faktör yani vitamin B_{12} midede üretilen intrinsik faktörle (IF) bağlanarak ve ileumda spesifik reseptörlerce absorblanarak kompleks hemopoitik olguyu oluşturur[21]. İnsanda vitamin B_{12} 'nin takip ettiği yol[20,24] şematik olarak aşağıda verilmiştir. (İnsanda vitamin B_{12} bağırsak bakterilerince sentezlenebilir ancak bağırsakta absorblanma yeri dolayısıyla vücutça absorblanamaz, gıda yolu ile alınır.)

İnsanlarda kobalamin normal dokularda ng/g olarak incelendiğinde en fazla karaciğerde ve azalan değerlerde sırasıyla diğer dokularda bulunmuştur[25]. Karaciğer 1050, hipofiz 230, böbrek 134, beyin 81, dalak 63, safra 18, kemik iliği 13, lökosidler 4, plazma 0,4, eritrosidler 0,2 serebrosipinal sıvı 0,02. Günde 2 gramdan fazla vitamin C alanlarda ve vejeternlerin vücut sıvılarında çoğunlukla düşük kobalamin konsantrasyonu görülür. Vitamin C (askorbik asit) nin vitamin B_{12} 'yi degrade ettiği[26] ve bunu vitamin B_{12} 'nin kobalt nükleusunun vitamin C'nin bir karbonuyla bağlanarak kobalt askorbat[27] oluşturmak süretiyle gerçekleştiği ileri sürülmüştür. İnsan serumunda düşük konsantrasyon[25] hamilelikten kaynaklanan malabsorpsiyon, demir eksikliği, primer folat eksikliği, mide ülserleri, ince bağırsakta mukoza atrofisi, kanser (özellikle multiple myeloma), aplastik anemi, kalıtımsal olarak IF ve transkobalamin I eksikliği, oral kontraseptifler ve bağırsakta absorplama bozukluklarından kaynaklanır. Vitamin B_{12} eksikliği idrarla metilmalonatın atılmasıyla belirlenir zira süksinil KoA'ya dönüşümde bozukluk vardır. Serumda 200 ng siyanokobalamin /1 (148 pmol/l) den az bulunması halinde patolojik durumun neden kaynaklandığı araştırılmalıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

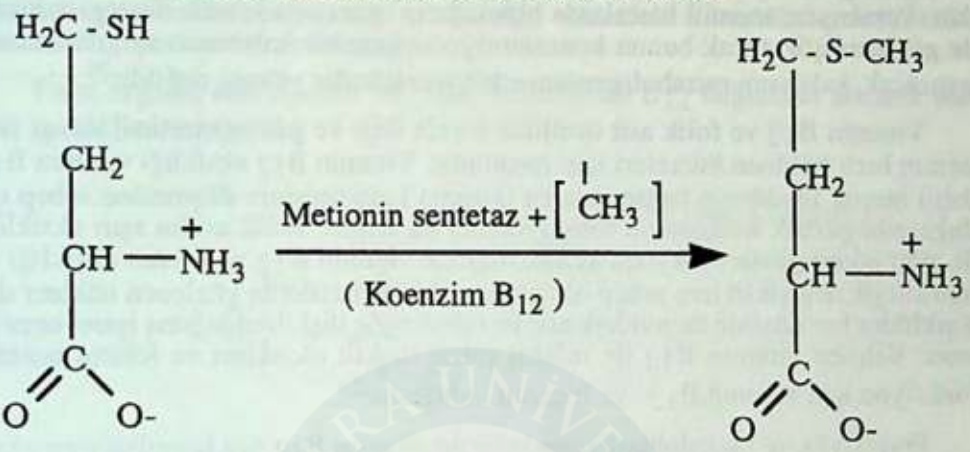

Metilkorrinoidin ara ürün olduğu reaksiyonların folik aside (tetrahidrofolat şeklinde) ihtiyaç gösterdikleri bulunmuştur[24].

Gelişmiş insan ve hayvanlarda Koenzim B_{12} bağımlı rearranjman gerektiren yegane reaksiyon metilmalonil KoA dır. Dallanmış yağ asidleri ve amino asidlerden kaynaklanan propionil KoA nın sitrik asit siklusuyla metabolizasyonuna imkan verir.

Biyokimyasal olarak vitamin B_{12} iki reaksiyonda kofaktördür:

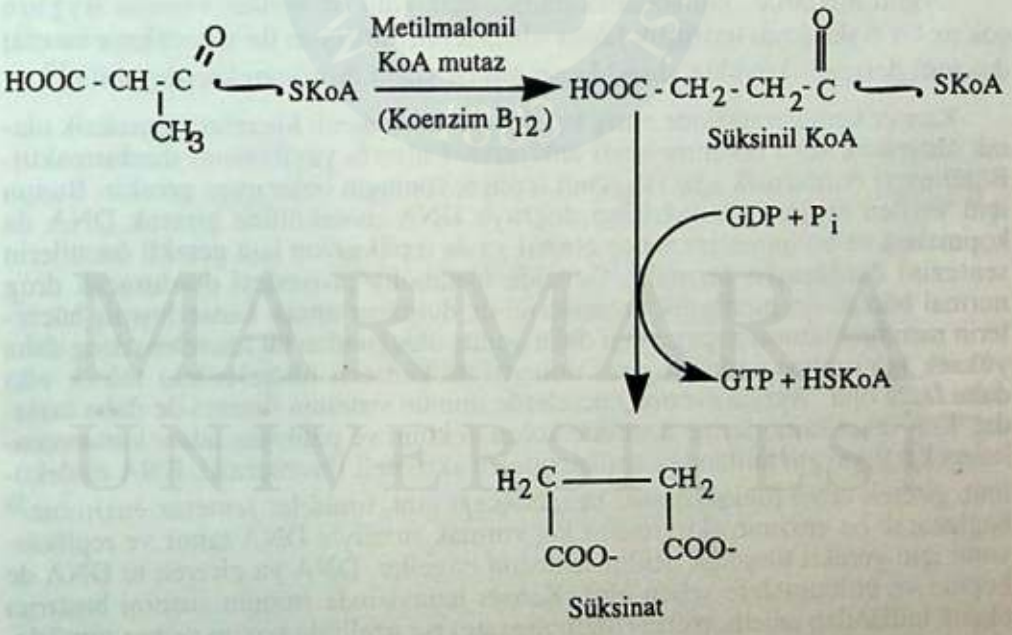
1. Metionin sentetaz ile homosisteinden metionin sentezi

Homosistein

Metionin

2. Metilmalonil- KoA mutaz ile metilmalonik asitden süksinik asidin oluşumu

Metionin metil vericisi olarak önemli bir kaynaktır ve tek karbon unitesi folat koenzimiyle oksidasyonla aktif format oluşturur[28]. Format oluşumundaki eksiklik özellikle timidin sentezi için gerekli deoksiuridinin metilasyonunu bozar ki buda insanda megaloblastik anemiye sebep olur. Pernisiyöz anemi (idiopatik anemi) de de vitamin B_{12} eksikliği görülür ki bu eksiklik vitamin B_{12} absorpsiyonundaki bozukluktan kaynaklanır[28]: ya normal fonksiyonlu IF eksikliğinden, ya da

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ileumdan plazmaya kadar transport mekanizmasındaki resesif kalıtımsal hatalardan. Pernisiyöz anemili hastalarda hipokalsemi yanı sıra kronik hipergastrinami de gözlenmiştir ancak bunun konsantrasyonu genelde kalsitonin salgılanmasını arttıracak, kalsiyum metabolizmasını etkiliyecek kadar yüksek değildir[29].

Vitamin B_{12} ve folik asit özellikle kemik iliği ve gastrointestinal duvar zarlarının hızlı bölünen hücreleri için önemlidir. Vitamin B_{12} eksikliği vitamin B_{12} dahil birçok maddenin bağırsaklarca taşınma kapasitesinin düşmesine sebep olduğu gibi gastrik mukozanın fonksiyonunu da azaltır. Folik asidin aşırı eksikliği de aynı etkiyi gösterir. Ayrıca kemik iliğinde vitamin B_{12} ve folatın eksikliği eş morfolojik değişikliklere sebep olmaktadır. Megablastlarda gözlenen nükleer değişiklikler her ikisinin de nükleik asit metaboliziyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Bilinen vitamin B_{12} ile folatın yakın ilişkili oldukları ve folatın normal fonksiyon için vitamin B_{12} 'ye bağımlı olduğudur[29].

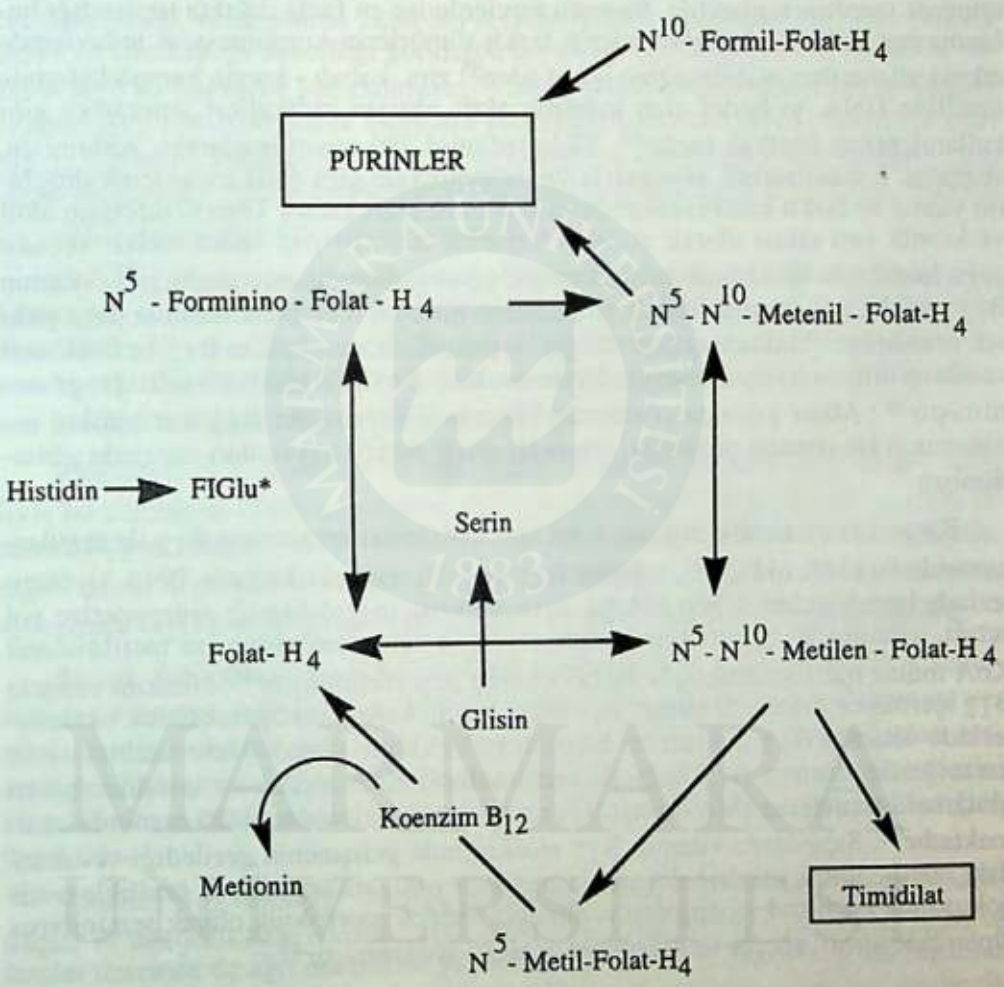
Pernisiyöz ve megaloblastik anemilerde vitamin B_{12} nin hayatboyu enjeksiyonla verilmesi gerekir. Çok yüksek dozda verilmeleri halinde kandaki bağlayıcı ve taşıyıcı proteinler çabucak doymuş hale geçtiğinden vitamin fazlası idrarla atılır ki bu da Schilling Test'inin temelini hazırlar[29], ve doz ayarlamasında büyük bir yardımcıdır.

Uygun miktarlar kullanılacak olursa, ağız yolu ile verilen vitamin B_{12}'nin çok az bir fraksiyonu intirinsik faktör olmasa bile difüzyon ile absorblanır ve oral doz kafi derecede büyükse absorblanan miktar vücut ihtiyacını karşılayabilir[30].

Kanser kemoterapisinde amaç tercihli olarak kanserli hücreleri sitotoksik olarak öldürmek veya bölünmelerini önleyerek kanserin yayılmasını durdurmaktır. Bölünmeyi durdurmak için DNA'nın replikasyonunun önlenmesi gerekir. Bunun için verilen drogun ya doğrudan doğruya DNA molekülüne girerek DNA da kopmalara ve bölünmelere sebep olması ya da replikasyon için gerekli öncüllerin sentezini durdurması lazımdır. Genelde metabolik prosesleri durduracak drog normal hücrelerin metabolik proseslerini de durdurur ancak kanserleşmiş hücrelerin membranlarının geçirgenliği daha artmış olduğundan bu hücrelere drog daha yüksek konsantrasyonlarda girer dolayısıyla kanserli hücrelerdeki toksik etki daha fazla olur. Ayrıca normal hücrelerde immün sistemin direnci de daha fazladır. Katı insan tümörlerine özellikle kolon, rektum ve pankreas adenokarsinomalarına karşı yaygın kullanılan antikarsinojen aktiviteli fluorourasil, RNA molekülüne girerek onun fonksiyonunu bozabileceği gibi, timidilat sentetaz enzimine[31] bağlanarak bu enzimin aktivitesine ket vurmak süretiyle DNA tamir ve replikasyonu için gerekli timidilik asidin sentezini engeller. DNA ya girerek te DNA de kopma ve bölünmelere sebep olur. Kanser tedavisinde immün sistemi bastırıcı olarak kullanılan amethopterin (Methotrexate) ise özellikle boyun ve baş tümörlerine karşı kullanılır. Neoplastik hastalıklarda her iki antikarsinojen aktiviteli drogla tedaviyi takiben redüklenmiş folatın türevi olan leucovarin (N^5-formiltetrahidrofolat) uygun aralıklarla verildiğinde hücredeki folat bağımlı proseslerin inhibisyonuna sebep olmaktadır[32]. Fluorourasil metaboliti fluorodeoksiuridinmonofosfat (FdUMP) timidilat sentetaza zayıf olarak bağlanır, ancak hücre içi redüklenmiş folat kofaktörü (Koenzim F), N^5,N^{10}-metilentetrafolat, varsa FdUMP-timidilat sentetaz kompleksine bağlanarak çok kararlı üçlü bir kompleks

oluşturarak, uzun süreli etkin bir timidilat sentetaz inhibisyonuna yol açar[31]. Methotrexate ise folat antigonisti olduğundan ortamdaki folatı tüketerek timidilat sentezini ve purin sentezini engeller.

Folat bağımlı reaksiyonlar ile folat ve Koenzim B_{12} bağlantısı şematik olarak aşağıda verilmiştir[33].

* FIGlu = Formiminoglutamat

Vitamin B_{12}' nin bağırsaklarda emilmesindeki bozukluk Koenzim B_{12} eksikliği ile sonuçlanacağından metionin sentezindeki bu düşme N^5 - metil- Folat H_4 'tan Folat-H_4 'nin rejenerasyonunu engeller. Kemik iliğinde vitamin B_{12} eksikliğinin etkisi değişmiş folat-H_4 metabolizması ve dolayısıyla nükleik asitlerle ilgili olarak görülür[34].

Literatürde, vitamin B_{12}'nin de kanser tedavisinde folik asid gibi etkin olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Nitekim vitamin C 'nin bir karbonuna vitamin B_{12}' nin kobalt nükleusunun bağlanmasıyla oluşan kobalt askorbatın *in vitro* olarak Ehrlich karsinomda ve lösemili farelerde mitozu inhibe ettikleri ama normal hücrelerin mitozunu engellemedikleri gösterilmiştir[23]. Adenokarsinomalı farelere ^{57}Co-işaretli siyanokobalamin verildiğinde işaretli maddenin farelerdeki tümörde tercihen toplandığı, lösemili farelerde ise en fazla dalakta toplandığı bulunmuştur ki bu da kobalaminlerin farklı tümörlerin kombinasyon tedavisinde etkin kullanımları olabileceğine işaret eder[35] zira, kobalt - korrin komplekslerinin özellikle DNA 'yı hedef alan katalitik aktif oksijen radikalleri jeneratörü gibi kullanılabilme özelliği vardır[36]. Siklofosfamid, hekzametilmelamin, adriamisin, sisplatin, 5-fluorourasil, mitomisin ve methotrexate gibi antikarsinojenik drogların yalnız ve farklı kombinasyonlarda kullanıldıkları kanser kemoterapisinin akut ve kronik yan etkisi olarak görülen bağırsak absorpsiyon bozuklukları sonucu çoğu hastalarda % 41 oranında vitamin B_{12} absorbsiyonunun azaldığı[37], vitamin B_{12} ve folik asit yetersizliğinde ışınlamanın nitrojen metabolizmasında daha yüksek oranda bozukluklara sebep olduğu ve yüksek dozda vitamin B_{12} ve folik asit verilmesinin, nitrojen metabolizmasındaki bozuklukları düzelttiği gösterilmiştir[38]. Mısır yağında çözünmüş vitamin E ile vitamin B_{12} 'nin birlikte verilmesinin ise immün prosesleri situmüle ettiği deney hayvanları üzerinde gösterilmiştir[39].

Karaciğer ve kemik iliğinde folat metabolizmasının vitamin B_{12} ile regülasyonunda farklılık olduğu[40], vitamin B_{12} ve folik asid eksikliğinin DNA biyosentezinde bozukluklara sebep olduğu, ayrıca etkisiz megaloblastik eritropoizize yol açtığı, vitamin B_{12} avitaminozunun nörolojik semptomlarının ise metilmalonil KoA mutaz metabolizmasıyla ilişkili olduğu ileri sürülmüştür[41]. Nitekim vitamin B_{12} içermiyen diyetle beslenen sıçanların beyin, kalb, karaciğer, böbrek ve testislerinde vitamin B_{12} miktarı en belirgin böbreklerde olmak üzere azalmakta ve karaciğerde vitamin B_{12} bağımlı metilmalonil KoA mutaz ve tetrahidropteril glutamatil transferaz (Met-sentetaz) enzimlerinin aktiviteleri 1/20 oranında azalmaktadır[42]. Sıçanlarda vitamin B_{12} eksikliğinde gelişmenin gerilediği ve idrardaki metilmalonik asitde belirgin bir artmanın yanı sıra organlarda özellikle testis dokusunda küçülme, ağırlığında azalmayla birlikte morfolojik olarak seminiferus tüplerinde atrofi, sperm ve spermatid aplazisi gözlenmiştir[43].

Gıdasal vitamin B_{12} eksikliğinde klinik olarak kanama eğilimi ile güvenilir bir korrelasyon kurulamamakla beraber, plazmada platelet agregasyon bozukluğu tespit edilmiştir[44]. Cenin beynine vitamin B_{12} girişi herhangi bir şekilde engellenecek olursa hücre bölünmesi ve sinir sisteminin gelişmesine ket vurulur[45]. Gelişme noksanlığı ve megaloblastik anemi ile sonuçlanan resesif kalıtımsal transkobalamin II eksikliği, prenatal olarak riskli ailelerde amniotik sıvıda vitamin B_{12} bağlanma kapasitesinin hamileliğin 15- 18 nci haftalarıyla 20 nci haftadaki tayinleriyle diagnoz edilebilir ve ceninin etkilenip etkilenmediği anlaşılır[46].

Vitamin B_{12} eksikliği sonucu görülen nörolojik bozukluklar, yaşlılarda görülen zihinsel bozukluklar ve Alzhiemer tipi unutkanlıkların ağız yolu ile verilen vitamin B_{12} ile düzeltilebildiği ve vitamin B_{12} verilmesinin sirkadien ritm değişikliğine (Işık-karanlık siklusunda ani değişme) uyumu arttırdığı[47,48] gösterilmiştir. Ayrıca vitamin B_{12} nin asetilkolin-yetersiz beyinde öğrenme potensiyalini arttırdığı ileri sürülmüştür[49]. Nitekim, vitamin B_{12} ve yumurta sarısı lesitinin kombine olarak verilmesinin sıçan beyin fonksiyonları, öğrenme kabiliyeti, hafıza kaybı ve unutkanlığı düzelttiği görülerek soya yağı içinde çözülmüş lesitin ve vitamin B_{12} ile kapsüller hazırlanmıştır[50]. Aynı şekilde antikolinesteraz nivalin ile vitamin B_{12} kombine olarak sıçanlara verildiğinde merkezi sinir sisteminin uyarıldığı, öğrenme kabiliyetinin arttığı ve hafızanın düzeldiği gözlenmiştir[51]. Vitamin B_{12} eksikliğinden kaynaklanan neutrofeni, manik depresif pisikoz, vitamin B_{12} verilmesiyle düzeltilebilir bulunmuştur[52].

Multiple sklerozun sık sık vitamin B_{12} eksikliğiyle birlikte görülmesi bu hastalarda vitamin B_{12} bağlanma ve/veya taşıma bozukluğunun olduğuna işaret etmektedir. Vitamin B_{12} eksikliğinin multiple sklerozu azdırdığı veya düzelmesini engellediği sanılmaktadır. Nitekim vitamin B_{12} nin miyelin sentez ve yapısını korumada önemli olduğu bilinmektedir[53].

Vitamin B_{12} yi sentezleyen bakterilere dışarıdan vitamin B_{12} ilavesi özellikle bu hücrelerin DNA sentezlerini hızlandırmaktadır[54]. N_2O ile anestezinin vitamin B_{12} yi inaktive ettiği ve kemik iliği hücrelerinde DNA sentezini engellediği[55] ancak dışarıdan vitamin B_{12} veya ufak dozda metionin verilmesinin DNA sentezinde N_2O anestezisinin oluşturduğu bu engeli kaldırdığı[56] gösterilmiştir.

Kemik iliği hücrelerinde DNA zincir uzamasının engellenmesi DNA sentezine ket vurmaktadır[57]. Vitamin B_{12} eksikliği olan hastalar ile methotrexate verilmiş farelerin kemik iliği hücrelerinin ortalama DNA zincir uzama hızları arasında bir fark görülmemiştir[58] ki bu da, vitamin B_{12} eksikliğinin DNA sentezini enaz immün sistem bastırıcısı olarak kullanılan methotrexate kadar etkilediğine işaret eder.

Vitamin B_{12} nin diğer önemli bir etkiside steroid içermiyen anti-inflamatör ilaçlar ve analjeziklerle etkileşiminde gözlenen faydadır[59]. Her ne kadar sıçan ve fareler üzerinde üç ağrı modeli ile yapılan çalışmalarda vitamin B_{12} nin aspirinle mukayesesi, vitamin B_{12} nin insanlarda klinik çalışmalarda gözlenen analjezik etkiyi göstermediği[60] bildirilmişse de bazı araştırıcılar günde 5 - 100 mg vitamin B_{12} nin parental olarak verilmesi halinde osteroartiritizli hastalarda analjezik ve antiinflamatör etki gösterdiğini iddia etmektedirler[61]. Vitamin B_{12} nin tek başına sıçanlara periferal veya merkezi olarak verilmesinin analjezik etkiyi ağrı tabanını yükseltmek süretiyle gösterdiği ve bu etkinin vücutta morfin reseptör ilişkili nöronlar üzerinden olabileceği ileri sürülmüştür[62].

Sonuç olarak, kırmızı pancarın şifalı etkisinin ağırlıklı olarak literatürde daha evvel tayini yapılmamış olan vitamin B_{12} ve folik asit içeriğinin yüksekliğinden ve muhtemelen bu vitaminleri bağlayıcı ve taşıyıcı proteinlerin varlığından kay-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

naklandığı, karbohidrat ve lipid mekanizması için gerekli enzim ve vitaminleri yüksek miktarlarda içermesinin de şifalı etkiyi arttırdığı sanılmaktadır.

Görünürde sağlıklı ancak kansızlık şikayeti olan bir elemanımızın hematokritinin bir aylık pancar suyu ve/veya taze rendelenmiş pancar salatası yemesi sonucu % 33 ten % 41' e çıkması ve kanser geçirmiş olan hastada da benzer yükselmenin olması pancar suyunun hemopoitik etkisini kanıtlayıcı nitelikte görülmektedir. Ayrıca pancarda bulunan vitamin B_{12} ve folik asidin kanser tedavisinde, kemoterapinin etkinliğini arttırmada, immün sistemi kuvvetlendirmedeki önemi yanı sıra pancardan ekstre edilen antitümör aktivitesi[17] gösterdikleri iddia edilen bazik proteinlerle, kanserli hücre membranlarının sükrozun hücreye girişini engelleyememeleri ve kanserli hücrelerin sükrozu enerji kaynağı olarak kullanamamaları göz önünde tutularak pancarda invertaz aktivitesini inhibe eden proteinlerin[11] kanser tedavisinde önemli olabileceği düşünülmektedir. Dolayısıyla, kanaatımızca, pancarın öncelikle çözünür proteinlerinin ekstraksiyonu, saflaştırılması ve medikal açıdan etkin bulunanların yapı ve fonksiyonlarının tanımlanarak aydınlatılması büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKLAR

1. Von Elbe, J. , Ammundson, C. H. , *Ger Offen* 2, 545, 975 (Cl CO9B61/00) 20 Apr. 1976. US Appl. 514, 647 15 Oct 1975 [CA(1976) *85*:14575 h].
2. Bilyk, A. , *J. Food Sci. 44*(4) (1979) 1247.
3. Segal, B., Segal, R.,Dima, G., Bentz, C., Voicila, I., Robescu, C., *Rom* RO 86817 (Cl CO9B61/00) 17 Apr. 1985 Appl. 109370 20 Dec.,1972 [CA(1987) *107*: 174448 v].
4. Yasuzo, M., Gekkan F., *Kemihani*, *7*(6) (1991) 112. [CA (1991) *115*:230580 m].
5. Zielinska, E., *Prezemysl. Spozywczy. , 14* (1960) 208-13. [CA (1961) *55*:1961 i].
6. Nilsson, T. *Lantbruks-Hoegsk. Ann., 36* (2) (1970)179. [CA(1970) *73* : 116523 j].
7. Ul'yanova, M. S., Soboleva, G. A., Zalcharova, N.S., Bolanchava, M.A., *Prikl. Biokhimi. Mikrobiol. 11* (1) (1975) 102. [CA (1975) *82* : 121708 p].
8. Manunta, C., *Genet. Agrar., 16* (1-4) (1963) 160-72, [CA (1964) *61* : 4700 f].
9. Shiro, S., Hiroshi, M., Hiroyuki, T., *Obihiro chikusandaigaku Gakujutsu Kenkyu Hokoku, 5* (2) (1967) 265 - 76. [CA(1968) *69* : 33528 f].
10. Bacon, J. S. D., MacDonold, I. R., Knight, A. H., *Biochem. J., 94* (1) (1965) 175 - 82.
11. Pressey, R., *Plant Physiol., 43* (9) (1968) 1430 - 4.
12. Tyihak, E., *Sci. Pharm., 30* (1962) 185 - 7.
13. Mansford, K. Raper, R., *Nature 174* (1954) 314 - 15.
14. Mitev, D., *Rastenievud, Nauki* (Sofia), *4* (8) (1967) 19 [CA(1969) *68* : 19578 v].

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

15. Filippov, V., Il'ına, M., *Doklady Akad. Nauk. S. S. S. R., 95* (1954) 1267-70 [CA (1954) *48* : 10136 i].
16. Jablonowski, W., *Med. Weterynar. 21* (3) (1965) 161-2 [CA (1965) *63*:3531 g].
17. Tyihak,E., Szende, B., *Hung Teljes 798* (Cl A 61 K) 28 Aug. 1970 Appl. 14 Aug. 1967. [CA (1971) *74* : 57266 y].
18. Booth, C.C., Mollin, D. L., *Brith. J. Haemat., 2* (1956) 223.
19. Glass, G. B. J., *Gastroenterology, 36* (1959) 180.
20. Kirschbaum, J., *Analyitical Problems of Drug Substances, 10* (1981) 184, Academic Press Inc., (New York).
21. Matthews, D.M., *Br. Med. Bull., 23* (3) (1967) 258.
22. Basota, W., Florczak, J., *Bromatol. Chem. Toksykol. 16* (3-4) (1983) 271. [CA (1984) *100* : 137492 q].
23. Mozafar, A., Oertli, J.J., *Plant Soil., 139* (1) (1992) 20-30.
24. Chanarin, I., *Clinics in Gastroenterology 11* (1) (1982) 73.
25. Matthews, D. M. , *VITAMIN B_{12}* Ed. B. Zagalak, W. Friedrich de Guyter, (1979) 681 (Berlin).
26. Koyama, M., Nanba, Y., Tomimura, T., *Sagami Joshi Daigaku Kiyo, 48* (1984) 11-14 [CA (1986) *104* : 155791 y].
27. Poydock, M. E., *Am. J. Clin. Nutr. 54* (6 Suppl.) (1991) 1261-65 S.
28. Chanarin, I., Deacon, R. Lumb. M., Perry, J., *Lancet* (ii) (1980) 505.
29. Fairris, G. M., Mason, P. D., Fairris, N., *Brit. Medical J., 288* (6417)(1984) 607.
30. Maxfield, D.L., Boyd, W. C., *Journal of A. O. A. 83* (2) (1983) 133-42:
31. Schilling, R.F., *Wisconsin Medical J. 68* (7) (1969) 244.
32. DeLap, R.J., *The Yale J. of Biol. and Med. 61* (1988) 23.
33. Bertino, J. R., Levitt, M., McCollough, J. R., *Ann New York Acad. Sci. 186* (1971) 486.
34. Florkin, M., *Clio Medica 8* (3) (1973) 223.
35. Vares, Yu. V., Myasishcheva, N. V., *Onkol. 8* (3) (1986) 33-6. [CA(1986) *105*: 76826 f].
36. Novodarova, G. N., Vol'pin, M. E., *Catal. Lett. 4* (3) (1990) 265-9.
37. Huerter, T., Reis, H. E., Borchard, F., *Z. Gastroenterol. 27* (10) (1989) 606-10 [CA(1990) *112* : 30334 p].
38. Fang, Y., Lai, Y., Cao, W., *Yingyang Xuebao, 5*(4) (1983) 347-52 (CA(1984)*100* : 67066 c].
39. Donchev, N., *Khig. Zdraveopaz, 29* (3)(1986) 47-50.[CA(1986) *105*: 151932 t],
40. Stokstad, E. L. R., Reisenauer, A., Kusano, G., Keeting, J. N., *Arch. Biochem. Biophys., 265* (2) (1988) 407 -14.
41. Wlodek, L., *Zes Nauk Univ. Jagiellon Pr. Biol. Med., 9* (1982) 169-80 [CA (1983) *99*: 52215 n].
42. Doi, T., Kawata, T., Maekawa, A., *Bitamin, 60*(5-6) (1986) 205-9. [CA (1986) *105*: 59797 e].
43. Takada, T., Morimoto, F., Fujimoto, N., Tanaka, N., Yamada, K., Wada, M., Takohoro, T., Maekawa, A., *J. Nutr. Sci. Vitaminol., 38*(4) (1992) 305-16.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

44. Ghosh, K., Krishna, V., Mohanty, D., *Platelets*, 2(3) (1991) 153 - 6.
45. Bhatt, H. R., Linnell, J.C., *Biomed. Physiol. Vitamin B12. Proc. Int. Symp. 1st* (1988). (Ed. by Linnell, J.C., Bhatt, H. R., Child. Med. Charity : London, U. K. (1990) 97- 106.) [CA(1992) *116* : 4111 y]
46. Grossowicz, N., Jablonska, M., Beyth, Y., *Am. J. Obstet. Gynecol., 116* (3) (1983), 331 -2.
47. Minami, M., Ueno, K., Monma, Y., Togashi, H., Yoshioka, M., Saito, H. Parvez, S.H., *Biog. Amines, 8* (1) (1991) 33-52.
48. Tsujimani, S., Ida, Y., Satoh, H., Egami, H., Shiro, I., Mukasa, H., Nakazawa, Y., *Life Sci., 50* (24) (1992) 1843-50.
49. Sasaki, H., Matsuzaki, Y.,Meguro, K.,Ikarashi, Y., Maruyama, Y., Yamaguchi, S., Sekizawa, K., *Pharmacol. Biochem. Behav., 43* (2) (1992) 635-9.
50. Masuda, Y., Kokubu, T., Yamagata, T., *Jpn. Kokai, Tokkyo Koho JP04* 94669 (92 : 94669) (C1 A 23 L 1/30), 26 March 1992 Appl. 90/208, 172, 08 Aug (1990). [CA(1992) *117* : 68890 e].
51. Dimitrov, T. Paskov, V., *Dokl. Bolg. Akad. Nauk., 41*(9) (1988) 143-6. [CA(1989) *110*: 710 w].
52. Vanyo, L., Vu, T., Ramos, M., Amin, J., Conners, S., Bateman, R., Tisman, G., *Lithium, Biol. Med. (İnt-Symp) 1990.*[Ed Schrauzer, G. N., Klippei, K - F, VCH: Weinheim Fed-Rep. Ger. (1991)] 15 -90.
53. Reynolds, E. H., *Neuroimmunol., 40* (2-3) (1992) 225 -30.
54. Iordan, E. P., Petukhova, N.I., Vorob'eva, L. I., *Biol. Nauki (Moscow), 1* (1987) 5-10. [CA (1987) 107 : 20494 v].
55. Amos, R. J., Amess, J. A. L., Hinds, C. J., Mollin, D. L., *Chemioterapia 4* (5) (1985) 393 -9.
56. Sourial, N. A., Amess, J. A. L., Amos, R. J., *Scand. J. Haematol., 34* (4)(1985) 303-7.
57. Herzlich, B. C., Ranginwala, M., Nawabi, I., Herbert, V., *Am. J. Hematol., 33* (3) (1990) 178 - 83.
58. Bond, A.N., Harris, G., Wichramasinghe, S. N., *Br. J. Haematol. 50* (2) (1982) 299-307.
59. Bartoszyk, G.D., *Klin. Wochenschr., 68* (2) (1990) 121- 4.
60. Eschalier, A., Aumaitre, O., Decamps. A., Dordain, G., *Pyschopharmacology* Berlin, *81* (3)(1983) 228-31.
61. Arlington, M. S., Can, Pat. Appl. CA 2, 034576 (C1 A61 K31 /70) 20 July 1991, AU. Appl. 90/8,288. 19 Jan. 1990. [CA (1992) *116* : 248423 t].
62. Wang, S. Li, J., Xu, L., Liu, G., Xia, Y., Ji, H., *Baiqiuen Yike Daxue Xuebao, 17* (2) (1991) 107 -11. [CA (1992) *117* : 104097 n].

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Karşılaşılan Güçlükler I: ESER VE MÜELLİF ADININ TESBİTİ

İSMAİL E. ERÜNSAL*

Elyazması eserlerin kataloglanmasında birçok güçlükle karşılaşılmaktadır. Bu güçlüklerin önemli bir bölümü bu tür kitapların yazıldığı devre ile günümüz arasına giren zaman diliminden kaynaklanmaktadır. Bizim için artık bir yazma eseri incelemek kolay bir iş olmaktan çıkmış yabancısı haline geldiğimiz bir dönemi, bu dönemde oluşan medeniyet ve kültürleri tanıma ve bunun için de kullandıkları dilleri ve alfabeleri öğrenme meselesi haline gelmiştir. Bugün artık kullanılmayan kağıtların ve mürekkep çeşitlerinin doğru olarak tanıtılabilmesi, farklı tekniklerle ve malzemeyle yapılmış farklı görünümdeki cildlerin yeterince tavsif edilebilmesi bu devrin maddi medeniyet unsurlarının bilinmesini gerekli kılmaktadır. Günümüz kütüphaneciliğinde oldukça basit bir işlem olan bir eserin adının ve yazarının tesbiti de, yazma eserlerde bugün kullandığımız iç kapak yaygın olmadığından[1], çözülmesi gereken önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu işin doğru olarak yapılabilmesi için Selahaddin Müneccid'in deyişiyle "bu konuya derin bir muhabbet ve sevgi duyan, engin ve geniş bir bilgi sahibi olan kütüphanecilere ihtiyaç duyulmaktadır"[2].

Ancak İslam medeniyeti geniş bir coğrafi bölgeye yayıldığından, bu tür bir kütüphanecinin İslamî ilimleri bilmesi yanında bu coğrafyalarda ortaya çıkan farklı medeniyetleri ve değişik dilleri de öğrenmesi gerekmektedir.Bu da mümkün olamayacağından ancak belirli sahalarda ve konularda ve belli bir dilde ihtisaslaşmış kütüphaneciler vasıtasıyla bu problemler çözülmeye çalışılmaktadır.

Bu konunun, özellikle de eser ve müellif adının doğru olarak tesbitiyle ilgili olarak karşılaşılan güçlüklerin çözümünün ne derece zor olduğunu gösterebilmek için her biri sahalarında uzman olan bazı kişilerin hazırladıkları kataloglarda rastlanılan birkaç yanlışa işaret etmek faydalı olacaktır[3]; Kanuni devri müelliflerinden Seyyid Murad'a ait bazı eserler, XIX. asrın başlarından beri Sinan Çavuş'a maledilmiş ve bu yanlışlık uzun bir süre birçok kütüphane kataloğunda devam etmiştir. Büyük ölçüde Hüseyin G. Yurdaydın'ın çalışmaları sonucu gerçek yazarını bulan bu eserlerle ilgili A. Galotta şu bilgiyi vermektedir:

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arşivcilik Bölümü.

[1] Yazma eserlerde iç kapak olmadığına dair yaygın kanaatin, özellikle h. 8-9/m. 14-15. asırlara kadar vücuda getirilmiş arapça yazmalar incelendiğinde yanlış olduğu görülecektir.

[2] *Kavā'idü'l-Fehrese*, s. 55, Beyrut 1976.

[3] Ünlü müzikolog H.G. Farmer, *Sources of Arabian music* (1940) adlı eserinde kullandığı yazmaların bir kısmının yanlışlıkla başka müelliflere maledildiğini, bir kısmının ise yanlış adlandırıldığını sonraki yıllarda farketmiş ve bu konuda bir makale yayınlamıştır: "Ghosts", An Excursus on Arabic Musical Bibliographies", *Studies in Oriental Music*, c. 1, s. 392-399, Frankfurt 1986.

"Ğazavāt-ı Ḫayreddin Paşa" adlı eser hakkında ilk bilgi veren yazar Joseph von Hammer olmuştur. ...Hammer'e göre "Ğazavāt" ünlü korsanın dikte ettirdiği şekilde Sinan Çavuş adlı biri tarafından yazılmıştır. Bunun dışında Hammer kendisinde de bir yazma nüshası bulunan, Macaristan seferiyle ilgili (1543) bir eseri (Tārih-i Feṯḥ-i Şiḳloş) hiç bir gerekçe göstermeden yine bu Sinan Çavuş'a atfetmektedir (*Geschichte des Osmanischen Reiches*, c. III, s. VI, Pest 1828).

Sonraları "Ğazavāt"ın iki, "Tārih-i Feṯḥ-i Şiḳloş"un bir nüshası Hammer'in özel kütüphanesinden, Viyana'daki "Kaiserlich-Königliche Hofbibliothek"e intikal edip, 1866'da Flügel'in düzenlediği katalogda, sırasıyla 1004, 1005 ve 1003 nu.larda, Sinan Çavuş'un eserleri olarak kaydedilmiştir (*Die arabischen, persichen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Vienna 1866, s. 226-228).

Daha sonraları, 1888 senesinde "Ğazavāt"ın diğer elyazmaları ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri C. Rieu'nun kataloğuna göre "British Museum"de 2798 nu. da kayıtlıdır. Rieu de bu eseri, Sinan Çavuş'a atfetmektedir (*Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, Londra 1888, s. 60-61).

Hammer tarafından Ğazavāt-ı Ḫayreddin Pāşā" adlı eserin Sinan Çavuş'a atfedilmesi hususundaki yanlış anlama, Ettore Rossi'nin "Vatikan Kütüphanesindeki Türkçe Yazmalar Kataloğunda da görülmektedir (Vatikan 1953, s. 327).

1963 senesinde bu konuyla ilgili bir makale yazıp, mensur Ğazavāt'ın Sinan Çavuş'a atfedilmesinin asılsızlığını ispat ve gerek bu eserin, gerekse Tārih-i Feṯḥ-i Şiḳloş"un Muradi'nin eseri olduğunu kesin olarak tesbit etme şerefi (Sayın) Hüseyin Yurdaydın'a aittir ("Muradi ve Eserleri", *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, XXVII, 107, s. 453-466, Ankara 1963)[4].

Ancak ilim aleminde gerçek yazarını bulan Gazavātnāme ve Tārih-i Feṯḥ-i Şiḳloş ülkemizde hala Sinan Çavuş'a maledilebilmekte ve ikincisi, o'nun ismiyle Kültür Bakanlığı adına bir kuruluş tarafından yayınlanabilmektedir[5].

Brockelman'ın *GAL* adlı 5 ciltlik eseri yayınlanışının üzerinden yarım asırdan fazla bir zaman geçmesine rağmen hala araştırmacıların ilk başvurdukları bir kaynak olma özelliğini korumaktadır. Kendisi aynı zamanda bir kütüphaneci olan Brockelman bu eserinde yüzlerce mechul yazarı gün ışığına çıkarmış, ancak bazen de bir yazarın eserlerini başka yazarlara aitmiş gibi gösterebilmiştir. Bu örneklerden birini Ulrich Haarman şöyle dile getirmektedir:

"Ebu Hamid çok sayıda ilmî çalışma ortaya koymuştur. Bunlardan en az üçü günümüze kadar korunabilmiştir. Eğer bu müellif bugüne kadar layık olduğu

---

[4] A. Galotta, "Gazavāt-ı Hayreddin Paşa", çev. Salih Akdemir, *Belleten* c. XLV/2, s. 180, Ankara 1981, sh. 476-480.

[5] Sinan Çavuş, *Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve Istol[n]-i Belgrad or Süleyman-name*, Ministry of Culture and Turism of the Turkish Republic, The Historical Research Foundation, İstanbul 1987.

ilgiyi görmemişse, bunun belli bir ölçüde müsebbibi, mevcut eserlerini üç ayrı yazara maleden Brockelmandır"[6].

Merhum Abdülbaki Gölpınarlı'nın hazırladığı *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*'nun III. cildindeki 1723 numaralı eserin adı ve müellifi şöyle tesbit edilmiştir: "Amirî (941 H. 1534-1535), Hāzā Kitāb-ı Şayḫ Wafā Raḥmat'Allahi 'aleyh."[7] A. Gölpınarlı yazmanın fiziki özelliklerini belirttikten sonra şu bilgiyi vermektedir:

"Kitabı tasnif eden, zamanını, zamanındaki padişahı, yahut kitabı tasnife sebeb olan her hangi bir zatı anmıyor. Ancak Şayḫ Wafā hakkında متع الله المسلمين بوجوده الشريف cümlesiyle Ş. Wefā'yı medhe başlamakta (157[a]), bu zatı pek övmekte ... Bütün bunlardan açıkça anlaşılıyor ki ابن الوفا ابوالوفا ابن الوفا gibi sözler, medihte mübalağa dolayısıyle söylenmiştir ve bu övülen zât, İstanbul'da, 896 H. de (1490-1491) vefat eden, Fâtih'in cenazesini kıldıran ve kendi cenaze namazında da II. Bâyezid'in hazır bulunduğu bildirilen Zayniyya'den Konyalı Şayḫ Muṣlih'ad-dīn Wafā'dır ve kitab 896 dan önce tasnif edilmiştir (Şaḳā'ik terc. eb. s. 251-254. Burda da adı, Muṣṭafā'ş-şahīr bi İbn'al-Wafā diye geçer). Musannif, kitabının son faslında, 45 beyitlik Hatimede adını :

رحيم سن خلق رحمانى سنوكله　　كريم سن لطف ربّانى سنوكله
اشُوك رحمت دُرُرْ جمله انامه　　وجودك نعمت اولدى خاص عامه
جهان خلقى قمو لطفوك اسيرى　　قپوكده بنده اولمِشْدُرْ اميرى

beyitlerinde anar (163[a]).

Amirî, "Sehi Tezkiresi"nde, Bayezid ve Selim zamanlarında Nakiybül-Aşraf olan ve Bayezid'in hocasının oğlu bulunan مولانا اميرى سيد محمود olsa gerektir (İst. Kitabhane-i amid, 1325; s. 48-49). Amirî'nin hal terc. Latīfī'de de geçer ve عالم وزاهد ومرتاض مجاهد عزيز olduğu kaydedildikten sonra فنّ شعرده حسّان ثانى وطرزقصيده ده مانند ظهير وخاقانى olduğu kaydedilir (İst. İkdam Mat. 1314; s. 96-97). Aşık Çelebi, bu zatın Bursalı olduğunu ve siyâdet iddia edenlerin şecerelerini incelemek için Nakīb'al-Aşrāf tayin edildiğini, ilk olarak bu lakabı, onun aldığını bildirir ve 941'H. de vefat ettiğini kaydeder.... Sayyid Amir b. Abd-Allāh'ın vefatını 941 olarak kabul etmek, bizce daha doğru olsa gerektir; bu takdirde elimizdeki, 984 te yazıldığına göre, Amirî'nin vefatından 43 yıl sonra, belki de asli nüshadan istinsah edilmiştir.

Kitap devrinin türkçesini tesbit etmek, harekeli olduğundan, telaffuz tarzını göstermek bakımından çok değerli bir eserdir. Baştan sona devrik cümlelerle yazılmış, seci' bakımından da Ḫ[w]āce ʿAbd-Allāh'ı Ansārī ile Sinan Pāşā

---

[6] Ulrich Haarmann, "Rather the Injustice of the Turks than the righteousness of the Arabs", *Studia Islamica* LXVIII, Paris 1988, s. 63-64.

[7] Ankara 1972, s. 462.

tarzında nesr-i müsecca' ile yazılmış eşsiz bir kitaptır ve bilhassa incelemeye değer."

Görüldüğü gibi A. Gölpınarlı eserin adını, eserin muhtevasına bakarak tayin etmiş, müellifini ise eserin sonunda yer alan hatimedeki:

Cihān ḫalḳı ḳamu luṭfuñ esīri
Ḳapuñda bende olmuşdur emīri

beytinin ikinci mısranın son kelimesi olan emīri lafzını özel isim kabul ederek tesbit etmiştir. Ancak verilen bütün bu bilgiler bir yanlış anlama üzerine bina edilmiş ve Sinan Paşa'nın meşhur Tazarru-namesine[8] yeni bir isim ve müellif bulunmuştur.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi eser ve müellif adının doğru olarak tesbiti bu sahanın mütehassısı olan kişiler için bile problem olabilmektedir. Bu problemin çözümü için teorik bazı çalışmalar yapılmışsa da, bu çalışmalar[9] her asırda ve farklı bölgelerde, değişik özellikler arzeden yazmaların kataloglanmasında karşılaşılan güçlükleri çözmeye yeterli olmamıştır. Yazma eserleri kataloglamayla ilgili olarak ülkemizde ve İslam dünyasında yapılan bu tür yayınlarda bir eserin müellifinin tesbiti bahis konusu edildiğinde her nedense daima "Yazma kitaplar geleneğinde, müellifler veya müellif itibar edilenler isimlerini umumiyetle eserin mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra sebeb-i telif bahsinde açıklarlar" şeklindeki cümlelere rastlanılmaktadır[10]. Şüphesiz ki bu cümlelerde bir gerçek payı mevcut olmakla birlikte mevcut sayısız örneklerden anlaşıldığına göre bunun tek başına uygulanması bizi sıhhatli sonuçlara götürmeyebilmektedir. Bütün yazma eserler için geçerli olmayacak bu kural ancak birtakım kontrolleri yapmak şartıyla ve belli bir devreden sonra ortaya çıkmış yazmalarda uygulanabilir.

Yazma eserlerin adının ve müellifinin tesbitinde, bu eserlerin çeşitli dönemlerde uğradıkları değişiklikler de göz önünde bulundurularak takip edilebilecek yollar neler olabilir. Yukarıda da işaret edildiği gibi tek bir kuralla bu probleme çözüm getirmek mümkün olmamakta ve bu konuda sıhhatli bir netice elde edebilmek için değişik yollar takip etmek gerekmektedir:

1. H. 5/M. XI. asra kadar ortaya çıkan yazmalarda eserin 1[a] sayfasına müstensihler tarafından yazılan kayıtları esas alma: Hicri birinci asırdan itibaren çeşitli konulardaki rivayetlerin bir araya toplanmasıyla meydana gelen sahife türün-

---

[8] Eser Mertol Tulum tarafından yayınlanmıştır (İstanbul 1971).

[9] İsmet Parmaksızoğlu - Aziz Berker, *Yazma ve Eski Basma kitapların Tasnif ve Fişleme Kılavuzu*, İstanbul 1958, Mohamed Kafafi, *Rules and Regulations for the Organization of Middle East Collections*, Stanford 1955; Mahmoud al-Sheniti, "Treatment of Arabic Names", *Report-International Conference on Cataloguing Principles*-Paris 1961, London 1963; Mahmoud al-Sheniti-Muhammad al-Mahdi, Qavāid al-Fahrasah al-Vasfiyah li'l-Maktabāt al-Arabiyah, Cairo 1964; Nabil Hamdy, "Cataloging and Classifying Arabic Materials", *Cataloging and Classification of Non-Western Material: Concerns, Issues and Practices*, ed. by Mohammed M. Aman, London 1980.

[10] İsmet Parmaksızoğlu - Aziz Berker, a.g.e.; Ş. Tekin, *Eski türklerde Yazı, kağıt, Kitap ve kağıt Damgaları*, İstanbul 1993, s. 52-53; Mīrī Abudī Fetuhī, *Fehresetü'l-Mahtūtī'l-Arabī*, Bağdad 1980, s. 58-59; Muhammed Māhir Hammāde, *el-Kitābu'll-Arabī Maḫṭūṭan ve Maṭbūʿan*, Riyad 1984, s. 162; Abdussettār el-Ḥalūcī, *el-Maḫṭūṭü'l-Arabī*, Cidde 1989.

den eserlerin ortaya konulduğu malum olmakla birlikte kitap telifi hicri ikinci asırda başlamış ve zaman akışı içinde şekil ve muhtevayla ilgili olarak çeşitli değişikliklere uğrayarak devam etmiştir[11]. Genellikle besmeleyle başlıyan bu eserler, erken dönemde bir rivayet zinciri ile başlamaktaydı. Daha sonra bu uygulama belli bir ölçüde terkedilmiş ve eserlere doğrudan "ḳāle'l-muṣannifu", "ḳāle'ş-şeyḫu" diyerek kitabı derleyenin adı zikredilerek başlanılır olmuştur[12]. Bu yüzden eser ve müellif adını açıkça belirtmek maksadıyla H. 5/ M. 11. asrın sonlarına kadar, genellikle müstensihler, eserin ve müellifin adını yazmanın 1^a sayfasına düzenli bir şekilde yazmaktaydılar[13]. Önceleri sadece yazmanın yazıldığı mürekkeple hazırlanan bu başlıklarda, sonraları renkli mürekkepler de kullanılmaya başlandı. Bu devrede hazırlanan yazmaları kataloglarken müstensihler tarafından el-yazmasının 1^a sayfasına konulan eser ve müellif isimlerine bir dereceye kadar güvenebiliriz. Çünkü bir yazmayı kopye eden müstensih o eseri baştan sona kadar okuduğundan yanlış yapma ihtimali nisbeten azdır. Bu uygulama H.6/M.12. ve H.7/M.13. asırlarda önemini kaybederek sürmüş ve bu asırdan sonra eserin adı genellikle el-yazmasının 1^b sayfasının başına yerleştirilen tezhibli ser-levhaların içine konulmaya başlanılmıştır. Ancak el-yazmalarının hazırlanışında, önce forma haline getirilen kağıtlar üzerine kitabın metni müstensih tarafından yazılıp sonra da tezhip yapıldığından ser-levha dediğimiz bu başlık kısımları çok kere boş kalmakta, bazen bu boşluğa eserin adı başka kimseler tarafından yazılmakta, bazen de hiç yazılmamaktaydı. H.10/M.16. asırdan itibaren ise ser-levhalar bir süs olarak kabul edilmeye başlanıldığından, bu bölümlere kitabın ismini yazma adeti yavaş yavaş kaybolmuştur[14]. Bu yüzden ancak H.5/M.11. asrın sonlarına kadar yazmaların 1^a sayfasına müstensihler tarafından yazılan müellif ve eser adıyla ilgili kayıtlara güvenilebilir. Daha sonraki devrelerde yazılan bu tür kayıtlara ve ser-levhalar içine konulan eser isimlerine ise gerekli incelemeleri yapmadan itimat etmemek gerekir.

2. Yazma sahiplerinden birinin kendi tesbitine göre yazmanın 1^a sayfasına koyduğu kayıtlardan yararlanma: Yazma eserlerin adını ve müelliflerinin ismini eserin 1^a sayfasına yazma adeti kaybolduktan sonra, yazmaya sahip olanlardan birinin eserin adı ve müellifiyle ilgili olarak 1^a sayfasına bazı kayıtlar koyması yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Bu uygulamadan dolayı bugün kütüphanelerimizdeki birçok yazmanın başında eserlerin ve müelliflerinin adlarının değişik bir yazıyla ve genellikle de 1^a sayfasının üst kısımlarına kaydedilmiş olduğunu görürüz. Kataloglama yapılırken bu tür kayıtlardan yararlanılabilir. Ancak bu tür kayıtların her zaman bizi yanıltabileceğini de unutmamak gerekir. Çünki her şey-

---

[11] Salih Ahmed el-Ali, "et-Tedvîn ve ẓuhûru'l-Kütübi'l-Muṣannafa fi'l-ʿUhûdi'l-ûlâ", *Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmi'l-Iraḳî*, Bağdad 1980, s. 14 vd.

[12] Adam Gacek, "Technical Practices and Recommendations Recorded by Classical and Post-Classical Arabic Scholars concerning the copying and Corrections of Manuscripts", *Varia Turcica VIII, Les Manuscripts du Moyen-Orient, Essais de Codicologie et Paleographie*, İstanbul-Paris 1989, s. 53.

[13] Çeşitli örnekler için bkz. Salahaddin Al-Munajjed, *Le Manuscrit Arabe Jusqu'a Xe S de l'H.* Le Caire 1960, çeşitli yerler.

[14] Yazma eserlerin uğradıkları değişikliklerle ilgili verilen asırları kesin olarak kabul etmemek gerekir. Birçok örnekten hareketle tahmini olarak tesbit edilmiştir ve bu tesbitlerin çoğu merhum hocamız M. Nihad Çetin'e aittir. Yazma eserler konusunda hemen herşeyi kendisinden öğrendiğimiz M. Nihad Çetin hocamızı bu vesileyle rahmetle anıyorum.

den önce bu kayıtları yapanların ilmi seviyeleri hakkında bir fikrimiz olmadığından yapılan tesbitlerin ne derecede sıhhatli olduğunu bilemeyiz. Ayrıca eserin ve müellifin adı doğru olsa bile tam olarak tesbit edildiğinden emin olamayız. Yazma sahiplerinin yaptıkları yanlış isimlendirmeler genellikle bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Eğer müellif adı eserde açık olarak belirtilmemişse çoğu kere eserin içinde geçen isimlerden biri müellif zannedilebilmekte ve bu şekilde kayıt düşülmektedir. Diğer bir sebep de az meşhur olan eserlerin çok meşhur olan eserlere benzetilmesinden dolayı ortaya çıkmakta böylece meşhur kitaplar ve müellifler daha az meşhur olan kitapların ve müelliflerin yerini almaktadır. Bazı yazma sahipleri de adını doğru olarak tesbit edemedikleri kitaplara, eserin konusuna bakıp *Kitābu'l-Fıkh, Kitābu'l-Ferā'iż, Kitābu'n-Naḥv* gibi genel bir isim vermekte dolayısıyle yanılmaya sebep olmaktadırlar. Bu tür isimlendirmelerde çokca rastlanılan bir uygulama da yazma sahiplerinden birinin elindeki eseri, gerçek ismiyle değil de meşhur olan ismiyle adlandırmasıdır. Mesela bugün kütüphanelerimizde birçok nüshası bulunan Süleyman Çelebi'nin *"Veşiletü'n-Necāt"* adlı eserinin çoğu kere *"Mevlid"* diye adlandırıldığını görürüz. Âşık Çelebi'nin şâirlerin biyografilerini ihtiva eden *"Meşā'irü'ş-Şu'arā"sı "Tezkire-i Āşık Çelebi"* veya *"Tezkiretü'ş-Şu'arā li-'Āşık Çelebi"* şeklinde adlandırılmıştır. Yine bir tezkireci olan Edirneli Sehî'nin *"Heşt Behişt"* adlı biyografik eseri de genellikle *"Tezkire-i Sehî"* diye isimlendirilmiştir. Atâyi'nin *Şekāyık*'a yazdığı zeylin adı da *Hadikatü'l-Hakāyık fi Tekmileti'ş-Şekāyık* olduğu halde birçok nüshasının üzerinde isminin *"Zeyl-i Şekāyık"* olarak kaydedildiği görülür. Tarihe dair birçok eser de, gerçek adına bakılmaksızın tarih sözcüğüyle müellif adı arasında bir farsça izafet yapılarak isimlendirilmiştir; *Tārih-i Naimā, Tārih-i Vāṣıf* gibi. Bu eserlerin çoğu bu kısaltılmış adlarla basılmıştır. Tefsir ve Hadis konusundaki birçok eserin isimlendirilmesinde de aynı yolun takip edildiği görülüyor; Zemahşeri'nin *"el-Keşşāf an Ḥakā'iki't-Tenzīl"* *"Tefsir-i Keşşāf"* ve Beyzavî'nin *"Envārü't-Tenzīl ve Esrārü't-Te'vīl"*i de *"Tefsir-i Ḳādı Beyzāvī"* olarak adlandırılır. Tabii ki bu tür kayıtlara güvenilerek yapılan kataloglamalarda eserin adı yanlış değil de eksik olarak tesbit edilmektedir.

Bugün kütüphanelerimizde bu şekilde isimleri tesbit edilmiş binlerce yazmanın arasında bir inceleme yapılırsa bu yazmaların isimlendirilmesinde bu tür yanlışlıklara çokça rastlanılacaktır. Bu kayıtlara dayanılarak yapılan kataloglamalarda büyük yanlışlıklara düşülmekte, bazen de bu yüzden bazı eserler değişik adlarla[15] ve başka müelliflere isnad edilerek yayınlanmaktadır; Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîmî'nin (ö. 333/944-945) *Kitābu'l-Mihen* adlı eserini E.G. Browne, *Handlist of Muhammadan MSS of the University of Cambridge* (Cambridge 2900, s. 265-266) adlı kataloğunda, 1[a] sayfasındaki H.10/M. 16. asırda yazmanın sahiplerinden biri tarafından yapılan bir kayda dayanarak Ebi Ca'fer el-Ferevî'ye maletmiştir[16]. Yine böyle bir kayda dayanılarak Ebu Mansur-ı

[15] Bu uygulamanın sonucu olarak bazı eserlerin değişik adlarla tanındığını da görebilmekteyiz; Mesela Vâhidî'nin XV-XVI. asırlarda Osmanlı imparatorluğu sınırları içindeki tarikatları konu edinen eseri *"Kitāb-ı Tevā'if-i 'Aşere", "Hāce-i Cihān Netice-i Cān", "Menākıb-ı Hāce-i Cihān"* gibi değişik adlarla anılmaktadır (Günay Kut, "British Museum'daki Türkçe Yazmalar", *TDAy Belleten* 1971 Ankara 1971, s. 214-215). Abdülvâsî Çelebi'nin İbrahim Peygamber hakkındaki mesnevisinin de *"Destān-ı İbrahim Nebi"* ve *"Halil-nāme"* gibi iki değişik adı vardır (Günay Alpay, "Abdülvasi Çelebi'nin Eseri ve Nüshaları" *TDAY Belleten* 1969, Ankara 1970, s. 201-226.

[16] M.J. Kister, "The Kitab al-Mihan" A Book on Muslim Martyrology, *Journal of Semitic Studies* XX, Manchester 1975, s. 210-211

Maturidî'ye aitmiş gibi gösterilen *Tefsirü'l-Esmai ve's-Sıfat* adlı eserin yapılan bir incelemeden sonra Ebu Mansur Abdülkahir-i Bağdadî'ye ait olduğu anlaşılmıştır[17]. Vecîhi'nin 1047-1070/1637-1660 yılları arasındaki olayları anlatan tarihi, 1[a] sayfasındaki yanıltıcı kayıtlara dayanılarak kütüphane kataloglarına ve bibliyografik eserlere *"Tarih-i Kırımi"*, *Tarih-i Feth-i Bağdad"* gibi adlarla geçmiştir[18]. Yine aynı sebepten Bostan'ın *Süleyman-nâme*'sinin müellifi Âlî olarak gösterilmiştir[19]. 1[a] sayfasındaki böyle bir kayda dayanılarak C. Brockelman ve E.Blochet tarafından Muslim al-Lahcî'ye maledilen bir kitabın daha sonra yapılan bir araştırma neticesinde Ebu Muhammed Yusuf b. Muhammed el-Hacûrî'ye ait *Kitâbu Ravzatü'l-Ahbâr* adlı eserin dördüncü bölümü olduğu ortaya çıkmıştır[20]. Yakub el-Kaşkari'nin *Künnaş* adlı eseri de yine aynı uygulamadan ötürü İbn Serafyûn'a aitmiş gibi gösterilmiştir[21].

Bazen bu tür kayıtlara güvenme bir eserin başka bir müellife maledilerek veya değişik bir isim verilerek neşrine bile sebebiyet vermektedir. 1936 Yılında, Mustafa es-Seka, İbrahim el-Ebyarî ve Abdülhafız Şelbi tarafından Abkerî'nin Mütenebbi divanının şerhi olarak neşredilen eserinin Mustafa Cevad tarafından Afifüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Adlan el-Musilî adlı bir müellife ait olduğu ortaya çıkarılmıştır[22]. Kemal Paşa-zâde'nin *Tevârih-i Al-i Osman*'ının X. cildi de ayrı bir eser sanılarak Pavet de Courteille tarafından fransızca tercümesiyle birlikte *Histoire de la Campagne de Mohacz* adıyla bastırılmıştır (Paris 1859)[23].

3. Yazarın ve eserin adını yazmanın mukaddimesinden çıkarma: H.4/M.X. asırdan sonra ortaya çıkan yazmalarda müelliflerin eserlerine Allaha hamd ve Peygambere salavatı içeren "hamdele" ve "salvele" ile başlayıp daha sonra "emma ba'd" veya "ba'd", "ba'dehu" sözcüğünden sonra da genellikle kendi adlarını ve eserlerinin isimlerini zikrettiklerini görüyoruz. Bu uygulama daha sonraki asırlarda daha da yaygınlık kazanmıştır. Bu tür bir mukaddime taşıyan eserlerin ismini ve müellifini tesbitte en güvenilir yol, gerekli bilgileri bu bölümden çıkarmaktır. Ancak bu uygulama gerekli kontrollerden sonra yapılmalıdır. Mevcut bazı örnekler bu bölümde verilen bilgilerin bazen yanıltıcı olabileceğini ortaya koymaktadır. Müellif ve eser adlarının değişik bir mürekkeble yazıldığı eserlerde müstensihler genellikle bir boşluk bırakmakta ve eseri yazmaya devam etmektedirler. Bazen müstensih bu boşluğu doldurmayı unutmakta ve burası başka bir kimse tarafından kendi tesbitine göre doldurulmakta ve bu tesbit de bazen yanlış olabilmektedir.

---

[17] Yusuf Ziya Yörükan, "Kitabu Tefsiri'l-Esmai-i ve's-Sıfat hakkında", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* I/1, Ankara 1952, s. 104-105.

[18] Ziya Akkaya, "Vecîhî ve Eseri", *DTCF Dergisi* XVII/3-4, Ankara 1959, s. 544-5.

[19] Hüseyin G. Yurdaydın, "Ferdî'nin Süleyman-nâme'sinin Yeni Bir Nüshası", (*DTCF Dergisi* VIII/1-2, Ankara 1950, s. 201-203) adlı makalesinde önce bu eserin, metinde geçen Ferdî kelimesine dayanarak Ferdî'nin olması gerektiğini savunmuşsa da daha sonra eserin gerçek müellifinin Kanuni devri kazaskerlerinden Bostan mahlasıyla meşhur Mustafa Efendi olduğu sonucuna varmıştır (Bostan'ın Süleymannamesi", *Belleten* XIX/74, Ankara 1955, s. 137-202.

[20] Wilferd Madelung, "The Identity of two Yemenite Historical Manuscripts", *Journal of Near Eastern Studies* XXXII, 1973, s. 179-180.

[21] Ya'kub al-Kashkarî, *Book on Medicine, Kunnāsh*, neşreden F. Sezgin, Frankfurt 1985, önsöz s. 1.

[22] Muhammed Abdullah el-Azzâm, "Leyse li'l-Me'arrî", *'Âlemü'l-Kütüb* 14, Riyad 1993, s. 242.

[23] Hüseyin G. Yurdaydın, "Kemal Paşazâde'nin Tevârih-i Al-i Osmanı'nın Onuncu Cildi Hakkında", *Vakıflar Dergisi* III, Ankara 1956., s. 107-111.

Diğer gözardı edilmemesi gereken nokta da mezheb çatışmalarının doğurduğu sonuçlardır. Ortaçağ İslam dünyasında mezheb çatışmalarından dolayı, kabule şayan olmayan bazı görüşleri kabul ettirebilmek gayesiyle ünlü ve güvenilir müelliflere, kendi yazmadıkları eserler isnad edilmiştir[24]. Bu sebeplerden ötürü kontrol etmeden mukaddimede verilen bilgilere güvenme, değil kataloglama yapan kütüphaneciyi, eski yazmaları neşreden birçok uzmanı bile yanıltmış ve ortaya gerçek müellifi dışında başka müelliflere isnad edilen birçok neşir çıkmıştır. Bu yüzden kataloglama yapılırken mukaddime kısmından elde edilen eser ve müellif adı, eserin başka nüshaları mevcutsa onlarla karşılaştırılarak kontrol edilmeli, biyografik ve bibliyografik eserlerde müellifin adını bulup kendisine bu isimde bir eser isnad edilip-edilmediği tesbit edilmelidir. Bazı durumlarda bu da yeterli olmayabilir. Zira özellikle sahtekarlar, genellikle kaynaklarda adı geçen fakat nüshası bulunmayan eserler uydurmaktadırlar. Mesela Se'ālibī'ye isnad edilen *Kitābu'l-eşbāh ve'n-neẓā'ir*, mukaddimedeki bilgilere kontrol edilmeden güvenmemek gerektiğini gösteren iyi bir örnektir; Eserin naşiri Muhammed el-Mısrī'nin, mukaddimedeki Se'ālibī nisbesine dayanarak Se'ālibī 'nin eseri olarak neşrettiği bu kitabın, daha sonra Hatem Salih ed-Damin tarafından İbnü'l-Cevzī'ye ait olduğu ve daha önce 1979 yılında *Muntahabu Ḳurreti'l-A'yuni'n-nevāẓir fi'l-vücūh ve'n-neẓā'ir* adıyla neşredilmiş olduğu ortaya konulmuştur[25]. Yine mukaddimedeki kayıtlara dayanılarak Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Razi'ye (ö. 313/925) mal edilen *el-Kāfī fi't-Ṭıb* adlı eserin o'na ait olmadığını, bu eserde ismi geçen bazı şahısların, Razi'den üç-dört asır sonra geldiklerini, Albert Z. İskender yaptığı bir inceleme sonucu ortaya çıkarmıştır[26].

Bu konudaki diğer bir örnek de bazı nüshalarda kullanılan mahlaslara güvenilerek Hayati'ye isnad edilen eserlerin, Hayati'ye değil de Ahmed-i Rıdvan'a ait olmasıdır. İsmail Ünver bu konudaki bir incelemesinde bu eserlerin mahlas beyitleri değiştirilerek Hayati'ye maledildiğini göstermiştir[27].

Pek tabii ki yazma eserlerin adını ve müellifini doğru olarak tesbit edebilmek için takip edilmesi gereken bu yollar ancak gerçek olan yazma eserleri incelerken uygulanabilir. Bir de sahte eserler vardır ki bunların ortaya çıkarılmasını kütüphanecilerden değil de araştırmacılardan beklemelidir. Asırlar boyu çeşitli sebeplerle eserler uydurulmuş, müellifler icad edilmiştir[28]. Bunlardan bir kısmının sahte olduğu hemen anlaşılmış, bir kısmı ise uydurma olduğu farkedilemediği gibi, içlerinden neşredilenler bile olmuştur. Ortaçağda daha çok sünni doktrine muhalif görüşleri yaymak veya güvenilir alimlerin itibarlarını yoketmek için başvurulan bu yol sonraki devirlerde maddi kazanç sağlamak gayesiyle de kullanılmaya başlanmıştır[29]. Bu arada insanları yanıltarak mutlu olan ve kendilerinin ne

---

[24] "Matbaanın icadından önce bir eserin az sayıda nüshası mevcutken, bir eseri yazarından başka bir yazara isnad etmek oldukça yaygındı. Sünni doktrine aykırı görüşe sahip bazı yazarlar, eserlerinin yayılmasının engellenmemesi veya sansüre uğramaması için yazdıkları kitapları güvenilir müelliflere maletmişlerdir". W.M. Watt, "The Authenticity of the Works Attributed to al-Ghazāli", *JRAS* (1952), s. 24, Ortaçağ İslam dünyasında bu konuda rastlanılan bazı örnekler için bkz: F.R. Rosenthal, *The Technique and Approach of Muslim Scholarship*, Rome 1947, s. 45-48.

[25] Kitābu'el-Eşbāh ve'n-Neẓā'ir, el-Mensūb ila'ş-Şe'ālibī", *el-Mevrid* c. XV Bağdad 1986, s. 169-175.

[26] "Bibliographical Studies in Medical and Scientific Arabic Work", *Oriens* XXV-XXVI, Leiden 1976, s. 144-147.

[27] Ahmed-i Rıdvan", *Belleten* c. L/196, Ankara 1987, s. 84-97.

[28] Bazı örnekler için bkz. Z.V. Togan, *Tarihde Usul*, 2. Baskı, İstanbul 1969, s. 76-83.

[29] F. R. Rosenthal, a.g.e. s. 22.

kadar zeki olduğunu göstermeye çalışan sahtekarların her devirde bulunduğu da unutulmamalıdır: İbn Miskeveyh 319/931 yılının vekayiini sıralarken Daniyel isimli bir şahsın kendisine geçmiş peygamberlerle ilgili birçok eser uydurduğunu söylediğini nakleder[30]. Gazzali başta olmak üzere ortaçağda yaşamış birçok meşhur alime isnad edilen bazı eserlerin sonradan uydurulduğu ortaya çıkmıştır[31].

Sahte eserler o kadar büyük bir dikkat ve titizlikle uydurulmaktadır ki çoğu kere sahte olduklarına dair bir kanaat oluşmaktaysa da sahteliklerinin sahanın uzmanları tarafından kesin olarak ispat edilebilmesi uzun yıllar almaktadır. Ali ve Fuad Paşaların siyasi vasiyetnamelerinin gerçek olup-olmadığı uzun yıllar tartışılmıştır[32]. Mesnevi'nin yedinci cildi de bu tür uydurma eserlerden biridir. A. Gölpınarlı bu cildin uydurma olduğunu gösteren yazısına şöyle başlamaktadır:

> "Yıllardır, Maṣnavī'nin VII. cildinin Mavlānā'ya ait olup-olmadığı, daha doğrusu, Maṣnavī'nin yedi cilt bulunup-bulunmadığı hakkında çeşitli sözler edilmiştir. Mevleviler IX (XV.) yüzyılda istinsah edilmiş olan VII. cildin şiddetle aleyhinde bulunmuşlar, bu cildin sonradan yazılmış ve Mavlānā'ya atfedilmiş bir cilt olduğunu iddia etmişler, fakat yine mevleviler tarafından "Hazret-i şārih" diye anılan Maṣnavī' şarihi İsmail Rusuhi Ankaravi (ölm. 1041/1631), bu cildi şerhetmiş, hatta bu yüzden Yenikapı şeyhi Subuhi Ahmed Dede'nin (ölm. 1088/1647), "nasılsa şerhetmiş; fakat okutmağa da kalkarsa, gelir, kürsüyü başına yıkarım" diye Rusuhi'ye haber gönderdiği söylene gelmiştir. Veled Çelebi İzbudak (ölm. 1953), bu cildin, Mevlānā'ya ait olmadığını isbat için *al-Sayf al-kāṭi' fi'r-radd 'ala'l-cild as-sābi'* adlı bir risale de yazmış fakat kati bir söz söyliyememiştir"[33].

Kaykavus b. İskender b. Kabus b. Waşmgir'in 1953 yılında Amerikaya götürülen Pandnāme'sinin bir nüshası o kadar iyi taklid edilmişti ki bu konunun mütehassısı olan R.N. Frye bu nüshanın önemi üzerine bir konferans vermiş ve beş makale neşretmiştir[34].

Yakın tarihimizde bu işi zevk için yapan bir kişi birçok araştırmacıyı yanılttığı gibi ilim alemini de uzun süre meşgul etmiştir. Konya bölgesinde ortaya çıkan Selçuklu tarihiyle ilgili o güne kadar bilinmeyen bazı orjinal eserler önce ilim aleminde bir sevinç yaratmışsa da sonradan bu eserlerin dikkatle incelenmesi, bunların sahte olduklarını göstermiştir. İbrahim Olgun, 1972 yılında satın aldığı bazı yazma eserlerin arasından bir de *Menākıb-ı Fuzuli* çıkınca, bu büyük Türk şâiri hakkında orijinal bir kaynak bulmanın sevinciyle bu keşfini Cumhuriyet Gazetesinde yazdığı bir makaleyle ilim alemine duyurmuştur. Ancak daha sonra yaptığı incelemelerde bu menakıbın daha önce Fuzuli konusunda çalışma yapan araştırmacılar tarafından bilindiği ve sahte olduğuna kanaat getirildiğini görünce

---

[30] Richard N. Frye, "Islamic Book Forgeries from Iran", *Islam-wissenschaftliche Abhandlungen. Fritz Meier zum sechzigsten Geburstag*, ed. Richard Gramlich, Wiesbaden 1974, s. 107.

[31] W. M. Watt, a.g.m. s. 24-25.

[32] Engin Deniz Akarlı, Belgelerle Tanzimat, *Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnameleri*, İstanbul 1978; Roderich H. Davison, "The Question of Ali Paşa's Political Testament", *IJMES* 11 (1980), s. 209-225.

[33] "Mesnevi'nin VII. Cildi", *Şarkiyat mecmuası* VI (1966), s. 11.

[34] M. Minovi, "Qābūs-nāma'nın Yeni Nüshası Hakkında", *Şarkiyat Mecmuası* II (1957), s. 105. Frye'nın bu konudaki makaleleri için bkz: *Richard Nelson Frye Festschrift I, Journal of Turkish Studies* 16, (Harvard University 1992).

bu konuda "Menakıb-ı Fuzuli" adlı bir makale yazmış[35] ve ilim alemini yıllarca meşgul eden bu kişinin kimliğini şöyle açıklamıştır:

> "Cahit Öztelli'nin Fuzuli Menakıbıyla ilgili yazıları bana Konya'lı İbrahim Aczi Kendi'den alındığını söylemiş olması da üzerinde dikkatle durulacak bir noktadır. Emekli öğretmen ve gazeteci iken 10 Ağustos 1965 yılında ölmüş bulunan bu kişi, daha çok bulunduğu yörenin folklor ve halk edebiyatı konularıyla uğraşmış olmakla birlikte asılsız kitaplar ortaya koymakla da ün yapmıştır.
>
> Daha önce ortaya attığı Tevârih-i Âl-i Karaman ve Ünsi'nin Selçuk Şehnâmesi büyük bir ilgi toplamış, bu yapıtla Türk tarihinin önemli bir dönemini aydınlattığı kanısı verilmek istenmiş, o dönemin cumhurbaşkanı'nın bile bu yapıt üzerine ilgisinin çekilmesi sağlanmıştır. Sonra bu uydurma tarih o zamanki Konya Müzesi Müdürü Mesut Koman tarafından bir kitap halinde de yayınlanmıştır. Nitekim, Prof. Mükrimin Halil ve Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Atsız aracılığıyla bu yapıtın doğru olup-olmadığı üzerinde sorulan sorulara olumsuz cevap vermişlerdir. Bundan sonra bu asılsız kitap hakkındaki yayınlar yine de sürüp gitmiştir"[36]

Çeşitli sebeplerle uydurulmuş olan yazma eserlerin kütüphane raflarında yer alması ve kataloglara geçmesi, bunlara araştırıcıların güven duymasını sağlamakta, Mesut Koman örneğinde olduğu gibi, konunun mütehassısı olan araştırmacıların bile yanılmasına sebep olmaktadır.

Yazma eserlerin müelliflerini tesbitte karşılaşılan diğer bir güçlük de, müellif adının tam ve doğru olarak tesbit edilmesidir. Bu güçlük ortaçağ İslam dünyasında yaşayan müelliflerin adlandırma sisteminden kaynaklanmaktadır. İranlılarda ve Osmanlılarda da bir ölçüde devam eden bu isim verme sistemi iyi anlaşılmazsa bir eserin müellifinin ismi tam ve doğru olarak tesbit edilemez. Çözülmesi gereken husus künye, lakab, isim, neseb ve nisbe gibi bölümlerden meydana gelen isimlerin hangi bölümünün esas alınarak kataloglamanın yapılacağıdır. Bu konuda üzerinde ittifak edilmiş bir kural bulunmamakta, bazı kütüphaneciler isim bölümünü, bazıları ise nisbeyi almaktadır[37]. Ancak genel eğilim kataloglama yapılırken bir müellifin ism-i meşhûrunu esas kabul etmek yolunda gelişmekte ve bu konuda bir birlik sağlamak için de bazı çalışmalar yapılmaktadır[38].

Yukarıda verilen izahattan anlaşıldığı gibi el-yazması eserlerin adının ve müellifinin tesbitinde takip edilmesi gereken tek bir yol tayin etmek mümkün değildir. Bazen 1[a] sayfasına konulan bir kayıt doğru olup kesin sonuç alınabilirken, bazı durumlarda da mukaddimede verilen bilgiler bile yeterli olmayabilmektedir.

---

[35] *TDAY Belleten* 1973-1974, Ankara 1974, s. 203-222.

[36] Aynı makale s. 214-215.

[37] Nabil Hamdy, a.g.m. s. 271-276.

[38] *Anglo-American Cataloguing Rules*'ın ikinci baskısında (Chicago 1978) katalog girişlerinin bir yazarın isminin en tanınmış bölümünün esas alınarak yapılacağı belirtilmiştir (s. 99 ve 382). İslam dünyasındaki yazarların ism-i meşhurlarının tesbiti için yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Mahmoud el-Sheniti, Abd al-Mun'im Fahmi, *Entries of Arabic Authors; First List up to 1215 H/1800 A.D.* Cairo 1961; Wizarate al-tarbiyah wal-Ta'lim al-Urdiniyyah, *Qaimat al-Mu'allifin al-Qudama*, Amman 1973; Mohammed M. Aman, *Arab States Author Headings*, New York 1973; Nasser M. Swaydan, Muhsin E. El-Arini, *Arabic Names Headings*, Riyadh 1980.

Tavsiye edilen yollardan birini uygulayarak eser ve yazar ismini tesbit mümkün olsa bile muhakkak elde edilen bilgiler biyografik ve ve bibliyografik kaynaklara başvurarak, aynı eserin kütüphanelerde bulunan diğer nüshalarını inceleyerek doğrulanmalıdır. Bazı müellifler bazen eserlerinin birinde diğer eserlerini bildiren listeler vermektedirler. Mümkün olduğunda bu tür listelere de başvurmalıdır. Daha önce de belirtildiği gibi geniş bir devreyi ve sahayı kapsayan elyazması eserlerimizin kataloglanması, belli sahalarda ihtisas sahibi olmayı gerektirdiğinden, kütüphaneciler ihtiyaç duydukları durumlarda, ellerindeki yazmanın konusunda uzmanlaşmış kişilerin bilgilerinden de yararlanmayı ihmal etmemelidirler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÇOK DEĞİŞKENLİ İSTATİSTİK ANALİZLERİN UYGULANMASINDA YÖNTEM SEÇİMİ

Prof. Dr. Hakkı D. Yıldız'ın Anısına

S. ÜMİT OKTAY FIRAT*

ÖZET

Bu çalışmada çok değişkenli istatistik analiz yöntemlerinin seçimine esas teşkil eden kriterler incelenmiştir. Uygulama da özellikle yeterli istatistik donanıma sahip olmayan araştırmacılar için, sağlıklı bir istatistik analizi gerçekleştirecek yöntemlerin seçimi, çok yönlü bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Bu problemin çözümünü kolaylaştırabilmek amacıyla çok değişkenli istatistik analiz teknikleri bir genel akış diyagramı ile verilmiştir.

Summary

In appalications, the choice of multivariate statistical method(s) was discussed by different ways, in this paper, The users have some problems of choosing the best method(s) to achieve a precise analysis. Therefore, to make this choice easier, a general flow chart was presented.

1. GİRİŞ

Günümüzde, tüm mühendislik, tıp fen ve sosyal bilim alanlarında istatistik metodolojisinden yararlanılmaktadır. Özellikle bilgisayarların günümüzde artan hızla yer aldığı son yirmi yıl içinde çeşitli alanlardaki çok boyutlu problemlerin çözümünde çok değişkenli istatistik yöntemler kullanılmaktadır. Bilgisayarlardaki donanımın (hardware) hızlı gelişimine paralel seyreden yazılım (software) alanında da çok sayıda istatistik paket programları gerek çoklu işletim (main frame), gerek kişisel bilgisayar (pc) versiyonları ile kullanıcıların hizmetindendir.

Bilgisayar paket programlarının istatistik analizi kolaylaştırdığı gerçeği yanında, hangi yöntemin nerede kullanılacağı uygulamada oldukça büyük problem yaratmaktadır. Gerçi çoğu zaman araştırmanın amacı ve verilerin özellikleri hangi yönteme ihtiyaç olduğu konusunda yol göstermektedir.

Araştırmalarda genellikle, verilerin sınıflanması, birlikte değişmelerin ve sebep-sonuç ilişkilerinin ortaya çıkarılması, bu ilişkilerin fonksiyonel yapılarının kurulması, modellerin geçerliliğin denetimi ve bunlara dayanarak tahminlerin yapılması gibi analizlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Çalışmamızda yukarıda sıralanan kullanım amaçları, verilerin yapısı ve değişkenlerin yapısı olmak üzere üç temel kritere göre, çok değişkenli istatistik

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Matematik Bölümü

analiz yöntemlerinin seçimi için bir sistematik yapı kurulacak ve bir akış diyagramında özetlenecektir.

2. SEÇİM KRİTERLERİ

2.1. Değişkenlerin Yapısı:

Bu özellik daha ziyade verilerin karakteri ile ilgilidir, istatistik dilinde ölçek veya ölçekleme (scaling) adı verilen kavram kapsamında ele alınabilir. Değişkenlerin ölçüldüğü ölçek türü parametrik veya nonparametrik istatistik yöntemlerden birinde tercihi kolaylaştırmaktadır.

Parametrik veya nonparametrik istatistik yöntemlerden hangisinin seçileceği konusunda pek çok kriter bulunmaktadır[1]. Çok değişkenli normal dağılım gösteren değişkenler için parametrik; normal dağılım veya normal dağılma yakınsayabilen herhangi bir dağılım dışında kalan (distribution free) yani serbest dağılım gösteren değişkenler için parametrik olmayan (nonparametrik) yöntemler tercih edilir.

Ayrıca veriler ihtimal teorisi açısından ele alınırsa, sürekli (continous) veya kesikli (discret); ölçülen karakterler açısından ele alınırsa, kalitatif (qualitative) veya kantitatif (quantitative) özellikler taşıyabilir[2]

Değişkenler, **sürekli kantitatif data** (ölçme sonuçları - results of measurements), **kesikli kantitatif data** (değerleme sonuçları - results of enumerations), bazı lojik kriterlere göre (aynı kalitatif kriterin farklı seviyeleri) **sıralanabilen kalitatif data** ve ikili datanın (binary data) özel bir durumu olabilir. Bazı araştırmalarda farklı tipte değişkenler birarada bulunabilir.

2.2. Veri Matrisinin Yapısı:

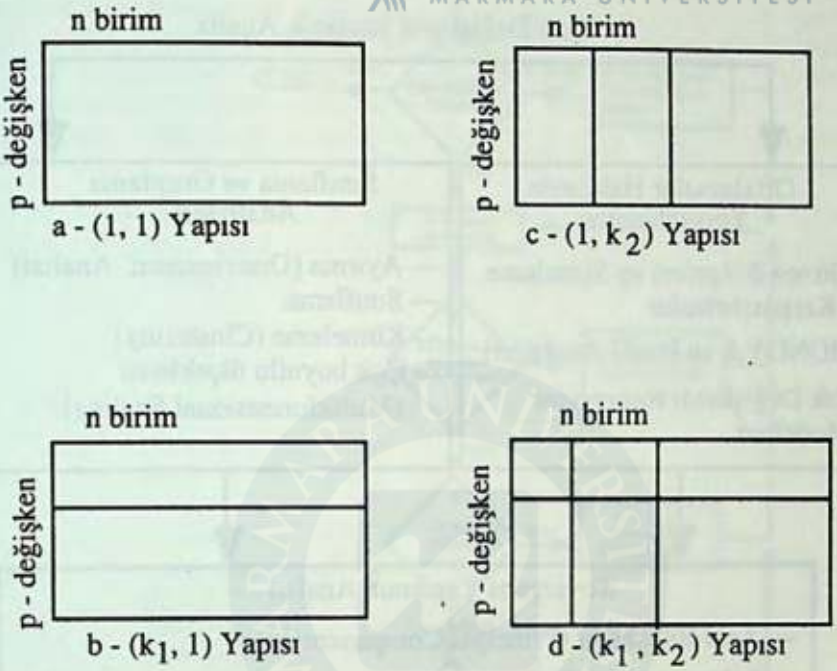
Çok değişkenli problemler üzerinde çalışırken veriler matris şeklinde ifade edilmektedir. Veri matrisinin yapısı, araştırma kapsamındaki değişken (nitelik) veya değişkenlerin ölçüldüğü birey sayısının (gözlem sayısı, deney, ünite, birim v.s.) özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. Bu özellikler gerek değişkenler, gerek bireyler açısından çeşitli gruplamalar yapılmasını sağlamaktadır.

Veri matrisi genellikle, her değişken veya niteliğe ait bir satır ve her gözlem birimi için bir sütunun atandığı p x n lik dikdörtgen bir yapıdır. Burada p, değişken sayısını; n, gözlenen birim sayısını ifade etmektedir.

Bazı durumlarda veri matrisindeki bütün değişkenler aynı tarzda ve bütün birimler tek bir örnek kütle (sample) veya aynı anakütlenin (population) elemanları olarak gözönüne alınabilmektedir.

Bazı diğer durumlarda ise değişkenler iki veya daha çok sayıda gruba (bağımlı-bağımsız, açıklanan-açıklayan gibi) ve yine gözlem birimleri de iki veya daha çok sayıda anakütlenin elemanları olarak ayrılabilmektedir. Bütün bunlar gözönüne alındığında, k_1 değişkenlerin ayrılabileceği grup sayısını, k_2 birimlerin ayrılabileceği alt kütle sayısını göstermek üzere veri matrisinde karşılaşılabilecek dört mümkün durum vardır. (Şekil 1)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şekil 1: Veri Matrisinin Farklı Yapısının Şematik Gösterilişi

a - (1, 1) Yapısı : Bütün değişkenlerin aynı yapıda ve bütün birimlerinde aynı anakütleden gelen elemanlar olduğu durumdur.

b - (k_1, 1) Yapısı : Veri matrisindeki değişkenler iki veya daha çok sayıda gruba ayrılabilmektedir. Örneğin, bir veya birkaç açıklayıcı (neden) değişken grubu ve bir veya birkaç bağımlı (sonuç) değişken grubu yer alabilmektedir. Bütün bu değişkenler tek bir birim seti üzerinde ölçülmüştür.

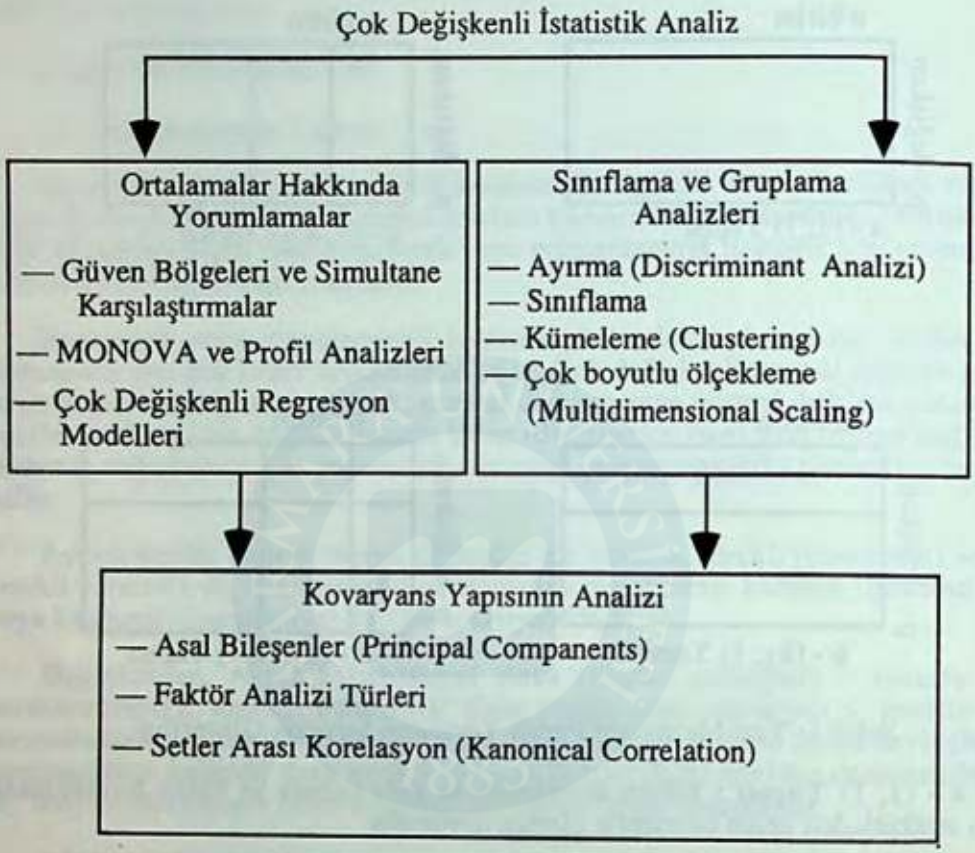
c - (1, k_2) Yapısı : Bazı durumlarda veriler tek bir değişken setinin iki veya daha çok sayıda birim grubu üzerinde ölçülmesiyle elde edilmiş olabilir.

d - (k_1 k_2) Yapısı : Bu yapıya çok sık rastlanmamakla beraber, veriler iki veya daha çok sayıda değişken ve birim grubu ilgili olmaktadır.

2.3. Araştırmanın Amacı

Bir araştırmanın amacı açısından yöntemleri gruplandırmak mümkündür[3]. Çok değişkenli istatistik analizlerin kullanım amaçları üç grupta toplanabilir:

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I. Ortalamalar hakkında yorum yopalması : Bu tür yöntemler farklı grupların ortalamaları için güven bölgelerinin oluşturulması, ortalamaların birbirleriyle karşılaştırılması (MANOVA) ve çok değişkenli lineer regresyon modelleri kurularak[4], tahminlerin yapılması çalışmalarıdır.

II. Sınıflama ve grublama analizleri: Ayırma (Discrimination) ve sınıflama (Classification) analizleri[5], verilerin farklı gruplara ayrılmasını ve yeni gözlemlerin daha önce tanımlanan gruplara dağıtımını sağlarlar.

III. Kovaryans Yapısının Analiz Edilmesi: Birlikte değişmenin ölçüsü olan kovaryans veya daha geniş kapsamda korelasyon katsayılarının analizine dayanan yöntemlerdir[6]. Değişkenlerdeki birlikte değişmelerin (kovaryans) gruplandırılmasıdır.

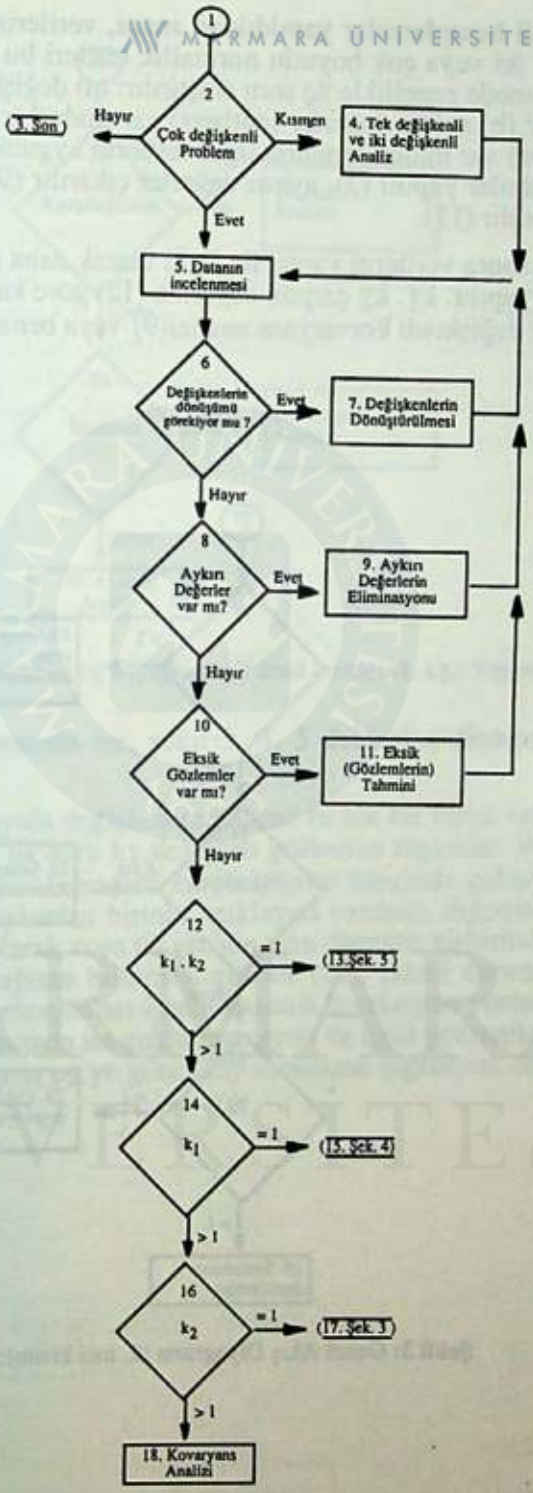
3. AKIŞ DİYAGRAMI

Verilerin yapısı ve araştırmanın amacına göre seçilip uygulanabilecek çok değişkenli tekniklerin[7] bir akış diyagramı ile verilmesi uygun görülmüştür (Şekil 2, 3, 4, 5).

Problemin belirlenmesinden sonraki ilk aşama, tamamen veya kısmen çok değişkenli durum(2)** olup olmadığıdır. Cevap evet ise gereken tek değişkenli ve

** Parantez içindeki sayılar akış diyagramındaki işlem veya karar kutularını göstermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şekil 2: Genel Akış Diyagramı (1. Kısım)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

iki değişkenli hesaplamalar yapıldıktan sonra, verilerin incelenmesi gerekir[8]. Gerekiyorsa iki veya çok boyutlu normallik testleri bu aşamada gerçekleştirilir. Bu ön incelemede genellikle üç soru araştırılır: (a) değişkenlere dönüşüm uygulanacak mıdır? (b) aykırı değerler (outliers) var mıdır? (c) Eksik gözlem değerleri (missed value) var mıdır? bunlarla ilgili testlerin uygulanmasından sonra, gerekiyorsa dönüşümler yapılır (7), aykırı değerler çıkarılır (9) ve eksik gözlem değerleri tahmin edilir (11).

Bundan sonra verilerin yapısı ile ilgili olarak daha önce tanımladığımız dört temel ayrım yapılır. k_1. k_2 çarpım değerine (12) göre karar verilir. (k_1, k_2) yapısı (18) için çok değişkenli korvaryans analizi[9] veya benzer yöntemler uygundur.

Şekil 3: Genel Akış Diyagramı (2. inci kısım): (k_1 1)

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şekil 4: Genel Akış Diyagramı (3. üncü kısım): (1, k_2,) Yapısı

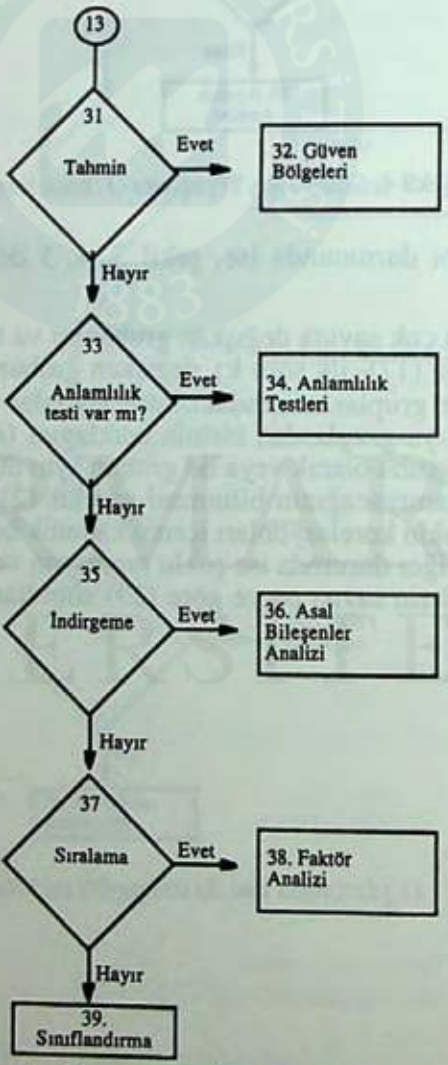
Diğer üç yapı durumunda ise, şekil 3, 4, 5 deki akış diyagramları bilgi vermektedir.

İki veya daha çok sayıda değişken grubunun ve tek bir birim setinin olduğu (k_1, 1) durumunda (17)- ilk soru k_1 değişken grubunun sayısıdır. Bu sayı 2 den büyük ise, sadece gruplar arasındaki korelasyonlar üzerinde çalışabiliriz (20). Grup sayısı 2 ise ya gruplardan birinin açıklayıcı (neden), diğerinin açıklanan (sonuç) değişken grubu olarak veya iki grubun aynı düzeyde birbirinden bağımsız olarak alınıp alınamıyacağının bilinmesi gerekir (21). İkinci durumda yani bağımsızlık varsa çoklu korelasyonları içeren kanonik korelasyon yöntemlerine (22) başvurulur[10]. Diğer durumda ise çoklu regresyon ve ilgili yöntemlere (24) veya bağımlı değişkenlerin sayısı p_2 ye göre (23) simultane regresyon denklemlerine başvurulur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tek bir değişkenler seti ve iki veya daha çok sayıda birim grubunun bulunduğu (1, k_2) durumunda (15), ya basitçe ortalamalara ait (varyans analizi içeren) veya varyans ve kovaryanslara ait ve/veya korelasyon katsayılarına ait (27) bazı testler yaparak farklı gruplar karşılaştırılabilir. Bundan başka farklı grupların bir-, iki-veya çok boyutlu uzayda dağılımları (28) gözönüne alınarak kanonik analiz (29) uygulanabilir veya ayırma (diskriminant) analizi (30) ile birimlerin bilinmeyen grupları belirlenebilir.

Son olarak veri matrisinin iyi tanımlanmadığı en basit durumda, ele alınan araştırma, basit bir tahmin problemi (31), güven bölgelerinin bulunması (32), ortalamalar, varyanslar ve korvaryanslar ve/veya korelasyon katsayıları (34) için anlamlılık testleri (33) veya bir data indirgeme problemi (35), bir-, iki- ve çokboyutlu uzayda dağılımlar (37) sözkonusu ise faktör analizi (38) ile çözümlenebilecek türde ve hatta sınıflandırma[11] problemi olarak karşımıza çıkabilir.

Şekil 5 : Genel Akış Diyagramı (4. Üncü Kısım): (1, 1) Yapısı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4. SONUÇ

Çalışmamızda araştırmacılara rehberlik etmesi amacıyla çok değişkenli istatistik analiz yöntemleri belirli kriterlere göre gruplandırılmıştır. Çalışma referanslarda belirtilen özellikle, Johnson and Wichern (1992), Anderson (1984), Srivastava and Carter (1983), Morrison (1976), Srivastava and Khatri (1979) kitaplarının çok öz bir sentezidir. Bu yayınlara ve özellikle Dagnelie (1977)'ye dayanarak çok değişkenli istatistik analizde işlem sıralarını gösteren bir akış diyagramı verilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKLAR

[1] Kurtuluş, K., Pazarlama Araştırmaları, İkinci Baskı, İstanbul, İ.Ü. İşletme Fak. Yayını, 1981.

[2] Krzanowski, W.J., Principles Of Multivariate Analysis, Northern Ireland Oxford Universitty Press, 1990.

[3] Johnson, R.A. and Wichern, D.W., Applied Multivariate Statistical Analysis, 3rd. ed., Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall Inc., 1992.

[4] Srivastava, M.S. and Khatri C.G., An Introduction To Multivariate Statistics, New York, North Holland Inc., 1979.

[5] Press, S.J. Applied Multivariate Analysis, New York, Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1972.

[6] Morrison, D.F., Multivariate Statistical Methods, Sec. Ed., New York, McGraw-Hill Book Company, 1976.

[7] Dagnelie, P., "A Flow Chart Of Multivariate Statistical Methods", Recent Developments in Statistics, 647-654, Barra, J.R. et al., editörs, North-Holland Publishing Company, 1977.

[8] Fırat, S.Ü.O., "Varyans Analizi Uygulamalarında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözümleri", DIE Araştırma Sempozyumu 91, Ankara.

[9] Srivastava, M.S. nd Carter, E.M., An Introduction To Applied Multivariate Statistics, New York, North Holland, Inc., 1983.

[10] Anderson, T.W., An Introduction To Multivariate Statistical Analysis, Sec. Ed., New York, John Wiley & Sons, 1984.

[11] Gupta, A.K., "On A Multivariate Statistical Classification Model", Multivariate Statistical Analysis, 83-93, Gupta, R.P. ed., North-Holland Publishing Company, 1980.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SELÜLOZUN AKRİLATLARLA GRAFT KOPOLİMERİZASYONU

Prof. Dr. Hakkı D. Yıldız'ın Anısına

YURDUN FIRAT*

Selülozun Çeşitli Akrilatlarla Verdiği Graft Polimerizasyon Teknikleri ve Yapılan Çalışmalar Verilmiştir.

Polimer kimyasında geliştirilen yeni polimerler daima tabii ürünlerle rekabet etmişlerdir. Bunların ayrıca kimyasal değişikliğe uğratılarak, istenilen özelliklerde olması da sağlanmaktadır. Çeşitli yöntemler içinde, graft kopolimerizasyon en önemli reaksiyonlardan biridir.

Graftlama reaksiyonları ile polimerlerin fiziksel ve mekanik özellikleri önemli ölçüde değiştirilir. Ayrıca, istenilen özelliğe sahip polimerler hazırlanabilir.

Selüloz yenilebilen önemli bir tabii polimerdir. Selülozda bulunan hidroksil grupları, çeşitli reaksiyonlar vererek değişik ürünlere dönüşebilir. Bu şekilde hazırlanmış selüloz türevleri petrokimyasal orijinli polimerlerle rekabet şansı bu sıralarda azdır. Fakat, özellikleri geliştirilebilirse endüstriyel amaçlı kullanma olasılığı artabilir. İlerde, petrokimyasal orijinli ürünlerin daha pahalı olacağı, hatta ortadan kalkacağı düşünülürse konunun önemi daha iyi anlaşılır.

Selülozun graft kopolimerizasyonunda en çok vinil monomerler kullanılmaktadır[1,2] Bu konudaki çalışmalar 1950 den beri devam etmektedir. Bu alanda yüzlerce yayın yapılmış ve patentler alınmıştır[3]. Genelde çalışmalar, selülozu bol olan Hindistan, Kanada, İsveç, Nijerya gibi ülkelerde yapılmaktadır. Görüldüğü gibi ekonomik durumu iyi olan ülkelerde bu konuda çalışmaktadır. Dünya üzerinde şu anda endüstriyel bir imalat olmaması; ekonomik ve heterogen olan bu reaksiyonların tekrarlanabilir özelliğinin az olması gibi sebeplerdendir.

Graft polimerizasyonu genellikle radikal reaksiyonu ile yapılmaktadır. Bu amaçla kullanılan radikal reaksiyonları şunlardır:

1. Diazolama : Aromatik amino grupları içeren polimerler diazolanıp, Fe (II) iyonu ile reaksiyona sokulursa; polimerik radikaller oluşur. Bu reaksiyon ilk defa 1953 de Cooper[4] tarafından ileri sürülmüş, sonra Chapman[5] tarafından polimerlere uygulanmıştır. Richards[4] ise bu reaksiyonu selüloz ve türevlerine tatbik etmiştir.

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fükültesi Kimya Bölümü

2. Zincir transfer reaksiyonu : Daha önce[7,8] polimer reaksiyonlarında gözlenen zincir transfer reaksiyonu, selüloz türevlerine John[8] tarafından uygulanmıştır.

4. Redoks reaksiyonları : Çeşitli organik maddelerle beraber Seryum (IV)[10], vanadyum (V)[11] , mangan (III)[12], kobalt (III)[13], krom (VI)[14] iyonları, bazı metal kompleksleri[15] ve persülfatlar[16] başlatıcı olarak kullanılarak selüloz ile vinil monomerler, graft kopolimerler vermektedir.

5. Fotokimyasal reaksiyonlar : UV radyasyonu ile radikaller oluşturulup, kopolimerler hazırlanmıştır[17].

6. Radyasyon : Çeşitli dozlardaki radyasyon ile radikaller oluşturulup, graft kopolimerler 1961 dan beri yapılmaktadır[18].

Selülozun graft kopolimerizasyonu üzerinde geniş bir literatür araştırması yapıldıktan sonra, Kimya Bölümümüz olanakları içinde en uygun olarak redoks başlatıcılar kullanılması seçilmiştir. Ayrıca, bu yöntemle daha yüksek graft yüzdesi elde edilmektedir.

Deneysel çalışmalarda Ce (IV) iyonu ile Mn (III) iyonu başlatıcı olarak seçilmiştir. İki ayrı Ce (IV) tuzu kullanılarak bunların etkinlikleri araştırılmıştır. Mn (III) iyonu ise, literatürde ilk defa katı olarak bizim tarafımızdan ortama ilave edilmiştir. Ayrıca şimdiye kadar yapılanlardan daha geniş bir monomer konstrasyonu aralığında çalışılmıştır. Endüstride uygulama düşünülerek, çözücü olarak su ve 30 C gibi düşük sıcaklıkta çalışılmıştır.

Açık havada yapılan reaksiyonlarda, ilk kullanılan monomerler metil metakrilat ve akrilamidtir. Merserize edilmemiş pamuk ipliği kullanılarak yapılan graft kopolimerler SEM ile de incelenmiştir.

Elde edilen sonuçlar, önceki (hatta inert atmosferde) çalışmalardan daha başarılı olup, yüksek graft yüzdeleri bulunmuştur[19,20,21]

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KAYNAKLAR

1. I. Watteher, K. Burroghs, E.C. Jahn, I.U.P.A.C. toplantısı, Stockholm, 1953
2. G. Landells, C.S. Whowell, J. Soc. Dyers and Colour., 67, 338, 1951
3. R.K. Samal, P.K. Sahoo, H.S. Samantaray, JMS - Rev. Macromol. Chem. Phys., C (26), 81, 1986
4. W. Cooper, Chem. Ind., 407, 1953
5. C.B. Chapman, L. Valentine, Ric. Sci., 25, 278, 1955
6. G.N. Richards, J. Appl. Polym. Sci., 5. 553, 1961
7. H. Adkin, R.A. Houtz, J. Am. Chem. Soc., 55, 1609, 1933
8. P.J. Flory, J. Am. Chem. Soc., 59, 241, 1937
9. E.C. Jahn, Inter. Sym. on Macromelecules, Stockholm, 1953
10. G. Mino, S. Keizerman, J. Polym. Sci., 31, 242, 1958
11. Y. Ikada, Y. Nishizaki, Y. Uyama, T. Kawahara, I. Sakurada, J. Polym. Sci., Polym. Chem. 14, 2251, 1976
12. R.K. Samal, P.L. Nayak, N. Baral, J. Macromol. Sci., A 11, 1071, 1977.
13. K. Jijie, M. Santappa, V. Mahadevan, J. Polym. Sci., A1, 4, 377, 1966
14. R.K. Samal, P.K. Sahoo, S.C. Satrusallya, J. Appl. Polym. Sci., 22, 347, 1984
15. R.K. Samal, J. Macromol, Sci., A 18 (5), 719, 1982
16. A.Y. Kulkarni, A.G. Chitale, B.K. Vaidya, P.C. Mehta, J. Appl. Polym. Sci., 7, 1581, 1968.
17. N. Geacintov, E.W. Abrahamson, V. Stannett, Makromol. Chem, 36 52, 1959
18. R.C.L. Bosworth, I.T. Ernst, J.L. Garnett, Int. J. Appl. Radiat. Isot., 11, 152, 1961
19. S. Madakbaş, Y. Fırat, Kimya 92, İstanbul
20. S. Madakbaş, T. Pekel, Y. Fırat, II. Azerbeycan - Türkiye Polimer Sym. 92, Ankara
21. F.E. Arısal, T. Pekel, Y. Fırat, Kimya 93, Trabzon.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XVIII. YÜZYILDA SİNOP'TA İRAN ŞEHZADELERİ

İBRAHİM GÜLER*

Osmanlı Devleti, kendisine iltica etmiş olan komşu devlet ve hanedanların şehzadelerini, devlet kaidesinden olarak geri vermemiş, onlara izzet ve ikramda bulunarak geçimleri için yeteri kadar tayinat (maaştan başka yiyecek yahut erzak) tahsis etmiş, gâh İstanbul gâh sair beldelerde onları hoş tutmaya çalışmış, gösteriş içinde yaşamalarına imkân sağlamıştı[1].

Osmanlı Devleti'nin kendisine iltica eden şehzadeler ve yakınlarını hoş tutmaya çalıştığı yerler arasında, Sinop da bulunuyordu. XVIII. yüzyılda, muazzam bir belde ve iskele olarak kayıtlara geçen Sinop, özellikle uluslararası ticaret cihetinden bir transit merkezi, İran, Kırım ve Kefe tarafına yapılacak askerî seferlerde askerlerin toplanma ve sevkiyat mahalli olmaktan başka, Osmanlı Devleti'nin komşuları olan devletlerle yaptığı siyasî mücadeleler çerçevesinde, komşu bir devletin şehzadelerini barındırmak, onlara ev sahipliği yapmak açısından da önemli roller üstlenmişti. Sinop'un ev sahipliği yaptığı yabancı şehzadeler, İran şahları soyundan geliyordu. Osmanlı Devleti'ne iltica edip Sinop'ta ikamet ettirilmesi istenen şehzadeler ve yakınları arasında, **Mirza Safi**'nin eşi ile, **Eli Perdeli Safi** yahut **Mirza Sam** ve **Sefer Gazi Mirza**'yı saymak mümkündür. İran Şehzadeleri ve yakınlarının çeşitli mahallerden getirilerek Sinop'ta ikamet ettirilmeleri yahut hapis olunmaları, muhtelif emirlerde dile getirilmişti.

Osmanlı Devleti, kendisine iltica etmiş olan İran şehzadelerinden, gerektiğinde komşu devletin politikasını göz önüne alarak, istifade etmeye çalışmış ve onları hükümdar ilân etmekten de çekinmemişti. Saltanat iddiasında bulunan şehzadeyi hükümdar ilân edip onu destekleyerek, İran'da hüküm süren şah ile desteklediği ve şah ilan ettiği şahıs arasında meydana gelecek mücadeleden yararlanmak istemişti. Böylece, İran hükümdarı şahı, Osmanlılar aleyhine geliştirdiği politikadan caydırmayı amaçlamıştı. Bu durumda Sinop, İranlı şehzadelere ev sahipliği cihetinden, Osmanlı Devleti'nin dış politikasına önemli katkıda bulunmuştur.

Sinop'ta ikamete mecbur edilmiş yabancı uyruklu şahıs olarak, belgelerde ilk, İran şehzadelerinden Mirza Safi'nin eşi **"Karıcıbaşı kızı"** diye anılan hatuna rastlanmaktadır[2].

"Karıcıbaşı kızı" nın kocası Mirza Safi, safevi soyundan olmayıp Afşarlı ailesinden gelen Nadir Şah[3] tarafından İran'ın istilası, babası Şah Hüseyin Safe-

---

* Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

[1] Bk. M. Münir Aktepe, *Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi (Mür'i't-tevarih), I*, İstanbul 1976, s. 132.

[2] Bk. *BOA, Mühimme Defteri, Nu: 153*, s. 92 (3 ve 4. vesikalar), vesikalar tarihi, Evaili Z 1159.

[3] Afşarlı aşiretinden olan Nadir Kuli, 1736'da Nadir Şah adı ile İran hükümdarı oldu [J.H. Kramers, *"İran (Tarihî ve Etnografik Bakış)"* mad., *İslâm Ansiklopedisi (İ.A.), V/2*, s. 1024.]. 1147-1160 (1736-1747) yılları arasında İran şahı olarak hüküm sürmüştür. (V. Minorsky, *"Nâdir"* mad., *İ.A, IX*, s. 21).

vi'nin Isfahan'da muhasara edilmesi sırasında, 1143 H./1730 M'de, Osmanlılara iltica etmişti[4]. Babıâlî, Osmanlılara iltica eden bu İranlı Şehzade Safî Mirza Muhammed Ali Rafsancani'yi, acele olarak İstanbul'a davet etmiş, Safi Mirza'nın kendisini Osmanlılara tanıttığı gibi, Şah Hüseyin Safevî'nin oğlu olduğunu tasdikle İran şahı ilân etmişti[5]. Mirza Safi, ilticadan sonra, önce Selanik ve Rodos'ta oturtturulmuş[6], sonra Rodos'tan Gelibolu'ya getirilerek buradan 1156 H./1743 M.'de İzmit'e geçirilmiş, kendisine hürmet gösterilerek oradan İstanbul'a gönderilmiş ve Kadıköyü'ndeki "Kaya Sultan Yalısı" tahsis edilmiştir[7].

Padişah tarafından kabul olunduktan sonra, Mirza Safi'ye İran şahlığı verilip, duruma bakılarak, İzmit'e yollanmış, Afşarlı ailesinden Nadir Şah'ın Osmanlı hududunu geçmesi üzerine de İran'a harb ilân edilerek, (23 Eylül 1743) aynı günde Nadir'e karşı İzmit'ten mücadele etmek üzere Erzurum'a gönderilmişti (Şaban 1156/Eylül 1743)[8]. Osmanlı hükümeti tarafından, İran şahı ilân edilmiş olan Mirza Safi adına, propoganda yaptırması Kars tarafı seraskeri sabık vezir-i azam Şehla Ahmet Paşa'ya emredilmişti[9].

Kasr-ı Şirin muahedesiyle İran'la sulh yapılınca (17 Şaban 1159/4 Eylül 1746), Osmanlılar tarafından İran şahı ilân edilmiş olan Mirza Safi'ye artık gerek kalmadığından, onun Erzurum'dan geri alınması gerektirmiş, bu hususta kendisine ferman gönderilmiştir[10]. Mirza Safi'nin emr-i alişan gereğince Asitane-i Saadet'e (İstanbul'a) getirilmesi için Dergah-ı Muallam gediklilerinden Ali memur edilmişti. Ali mihmandarlık vazifesi ile bu görevi yerine getirecekti[11]. Mirza Safi, Nadir Şah ile sulh yapılması üzerine, Osmanlılara darılarak, Fındıklılı Süleyman

---

Nadir Şah'ın tahta çıkma merasimi 24 Şevval 1148/8 Mart 1736'da yapılmıştır. (V. Minorsky, *aynı madde*, s. 25) Onun Safevî soyundan gelen hükümdarı bertaraf ederek saltanatı elde etmesi şöyle olmuştur:

Nadir, Safevî soyundan Tahmasb II., tahta oturduktan (bu hususta bkz. Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I. cilt, İstanbul 1982 s. 325.) az sonra, bir mağlubiyet üzerine, Osmanlılar ile Tahmasb II. arasında yapılan anlaşmayı tanımamış (V. Minorsky, *aynı madde*, s. 23.) ve liyakatsizliği yüzünden Tahmasb II.'yi saltanattan uzaklaştırarak (Tahsin Yazıcı, *"Safeviler"* mad., *İ.A., X*, s. 56-57), her tarafa valileri kendi tayin etmiş (V. Minorsky, *aynı madde, s. 23*), onu Horasan'a naklettikten başka henüz beşikte olan 10 aylık oğlu Abbas III.'ı 17 Rebiülevvel 1145/7 Temmuz 1732'de babasının yerine şah ilân etmişti. (Bk. Aynı müellif, *aynı madde*, aynı yer ve Tahsin Yazıcı, *aynı madde*, s. 57). Bundan kısa bir müddet sonra da, Abbas III. öldüğünden, 26 Şubat 1737'de saltanatı eline almak suretiyle Safevî hanedanının hükümdarlığına son vermişti. (Tahsin Yazıcı, *aynı madde*, s. 57.)

Nadir Şah, bu şekilde Safevî saltanatına son verip iktidarı elde ettikten sonra, iktidar süresi içerisinde, Safevî soyundan gelen ve saltanat davasında olan şehzadeler ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. İşte Safevî soyundan gelip saltanat davasında olan şehzadeler ile Nadir Şah arasında vuku bulan bu mücadeleler sırasında Safevî şehzadelerinden bir kısmı, Osmanlılara iltica etmiş, Osmanlılar da bu ilticaları kabul etmişti. Meselâ, Nadir Şah, Musul'da iken Şirvan'da kendisine rakip bir hükümdarın meydana çıktığını duymuştu; bu rakip hükümdar Mirza Sam idi. (V. Minorsky, *aynı madde*, s. 27.)

[4] M. Münir Aktepe, *Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi (Mür'i't-tevarih), I*, İstanbul 1976, s. 132; V. Minorsky, *aynı madde*, s. 27; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, IV/I. (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)*, 3. Baskı, Ankara 1982, s. 302.

[5] Bkz. V. Minorsky, *aynı madde*, s. 27.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bu şehzadenin, Şah Hüseyin Safevî'nin oğlu olduğunu söyleyen sahte biri olduğunu, ancak Osmanlılarla İran arasındaki vaziyet alevlenince, Osmanlı hükümetinin bu şehzadeden istifade etmeye çalıştığını kaydeder (Bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 302.); Fakat bir başka yerde de şah Tahmasb ile Isfahan'dan kaçmış olan kardeşi Safi'nin Şah Hüseyin'in evladından olduğundan bahseder. [Bk. aynı müellif, *aynı eser*, s. 183].

[6] V. Minorsky, *aynı madde*, s. 27.

[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 302.

[8] Bk. ve krş. V. Minorsky, *aynı madde*, s. 27; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser*, s. 302-303.

[9] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *aynı eser, s. 305.*

[10] Aynı müellif, *aynı eser*, s. 309.

[11] Bk. *Mühimme Defteri, Nu:* 153, s. 92 (4. vesika), vesika tarihi: Evaili Z 1159.

Efendi'nin ifadesine göre yamuk harekete yeltenmiş, emir gereğince Karahisar-ı Şarki kalesinde tutulmuş ve kalebend[12] edilmişti. Mihmandar olan Dergah-ı Muallam gediklilerinden Ali'nin silahdarı, Kayserili Mustafa, Mirza Safi'nin cezasını icra edecekti[13]. Mirza Safi, Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi'ye göre, Nadir Şah'ın hatırı için, Samsun kalesine hapis olunarak, kalebend cezasına çarptırılmıştı[14].

Mirza Safi, Samsun kalesine kalebend olarak gönderilirken eşi, *"Karıcıbaşı kızı"* diye anılan hatun da, Sinop kalesine aynı amaçla gönderilmişti. "Karıcıbaşı kızı" adıyla meşhur olan bu kadın, fesatçı biri olup tekin durmadığından, malik olduğu memlûki ile, Sinop kalesine gönderilip orada ikamet ve hapis olunması emrolunmuştu[15]. Eşi Mirza Safi'ye de kalebend olarak Samsun yolu görünmüştü.

Kocası Mirza Safi'nin Karahisar-ı Şarki'de yakalanıp Samsun'a gönderilmesi esnasında, Karahisar-ı Şarki'de bulunduğundan "Karıcıbaşı kızı"nın da, emir gereği Sinop kalesine getirilmesi gerekiyordu. Böylece İran şahzadelerinden Mirza Safi ile eşi "Karıcıbaşı kızı", Karahisar-ı Şarki'den biri Samsun'a diğeri Sinop'a kalebend olmuşlardı[16]. "Karıcıbaşı kızı"nın Karahisar-ı şarki'de Sinop kalesine getirilmesi için Divan-ı Hümayun çavuşlarından ve sadrazam tatarlarından kimseler görevlendirilmişti. Mübaşir çavuş ve tatar, "Karıcıbaşı kızı"nın Sinop kalesine getirilip orada hapis veya ikamet ettirilmesini sağlayacaklardı[17]. Mirza Safi'nin zevcesi (eşi)nin Sinop kalesine geldiğinde, buradaki görevlilerin dikkatli olması, kadının yanlış hareket (fesatlık yapıp tekin durmamak gibi) yapmasına fırsat verilmemesi istenmişti. Sinop kalesi dizdarı, bu hususta uyarılmıştı. Mübaşir çavuş ve tatar tarafından "Karıcıbaşı kızı" Sinop kalesine getirildiğinde "Karıcıbaşı kızı"nın N[bayan (?)] makulesindendir diyerek hiçe alınmayıp gafil olunmaması kale dizdarından istenmişti. Buna bağlı olarak dizdarın, "Karıcabaşı kızı"nı kendi yanında yahut kalenin içinde münasip bir mahalde ikamet ve muhafaza ettirmesi gerekiyordu. "Karıcıbaşı kızı"nın Sinop kalesinden bir mahalle hareket etmemesi ve onun muhafaza olunmasına dikkat etmesi konusunda Sinop kadısı ve kale dizdarına hitaben emir verilmişti[18].

Mirza Safi'nin eşi "Karıcıbaşı kızı"ndan sonra İran kökenli olup kalebend cezasına çarptırılarak Sinop'ta ikamete mecbur edilmiş ikinci şahıs **Eli Perdeli Safi** idi. Bu şahıs, kendi ifadesine göre, önceden Revan üzerine gelen Safevî evladından Şah Hüseyin'in oğlu Tahmasb Şah'ın oğlu[19], Kars'a gönderilen Safi Mirza'nın da yeğeni idi; Safi Mirza, Tahmasb'ın kardeşi Eli perdeli Safi'nin de amcası oluyordu. Eli Perdeli Safi, Nadir Şah zamanında firar edip Moskova'ya gitmiş, bir

---

[12] Kalebend, herhangi bir suçtan dolayı, bir kalenin hisarından dışarı çıkmamak üzere içinde oturmaya hüküm giymiş kimseye denir. [Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 3. Ofset Baskı, Ankara 1978, s. 580; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İkinci Baskı, İstanbul 1986, s. 168.]

[13] Bk. *BOA, Mühimme Defteri, Nu: 153, s. 92, (4. vesika)*, vesika tarihi: Evaili Z 1159.

[14] Bk. M. Münir Aktepe, *aynı eser*, s. 132.

[15] Bk. *BOA, Mühimme Defteri, Nu: 153, s. 92, (3. ve 4. vesikalar)*, vesikalar tarihi: Evaili Z 1159.

[16] Bk. *Aynı defter*, aynı yer ve vesikalar.

[17] Bk. *Aynı defter*, aynı yer ve vesikalar.

[18] Bk. *Aynı defter*, aynı yer, 3. vesika, vesika tarihi: Evaili Z 1159.

[19] Safevî hanedanına ait verilen bir şecerede, Şah Tahmasb II.'ın (1729-1732) oğlu olarak sadece Şah Abbas III. (1732-1736) ile İbrahim Mirza (öl. 1740) zikredilmekte Eli Perdeli Safi Mirza Sam'dan bahsedilmemektedir. [Bkz. Tahsin Yazıcı, *aynı madde*, s. 58.].

müddet burada saklandıktan sonra Tiflis'e gelmişti[20]. Daha sonra da Tiflis'ten Çıldır'a gelmişti[21]. Eli Perdeli Safi, Tiflis'e geldiğinde, başından geçenleri hanlara[22] anlatıp onların yanında ikamet etmişti. Buradaki yetkililere, Osmanlı Devleti'ne halini arz edip iltica etmeğe geldiğini söylemiş, bu hususun "atiyye-i aliyye-i hazret-i cihandârî"ye arz olunup iltimas edilmesini istemişti.

Safevî soyundan gelip Tahmasb Şah'ın oğlu olduğunu belirten ve Osmanlı Devleti'ne iltica etmek istediğini söyleyen bu şehzadenin, talebi üzerine, Çıldır valisince hükümet yetkilisine hitaben bir mektup kaleme alınmıştır. Bu mektupta, Eli Perdeli Safi'nin söyledikleri ile iltica ve iltimas talebi belirtiliyor, onun ne olacağı konusunda görüş isteniyordu[23]. Çıldır valisinin mektubundan sonra aynı konuyla ilgili olarak ve ona istinaden ayrıca bir de arz sunulmuştu[24].

Söz konusu mektupta geçen Eli Perdeli Safi ile arzda geçen Mirza Sam aynı şahıs idi. Şöyleki: Daha önce Çıldır valisince kaleme alınan mektupta Eli Perdeli Safi ismini gördüğümüz Tahmasb'ın oğlu İranlı şehzade, arzda, Mirza Sam adıyla belirtilmektedir. Ayrıca arzda, Mirza Sam'dan bahsedilirken, Çıldır valisi Ahmed Paşa'nın sözünü ettiğimiz mektubuna işaret edilmektedir. Bundan başka, "mine'l-abdü'd-dâî Sam İbn Şah Tahmasb bin Hüseyin min şâhân-ı İran" imzasıyla kaleme alınmış bir arzuhale de bu arzda yer verilmiştir. Bütün bu kayıtlar, Çıldır valisinin mektubunda "Eli Perdeli Safi" ismiyle zikrettiği şahıs ile arzda geçen "Mirza Sam" ve arzuhalde imzası bulunan "Sam"ın aynı şahıs olduğunu göstermektedir[25].

Eli Perdeli Safi (yani Mirza Sam)'nin Tiflis'ten Çıldır'a gelirken yanında beş on atlısı daha vardı[26]. Evasıtı Za 1160'da sadır olan iki ayrı hükümde, Eli Perdeli Safi veya Mirza Sam'ın yanında bulunan nefer sayısının 9 olduğu belirtilmektedir[27].

Eli Perdeli Safi (yani Mirza Sam)'nin Çıldır'a geldikten sonra, buradan Erzurum'a Erzurum'dan da Sinop'a nakil olduğu görülmektedir[28]. Onun, adamlarıyla beraber Erzurum'a ulaştırılması, kifayet miktarı adamla Çıldır valisince, Erzurum'dan Sinop'a ulaştırılması da Erzurum valisince olacaktı. Bu konuda ve Eli Perdeli Safi (Mirza Sam) Sinop'a vardığında orada ikamet ettirilmesi hususunda, muhtelif emirler sadır olmuştu: Çıldır valisi vezir Ahmet Paşa Erzurum valisi vezir Mustafa Paşa ile Sinop "gümrük emini", "kadısı", "kale dizdarı" ve ahalisine hitaben başka başka hükümler yazılmıştı. Bu emirlerde, adı geçen şehzade ve adamlarının, yeteri kadar adamla Çıldır valisi vezir Ahmet Paşa tarafından

---

[20] Bk. *BOA, Cevdet, Hariciye*, Nu: 828. (Çıldır valisi Ahmed'in mektubu, Tarih kaydı yok).

[21] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara*, (Arz, Arza düşülen derkenar tarih kaydı: 9 S 1171.)

[22] Buradaki "hanlar" tabiriyle Tiflis'in yöneticileri kastedilmiş olmalıdır.

[23] Bk. *Dipnot : 20*'de belirtilen vesika.

[24] Bk. *Dipnot: 21*'de belirtilen vesika.

[25] Bk. ve krş. *BOA, Cevdet, Hariciye, Nu: 828*'de kayıtlı Farsça arz-ı hal, Çıldır valisi vezir Ahmed Paşa'nın mektubu ve 9 S 1171 tarihli derkenar kaydı olan arz.

[26] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara*, (Çıldır valisinin mektubu).

[27] Bk. *BOA, Mühimme Defteri*, Nu: 153, s. 154 (3. vesika), vesika tarihi: Evasıtı Za 1160; *Aynı defter*, s. 156 (2. vesika), vesika tarihi: Evasıtı Za 1160.

[28] Şemdanizade Fındıklılı Süleyman Efendi, Osmanlı Devleti'ne iltica eden Mirza Sam'ın da, amcası Mirza Safi gibi Osmanlılara dardığından, firar eder iken Tokat havalisinde yakalanarak Sinop kalesine haps edilmek üzere gönderildiğinden daha sonra da Rodos adasına sürüldüğünden bahseder. (Bk. M. Münir Aktepe, *aynı eser*, s. 132.).

Erzurum'a, Erzurum'dan da Erzurum valisi vezir Mustafa Paşa tarafından Sinop'a ulaştırılması; Sinop'a vardıktan sonra, burada kalede zabt ve ikamet ettirilmesi Sinop kadısı, gümrük emini, kale dizdarı ve ahalisinden istenmişti[29].

Mirza Sam ve adamlarının Sinop'a geldikten sonra buradaki kalede zabt ve ikamet ettirilmesi, onların muhafazasına özen gösterilerek dikkatli olunması, emirlerde kendisine hitab edilen Sinop'lu görevlilerden ve ahaliden istenmiş, bu konuda uyarılmışlardı[30]. Mirza Sam (Eli Perdeli Safi) ve 9 nefer adamı, mihrleriyle beraber Sinop kalesinin emin bir yerinde korunacaktı. Durum aynı zamanda Der-aliyye'ye bir ilâmla bildirilecekti. İran şehzadesi ve adamlarının, Sinop kalesinde zabt ve ikamet ettirilmesinden sonra, ne olacağı yani gelecekteki durumları, bu konuda sadır olacak yeni bir emre göre belli olacak ve emir doğrultusunda hareket edilecekti. Mirza Sam ve adamları, haklarında herhangi bir emir sadır olmadıkça, Sinop'tan başka bir mahalle nakledilmeyecek, onların kalede muhafazalarına özen gösterilecekti[31].

Sinop kalesine nakilden önce, Mirza Sam (Eli Perdeli Safi) ve 9 adamının, emir gereği mal ve eşyaları, şer' (hukuk) vasıtasıyla yazılıp bir defter oluşturulduktan sonra mühürlenip korumaya alınmış ve münasib bir mahalde saklanmıştı. Onun ve adamlarının mal ve eşyalarının korumaya alındığı ilâmla ayrıca İstanbul'a bildirilmişti[32].

Mirza Sam'ın, bir ara, korumaya alınan mallarını, İstanbul'a mühürlü bir arzuhal vererek geri istediği, bu hususta gerekli yere (mal ve eşyalarını zabtedip korumayı alanlara v.b.) hitaben emir çıkartılmasını arzuladığı görülmektedir. Hükümet tarafından Mirza Sam'ın talebine olumlu bakılmış ve münasib bir mahalde korumaya alınan bütün eşya ve malları geri iade edilmişti. Onun eşya ve mallarının kendisine iadesi de, korumaya alınırken olduğu gibi, şer' vasıtasıyla, cümle huzurunda, daha önce tutulan defterde kayıtlı olduğu biçimde olacaktı. Bütün mal ve eşyası teslim edildikten sonra da ondan bütün mal ve eşyasını aldığına dair miktarları belirtilmiş şer'î bir senet alınması bunu müteakiben de senetin Dersaadet'e gönderilmesi emredilmişti[33].

Mirza Sam için Sinop'ta iken, devlet tarafından geçimini sağlamak maksadıyla, belli miktarda bir tayinat da tahsis edilmişti[34]. Sinop'ta ikamet etmekte iken ona, geçimini temin etmek üzere, kifayet miktarı maaşının tedarik ve teslimi için, Sinop Gümrüğü Mukataası[35] emini görevli kılınmıştı[36]. Verilen emirlerde, Sinop Gümrüğü Mukataası eminine yahut emin vekiline hitab edilmesi, Mirza Sam (Eli

---

[29] Bk. ve krş. *BOA, Cevdet, Hariciye, Nu: 828* (Arz. Arza düşülen derkenar tarihi; 9 S 1171.); *Dipnot: 27*'de belirtilen vesikalar.

[30] Bk. *Dipnot: 27*'de belirtilen vesikalar.

[31] Bk. *Dipnot: 27*'de belirtilen vesikalar.

[32] Bk. BOA, *Mühimme Defteri*, Nu: 153, s. 156 (2. vesika), vesika tarihi: Evasıtı Za 1160.

[33] Bk. *Aynı defter*, s. 154 (3. vesika), vesika tarihi: Evasıtı Za 1160; *Aynı defter*, s. 156 (2. vesika), vesika tarihi: Evasıtı Za 1160.

[34] *Aynı defter*, s. 156 *(2. vesika)*, vesika tarihi: Evasıtı Za 1160.

[35] Bu mukataa hakkında bilgi için bk. İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Sinop (İdari Taksimat ve Ekonomik Tarihi)*, Marmara Üniversitesi Türklük Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1992, s. 115-130.

[36] Bk. *BOA, Cevdet, Hariciye, Nu: 828*, (Arz. Arzın derkenar tarihi: 9 S 1171).

Perdeli Safi)'a mukataa malından belli bir tayinat tahsis edilmesi dolayısıyladır[37]. Sam'ın geçimini sağlamak için, ne kadar gerekiyorsa o kadar maaş tayin edilmesi, bu tahsisatın hukukça yapılması, sonucun Dersaadet'e bildirilmesi istenmiştir[38]. Defterdar Efendi'ye de, aynı konuda, yani gümrük emini veya vekilince Safi (Eli Perdeli=Mirza Sam)'ye "Sinop Gümrüğü Malı"ndan yeteri kadar geçimlik (medar-ı maaş) verilmesi hususunda, yine onun Çıldır valisince Erzurum'a Erzurum valisince de Sinop'a ulaştırılıp orada ikamet ettirilmesi konusunda sadır olan emrin, kayıt edilmesi emredilmişti[39].

Sinop'a geldiği tarihten itibaren İran Şehzadesi Mirza Sam'a (Eli Perdeli Safi'ye), o zamanın parasıyla günlüğü 3 kuruş tayin edilmesi, Divan-ı Hümayundan çıkan emirlerle belirlenmiş ve bu durum Baş Muhasebe'ye kayıt olunmuştu[40].

Mirza Sam'ın tayinatının daha sonra 6 kuruşa çıkarıldığı görülmektedir. Mirza Sam (Eli Perdeli Safi)'ın, "Sinop Gümrüğü Mukataası Malı"ndan tahsis olunan bu günlük önce 3, daha sonra 6 kuruşluk tayinatla geçinemediği anlaşılmaktadır. Nitekim bu sebeple adı geçen İranlı Şehzade, Sinop Mahkemesi'ne gelerek burada geçim sıkıntısı çektiğini kadıya anlatmış, tayinatının arttırılmasını istemiştir. Dediğine göre, çoluk çocuğunun çokluğundan dolayı Mirza Sam, 6 kuruşluk günlük geçimlik (tayinat) ile geçinemeyip sıkıntı çekiyor perişan oluyordu. Sinop kadısı Mehmed Hadi, Mirza Sam'ın başvurusu ve anlattıklarını göz önüne alarak, bu arzusunu yani günlük maişetinin arttırılmasını arz ve ilâm etmişti. Bu başvurudan sonra Mirza Sam (Eli Perdeli Safi)'ın günlük maişetinin ne kadar arttırıldığı belli değildir. Başka belgelerin bulunması sayesinde, arttırılan miktarın ne olduğu tesbit edilebilecektir[41].

Devlet tarafından Sinop'ta ikamet ettirilen ve kendisine "Sinop Gümrüğü Mukataası Malı"ndan günlük tayinat (geçimlik, medar-ı maaş) tahsis edilen Mirza Sam'ın, burada ikamet ettiği müddet içinde, Sinop ahalisi ve sakinleri (ahali-i vilayet) ile geçinemediği, dirliğinin olmadığı anlaşılmaktadır[42]. Bu sebeple Mirza Sam daha sonra buradan 10 nefer etbaıyla Limni adasına[43] sürülmüş, geri kalan adamlarının ise İran'a gönderilmesi emr edilmiştir[44].

Sinop'a gönderilen veya orada zabt ve ikamet ettirilen İran şehzade veya mirzalarından biri de **Sefer Gazi Mirza** idi. Bu şehzade Sinop'a İstanbul'dan gelecekti. İstanbul'dan Sinop'a gelmek üzere yola çıktığından kendisine, harcırah da verilmişti[45]. Sefer Gazi Mirza'nın alacağı harcırah, diğer Şirin Mirzalarına ihsan buyurulduğu gibi, kendisinden önce harcırah verilen mirzaların harcırahı gibi ola-

---

[37] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara ve vesika.*

[38] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara ve vesika.*

[39] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara ve vesika.* (Çıldır Valisi Ahmed Paşa'nın mektubuna düşülen tarihsiz derkenar kaydı.)

[40] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara ve vesika.* (Arza düşülen derkenar, tarihi: 9 S 1171).

[41] Bk. *Aynı tasnif,* Nu: *7133,* vesika tarihi: 20 Zilkade 1175.

[42] Bk. BOA, *Mühimme Defteri,* Nu: 154, s. 272 (2. vekisa), vesika tarihi: Evaili R 1163/Mart 1750(?).

[43] Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, Mirza Sam ile amcası Mirza Safi'nin Rodos adasına sürüldüğünü kaydeder. [Bk. M. Münir Aktepe, Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi (Müri't-tevârih), I, İstanbul 1976, s. 132.]

[44] Bk. BOA, *Mühimme Defteri,* Nu: 154, s. 272 (2. vesika), vesika tarihi: Evaili R 1163/Mart 1750 (?); *Aynı defter,* s. 274 (1. vesika), vesika tarihi: Evaili R 1163/Mart 1750(?)

[45] Bk. BOA, *Cevdet, Hariciye,* Nu: 8199. (Bu numaradaki "arz", arza düşülen "Baş Muhasebe kaydı" ve "üst makamca arza düşülen buyuruldu".)

caktı[46]. Daha önce, Şirin mirzalarından **Mehmed Şah, Şah Mirza** ve **Süleyman Şah Mirza**'ya da, âdet olduğu üzere harcırah verilmişti. Bunlara tahsis edilen harcırah miktarı, beher nefer için 200 kuruş etbaının beher neferi için ise 15 kuruş idi[47].

Devlet izniyle Sinop'a İstanbul'dan gelecek olan Sefer Gazi Mirza'nın yanında 3 nefer etbaı da bulunuyordu[48]. Sefer Gazi Mirza henüz daha Der-aliyye'de bulunduğu sırada, Sinop canibine varması için harcırah verilmesi istida edilmişti. Bu İranlı şehzadeye, eski mirzalara kıyasen, 120 kuruş etbaından 3 nefere de 15'er kuruştan 45 kuruş yekün 165 kuruş harcırah verilmişti.Telhis gereğince bu harcırah miktarı onaylanıp Baş Muhasebe'ye kaydı yapılmış ve tezkeresi de verilmişti[49].

Sefer Gazi Mirza'ya verilecek harcırahın, eskilerine kıyasen, 200 kuruş olması gerekirken, 120 kuruş olarak tahsis edildiği yani harcırahın 60 kuruş azaltıldığı görülmektedir.

---

[46] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara* (Baş Muhasebe kaydı ve "üst makamca arza düşülen buyuruldu.") Vesika tarihi 29 S 1192.

[47] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara,* (Baş Muhasebe kaydı).

[48] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara* (Üst makamca arza düşülen buyuruldu"). Buyuruldu tarihi: 29 S 1192.

[49] Bk. *Aynı tasnif, aynı numara* (arz), Arza düşülen derkenar tarihi: gurre-i Za 1192.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SONUÇ

İfade edebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nin komşu devletlerle olan siyasî münasebetlerini göz önünde bulundurduğumuz zaman, İran'da çıkan taht mücadeleleri sebebiyle Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş İran şehzadelerinin, kalesinde ikamete ve hapse mecbur tutulmaları yahut onların kalede muhafaza olunmaları yönünden Sinop ev sahipliğini üstlenmişti. *"Yamuk harekete"* yeltenmeleri, Osmanlı Devleti'ne iltica eden İranlı şehzadeler ile yakınlarının, kalebend cezasına çarptırılarak, Sinop kalesinde ikamet ve hapis olunmalarına sebep olmuştu. Bu netice, Osmanlı Devleti'nin mevcut İran hükümdar hanedanının tavrına karşı izlediği akıllıca bir siyasetin sonucu idi.

Kalede ikamet ettirilmek üzere Sinop'a gönderilen kalebend cezasına çarptırılmış İranlı şehzadeler ve yakınları, Mirza Safi'nin eşi **"Karıcıbaşı kızı"** diye anılan hatun ile, yeğeni, yani kardeşi Tahmasb II.'ın oğlu **Mirza Sam (Eli Perdeli Safi)** ve **Sefer Gazi Mirza**'dan ibaret görünmektedir.

İranlı şehzadelerin ilticası sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin taşradaki görevlileri ile hükümet merkezi arasında muhtelif yazışmalar vuku bulmuş, görüş alışverişinde bulunularak takınılacak tavır belirlenmişti.

Sinop kalesinde ikamet etmek zorunda bırakılan İran şehzadeleri ve yakınlarının, burada muhafazalarına ve onların elden kaçırılmamalarına özen gösterilmesi istenmişti. Bu hususta, Sinop'taki görevliler ikaz edilmişti. İranlı şehzadelere, Sinop kalesinde ikametleri sırasında, devlet tarafından geçimlik için belli miktarda bir meblağ tahsis edilmişti. Tahsis olunan tayinat, Sinop kalesi erlerinin mevacibleri (maaşları) ve ehl-i vezaifin vazifeleri (ücretleri) için ocaklık teşkil olunmuş "Sinop Gümrüğü Mukataası Malı"ndan veriliyordu. "Sinop Gümrüğü Mukataası Malı"ndan verilen tayinat (geçimlik meblağ) zamanla geçim için yetersiz kalması münasebetiyle, şehzadelerin başvurusu üzerine, artırılmıştı. İranlı şehzadelere, Sinop'a bulundukları mahallerden gelirken, harcırah verilmesi yoluna da gidilmişti.

Bununla beraber, İranlı şehzadelerden bir kısmının, Sinop ahalisiyle dirliğinin olmaması, geçim yapamaması, onların Sinop'tan başka mahallere sürülmesini de gerektirmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BULGARİSTAN'DA TÜRK OKULLARI KRONOLOJİSİ

HÜSEYİN HACIOĞLU*

1965'de Tuna Vilayeti Yönetim Meclisi kararları uyarınca her sancak merkezinde bir idadi, her kaza merkezinde de bir ruştiye[1] açılması dövizi gerçekleşememiştir. Ancak çağdaş eğitim-öğretime giden yolda bir atılım başlatılmıştır. Sıbyan okulları açılarak çocuklar hasır üstüne diz çöküp oturmaktan kurtulmuşlardır. Sıbyan okullarının yanısıra ruştiyelerin de sayısı artmış, eğitim-öğretimin içeriği bakımından da çağdaşlaşma yoluna girilmiştir. Küçükler sıbyan okullarına, daha büyükler ruştiyelere yöneltilirken, okula gidemeyenlerde de israrla sanata yöneltilmeye başlanmıştır. 1868 yılı istatistik verilerine göre Tuna vilayetinde 157 okul ve 149 medrese görülmektedir[2]. Bu verilere Tuna vilayeti dışında kalan şehir ve kasabaların okul ve medreselerini de eklersek, okulların sayısı 353, medreselerin sayısı ise 220'ye çıkmaktadır[3].

1875'de, yani Bulgarların Osmanlı egemenliğinden kurtulmalarından üç sene önce bu topraklarda yaşayan Osmanlı Türk vatandaşlarının 2500 kadar sıbyan okulu ve 40 kadar da ruştiye okulu olduğu varsayılmaktadır[4]. 93 Savaşı, geçtiği yerlerde Türklüğü ezdi, yüz binlerce insanı kılıçtan geçirdi, bir o kadarı da göç yollarında telef oldu. Malları mülkleri yağma edildi, okulları yakıldı, yıkıldı, ayakta kalanlar da gaspedildi. Öğretmenleri dağıldı, öldü, öldürüldü, göçe zorlandı.

93 Savaşını izleyen 10 yıl içerisinde Türk okullarının üçte ikisinin yitirilmiş olmasına ve Bulgarların uyguladıkları değişik baskılara karşın Bulgar topraklarında kalan Türklerin eğitim-öğrenim özlemi yokedilememiştir. Kısa bir okulsuzluk döneminden sonra 1883 tarihinde ilk ruştiye açılmış ve bu alandaki yoğun çabalar 1894'e kadar sürdürülmüştür. 1885'de "Resmi ve Özel Okullar Yasası" çıkarılmış ve Türk okulları bu yasa kapsamına alınmıştır. Bu suretle bazı sınırlama ve güdümleme kapıları açılmıştır. 1894/95 eğitim-öğretim yılında Türk okullarının sayımı yapılmış ve sonuçlar basında yayınlanmıştır. Bu sayıma göre veriler şunlardır: 1243 ilkokul, 1404 öğretmen ve 69936 öğrenci[5]. 1897'de ilkokullar 1284, öğretmenler 1464, öğrenciler 72100'dür. Bunların 40 bini erkek çocuk, 32 bini de kızdır. Bu veriler Mithat Paşa'nın daha Osmanlı döneminde başlattığı reformlar sürecinde karşılaştığı "kızlar okumaz" engelinin giderilip aşılmasında

---

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

[1] Ahmet Merdivenci, *Unutulmayacakların Destanları*, İstanbul 1987, s. 26.

[2] Osman Keskioğlu, *Bulgaristanda Müslümanlar ve İslam Eserleri*, Ankara 1985, s. 104, 105; *Tuna Vilayeti Salnamesi*, Rusçuk 1867, s. 106, 112.

[3] Osman Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 105, 106.

[4] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 20.

[5] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 37, 38; *Statistique des ecoles dans la Principauté de Bulgarie*, 1987'ye göre.

oldukça mesafe alındığını göstermektedir. Ancak burada şu hususa da değinmek gerekir: Eğitim-öğretim, ağırlıklı olarak dinsel içeriklidir, öğretmenlerin de büyük bir çoğunluğu din görevlileridir[6]. Bulgar kaynaklarının 1891 yılı için verdikleri rakamlara göre[7] 130 ruştiye öğrenimli öğretmene karşılık 600 medrese öğrenimli öğretmen görülmektedir. Kuşkusuz bu veriler Türk okullarındaki öğretmen sorunundaki güçlüğün, eğitim-öğretim düzeyinin ne aşamada olduğunun göstergesidir. Böyle olmakla beraber, o zamanın koşullarına göre böyle bir çözümün kaçınılmazlığını kabul etmek gerekir.

Şumnu kentinde açılan ilk ruştiyeden sonra 556 öğrenci, 60 öğretmenle daha 16 ruştiye açılmıştır[8]. Bu ruştiyeleri bitirenlerin öğretmenliğe yönelmeleri, çağdaşlığa giden yolda eğitim-öğretim sürecine genç elemanlar kazandırmıştır. Böylece medrese öğrenimli öğretmenlerin oranı giderek düşmeye başlamıştır. Türklerin, öğretmen yetiştirmek için Öğretmen Okulu açma girişimleri ise Bulgar yektililerince hep geri çevrilmiştir.

1885 Resmi ve Özel Okullar Yasası'na göre, özel okulları bitirenler ve bu okullarda öğretmenlik yapanlar, devlet okullarında, yani Bulgar okullarında okuyan öğrencilere ve bu okullarda öğretmenlik yapan öğretmenlere tanınan haklardan yararlanamıyorlardı. Bunlar, yani Türk, Yahudi ve Ermeni okulları ilgili dinsel kuruluşlar tarafından idare olunuyorlardı[9]. Halbuki Bulgarların ilk Tırnova Anayasasının 72. maddesi "İlk öğretim, çarlığın tüm vatandaşlarına parasız ve zorunludur" diyordu[10]. Resmi ve Özel Okullar Yasası'nın Anayasa hükümlerile çelişkiye girmesi, Bulgarların Türklerle ilgili sorunlarda politik eğilimlerinin ne yönde olduğunu göstermektedir.

93 savaşı sırasında yakılmış, yıkılmış, gaspedilmiş ve daha sonraları ayakta kalanların da bir bölümü kışlaya, tiyatro ve eğlence salonlarına dönüştürülmüş olan Türk okulları sayıca her zaman açık vermiş, yetersiz kalmışlardır. Bu da Türklerin okul açma girişimlerini engellemek, geri çevirmek için iyi bir bahane olarak kullanılmıştır. Öte yandan "sağlıklı değil!" bahanesi de okul kapatmada uygulanan bir başka engelleme yöntemidir.

Burada şöyle bir karşılaştırma yapmada yarar var. Okullaşma sorunlarında Osmanlı yetkilileri Bulgarlara hiç bir sınırlama ve engellemelere gitmemişlerdi. Böyle bir uygulama olsaydı 1835 senesinde 208 Bulgar okulu olmaz ve aynı sene Gabrova kentinde sınıf-ders sisteminde ilk modern okulları açılamazdı. Osmanlı eğemenliğinden kurtulmalarından bir yıl önce, yani 1877'de Bulgar okullarının sayısı 1507'ye yükselemezdi[11]. Nüfus bakımından Bulgarlardan fazla olan Türklerin okulları sayıca Bulgarların 1877'deki okulları sayısına ancak 1923/24 ders yılında yetişebilmişlerdir. Gerçekte nüfus oranına göre Türk okulları hiç bir zaman Bulgar okulları düzeyine ulaşamamıştır. Aslında 93 Savaşı ve onu izleyen yıllar, çok az zaman dilimleri dışında Türk okulları için "Kültür barbarlığı" yılları olmuşlardır.

---

[6] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 39.
[7] Bk. burada 1. cetvele.
[8] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 40.
[9] Stoyan Mihaylov, *Vazrojdenskiyat protses*, Sofia 1992, s. 117.
[10] St. Mihaylov, *a.ge.e.*, s. 117.

1891 Eğitim Yasası'nın 192. maddesi Türk okullarına da parasal yardım öngörüyordu. Ancak uygulamada hiç bir şey gerçekleşmemiştir. Bulgarların Türk okulları konularındaki negatif yaklaşım ve uygulamaları o derecede almış yürümüştü ki, bir Bulgar öğretmeni Eğitim Bakanlığının resmi dergisinde "Bulgaristanda Özel Okullar" başlıklı yazısında Türk okullarının kapatılmaları eğilimlerine tercüman oluyordu[12].

1877/78 öğretim yılında tümüyle kapanmış olan ruştiyelerin sayısı 1883 yılında 16'ya varmış, ancak 1895 de bunların 15'e indiği görülmektedir. Eğitim-öğretim süresi dört yıl olan bu okullarda Türkiyeli öğretmenler de öğretmenlik yapmışlardır. 1924 yılına kadar Türkiye'den gelen bu öğretmenlerin sayısı 24'e varmıştır[13].

1909 İstanbul Sözleşmesinin 6. maddesi Baş müftüye ve müftülere Türk okullarının idari işlerini üstlenmiş olan cemaat-ı islâmiyelere, okulları, medreseleri denetleme, gerektiğinde de yenilerini açma yetkisi tanıdığı gibi, Bulgar makamlarına da Türk okullarına ve camilere devlet bütçesinden yeterli miktarda para ayrılması yükümlülüğü getiriyordu[14].

1913 Antlaşmasının 8. maddesi bu hakları teyit ederken, Bulgar tarafına Türk okulları giderlerinin ve Türk öğretmenlerinin maaşlarının devlet bütçesinden karşılanması yükümlülüğü getiriyordu. Bundan başka Türk okullarında eğitim-öğretim sürecinin Türkçe gerçekleştirileceği, Bulgarcanın bir ders olarak programa alınacağı, Türk öğretmenlere Bulgar öğretmenlerininkilere eşit haklar getirileceği de antlaşma kapsamına giren sorunlar arasında idi[15].

1909'a kadar Türk okulları, yukarıda da söylendiği gibi Türkiye'den destek alıyorlardı. Bulgarların çeşitli sınırlama ve engellemelerine karşın ders kitapları, öğretim araç-gereçleri, yetersiz de olsalar, oradan sağlanıyordu. Ruştiye öğretmenlerinin maaşlarını Türkiye ödüyor, oradan öğretmen de gönderiliyordu. Oradan gelen öğretmenlerin sayısı 90'lı yıllarda 10, 1924 yılına kadar ise 24'e çıkmıştır. Türkiye hükümeti ve şeyhulislamlık tarafından verilen bu desteğe her hangi bir hukuki engel olmasa da, Bulgarlar onun en az dereceye indirilmesi için ellerinden geleni yapmaktan çekinmemişlerdir. Şarki Rumeli Tüzüğünün 7. ve 347. maddeleri 1885'e kadar bu sorunları Türkler yararına çözüme bağlıyordu[16].

1909 İlk ve Orta Öğretim Yasası bir yandan Türk okullarının da çağdaşlaşması sürecini olumlu etkilerken, öte yandan Türk okullarında Bulgarca dersinden başka Bulgar tarihi ve Bulgaristan coğrafyası derslerinin de zorunluluğunu ve bu derslerin Bulgarca yapılmalarını öngörüyordu. Okul giderleri ve maaş sorunlarını okul yarkurullarına (encümenlere) yüklüyordu. Bu yasa ile Bulgarlar 1909 İstanbul Sözleşmesi ve Protokolüne aykırı olarak, üstlendikleri yükümlülüklere kalem çekiyorlar, Türk okulundan Bulgar okuluna geçmek isteyen veya zorunluluğunda kalan Türk çocuklarına denklik sınavı getiriyorlar, Türk okullarında öğretmenlik

---

[11] St. Mithaylov, *a.g.e.*, s. 23, 24.

[12] A. Merdivenci, *a.ge.e.*, s. 45; *Uçilişten pregled* (Okullara bakış) dergisine göre.

[13] A. Merdivenci. *a.g.e.*, s. 110.

[14] Bilal Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*. Ankara 1986, s. 368, 376; İbrahim Kamil, *Bulgaristandaki Türklerin Hakları*, Ankara 1989. s. 13.

[15] Osman Keskioğlu, *a.g.e.*, s. 41.

[16] *Organiçeskiy ustav'na iztoçna Rumiliya* (Doğu Rumeli Tüzüğü) Plovdiv (Filibe), 1879.

yapacak olan kişilerin Bulgar vatandaşı olmalarını şart koşuyorlar, ders kitaplarının da Bulgar Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanmalarını istiyorlardı. Bu suretle Türkiye'den gelecek öğretmenlerin yolunu kapamış ve Türkiye'de basılan kitapları yasaklamış oluyorlar. Bu istemlere uymayan okulların kapatılacağı vurgulanıyordu[17]. Bu uygulamalara karşın İstanbul Sözleşmesi ve Protokolü Türk okullarının artmasına bir canlılık getirmiştir. Ancak öğretmen ve ders kitabı yetersizliği, Arap harfleriyle çalışan basım evleri olmayışı sözü edilen yasaklama ve sınırlamalar koşullarında eğitim-öğretimi olumsuz etkiliyordu. Bulgarlar, Türkiye'den gelen ve gelecek kitap ve öğretmenlerin "Antibulgar eğilimleri körükledikleri ve Türk milliyetçiliği aşıladıkları" yargı ve kanılarıyla her zaman dışlanması görüşlerinde ısrarlı kalmışlardır[18]. Zamanla ders kitapları sorunu da Rusçuk'ta (Ruse) açılan bir Arap harfli basımevi ile çözümlenmiştir. 1913 İstanbul Antlaşması ve Müftülüklerle İlgili Sözleşme'nin Türklere tanıdığı hakları Bulgaristan Türklerini asimile etmek amacıyla onların İslamlaştırılmış ve Türkleştirilmiş Bulgarlar oldukları gibi hiç bir bilimsel dayanağı olmayan tezin mimarları arasında bulunan Prof. Dr. Stoyan Mihaylov tarafından hala daha" ...milli çıkarlardan ödün vermek olarak değerlendirilmektedir"[19]. O, hatta tarihi gerçekleri gözardı ederek "bu tür ödünleri çok şaşırtıcı" bulmaktadır[20].

1918'de Türklerin çözüm getirici desteği ile iktidar olan Bulgar çiftçileri[21] zamanında Şumnu kentinde ilk Türk Öğretmen okulu açılmıştır. böylece daha 1905 yılında Türk okulları encümenlerinin 1. Varna kurultayında öğretmen Tahir Lütfi Tokay[22] tarafından önerilen ve kurultayca oybirliği ile Türk "Daru'l-muallimini"nin açılması kararı gerçekleşmiştir. Okula rüştiye bitirmiş erkek ve kızlar alınmıştır. Eğitim-öğretim işleri Bulgar öğretmenlerine üstlendirilmiş ve Bulgarca olarak gerçekleştirilmişlerdir. Okulun müdürü de Bulgar olup, Türk dili ve edebiyatı dersleri Süleyman Sırrı, din dersleri de önceleri Hacı Hafız Emin, daha sonraları Şeyh Yusuf Ziyaettin[23] tarafından verilmişlerdir. Okul 1923'de Çiftçi iktidarının darbe ile yakılmasından sonraki olumsuz gelişmeler sonucu 1928 yılında kapanmıştır[24].

Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği sıkıntılar ve eski iktidar yasalarının kısıtlamaları yüzünden Türk okulları ağır yıllar geçirmiş, okur-yazar olmayanların sayısı da giderek artmıştır. 31 Aralık 1934 istatistik verilerine göre[25] Türkler arasında okur-yazarlığı olmayan erkeklerin oranı % 86'ya, kadınların ise % 90.6'ya varmıştır. Öncü öğretmenlerin ve encümen üyelerinin daha çiftçi iktidarının ilk

---

[17] *Uçilişten pregled dergisi*, Sofia 1918. s. 1-28.

[18] St. Mihaylov, *a.g.e.*, s. 113.

[19] St. Mihaylov, *a.g.e.*, s. 113, 114.

[20] St. Mihaylov, *a.g.e.*, s. 113, 114.

[21] Türklerin yüzde 80'i çiftçi idi ve Bulgar çiftçi Birliğini destekliyordu.

[22] Bulgaristan Türklerinin eğitim-öğretim işlerine emeği geçmiş öğretmen Tahir Lütfi Tokay Rusçuk'ludur. İstanbul'da Mülkiye bitirmiş, öğretmenlik yapmış, elçiliklerde görev almış, Bulgaristan Türklerinin kültürel kalkınmalarında büyük katkıları olmuştur.

[23] Şeyh Yusuf Ziyaettin Düzceli ve Çerkes asıllıdır. Şumnu'da Dâru'l-Mullimîn'de ve Nüvvab'da öğretmenlik yapmış olan Fıkıh ve Kelam hocamdır. Süleyman Sırrı Tokay Şumnuludur. Farisi ve Fizik öğretmenimdi. Uzun süre değişik yerlerde öğretmenlik yapmıştır. Türk okulları için pek çok ders kitabı yayınlamıştır.

[24] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 98.

[25] Hüseyin Memişoğlu, *Bulgar Zulmüne Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1989. s. 21.

zamanlarında başlattıkları girişimleri 1921 yılında başarı ile sonuçlanmıştır. 1922 yılı istatistiklerine göre Türk okullarının sayısı 1713, öğrencilerin sayısı 60500, öğretmenlerin sayısı ise 2113'tür[26]. Bu dönemde belki kalite bakımından daha yüksek düzeyde olan Yahudi (33 okul) ve Ermeni (17 okul) okulu olması Türk eğitim yöneticilerinin ne denli yoğun çaba harcadıklarının bir göstergesidir[27].

Çiftçi iktidarının Eğitim Bakanı Stoyan Omarçevski'nin 1921/1922 öğretim yılında yürürlüğe giren Eğitim Yasası, Türk okulları için de yenilikler getirmiştir. Yasanın 351 ve 357. maddeleri Türk okullarına devletçe atanacak bir baş denetmen öngördüklerinden başka, Türk-Bulgar ikili antlaşmalarına ters düşmelerine karşın 9 kez değişikliğe uğrayan 1909 Eğitim Yasası'nın zorunlu kıldığı Bulgarca dersleri de iptal etmektedirler. Bulgaristan Türk basınında sansörcü[28] olarak bilinen St. Omarçevski, o bilinen 359. maddeyi yeni Eğitim Yasası'nda olduğu gibi bırakmıştır[29]. Öte yandan 361. madde ile Türk okullarına emlak sahibi olma hakkı getiriliyor. 366. madde Türk okullarına devletçe parasal yardım yapılmasını, 1. madde ise okul yapımı için malzeme ve devlet kredisi sağlanmasını öngörüyor[30]. Fakat 1923'den sonraki darbeci hükümetlerde Eğitim Bakanlığı yapan Al. Tsankov zamanında bu haklar geri alınmış ve değişik bahanelerle Türk okullarının kapatılmaları uygulamalarına gidilmiştir. Özellikle Türk okullarındaki Bulgar öğretmenlerinin maaşlarını ödemedeki zorluklar okulların kapanması için ciddi nedenler sayılıyordu. Gerçekten de Bulgar öğretmenlerinin maaşlarını ödemek çok ağır bir sorun idi. Türk öğretmenlerinin maaşlarından kat kat fazla olan ve düzenli ödenmeleri gereken bu maaşlar kısıtlı imkânlar yüzünden her zaman ödenemiyordu. Tüm güçlüklere karşın Türk okulları çiftçi Aleksandr Stamboliyski iktidarı döneminde aldıkları hız ve atılımla yaşamlarını sürdürmeye devam etmişlerdir.

1922/23 öğretim yılında Şumnu kentinde "Nüvvab" okulu açıldı. Okulun 'tali' ve 'ali' olmak üzere iki bölümü vardı. Eğitim-öğretim süresi tali bölümünde 5, ali bölümünde ise 3 yıl idi. "Medresetü'n-Nüvvab" adındaki bu okul 1913 İstanbul Antlaşması ve Müftülüklerle İlgili Sözleşmede yer alan hükümler gereğince açılmıştır. Amacı, müftü adayları ve müftü naipleri yetiştirmek olarak belirlenmiştir[31]. Sözü geçen antlaşma ve sözleşmenin Türklerle ilgili olumlu hükümlerinin konjonktür nitelikte oldukları Türk aydınları ve yöneticileri tarafından çok iyi biliniyordu. Bunun için "Nüvvab" okulunun yaşatılması alternatifi Türkler için daha yararlı görülmüştür. Çünkü din okulu niteliğindeki bir okulu Bulgarlar daha kolay sindirebilirlerdi. Sonraki gelişmeler, bu değerlendirmede hata olmadığını göstermiştir.

"Nüvvab" okulunun 10 sene kadar bir geçikme ile açılması, araya Birinci Dünya Savaşının girmesiyle izah edilmektedir. Okul 20 ders yılında 677 eleman

---

[26] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 97; Otçet za deynostta na ministerstvoto na narodnoto prosveştenie ot 20.V.1920 do 1.VII.1920 god., (Bulgar Eğitim Bakanı Stoyan Omarçevski'nin 20.V.1920 ile 1.VII.1920 tarihleri arasında Bakanlığın etkinlikleri hakkında hesap raporu).

[27] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 96.

[28] Bk. İsmail Hakkı Tevfik Okday, *Bulgaristan'da Türk Basını*, Tarihsiz, 11 k. s. 63.

[29] 350. madde Türk okullarından Bulgar okullarına geçmek isteyen veya kapatılan Türk okulları öğrencilerinin Bulgar okullarına gitmeleri zorunluluğunda denklik sınavı vermelerini gerektirir.

[30] A. Merdivenci, *a.g.e.*, s. 91.

[31] Yusuf H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, c. 11., kıs. 11. Ankara 1983, s. 485.

yetiştirmiştir. 1947 senesinde tüm Türk okullarının devletleştirildiği zaman gimnazyum'a (lise) dönüştürülmüştür. "Nüvvab" dış görünüşte dinci olmuş, içerikte ise tamamiyle çağdaş bir okul kalmıştır. Dinci görünümü ve ikili Türk-Bulgar antlaşmasına göre açılması, ona uzun ömürlü olmasını sağlamıştır. Sadece öğretmen yetiştirmeyi amaçlayan Türk "Daru'l-muallimin"i ise 10 sene kadar yaşayabilmiştir. Nüvvab'ı ise dine karşı bir ideolojiye bağlı olan komünistler kapamışlardır. Şayet komünistler iktidara gelmeselerdi, Nüvvab daha bir hayli zaman hizmet verecekti.

Nüvvab, din hizmeti verecek kimseler yetiştirmesi için gerekli dersler dışında, çağdaş gelişmelere ayak uydurabilecek Türk öğretmenleri de yetiştirebilmesi için programına pedagoji, psikoloji, öğretim yöntemleri bilgisi, uygulamalı öğretmenlik gibi dersler de almıştır. Bulgar gimnazyumları düzeyinde verdiği genel kültürden başka özel meslek hazırlığı da veren bir okul olmuştur. Okulda Bulgaristan Türkleri arasından Bulgaristan'da, Türkiye'de ve Mısır'da öğrenim yapmış seçkin ve uzman kişiler öğretmen olarak çalışmışlardır.

Bulgaristan Türklerinin din elemanları gereksinimleri orta okul düzeyinde daha iki medrese tarafından karşılanmıştır. Bunlardan biri Şumnu'da, ikinci biri de Aydos kasabasının Lülyakovo köyünde hizmet vermiştir[32]. Bir üçüncü de komünist iktidarının daha ilk yıllarında öğrenci kampına dönüştürerek kapattıkları yine Aydos'a bağlı Çiftlik Mahallesinde hizmet veriyordu. Lülyakova medresesi kapanmaya karşı en çok direnç göstermiş olan medresedir. Bu medreseler Kur'an, din dersleri, Arapça derslere ağırlık tanıyan programları ile rüştiyelerden biraz farklı olmuşlardır. Arapça skolastik yöntemlerle daha fazla metinler üzerinde çalışma becerileri kazandırma amacıyla okutulmuştur. Rüştiyelerin eğitim-öğretim süresi Bulgar okullarında olduğu gibi üç sene iken, medreselerin eğitim-öğretim süresi dört sene olarak kalmıştır.

1932'de müftülüklere bağlı "cami mektepleri" kapatıldı[33]. Böylece inanç sömürüsünün önü alınmak istenmiştir. Fakat gerçekte cami mektepleri, o zamanlar "Con mektebi" denen çağdaş okullarla paralel olarak varlıklarını daha bir hayli zaman sürdürmüşlerdir. Çağdaş eğitim-öğretim hizmeti veren okullar yaygınlaşınca, cami mektepleri kendiliğinden tarihe gömülmüşlerdir.

1934 asker darbesinden sonra Türk okulları için ağır bir yıldırma dönemi başlamıştır. Aydınları, öğretmenleri, yönetici olarak gördükleri kişileri yoketme, öldüresiye dövme, göçe zorlama, sürgün etme, toplama kamplarına gönderme, okul kapatma, okullara saldırı, öğretmenlerin kaybolmaları olayları yoğunlaşarak sıradan olaylar haline gelmişlerdir. Tabii ki, Batı, günümüzde Karabağ, Bosna-Hersek, Filistin kıyımlarında olduğu gibi o dönemlerde Türklere uygulanan kıyıma karşı "gözlerini kapadı, kulaklarını tıkadı"[34]. Nitekim Batı'nın tepkisi 1984/85 yıllarında Bulgaristan Türklerinin soykırıma dönüşen asimilasyonu kampanyasında bundan farklı olmamıştır.

---

[32] SDİA, (Sofya Devlet Tarih Arşivi) f. 177, op. 2., 835, s. 124; H. Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 20, 21.
[33] St. Mahaylov, *a.g.e.*, s. 127.
[34] H. Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 15-19.

Bulgarların Türklere karşı uyguladıkları bu yoğun yıldırma politikalarının Türk okullarını ne denli etkilediği aşağıdaki istatistiklerde çok net olarak görülmektedir:

İlkokullar Cetvel 1.[35]

Ders yılı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Sade öğretmen	Öğretmen imam, hatip
1909	1121	58116	7	1206
1924/1925	1641	77714	1067	1583
1926/1927	1567	70903	1231	1356
1930/1931	794	60900	1449	429

İlk ve Orta Okullar Cetvel 2.[36]

Ders yılı	Okul sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı
1909	1145	1362	59612
1933/1934	688	1513	57720
1939/1940	483	1102	41589

Görüldüğü gibi A. Stamboliyski iktidarının yıkılmasından sonraki dönemlerde okul ve öğrenci sayısında hızlı bir düşüş gözlemlenmektedir. Öğretmen sayısında önce artış daha sonra düşüş eğilimi görülüyor. Artış aynı zamanda öğretmen ve imam, ya da hatip olanların azaltılmasıyla boşalan yerlere yapılan atamalardan kaynaklandığını belirtirken, yeni atamaların kaliteye yönelik bir yaklaşım olduğunu kabul etmek gerekir. Yoksa kısıtlı finans olanakları koşullarında az öğenciye çok öğretmen atama yaklaşımını hiç bir sağduyu kabul edemez.

Yıldırma politikası negatif etkilerini daha sonraki dönemlerde de göstermiştir. Şöyle ki, 1943/1944 ders yılında okul çağında olan toplam 84603 Türk çocuğundan sadece 44215'i okula gidebilmiş, 40388'i ise okul dışında kalmıştır[37]. Bu sayı, okula gitmeleri gereken çocukların hemen hemen yarısı demektir. 1936/1937 ders yılı ile komünistlerin iktidarı ele geçirdikleri 1944 yılı arasındaki dönemde Türk okullarının durumu ise şöyledir:

İlkokullar Cetvel 3.[38]

Ders yılı	Okul sayısı	Öğretmen sayısı	Öğrenci sayısı
1936/1937	585	51457	1372
1937/1938	572	49089	1325
1938/1939	508	44674	1139
1939/1940	483	41589	1102
1940/1941	448	39131	1041

[35] H. Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 21.

[36] *Aynı kaynak*,. s. 21.

[37] Hüseyin Memişev, Uçastieto na bılgarskite turtsi v borbata protiv kapıtalizma i faşizma 1919-1944 (Bulgaristan Türklerinin 1919 ile 1944 yılları arasında kapitalizme ve faşizme karşı savaşa katılımları) Sofia. 1977, s. 112.

[38] A.g.e., s. 21.

1941/1942	440	39846	1040
1942/1943	398	39653	909
1943/1944	344	32308	779

Ekonomik, sosyal, politik ve kültürel alanlarda uygulanan baskı yıldırma politikasının daha kaba yöntemlerle uygulanması sonucu Türklerin fakirleşmesi, okullarını yaşatma olanaklarının azalması, artı Türk okulları ile ilgili gizli ve açık telkinler okul, öğrenci ve öğretmen sayılarının giderek düşmesine neden olmuşlardır. Orta okullarda durum biraz farklıdır:

Ruştiyeler (Orta Okular) Cetvel 4.

Ders yılı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı
1936/1937	20	1878	66
1937/1938	20	2130	60
1938/1939	21	2298	69
1939/1940	20	2293	62
1940/1941	19	2115	59
1941/1942	20	2128	68
1942/1943	20	1888	64
1943/1944	20	2059	72

Burada okul sayısı istikrarlı görünmektedir. Bu okullar Türklerin yoğun oldukları bölgelerde açılmış ve okul işlerinde deneyim ve gelenekleri olan okullardır. Başlıca Türk merkezlerinde ücretli okullar idiler. Bunlar ancak bulundukları şehir veya kasabalarda çocukları için ev kiralayabilecek, okul ücreti ödeyebilecek varlıkta olan ailelerin destek ve katkılarıyla, yan gelirleri yardımıyle ayakta kalarak varlıklarını biraz daha normal sürdürebilmiş olan okullardır. İdareci ve yöneticilerinin yasalara uyarak savaş vermesini bilerek yaşatılan okullardır.

İstatistik veriler tüm okullar genelinde değerlendirildiklerinde ortaya çıkan tablo 1934 askeri darbesinden sonra, özellikle 1941'de "Milleti Koruma" adlı faşist yasanın uygulandığı dönemlerde Türk azınlığının ve okullarının ne denli ağır koşullarda yaşam savaşı verdiklerini yansıtmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında 1878 Berlin, 1919 Noyi, 1947 Paris barış antlaşmalarında tanınan azınlık haklarına karşın yüz kızartıcı Bulgar uygulamalarını gözler önüne seren tablo şudur:

İlk ve Orta Okullar Cetvel 5.

Ders yılı	Okul sayısı	Öğrenci sayısı	Öğretmen sayısı
1936/1937	605	53335	1438
1937/1938	592	51219	1385
1938/1939	529	46972	1208
1939/1940	503	43882	1164
1940/1941	467	41247	1100
1941/1942	460	41974	1108
1942/1943	418	41541	973
1943/1944	367	34367	851

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Burada yalnız 1941/1942 ve onu izleyen ders yılında küçük bir artış gözlemlenmektedir. Bu artış o zamanlarda enflasyonun tırmanışından dolayı karşılıksız basılan paranın başka türlü değerlendirilemeyeceğinden dolayı öğrenime yöneltilmesinden kaynaklanmaktadır. Artış olarak da değerlendirilemez. Çünkü diğer noktalarda olduğu gibi bu noktada korkunç bir düşüş sergilenmektedir. 160-180 bin öğrencisi olabilecek bir azınlığın okula giden çocuklarının sayısı 34367'ye inmişse, acaba bu durumun suçluları arasında Bulgarlardan başka suçluluk duyacak olanlar yok mu? Kuşkusuz var: Sözünü ettiğimiz antlaşmaların altında imzaları bulunanlar.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİZANS TARİHİNİ NASIL ALGILAMALIYIZ

Prof. Dr. Fikret IŞILTAN*

Kuruluşunda büyük payı olan Marmara Üniversitesi'nin Fen-Edebiyat Fakültesi'nde onun hatırı için vermiş olduğum (18 aralık 1989) bu konferansı oğlum, öğrencim Hakkı'nın aziz hatırasına adıyorum.

Geçmişe mâzî, yenmişe kuzu deyiminin gerçek anlamı *tarih* yani geçmiş olanı hoşgörmek, hoşgörüyle değerlendirmek olmalı. Hayatta olup-bitenlerin tümü, hiç kuşkusuz *iyi* değildir; ama büyük felâketler dışındaki anılarımızı, gerçekte olduklarından daha da güzelleştirmekten zevk duyarız. Bu insan hayatı için olduğu kadar milletlerin tarihi bakımından da böyledir dersek her halde çok büyük bir hataya düşmüş olmayız.

Dünya tarihinin, hayat sahnesinden çekilen yüzlerce devlet kuruluşunun hatırasına bakış açısı da genellikle hoşgörülüdür. Çağdaş tarih eserlerinde, eski devirlerin, zamanımızın idare, insanlık, bağımsızlık, adalet kavramlarına uymayan devlet kuruluşlarının tarihleri, bu uygunsuzlukların da elbette belirtilmesine rağmen, büyük çoğunluklarıyla, hiç olmazsa suçlama sayılamayacak bir değerlendirmeye lâyık görülmüşlerdir.

Örnek çok: Eski Mısır'ı ele alalım. Hangi tarihçi, dünyanın yedi hârikasından sayılan ehramlar karşısında, Firavunların teb'alarına revâ gördüğü o korkunç acımasızlığı, bunları yaratmak için uygulanan zulmü ön plâna almıştır? Ehramlar ve zamanımıza ulaşan diğer Mısır sanat eserleri, Mısır tarihini dünyaya sempatik göstermeye yetmiştir. Asûrî devletini göz önüne alalım: Asûrîler bütün eskiçağın en acımasız, en kan dökücü insanları olarak bilinirler; ama tarihleri, haşyetle karışık da olsa, derin bir ilgiyle izlenmekte ve bıraktıkları eserler hayranlıkla gözler önüne serilmektedir. Tarih yazını Asûrîleri bundan ötürü bir sevgi hâlesiyle çevrelemese bile, yine de büyük bir millet olarak hâfızasına nakşetmiştir. Toplumları evcil hayvanlarına kadar yok eden, bütün insanlığa zararlı bir Cengiz'in kurduğu Moğol ve bütün Yakındoğu'yu kan ve ateşe boğan torunu Hulâgû'nun başlattığı İlhanlı devletlerini çağdaş tarih -daha sonraki olumlu bir kaç katkısını göz önünde tutarak- hep saygıya değer bir geçmiş olarak görmüştür. Bin yıllık Roma devleti tarihi hep onurlu anılardan mı ibarettir? Dejenere imparatorların korkunç zulümleri hâlâ belleklerde değil midir? Ama Roma tarihi, çağdaş uygarlık yaşadıkça, bu uygarlığın beşiği, yaratıcısı olarak daima şerefle anılmıştır ve anılacaktır.

Örnekleri çoğaltmak mümkün, ama gereği yok sanırım. Dikkat ettiyseniz, hep yaşamını yitirmiş devletlerden söz ettim. Yaşamakta olan devletlerin tarihi

---

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü emekli öğretim üyesi.

ise, zamanın politika ve çıkar gereklerine uygun olarak, değişik bir terazide tartılagelmektedir; Ancak bu, şimdilik konumuz değil.

Konumuz, yine yaşamını yitirmiş ve fakat zaman içinde birbirine aykırı yargı hükümlerine tâbi tutulmuş bir devletin, Bizans devletinin tarihi. Bu tarihin çok ilgi çekici, denilebilir ki garip bir yazgısı var. Problem daha bu devletin adı ile başlıyor: Doğu Roma İmparatorluğu mu, Roma devletinin geç devri mi, Bizans imparatorluğu mu? Her üç deyim de bu devletin hüviyetine, yapısına uygundur. Doğu Roma veya Roma imparatorluğu baştanberi bu devlet için kullanılan isim olmuş. Bizans imparatorluğu veya devleti deyimi ise yoğun olarak 19. ve asıl içinde bulunduğumuz 20. yüzyılda yaygınlaşmış. Bizzat bu devlet kendisini, ölüp gittiği güne kadar Roma İmparatorluğu saymıştır.

Başlangıç devresi tarihin karanlıkları içinde kaybolmayan hemen hemen tek devlet Bizans devletidir (Yaşayan devletler içinde yine tarihi bütünüyle bilinen ancak Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturalya gibi kuruluşları yeni sayılabilecek devlet kuruluşları vardır). Varlığının başından son gününe kadar bilgi sahibi olduğumuz Bizans devletinin sadece başlangıç tarihi hakkında hâlâ tartışılıyor: İkinci Roma, yani İstanbul'un Büyük Constantinus tarafından başkent olarak açılışı yapılan 330 yılı mı; Roma devletinin idarî bakımdan parçalara ayrıldığı Diocletianus (284-304) veya Büyük Theodosius'un ölüm tarihi olan 395 mi; yahut büyük siyaset ve kültür değişikliklerinin damgaladığı, 610 yılında başlayan, Herakleios'un saltanat devri mi? Bu konular üzerinde sürüp gitmekte olan bilimsel fantezilere rağmen denilebilir ki, bu tarihlerden hangisi Bizans devletinin başlangıç noktası olarak alınırsa alınsın, Bizans tarihi, başı sonu çoğu kere hatta büyük ayrıntılariyle ortaya çıkarılmış, bilinen bir tarihtir.

Bizans imparatorluğu ne idi? Başlangıcında, hiç kuşkusuz, Roma imparatorluğunun bir devamı. İmparatorluğun bu niteliği ancak Iustinianus I. hâkimiyetinin sonuna kadar sürer. Bu zaman içinde Bizans'ı Anadolu yanında Mısır, Suriye, kuzey Afrika, İtalya'nın önemli bir kısmı, Balkanlar ve Ispanya yarımadısının güney-doğu ucu teşkil etmekteydi. Herakleios devri ile durum bütünü ile değişti. Mısır ve Suriye Araplara bırakıldı; pek az sonra bütün Kuzey Afrika elden çıktı. Balkanlar Bulgar Türkleri ve İslavların eline geçti ve Ispanya yine pek az sonra müslümanların egemenliği altına girdi. Bu durumda, pek çok bilginin asıl Bizans imparatorluğu tarihini başlattığı bu devrede, Bizans'ın belkemiğini sadece Anadolu teşkil etmekteydi. Gerçekten de Herakleios devrinden itibaren, ne kadar gariptir ki, hem Bizans hem de Türkler bakımından devir açıcı sonuçlar doğuran, Malazgirt Savaşının yapıldığı 1071 yılına kadar, Bizans hâkimiyeti altında kalmış olan İtalya'nın bir parçası, bu devletin ana kısımlarından olmak şöyle dursun, üstelik onun için sadece bir yük teşkil etmiştir.

İmparatorlukların etnik yapıları, bunların tabîatı gereği, daima karışık unsurlardan oluşur. Örnek olarak Roma imparatorluğunu ele alsak, bu devletin hâkim olduğu topraklarda yaşayan Anadolu'lu, Suriye'li, Mısırlı, kuzey Afrika'lı, Ispanya'lı, Galya'lı, Germanya'lı ve İngiltere'li halklar, bunlardan her birisi de içindeki değişik etnik unsurlarla birlikte, ilk akla gelenlerdir. Kızılderililerle Sarı ırk dışında kalan bütün toplumların temsilcileri bu imparatorluğun teb'asıydı. Bunların her birinden önemlice sayıda insan, İmparatorluğun merkezi olan İtalya'ya, bu arada Roma'ya yerleşmiştiler.

Peki, bu asıl Bizans olarak kabul edilen Herakleios sonrası devirde bu devletin etnik durumu ne idi? Bu bakımdan doğal olarak öncelikle Anadolu ele alınmalı, Denilebilir ki, çok eski çağlardan beri pek çok kavmin göç alanı olarak Anadolu fazlasiyle karışık bir çehre taşımıştır. Bunları ve Anadolu'nun zamanla teşekkül eden yerli halkını, mensup oldukaları Toplumlara göre, bilimsel bir sıra içinde belirtmek bu konuşmamızın hem sınırını aşar, hem de hacmini gereksiz bir ölçüde şişirmek olurdu. Toplumlar devlet kuruluşu olarak ortadan kalkabildikleri halde, onları meydana getiren halkın yaşamını sürdürmeye devam ettiği kesin bir gerçektir. Böylece, Anadolu'da Roma hâkimiyetinden önce var olan, birbirine menşe'ce yakın veya uzak, pek çok insanın, Roma hâkimiyeti devrinde de, elbette başka adlar altında, yaşamaya devam ettiklerini, bunlara ayrıca imparatorluğun getirdiği yeni unsurların eklendiğini kabul etmemiz doğaldır. Gerek asıl Anadolu halkı arasında, gerekse imparatorluk siyasetinin icabı buraya yerleştirilen gruplar içinde Türklerin de hiç küçümsenemiyecek bir sayıda varlıkları olması tabiîdir. Çünkü milâdî 4. yüzyılın ortalarından itibaren, Hunların açtıkları yoldan, Batı'ya bir çok Türk toplumu gelmiş (Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kumanlar, Oğuzlar v.b.), bölgeler zaptetmiş, hâkimiyetler kurmuş, imparatorluğun Avrupa'daki arazisinde yerleşmiş, erimiş, zaman zaman kitleler halinde Anadolu'ya tehcir ve iskân edilmiştir. Ayrıca, yine Herakleios devrinden itibaren Anadolu'nun, Selçuklular tarafından fethine kadar, 4 asır boyunca İslâm-Bizans arasındaki sürekli çatışmanın sahnesi olduğu ve özellikle müslümanlar tarafından gazâlara büyük sayılabilecek Türk kitlelerinin katıldığı unutulmamalıdır. Bunlardan bir kısmının, yerleştikleri yerlerde kalarak sık sık el değiştiren bu bölgelerin tarihî kaderine katıldıkları ve şartların gereğine uyarak bazı yerlerde hristiyanlaştıkları düşünülebilir (meselâ Ermenice bilmeyen, Türkçe konuşan Ermeniler ve Rumların böyle bir menşeinden bahsedilebilir). Bunları sayı olarak belki küçümsemek mümkündür; ama doğurganlığımız, çoğalma gücümüz göz önünde tutulacak olursa, beş-on ailenin bile bir kaç nesil içinde kişi sayısı olarak hangi rakama ulaşabileceğini hayâl gücünüze bırakıyorum (biz 60 yıl içinde 13 milyondan 60 milyona ulaştık. Yani iki nesil içinde aşağı yukarı 4,5 katı. 800 yılında 50 kişilik 10 aile Bizanslı olsa, bunlar 860 yılında 230, 920 yılında 1058, 980 yılında 4866, 1040 senesinde 22387, 1100 yılında ise 102980 olurdu! Gerisini varın siz hesaplayın.). Bizans tarihçileri içinde Türklere temas etmeyen hemen hiç bir kimse yoktur. buna rağmen Bizans imparatorluğuna, siyasî, etnik veya kültürel açıdan Türk katkısını konu edinen hiç bir çalışma yapılmamıştır. Moravcsik'in *Byzantino-Turcica*'sı bu hususta atılmış çok sağlam bir adımdır; ama maalesef henüz değerlendirilememiştir.

Bizans ile Batı'nın ilgisi doğal olarak çok eskidir. Milâdî 800 yılında Büyük Karl'ın Roma'daki papa tarafından (Leo III.) Roma imparatoru olarak taçlandırılmasına kadar bu ünvan sadece Istanbul'da oturan Bizans hükümdarına ait bulunmaktaydı. Ancak yüzyıllardan beri İslâm'ın baskısı altında yaşamını sürdüren Istanbul imparatorluğu, kendisine rakîb olan Batı imparatorluğuna karşı her hangi bir harekete girişecek durumda değildi; bu olup bittiyi kabullenmekten başka çaresi yoktu. Siyasî, askerî ve kültürel gücü İstanbul hükümdarından da daha sınırlı olan Batı imparatorluğu da ancak elindekini korumakla yetinmek durumunda olduğu için hristiyanlık câmiası, doğu ve batı kiliselerinin çok daha önce başlamış olan birbirine yabancılaşması oluşumunun hızlanmasiyle gittikçe daha büyük ölçülerde birbirinden koptu. Bu durum 10. yüzyıl ortalarına kadar böylece sürüp gitti. Bu zaman içinde her iki imparatorluk çok belirgin bir duraklama, hatta geri-

leme devri yaşadılar. Karşılaştıkları problemler birbirinden çok farklıydı. Batıda imparatorluk içinde yeni millî devletler (Almanya, Fransa) teşekkül ediyor, bunlar arasındaki mücadele ve anlaşmazlıklar, imparatorluk ünvanını değerden düşürüyordu. Doğu ise, Bağdad hilâfetinin düştüğü büyük za'fa rağmen İslâm'a karşı Anadolu'da hâlâ mahkûm durumdaydı ve bir taraftan da Balkanlarda Bulgar ve İslavlarla uğraşmaktaydı.

10. yüzyıl ortalarında vaziyet köklü bir değişikliğe uğradı. Bizans'da güçlü, asker menşeli bir hükümdarlar serisi iktidara geldi. İslâm'ın hamle gücü azaldı ve sönmeye yüz tuttu. Batı'da da imparatorluk Saksonya hanedanı -Otonlar- ile yeniden güçlendi. Böylece her iki imparatorluğun bir yükseliş devresine beraberce girmeleri, bunların birbirine karşı ilgilerini de doğal olarak arttırdı. Bu ilginin ilk esaslı meyvesi, Batı imparatoru Büyük Otto (936-73)'nun, Bizans sarayından gelin istemek üzere elçi olarak Istanbul'a yolladığı Lombard asıllı Liutprand von Cremona'nın kaleme aldığı *Antapodosis* adlı eseriyle ve elçiliği hakkında kaleme aldığı diğer bir eserle zamanımıza intikal etmiştir. Bununla beraber yine de Doğu ile Batı imparatorlukları arasında gerçekten kayda değer ilişkilerin kurulduğu henüz iddia edilemez. Siyasî ve askerî güç olarak birbirine yabancı kalan bu iki bölgeyi bir anlamda birleştirmekte olan hristiyanlık inanca da, geçen yüzyıllar içinde doğal olarak siyasî ayrılığa paralel biçimde, bölge halklarının düşünce ve anlayışına uygun değişik formlar içinde şekillenmekteydi ve yeni bir ayrılığa götürecek şartlar ve boyutlar oluşturuyordu.

11. yüzyıl ortalarında gerçekleşmeye başlayan yeni bir ortam, devir açıcı, kudretli faktörleriyle doğu ve batı Akdeniz dünyasının karşılıklı ilgisine yeni boyutlar getirdi: Bir taraftan İslâm dünyasına Selçuklu Türklerinin hâkim olması Bizans'ın yegâne güç kaynağı Anadolu'yu yeniden ve bu defa kesin sonuçlu bir tehdit altına sokarken, diğer taraftan da güçlü Makedonya hanedanının dejenere olması, Bizans'ın savunma gücünün kötürümleşmesi ve nihayet Istanbul ve Roma kiliseleri arasında patlayan ve bir daha asla giderilemiyecek olan ayrılık (*Şisma*) gerçekleşti.

1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu büyük kısmiyle Türkler tarafından fethedildi. Böylece doğuda teşekkül eden iktidar boşluğu, Batı güçlerinin de Anadolu'yu ele geçirme ümitlerini kamçılamış oluyordu. Doğu hristiyanlığını Türklerin saldırısından kurtarmak maskesi altında 11. yüzyılın son senelerinde başlatılan haçlı seferleri'nin ana hedefi, cihanşümul amaçlarla yarım asırdan beri şahlanan papalığın dünya hâkimiyeti politikası içinde, doğu ortodoksluğunu batı katolikliğine boyun eğdirmek yanında, Bizans devletine ve arazisine hâkim olmak, Anadolu'yu ele geçirmekten başka bir şey değildi. İlk haçlı seferleri bir taraftan bu sırada Bizans devletini askeri yönden bir kere daha, ama son olarak, güçlendirmeyi başarmış olan Komnenoslu hükümdarların akıllı siyaseti, diğer taraftan Anadolu'yu yurd edinmeye başlamış olan Türklerin direnme gücü karşısında başarılı olmadı. Filistin bölgesinin, Kudüs'ün, haçlılarca zaptı, haçlı literatürünün bütün abartılı şamatasına rağmen, ancak genel anlamdaki fiyaskonun, sonucu sınırlı bir teselliси olmaktan ileri gidememiştir. Haçlı seferlerinin asıl hedefinin Bizans'ın ortadan kaldırılması olduğu, 4. Haçlı seferinin 1204 yılındaki Istanbul'u zaptı ile yeteri kadar açık bir tarihî gerçek olarak ortaya çıkmaktadır.

Ama bizim konumuz bakımından önemli olan husus, hemen hemen iki asır devam eden bu haçlı savaşları devresinin, Batı'nın Bizans'a karşı duyduğu ilgiyi,

olumsuz da olsa, ayakta tutmuş olmasıdır. Daha seferlerin başlangıcından itibaren, başarısızlıklarına Bizanslıların kendilerine karşı Türklerle işbirliği içine girmelerinin sebep olduğunu düşünen batılı tarihçilerin eserleri, Doğu imparatorluğuna karşı batı umumî efkârını büyük ölçüde zehirlemişlerdi. Türklerin Anadolu'yu hemen bütünüyle yurd edinme ve Bizans'ı kesin olarak çökertme çabaları, Batı'da zamanla ve fakat bunun sadece çok sınırlı çevrelerinde, Bizans lehine bir zihniyet değişikliği yaratabildi. Ama bu çevreler de Bizans'a sempati duymaktan çok Türlere düşmanlık hislerinden hareket ettikleri cihetle, bunların, esasen kurtulması imkânı bulunmayan Bizans'a yaptıkları yardım da çok etkisiz ve önemsiz kaldı. Dinî ayrılığın bir türlü ortadan kaldırılamaması, hele Fatih Sultan Mehmet Istanbul'u alıp Bizans devletine son verdikten sonra, Batı'nın Bizans'a bakış açısını büyük ölçüde daraltmış, karartmış ve kısa bir süre için canlanmış olan acıma duyguları, önemsemezliğe, küçümsemeye dönüşmüştür.

Bilindiği gibi Batı dünyası, aslında ancak kendi tarihi için geçerli sayılması gereken Ortaçağ'dan Rönesans ile sıyrıldı. Batı uygarlığının temeli olan Roma ve daha büyük ölçütde Grek eski çağı, barbarlıktan hâlâ kurtulamayan Batı'ya Araplar ve Bizans tarafından aktarıldı. Ancak Rönesans bu anlamda Bizans'ın oynadığı rolün önemini henüz farkedememişti. Rönesans, İtalya ve diğer batı ülke bilginlerini klasik Grek ve Lâtin eserlerini incelemeye yöneltti. Bu faaliyetin güçlü cephesi klasik filoloji ve edebiyat alanlarına yöneleni idi. Tarih ikinci plânda kalmıştı. Klasik eski çağ eserlerinin büyüsüne kapılan Rönesans ilim âlemi tatsız tuzsuz bulduğu Bizans yazınını, sadece klasik kaynağa götürdüğü için, isteksiz de olsa, geçilmesi gerekli, karanlık ve sıkıcı bir yol, bir araç saymaktaydı.

Avrupa'da Bizans tarihinden hoşlanan, bu tarihi öğrenmeye değer bulan ilk bilgin, 1516-80 arasında yaşayan, Alman asıllı Hieronymus Wolf oldu. 12. yüzyıl yazarlarından Zonaras ile 13. asrın, Türk tarihi bakımından da önem taşıyan Bizanslı tarihçisi Niketas Khoniates'in eserlerini yayınlayan bu bilginin, onun izini takip eden öğrencilerinin de katkılarıyla, Bizans tarihinin tanınması bakımından oynadığı rol çok önemlidir. Ancak konunun bütünü henüz kavranılmış olmaktan uzaktı ve çalışmalar birbirine bağlı olmayan plânsız, münferid yayınlardan ibaretti.

17. yüzyılın edebiyat ve fikir alanının gözbebeği diyebileceğimiz Louis XIV. (1643-1715) Fransa'sı, Bizans araştırmaları bakımından da parlak bir başlangıcın yaratıcısı oldu. Daha önce kardinal ve devlet adamı Richelieu tarafından kurulan Louvre krallık matbaasında Louis XIV. ve ünlü maliye bakanı Colbert'in himayesinde büyük bir Bizans tarihçileri külliyatı basılmaya başlandı (1645-1711). 34 büyük cild (*folio*) tutan bu külliyat Bizantinolojinin temeli olmuştur. Bu büyük eserin çok sayıda ve çok ünlü yayınlayıcıları arasında özellikle bir bilgin, Charles Dufresne sieur Du Cange (1610-88) anılmaya gerçekten değer. Dünya bilim literatüründe böylesine verimli bir kaleme belki de rastlamak mümkün değildir. 78 yıllık hayatının ilk 45 yılında hiç bir eser vermemiş olan bu zat geri kalan 33 yıl içinde, sıkıntılı şartlar içinde -on çocuk babasıydı- bilimsel değerlerini hâlâ yitirmemiş olan muazzam eserler verdi. Kendi elyazısı müsveddeler zamanımıza intikal etmeseydi, bir insanın bu kadar çok ve değerli eser yazmış olduğuna inanılamazdı. Bizans'la ilgili büyük eserleri olarak *Fransız hükümdarlar idaresinde Istanbul imparatorluğu, Bizans Aileleri, Hristiyan Istanbul* ve özellikle de *Ortaza-*

manlar Grek ve Lâtin dili lûgatleri söylenebilir. Aynı 17. yüzyıl ile onu izleyen 18. yüzyılın ilk yarısı içinde her biri başlı başına bilimler tesis eden Mabillon (Vesikalar ilmi) ve Montfaucon (Grek Paleografisi) gibi Fransız bilginleri Bizantinolojinin gerçek kurucuları sayılmalıdırlar.

17. yüzyıl içinde düşüncelere hâkim olan Aydınlanma devrinin etkisiyle, önce Fransa'da başlayarak, Bizans hakkındaki görüşler tamamiyle değişti. Büyük Fransız İnkılâbı'nı, ürettikleri yeni ahlâkî, akılcı ve din düşmanı değer yargılariyle hazırlayan Montesquieu (1689-1755), Voltaire (1694-1778) ve fikir arkadaşları, bütün Ortaçağ'ı küçümserken, Bizans tarihini de tiksinti uyandıran bir olaylar zinciri şeklinde yorumladılar. Bizans tarihinin ele alınmaya lâyık olmayan, toplumsal yapısı, dinî hayatı ve askerî teşkilâtı baştan başa kokuşmuş bir tarih olduğu düşüncesini yayan Montesquieu ise, bu tarihi gülünç ve tümüyle değersiz ilân eden Voltaire olmuştur. Bu sonuncu ünlü filozof şöyle der: "Bizans tarihi insan ruhunu aşağılayan bir şey, Türkler hiç olmazsa daha makuldürler: Bunlar yemişler, keyif çatmışlar ve şükürler olsun çok az yazmışlardır". Aslında, görüldüğü gibi, bizim için de pek iltifat sayılamıyacak sözler! Bu şekildeki düşünceler aşağı yukarı bir asır süreyle Bizans araştırmaları üzerinde etkili kaldı. Ancak bu Fransız düşünürleri aslında Bizans sahasiyle sadece bir yan konu olarak ilgilenmişler ve esas faaliyetlerini diğer filozofi sorunlarına hasretmişlerdi. Bizans tarihinin kaderine uzun süre hâkim kalan ve hâlâ etkisinden bir ölçüde kurtulunamamış olan darbe ise ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon tarafından vurulmuştur.

1737-1794 yılları arasında yaşayan Gibbon, hem tarihçi, hem de edîb olarak dünya literatürünün en ünlü kişilerinden birisidir. Gençliğinin önemli bir kısmını İsviçre, Fransa ve İtalya'da geçiren, Lusanne'da iken devrinin en parlak şahsiyeti, filozof ve şair Voltaire ile de tanışan Gibbon, denilebir ki Aydınlanma Devri'nin tarih alanına aksetmiş abartılı ve coşkun ruhudur. Yirmi yılı aşkın hummalı, yoğun bir faaliyetin meyvesi olan *History of the decline and fall of the Roman Empire* adlı eseri (Roma imparatorluğunun çöküş ve sukutu tarihi) hem kendi zamanında, hem de zamanımıza kadar tarih ve edebiyat severlerin elinden düşmemiş, dünyanın hemen bütün dillerine çevrilmiş (bizde de son üç yılda üç cildi yayınlandı), muhteşem bir âbide sayılmıştır. Kitabın muhtevası kısaca, Roma devletini yıkan barbarlar ve Kilise'ye karşı bitmez tükenmez bir düşmanlık ve istihza olarak hülâsa edilebilir. Bilgisi zamanına göre bile sınırlı bulunduğu halde, edebî kudret ve kabiliyetleri dorukta olan bu tür şahsiyetlerin, olağanüstü canlı tasvirleri, büyüleyici üslûpları ile yerin dibine batıramıyacakları şaheser veya en parlak bir ihtişama bürüyemiyecekleri bir cinayet yoktur. Bizans tarihinin asırlarca süren talihsiz ve yakışıksız yorumlanması, tasvirine özellikle olayların ve şahsiyetlerinin, eleştirilmeye en uygun taraflarını konu edinen Gibbon'ın eseridir ve bu tarih, kendisini bizantinolojinin bugün ulaştığı değeriyle tanımak fırsat ve imkânını bulamamış veya bulmaya önem vermemiş olan çoğunlukça (Dünya çoğunluğunu kastediyorum) hâlâ gülünç, meş'ûm, değersiz ve sadece kötülenmeye müstahak bir tarih sayılmaktadır. Edebî dehalar, istedikleri şeyi kötülemek ve bütün dünyaya kötü göstermek bakımından bazen böyle olumsuz bir rol de oynayabiliyorlar.

Aydınlanma devri filozofları ve Gibbon'ın olumsuz etkileri Bizans alanında araştırma ve incelemelere girişmek arzusunu hemen hemen bir asır süreyle kötü-

rümleştirdi. Aslında, 19. yüzyılın bazı büyük bilginleri bu seviyesiz kötülemenin dışında kalmayı bildiler, ama, Bizans sahasında eser veren bilginlerin hemen hepsi, konularına girmezden önce, okuyucularından özür dilercesine, Gibbon'ın haksız tukumunu ve konularının özel önemini belirtmek zorunluğunu hissettiler. Saf ilmî olanları dışında, aydın çevrelerin bütün dünyada, her ihaneti her kalleşliği "Bizanslılık" terimiyle tanımlama modası zamanımızda bile sürüp gitmektedir.

Ama *bilim* her şeyi yener. 19. yüzyılın son yıllarında ünlü Alman âlimi Karl Krumbacher'in öncülüğünde yayınlanmaya başlayan *Byzantinische Zeitschrift* dergisi asıl sistemli Bizans araştırmalarının temeli oldu ve 20. yüzyıl içinde de bizantinoloji, sosyal bilim dallarının en önemlilerinden biri haline geldi. Fransa'da Gustave Schlumberger, Charles Diehl, Almanya'da Franz Dölger, Georg Ostrogorsky, Rusya'da Vasiliev, Belçika'da Henri Grégoire, İngiltere'de Bury ve Baynes, Romanya'da Jorga gibi seçkin âlimler ve bunlarca yayınlanan ilmî dergiler (örnek olarak *Byzantion, Vizantiyski Vremennik, Revue des Etudes Byzantines, Studi Bizantini, Damberton Oaks Papers* v.b.) Bizans alanındaki araştırmaları büyük bir enerji ile yürüttüler. Bu gün artık, büyük tarihî şahsiyetleri, önemli sosyal, hukukî ve askerî kuruluşları ve görkemli sanat eserleriyle Bizans tarihinin dünya tarihi içindeki değerli yerini aldığını görüyoruz. Hiç olmazsa bilim âlemi, Gibbon'ın ileri sürmüş olduğu gibi, bir devletin bin yıllık rezilâne inkırazı düşüncesine inanmanın saçmalığını artık anlamıştır.

Bizim, çok eskilerden günümüze kadar Bizans tarihine karşı sürdüregeldiğimiz ilgisizliği bu tarihin bize yabancı gelişiyle açıklamaya çalışmak anlamsızdır. Bilim dünyası yabancılık, ayrılık tanımayan bir bütündür. Bilim için yabancı kavramı yoktur. Kaldı ki, yukarıdan beri açıklamaya çalştığım gibi, Bizans tarihi, kendisine en yakın millet olarak, bizi büyük ölçüde ilgilendirmektedir. Dili kendilerinin dili olduğu için Yunanlılar -bağımsızlık savaşlarından beri- Bizans tarihini de benimsemeye çalışıyorlar. İddiaları hiç kuşkusuz aldatıcıdır. Bizans imparatorluğu bir Grek kuruluşu değildir. Istanbul'u yeniden kurup başkent edinen Büyük Konstantinus, Roma'nın imparatorluk yapısına uygun olarak, Balkan menşelidir. Ayrıca bugünkü Yunanlılar da eski çağ Greklerinin devamı değillerdir. Bu bakımdan meselâ Trabzon İmparatorluğu'nun tarihini yazmış olan ünlü tarihçi Fallmerayer'in ileri sürdüğü delilleri ciddiyetle gözden geçirmek bile yeterlidir. Bugünkü Yunanlılar milâdın 5. yüzyılı başında Gotlar tarafından, sözcüğün tam anlamıyle kökü kazınmış olan eski Grekler yerine onların topraklarına yerleşen İslâv ve daha önceden bu bölgede mevcut olan Arnavutların bir karışımından ibarettir. Daha önce de belirttiğim gibi bu imparatorluk içinde Türk asıllı unsurların Grek unsurundan çok daha güçlü olduğuna şüphe yoktur. İnsanların yalnız dillerine göre asıllarının saptanması-eski devirlerde olduğu gibi-doğru olsaydı Fârâbî Arap, Mevlânâ Acem olurdu. Bizim, Bizans'ı Anadolu'nun bizim yurd edinişimizden önceki bir tarihî devresi olarak kabul etmemiz ve ilgimizi bu noktadan geliştirmeye çalışmamız en gerçekçi bir tutum olur.

Biz Türkler bu tarihi, politikacı veya gazetecilerin kulaktan kapma küçümseyici ifadelerine değil, bilimsel gerçeklere dayanarak öğrenmek ve öğretmek mevkiindeyiz. 1981 yılında yayınladığım, Ostrogorsky'nin "Bizans Devleti Tarihi" çevirisine yazdığım önsözde şöyle demiştim: "Bizans Devleti adı ile tanınan Doğu-Roma İmparatorluğunu 11. yüzyılın ortalarından itibaren adım adım fetih

yoluyla tevarüs eden biz Türkleriz. Dolayısiyle topraklarını ve eserlerini bütünüyle ele geçirdiğimiz, tabiî olarak bütün müesseselerinden etkilendiğimiz Bizans'ın, kültürü ve kurumları bir yana, siyasî tarihiyle bile uğraşmak zorunluluğunu duymamış olmamız bilimsel açıdan çok üzülünecek bir keyfiyettir. Anadolu ve Rumeli'nin Selçuklu ve Osmanlı fetihlerine dair Türk bilginlerinin yaptıkları araştırmalar hep bu ihmâl sebebiyle doyurucu olmaktan uzak kalmıştır. Tarih araştırmalarının temeli olan klâsik dil bilgisiyle donanmış bir araştırıcı kadronun yetiştirilmesi için yeterli gayretin gösterilmemiş olması bilimsel aksamalarımızın en belli başlı sebebidir. Türk üniversitelerinde hâlâ ortaçağ lâtince ve grekçesi öğreten kürsüler yoktur.

Eski dünyanın her kıt'asında tarihi olan milletimizin hâkim olduğu ülkelerin bizden önceki, egemenliğimiz altındaki ve daha sonraki tarihleri hakkında bilimsel her hangi bir eserimiz olmadığı gibi, bunların tarih ve kültürleri üzerinde yazılmış batı eserlerinin çevirilerinden bile mahrumuz. Daha izlerimizin silinmediği Bulgar, Rumen, Yugoslav, Yunan ve Arnavutluk tarihleri hakkında, bu hususta yazılmış batı eserlerini gözden geçirebilmiş bir kaç aydın dışında, hemen hiç bir bilgimiz yoktur. Bu genelleşmiş bilgisizliğe ve onu doğuran ihmâllere bir yerde son vermek, yeni kuşakları sorunların temellerine götürecek bilgilerle donatmak zorundayız. Ancak böylece sağlam bilgi binaları kurmak ve "çağdaş uygarlık" yolunda ilerlemek mümkündür".

Bunlara eklenecek bu gün de bir sözüm yok.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

OSMANLI TOPÇULUĞUNUN İLK DEVİRLERİ

MÜCTEBA İLGÜREL*

Savaşlarda topun kullanılma alanı daima önemli olmuştur. Taarruz silâhı olarak kullanılan top, kale kuşatmasında ve savunmasında ilk tercih edilen silâh idi. Büyük bir ses gücüne sahip olan bu silâhın maneviyat bozucu tesirinden de istifade edildiği anlaşılmaktadır. Top hiç şüphesiz barutun icadından sonra ortaya çıkmıştır. Gelişmeler kısa zamanda Osmanlı Devletinde de yer almıştır. Bu zamana kadar mancınıklar top gibi kullanılıyordu. Pek tesirli olmayan bu silâh topun kullanılmaya başlanmasından sonra bir müddet birlikte görülmüş, sonra süratle ortadan kalkmıştır. Topun tesirli bir harp silâhı olduğu anlaşılmasından sonra bu teknolojiyi geliştirmek üzere ciddî çalışmalar yapılmıştır. Top sanayii gelişirken tüfek imalâtında da atılımlar olmuştur. Zaten kaynaklar bu iki silâhı umumiyetle birlikte anmaktadır.

Avrupa'da topçulukta önemli gelişmeler XVI. yüzyılda başlamıştır. Bu gelişmeler kale duvarlarının ve hisarların önemini azaltmıştır. Ancak bu devirlerde toplar hâlâ ağır gülleler atan kaval toplar olarak telakki ediliyordu. İlk devirlerde top güllesi muhtemelen taş idi. Ancak kısa zamanda tüfek fındığında olduğu gibi top güllesi de demir-dökümden yapılmaya başlandı. Parçalanmayan, hedefi daha iyi tahrip edebilen bu güllelere top yuvarlağı denirdi. Özellikle Osmanlı Devletinde bir sanayi dalı olarak ortaya çıktı. İstanbul'un fethiyle topçulukta zirveye ulaşılmış bulunuyordu. Müteakip yıllar Osmanlı topçuluğu herhalde gelişmeler kaydetti. Fakat bu üstünlük bir müddet sonra Avrupalıların eline geçti.

Genel olarak topun bir eğlence ateşi olarak Mağripliler tarafından 1118'de Saragossa'da kullanıldığı öne sürülmektedir. XIII. yüzyılda Çinliler bambu ağacından imal ettikleri yanıcı ve patlayıcı bir silâh kullandılar. Araplar ise 1365-1376 yıllarında midfa adında daha ziyade havan topunu andıran bir top benzeri âleti kullandılar. Top 1389'dan sonra kaynak eserlerde en çok zikredilen silâhlar arasındadır. Topun Memlûklerde de bu yıllarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunda Osmanlı ve Portekiz tehditlerinin rolü önemli olsa gerektir. Barutun icadı ve geliştirilmesi de topçulukla beraber olmuştur. Meselâ XIII. yüzyılda barutun terkibi 7 ölçü güherçile, 5 ölçü odun kömürü, 5 ölçü kükürt olarak biliniyordu. Buna göre top ve barut esas olarak Avrupa'da geliştirilmiştir. Avrupa'da 1320'li yıllardan itibaren önemi anlaşılmış ve imaline başlanmıştı. Toplar dökümhânelerde demirden ve tunçtan dökülüyordu[1]. Ancak topun esas gelişmesi İstanbul'un fethinden önce Türklerin elinde olduğu muhakkaktır.

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Prof. Halil İnalcık bir tanıtma yazısında (David Ayalon, *Gunpowder and fire arms in the Mamluk Kingdom, a challange to a Mediaeval Society*, London 1956, XVII+154) topçulukta gelişmeler ve özellikle islâm ülkelerindeki top kullanımının inkişâfı hakkında derli-toplu ilâve bilgiler vermiştir. *Belleten* XXI, 83

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XVI. Yüzyılda top sanayiinin süratle geliştiği ülke Osmanlı Devletidir. Ancak bu gelişme İstanbul'un fethine kadar hızla devam etmiş, fakat XVI. asır sonlarına doğru ihmale uğramıştır[2]. Osmanlı Beyliğinin kuruluşundan itibaren arazisinin genişlemesi ve Rumeli'de yayılması topçuluğun da gelişmesine önayak oldu. Halbuki esas gelişme İstanbul'un fethine karar verildikten sonra gerçekleşti.

Ateşli silâhlarda özellikle topçuluktaki icadlar ve gelişmeler, keza Prof. İnalcık'ın düşüncelerine göre de[3] şu esaslar dahilinde olmuştur denilebilir:

1 - Türkler Rumeli'de karşılaştıkları taarruzları göğüslemek veya kaleleri fethetmek için silâh teknolojisinde yenilik yapmak zorunda idiler.

2 - Şimdiye kadar gerçekleştirilen İstanbul muhasaraları tarihte önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan Arap ve Türk muhasaraları İstanbul surları karşısında başarısız olmuştur[4]. Bu yüzden kalın duvarları yıkabilecek kal'a-döğer (darbzen) toplara ihtiyaç vardır. Bundan başa Bizans şehirleri genellikle sur içinde idi. Şu halde Türkler top silâhını geliştirmek mecburiyetinde idiler.

3 - Ateşli silâhların gelişmeye başladığı devirde Osmanlı Beyliğinin de büyümeye başlaması ve her türlü imkânın müsait bulunması.

4 - Osmanlı padişahlarının mutlak bir iktidar sahibi olmak istemeleri.

5 - Osmanlı Beyliğinin iktisadî ve mâlî bakımdan komşu devletlere nazaran daha iyi durumda olması.

6 - Beyliğin topraklarının bu teknoloji için gereken maden ihtiyacına cevap verecek durumda olması.

Topçuluğun gelişme esaslarını ortaya koyduktan sonra bu teknolojinin Osmanlılarda başlama tarihini araştırmak lüzumludur. Topun Osmanlı Beyliğine Orta Avrupa'dan geldiğine dâir bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler XIV. asrın ilk yarısında Türklerde top teknolojisinin olmadığını göstermiyor. Prof. İnalcık'ın kaydına göre ateşli silâhlar, Orta Avrupa ile sıkı temasta bulunan Sırplar vasıtasiyle Osmanlı Beyliğine geçmiştir. Ayrıca Osmanlıların bu tarihlerde top ithal ettiklerine dâir XI. Gregoire tarafından 15 Mayıs 1373'de Türklere ve Ulahlara silâh satılmaması hususunda Macar ruhbanına bir mektup gönderilmiştir[5]. Ancak bu mektup Türklere daha önce top satılmadığını göstermez. Öte yandan biz burada bu tarihten epey önceki tarihlerde Türklerin top kullandığını isbata çalışacağız.

(1957), 501-508. Bu konuda genel mahiyette bilgi için bk. V. J. Parry, "Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan harb malzemesinin kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3 (1973), terc. Salih Özbaran, 35-46; Turgut Işıksal, "Eski Türk Topları ve İstanbul Tophanesinde bulunan bir kayıt defteri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 1, 68-70; Sayı 2, 272-76; Muzaffer Erendil, *Topçuluk Tarihi*, Ankara 1988, 5-12.

[2] Meselâ Çaldıran muharebesindeki topçu üstünlüğünü Merc-i Dâbık zaferinde de görmek mümkündür. Bu zaferlerde irili ufaklı top sayısı yüzlerle ifade edilmektedir. Topçuluğun ihmale uğradığına dair dikkat çekici ifadeler için bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âit Belgeler Telhisler (1597-1607)*, İstanbul 1970, 45.

[3] Halil İnalcık, tanıtma yazısı.

[4] Bu konuda şu makalelere bakılabilir: Hakkı Dursun Yıldız, "İstanbul'un müslümanlar tarafından muhasarası", *Lâle*, yıl 1, sayı 1, İstanbul 1982, 27-32; İbrahim Kafesoğlu, "XII. asra kadar İstanbul'un Türkler tarafından muhasaraları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1957, 1-16.

[5] Halil İnalcık, Tanıtma yazısı. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. V. J. Parry, "İslâmda Harb Sanatı", *Tarih Dergisi*, Sayı 28-29 (1975), trc. Erdoğan Merçil, Salih Özbaran, 193-218. Müellifin Osmanlı İmparatorluğunda topun ilk kullanılışına dâir tesbitleri hatalıdır.

Tabiatiyle bunu kesin olarak tesbit etmek herhalde mümkün olamıyacaktır. Ancak aşağı-yukarı bir tarih bulmak herhalde mümkün olur. Kıyı şehirleri dışında Bursa kalesinin fethi acaba sadece abluka ile mi gerçekleşti? Tabiî bunlara âit hiç bir haber yok. Ayrıca Trakya şehirleri Tekirdağ, İpsala, Malkara ve Keşan fetihlerinde topun kullanılıp kullanılmadığı hakkında bilgimiz yoktur. Bu yüzden top kullanma tarihini kesin olarak ithal topa bağlamak yanlış olur. Öte yandan Türklerin ithal top da kullandıkları vakidir. İstanbul'un fethinde en modern toplar kullanıldığına göre, top teknolojisinin kısa zamanda önemli bir merhale kaydetmiş olması gerekir. Şu halde bu düşüncelerden hareket ederek topun XIV. yüzyılın ortalarında Türklerin elinde bulunduğunu tahmin edebiliriz.

Ancak bu devirde Türklerin sahip oldukları silâhların özellikleri pek bilinmemekle beraber çapının küçük, menzilinin kısa, tesiri pek fazla olmayan ve sayısının da az olduğu tahmin edilebilir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Türkler XIV. yüzyıl ortalarında ithal ateşli silâh kullanıyorlardı. Bunların içinde top muhakkak önemli bir yer tutuyordu. Gemileri Türk limanlarına yanaşan Venedik ve Cenova Bizans'tan ticarî imtiyaz kazanmış iki ülke idi. Silâh ticaretinin öncüleri olmuşlardı. Bu iki devleti Floransa ve Ankona takib ediyordu. Silâh ticareti genellikle kaçakçılık yolu ile oluyordu. Ancak yasaklama Osmanlı Beyliğinin koyduğu bir yasak olmayıp, Papalığın koyduğu yasak idi. Bir müddet sonra bunlara Dubrovnik de katıldı. Özellikle Dubrovnik bandıralı gemiler Türk limanlarına tahıl almak üzere geliyordu. Gemilerde bulunan toplar dikkati çekmişti[6].

Şu halde Türklerin top kullanmaları bildiğimiz tarihlerden daha eskilere gitmektedir. Türklerin Rumeli'ye geçtiği tarihlerde top kullanıldığı anlaşılıyor. Nitekim Şehzâde Süleyman Paşa Gelibolu'yu muhasara ettiği zaman, Türk ordusunda top ve mancınık bulunuyordu. Şehir muhasara devam ederken bir zelzele neticesi duvarların yıkılmasıyla fethedilmiştir (1-2 Mart 1354). Buradaki bilgi şimdilik kaynaklarda ilk haber olarak görülüyor. Bahsi geçen ifade aşağıdadır[7].

> "... Gelibolu cıvarına varup ol hisarı ki divâr-ı üstüvârının tob-ı pür[8]-âşûb-i neberdden derdi yoğidi, üzerinde durup mancınık tazyiki kurup müddet-i medîd ve ahd-i ba'îd şiddet-i muhasara ile teshîr itmek tedbirinde oldular..."

Yukarıdaki ifadeden, ateşli silâh olarak bildiğimiz topun tarif edilmekte olduğu intibaı uyanmaktadır. Eğer top kelimesi, mancınıkla atılan "yuvarlak" veya "gülle" manasına kullanılsa idi[9]; ayrıca mancınık adlı silâhtan tekrar bahsedilmezdi. Halbuki müteakip cümlede ona da yer verilmiştir. Şu halde muhasarada ateşli silâh olarak bildiğimiz topun kullanıldığı ima edilmektedir. Buna rağmen tereddütü elden bırakmayıp ayni eserde bir başka cümleye müracaat edelim[10]:

---

[6] Asım Bıyık, *Ateşli Silâhların Osmanlılara Girişi ve Yayılışı* (İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü mezuniyet tezi, 1979, Seminer Kütüphânesi, nr. 3110), 2-4.

[7] Kemal Paşa-oğlu Şemsüddin Ahmed ibn-i Kemal, *Tevarih-i âl-i Osman*, II. Defter (Yayına hazırlayan Şerafettin Turan), Ankara 1983, 133.

[8] Metinde "per" olarak harekelenmiştir.

[9] Top kelimesinin değişik manaları için bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügati*, İstanbul 1943, 52-53; Tob kelimesinin o devirde de bir yuvarlağı ifade ettiğine dâir bk. Mehmed Neşrî, *Kitab-ı Cihan-nümâ* Neşrî Tarihi (Unat-Köymen neşri, ikinci baskı), Ankara 1987, 1, 289.

[10] Kemal Paşa-oğlu..., 139-40.

"...Top müsâdeme ile burc-ı mukâvemeleri pest olup darb-ı dest-i harble dürc-i menâ'atleri şikest oldu..."

Eksamil kalesinin fethiyle (1358) ilgili bu bahisten anlaşılacağı üzere mukavim burclar top musâdemesi sonunda yıkılmıştır. Burada da top olarak ateşli silâhın tarif edildiği intibaı uyanmaktadır. Şüphelerimizi ortadan aldırabilecek bir delilimiz de ayni yıllar içinde gerçekleşen Bolayır'ın fethiyle (1358) ilgilidir. Müellif bir râvîden elde ettiği bilgiyi şöyle vermektedir[11]:

"...burc-i metâneti tob-i harble pest oldu ve kufl-ı dürc-i hasâneti darb-i destle şikest oldu..."

Görülüyorki bu cümleden de sağlam hisarın ve burcların top vuruşu ile yerle bir olduğu anlaşılmaktadır. Burada mancınıka tekrar dönelim. Mancınık âletinin surları yıkmak üzere kullanılmadığı bilinmektedir. Zira mancınık aşırtma ile gülle atıyordu. Öyle anlaşılıyorki bu da ateşli silâh olarak tanıdığımız toptur.

Fetihlerden sonra surlarda ve burclarda tamirler yapıldığına dâir kısa haberler de dikkati çekmektedir. Meselâ bu fetihlerle ilgili "...Bir iki ay bu hisarları muhkem berkitdiler..." ifadesi okuyucuya manidar gelmektedir. Acaba tamir edilen hisarlar top darbesiyle yıkılan hisarlar mıdır?

Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus ise şimdiye kadar örnekler verdiğimiz eserin kaynağının bayağı sağlam ve güçlü oluşudur. Zira Osmanlı tarihinin en muteber eserleri olarak kabul ettiğimiz eserlerin, bu kuşatmalara pek kısa olarak veya bir cümle ile yahut hiç temas etmeden geçiştirdikleri dikkati çekmektedir. Bunlardan Şükrullah, Âşık Paşa-zâde, Enverî, Giese (Anonim Tevarih-i âl-i Osman), Oruç Bey, Ruhî ve Neşrî gibi müellifler bunlar arasındadır. Halbuki Kemal Paşa-oğlu (ölümü 1534) adı geçen eserlerin müelliflerinin göremediği bir kaynağı kullanmıştır. Şu halde kullandığımız eser yukarıdakiler kadar güvenilir; fakat onlardan zengin ve ayrıntılıdır. Nitekim Tevârih-i âl-i Osman'ı yayıma hazırlayan Sayın Prof. Dr. Şerafettin Turan, eserin önemini anlatırken özellikle bu hususu belirtmiştir[12].

Burada her ihtimali göz önünde bulundurmamız gerekir. XV. yüzyıl müellifi olan Âşık Paşa-zâde'nin I. Bayezid'in İstanbul'u ilk muhasarasına (1391) dâir haberler verirken özellikle topa temas ettiği cümleyi de göz önünde bulunduralım[13].

"...İstanbul'un üstüne düşdiler. Denizden ve kurudan kuşatdılar. Kurudan bir nice yerden mancınıklar kurdılar. Ve ol zamanda dop igen bilmezler idi. Ve bu dopun kesreti Sultan Murad ile ve oğlu Sultan Mehmed Han Gazî zamanında olındı..."

Burada Âşık Paşa-zâde'nin top hususunda hatası olmalıdır. Çünki kaynaklar hadiseden 2 yıl kadar önce Kosova'da topun kullanıldığında zaten müttefiktirler. Ancak kalın ve sağlam İstanbul surları karşısında devrin cılız toplarının başarılı olması söz konusu değildir. Daha sonra II. Murad ve II. Mehmed devrinde topun

---

[11] Kemal Paşa-oğlu..., 163.
[12] Kemal Paşa-oğlu..., XXX-XXXI.
[13] Âşık Paşa-zâde, *Tevarih-i âl-i Osman* (N. Atsız neşri), 136.

kesretinden bahsediyor. Bu tarihlerde top teknolojisi zaten büyük hamleler yapmıştı.

Aşık Paşa-zâde'nin muhtemelen düştüğü hatayı İsmail Hami Danişmend, herhangi bir kaynak bildirmeden ortaya atmaktadır. Osmanlı-Karaman savaşında (1387), Karaman ordusunda sadece ok ve kılıç varken Osmanlı ordusunda tüfek ve hatta bir de demir top bulunuyordu. Güya bu top 1364 yılında Bursada dökülmüştü müellifin ifadesine göre kafi miktarda barut bulunmadığı için her savaşta kullanılmazmış[14].

Yukarıdan beri verdiğimiz deliller göz önünde bulundurularak, bu önemli silâh hakkında sağlam delilleri ortaya koyabiliriz. Topun ilk defa yoğun bir şekilde kullanıldığı savaş I. Kosova savaşıdır. Bu savaş Osmanlı Beyliği'nin Balkanlardaki durumunu tayin etmiştir. Şimdiye kadar yapılan savaşların en şiddetlisi olmuştur. Osmanlı Beyliği bu savaş ile devlet olma hüviyetine bir adım atmıştır. Bu hiç şüphesiz İmparatorluğa da bir hamledir. Ayrıca Osmanlı fetihlerine yeni bir kan ve ruh vermiştir. Öte yandan savaşın Balkanlara getirdiği düzen ise bölge için çok müsbet olmuştur. Bu devirde zaten kargaşa ortamında bulunan Balkan yarımadasına sükûnet gelmiş, mevcut halklar benliklerini muhafaza etmiştir. Ayrıca en önemlisi bölge halkları yayılmacı Katolik Habsburg zulmünden kurtulmuştur. Burada belirtilmesi gereken bir husus da bu makalenin konusunu teşkil eden topçuluk, önemini bu savaşta teyid etmiştir[15].

Kosova savaşında Osmanlı ordusunun düzenine göre Sultan Murad merkezde bulunuyordu. Önde geniş bir hat üzerinde yeniçeriler yerleşmişti. Yeniçerilerin önünde ise eşit mesâfelerde toplar yerleştirilmişti[16]. Ancak kullanılan top mikdarını bilemiyoruz. Fakat bu sıralarda Balkanlarda 100'den fazla top olduğuna dâir bir görüş vardır[17].

Neşrî (ölümü H. 926?)[18]'nin muhtemelen bu güne ulaşmamış bir kaynaktan istifade ederek anlattığı Kosova savaşı hakkındaki bilgiler elimizdekilerin en mufassalıdır. Müellifimiz toplar hakkında da geniş bilgi vermiştir[19].

Kosova savaşı önce düşman topcusunun ateşi ile başlamıştır[20]. Bu sırada savaşta bulunan ve adı bilinmeyen bir Sırp rahibinin ifadesine göre, savaş o kadar

---

[14] İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I, 73.

[15] XIV. yüzyılda Osmanlı Devletinin ve Balkan yarımadasının siyasî durumunu ortaya koyan bazı makaleler *I. Kosova zaferinin 600. Yıldönümü Sempozyumu 26 Nisan 1989* adlı kitapta yayınlanmıştır. Bu makaleler şunlardır: Işın Demirkent, "14. yüzyıla kadar Balkan yarımadasında Bizans hâkimiyeti"; Mücteba İlgürel, "XIV. yüzyılda Osmanlı Devletinin siyasî durumu"; Yusuf Halaçoğlu, "Kosova Savaşı"; Feridun M. Emecen, "I. Kosova Savaşı'nın Balkan tarihi bakımından önemi"

[16] Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi* (M. Ata tercümesi), İstanbul 1336, I, 221; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Murad I" mad., *İA*, VIII, 594; M. Münir Aktepe, "Kosova" mad., *İA*, VI, 871.

[17] Djurdjica Petrovic, "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *War, Tecnology and Society in the Middle East*, London 1975, 174.

[18] M. C. Şehabettin Tekindağ, "Neşrî" mad., *İA*, IX, 214-216.

[19] Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus Neşrî'nin diğer *Tevârih-i âl-i Osman* müellifleri (Âşık Paşa-zâde, Tursun Bey, *Anonim Tevârih-i âl-i Osman* "Giese neşri" Hadidî, Oruç Bey ve diğerleri) ne olan üstünlüğüdür. Neşrî de mezkûr müellifler gibi muahhar müellif olmakla beraber, onların göremedikleri ve oldukça mufassal olduğu anlaşılan bir eseri görebilmiştir. Onun eserinin hacimli olmasının sebebi her halde bundan dolayı olmalıdır. Bu konuda Halil İnalcık'ın düşüncesi için bk. "Osmanlılar" mad., *İA*, XII/2, 293.

[20] Bu savaşın tarihi ay ve gün olarak münakaşalıdır. Sırb ve batı kaynaklarına göre 15 Haziran 1389 (bk. M. Münir Aktepe, "Kosowa" mad., *EI2*, III, 276), Türk kaynaklarına göre 27 Ağustos 1389=4 Ramazan 791 dir

şiddetli idi ki iki taraftan atılan oklar güneş ışığını gölgelemişti. Ayni rahip devamla topların patladığından, gök yüzünün kesif bir dumanla kaplandığından ve havada aks-i sedâ olduğundan da bahseder[21].

Bu bilgiler aşağıda Neşrî'den vereceğimiz bilgileri desteklemektedir[22].

"...Topcı Haydar sadra turdı ki top atmakta üstâd-ı kâmildi..."

Bu ifade Kosova savaşından önce top kullanıldığını göstermektedir. Hatta bu konuda bir mütehassısın da yetişmiş olması dikkat çekmektedir.

Yukarıda bahsedildiği gibi ilk top atışı düşman tarafından olmuştur. Aşağıdaki metinde kahraman Türk askerinin üzerine gök gürlemesini andıran yıldırım gibi top ateşi olduğundan fakat düşmanın isabet ettiremediğinden bahsedilmektedir[23]:

> "... Andan kâfirler hemân bî-muhâbâ asker-i islâmı bir sâ'ika-nevâ ve ra'd-âver topla karşuladılar. Avn-i ilâhîyle kimesneye ziyan itmeyüb, derûn-i askere girmedi. Ol tîr-i belâ nişan eyledükleri yire iramedi..."

Düşmanın ateşi üzerine I. Murad topculara düşmanı topa tutmalarını emretmiş. Bunun üzerine düşman saflarını darmadağınık eden nice toplar gönderildi. Toplar Neşrî'nin tarifine göre döne döne gidiyormuş. Toplar düşman askerinin içinde ansızın yıldırım gibi patlayıp düşmana dağınıklık vermiş, âdeta aralarına şahin giren kargalar gibi olmuşlar. Bu manidar ifadeler aşağıdadır[24]:

> "... Andan Hünkâr hazretleri topcılara eytdi. Heman bismillâh diyüp, kâfirleri topa tutun. Şöyle alayla kütüz olup turmasun. Bulayki tonuz gibi birbiri ardına sıygışalar. Elkıssa, heman topçılar kâfirler üzerine bir nice safşiken ve seng-efken, kaza-nevâzil, kader-şemâil toplar irsâl eylediler. Çarha-zenler gibi döne döne gitdi. Nagâh sâika gibi içlerine uğrayup, cem'iyyet-i müşrikîne temâm derece tezelzül ve iztirâb virüp, bir zaman alaylarını kârubân içine ulak, zağ arasına şahin girmiş gibi allak bullak eyledi. Heman bu acı ile ok yimiş hanâzir gibi tâğîleriyle tolu Kara-Tağ alayı çoknaşub, gûh-i âhenin mânend tururken toplar atılınca harekete başladı..."

Kosova savaşında topların kullanıldığına dair bilgilerimizi başka bir kaynak da teyid etmektedir. Kosova Fetihnâmesinden alınan dikkat çekici cümle aşağıdadır[25]:

(bk. M. Münir Aktepe, "Kosova" mad., *İA*, VI, 871; İ. H. Uzunçarşılı, "Murad I" mad., *İA*, VIII, 594; Ayni müellif, *Osmanlı Tarihi*, I, 252-55.

[21] Djurdjica Petrovic, "Fire-arms in the Balkans...", 172.

[22] Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi* (yay. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen), Ankara 1987, 291.

[23] *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 297.

[24] *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 297, 299.

[25] Feridun Bey, *Münşeatü's-selâtîn*, I, İstanbul 1274, 113-115.

"... sağ ve soldan savaş ve uğraşa başlanup ve top ve tüfengler atılup hevâ tîr-i pür andan nihân ve zemin hûn-i yelandan reng-i erguvân mânend olup..."

Kosova'da büyük bir başarı sağlayan Türkler, ön sıraya konan topların bu başarıda önemli bir rol oynadığını görmüşlerdi. Yani topun önemi bir kere daha teyid edilmişti. Topun ve güllesinin ve hatta diğer savaş araç ve gereçlerinin demirden yapılmasından dolayı muhtemelen bir müddettir demir stratejik madde haline gelmişti. Kosova savaşından hemen sonra Sırp toprakları içinde Kırat Ova madenleri Osmanlı topraklarına katıldı[26]. Öte yandan 1389'dan sonra Sırbistan topraklarında yapılan fetihlerde Kral Georges Brankoviç âilesinin geniş toprakları içinde bulunan demir madeni de 1396 yılında fethedildi. bu demir madeni Gluhavica adını taşıyordu[27].

Bundan sonra topun bir müddet kullanılmadığı veya ihmal edildiği anlaşılıyor. Yıldırım Bayezid zamanında Niğbolu zaferinde (1396) Haçlılara karşı, belki de İstanbul muhasarasını bırakıp süratle Niğbolu'ya gelmesi yüzünden top getirilememişti. Ankara savaşında da top kullanılmadığı anlaşılıyor. Kaynaklarda toptan bahis yoktur[28]. Topun savaşlarda etkisi bilindiği halde niye ihmal edildi bilinmemektedir. Halbuki Timur'un ordusunda bulunan 32 filin Türk ordusu üzerindeki tesirleri büyük olmuştu.

Karaman Hükümdarı Karamanoğlu II. Mehmed Bey'in Antalya muhasarası sırasında kaleden atılan bir top güllesiyle şehit olması (1426), bu sırada Teke Beyliğinde de top bulunduğunu göstermektedir[29]. Timur'un Osmanlı Devletine indirdiği darbe ile tekrar palazlanan Anadolu beylikleri kısa zamanda gelişip güçlenmişlerdi. Antalya kalesinde bu tarihte top bulunmasından Osmanlı Beyliğinin rolü olabileceği düşünülebilir.

Selânik'in 1430 yılındaki ikinci kuşatmasında da top kullanıldığını çağdaş bir kaynaktan öğreniyoruz. Bu kaynak Johannis Anagnostis adlı bir rahibin eseridir[30]. Anognostis bu sırada Selânik'te bulunuyordu. Müellif kuşatmayı anlatırken "... Çünki Türkler, sadece bol miktarda ok değil, ayni zamanda top da kullanıyorlardı ..."[31] demektir. Bu ifadeden II. Murad'ın ordusunda bol miktarda top olduğu anlaşılıyor. Öte yandan Rahip Anagnostis'in anlattığına göre kalede de hatırı sayılır top bulunuyor ve Türk ordusu üzerine ateş ediliyordu[32]. Müstahkem bir kalesi olan Selânik bu kuşatmada fethedilmiştir.

---

[26] ÂşıkPaşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, 134. Müellif burada "Laz vilâyetine ve Kırat Ova madenlerine nevâhisiyle ve cemi madenlere bile adamlar göndürdiler" demektedir. Bu ifadeden bölgede başka madenlerin de olduğu anlaşılıyor.

[27] Djurdjica Petrovic, "Fire-arms in the Balkans...", 174.

[28] Bu konuda en son yayında da Ankara savaşında top kullanıldığına dair haber yoktur. Bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991; Ankara savaşına geniş yer vermiş bulunan Hammer top kullanıldığından hiç bahsetmemiştir. Ancak Bayezid'in eski zaferlerinden dolayı mağrur olduğundan ve hasmına önem vermediğinden bahsetmektedir. Bk. *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, II, 62-68.

[29] Nihat Azamat (hazırlayan), Anonim *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul 1992, 66; Necdet Öztürk (hazırlayan), Hadîdî, *Tevârih-i âl-i Osman* (1299-1523), İstanbul 1991, 176.

[30] *"Selânik (Thessaloniki)'in Son Zabtı Hakkında Bir Tarih" (Sultan II. Murad Dönemine Ait bir Bizans Kaynağı)*, Melek Delilbaşı, Ankara 1989.

[31] *Selânik'in* ..., 32. Topların fazla etkili olmadığı anlaşılıyor.

[32] *Selânik'in* ..., 29.

Bundan başka II. Mehmed'in ilk saltanatı sırasında Haçlıların hududu geçmeleri üzerine durumun vehametini anlayan Veziriazam Halil Paşa II. Murad'ı tekrar saltanata çağırmıştı. Bu davet üzerine hareket eden II. Murad Çanakkale boğazı Venedik donanması tarafından tutulduğu için İstanbul boğazından geçmeye karar verdi. Anadolu Hisarının bulunduğu yerden 40 bin kişilik ordu geçirildi. İşte bu sırada Türk ordusunda bol miktarda top da bulunuyordu. Padişahın emri üzerine boğazın iki tarafına toplar yerleştirildi. Bu iş Topçubaşı (muhtemelen Topçu Ocağı Başı) Sarıca'ya havale edilmişti[33]. Hatta bu esnada tam techizatlı iki Bizans yelkenlisinin engelleme çabası Sarıca'nın top ateşiyle durdurulmuş, biri batmış diğeri kaçmıştı[34].

Ayrıca 1444 yılında Macar ordusunun Edirne'ye taarruzu ihtimali üzerine Edirne kalesinin tahkim edilmesi de zikredilmelidir. İzladi ve Varna Savaşları üzerinde Anonim Gazavatnâmede bu husus "... burc u bârûsuna toplar ve tüfenkendâzlar ve mancınıklar hâzır edüp..." diye bahsedilmektedir[35]. Yine kalenin tahkimi için etrafa nâmeler gönderilmiş ve askerî taifesinden "...eğer yeniçeri ve eğer cebeci ve eğer topcu..." Edirne'nin savunulması için davet edilmiştir[36].

Görülüyorki son yıllarda özellikle II. Murad devrinde topculukta önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Topun gemilere karşı da kullanıldığı anlaşılıyor. Edirne'nin düşman kuşatmasına karşı top ve tüfekle tahkim edilmesiyle, imalatta önemli adımların atıldığını çağdaş müellif ifade etmektedir. Hele bir müddettir topcu ocağının da mevcut olması, işlerin bir teşkilât bünyesinde görüldüğünü göstermektedir. Hatta muhtemelen Topçu Ocağının başında Topcu-başı Sarıca bulunmaktadır.

Burada muahhar bir müellif olduğunu daha önce ifade ettiğimiz Kemal Paşaoğlu'na tekrar yer vermek uygun olacaktır. Osmanlı Devletinin süratle inkişafının sebeblerini 3 ana bahis (vech)te toplayan müellif[37] topun önemine özellikle temas etmiştir[38]. Müellif büyük bir vukufla ortaya koyduğu sebepler arasında top için "her ne dem ki hased-i a'dâya kasd ideler, âdem denizine şark u garbi gark iderler, sâ'ika-girdâr toplarla ki her biri bir ejder-i âteşîn-demdür, âlemi hark iderler ..." demektedir.

İstanbul'un fethine kadar vukubulan kale kuşatmalarında ve meydan savaşlarında kullanılan top mikdarında önemli artışların olduğu görülmektedir[39]. Zira

---

[33] Topcu-başıların eksik bir listesi için bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 781 v.d. Burada topun icadı hakkında verilen kısa bilgi yanlıştır.

[34] *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed Hân* (Yay. Halil İnalcık, Mevlüt Oğuz), Ankara 1978, 47-48; Chalcondyle (*Histoire de la décadence de l'Empire Grec et l'Entablissement de celui des Turcs*, Paris 1620 ve 132)'den naklen İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 434-35; Uzunçarşılı, (*Kapıkulu Ocakları*, II, 37) Topcu Ocağının kuruluş tarihinin katî olarak tesbit edilememekle beraber asrın başlarından beri bulunduğuna dair fikir beyan etmiştir.

[35] *Gazavât-ı Sultan Murad...*, 42. Bu savaşlarda karşı tarafta da çok topun kullanıldığına dair Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmış olan bir *Tevârih-i âl-i Osman*'da da kayıtlar vardır. Ahmet Akgündüz, *Anonim Tevarih-i âl-i Osman* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü 1988), 28.

[36] *Gazavât-ı Sultan Murad...*, 43, 44, 45.

[37] Bk. *Tevarih-i âl-i Osman*, I. Defter, Yayına hazırlayan Şerafettin Turan, Ankara 1991, 16 v.d.; Ayrıca bk. VII. Defter, LVI.

[38] s. 24.

[39] Topçuluk tarihi hakkında geniş bilgi için bk. *TOEM*, c. I, cüz 5, 1 Kânûn-ı evvel 1326, 322-23; Ahmed Muhtar, *Osmanlı Topçuları*, İstanbul 1315.

kaynaklarda top bahislerine daha geniş yer verilmektedir. Öte yandan topçuluk sanayiinde de hiç şüphesiz gelişmeler oluyordu. Bu gelişmelerin en önemli delili fetih sırasında devrin en modern toplarının kullanılmış olmasıdır. Teknolojinin topcu-ustası Urban ile başlamadığı muhakkaktır. Buraya kadar verilmeye çalışılan fikir, topun I. Kosova savaşından önceki tarihlerde de kullanılmış olduğuna dâir emarelerin bulunduğu ve bu teknolojinin adım adım ilerlemiş olduğunu ortaya koymak olmuştur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BOSNA-HERSEK GÖÇÜ (1878-1914)

NEDİM İPEK*

Bosna-Hersek Avrupa kıtasının güney-doğu, Balkan yarımadasının ise kuzey batı köşesinde yer almaktadır. Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ arasında 51.129 km2 genişliğindeki bir toprak parçası üzerinde bulunan Bosna vilayeti Osmanlı idaresinin son yıllarında *Saray, İzvornik, Banaluka, Bihke, Travnik, Hersek* ve *Yenipazar* sancaklarından oluşmaktaydı[1].

Bosna, coğrafî konumu sebebiyle tarih boyunca muhtelif devletlerin hakimiyeti altına girmiştir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki uzun süreli hakimiyeti (1463-1878) halkın daha önce Macar krallığı ve Papalıktan gördükleri dinî baskı ve zulmü ortadan kaldırması, ahali arasında din, dil ve ırk ayrımı yapmayarak adil bir idare kurması sayesinde gerçekleşmiştir. Bu idare sonucu Bosna halkı herhangi bir baskıya maruz kalmadan müslümanlığı kabul etmiştir.

Bosna-Hersek, XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Türk hakimiyetinden çıkan topraklarda mukim müslümanların ilticagâhı olmuştur. Nitekim 1687 yılında Lika'da yaşayan 30000 müslümandan çoğu Bosna'ya göç etmişti. Keza, Slavonya, Voyvodina ve Srem'in batısındaki müslümanlar kitle halinde Bosna'ya çekilirken, doğudakiler ise Sırbistan'a ve daha güneye göç etmişlerdir. Geride kalanların bir kısmı katolik olmuştur[2]. Öte yandan, Sırp isyanı (1804) ve müteakip yıllar Sırpların baskı ve zulmüne dayanamayan müslüman ahalinin bir kısmı Kosova, Makedonya, Tuna ve Anadolu'ya iltica ederken bir kısmı da Bosna'ya sığınmıştır[3]. Ayrıca, Çetniklerin katliamından kurtulmayı başaran Karadağlı müslümanlar da Bosna'ya göç etmişlerdir[4].

Osmanlı idaresinin son yıllarında Bosna-Hersek'in nüfusu bir milyonu biraz aşmaktaydı[5]. Bu nüfus, aynı kökenden gelmesine rağmen mezhep, din ve kültür farklılıkları münasebetiyle üç ana gruba ayrılmaktadır: Ortodoks Sırplar, katolik Hırvatlar ve müslüman Boşnaklar. Bu grupların nüfûs itibarıyla birbirine olan oranı yıllara göre değişiklik arz eder. 1936'da Bosna-Hersek nüfûsunun % 70'i müslüman, % 30'u hıristiyandır. 1910'da ise, genel nüfûsun % 43'ü ortodoks, %

---

* Yrd. Doç. Dr. Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Trih Bölümü

[1] Ahmet Cevat Eren, *Mahmut II Zamanında Bosna-Hersek*, İstanbul 1965.

[2] Alexandre Popoviç, *L'İslam Balkanique, Berlin 1986, s. 259.*

[3] Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, İstanbul 1966, s. 33; Alexandre Popovic, *Aynı eser*, s. 260.

[4] Alexandre Popoviç, *Aynı eser*, s. 268.

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Cevat Eren, *Bosna*, s. 19; Alexandre Popoviç, *Aynı eser*, s. 270; Kemâl H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914, (Demographic and Social Characteristics)* Madison-Wisconsin 1985, s. 116; Cevdet Paşa, *Tezakir (21-39)*, (Yay. Haz. Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 26; Besim Darkot, "Bosna-Hersek", *İA*, İstanbul 1970, s. 726; *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*. İstanbul 1991, s. 4.

32'si müslüman ve % 22'si katoliktir. Bu rakamlar ülkedeki müslüman nüfusun sayısal oran itibarıyla azaldığını gösterir. Bu azalma yavaş fakat süreklidir. (1879: % 38, 1885: % 36, 1895: % 34, 1910: % 32)[6]. Buna karşılık katolik nüfûsta hızlı bir artış vardır. O halde, müslümanların aleyhine cereyan eden bu nüfus değişikliğinin sebebi nedir? Herhalde bu sorunun cevabı Bosna-Hersek müslümanlarının göç sebeplerini ortaya koyar mahiyettedir.

I - GÖÇ SEBEBLERİ:

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin otorite ve nüfûzu Bosna'da kuvvetli değildi. Bununla birlikte, Balkanların sair yerlerinde görülen milliyetçilik ve bağımsızlık hareketleri gibi bütün eyaleti isyan ve ihtilale sürükleyecek hadiseler meydana gelmemiştir. Zira, Bosna tam anlamı ile bir müslüman ülkesiydi. Ancak, Kara Yorgi liderliğinde Sırbistan'da ortaya çıkan isyan Bosna-Hersek için büyük bir tehlike olmaya başlamıştı (1804). Kara Yorgi, Bosna-Hersek'teki Hıristiyanlarla işbirliği yaparak Karadağ ile birleşmek ve büyük Sırbistan'ı kurmak amacındaydı. Sırpların bu amaç doğrultusunda uzun süre savaşı sürdürmeleri ve hıristiyan ahaliyi tahrik etmeleri Bosna'daki reayanın cesaretini artırmıştır[7]. Sırbistan Emareti kurulduktan sonra Sırp yetkilileri Bosna-Hersek müslümanlarına karşı harekete geçmek üzere Sırp çeteleri oluşturmuştu. Sınırı geçen bu çeteler, müslümanlara ait hayvan, zahire ve paraları gasp ediyor, evleri yakıp yıkıyor, müslümanları katl ediyorlardı. Hatta isteklerini yerine getirmeyen hıristiyan din adamlarını ve reayayı da öldürmekten çekinmiyorlardı. Öte yandan, ticaret maksadıyla Sırbistan'a giden Bosna-Hersek tüccarları zorla askere sevk ediliyorlardı[8]. Fransa'nın hakimiyeti devrinde Dalmaçya'daki Hırvat çeteleri fırsat buldukça Bosna topraklarına tecavüz ile müslüman yerleşim birimlerinin zarar görmesine sebep oluyorlardı. Netice itibarıyla, Bosna-Hersek'te can, mal, namus ve ticaret güvenliği tehlikeye düşmüş ve müslüman ahali göç etmeye zorlanmıştı.

Bosna-Hersek topraklarını ele geçirmek isteyen devletlerden birisi de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu idi. Avusturya, Tuna nehrinin güneyinde bir güvenlik şeridi oluşturmak, doğusunda güney Slav birliğinin oluşumunu önlemek ve hakimiyet sahasını Ege denizine kadar genişleterek askerî, iktisadî ve ticarî açıdan Balkanları ele geçirmek azmindeydi. 93 Savaşını müteakip imzalanan Ayastefanos Andlaşması'nın XIV. maddesine göre Bosna-Hersek Avusturya ve Rusya'nın ortak kontrolüne giriyordu. Ancak, Ayastefanos Andlaşması sonucu bozulan devletlerarası dengeyi temin etmek amacıyla toplanan Berlin Kongresi, bölgenin kontrolünü Avusturya'ya bırakıyordu. Berlin Kongresi müzakereleri esnasında, Avusturya temsilcisi, çete gruplarının ve 200.000'i aşkın mültecinin Avusturya topraklarına girmesinin Türk askerleri tarafından önlenemediği, Bâbıâlî'nin farklı kültür yapısına sahip olan bölgede muhtar bir idare kuramayacağı, mülteci ve emlâk meselesini çözemeyeceği iddiasıyla tarafsız ve kuvvetli bir devlet sıfatıyla Bosna-Hersek'in idaresinin Avusturya'ya verilmesini talep ediyordu[9].

İngiltere Rusya'ya karşı kuvvet kazanabilmek, Balkanlar'da Slav devletleri zincirinin oluşumuna engel olmak ve bölgedeki karışıklığı izale etmek

---

[6] Alexandre Popovic, *Aynı eser*, s. 272.
[7] Ahmet Cevat Eren, *Bosna*, s. 42-46.
[8] *Bosna-Hersek*, s. 48-49, 51-56, 61, 63-68.
[9] *Berlin Kongresi Protokolleri*, İstanbul 1297, s. 81-84.

gerekçesiyle Bosna-Hersek ve Yenipazar'da Avusturya'ya taviz vermeye mecbur kaldı[10] . Netice itibarıyla, Berlin Andlaşması'nın XXV. maddesi ile Bosna-Hersek'in idaresi Avusturya'ya verildi[11].

Avusturya, Osmanlı Devleti'nin haklarını muhafaza ediyor görüntüsü altında işgal hareketini hemen başlatmak istiyordu. Nihayet müslüman ve ortodoksların protestolarına rağmen 29 Temmuz 1878'de işgal hareketi başlatıldı. bu hareket öncesi, *"Avusturya'nın amacının işgal değil, Bosna-Hersek topraklarını uğradığı zarardan kurtarmak ve bayındır bir hale getirmek olduğu, her topluluğa din ve dil serbestiyeti tanınacağını"* belirten ilânnameler dağıtıldı. Bundan amaç, Bosna-Hersek kamuoyunu işgale karşı hazırlamak ve muhtemel tepkilerini önlemekti[12]. Bu durum müslümanların ve bazı ortodoks zümrenin çete harbini başlatmasını önleyemedi. Bu direnme karşısında Avusturya kuvvetleri ancak 28 Ekim 1878'de Bosna-Hersek'e hakim olabildiler.

Avusturya kuvvetleri beklenmedik bir mukavemetle karşılaşınca, yabancı diplomatların bile örtbas edemeyeceği bir tarzda halka karşı haksız davranışlarda bulunmuşlardı. Nitekim, Avusturya askerî kuvvetleri müslüman ahalinin ırz, namus ve can güvenliğini gözardı ederek bir çok kadın, çocuk ve acezeyi katletmiştir. Ayrıca ulema ve sair din adamları kurşuna dizilmiştir. Ülkede sıkıyönetim ilân edilmiş ve savunmasız halkın bir kısmı tutuklanarak *Olomiç* kalesine sevk edilmiştir[13].

Bu arada Osmanlı Devleti, 21 Nisan 1879 tarihli protokol ile vilayetin idaresini Bosna-Hersek ahalisinin dinî ve ekonomik hakları saklı kalmak şartıyla Avusturya'ya bırakıyordu. Öte yandan, Avusturya Yenipazar sancağına da yerleşince Avusturya'nın siyasî ve iktisadî nüfûzu Sırbistan, Makedonya ve Kuzey Arnavutluk'ta yayılmış ve bu ortam içeresinde Bosna-Hersek toprakları fiilen Avusturya sınırlarına dahil edilmiştir[14].

1879 tarihli protokolle Avusturya Devleti aşağıdaki hususlara riayet edeceğini kabul ediyordu:[15]

1 - Mevcut memurlardan ehliyetli ve kabiliyetli olanlar görevlerini sürdüreceklerdir. Yeni tayin edilecek memurlar Bosna-Hersek asıllı olacaktır.

2 - Din ve vicdan hürriyeti temin edilecektir.

3 - Hutbelerde Padişahın ismi zikr edilecektir.

4 - Mülkî memurlar ve Avusturya askerî makamları, müslümanların can, mal, ırz ve namus güvenliğini temin edeceklerdir.

5 - Bosna-Hersek vilayetinden tahsil edilen gelirler bölge ahalisinin ihtiyaçları ile lüzum görünen ıslâhatlara sarf olunacaktır.

---

[10] Yuluğ Tekin Kurat, *Hehry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968, s. 135-136; *Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi*, s. 84.

[11] Bkz. *Berlin Kongresi*, s. 261.

[12] *Bosna-Hersek*, s. 86-89.

[13] *Bosna-Hersek*, s. 86-89.

[14] Yuluğ Tekin Kurat, *Aynı eser*, s. 140-143.

[15] *Bosna-Hersek*, s. 294-305.

Bosna-Hersek vilâyeti, Avusturya-Macaristan Maliye Bakanına bağlı ve bakanlığın kontrolü altında bir generalin başkanlığındaki mahallî hükümet tarafından idare edildi[16]. Avusturya-Macaristan Maliye Bakanı Kallay, vilayeti elde tutabilmek için Sırp ve Hırvat milliyetçiliğinin yayılmasını durdurarak *"Bosna milleti"* oluşturmayı denedi. Bu siyaset, Sırp ve Hırvatlar arasında millî bilincin oluşması ve müslümanların ise Türkiye'yi *"anavatan"* ve kendilerini *"Türk"* kabul etmelerinden dolayı başarılı olamadı[17]. Bu durum karşısında bir taraftan Müslüman-Sırp düşmanlığını körükleyen[18] Avusturya, diğer taraftan müslümanların hilâfet makamıyla bağlarını tamamen kesmek ve müslümanlar üzerinde nüfûz kazanmak amacıyla bir başkan ve dört üyeden oluşan *"Meclis-i Ulema"*yı oluşturdu. (1882) Bu meclisin başkan ve üyelerinin Avusturya-Macaristan Maliye Bakanınca tayin edilmesi cihetiyle, Bosna-Hersek müslümanlarının din, mezhep ve mektepleri üzerinde Avusturya nüfûz kazanmıştı. Bu meclisin Hilâfetten müstakil olması sebebiyle Meclis-i Ulema Hilâfet münasebetleri önemsiz bir hale geldi. Böylece Avusturya, Bosna-Hersek müslümanlarının din, mezhep ve mekteplerine aid hususların idaresini kendilerine terk ve havale etmiş gibi görünerek hedefine yaklaştı. Öte yandan, müslümanlar üzerindeki nüfûz ve kontrollerini artırmak amacıyla Evkâf idaresine dahi müdahale ederek, bu maksada mebni üyeleri merkezî idare tarafından seçilmek üzere bir *"Evkâf Komisyonu"* ('Komisyon-ı Alî-i Evkâf)[19] ve bu komisyonun kararlarını icraya memur bir *"Evkâf Müdüriyeti"*[20] ihdas etti. Böylece Avusturya, vakıf ve vakıf gelirlerini de ele geçirmiş oluyordu.

Bu durum ile yetinmeyen Avusturya-Macaristan idaresi, vilayetteki müslüman nüfûsun azalmasını kendi menfaatine uygun bularak bölgedeki müslümanların büyük bir kısmını te'bid ile bunların yerine katolik Hırvat ve Lehlileri yerleştirmeyi tasarladı[21].

Avusturya, amacına ulaşabilmek, arâzî ve servet sahibi müslümanların mahallî idareye muhalefet ve mukavemet edemeyecek derecede zaafa uğratabilmek için müslümanların gayr-i menkullerini hükümet menfaatine zapt ediyordu. Öte yandan, müslümanlar sahip oldukları çiftliklerin "öşrünü" alamaz oldular. Bu husûsta mahkemelere yapılan müracaatlar sonuçsuz kalmıştır. Avusturyalı idareciler, Osmanlıların tahsil ettiği vergilerden on onbeş kat daha fazla vergi talep ediyorlardı. Bu durum karşısında vergilerini ödeyemeyen müslümanlar eşyalarını mezada çıkarıp vergi borçlarını tesviye etmeye çalışıyorlardı. Vergi borcunu ödeyemeyenlerin arâzîleri ise gasp ediliyodu[22].

Yukarıda izah edildiği şekilde müslümanları etkisiz hale getirerek nüfûzu altına almaya çalışan Avusturya, ileriki yıllarda bölgeyi ilhak etmek amacıyla katolikler lehine bir nüfûs ihtilâli yapmaya çalıştı. Bu meyanda mahallî hükümetin eline geçen müslümanların arâzîlerine katolik Hırvat ve Leh göçmenlerinin yer-

---

[16] J. Krcmarik, "Bosna-Hersek", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, II, 733.

[17] Alexandre Popovic, *Aynı eser*, s. 288, 304.

[18] Alexandre Popovic, *Aynı eser*, s. 290.

[19] *Başbakanlık Arşivi (BA), Yıldız-Sadaret Hususi Maruzatı (YA-Hus)*, Nr. 413/8: Peşte Şehbenderliğinden gönderilen gizli tahriratın tercümesi.

[20] J. Krcmarik, *Aynı makale*, s. 733.

[21] *BA, YA-Hus*, Nr. 413/38.

[22] *BA, YA-Hus*, Nr. 413/38.

leştirilmesine başlandı[23]. Öte yandan, yetişkin müslümanlar, katolik cemiyetleri tarafından katolik mezhebini kabule zorlandı. Mesela, *"Katolik Propaganda Cemiyeti"* Mostar'da müslümanları din değiştirmeye zorlamakta ve bu maksadla da müslüman kadınları kaçırmaktaydı[24]. Ayrıca, eğitim çağındaki müslüman çocuklara Hırvat öğretmenler vasıtasıyla, Hırvat dili ve kültürü ile *"Avusturya milliyeti"* benimsetilmeye çalışılırken Osmanlı Devleti hakkında düşmanlık telkin etmek ümidiyle okullar açılmıştır[25]. Avusturya'nın bu gibi faaliyetlerine karşı çıkan namuslu, hilafet makamına bağlı muallim ve mürebbiler ile ilim adamlarına işten el çektirilerek yerlerine Avusturya'nın emellerine hizmet edecek menfaatperestler, tayin edilmiştir[26]. Müslüman ahalinin dinlerini muhafaza maksadıyla Avusturya makamları nezdinde yaptıkları teşebbüsler ise sonuçsuz kalmıştır. Hatta, "bozguncu" olarak telakki edilen bu gibi kişilerin evleri sürekli aranmıştır[27]. Avusturya, bu faaliyetlerle müslüman ahaliyi kendine benzetemeyince onları yok etmek veya göç etmeye zorlamak suretiyle bölgede "etnik temizlik" metodunu uygulamaya koymuştur. Bunu temin amacıyla, müslümanların emlâk ve arâzîlerine el konmuş, katolik ayinlerine iştirak etmeye zorlanmış ve ibadet yasağı konmuştur. Kısacası, müslümanlar fakir düşmüş, ırz ve namusları zedelenmiş, büyük zulm ve haksızlıklara maruz kalmışlardır[28].

Netice itibarıyla, Bosna-Hersek müslümanları *"diyar-ı saire halkı gibi gurbete me'luf olmadıklarından Bosna kıtasından harice çıkmak kendilerince âlem-i hayattan ayrılmak gibi güç geldiği"*[29] halde, "milliyetlerini" muhafaza maksadıyla[30] istanbul'a gönderdikleri mahzarlarda, 1878'den beri gördükleri baskı, mezalim, tecavüz ve düşmanlıktan bahisle göç izni için Bâbıâlî'ye müracaat etmekteydiler.

II - OSMANLI DEVLETİ'NİN BOSNA-HERSEK SİYASETİ

Osmanlı devlet adamları, Türk hakimiyetinde hiç bulunmamış veya Osmanlının elinden tamamen ayrılmış bir ülkedeki müslümanların Osmanlı ülkesine kabulünü nüfûsun artması açısından faydalı buluyorlardı. Ancak, Bosna-Hersek göçü bu merkezde değildi. Bâbıâlî, Padişahın hükümranlık hukukunun korunması şartıyla, süresi belli olmayan bir dönem için Bosna-Hersek'in idaresini Avusturya'ya bırakmıştı (Nisan 1879).

Bâbıâlî, 1879 sonrası bölgedeki Türk hükümranlık hakkının devamını, müslüman halkın varlığı ile koruyacağına inanmaktadır. Şöyle ki, Avusturya'nın bu dönemde Selânik'e tecavüzü halinde 400.000 nüfûsluk Bosna-Hersek müslüman ahalisi Avusturya kuvvetleri için arka cephede bir tehdid unsuru olabilecektir. Bölge müslümanlarının Anadolu'ya göç etmesi halinde ise müslümanların arâzîlerini katolik göçmenlere dağıtacağı tahmin edilen Avusturya'nın bölgedeki nüfûzu artacaktır. Bâbıâlî, Avusturya'ya böyle bir imkanı tanımayarak, bölgedeki

---

[23] *BA, YA-Hus*, Nr. 413/38.
[24] *Bosna-Hersek*, s. 138-141.
[25] *Basno-Hersek*, s. 86-69.
[26] *BA, YA-Hus*, Nr. 413/38.
[27] *Bosna-Hersek*, s. 208-216.
[28] *Bosna-Hersek*, s. 176-182.
[29] *Cevdet Paşa, Tezakir (21-39)*, (yay. Haz. Cavid Baysun), Ankara 1986, s. 26.
[30] *BA, Yıldız Mütenevvî Maruzat*, Nr. 175/183.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müslüman varlığının devamını öngörmekteydi. Öte yandan, Bosna-Hersek müslümanlarının Anadolu'ya sevk ve iskân edilmesinin doğuracağı malî külfeti, Osmanlı hazinesi karşılayacak bir durumda değildi. Uzun yıllar süren savaşlar sonucu fakir düşen Türk ahalinin de göçmenlere yardım etmeye takati kalmamıştı. Böyle bir ortamda Anadolu'ya gelecek olan Bosna-Hersek göçmenlerinin sefil olmalarından endişe edilmekteydi. O halde, Bosna-Hersek müslümanlarının göç talepleri kabul edilmeyecekti[31]. Nitekim, Bâbıâlî Bosna-Hersek müslümanlarının durumlarını sürekli olarak takib ile can, mal ırz, mesken, din ve mezheplerini her türlü müdahaleden korumak suretiyle, göç fikrinden vaz geçmelerinin sağlanmasına gayret etti. Bununla birlikte münferid olarak göç etmek arzusunda bulunanların isteğinin reddedilmesi "hilafetin şanına lâyık bulunmadığı" gerekçesiyle, bu gibilerin kabul edilmesi kararlaştırılmıştır[32].

Bâbıâlî'nin Avusturya nezdinde yaptığı teşebbüslere rağmen müslümanlara yapılan, yukarıda izah ettiğimiz uygulamaların devam etmesi ve hatta askere alınmak istenmesi sonucu müslüman ahali Türkiye'ye göç etmek fikrinde ısrarlı olmuştur. Bunun üzerine Türk hariciyesi hiç olmazsa kitle göçünün önlenebilmesi için Avusturya nezdinde diplomatik temasa geçerken, ferdî olarak göç eden Bosna-Hersek göçmenlerini de kabul etmiştir[33].

III - GÖÇ, GÖÇ YOLLARI VE GÖÇÜN BİLANÇOSU

Boşnaklar, asıl vatanlarından uzaklaşmaksızın Türk hakimiyetinde ve müslümanların çoğunlukla bulunduğu bölgelere yerleşerek ileride tekrar göç meselesiyle karşılaşmamak istiyorlardı. Bosna-Hersek göçmenlerinin bir kısmı karayolu ile müslümanların yoğun olarak bulunduğu Yenipazar sancağına geçmiştir. Bir kısmı ise Karadağ üzerinden İskodra ve Kosova vilâyetlerine gitmiştir. Bosna'dan Belgrad'a gelenler ise trenlerle Selânik'e taşınmışlardır. Buradan da Anadolu'ya nakl edilmişlerdir. Öte yandan Sava ve Tuna nehri yolu ile Karadeniz limanları üzerinden İstanbul'a gelen göçmenlere de tesadüf edilmektedir.

Bâbıâlî'nin kitle göçünü önlemeye çalışmakla birlikte ferdî göç hareketine musamaha göstermesi sonucu 1882-1900 tarihleri arasında Bosna-Hersek'ten Türk hakimiyetindeki topraklara 120.000'i mütecaviz göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin takriben yarısı daha sonra memleketlerine geri dönmüştür[34]. Buna göre, bu tarihler arasındaki gerçek göçmen sayısı net 60.000 civarındadır. Göçe rağmen Bosna-Hersek'teki müslümanlar, nüfûs, din ve ittihad açısından bölgede gayet kuvvetli ve mühim bir unsur olma özelliğini halâ koruyordu. Ancak, genel nüfûsun 1/3'ini oluşturan müslüman nüfûsu artırmak gerekiyordu. Oysa 1900 yılı içinde 20.000 kişi daha göç etmişti. Bu durum karşısında Raguza Baş Şehbenderliği, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 4 Mart 1901 tarihli takrirde bu durumları izahla söz konusu göçün bir an önce durdurulmasını istiyordu[35]. Herhalde alınan tedbirler sonucu olmalı ki bu tarihten sonra göç hareketi oldukça azaldı.

---

[31] *BA. Meclis-i Mahsus (MM).* Nr. 3278.

[32] *BA- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat (YA-Res). 3/7. Lef. 2: Meclis-i Vükela Mazbatası.*

[33] *BA. Ayniyat Defteri (AD).* Nr. 1274/4: 16 Mart 1882 tarihli takrir.

[34] *BA. Yıldız Sadrazam Kâmil Paşa Evrakına Ek.* Nr. 86-35/3433: Saray-Bosna Vakıf İdaresince Sadaret makamına verilen Lâyiha.

[35] *BA. YA-Hus. Nr. 413/134: Raguza Baş Şehbenderliğinden Hariciye Nezareti'ne Tahrirat Tercümesi (4 Mart 1901).*

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

5 Ekim 1908 tarihinde Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan'a ilhakı ilân edildi. İlhak kararı Avusturya, Rusya, Sırbistan ve Osmanlı Devleti arasında bir buhran meydana getirmişti. Nihayet, Osmanlı Devleti Nisan 1909 tarihinde ilhakı tanımak zorunda kaldı. Bu protokol ile göç serbest bırakılıyordu. Buna göre, göç edenler gayr-i menkullerini ve gelirlerini tasarruf etmek, iltizama vermek, doğrudan veya üçüncü şahıs vasıtasıyla idare etmek hakkına sahip olacaklardı[36].

Bu protokolün göç ile ilgili maddesinden anlaşılacağı üzere Bâbıâlî, Bosna-Hersek'i tamamen kaybettiği için bölgedeki müslümanların Türk hakimiyetindeki topraklara yönelik göç hareketini en azından önlemeye çalışmayacaktı. Saray-Bosna Evkâf Müdürü bu durumu Bosna ahalisi için zararlı bulur. Ona göre, müslüman ahalinin yarısı göç etmek istese bile çeşitli sebeplerden dolayı göç edemeyecekti. Ahalinin bir kısmı ise göç edeceğinden bölgedeki müslümanlar azınlık durumuna düşecektir. Bu ise müslümanların perişan olmasına sebep olacaktı. Ayrıca, göç edenlerin emlâk ve gelirleri Avusturya'dan Bosna-Hersek'e gelen kolonilerin özellikle, katolik unsurun artmasına vesile olacaktı. Bu nedenlerden dolayı, Saray-Bosna Evkâf Müdürü, müslümanları göç etmekten alıkoyacak geniş bir program hazırlanıp uygulamaya konulmasını istiyordu.

İlhakı müteakip, üç yıl sonra göç etmek isteyenlere pasaport verilmeyeceği, emlâk ve gayr-i menkullerinin satılmasının yasaklanacağı gibi maksadlı olarak halk arasında yayılan söylentiler özellikle köylüler arasında tesirli olmuş ve göç hareketi tekrar hız kazanmıştır[37]. Nitekim sadece 1910 yılı içinde 17.000 kişi Türkiye'ye göç etmiştir. 1904-1914 tarihleri itibarıyla göçmen sayısı 33.000'i bulunuyordu. Bunlardan 11.000'i daha sonra ülkelerine geri dönmüştür. Yani bu dönemdeki müslüman göçmen sayısı net 20.000 kişi civarındadır. Avusturya, Bosna-Hersek'te ortaya çıkan nüfûs açığını katolik göçmenlerle kapatmıştır[38].

IV - GÖÇMENLERİ İSKAN FAALİYETLERİ

Boşnakların göç ettikleri yerlerin başında Yenipazar Sancağı toprakları gelir. Nitekim, sancak toprakları Sırbistan, Karadağ ve Bosna-Hersek göçmenlerinin sığınağı oldu. 1909-1911 arasında sancak dahilinde 490 hane göçmen yerleştirildi. Bu son gelenler mahallelerin kenarlarına yerleştiler. Sanaatkâr ve tüccar olan göçmenler kısa sürede bölgedeki ticaretin büyük bir kısmını ele geçirdi. Kırlara yerleşenler ise yeni köyler oluşturdular.[39].

Kosova, İşkodra ve Makedonya topraklarında da binlerce Boşnak göçmeni birikmişti. Keza, Kosova vilayeti Üsküb sancağı Koçana kazası dahilinde Hersek göçmenlerinden 721 kişi iskân edilmiştir. Üsküb kazası Hasanbey köyüne ise Boşnak göçmenlerinden 60 kişi yerleştirilmiştir[40]. İşkodra Draç sancağı dahilindeki çiftliklere de Bosna göçmenleri yerleştirilmiştir[41]

---

[36] *Bosna-Hersek*, s. 286-291.

[37] *BA, YS.K.P..Ev. Ek*, Nr. 86-35/3433.

[38] Alexandre Popoviç, *Aynı eser*, s. 272.

[39] Alexandre popoviç, *Aynı eser*, s. 303-305.

[40] *BA, İD*, Nr. 100037: Arz tezkiresi (5 Mayıs 1892); *BA, Buyruldu Defteri (BD)*, Nr. 6/96; *BA, Şuray-ı Devlet*, Nr. 5262.

[41] *BA, İD*, Nr. 96949.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Rumeli topraklarında yerleştirilemeyenler ise kara veya deniz yoluyla İstanbul'a geliyordu. İstanbul'da biriken Boşnak göçmenlerinin ise kısa sürede yerleştirilmesi gerekiyordu.

Bâbıâlî, iskân faaliyetlerini düzenli yürütebilmek amacıyla yerleşime elverişli yerleri önceden tespit etmeye çalışmıştır. Bu meyanda Sadaret, valilik ve mutasarrıflıklara gönderdiği tamimlerle, İstanbul'da bulunan Boşnakların iskânı için sahil şeridinde bulunan yerleşime elverişli arâzîlerin belirlenmesini istemiştir[42]. Gelen cevaplarda, daha önceki tarihlerde bu gibi yerlere göçmenlerin yerleştirilmesi sonucu tarıma elverişli veya müstakil köyler oluşturulabilecek büyüklükte arâzînin kalmadığı bildirilmekteydi[43]. Öte yandan, mahallî memurların yapmış olduğu tahkikat sonucu, boş görünen arâzîlerin orman sahası, terk edilmiş yerleşim bölgeleri, çalılık, "göl yeri", çorak, kumsal veya çöl sahası olduğu anlaşılmaktadır[44]. Bu gibi yerlerin yerleşime açılabilmesi için arâzî islâh çalışmalarının yapılması gerekiyordu. Ayrıca, islâh çalışmaları yapılsa bile elde edilen arâzîler yine tarıma elverişli olmayacaktı. Veya bu gibi arâzîlerin bulunduğu bölgeler sıcak bir iklim yapısına sahip olduğundan "taşlık ve soğuk yerlere alışık olan göçmenlerin buralarda barınamayacağı" düşünülüyordu. Bu sebeplerden dolayı Bulgaristan ve Kafkas göçmenleri kendilerine gösterilen bu nevî arâzîlere yerleşmeyi kabul etmemişlerdi. Dolayısıyla Boşnakların da buralara yerleşmeyi kabul etmeyecekleri düşünülüyordu.

Anadolu'ya sevk edilen göçmenler daha ziyade, Karahisar-ı Sahip, Eskişehir, Adapazarı, Biga, İzmid, Ankara ve Anadolu Demiryolları güzergahına yerleştirilmiştir[45].

İskana elverişli arâzî bulmakta sıkıntı çekilince, çiftçi göçmenlerin şehir ve kasabalar ile mücavir sahalarına yerleştirilemeyeceğine dair yasak kaldırılarak İstanbul ve çevresindeki hâlî arâzî ve çiftlikler göçmenlere tahsis edilmeye başlanmıştır[46]. Bu meyanda Rami çiftliği, Kâğıthane'deki "Kasr-ı âlî müştemilâtı" ile Damat Ethem Paşa'nın tasarrufunda bulunan arâzi ve Beykoz civarında bulunan "çiftlikât-ı hümâyûn" arâzîlerinin köy teşkiline uygun bir şekilde taksiminden sonra Bosna-Hersek göçmenlerine verilmesi kararlaştırıldı[47].

Mevcut köy ve kasabaların müvacir sahalarına yerleşenler büyüklü küçüklü mahalleler oluştururken, boş sahalarda yerleşenler aşağıdaki listede görüleceği üzere yeni köy birimlerini meydana getirmişlerdir[48].

---

[42] *BA, Bâbıâlî Evrak Odası (BEO)*, Nr. 87/3-36; BA, İrade-Dahiliye (İD), 71407: Arz tezkiresi (24 Ekim 1883); *BA, AD*, Nr. 1285/76; *BA, BEO, AMD*, Nr. 318/195.

[43] *Bosna-Hersek*, s. 90, 91, 93, 99, 101, 106.

[44] *Bosna-Hersek*, s. 93-96, 99-100, 102-105.

[45] *BA, İD*, Nr. B 1319/26; *ŞD*, Nr. 6448; *İD*, Nr. 98339; *YA-Res*, Nr. 104/41, *İD*, Nr. 97316, 99310, 100602.

[46] *BA, AD*, Nr. 1367/79-1.

[47] *BA, AD*, Nr. 1366/199-1; 1367/32-1, 94-1; 1149/227-2; *Bosna-Hersek*, s. 125-126.

[48] *BA, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 759/51, 71, 73, 79; *İD*, Nr. RA 1319/28, R 1315/4, CA 1329/4, M 1317/1, 72017; *BD*, Nr. 6/62; *Bosna-Hersek*, s. 182-186; *Hüdavendigar Vilâyet Salnamesi 1303*, s. 90; *BA, ŞD*, Nr. 3860.

VİLAYET-SANCAK	KAZA	MAHALLE/KÖY	HANE	NÜFUS
Ankara	Çubukabad	Hamidiye Mah.		
	Keskin	Hamidiye Mah.		
	Nallıhan	Hamidiye Mah.	19	
	Sivrihisar	Hamidülasar Mah.		
		Mecidiye		
		Mahmudiye		
		Osmaniye		
		Orhaniye		
		Hüdavendigar		
	Haymana	Feyz-i Hamidi		
	Zir			
	Sivrihisar			
		Selimiye		
		Burhaniye		
		Kadiriye		
		Kesikkavak		
		Süleymaniye		
		Hamidabad		
		Amediye		
		Bayezid		
		Tevfikiye		
		Fatih		
		Lütf-i Hamidi		
		Zıll-ı Hamidi		
		Halimiye		
		İhsaniye		
		Ertuğrul		
		Mesudiye		
İzmid	Adapazarı	Hamidiye Mah.		
Biga		Yalukaya	67	
Hüdavendigar	Bursa	Boşnak	40	150
	İnegöl	Bahtiyar	27	
		Alaçamlı	10	27
		Bosna-i Cedid Mah.	63	208
İzmir	Seferihisar	Şevketiye	30	
	Burunabad nahiyesi	Yeni Boşnak		
Edirne	Vize	Süleymaniye Mah.		
Kosova	Osmaniye	İhsaniye	24	

V - GÖÇMENLERE YAPILAN YARDIMLAR

Bosna-Hersek göçmenlerinin bir kısmı Sırbistan, Kosova ve Selânik üzerinden Anadolu'ya geçmiştir. Bunlar, Belgrad'dan Türk sınırına kadar *Sırp Demiryolları İdaresi*'nce % 50 tenzilatla taşınmışlardır. Sınırdan Selânik'e kadar ise *Şark Demiryolları Şirketi* tarafından tenzilatla taşınmışlardır[49]. Maddî gücü olan göçmenler tren ücretlerini kendileri öder iken, fakir göçmenlerinkini devlet karşılaşmıştır. Söz konusu masrafları karşılamak için Belgrad Türk Elçiliği adına kredi açılmıştır[50]. Öte yandan, göçmenlerin tren ücretinden tahakkuk edecek meblağın her hafta sonunda bekletilmeksizin tesviye edilmesi hususunda Maliye Nezaretine tebligatta bulunulmuştur[51]. Şubat 1901 tarihinde Şark Demiryolları İdaresi'ne Bosna-Hersek göçmenlerinin selânik'e nakilleri içün 17.884 kuruş 30 para teslim edilmiştir[52].

Bosna-Hersek göçmenlerinden bazıları ise Tuna nehri ve Karadeniz yoluyla İstanbul ve sair Anadolu limanlarına gelmişlerdir. Vapur kumpayalarının ise göçmenlere % 15'lik bir tenzilat uyguladıkları anlaşılmaktadır[53] . Fakir göçmenlerin vapur ücretleri Hazineden karşılanmıştır[54].

Hali vakti yerinde olanlar ile esnaf grubuna mensup göçmenler şehir ve kasabalara, çiftçiler ise köylere yerleştirilmişlerdir. Fakir göçmenlerin yolculuk esnasındaki iaşe masrafları devlet tarafından, yerleşim bölgelerinde ise geçimlerini temin edecek oranda gelir elde edinceye kadar yerli ahali tarafından karşılanmıştır[55]. Ancak Bâbıâlî Bosna-Hersek göçmenlerine devlet hesabına yevmiye verilmesinin hicreti teşvik edeceği endişesindedir. Oysa, Bosna-Hersek'te "anasır-ı İslâmiyenin İdamesi" Osmanlı Devleti'nin menfaatine olacaktır. Bu nedenle, Bosna-Hersek müslümanlarının hukukunun temini hususunda Avusturya nezdinde diplomatik temaslara geçilerek genel göç hareketi önlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte göç edenlerin sefil olmamaları için yardımsever ahali tarafından iaşelerinin temin edilmesi Meclis-i Vükelâca kararlaştırılmıştır[56]. Yardımsever müslümanların yardım elini uzatamadığı göçmenlerin iaşe masrafı ise zorunlu olarak Hazineden karşılanmıştır. Mesela, Karadağ dahilinde bulunan göçmenlerin söz konusu masrafları için Bâbıâlî, Karadağ hükümetine 400 lira ödenmesini kararlaştırmıştır[57].

Bosna-Hersek göçmenlerinin iaşe masrafları mahallî kaynaklardan yardım suretiyle karşılanmıştır[58]. Muhtaç göçmenlerden şehirde ikâmet edenlere günde

---

[49] *BA. BEO. Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/92.

[50] *BA. MM*, Nr. 517821 Mayıs 1891 tarihli Arz tezkiresi; *BA. MM*. Nr. 5483, İE. 1: Meclis-i Mahsus Mazbatası (27 Ocak 1892); *BA. BEO. Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/12, 67; Selânik'e gelen Bosna-Hersek göçmenlerinin mesarif-i sevkiyyesi yol hasılatından tahsil edildiğine dair *BA- BEO. Muhacirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 759/44: 24 Ağustos 1901 tarihli takrir.

[51] *BA. BEO. Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/110: 17 Şubat 1901 tarihli kayıd.

[52] *BA. BEO. Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/109: 11 Şubat 1901 tarihli kayıd.

[53] *BA. BEO*, Nr. 2514; Şura-yı Devlet Mazbatası ve İrade (9 Haziran 1879).

[54] BA. BEO, *Nr. 762/308*.

[55] Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890). (Doktora tezi, TTK tarafından basılmaktadır.)*, Ankara 1991, s. 217-218.

[56] *BA. MM*, Nr. 3278, Lef. 2: Kosova vilâyetine mahremane telgraf.

[57] *BA. İD*, ZA 1321/35: Meclis-i Vükelâ mazbatası.

[58] *BA. İD*, ZA 1312/29.

yarımşar kıyye" nân-ı aziz"[59], köydekilere ise zahire veriliyordu. Mesela, Osmaniye köyüne yerleştirilen 33 hanede 189 Bosnalı göçmene hasad mevsimine kadar tayinatları içün günlük yarımşar kıyyeden 8.350 kile zahire verilmesi kararlaştırılmıştır[60]. Gerekli görüldüğü takdirde yevmiye mikdarlarında değişiklik yapılabilmiştir. Mesela, Yenipazar kasabasına yerleştirilen 307 Boşnak göçmene aşar malından verilmekte olan 200 dirhem "nân-ı aziz" 300 dirheme çıkarılmış ve 40 paradan katık bahası verilmesi Kosova vilayetince talep edilmiştir[61].

Yerleşim bölgelerine sevk edilen göçmenler, vilayet merkezlerinde geçici olarak barındırılıyorlardı. Bu esnada yardıma muhtaç olanlara yerli ahali veya mahallî idareler imkânları ölçüsünde soba, ot minderi ve yorgan gibi eşyalar dağıtıyorlardı. Bu arada göçmenlerin iskân edileceği arâzî ve arsalar tespit ediliyordu.

Göçmenlere mahsus yeni köy ve mahalleler kurulacağı zaman toplu konut üretme yoluna gidilmiştir. Bu nedenle mesken inşaatı işi müteahhidlere ihale ediliyordu[62]. Mevcut köy ve mahallelere yerleşen göçmenler ise meskenlerini daha ziyade kendileri inşa etmişlerdir. Bu göçmenlerden fakir olanlara hane başına 600'er kuruş verilmiştir[63]. Veya merkezî ve mahallî idareler ile yerli ahalinin aynî yardımları sayesinde meskenler inşa edilmiştir. Bu meyanda inşaat için gerekli keresteler yerli ahalinin imkânlarıyla karşılanırken dülger ve mimar mesarifi gibi sair harcamalar Hazineden tesviye edilmiştir[64]. Mesela, Ustrumca kazası yaylalarında Bosna-Hersek göçmenleri için yapılacak 34 meskene verilecek olan 340 liranın Hazinece açılan 2000 liralık krediden tesviye edilmesi hususunda irade sadır olmuştur[65]. Öte yandan Ziraat Bankası, inşaat malzemelerinin satın alımında kullanılmak üzere faizsiz kredi açmıştır[66].

Netice itibarıyla, Boşnaklar için Ankara vilayeti Çubukabad kasabasında 63, Keskin kazası Maden kasabasında 150, Bâlâ-Akkuşak mevkiinde 180, Bâlâ merkezde 20, Ankara merkezde 60, Haymana kazasında 504, Zir kazasında 399 ve Sivrihisar kazasında 700 olmak üzere 2.076 konut üretimi plânlanmış, hatta bir kısmının inşaatına başlanmıştı. Ancak bunlardan ne kadarının tamamlandığını belirtecek elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır[67].

Daimî iskân bölgelerine yerleştirilen göçmenlerden bulaşıcı ve "vahim" bir hastalığa yakalananların tedavisi için Gureba hastahanelerinde hususi koğuş veya yatak tahsis edilmiştir. Mesela, Ankara Gureba Hastahanesi'nde göçmen hastalar adına üç koğuş tahsis edilmiştir[68].

Devlet, göçmenleri bir an önce üretici hale getirebilmek amacıyla esnaf göçmenlere kredi verirken, çiftçilere ise çift hayvanı, ziraî araç-gereç ve buğday, arpa, mısır, darı, patates ve fasulye nevînden tohumluk tevzî etmiştir[69].

---

[59] *BA, İD*, Nr. 100602: Hususi irade (11 Haziran 1892).

[60] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri* Nr. 759/25.

[61] *BA, ŞD*, Nr. 2511: 5 Temmuz 1879 tarihli Arz tezkiresi.

[62] *BA, İD*, Nr. Ş 1318/21.

[63] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/106.

[64] *BA, İD*, Nr. 82349: 7 Eylül 1887 arihli Arz tezkiresi; *ŞD*. Nr. 5399: Arz tezkiresi 10 Mayıs 1888.

[65] *BA, İD, ZA 1312/29.*

[66] *BA, İD*, Nr. 100602: Hususi irade 9 Haziran 1892.

[67] *BA, BEO, Muhâcirin Komisyonu Defteri*, Nr. 759/51, 71/23; *Bosna-Hersek*, s. 184-185.

[68] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/89.

[69] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 759/59, 760/9; *BA, İD*, Nr. B 1319/26: Meclis-i Vükela mazbatası 22 Ekim 1901.

Söz konusu masraflar, iskân masraflarına mukabil alınan pul hasılatından, Mal Sandıkları ve Ziraat Bankası kaynaklarından karşılanmıştır[70]. Öte yandan Bosna-Hersek göçmenleri iskân tarihlerinden itibaren iki sene *Tekâlif-i Emiriyye*'den muaf tutulmuşlardır[71].

1878-1912 tarihleri arasında Anadolu'ya yerleştirilen Bosna-Hersek göçmenlerine söz konusu yardımlarından dolayı harcanan paranın yekununu belirtmek durumunda değiliz. Bununla birlikte bu konuda vereceğimiz bir iki örnek konuya ışık tutacak kanaatındayız. Mesela, Ankara'ya sevk edilen Bosna-Hersek göçmenlerinin mesken inşası, iskân malzemesi, yemeklik ve tohumluk zahire ve çift hayvanı bedeli toplam 1.895.300 kuruş idi[72]. Anadolu Demiryolları güzergahında iskân olunmak üzere Ankara'ya sevk olunan 283 hane halkının mesken, bir senelik iaşe ve ziraî araç-gereç masrafı ise 1.688.075 kuruş idi[73]. Ankara'ya sevk edilen Bosna göçmenlerinin bu gibi masraflarını karşılamak üzere vilayet emrine 20000 lira tahsis edilmiştir[74].

1905 tarihli bir arşiv kaydına nazaran Anadolu'ya gelen göçmenlerin söz konusu ihtiyaçlarının tamamen karşılanamadığı anlaşılmaktadır. Halbuki Anadolu'ya yerleştirilen göçmenlerin refahlarının temini din ve sair noktalardan devlet ve milletin menfaatine idi. Bu nedenle, göçmenlerin ihtiyaçlarını temin etmek, göçmen köyleri kurmak, bu köylerde camii, mescid ve mekteb-i İbtidaîye inşa etmek, bu mekteblerde Kur'an, akaid-i diniyye, ilim ve ziraat alanında eğitim-öğretim faaliyetinde bulunmak, çiftçi göçmenlere ziraî araç-gereç ile tohum, çift ve süd hayvanı tedarik etmek amacıyla yardım toplamak, göçmenlerin sağlık problemlerini çözümlemek ve asayişlerini temin etmek üzere bir kaç köye bir müdür ile jandarma ve zabıta memurları gönderilmesi hususunun *"Encümen-i Mahsus"*ta müzakere edilmesi irade buyuruldu. Öte yandan bu hususların gerçekleştirilmesi amacıyla Padişahın başkanlığında bir hususi komisyon kurulmuştur[75].

VI - GÖÇMENLERİN SOSYAL YAPILARI

Anadolu'da yerleşen Boşnak göçmen ailelerinde ferd sayısı iki ila sekiz kişi arasında değişmekte olup ortalama 4.6'dır. Göçmen ailelerinin % 98'i anne, baba ve çocuklardan oluşmaktadır. Bununla beraber bazı ailelerin yanında hane reisinin annesi veya kardeşi bulunabilmekteydi. Buna göre Boşnak aileleri çekirdek aile tipindedir. Öte yandan evli erkekler tek eşlidir. Bir ailenin çocuk sayısı ise bir ila altı kişi arasında değişmekte olup ortalama iki çocukludur.

Boşnak göçmenlerinin % 56'sı erkek ve % 44'ü kadındır. Göçmen nüfusun % 0.8'i bebek (0-1 yaş), % 47'si çocuk (1-14 yaş), % 40.2'si yetişkin (15-45 yaş) ve % 12'si yaşlı (45 yaşından büyük olanlar) nüfûsu oluşturmaktadır. Bir başka ifadeyle göçmen nüfusun % 40.2'si faal nüfûsu oluşturmaktadır. Hiç şüphesiz, hasta ve sakatlar çıkarıldığı zaman bu oran daha da gerileyecektir. Netice itibarıyla, göçmenlerin yarısından fazlasının tüketici topluluğu oluşturduğunu belirtmek mümkündür.

---

[70] *BA, İD*, Nr. B 1319/26; 100037, Lef. 2.
[71] *BA, BEO*, Nr. 88/3-37.
[72] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/69: 23 Eylül 1900 tarihli kayıd.
[73] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/91 23 Kasım1900 tarihli kayıd.
[74] *BA, BEO, Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/65: 24 Eylül 1901 tarihli kayıd.
[75] *BA, İD*, Nr. L 1327/27: Encümen-i Mahsus Mazbatası 14 Aralık 1905.

Faal nüfûsu da hemen üretici sınıfa dahil etmek mümkün olmamıştır. Zira, köylere yerleştirilemeyen çiftçi göçmenler zorunlu olarak kasaba ve şehirlerin mücavir sahalarına iskân edilmiştir. Bu gibiler geçimlerini temin edecek büyüklükte arâzîye sahip olamadıklarından yerli ahalinin tarlalarını gasp etmeye çalışmışlardır. Kendilerine gösterilen yerleri beğenmeyen göçmen grupları ise, herhangi bir makama danışmaksızın sair bir iskân birimine gidebilmiştir. Veya iskân memurları ile merkezî otoritenin yanlış tutumları sonucu iskân faaliyetleri gecikmiş ve aksamıştır[76].

Anadolu'ya sevk edilen göçmenlerin yarısı, yerli ahalinin ve devletin milyonları bulan nakdî ve aynî yardımlarına rağmen fakr ü zaruret içerisinde geri dönmüştür. Geri dönemeyenlerin bir kısmı ise, Türkçe bilmeme, işsizlik ve sair sebepler dolayısıyla intibak edememiş ve netice itibarıyla toplumun kabul etmediği ahlâk dışı yollara sapmak durumunda kalabilmiştir.

SONUÇ

Devletler, dış saldırılara karşı güvenliklerini temin maksadıyla sınırlarını deniz, dağ silsilesi veya nehir gibi savunulması kolay noktalara kadar uzatmayı arzu ederler. Bu meyanda Osmanlı Devleti, batıdaki hakimiyet sahasını Tuna ve Sava nehirlerine kadar uzatmıştır. Ayrıca bu hattın elde tutulabilmesi amacıyla nehirlerin kuzeyinde bir şerit şeklinde uzanan tampon bölge oluşturulmuştur. Ancak, Mukaddes İttifaka dahil olan devletler, II. Viyana kuşatması sonrası bu hattı aşarak Balkanlar'daki Türk hakimiyetine son verme ve ele geçirdikleri toprakları aralarında paylaşma hareketini başlatmışlardır. Berlin Andlaşması bu hareketin bir dönüm noktasını oluşturur. Nitekim bu andlaşma sonrasında Balkanlar'ın büyük bir kısmı Türk hakimiyetinden çıkmıştır.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Berlin Andlaşması'na istinaden 1878 yılında Bosna-Hersek'i işgal etti. Avusturya bu bölgeyi sınırlarına dahil ederek Balkanlar'da söz sahibi olmayı arzu ediyordu. Bunu gerçekleştirebilmek için Bosna-Hersek'in nüfûs yapısını kendi menfaatine değiştirmeyi plânlamıştır. Nitekim, Avusturya-Macaristan topraklarında mukim katolik nüfûsun bir kısmı Bosna-Hersek'e yerleştirilirken, müslüman ahali de katolik olmaya zorlanmıştır. Kendilerini Türk ve Türkiye'yi anavatan olarak kabul eden Bosna-Hersek müslüman ahalisi, Avusturya'nın bu siyaseti karşısında çareyi göç etmekte bulunacaktır.

Bosna-Hersek'teki nufûzunu korumak isteyen Osmanlı Devleti müslüman ahalinin göç isteklerinin kabul etmeyerek göç hareketini önlemeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu siyaseti nedeniyledir ki, Bosna-Hersek'te, Kafkaslar ve Bulgaristan'da olduğu gibi büyük bir kitle göçü ile karşılaşılmaz. Bununla birlikte, Avusturya'yı takib ettiği siyasetten alıkoyacak bir güce haiz olmadığı için Avrupa devletleri ve özellikle Avusturya nezdinde yapmış olduğu diplomatik temaslarla müslümanların haklarını muhafaza etmeye çalışmıştır.

Diplomatik müzakerelerle Avusturya'nın faaliyetleri önlenemeyince, takriben yüz bin müslüman 1878-1914 tarihleri arasında tedricen Türk hakimiyetindeki

---

[76] *BA, BEO*, Nr. 87-3-36; *Muhâcirîn Komisyonu Defteri*, Nr. 760/114.

topraklara göç etmiştir. Bu göçmenler, Rumeli'deki Türk topraklarının yanı sıra Batı ve Orta-Anadolu'da iskâna elverişli yerlere yerleştirilmişlerdir. Bunlar, lisan bilmeme, işsizlik gibi sebeplerden dolayı çevreye hemen uyum sağlayamamışlardır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HAMİDİYE HAFİF SÜVARİ ALAYLARI HAKKINDA BAZI TESBİTLER (1890-1900)

ALİ KARACA*

Hamidiye Hafif Süvari Alayları II. Abdulhamid döneminde jeopolitik, sosyolojik ve askerî-staratejik ihtiyaçlar üzerine bölgedeki sosyal şartlara göre kurulmuş bir teşkilâttır. Hayat bulduğu saha ve teşkîl eden unsûrlar, bu teşkilâtın diğer askerî teşekküllerden farklı olarak yapılanmasını zarûri kılmaktaydı. Söz konusu alayların kuruluşunu konu edinen akademik çalışmalarda, gerek kuruluş gayeleri ve gerekse teşkilâtlanma biçimleri detaylı olarak ortaya konulmuştur[1]. Bununla birlikte bu eserlerde de temenni edildiği üzere: Kuruluşun organizasyonu, Kuruluş gayesi, çalışmalarının başlangıç tarihi, rüesânın II. Abdulhamid'i ziyaretleri, Alayların mevcudu ve bu mevcudun yüz (100) alaya çıkarılması çalışmaları gibi hususlarda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nde bulunan yeni belgeler ışığında, bazı tesbitler yapmanın da mümkün olduğu görülmektedir.

1 - Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın kuruluş çalışmalarının ilk başlangıç tarihi

Alayların kuruluş ile ilgili olarak, şimdiye kadar tesbit edilen en eski tarihli belgeler; "14-15 Nisan 1307" tarihini taşımaktadır[2]. Bununla birlikte yeni yapılan araştırmalarda daha eski tarihli belgelere ulaşmak da mümkün olmuştur. 17 Şubat 1307 (29 Şubat 1891) tarihli bu belge, Çukurlu nahiyesinde teşkil edilmekte olunan Hamidiye Süvari Alayı Kumandanı Zaman Han Bey'e hitaben yazılmıştır[3].

14-15 Nisan tarihli belgeler ise 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın arzı ile bu arzın kuruluşlarla ilgili görevlilerce değerlendirilmesi olup, aynı tarihlerde İstanbul'da bulunan I. kafile ve İstanbul'a gitmek üzere 4. Ordu merkezine gelmiş bulunan II. kafile aşiret reisleri ile ilgilidir. Bu arzda, bu tarihte teşkîli karar altına alınmış olan 21 alaylık Hamidiye Süvari Birlikleri ile Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinde sakin Kürt aşiretleri ve Karapapak kabilelerinden mürekkep alayların, "Teşkilât-ı ibtidâiyeleri" kararlaştırılanların adedinin 45 alaya ulaştığına işaret edilmektedir[4]. Diyarbekir vilayetindeki konar-göçer aşiretlerden başka, 4. Ordu havalisinde Süvari alayı teşkil edecek aşiret kalmadığı, efrâd ve hayvânâtın muayeneleri ile teşkîlât-ı nizâmiyelerinin 3-4 ayda tamamlanabileceği de Zeki Paşa tarafından bildirilmektedir.

---

* Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

[1] Bu çalışmalar için bkz. Bayram Kodoman, *Şark Mes'elesi Işığı Altında Sultan II. Abdulhamid'in Doğu Adanolu Politikası*, İstanbul 1983 ve "Hamidiye Hafif Süvari Alayları II. Abdulhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, XXXII (427-480); Sakıp Selçuk Günay, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları (1890-1918)*, Atatürk Üniversitesi Tarih Bölümü basılmamış doktora tezi, Erzurum 1983.

[2] Bayram Kodaman, *aynı eser*, s. 37.

[3] BOA., Yıldız Esas Evrak (YEE), 31/21-IV/21/131 (Hamidiye Süvari Alayları Umûm Kumandanı Ferik İbrahim Paşa'ya ait belge) 8 Temmuz 1309'a gelindiğinde söz konusu aşiretten henüz alay kurulmadığı görülmektedir. Aynı belge ve S. Selçuk Günay, aynı tez, s. 16-17.

14 Nisan tarihli belgede zikredilen aşiret reislerinden oluşan I. kafile, daha önce 17 Mart 1891 tarihinde istanbul'a gelmiş[5], II. kafile ise İstanbul'a gelmek üzere 7 Mayıs 1891'de 4. Ordu merkezinden Trabzon'a gitmiş bulunmaktaydı[6]. Aşiret reisleri ve beraberindekiler İstanbul'a geldiğinde, ölçüleri alınarak elbise, kalpak ve ayakkabı gibi giysiler giydirilerek, kurulacak alaylara verilecek berât-ı şerifler, sancaklar, mehçeler ve flamaların hazırlanmasına başlanılmıştı[7].

II. Abdulhamid tarafından kabul edilen ve yerlerine dönmeleriyle birlikte alayların kuruluşuna başlayacak olan II. kafiledeki aşiret reisleri ile teşkil ettikleri alaylar ve verilecek rütbeler şu şekildeydi (27 Mayıs 1891)[8]

---

[4] BOA., YEE., 31/76-58/76/81.

[5] BOA., YEE?, 31/76-58/76/139: Bu belgede reislerin Trabzon'dan yola çıkarılmaları ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Trabzon'dan Mirliva Salih'in telgrafı (aynı yer).

[6] BOA., aynı yer, 31/76-62: Bu kafilenin 52 kişiden fazla olmaması Zeki Paşa'ya emredilmiştir (aynı yer).

[7] BOA., aynı yer, 31/76-61: Bu işle 2. fıkra kumandanı görevlidir.

[8] BOA., aynı yer, 31/76-59;76-60: İstanbul'a ikişer kişilik hey'et gönderen ve iki alay kurmayı taahhüd eden Şatâk, iki alay kurmayı tahhüt eden Şîyulu ile yine bir alay kurmayı taahhüt eden fakat adı zikredilemeyen bir diğer aşiret, bu tarihte bil-fiil kurulan 21 alayın haricinde tutulmuşlardır. İstanbul'a gelen rüesânın toplamı 53 kişidir. Bahse konu olan bu iki kafilenin geliş ve dönüşleri esnasında görevli sevk me'muru Miralay Vehbi Bey ve Trabzon eşrafından bazılarıyla, Ordu eşrafından da bir kişi hizmetleri dolayısıyla taltif edilmiştir. Bkz. 31/76-65 (Belgede isimleri mevcut). Daha sonraki tarihlerde (5 Ağustos 312) aşiret reislerinden başka, teşkîl edilen bazı Hamîdiye Hafif Süvâri bölükleri eğitim maksadıyla İstanbul'a getirilmiştir. Bkz. İstanbul Üniversitesi Türkçe Yazmalar Kütüphanesi (TY.), nr. 91046.; Y.Mtv. nr. 144/106'da bulunan bir belgeden daha sonraki tarihlerde de Hamidiye Hafif Süvari Alayları'ndan birinin İstanbul'a getirilmesi yönünde irade çıktığı anlaşılıyor. Serasker Rıza Paşa, Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiyye'si Müşiri Mehmet Şâkir Paşa'nın mühürlerini havî mazbatada bu husus şu şekilde fâde edilmektedir. "...cümle-i muvaffakiyât Şevket Pervâne-i hazret-i hilâfetpenâh â'zamilerinden olmak üzere Dördüncü Ordu-yu Humâyûn-ı Şâhânelerince sâha ârâ-yı teşekkül eden ve intizâm olunmuş olan Hamidiye Hafif Suvari Alayları'ndan, Dersaadet'e celbi muktezâ-yı emr ve irâde-i kerâmet ifâde-i hilâfetpenâhilerinden bulunan bir alayın velâdet-i bâhirü's-sa'a'det hazret-i Nebeviyyeye mesâdif yevm-i mes'ûd da icrâ buyurulacak alây-ı vâlâdan evvel buraya celbi... 19 Safer 314 ve 18 Temmuz 312".

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo

Alay Say.	Aşireti	Reis	Rütbeleri	Maiyeti (Zâbit)	Dereceleri
5	Haydaranlı	Hüseyin Ağa	mîrü'l-ümerâ	Sultan Ağa	1
				Mehmed Ağa	1
				Mehmed Ağa	2
				Yusuf Ağa	2
				Derviş Ağa	2
				İbrahim Ağa	3
				Mahmud Ağa	4
				Ali Ağa	4
				Mehme d Ağa	4
				Mehmed Ağa	4
2	Haydaranlı	Hacı Timur Ağa	mîrü'l-ümerâ	Tursun Efendi	1
				Hacı Musa Ağa	2
				Ali Bey	2
				Kasım Ağa	2
4	Haydaranlı	Emin Ağa	ıstabl-ı âmire	Hacı Hasan Ağa	1
				İbrahim Ağa	1
				Ali Ağa	2
				Hasan Ağa	2
				Abdâl Ağa	2
				Ahmed Ağa	3
				Salman Ağa	3
				Abdi Ağa	-
2	Haydaranlı	M. Sadık Ağa	ıstabl-i âmire	Mustafa Ağa	1
				(İstan. gelmemiştir)	
				Ali Ağa	4
				Yusuf Ağa	4
				A. Hamid Ağa	3
				Hamza Ağa	4
2	Zirikanlı	Kulıhan Ağa	ıstabl-ı âmire	Abdâl Ağa	2
				Yusuf Ağa	2
				Ahmed Ağa	2
				Ali Ağa	5
1	Adamanlu	-	-	Ali Ağa	1
				Derviş Ağa	2
1	Makurî	-	-	İbrahim Efendi	1
				Yusuf Ağa	5
1	Takrurî	-	-	Hüseyin Ağa	1
				Kalender Ağa	5
1	Milân	-	-	Osman Ağa	2
				Şeyho Ağa	5
1	Şemskî	-	-	Hasan Ağa	2
				Abdî Ağa	5
1	Liyûlî	-	-	Kulıhan Ağa	1
				Hamza Ağa	4

Bahsi geçen kafilelerin II. Abdulhamid'i ziyaret edip dönmelerinden sonra, "teşkîlât-ı ibtidâiyeleri" yapılan Hamidiye Süvari Alayları'nın teşkîline başlandığı 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın 28 Haziran 1308 (10 Temmuz 1892) tarihli telgrafından anlaşılmaktadır[9]. Bununla birlikte bu tarihte henüz alaylarla ilgili kanunâmelerin yerlerine ulaşmadığı ve alay efrâdının da kayıtlarına başlanılmadığı görülmektedir[10].

[9] BOA., YEE., 31/76-64/76/139.

[10] BOA., aynı yer, 76-64.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tesbitlerimiz alayların kuruluşuyla ilgili bazı ipuçları vermekte, kuruluşla alâkalı ilk irâde tarihini belirlemede yardımcı olmamaktadır. dolayısıyla konuyla ilgili çalışmalarda, söz konusu tarih genellikle "1891" olarak alınmaktadır[11].

Burada da kuruluşla ilgili ilk belgeyi verememekle birlikte, teşkilâtın kuruluş çalışmalarının başlangıç tarihine yaklaşmak mümkün olacaktır. Daha alayların kuruluşuna başlandığı anda gerekli kayıtların tutulduğu, 1892 yılı Mart ayının başında da yeni bir kayıt defteri açıldığı anlaşılmaktadır.

II. Abdulhamid'in alaylar hakkında devam eden muâmelât ve muhâberâtın her ay kendine bildirilmesiyle ilgili irâdesi (8 Mart 1308) üzerine, Padişah'a sunulan 10 Mart 1892 tarihli bir arzda: "... Hamidiye Süvari Alayları müteyemminesi bidâyetinden beri cereyân eden muâmelât ve muhâberâtın kayd edilmekte olduğu defterden bir hulâsa istihrâcıyla, atebe-i ulyâ-yı mulûkânelerine arz ve takdîmi ve ba'dezîn be-her ay bu yolda bir hulâsa takdîminin usûl ittihazı..."[12] denilmesi ve yine bu arzda: "... sene-i cedide martı ibtidâsına kadar güzerân eden muâmelât ve muhâberâtın ve bu bâbda sudûr eden fermân ve irâdâtın bir kıt'a hulâsa pusulası..."[13] ibaresinin yer alması bizi alayların teşkîlâtına başlangıç tarihine yaklaştırmaktadır. Buna göre; 1308 yılı mart ayı başında yeni bir kayıt defteri açılarak, diğerinin kapatılması arasında geçen on dört aylık süre, geri doğru yürütüldüğünde; 1306 (1890) yılı Kânûn-i Sânîsine tesadüf edilmektedir. Bu da alayların kurulmasıyla ilgili ilk kaydın 1890 yılına tesadüf ettiğini gösterir. 13 Nisan 1891 tarihli bir belge bu tesbiti daha müşahhas hale getirmekte belgeden 13 Nisan 1890 tarihinden de önce kanûnnâmelerin hazırlanması safhasına geçildiği anlaşılmaktadır[14]. Bu tesbitten sonra Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın ilk kuruluş tarihini yeni bir belge zuhûruna kadar, K. Sânî 1306 yılı olarak kabul etmenin yanlış olmayacağı kanaatindeyiz.

2 - Hamidiye Hafif Süvari Alay sayısının 100'e çıkarılması çalışmaları

Alayların "teşkîlât-ı ibtidâiyeleri"ne 1890 yılı K. Sânî'sinde başlanılmasına ve Zeki Paşa'nın, 1891 yılı Mayıs ayını takiben 3-4 ay zarfında teşkîlatlanmanın tamamlanabileceği tahminine rağmen bunun mümkün olmadığı görülmektedir.

13 R 1310/22 T.Evvel 1308 (4/3 Kasım 1892 ve 26 Ra 1310/5 T.Evvel 1308 (18 Ekim 1892) tarihli irade ve defterler, bu tarihlerde alaylardan ancak 33'ünün teşkîlâtlanmasının tamamlanabildiğini göstermektedir[15]. 30 Temmuz 1892 tarihli bir belge ise teşkîlâta dahil olan alay sayısını 46 olarak vermektedir[16]. Belgeden anlaşıldığına göre; Seraskeriyye bu kırk altı alaya, mevcut 39 Süvari Nizâmiye Alayı ümerâsından, lüzûmu olan kumandan ve subayları sağlamada müşkilâta

---

[11] Bkz. Bayram Kodaman, *aynı eser*, s. 95 ve aynı makale, S. Selçuk Günay, ayna tez, s. 24.

[12] BOA., YEE., 31/76-69/139.

[13] BOA., aynı yer, 76-69. (1308 yılı Mayıs, Temmuz ve Kânûni Sanî ayları hulâsa pusulaları için bkz. YEE., 31/76-71, 74, 89/76/139).

[14] BOA., İrade-Meclis-i Mahsûs (İ.MM) nr. 5203.

[15] BOA., İrâde-Askerî (İA) 1310-R-13/14 ve *İA.*, 1310-R-13/13: Bu belgelerde "... tanzîm edilmekde bulunan Hamidiye Süvari Alayları'ndan 33'ünün teşkilâtı pezîrâ-yı hıtâm olduğundan ve ol bâbdaki Kanûnnâmeyi Humâyûnun 22. maddesinde, mezkûr alayların kaymakam ve binbaşılarının aşiretler ümerâsından ve müttehizlerinden/.. bunlara Nizamiye Süvari Alayları ümerâsından kumandanlar (mirâlay ve kaymakam) ta'yîn edileceği muharrer bulunduğundan..." denilmektedir. Aşiret ümerâsından 31 kaymakam, 63 binbaşı ve Nizâmiye ümerâsından da 13 miralay ve 20 kaymakam tayin edilmiştir. Defterlerde isimler,rütbeler ve atandıkları alaylar kayıtlıdır.

[16] BOA., YEE., 31/76-75/76/139.

düşmüştür[17]. Bundan 18 Ekim 1892 tarihinde ancak 33 alaya gerekli subay ve kumandanın te'min edilebildiği manası da çıkarılabilir.

1893 Eylül ayına gelindiğinde ise alay sayısının 56'ya yükseldiği görülmektedir[18]. 20 Ağustos 1894 de bu sayı 58'e[19], 15 Kânûni Sâni 1898 tarihinde 60'a[20], 13 L. 1315 (7 Mart 1900) tarihinde ise alay sayısı 61'e yükselmiştir[21]. 1316'da ise alay sayısı 65'i bulmuştur[22].

Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın sayısı 50 alaya ulaştığında, daha önce İstanbul'da hazırlatıldığı belirtilen "Râyât-ı zafer âyât (sancak)'ın" bu alaylara verilmesi için Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârî'den Mirâlay Bey görevlendirildi (11 Ekim 1892)[23]. Sancakları verilemeyen bazı alaylara ise daha sonra sancakları tevdî edildi (12 Kasım 1894)[24].

Alayların teşkîli esnasında dikkati çeken bir husus da 1892 Temmuz ayına gelindiğinde, Hamidiye Süvari Alayları'nın sayısını 100'e ulaştırmak için bir irâde çıkarılması ve bu teşkîlâtlanmanın da 4. Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya havale edilmesiydi. Yeni kuruluşlar için Zeki Paşa'nın gözetiminde bir de Komisyon-ı Mahsûs teşekkül ettirilerek görev bölgesine gönderildi[25]. Kurulacak bu yeni alaylar, 5. Ordu mıntıkasında yaşayan çöl aşiretlerini kapsayacaktı. Ayrıca 4. Ordu havalisindeki aşiretlerle de muhâbereye girilişip, sonuçta daha 44 (?) alayın kurulabileceği de anlaşıldı. Mamuratülaziz ve Diyarbekir vilayetlerindeki "ahz-ı asker nizamı" na tâbi bazı aşiretlerle, Süleymaniye taraflarındaki Câf aşiretinin de dahil edilmesi durumunda alay sayısının 100'ün üstüne dahi çıkarılabileceği görüldü[26].

15 Temmuz 1308 (27 Temmuz 1892) tarihlerinde aşiret reisleri ile yapılan bu görüşmelerde; Halep vilayetinde bulunan konar-göçer aşiret ve urbandan Mevâli aşiretinden 2, Hudeyde aşiretinden 3, Deyne sa'îd aşiretinden 1, Ebu Hamîs ve Gebâr aşiretlerinden 1, Ledeh aşiretinden 1, Gazze ve Seb'a urbanından 8, Urfa'daki Keys aşiretinden 2, Berârenzi aşiretinden 3, Derber ve Derve-zor taraflarında bulunan Peykâre aşiretinden 2, Hacce aşiretinden 1, Akdân aşiretiden 4, Re'sü'l-af civarındaki Cobûr aşiretinden 1, Harîr, Şerâti ve Peykâre aşiretlerinden

---

[17] BOA., aynı yer, 31/76-73.

[18] BOA., YEE., 31/76-102; 88/76/139 (Hakkari civarındaki Artuş, Urfa civarındaki Berâzi ve Keys aşiretinden 5 alay teşkîl olunmuştur).

[19] BOA., YEE., 31/76-109/76/139.

[20] BOA., YEE., 31/76-101/76/139 (Bu belgede tarih 24 Ağustos 1309-5 Eylül 1893 olarak verilmekte): *İA.*, 1318-L-20/16: Pünyâneş aşiretinden teşkîl edilen 59'uncu alaya aşiret rüesâsından Hıfzullah Bey Kaymakam ve Reşid Bey ile Şahin Ağa Binbaşı, Şeydân aşiretinden kurulan 60'ıncı alaya da Ömer Bey Kaymakam, Abdullah ve Hayl Ağalar Binbaşı olarak atanmıştır. 20 L. 1308/28 K. Sâni 1318 (10 Şubat 1901 aynı yer).

[21] BOA., İrade Husûsi 1315-1-13/1052-43.

[22] Selânik'li Tevfik, *Nevsâl-i Askerî*. Dersahadet 1316. s. 117.

[23] BOA., YEE., 31/76-76; 79; 83; 87; 91; 110/76/139: Vehbi Bey, 4. Ordu havâlisinde Erzincan, Karakilise, Bitlis, Sivas, Diyarbekir ve Trabzon vilayetlerinde 900 saatten fazla bir yol katederek 1 K. Sâni 1308 (13 Ocak 1893)'de görevini tamamlar.

[24] BOA., YEE., 31/76-109/76/1390; 18 Eylül 1893 tarihli bir belgede "Hazine-i Hassa-ı Şahânelerinde sancaklar işlenip hazırlanmış isede mehçe, alem ve sırık ve flamaları henüz Bâb-ı Seraskerî'ce yapılmamış olduğundan ber-mûcib-i istid'â iş bu altı alayın sancaklarının irsâli rehîn-i tasvîb ve tensîb-i âlî olduğu süretde emsâli dairesinde mehçe ve hamâyıl ve mushaf-ı şerif kiseleri ve bölüklerin flamaları heman tedârik olunması husûsunun Serasker Paşa'ya emr-i ferman buyurulması..." Bkz. YEE., 31/676-102/76/139.

[25] BOA., YEE., 31/76-95/76/139.

[26] BOA., aynı yer, 31/76-73.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1, Şammar aşiretinden şimdilik 6, Musul'un çöl taraflarındaki Hudeyde aşiretinden 2, Cobûr aşiretinden 3, Cemîşe ve Yevm-i Cedde aşiretinden 1, el-Venrem hal-Bûhmed (?) aşiretinden 1,ki, toplan 44 yeni alay kurulacağı hesaplandı[27].

Bazı tasavvurlara göre; Fırat nehrinin güneyinden Hicaz hududuna doğru "teşkîlât-ı müteyemminesi" yaygınlaşır ve Bağdat'la Basra civarında bulunan Hazâil, el-Çiş'am, ez-Zafîr, Benî Esed, el-Matîr, el-'Acemân ve diğer kabileler de bu arzuyu gösterirlerse Süvari mevcudu, en fazla süvâriye sahip olan Rusya'nın toplam süvârisinin iki katına çıkarılabilirdi[28].

Bir taraftan bu çalışmalar yapılmakta fakat gerek Seraskerlik, gerekse 5. Ordu Müşiriyeti yeni teşkilâtlanma için yeterli gayret ve gerekli arzuyu göstermemekteydiler. Seraskerlik yeni ve zor bir işin altına girmekten hoşlanmadığı gibi 5. Ordu Müşiriyeti de yürütülen çalışmalara "ahz-ı askerî" kânununu bahane göstererek karşı çıkmaktaydı. bu olumsuz yaklaşımlara mahallî menfaat-perestlerin ve ecnebîlerin, aşiretler arasında uyandırdıkları fesat da eklenince, yeni teşkilâtlanma çalışmaları yürütelemez duruma geldi[29] . Zuhûr eden nâhoş durum üzerine 4. Ordu Müşiri vaziyetin daha vahim bir hal almaması için görevli Komisyonun işine son verilmesini, İstanbul'da kurulmuş bulunan ve Hamidiye Alayları'nın teşkîliyle ilgili çalışmaları organize eden Askerî Komisyon'dan talep etti (1 Mayıs 1893). Zeki Paşa teşkîlatlanma işinin 5. Ordu'ya havale edilmesini de teklif etmekteydi. İstanbul'daki komisyonun başkanı, bu görevin 5. Ordu'ya havalesinden ise çalışmaların şimdilik durdurulması ve kurulmuş bulunan alayların eksikliklerinin giderilmesine hız verilmesini II. Abdulhamid'e görüş olarak iletti[30]. II. Abdulhamid'de olumsuz gelişmeler ve bu görüş üzerine, 5. Ordu havalisindeki Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nın teşkîlini te'hîr eden bir irâde çıkardı[31].

Sonuçta bölgenin geleceği açısından siyasî ve manevî bir öneme de haiz olan bu teşkîlâtlanma, istenilen neticeye ulaştırılamadı. Halbuki daha bir yıl öncesine kadar, bu bölgede yaşayan arab olan veya olmayan hatta gayr-ı müslim aşiretler bile yeni kurulacak bu Hamidiye Alayları'na katılmak için büyük arzu göstermekteydiler[32].

---

[27] BOA., aynı yer, 76-73.

[28] BOA., aynı yer.

[29] BOA., YEE., 31/76-93/76/139: Meselâ, Hamidiye Alayları'nı teşkille görevli komisyon üyeleri, aşiret reisleri nezdine giderek efrâdın yazımına başladıklarında, reislerine dahi itaat etmeyen Çopur kabilesi, Şammar aşiretine iltihak etmiş ve komisyon'a silahlı saldırıda bulunulmuştur (23 Nisan 1309). Daha 1888'li yıllarda Şammar aşireti başta olmak üzere Hemâvend, Benî Temîm, el-Bi'ac, ez-Zafir, el-Hazâil, el-Çiş'am, Peşeder, Barzancı ve Talabanî gibi aşiretler İngilizlerin tesiriyle, devletin nizamını bozucu davranışlara başlamışlardı. Bkz. YEE., 31/76-252/76/140. Ayrıca İngiltere'nin faaliyetleri için bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi IV*, Kostantiniyye 1330; Halfin, *XIX. Y.Y'da Kürdistan Üzerinde Mücadeleler*, İstanbul 1992; M.V. Bruinnes, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, İstanbul 1992, Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan 1908-1958*, İstanbul 1992.

[30] BOA., YEE., 31/76-94; 95/76/139.

[31] BOA., İrâde-Husûsi 1310 -Za- 29/84.

[32] Meselâ, Zor sancağındaki Şerâbi ve Çobur (19 T. Evvel 1892 el-Cezire'de), Musul ile Bağdat ve Musul ile Urfa arasında bulunan on bin süvari mevcutlu Şammar urbanı (16 Haziran 1891), Musul ve Hakkari arasındaki Yezidîler (5 Mart 1892) gibi aşiretler bu kabildendir.Bkz. YEE., 31/76-63; 68; 70; 77; 80/76/139; Hayfa'da bulunan Türkmen-i Arab aşireti de alay kurma arzusunda bulunanlardandı. Arapça telgraflarında "Devletlü Şâkir Paşa el-Yâver el-fehhâm.

".... girizgâhından sonra isteklerini şu şekilde beyân ediyorlardı: -Tercüme- "Hayfa'da bulunan Arab-ı Türkmân aşireti meşâyıhından Mutlak eş-Şakîrî ve Muhammed Hasan Abdâş tarafından arabîye'l-ibâre telgraf.

Yaver-i Ekrem Şâkir Paşa'ya,

Arab-ı Türkmân aşireti nâmıyla meşhûr olan aşiretimiz kullarının dahî sâir aşiretlerden olup, nüfuslarının me'mûrîn-i mülkiye ma'rifetiyle ta'dâdı ve asâkîr-i nizâmiye silkine idhâli kâbil olmayan urbân aşâiri misüllü

3 - Nizâmnâmeler üzerinde yapılan çalışmalar ve Kazak Alayları'yla ilgisi

Hamidiye Alayları'nın hayata geçirilmesiyle birlikte ilgili nizâmnâmeler de hazırlanmıştı. Aşiret Alayları'nın nizamnamelerinin hazırlıkları esnasında, bu alayların yardımcı kuvvet gibi değerlendirildiği ve "muavene" adı verilerek bir nevi "Muntazam Başıbozuk Askeri"[33] olarak telakki edildiği görülmektedir. Bu maksatla, Seraskerî'de kurulan Askerî Komisyon, bu esaslar çerçevesinde, 13 Nisan 1890'da bir nizamname hazırlar. Daha sonra kurulan İkinci Askeri Komisyon, 25 T. Sani 1890'da, hazırlanan bu nizamname üzerinde tadilat yapar. 13 Nisan 1891 tarihine gelindiğinde ise, üçüncü defa kurulan Askerî Komisyon, 24 Mart 1891 tarihini taşıyan ve Başkitabet'den gelen nizamnameyi tekrar tetkik eder. Nihayet bu nizamname 16 Şevval 1308/13 Mayıs 1307 (25 Mayıs 1891) tarihinde matbu hale getirilir[34]. Esas dikkate değer husus, 25 T Sani 1890'da nizamname üzerinde yapılan çalışmalar esnasında Aşiret Alayları'nın Rus Kazak Alayları usûlünde düzenleme fikrinin ortaya çıkmasıdır.

İlk nizamname'yle birlikte kaleme alınan, her bendinde kanunnamenin bir fıkrası derc edilmiş olan, Berât-ı Şerîf'in son fırkasında yapılan düzeltmeyle; "... bu Süvari alaylarının ilel-ebed nâm-ı hümâyûn-ı mülûkâneme mensûben yâd edi-

---

Hamidiye Süvâri Asâkir-i Muzafferesi hizmetiyle bi'l-ihtiyâr müşerref olmak arzusunda bulunduğumuzdan, ubûdiyet ve itâ'atimizin Zât-ı devletleri vâsıtasıyla, Zât-ı akdes-ı mulûkânenin atebe-i ulyâsına arzını istirhâm eder ve Emirü'l-Mü'minin olan Zât-ı Hazret-i Padişâhi'nin himayesine iltica ederek, aşiretimizin nüfusunun Mülkiye Nüfus Me'murları vasıtasıyla yeniden sarf-ı nazarla, râyet-i nusret ayet-i Hilâfetpenâhi'nin elinde bulunmak üzere Asâkîr-i Hamidiye'nin nüfûs defterine kaydı hakkında irâde-i seniyyenin ihsânına sudûr buyurulmasını ve bir de Emirü'l-Mü'minin Efendimizin hâk-ı pây-ı humâyûnlarına takbîl etmek şerefiyle müşerref olmak üzere oraya gitmemize müsâ'ede-i mulûkânelerinin istihsâlini niyâz ve istirhâm ederiz. Fermân. Sene 215 Mayıs 1309.

(Mütercimi Babeyn-i Humâyûn Katiplerinden Kulları Nasrî)

Bkz. BOA., İrâde-Husûsi 1310 -Za- 29/84.

Buna benzer bir adlandırma da "Türkmânân-ı ekrâd" şekliyle dikkatimizi çekmiştir.Bkz. BOA., Tapu Defteri, nr. 997, s. 344. Taylor'un 1865 tarihli ve Kiki ile Milli aşiretlerinin aslen Türk olmalarına rağmen kendilerini kürt zannettikleri belirtilen raporu da bu bölgelerin demografik yapısıyla ilgili değerlendirmelerde göz önüne alınacak bir husus olarak görülmektedir. Bkz. J.C. Taylor, "Taylor's Travels'in Kürdistan", *Journal Royal Geopraphical Society*, sayı 35 (1865), s. 21-58. Aşiretlerin etnik kökenleri için bkz. Mahmut Rişvanoğlu, *Doğu aşiretleri ve Emperyalizm*, İstanbul 1992.

[33] Başıbozuk hakkında bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Diyimleri ve Terimleri sözlüğü, I*, İstanbul 1983, s. 164-165.

[34] BOA., İ.MM., nr. 5203 Yaver-i Ekrem Şâkir Paşa'nın başkanlığında, Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Feriği Mehmed Şâkir ile Muzaffer ve İbrahim Edhem Paşalardan oluşan komisyon mazbatasında bu gelişmeleri şöyle dile getirmektedir: 3...Serasker Paşa kullarının 22 Şaban 1307 tarihli tezkeresinde ma'rûz nizamnâme layıhası makaddema Bâb-ı Seraskeri'de müteşekkil Komisyon-ı Askerî'nin mukarrerâtıdır. Ol hengâmda efrâd-ı eşâirden Muavene nâmıyle bir nev'i Muntazam Başıbozuk Askerî tertibi tasavvûru esâs-ı müzâkere bulunmasıyla, o nokta-ı nazardan mütalaa ve müzâkere ve atebe-i ulyâ-yı mulûkânelerine arz kılınarak, irâde-i seniyyesi istihsâl edilmiş olan nizamnâme layıhası ma'rû'l-arz esâsı müzâkereye muvâfık olsa bile, Muntazam Başıbozuk Alayları tertibinden çandân faide mülhâz olmadığına ve aşâirin bu teşkîlâta gösterdikleri arzu ve istida'âlar maslahatın bir derece daha ileri götürülmesini teshîl edildiğine mebni, bunlardan Rusya Kazak Alayları'na tatbikân âdeta asâkir-i nizâmiye tertibi, muaheren şeref sağ, olan irâde-i seniyye-i mülûkâneleri iktizâ-yı alisinden olmağla, Yâver-i Ekrem cenâb-ı şehriyârleri Şâkir Paşa kullarının riyâseti altında, vaktiyle evvelki kararı vermiş olan (1.) Komisyon-ı Askerî azâzından mürekkeb teşekkül eden ikinci komisyon müzakerâtını işbu esâsa tevfîk ve mukarrerâtını ona tatbik edib kaleme aldığı kanûnnâme müsveddesini bâ-mazbata 25 T. Sani 1890 tarihinde atebe-i ulyâ-yı mülûkanelerine takdim eylemişti.

Bu kere üçüncü olarak teşekkül eden komisyon-ı çakerânemizde sâdır olan emr ü fermân-ı hikmet beyân mulûkânelerine imtisâlen her iki lâyiha ve geçenlerde mutalaât ve ma'lûmât-ı mahalliyeye müstenid olarak, Zeki Paşa kulları tarafından gelen mülâhazanâme tûl ve deraz müzakere olunarak teşekkül etmekde bulunan ve bundan böyle edecek olan Asâkir-i Hamidiye Alayları hakkında kavâid-i esâsiyeyi hâvî tanzîm olunan zirî mazbatalu kânûn layıhası merbûten ref'i serîr-i iclâl-ı humâyûnları kılındı... 13 Nisan 1891"; ayrıca nizâmnâmeler için bkz. Bayram Kodaman, *aynı eser*, 37-40.

lerek, bu nâmın vakten mine'l-evkât tebdîl ve tağyîr olunmaması arzû-yu şâhânem olmasıyla ahlâf ve evlâdımız tarafından iş bu vesâyâ-yı hayriye-i mahsûsama tamamiyle riayet kılınmak..." ibaresi ilave edilmek suretiyle, Hamidiye Hafif Suvari Alayları hakkında II. Abdulhamid tarafından bir de vasiyyet vaz' edilmiş oluyordu.

Bu nizâmnâmeler hazırlanırken benzeri teşkîlâtların kanûnnâmelerinin dikkate alındığı görülmektedir. Bilhassa iki belge, bu açıdan önem arzetmekte ve kurulacak Süvari alaylarının, Rus Kazak Alayları'yla foksiyonel benzerliği ile kuruluş gayesini ortaya koymaktadır. Süvari Mızraklı Alayları'nda görevli Miralay Brokdorof'a rusçadan fransızcaya tercüme ettirilen talimnâmenin, Rus Kazak Alayları'na mahsus olduğu ve Osmanlı Devleti'nin bütün Süvari sınıflarında uygulatılmasının ciddi olarak düşünüldüğü görülmekte, hatta bunun irâde gereği olduğu belirtilmektedir (11 T Evvel 1892)[35].

Belgede dikkati çeken esas ibare ise; Yâver-i Ekrem Şâkir Paşa'nın şu değerlendirmesidir: "... Hamidiye Alayları'nın esâs teşkîl ve te'sîsindeki maksâd-ı hikmet-i mersâd-ı cenâb-ı şehriyarîleri dahî, Kazak usûlünde bir Süvari hey'eti vücûda getirmekten ibâret bulunduğundan..." dolayı tertibât-ı hâzıraya göre ta'dîli faydalı olacağı cümlesidir[36]. Böylece alayların teşkîl gayesi de açıkca ifade edilmekteydi.

Uygulama başladıktan sonra ise Hamidiye Süvari Alayları'nın teşkîl edildiği 4. Ordu havalisinde ortaya çıkan yeni gelişmeler, hâlâ yürürlükte bulunan nizâmnâmede bazı değişiklikleri zarûrî kılmaktaydı. Müşir Zeki Paşa, özellikle alay mensuplarıyla ilgili mahkemelere temasla Şakir Paşa'ya yazdığı bir telgrafta: "... Hamidiye Süvari Alayları'nın sûret-i teşkîli hakkındaki nizâmnâmenin tanzîmi şerefi Zât-ı Sâmî-i Müşirânelerine muzâf olmağla, münderecâtına dâir tafsîlât arzına hâcet yoktur... câlib-i dikkat bulunan, ümerâ ve zâbitân ve efrâdın ceraim vak'alarından dolayı muhâkeme ve te'dîbi mes'elesi olub..." 24 Ağustos 1309 (5 Eylül 1892)[37] demekte ve talimâtnâmedeki açık olmayan kısımlara dikkat çekmekte aynı zamanda nizâmnâmeyi hazırlayanın kimliğini de ortaya koymaktaydı.

Hamidiye Süvari Alayları'nın, Rus Kazak Alayları'yla fonksiyonel benzerliklerinin yalnızca kuruluşun başlangıcında dikkate alınmakla kalınmayıp, 1893 yılından sonra da göz önünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Bir belgede; "... Hilâfeti İslâmiye'nin ve Taht-ı Âlî ve Baht-ı Osmanî'nin şân-ı şehâmetini â'lâya hâdim Ordu-yu Humâyunları süvâriye ihtiyâçdan dolayı, ehemmiyet-i fevka'l-'âdesi müsellem bulunan Hamidiye Süvari Alayları'nın, Rusya Kazak Alayları'nı tatbîkân (uydurularak, benzetilerek) matlûb ve marzâ-ı halî dairesinde istifâdeye salih asker edilmesi..."[38] denilmesi bize bu hususta bir fikir verecektir. Kazak Alayları'nı hedef alan bu gelişmeler üzerine teşkîl edilen Askerî Komisyon'a, Petersburg'dan getirtilen Kazak Alayları Kavânîn-i Askeriyesi'yle, mevcut nizâmnâmenin mukayesesi gerekirse ta'dili görevi verilmiştir. 8 T. Sâni 1310 (20 Kasım 1893)[39].

---

[35] Bu talimnâme Yüzbaşı Cevad Efendi tarafından türkçeye çevrilmiştir. Brokdorof'a ise daha önceki tarihlerde Fahri Yâver-i Ekremlik ünvanı verilmiştir. Bkz. YEE., 31/76/139.

[36] BOA., aynı yer.

[37] BOA., YEE., 31/76-101/76/139.

[38] BOA., aynı yer, 31/76-111.

[39] Şâkir Paşa başkanlığında Müfettişi Askerî Komisyonu üyesi Ferik Muzaffer, Süvari Dairesi Birinci Şube Müdürü Mirliva Osman, Teftiş-i Askerî Komisyonu Üyesi Erkân-ı Harb Mirliva İbrahim, Erkân-ı Harb-i Umûmi Üçüncü Şube Müdürü Binbaşı Osman'dan oluşan bu Komisyon, söz konusu nizamname üzerinde ge-

Yürütülen çalışmalar sonunda hazırlanan Hamidiye Hafif Süvari Alayları'na dair bir kânûnnâme yayınlandı. 20 Za. 1313/1 Mayıs 1312 (13 Mayıs 1896)[40].

9 Eylül 1897'ye gelindiğinde, geçen altı yıla rağmen istenilen netice elde edilemediği gibi, istenilen derecede de inzibât ve intizâm sağlanamamış, planlı eğitimlere dahî başlanamamıştı. Bu durum ise "müddet-i istisnâiye talimleri"ni engellemişti. Dolayısıyla alayların teşkîlâtlanma ve kumanda edilmelerindeki aksaklıkların olumsuz neticeleri görülünce[41], tekrar bir takım yeni düzenlemeler yapılması zarurî oldu. İhtiyaca cevap vermek üzere 30 maddeden oluşan yeni bir nizamnâme hazırlandı[42].

1308 tarihli ilk nizamnâmenin hazırlanışında Kazak Alayları talimnâmesi'nin ne derecede kullanıldığı bilinememekle birlikte, 1 Mayıs 1312 tarihli nizamnâme hazırlanırken bu talimnâmeden istifade edildiği kesindir. 1312 tarihli nizamnâmede alayların adı, yapacakları vazifeye mütenasip olarak "Hamidiye Hafif Süvari Alayları" olarak değiştirilirken, teşkîl sebepleri hizmet ve görevleri de ayrıntılarıyla tarif edildi[43].

1897 yılındaki düzenleme ise altı yıllık bir uygulamanın neticesi olup, teşkîlâtlanmayı en üst düzeyde planlayan yetkililerin yerinde teftiş ve gözlemlerine dayanması da önemini o nisbette artırmaktaydı. II. Abdulhamid bu tarihten sonra da Hamidiye Hafif Süvari Alayları'nı geliştirme politikalarına devam etmiş, II. Meşrutiyet'ten sonra ise, alayların ismi değiştirilmekle birlikte varlığı korunmuş sevk ve idareleri için yeni nizamnâmeler hazırlanmıştır[44]. Bununla birlikte II. Abdulhamid'in hallinden sonra bu alaylar aleyhinde tavırlar gittikçe artmıştır[45]

SONUÇ

Varlığını bildiğimiz Hamidiye Alayları ile ilgili kayıt defterlerinin elde edilmesi halinde, bu teşkilâtla alâkalı çalışmalar daha da açıklık kazanacaktır.

Alayların kuruluşundaki başlıca gaye, ilk bakışta Ermeni olaylarını önlemeye yönelik gibi görünmekle birlikte Rusya[46] ve bir nebze de İran'a karşı[47] alternatif yeni kuvvetler hazırlamak olarak belirmektedir.

Devlet,bu teşkîlâtlanmayla, gerçek manada merkezi yönetimin ülkenin Doğu ve Güneydoğusunda etkili bir hale gelmesini bir dereceye kadar sağlamış ve günümüze kadar süren bir birliğin temellerini pekiştirmiştir.

Bu teşkîlât askerî bir reform olarak da değerlendirilebilir.

---

rekli tetkîkleri yapmıştır. Bkz. Aynı yer. Bu komisyonda, Süvâri Miralayı Yaver-i Ekrem Hâmi'nin de yer aldığı anlaşılmaktadır. İÜ., TY., nr. 91045.

[40] *Dustûr*, I. Terktib, 7. Cilt (15 Şevval 312-14 Zilhicce 321), Ankara 1941, s. 68.

[41] 1895 yılı sonrası teftişleri daha geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s. 173-182.

[42] BOA., YEE., 31/76-35/76/1391.

[43] BOA., YEE., 31/76-111/76/139.

[44] Bayram Kodaman, *aynı eser*, s. 87, 90.

[45] Aleyhte görüş için bkz. Süleyman Nazif'in ilgili makalesi, *Yevm-i Servet-i Fanûn*, nr. 21 (2 Ağustos 1324).

[46] Kazak usûlünde talim görmek üzere Petersburg'a subay gönderilmesi tasavvur ve teşebbüsü de bu gayeler çerçevesinde değerlendirilebilir. Bkz. Y. Mtv.; nr. 138/92.

[47] BOA., YEE., 31/76-104/76/139.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BELGE*

Süvari YüzbaşıVekili	Süvari Yüzbaşı Vekili	Süvari Yüzbaşı Vekili
Mehmed Sadık Efendi	Sıtkı Efendi İbn-i	Ahmed Feyzi Efendi
İbn-i Ahmed Hamdi	Edhem	İbn-i Ahmed Vehbi
Üsküdar	Fındıklı	Sivas
426	446	387
Nasb 10 Eylül 311	Nasb 10 Eylül 311	Nasb 10 Eylül 311
Dahûlü 7 Haziran 304	Dühûlü 1 Temmuz 303 mektebe	Dühûlü 1 Temmuz 303 mektebe

Sene 5 Cemâziye'l-ahıre 1309 tarihinde isâbet efzâ-yı sunûh ve sudur buyurulan irâde-i hikmet ifhade-i hazret-i Hilâfetpenâhi mûcib-i âlîsince Kazak Usûlü'nde ta'lîm öğrenmek ve avdetlerinde Hamidiye Süvari Alayları'nda istihdam edilmek üzere, Petersburg'a i'zâm edilmiş olan Süvari Yüzbaşı vekilleri Mehmed Sadık ve Sıdkı ve Ahmed Feyzi Efendiler ikmâl-i ma'lûmât eylemiş olmalarına mebni, şâyân buyurulan müsâade-i seniyye-i cenâb-ı cihânbâni üzerine, bu kere Dersaadet'e avdet etmiş olduklarından, daireleri dahilinde Hamidiye Süvari Alayları müteşekkil olan Dördüncü ve Beşinci Ordu-yu Hümâyûnları merkezlerinde bulunarak ara-sıra mezkûr alayların mevâk'ını devr ve teftiş etmek ve Kazak Usûlü'nün işbu alaylara sûret-i tatbıkıyesi hakkındaki mütâlaâtını me'mûr oldukları ordu-yu hümâyûnların müşirliğine ve kumandanlığına baraporet bildirmek ve hamidiye Alayları'nın ta'lîm için ictimâ'-yı zamanlarında hazır bulunarak, alacakları emre göre ta'limlere nezaret etmek üzere, sâye-i atıfetvâye-i hazret-i tâcıdârîde yüzbaşılığa terfileriyle mûmaileyhimden Mehmed Sadık ve Sıdkı Efendilerin Dördüncü ve Ahmed Feyzi Efendi'nin de Beşinci Ordu-yu Hümâyûn'a îzâmı tezekkür edilmiş ve künyeleri bâlâya yazılmış olmağla, keyfiyetin atebe-i ulyâ-yı şevket ihtîvâ-yı hazret-i Hilhafetpenâhi'ye arz ile istizânı bâbında, emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Sene 7 Şevval 313 ve 10 Mart 312.

Daireye me'mur miralay	Daireye me'mur miralay	Birinci Şube Md. muavini	İkinci Şube Md. muavini	İkinci Şube Müd. mirliva
İbrahim Edhem b. Mustafa	Hasan Vahid b. Yaver	Mehmed İzzet b. Selim(?)	Osman Mazhar b. Hüseyin	Osman Nuri b. Hasan
	Birinçi Şb. Müd. münhaldir	Süvari Dairesi Reisi Ferik Osman Ferid b. Mustafa		

* BOA., Y. Mtv., 138/92.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SADIK RİFAT PAŞA ve "İTALYA SEYAHATNAMESİ"

Oğuz KARAKARTAL-Bâki ASİLTÜRK*

I. Türk Edebiyatında Mekân Olarak İtalya

İtalya (Apenin) yarımadası asırlardan beri Türkleri kendisine doğru çekmiştir. Hun imparatoru Attila'nın, Fatih Sultan Mehmet'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın asker ve denizcilerine kadar pek çok Türk, İtalya topraklarına ayak basmıştır. İtalya sanat eserlerinin zenginliğiyle de yazar ve gezginlerimizin görmek istedikleri bir ülke olmuştur. Londra'ya giderken İtalya'dan geçmiş olan Samipaşazade Sezayi, Stendhal'in "Tanrı dünyayı yaratmış İtalya'yı işlemiştir." sözüne gönülden katılır[1].

19. yüzyılda romantizmin tesirinde kalan Tanzimat ve Servet-i Fünûn devri Türk yazarları (1870-1901), İtalya'nın Roma, Floransa, Venedik ve Napoli şehirlerinden hayranlıkla söz ederler. Bu arada Batı'dan Türkçe'ye yapılan ilk tercümelerden ikisinde, daha sonra edebiyatımızda fazla yer tutacak Venedik ve Napoli şehirlerinin yer alması da hoş bir tesadüftür. Bu eserler Shakespeare'in *Venedik Taciri* ile konusu Napoli'de geçen, Lamartine'in *Graziella*'sıdır[2].

Türklerin İtalyanlarla asıl tanışmaları Selçuklular devrinde başlar. 11. asırda Anadolu'ya geldikten sonra Türklerin karşılaştıkları ilk Avrupalılar, Venedik ve Cenova gibi şehirlerden gelerek ticaretle uğraşan İtalyanlar olmuştur[3]. Özellikle Venedik şehir devletiyle yakın bir siyasî ve ekonomik ilişkiye giren Osmanlı devleti, yurt dışına ilk elçisini de 1417 tarihinde Venedik'e göndermiştir[4]. 15 ve 16. yüzyıllarda dış ülkelere yollanan elçilerden çoğunun Venedik ile ilgili işlerde görevlendirildikleri görülür. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gelişmesiyle Venedik (İtalya) ikinci plana düşer.

Türk edebiyatında İtalya'nın işlenmesini, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si (17. yüzyıl) ve Kâtip Çelebi'nin 1656 tarihli *Tuhfetü'l Kibar fi Esfari'l Bihar* adlı eserleriyle başlatabiliriz. Her ikisinde Venedik şehri, yapıları ve ahalisiyle beraber Osmanlı okuyucusuna tanıtılır. Venediklilerin Anadolu'da Türklerle olan ticaret ilişkilerinin halk edebiyatımıza aksettiğini de görmek mümkündür. Şair Dertli

---

* Araştırma Görevlileri, Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

[1] Zeynep Kerman, *Samipaşazade Sezayi'nin Hikâye, Hatıra, Mektup ve Edebî Makaleleri*, Abdülhak Hamid'e Mektuplar, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul 1981, s. 359.

[2] Batıdan yapılan bu iki tercüme hakkında bkz: A.) İnci Enginün, *Tanzimat Devrinde Shakespeare Tercümeleri ve Tesiri*, Venedik Taciri, İstanbul Ün. Ed. Fak. Yayınları, İstanbul 1979, s. 32; B.) Emel Kefeli, 1854-1993 Yılları arasında Lamartine'den Türkçeye Yapılan Tercümeler Üzerine Bir Araştırma, "Graziella" s. 451, M.Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

[3] Geniş bilgi için bkz: Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis Yayınları, İstanbul 1990.

[4] Bu konuda bkz: Faif Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, (Haz: Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu Yayın., 2. Baskı, Ankara 1987, s. 221.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

(19. yüzyıl) bir koşmasında sazından söz ederken, onun telinin Venedik'ten geldiğini belirterek şöyle der:

"Venedikten gelir teli
Ardıç ağacından kolu
Be Allahın sersem kulu
Şeytan bunun neresinde."[5]

Osmanlı siyasî ve ekonomik hayatında 17. yüzyıldan sonra Fransızların birinci derecede rol oynamasından dolayı 19. yüzyılın başlarına kadar yazılan seyahatname ve sefaretnamelerde İtalya'nın adını pek göremiyoruz. Ancak M.Rauf'un 1852 tarihli *Seyahatname-i Avrupa*'sında ve Mustafa Sami Efendi'nin *Avrupa Risalesi*'nde diğer Avrupa şehirleriyle beraber Roma, Floransa ve Venedik'in özellikleri anlatılır. Buna karşılık Ahmet Hamdi Tanpınar'ın da işaret ettiği gibi, İtalya'nın edebiyatımıza aksi olan ilk eser Sadık Rifat Paşa'nın *İtalya Seyahatnamesi*'dir[6].

Türk edebiyatında İtalya üzerine müstakil ilk kitap olarak kabul edilen ve hakkında kayda değer inceleme ve yayım bulunmayan *İtalya Seyahatnamesi* ile yazarı Sadık Rifat Paşa'yı tanıtmanın yararlı olacağı inancındayız. Bu seyahatnameden sonra İtalya ile ilgili müstakil eserlerin artmış olduğu bir gerçektir. Biz onları incelememizin dışında tuttuk.

II. Sadık Rifat Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

İtalya Seyahatnamesi'ni kaleme alan Mehmet Sadık Rifat Paşa 28 Ekim 1807 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. Memuriyet hayatının ilk önemli görevi Saray Hazine Odası'ndadır. Daha sonra Sadaret Mektubî Kalemi'ne girmiş ve bu memuriyetleri sırasında idare sistemi hakkında hayli bilgi sahibi olmuş, deneyim kazanmıştır. Kısa sayılabilecek bir sürede hızla yükselmiş ve henüz 30 yaşındayken Viyana ortaelçisi olmuştur (1837). Hemen ardından da onu Hariciye Müsteşarlığı göreviyle Viyana büyükelçisi olarak görüyoruz (1839). Bu sefirlikleri sırasında da Avrupa siyasetini, Avrupalı'nın günlük yaşayışını ve âdetlerini çok yakından gözlemlemiştir. Onun düşünce dünyasında Avrupa izlenimlerinin şüphesiz büyük yeri vardır. Tanpınar, uzunca bir süre Avrupa'da kalmış bir devlet adamı olan Paşa'nın Viyana'dan yazdıklarının "bir program mahiyetini haiz eserler" olduğunu ifade eder.

1842'ye kadar Hariciye Müsteşarlığı'nda ve Maliye Nazırlığı'nda görevli olan Sadık Rifat Paşa, 1842'de başladığı Hariciye Nazırlığı'nda çeşitli aralarla birkaç kez bulunur. Yine aralıklarla dört kez Meclis-i Vâlâ Reisliği ve 1854'te de Meclis-i Âlî-i Tanzimat üyeliğinde görev alır. Maarif Meclisi'nde Encümen-i Dâniş üyeliği de vardır. Sadık Rifat Paşa bütün bu görevlerinde işini ciddiye alan, bilgi ve hüner sahibi, ileri görüşlü bir devlet adamı olarak dikkati çekmiştir. Tanpınar'ın, onun devlet adamlığı ve Avrupa'ya bakışını birlikte değerlendirirken söyledikleri bize bu gerçeği işaret eder: "O artık her gittiği yere, safdilce hayranlığını beraberinde götüren ve esasa gelince göz yuman bir seyyah veya müşahit değil-

---

[5] Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 176.

[6] Ahmet Hamdi Tanpınar bu seyahatname hakkında şunları söyler: "*İtalya Seyahatnamesi* eski nesrin belki sade eserlerinden biridir ve edebiyatımızda bu iklimin ilk aksi addedilebilir.", *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 1982, s. 124; Türk edebiyatında Venedik ve Venediklilerin tuttuğu yer hakkında da bkz: Giampiero Bellingeri, "Venezia e Veneziani nella Letteratura Ottomana" (Osmanlı Edebiyatında Venedik ve Venedikliler), *Venezia e Turchi*, Electa Milano 1985, s. 144-154.

dir. Aksine olarak cemiyet hayatının görünüşleri altında, bu hayata şuur ve istikamet veren, ondaki canlılığın mânâ ve hüviyetini yapan sırrı ve hatta sistemi arıyan uyanık fikirli bir devlet adamıdır."

Devletin çeşitli kademelerinde görev almış, memuriyetlerde bulunmuş, bilgi ve görgüsünü sadece kendisine saklamayıp bazı eserler ortaya koymuş olan Sadık Rifat paşa 1857'de ölmüştür.

Sadık Rifat Paşa'nın sonraları özellikle üzerinde durulan "Avrupa Ahvaline Dair Risale" si ile "İtalya Seyahatnamesi"nin de içinde bulunduğu *Müntehabât-ı Âsâr* (Rıfat Paşa) (c. II, 1290) ve *Âsâr-ı Rıfat Paşa* (İst., 1275) adlı iki eseri önemlidir. Paşa'nın hal tercümesi ise Mehmed Süreyya'nın "Sicill-i Osmanî" sinin II. cildinde (İst. 1311), s. 406-407'dedir.

III. İtalya Seyahatnamesi Hakkında

Sadık Rifat Paşa, 1838'de Viyana'da ortaelçi iken Avusturya kralı I. Ferdinand'ın İtalya kraliyeti tacını giyme törenine davetli olarak İtalya'ya gider. Viyana'dan İtalya'ya gidişini, yapılan törenleri ve gidip gezdiği yerlerde gördüklerini *İtalya Seyahatnamesi* adlı eserinde anlatmıştır.

Paşa, bu seyahati esnasında Avrupa'nın, o bölgedeki Viyana, Salzburg, Münih (München), Verona, Brescia, Sardinya (Sardegna), Piacenza, Parma, Floransa (Firenze), Pisa, Bologna, Ferrara, Venedik (Venezia), Trieste... gibi önemli yerlerini görmüştür. Eserin mühimce bir kısmını, Fendinand'ın taç giyme merasiminin ve buna bağlı olarak düzenlenen diğer törenlerin, eğlencelerin, gezintilerin anlatımı oluşturmaktadır. Seyahat temmuz ayında yapılmıştır fakat sık sık yağmur yağdığı için hava genellikle serindir. Sadık Rifat Paşa gezip gördüğü yerlerin iklimi, tabiat güzellikleri, ulaşımı, yolları, binaları, özellikle de kilise, saray ve bahçeleri hakkında bilgiler vermektedir. Mimari yapılarla diğer sanat ve kültür eserlerinden de söz etmiştir. Bunlar üzerinde zaman zaman ayrıntılı tasvirler yapmaktadır. Bilhassa tabiat güzellikleri onun ilgisini çekmiştir. Bu bakımdan özellikle göllerin (Garda, Como, Maggiore) anlatıldığı kısımlar ilginçtir.

İtalya Seyahatnamesi'nin asıl özelliği, izlenimlerin hemen günü gününe, canlı ve ilgi çekici bir şekilde anlatılmış olmasıdır. Ayrıca, *İtalya Seyahatnamesi*, Sadık Rifat Paşa'nın Avrupa hakkındaki fikirlerinin ne gibi deneyimler sonucunda oluştuğunu ortaya koyması bakımından da önemlidir.

İtalya Seyahatnamesi'ni yayıma hazırlarken eserin dili ve anlatımı üzerinde düşündük. Sonuçta, eser gerçekten de devri içinde sade denilebilecek bir dille kaleme alınmış olduğu için onu, olduğu gibi yayımlamayı uygun bulduk. Zaten metin neşrinde temel olan, eserin kendisidir. Buna bağlı olarak eserin otantikliğini bozmamak için "ciharşenbih, pençşenbih, yigirmi, bârgir, kal'a..." gibi bugün söylenişi ve yazımı değişmiş olan kelimeleri olduğu gibi bıraktık. Yabancı yer adlarını da yazarın kullandığı şekilde aldık; yalnız bunlarda, yer adının orijinal yazımını parantez içinde belirtmeyi uygun gördük.

KAYNAKLAR

1 - *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi,* Ahmet Hamdi Tanpınar, İst., 1985 (6. bs.)

2 - *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri,* Faik Reşit Unat, TTK Basımevi, Ank., 1968 (Tamamlayıp yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal)

3 - *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız-II*, A.Rıza-M.Galib, İst., 1977 (Haz. Fahri Çetin Derin)

İTALYA SEYAHATNAMESİ

Rıfat Paşa, *Müntehabât-ı Âsâr*, II. Cüz, s. 14-30, İstanbul, 1290

(Rıfat Paşa merhumun Viyana'da ibtidaki sefaretinde İtalya'ya azimetinde kaleme aldığı seyahatnamedir.)

Taraf-ı Devlet-i Aliyye'den Viyana'da Avusturya nezdinde sefir bulunduğum hengâmede üç sene mukaddem erîke-i imparatorîye kuûd etmiş olan devlet-i müşârünileyhâ imparatoru haşmetlû Ferdinand-ı Evvel hazretlerinin İtalya kraliyeti tâcı iksasıçün Milan'a azîmeti musammem olarak Bec'de mukim düvel-i fahîme-i sâire süferası davet olunduğu misüllü biz dahi işbu tâc iksası resminde bulunmak üzere davet ve canib-i Devlet-i Aliyye'den bilâ-istizan itâ-yı ruhsat olunmağla bin iki yüz elli dört sene-i hicriyesi cemaziyelevveliyesinin on birinci mübarek pençşenbih günü Viyana'dan hareket ve Avusturya-yı bâlâ addolunan Lenc(Linz) tarikiyle azimet olunarak bazı tayy-ı kurrâ ve kasabât ile ferdası günü Lenc'e vâsıl olup hareketimiz mâh-i temmuzun evâsıtı olmağla eyyâm-ı hâreye tesadüf etmiş ise de hasebü'l-mevki buralarda kesret-i bârân olduğundan bayağı mevsim-i mezkûr bu tarafın baharı mesabesinde olması cihetiyle esnâ-yı tarîkte kâin sahra ve cibal zümürrüd-misl olarak yolları dahi şose tabir olunan ufak taşlar ile rıhtım olarak tarîk-i muntazam ve ekser etrafı dahi eşcâr-ı mütesaviye ile müzeyyen geşt-zâr mahaller olup zikrolunan Lenc dahi Tuna nehri kenarında cesim bir şehr olarak bazı ebniye-i cesime-i âliye ve sanayi-i lazıme fabrikaları ile mamur olduğundan başka mukaddemlerde Fransalı'nın Viyana'ya istilasında oradan tecavüz ve tahatti etmiş olması ve bu cihetle mahall-i mezkûr Viyana'nın serhaddi ve kilidi mesabesinde bulunması hasebiyle şehr-i mezkûrun etraf-ı erbaasına istihkâmât-ı cedid olmak üzere ahd-i karîbde tabya şeklinde iki kat ve kebir ve sagir yigirmişer otuzar top istiâb eder kırk şu kadar adet kuleler inşa ve nehr-i Tuna'ya dahi ledelhâce çekilmek için zencir tanzimiyle lüzum-ı istihkâmiyesi hususuna itina olunmuş ve etraf yollarda dahi araba tekerleği sühûletle idare olunmak üzere demir ferş olunarak mesela üç beş adet yüklü arabayı gayet kolaylık ile bir çift bârgîr götürmekte ve nehr-i Tuna ile Bec'den Lenc'e vapur dahi gelüp gitmekte olduğu görülmüş olup oradan dahi Salcburg (Salzburg) nâm şehre varılarak şehr-i mezkûr Avusturya devleti ülkesiyle Bavyera hükûmeti arasında hadd-ı fâsıl ve etraf-ı selesesi istihkâmât-ı tabiiyyeden olan (baskı bozukluğu nedeniyle 3 kelime okunamadı) muttasıl olarak istihkâmât-ı inşâiyeden olmak üzere etraf-ı erbaası kal'a ve hendek ile müstahkemdir. Ve derûn-ı şehrde bir nehr cereyân eder. Ve asıl şehr pek kadim ve oldukça cesimdir. Ve bir kal'a-i mürtefiası dahi vardır. Ve tahminen yarım saat mesafede etraf-ı tarîki eşcar-ı mütesaviye ile muntazam kadim saray ve bahçe ve içinde şâyân-ı temâşâ kâr-ı kadim havzlar ve masnû' ve musavver fevvareler ve nice acâib şeyler mevcut ve şehrin derûnunda bulunan sokaklar pek de Avrupa'nın yeni memleketlerine mikyas olmayarak gayr-ı muntazamdır. Ve canib-i şimaliyesinde vâki cebel-i cesimin ortası delinip tarîk ittihaz olunmuştur. Oradan dahi zikrolunan Bavyera devletinin makarr-ı hükûmeti olan Münih (München) şehri görülmek üzere ol tarîk ile azimet olunup şehr-i mezkûr güzel olup etraf-ı erbaası bir saat miktarı düz ova ve güşayişli yerler olarak derûnunda bir nehr-i cesim-i serîü'l-cereyan vardır. Şehr-i mezkûr yeni olduğundan

sokakları vasi' ve muntazamdır. Velhâletü hâzihi cesim kiliseler mektepler ve sâir binalar inşasıyla memleket imar ve tevsi' olunmaktadır. Hatta bir cesim saray ve derûnunda gayet müzeyyen bir kilise ve haric-i şehrde müze tayin olunan iki kıt'a ebniye-i cesime ki biri esnâm-ı atîka diğeri tesavir-i adîde mecmûu olarak işbu dört takım ebniye sekizer onar seneden beri inşa olunmakta olup iki seneye karîb müdddette hitâm-pezir olmuş ve enva mermerler ve altın yaldızlı duvarlar ve tavanlar ile mükellef olarak gayet müzeyyen ve muntazam yapılmış olduğundan ve Avrupa'da en muahhar yapılan ebniye bulunduğundan sâir mahalde emsali olmadığı ebniye-i mezkûra tesavir ve esnâm-ı merkumeye mebaliğ-i külliye sarf olunmuş olduğu haber verilip hatta hükûmet-i mezkûrenin mecmû' kuvve-i askeriye-i nizamiye ve redifesi ledelhâce yüz bin nefere bâliğ ve ülkesinde bulunan nüfusu tahminen dört yüz bin adede vasıl olur olmaz bir devlet-i sagireden bulunduğuna nazaran bu makule ebniye-i cesimenin inşa ettirilmiş olmasına taaccüb olunmuştur. Asıl şehrin derece-i mevkiiyesi Viyana arzından bin beş yüz kadem mürtefi olduğundan kış şedid olarak hatta bulunduğumuz mevsim mâh-ı temmuz iken yine kesret-i bârân müessirce soğuktan layıkıyla seyr ü temâşâ olunamamıştır. Sekenesi dahi az olup mâmafih bir taraftan tezayüd etmektedir. Şehr-i mezkûr her ne kadar imar olunmakta ise de kurrâ ve kasabâtı Avrupa'nın sâir mahalline nisbetle harapcadır ve cânib-i cenûbiyyesinde bulunan mahallerden şimdiye kadar Devlet-i Aliyye sefir ve memuru değil bayağı efrâd-ı millet-i İslâmiye'den bile hiç kimesne gelmemiş olduğundan esnâ-yı mürûrumuzda kemâl-i dikkat ve beşaşet ile bakıp bir nev izhar-ı memnuniyet etmişlerdir. Ve mezkûr tarîkin nihayetinde Avusturya devleti idaresinde olan Tirol eyaleti kıtası hududunu fasl eder istihkâmât-ı tabiiyeden ma'dud cibal-i adide-i mürtefia olup oradan dahi kıta-ı mezburenin müfredatı mesabesinde bulunan İnsburg (Innsbruck) şehrine vusulümüz müyesser olarak şehr-i mezbûr dere misali bir ovada vaki olup etraf-ı erbaası cibal-i şahika ve derûnu enhar-ı cesime ile muhat ve meşmul ve cesim saray ve bazı kebir kilise ve bağçeler ile mamur oldukça dil-nişin mahal ve Bavyera kıtasına nisbetle havası mutedilce yer ise de yine arzan bilâd-ı bârideden olup hatta cibal-i mezkûrenin üzerinde sayfda bile kar bulunduğu meşhud olmuştur. Şehr-i mezkûrda dahi Tirol ahalisi imparator müşarünileyhe resm-i bîatı icra edeceklerinden ve imparator müşarünileyh dahi esnâ-yı vürudumuzda henüz gelmiş bulunduğundan icrâ-yı resm-i mezkûr zımnında şehr-i mezbur tezyin olunmakta olarak ferdası günü Tirol eyaleti ahalisinden redif askeri makamında her bir taburu bir kıyafette olmak üzere on-on beş bin nefer miktarı asker vürud ederek imparator müşarünileyh dahi mahsus alay ve altı bârgirli ve yaldızlı mükellef hinto ile kiliseye gidip resm-i bîat icra ve gecesi dahi şehr-i mezkûr kanâdil ile tezyin olunarak levazım-ı şehrayin ifa kılınmıştır. Oradan dahi hareket ile İtalya kıtasıyla Avusturya kıtası beynini fâsıl ve istihkâmât-ı kaviyye-i tabiiyeden olarak birbirine muttasıl olan cibal-i refia-i adide müruruyla İtalya Tirolü'nün makarr-ı vilayeti olan Tirento (Trento) nâm şehre vâsıl olarak esnâ-yı râhda görülen dağlar ekseriya mermer madeni olarak İtalya Tirolü ile Avusturya kıtası arasına bir cesim kal'a inşa olunduğu ve som kârgir siperleri bulunduğu meşhud olup zikrolunan Tirento şehri iki dağ arasında ovada vaki olarak önünden bir nehr-i cesim cereyan eder. Oldukça cesimce şehr ise de eski ve harap mahal olarak âsâr-ı imarete dair birşey meşhud olmayıp fakat şehr-i mezkûr putperestân zamanında yapılmış olduğundan bazı şâyân-ı temâşâ ebniye-i kadime ile iki dağ beynini rabt etmiş mürtefi köprü görülmüştür. Oradan mürûr u ubûr ile Verona şehrine vusûl bulundukda şehr-i mezkûr dahi kezalik kadim ve pek cesim olarak

katı vâfir ebniye-i kadime ve büyük kilise temâşâya şâyân bir kebir köprü ve kârgir elli-altmış bin adam alır eski tiyatro mahalli olup lakin asıl memleket 1500 senelikten mütecaviz olmak ve meşhur Napolyon (Napoleon) vaktinde dahi hayli zedelenmek hasebiyle elhâletü hâzihi nümayişi harap ise de maamafih letafet-i mevkiiyesi cihetiyle 50-60 bin nüfusu ve külliyetli mîve-i mütenevviası vardır ve etrâf-ı şehrde hendeklere bu defa Avusturya devleti tarafından istihkâmât-ı lazıme-i cedide vaz' u tesisiyle takviyet ve imari tezyid olunmaktadır. Oradan dahi hareket ile Milan'a müteveccihen azimet olunarak çünkü İtalya kıtası sâir Avusturya memalikine mikyas olmayıp arazî-i mutedile ve münbiteden olmak hasebiyle her türlü sebze ve mîve mebzul esnâ-yı râhı dahi bağ ve bağçeler ile mamur güzel mahaller olup Garda gölü denilen mahalden dahi mürûr olunup zikrolunan göl vakıa büyük ve tûli kırk ve arzı yigirmi mil kadar olarak ve Kespare nâm mahal dahi bir kebir kal'a ve etrâf-ı erbaası göl ile muhat ve müstahkem ve derûnu dahi asâkir-i nizamiye kışlalarıyla mamur ve muntazam olup ba'de ve San Cano nâm mahalle vusûl ile mahall-i mezkûr zikrolunan gölün kenarında ve memleket dahi yalılar misüllü sahilinde olduğundan ve eyyâm-ı sayf münasebetiyle hubb-ı vatan iktizasınca Boğaziçi sahilhaneleri letafeti hâtır-ı hasret-i müzahire hutûr ederek sâye-i inayet-vâye-i hazret-i şâhânede bir gece su kenarında kâin bir rabıtalı dil-nişin lokantada beytûtet ve duâ-yı beka-yı ömr ü ikbâl-i hazret-i şâhâneyi ref-i bârgâh-ı icabet kılınıp zikrolunan gölde bir kıta vapur ve bir kıta dahi bârgirler ile kullanılır diğer bir vapur sefineleri ve sâir kayıklar mevcûd olarak bazı şâyân-ı temâşâ olan mahalleri kayıklar ile gezilüb ferdası günü oradan dahi Breşya (Brescia) nâm mahalle vusûl ile mahall-i mezkûr şehr-i cesim ve mamur ve derûnunda som mermer taştan traşîde olunmuş bir büyük kilise ile sâir cesim saraylar vardır. Buradan dahi azîmet ile çünkü İtalya kıtasının ekserîsi arâzi-i basîteden ve hususuyla Milan şehri ziyade basît ve muntazam ve etrâf ve enhâsı eşcâr-ı müsmire ve gayr-ı müsmire ve envâ' bağçe ile nümûne-nümâ-yı bâğ-ı İrem olarak Viyana'dan hareketimizin on yedinci yani mâh-ı cemadiyelevvelinin yigirmi sekizinci cumaertesi günü Milan'a vusûlümüz cilveger-i âyine-i husûl ve sâye-i inâyet-vâye-i hazret-i şehenşâhîde tedarik ve tanzim olunan sefarethane-i âlîye duhûl ile farîza-i zimmet-i memlukiyetimiz olan duâ-yı beka-yı ömr ü ikbâl-i hazret-i şehenşâhînin îkasına meşgul olup Milan'da mevcud bazı ceneral ve zâbitân-ı muteberân ifâ-yı merasim-i hoş-âmedî zımnında sefarethaneye gelip icrâ-yı lazıme-i riayet etmişlerdir. Şehr-i mezkûr Avusturya devletinin en mamur ve mutena memalikinden olarak cesim ve güzel ve tahminen yüz elli bin nüfûsu müştemil ve etrâf-ı erbaası kal'a mânendi hendek ile müstahkem olarak derûn-ı şehrden nehr dahi cârî ve ebniye-i cesime mevcûd olup hatta Tome nâmında bir cesim kilise olarak derûn ve bîrûnu enva' oyma mermerlerden sâir Avrupa'da emsâli nadir olduğu meşhurdur. Şehr-i mezkûrun etrâf-ı erbaası tahminen elli saat mesafe düz ova mahal olarak buraya bir buçuk saat mesafede vâki' Monsa (Monza) nâm şehr-i sagir civarında elli sene mukaddem bir kebir saray ve bağçe bina ve inşa olunup vakıa saray-ı mezkûr cesim ve birkaç yüz odayı müştemil ise de pek de mükellef şey olmayarak lakin bağçe-i mezkûr temâşâya şâyân olup şöyle ki mıkdar-ı vüs'ati üç saatlik mahal ve dâiren-mâdâr duvar ile muhât olarak ve her bir şeyi sonradan yapılıp yani mahal-be-mahal hilkat-i tabiiyyeye takliden çemenzâr ve kûhsâr ve envâ' şükûfe ve eşcâr mevcûd olup külliyetli masârifât ile mâ-ı cârî dahi eşcâr-ı mevcûde-i mütesâviye altlarından masnû' kayalar ve göller ve derelerden icrâ ve isâle olunmuştur. Bundan başka yine etrafına bağ ve bağçe ve korular yapılıp ve hayvanât konulup ledelhâce icrâ-yı sayd u şikâr dahi olunmaktadır.

Ve ezhâr ve eşcâr-ı garîbe dahi mevcûd olup yani Asya ve Afrika ve Amerika taraflarından türlü türlü müsmir ve gayr-ı müsmir eşcâr ve envâ' ezhâr celb olunup yetiştirilmiş ve hatta garâib-i sun'-ı İlâhiden olarak kökü âb ü türâbda olmayıp havâ ile neşv ü nemâ bulur tel kafes içinde bir nev' çiçek dahi görülmüştür. Elhâletü hâzihi içinde doksan nefer bahçıvan mevcûd olarak tımar ve imâr yine gayret ve ibtidâr ve devlet tarafından dahi itibar olunmakta olmağla her ne kadar böyle tekellüf ve ikdâmât icra olunmuş ise de lillâhilhamd inâyet-i bîgâyet hazret-i Samedaniyye ile Dersaadet'te mevcûd ve mebzûl olan çavuş üzümü emsâli görülmeyip Dersaadet'in letafet ve âb ü havâ ve mevkii kâffe-i ekalim ve memâlik-i dünyaya faik olduğu bu kaziyyeden dahi hüveydadır. Derûn-ı şehrde cesim asker kışlası ve sâir ebniye-i cesime ve bir büyük kitabhane olarak içinde haylice kütüb-i İslâmiye ve Mushaf-ı Şerif ve bir nefis Tefsir-i Beyzavi mevcûd ve merhum cennetmekân Sultan Bayezid Han hazretlerinin Şehzade Sultan Cem'in İtalya'ya firarı esnada Papa'ya Rûmiyyü'l-ibare tasdir ve tesyir eyledikleri bâlâsı müzeheb tuğrâ-yı garrâ-ı hükümrânîleriyle ma'nûn iki kıta nâme-i humâyûnları mevki-i tevkirde hâlâ mahfuz olduğu bizzat meşhud olup imparator müşârünileyh ibtida Milan'a 4-5 saat mesafede kâin Kome (Como) nâm şehre vürûd eylediği ve şehr-i mezkûr kenarında cesim göl olarak gece tezyin olunacağı haber verildiğinden bazı süfera ile beraber mahall-i mezkûra azîmet olunup vakıa şehr-i mezkûr oldukça mamur ve bir büyük göl ve bir kadim ve cesim kilise mevcud olup o gece umumen derûn-ı şehr ikad-ı kanâdil ile tezyin ve mezkûr gölde kâin sevâhilde olan yalılar ve kayıklar ve bir kıta vapur sefinesi dahi kandiller ile tenvir ve fişenkler atılarak icrâ-yı merasim-i şehrâyin olunmuştur. Şehr-i mezkûrda bir eski ve cesim konak olup derûnunda cennetmekân merhum Sultan Süleyman Han-ı Evvel hazretlerinin tasvir-i humâyunları olduğu haber olunmağla ledelazime vakıa ibtidâ-yı cülûs-ı humâyunları esnasında olarak kendileri sebûhü'l-vech ve henüz müzellef ve mübarek ser-humâyunlarında yusufî şeklinde imâme-i kebiri ve üzerlerinde kerrâke tarzında câme-i hadrâ olduğu halde tasvir olunmuş olduğu meşhudumuz oldukda rûh-ı perr-i fütûhlarıyçün fâtihâ-hân olarak sebeb-i vürûdu ledelsuâl çünkü sahibhanenin ceddi cevrî nâmında bir meşhur müverrih ve mütercim adam olmağla hakan-ı müşarünileyhin ve sâir hem-asrları olan hükümdârânın tercüme ve sitayiş-i hallerini yazmış olduğundan mükâfât merhum-ı müşarünileyh dahi kendi tasvirlerini irsal buyurmuş oldukları haber verilmiş ve mahall-i mezkûrda hayli tasvir olarak hatta fâtih-i Yemen Sadrazam Sinan Paşa ve Kapudân-ı Derya meşhur Hayreddin Paşa merhumların ve ümerâ-yı Mısriyyeden Faik Beğ ve gayrı ve Tuman Beğ'in tasvirleri dahi mevcud olarak meşhûd-ı çeşm-i ibretnümûd olmuştur. Şehr-i mezkûrda 5-6 saat mesafede Lâk dö Maçuru (Lago di Maggiore) nâmında şâyân-ı temâşâ bir göl dahi haber alınarak azîmet olunup vakıa güzel mahal ve Avusturya devleti kıtasıyla Sardinya devleti hududunu kat' ve fasl eder yer olup derûnunda dört kıta adalar dahi mevcud olarak ve terceme-i lisan-ı Türkîye göre Güzel Ada denilen mahalde tarz-ı kadimde seyre şâyân masnu' bir cesim yalı ve on kat sedleri müştemil bir vâsi' bağçe ve derûnunda heyâkil-i acîbe ve esnâm-ı atîka-i mütenevvia ve havası sıcak mahal olduğundan bazı acâib eşcâr ve ezhâr-ı adîde ve kebîr ve kesîr limon ve portakal ağaçları mevcud olup eğerçi buralara dahi rivayet olunduğuna göre henüz millet-i İslâmiye'den kimesne gelmemiş ise de ulüvv-i mertebe-i millet-i Muhammediye iktizâsınca zikrolunan sarayın bir odasında bazı Arap hattıyla yazılar olup hatta bir kapısının üzerindeki yazıya dikkatle nazar olunmağla "Lâ gâlibu illallâhe ve lâ ilâhe illallâhü'lmelikül hakkul mübin Muhammedün Resûlüllâh sâdıku'l-va'dü'l-emin" ibâre-i

celileleri olduğu ıttılâa karin olarak sebebi sual olundukda mukaddemâ Endülüs'te mülûk-ı İslâmiye'den Ebî Hamrâ zamanından kalma saraya takliden oda-ı mezkûr inşa olunduğu haber verilmiş ve oradan Sardinya (Sardegna) devleti memalikinde olan bazı kenardaki şehirler dahi görülmüştür. Nemçe devleti ülkesinden olan İtalya-yı Bâlâ tabir olunan Milano ve havalisinde meşhur Napolyon vaktinde hayli zaman Fransızlu temekkün etmiş ve ekser ahalisi Fransalı'ya serbestiyet münasebetiyle meyyal bulunmuş ve bu cihetle Nemçe devletinin ahali-i mezkûreden pek de emniyet-i kâmilesi olmadığı anlaşılmış olup hatta işbu iksâ-yı tâc resmi münasebetiyle zahirde güya ilân-ı şân etmek ve içyüzünde ledelhâce kuvve-i lazıme mevcut bulunmak üzere Milano tarafına külliyetli hilâf-ı cins olarak Macar ve Alman taraflarından asâkir-i nizamiye sevk ve irsal olunmuş ve derûn-ı Milan'dan bulunan kışlalara sığmadığından hâric-i şehrde çadırlar ile ordu tertibi üzere kusûr-ı asâkir orada birleştirilmiştir. İmparator müşarünileyh Kome (Como) şehri donanmasından sonra bâlâda mezkûr Monsa şehrinde olan saraya gelip birkaç gün onda ârâm ve ikamet ile mâh-ı cemaziyelâhirenin on ikinci cumaertesi günü Milano'ya duhûlü musammem olduğundan yevm-i mezkûrda alay tertibiyle yani ibtida süvari boruzenleri ve meccar süvari ve ba'de bir alay piyade asâkir-i nizamiye ve muzıka ve on iki re's kadar donanmış yedekler ve ba'de ikişer bârgirli Milan havalisi kazalarının muhtarlarının yüzden mütecaviz hintoları ve ba'de altı bârgirli hintolar ile Venedik ve Milano valileri ve ba'de seksen hinto kadar Milano şehrinin ekâbir ve âyânı ve ba'de süvari hademe-i mahsusa-i imparatorî ve sonra altışar bârgirli imparator müşarünileyhin iki adet müzeyyen alay arabaları ve sonra kezalik altı bârgirli Milano'da kral vekili ve ba'de gayet müzeyyen ve muanven altı re's kır bârgirli hinto ile imparator ve imparatoriçe ve bade yine altışar bârgirli imparatoriçenin huddâmeleriyle memlu ve müzeyyen alay arabaları ve asâkir-i hassa-i imparatorî ve ba'de hademe-i saray ve kezalik ibtidâ-yı alayda olduğu misüllü süvari ve piyade asâkir-i nizamiye ve muzıka takımı mürûr ile alay-ı mezkûr bir saat mikdarı mümtedd olarak imparator müşarünileyh bâlâda mezkûr Tome kilisesine duhûl ve ba'de saraya vusûl ile ol gece umûmen her taraf tezyin ve icrâ-yı şehrâyin olunmuştur. Ferdası günü saray-ı mezkûrda imparator ve imparatoriçe ve hânedân-ı imparatorî ve İtalya'da kâin Toskana (Toscana) ve sâir bazı hükûmetlerin dükaları ve fakat düvel-i fahîme büyükelçileri ve bazı mütehayyizân-ı erkân-ı devletten ibaret olarak ziyafet tertibiyle hasb-el-me'muriyye biz dahi med'uv bulunduğumuzdan ledelazîme tanzim olunmuş olan büyük bir sofrada taam olunarak hitamında imparator müşarünileyh cümleten sıhhat üzere bulunulduğu başka başka sual ile ba'de Korse (Corsa) denilen mesire-i şehrde hintolar ile gezilip gecesinde dahi İskale (Scala) nâm tiyatroda bale tabir olunan rakslar temâşâ olunmuştur. Ferdası pazarertesi günü dahi saray-ı imparatorîde tertib-i cemiyet-i divan ile imparator müşarünileyh sandalye-nişin-i hükûmet ve imparatoriçe ve sâir hanedan-ı imparatorî pîşgâhında mahall-i mahsusda kezalik zîver-i sandalye-i ikamet oldukları ve bilcümle düvel-i mütehâbbe süferası tahsis olunan mahalde ve erkân-ı devleti yemin ve yüsârında kaim bulundukları halde İtalya kıtasında kâin olup Avusturya devleti zîr-i idaresinde bulunan mahallerin vükelâ ve meb'usanı herhalde imparator müşarünileyhe sıdk ve istikamet üzere izhâr-ı mutâvaat edeceklerine dair kâğıtlar okunarak cümlesi tahlîf olunmuş ve onlar dahi usulleri üzere kabul ederek ibrâz-ı tab'iyet ve mutâvaat ve imparator müşarünileyh dahi haklarında her türlü himayet ve sıyanet edeceğine dair tevsikat-ı kaviyyeyi beyan ve kıraat etmekle cümlesi usûl ve âdetleri üzere el çırparak izhar-ı tahsin ve teşekkür ile ba'de yine alay ile kiliseye gidip

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gecesinde dahi muteberân-ı memleket tarafından cemiyetgâhları olan Karbino (Carbino) nâm mahalde balo tertib olunmuş ve ferdası gece dahi saray-ı imparatorîde zükûr ve inâsdan dört bin nüfustan müretteb cesim balo tanzimiyle taraf-ı imparatorîden davet olunarak imparator müşarünileyh ve imparatoriçe ve sâir hanedan-ı imparatorî taraflarından kâffe-i düvel-i mütehâbbe süferasına bizzat istifsâr-ı hâtır merasimi icra ve ba'de muzıka ve rakslar ifâ kılınmış ve ferdası günü derûn-ı şehrde kâin kârhâne ve medâris ve bîmârhâne ve kitabhâne ve kiliseler ve sâir şâyân-ı temâşâ olan mahaller görülmüştür. Mâh-ı mezkûrun on yedinci pençşenbih günü resm-i tetevvücün icrası musammem olmağla yevm-i mezkûrda ibtida düvel-i mütehâbbe süferası mahall-i mahsusda bi'l-ictima ba'de alay-ı mahsus ile zikr olunan Tome kilisesine vürûd ve tahsis olunan mahalde ku'ûd ile ibtida imparatoriçe ve sâir inâsdan hânedan-ı imparatorî ve ba'de veliahdı ve sâirleri imparator müşarünileyhin yemin ü yesarına tahsis olunan mevaki-i mürtefiada ku'ûd idüb ba'de zât-ı imparatorî saray yakın olmak hasebiyle mâşiyen erkân-ı devletten müretteb alay ve üzerinde şemsiye suretinde sayeban olduğu halde elbise-i resmiye-i imparatorî yani başında murassa Avusturya imparatorluğu tâcı ve üzerinde sırma ve tel işleme tavilüzzeyl kadifeye kaplı ve yaka ve sağrasında kuyruklu olarak acâib bir kakum kürk ile kilise-yi mezkûra gelip baş tarafına konulan Avusturya imparatorluğu tahtına ku'ûd eyledikde eyâdi-i piskoposân ile tâc-ı mezkûr başından ref' ve cây-ı muteberleri olan mahalde icrâ-yı âyin ile ba'de kezâlik eyâdi-i piskoposân ile gelen hâşâ çârmıh-ı Hazret-i Mesiha'dan mamul zu'm ve addettikleri demirden üzeri murassa Milano kraliyeti tâcını başına vaz' ile icrâ-yı hükûmeti kâfil olduğundan kinaye bir elinde topuz şeklinde ve bir elinde güya küre-i zeminden ibaret olmak üzere top olduğu halde İtalya kraliyetine mahsus olmak için diğer vaz' ve tanzim olunan sandalye-i kraliyete ku'ûd edip bir şahıs tarafından sadâ-yı bülend ile terceme-i Türkiyesine göre "Kralınız imparator Fendinand" denilmekle derûn-ı kilisede mevcûd olan cümle zükûr ve inâs el çırpışarak merasim-i kabul ve bîatı icra ve ba'de yine bir-iki saat mikdarı top ve tüfenk şenlikleri ifâ ile hitâmında yine vech-i meşrûh üzere imparator müşarünileyh alay ve sayeban ile saraya ve vusûl ve bâlâ-yı saraydan zihâm-ı avâm-ı nâsa dahi inhinalar edip ba'de saray-ı mezkûrun salonunda hanedan-ı imparatorî ile oturup erkân-ı devleti yanında kıyâm ve sâir med'uv ve mevcud olanlar dahi tahsis olunan mahallerde ârâm üzere oldukları halde muzıka ve sâir tagannümât istimâıyla avdet olunarak resm-i mezkûr gayet bulmuştur. Ol ahşam devlet-i müşarünileyhâ başvekil ve umûr-ı ecnebiyyesi nâzırı Prens Meternih (Metternich)'in sarayında kâffe-i düvel-i mütehâbbe süferasına ve resm-i mezkûrda bulunmak üzere bazı devletler tarafından gelen memurlara taraf-ı imparatorîden olmak üzere tertîb-i ziyafet olunarak gecesinde dahi derûn-ı şehr şem' ve kanâdil ile tezyin olunmuştur. Ferdâsı gün bazı şâyân-ı temâşâ olan mahaller yani sanayi-i acîbe ve tesavir ve esnâm-ı garîbe ve envâ' akmişe ve çuka ve esliha ve sâir emtia fabrikaları görülmüştür. Resm-i tetevvücün icrasından sonra saray-ı imparatorîde dahi bir gece muzıka tertibiyle bilcümle süfera ve sâir vükela celb ve davet olunarak merasim-i tehniyet ifâ ve ferdası gece ahali-i memleket tarafından İskale nâm tiyatroda balo tertib ve gündüz dahi hâric-i şehrde kâin ordu-yı askerîde başkumandan mareşal tarafından ziyafet olunmuş ve ertesi günü dahi mukaddemen meşhur Napolyon'un İtalya memalikine tahattîsi zamanında kemer-i galebe nâmıyla temelini tesis edip ba'de Avrupa'nın musalaha-i umumiyesinde kemer-i sulh tabir olunan imparator-ı sâbık Françesko (Francesco) vaktinde inşa ve bu defa itmam olunan taştan masnû' kapının küşâd-ı resmîsi icra ve süvari ve piyade asâkir-i muntazama-i mevcûde-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nin ateşli talimleri ifâ kılınmıştır. Vali-i memleket tarafından dahi mahsus balo ve ertesi gece tüccar canibinden kezalik balo tertib olunup saray-ı imparatorîde süfera ve sâireye tekrar ziyafet ve gecesinde mumaileyh Prens Metemih'in konağında dahi balo yapılmıştır. Ve ertesi günü bârgir ve ip canbazları ve esb müsabakası ve ahşamîsinde envâ' fişenk şenlikleri ve mukaddema Napolyon vaktinde töhmet-i ifsad-ı memleket ile müttehim ve mahbus ve matrud olan bazı veche ve ahali ve sâire haklarında şükrâne-i cülûs olarak afv-ı umûmi ilan ve icra olunmuştur. İşbu eyyâm-ı resmiyede düvel-i fahîme büyükelçileri tarafından Avusturya devleti vükelâ ve düvel-i mütehâbbe süferası celb ve davet ve tertib-i ziyafet olunup bu makule teveccühün resimlerinde zer ve sîmden sikke suretinde tasvirli madalya tanzimi mutad olduğundan taraf-ı sefaret-i seniyyeye dahi çend adet madalya cânib-i imparatorîden vürûd edip cemaziyelâhirenin yigirmi beşinci cuma günü merasim-i veda icra ve gecesinde Korsa nâm mesire ve derûn-ı şehr kanâdil ile tezyin kılınmış ise de bir haftaya karibdir ki leyl ü nehar kesret üzere bârân yağdığından böyle şenlikler layıkıyla icra olunamayıp ferdası cumaertesi günü imparator cenapları Milan'dan min-gayr-ı resm hareket Venedik'e (Venezia) azimet edeceğinden bu vesile ile müntehâb-ı kıta-i Avrupa olan İtalya memalikinin sâir bazı mahalleri dahi görülmek üzere mâh-ı mezkûrun yigirmi sekizinci günü Milan'dan hareket ve Lodi nâm şehre azîmet ve onda meşhur Napolyon'un muharebe-i cesimesi vuku bulmuş olan kebîr köprü muayene ve rü'yet birle oradan el-hâletü hâzihi Nemçe imparatorunun hemşîresi ve Napolyon'un zevcesi olan Marie Luize (Marie-Louise)'nin uhde-i idaresinde olan Piyasence (Piacenza) şehrine varılıp şehr-i mezkûr cesim ve kebir ve ortasında nehir cereyan eder oldukça güzel mahal ise de gayet ebniyeleri kadim ve sükkânı kalîl olarak oradan dahi yine müşarünileyhanın uhdesinde bulunan Parme (Parma) nâm şehre vasıl ve şehr-i mezkûr vakıa cesim ve mamur ve kebîr kitabhane ve büyük kiliseleri ve mükellef nigâristânı mevcud olarak muayenesi hasıl olup oradan dahi müstakil dükalık olarak idare olunmakda olan Modena şehrine azîmet ve şehr-i mezkûr dahi vasat hâl mamurca mahal olduğu müşahede ve rü'yet kılınup ba'de papa hükûmeti dahilinde olan Bolonya (Bologna) şehrine gidilip orası dahi cesim ve mamur ve kadim mahal ve mecmû-ı dekâkini kemer altında olarak oradan dahi İtalya kıtasının meşhur ve mamur mahallinden olan Toskana grandükasının makarr-ı hükûmeti olan Filoranse'ye (Floransa, Firenze) muvasalat olunup filhakika şehr-i mezbur büyük ve eski ve ortasından Varde (Varda, Arno) nehri cereyan eder şâyân-ı temâşâ saraylar ve içlerinde musanna' tasvirhaneler ve kebir ve gayet eski mükellef taştan mozayık suretinde yapılmış kiliseler mevcud ve şehr-i mezkûr eğerçi biraz basîtçe mahal ise de etraf ve eknafında mürtefi' sayfiyeler ve alelhusus eşcâr-ı mütesaviye ile tezyin olunmuş Haşine (Chasciene) nâm mesiresi ve grandükanın sarayında olan muntazam bağçesi şâyân-ı temâşâ olduğuna mebni burada birkaç gün bast-ı kaliçe-i ârâm ve ikamet olunup ba'de temâşâ-yı sahra ve derya için Ligorne (Livorno) tarafına dahi azîmet niyetiyle hareket ve reh-i râsında olan Bize (Pisa) nâm şehre varılıp şehr-i mezkûr kezalik Varde nehri cereyan eder haylice cesim ve ebniye-i kadime cihetiyle mamur mahal olarak çünkü Roma vaktinden beri İtalya kıtasında pek çok musanna envâ' mermerden inşa olunmuş ebniye-i refîa mevcud ve bu cihetle Avrupa'nın sâir mahallerine rüchâniyeti rû-nümûd olarak şehr-i mezkûrda Tome nâm bir kebîr kilise ve temelinden mahsus eğri yapılmış kule ile cesim bir mezaristan mevcuddur. Oradan dahi mezkûr Ligorne'ye varılıp mahall-i mezkûr kenar-ı Bahr-i Sefid'de meşhur ve cesim bir bender-gâh-ı azîm olarak metin limanı ve kal'asının hendeklerinde

bahirden mecralar olup kayıklar ile gezilmektedir. Ve kâffe-i emtia ve eşyâ-yı ticaretin oraya vürudu memnu olmadığından kesret üzere ticaret olunması cihetiyle bir taraftan an-be-an ebniye-i cesime ve zarîfe inşasıyla tevsî' olunmaktadır. Ciyadet-i havası dahi sâir ol tarafta görülen mahallerden latiftir. Ve ol tarafta devlet-i aliyye şehbenderi ve ehl-i İslâm tüccarı bulunmağla üç gün kadar mahall-i mezkûrda ârâm ve ikamet ile ba'de hareket ve gittiğimiz vechile yine Filoranse ve Bolonya tarikiyle avdet olunmağla asıl Venedik caddesi olan papa hükûmeti dahilinde bulunan Ferare (Ferrara) nâm şehr-i cesime vasıl olup şehr-i mezkûr dahi kadim olarak oradan Padvay'a (Padova) varılıp burası dahi büyük ve âsâr-ı ebniye-i kadîme ile mamur olup oradan Venedik'e varılacak iskeleye kadar nehir üzerinde büyük ve güzel hayli sayfiyeler görülmüştür. İskeleye ledel-vusûl gondole tabir olunan kayıklar ile Venedik'e vusûl müyesser olarak Venedik şehri rub'-ı meskûnda nazirsiz bir yer olup Avrupa kıtasında görülen mahallerin usûl ve ebniyece ekserisinin birbirine tatbiki kabil ise de burası filhakika sâir mahallere mümasil olmayıp yani etrâf-ı erbaası bahr ile muhat ve filkadim ufak adalar suretinde sığlık mahal olması cihetiyle nice masârifat ile kârgir rıhtım vaz'ıyla üzerine ebniye-i cesime-i metine inşa olunmuş ve sâir mahalle adem-i mümaselet dahi kâffe-i sokakları kanal suretinde bırağılup elhâletü hâzihi mecralar cereyan etmekte ve sokaklarda kayıklar ile gezilmekte olduğundan başka her bir sokaklarda kârgir müteaddid köprüler ve Vendiklilerin mukaddemleri kesret-i ticaret ve kuvvet ve mikneti vaktinde yapılmış cesim ve musanna saraylar ve kiliseler ve hususuyla cesim ve kârgir tersane vardır. San Marko (San Marco) nâm kilise dahi ebniye-i kadimeden olarak kapısının üzerinde tûcdan masnu at suretleri olup bunların fi'l-asl Kostantiniyyede olduğu ve Rum vaktinde Venediklilerin ol tarafa azîmetlerinde bir-takrîb olup getirdikleri âsâr-ı kadimeden madud bulunduğu rivayet kılınmıştır. Mâh-ı receb-i şerifin on altıncı cuma günü vürûd-ı imparatorî musammem olarak ol esnada Dersaadet'te umûr-ı hariciye nazırı bulunan müşîr-i mufahhem devletlû Mustafa Reşid Paşa hazretleri fevkalade büyükelçilik ile Londra sefaret-i seniyyesine memur buyurularak müşarünileyh hazretleri dahi İtalya tarikiyle gitmek üzere hasebü't-tesadüf yevm-i mezkûrda sabahleyin Venedik'e vâsıl ve Venedik'te isticar olunup sefarethane-i âlî ittihaz olunan konağa dahil olmalarıyla bi'r-refâka imparator müşarünileyhin alay ile Venedik'e vürudu keyfiyeti seyr ü temâşâ olunup alay-ı mezkûr dahi Venedik'e mahsus kayıklardan müretteb olarak imparator müşarünileyh dahi sal üzerinde üzeri örtülü bir nev' müzeyyen kayık ile gelmiş ol gece şehrde îkad-ı kanâdil ile tezyinat-ı lâzıme icra olunmuştur. Vürûd-ı imparatorînin ikinci cumaertesi günü mütehayyizân-ı memleket icrâ-yı merasim-i kabul ve bîat ve ahşamdan sonra ekâbire-i inâs dahi bu usûle riayet edip ba'de tiyatroya resmen bi'd-da've azîmet kılınup (üçüncü) pazar günü alay-ı mahsuslarıyla San Marko nâm kiliseye azîmet-i imparatorî ve süferayı düvel-i mütehâbbenin dahi azîmetleri musammem olarak oraya gidildikten sonra kayık yarışları icrâ (ve dördüncü) pazarertesi günü temâşâ-yı âsâr-ı memleket ve seyr-i envâ'-ı sanayi ve hırfet ile ahşamısı dahi saray-ı imparatorîde resmen tertib-i taam ve ziyafet olunmuştur. (Beşinci) salı günü halic-i Venedik'in temâşâsı ve sâir istihkâmât-ı kadimenin muayenesi ve ba'de't-taam tiyatroya azîmet ile envâ' rakslar seyr ve muayenesi misüllü şeyler vukuuyla (altıncı) cihârşenbih günü cam ve boncuk ve eşyâ-yı sâire fabrikaları temâşâsiyçün Modano nâm cezireye azîmet-i imparatorî vuku bulmuş ve ahşamısı dahi saray-ı imparatorîde iki bin nüfustan müretteb büyük bir balo tanzim olunmuş (yedinci) pençşenbih günü memleketin bazı temâşâya şâyân mevaki-i meşhuresi muayene ve

rü'yet ve ba'de piyango mahalline ve ahşamısı tiyatroya azîmet olunmuştur. (Sekizinci) cuma günü tersane temâşâsıyçün azîmet-i imparatorî vukuuyla süferanın dahi beraber bulunmaları ihbar olunarak orada bazı usûl-i talim dahi icra ve ahşamısı deniz donanması ifâ olunup (dokuzuncu) cumaertesi günü tesavir ve esnam galerileri muayene olunup gece dahi büyük San Marko (San Marco) meydanı îkad-ı kanâdil ile tezyin olunarak ferdası günü resmen Venedik tersanesi muayenesiyçün azîmet ve tekmil ve tenzil olunan bir kıta-i korvet sefinesi temâşâ ve rüyet olunarak gecesinde Venedik halicinde bazı fişenk şenlikleri icra ve ferdası günü bazı memleket âsârı ve gecesinde kandil donanması seyr ü temâşâ olunup ferdası pazar günü dahi Milano'da icra olunan tâc iksası resmine şibih olmak üzere imparator müşarünileyh mukaddema Venediklinin cumhuriyeti zamanında dükalarına mahsus olan kadim sarayda ol vakit âzâ-yı meclisin meşveret-gâhları olan mahalle azîmet kendisi ve bazı erkân-ı devleti ve Milano ve Venedik rüesası İtalya kraliyetinde muteber olan temür tâc nişanı tarikine mahsus olan sırma işlemeli kadife elbiseleriyle hazır oldukları halde rüesâ-yı merkumenin kabul ve inkıbâzlarına dair taraf-ı imparatorîden yemin ve yurd verilip çünki bunların usûl-ı garbiyyeleri olduğundan rüesâ-yı merkume üçer üçer pîşgâh-ı imparatorîye gelip imparator müşarünileyh dahi yanında bulunan kılınç ile kâin kendilerinden hidemât-ı vâkıada taleb-i sadâkat ile takvid-i umûr-ı devlet mânâsından kinayet olmak üzere cümlesinin omuzlarına urup ba'de İtalya kralı vekili olan büyük emmisi Arşidük Vabez cenaplarına Milano ve Venedik seraskerlerine ve amiral ve valilerine ve sâir kırk kadar vükelâ-yı millete tarîk-i mezkûrun meratib-i altesi nişanlarından cümlesine kendi yediyle rütbelerine göre nişan ve kordon itâ ederek ba'de saray-ı mezkûrun salonunda rüesâ-yı merkumeye pîşgâh-ı imparatorîde tertîb-i ziyafet ve kendisi dahi yalnız kral vekili müşarünileyh ile bir sofrada oturup taam etmeyerek şöyle muzıka nagamâtı istimâıyla rüesâ-yı merkumenin hitâm-ı it'âmlarında hareket ve kendi sarayına avdet etmiş ve ahşamısı mashara tiyatrosuna azîmet olunmuştur. (On birinci) pazarertesi günü yine bazı mertebe merasim-i şâdi izhar ve ahşamısı taraf-ı imparatorîden umûr-ı memlekete müteallik mesalih-i lazımenin tesviyesine ibtidar olunup (on ikinci) salı günü taraf-ı imparatorîden lazım gelenlere atiyyeler i'ta ve ahşamısı saray-ı imparatorîde tekrar tertib-i ziyafet-i cesimeye itina birle (on üçüncü) ciharşenbih günü cenab-ı imparatorî vükelasıyla beraber hareket ve azîmet etmiştir. Hitam-ı merasim-i meşruha esnasında biz dahi Venedik'ten hareket ve Trieste dahi görülmek üzere ol tarafa azîmet ile iki günde Trieste'ye vasıl olunup Trieste şehri dahi meşhur ve mamur iskele ve azîm ticaretgâh ve ebniye ve sokakları nevresm ve güzel olmağla iki gün orada ikamet ve ba'de Grac (Graz) tarikiyle azimet olunmağla Grac'a ledel-vusul şehr-i mezkûr Avusturya hükûmetinden Avusturya eyaletinin makarrı ve büyük ve güzel şehr olup bir gün dahi orada tevakkuf ile ferdâsı hareket ve şaban-ı şerifin altıncı günü merkez-i memuriyet-i sefaret olan Viyana şehrine vusul ve avdet müyesser-gerde-i cenab-ı Rabbü'l-izzet olmağla hazret-i Hak hayru'l-vesile bi'l-âfiye hitâm-ı memuriyet ile Dersaadet'e dahi avdet ve vusul müyesser ve heme kârda tevfikat-ı subhaniyesini yaver eyleye. Âmin.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

FRANSIZ YAZARLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

EMEL KEFELİ*

Rönesans'dan itibaren doğuya yapılan seyahatlerde önemli bir artış göze çarpar. Bu seyahatler basit bir turistik gezi değil âdeta *"Binbir Gece Masalları"*nın o büyülü havasını teneffüs ettirecek, hayal ile gerçeğin bir arada yaşanabileceği fantastik bir mekâna yapılan gezilerdir. Sanatçı bir ruh taşıyan seyyahlar ya da başka bir deyişle doğunun egzotik havasının meraklıları bu yerleri görmekle yetinmezler. Muhayyilelerinde geliştirir, sanatçı kişilikleri ile zenginleştirir ve değişik sanat şubelerinde ifade ederler. Doğu, bazen bir tablo, bazen bir beste bazen de anılar arasında canlı satırlar, paragraflar halinde karşımıza çıkar.

Bu ilginin 19. yy. romantik şairlerinde yoğunlaştığı ve hassas duyuş tarzları ile de geliştiği görülür. Yunanistan'dan başlayarak Türkiye, İran, Suriye, Filistin Mısır topraklarını da içine alan bu gezilerde İstanbul başta olmak üzere Çanakkale, İzmir, Bursa ve Konya gibi şehirlerimiz önemli bir yer tutarlar. Seyyahların seçtiği bölgelerin kutsal topraklar olması da dikkati çeken önemli bir noktadır.

Kanuni Sultan Süleyman devrinde İstanbul'u ziyaret eden bir İspanyol'un, Büyükelçi Fuad Carım tarafından İspanyolca'dan Türkçe'ye çevrilen seyahatnamesinde yer alan İstanbul ile ilgili;

"Bedesten'in bir dükkânında görülebilecek olan mücevherler, ölçekle tartılabilecek derecede çoktur. Bir tek dükkânda, bizim Medina del Campo meydanında görülebilen bütün mücevherler kadar değerli taşlar yığılmıştır... Çuha, kumaş, silâh, baharat satan dükkânların muhteviyatı da çok zengindir. Şehre girerken görülen yerlerden biri de Yedikule'dir. Bir araya toplanmış yedi tane sağlam kuleden meydana gelmiştir. İçleri hazine doludur dediler, fakat ben kulelerden birine girdim, saman yığınlarından başka bir şey göremedim.(..) İstanbul'u Roma, Venedik, Milano, Paris ve Lyon ile kıyaslamaya girişmek pek büyük bir yanlış olur. Hepsini de gördüğüm bu şehirlerin önemlerini ve genişliklerini, mevkilerini ve güzelliklerini, ticaretlerini ve bolluklarını hep bir araya toplasak, gene bir İstanbul'u tutturamayız.(...) İstanbul'un bütün hususiyetlerini anlatabilmek için ömür yetmez."[1] şeklindeki ifadeleri şehri bir masal kenti olarak tanımlamaktadır. İstanbul bu özelliği ile günümüzde de bazı macera flimlerine konu olmaya devam etmektedir. Örneğin bir Topkapı Sarayı hâlâ o esrarengiz ve haşmetli görünümüyle bu tür filmler için en uygun mekânlardan biridir.

Fransız yazarların gözünde de şehir bütün ihtişamı ile bu özelliğini korumaya devam etmiştir.

1797 de iki ay için İstanbul'a gelen Antoine-Louis Castellan[2] Pera'daki yabancıların burada gelenek ve göreneklerini sürdürdüklerine ve âdeta bir koloni

---

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

[1] Hayat Tarih Mecmuası, "Türklere Esir Düşen Bir İspanyol'un Gözüyle", Şubat 1965, sayı: 1, s. 91-97.

[2] Castellan Antoine-Louis, 1797 yılında iki ay için İstanbul'a gelir. Halktan, esnaftan çeşitli tipler çizer, Osmanlı gelenek ve göreneklerini inceler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

halinde yaşadıklarına işaret ederken, bu insanların Türk, Yunan, İtalyan, Fransız veya Musevî ırk ve din farkı gözetilmeksizin bir arada mükemmel bir kardeşlik tablosu içinde yaşadıklarına dikkati çeker. Türklerin yaşam biçimine özenen Castellan bütün insanların böyle sakin yaşamasını arzular. Ona göre Türkler İstanbul'un ılıman iklimi ve muhteşem manzaralarında felsefî mutluluğu bulabilmiş nadir şanslı insanlardandır.

1822-1894 yılları arasında yaşayan ve Yakın-Doğu'yu baştan başa dolaşarak ilk büyük fotoğraflı röportajı hazırlayan Maxime du Camp[3] İstanbul'un kenar mahallelerinin çirkinliğini anlatan batılı yazarlara kızar ve İstanbul'un özüne inildikçe güzelleştiğini vurgular[4].

"Evet, kaldırımlar ve yollar düzensiz, aydınlatılmıyor! Ama her iklimin özelliğini üzerinde toplayan, birbirinden güzel ağaçlarla kaplı, her milletten insanları ve değişik yüzyılların hatıralarını barındıran bu muhteşem güzelliği, leyleklerin uçtuğu bu mavi gökyüzünü nerede bulabilirsiniz?"

Kapalı bir iklimden gelen, güneşe, masmavi göklere hasret olan yazarın İstanbul'da en fazla tabiî güzellikler ve pırıl pırıl gökler ilgisini çeker.

Gustave Flaubert'in İstanbul ile ilgili notları arasında İstanbul'un mahallelerini, camilerini saray ve kiliselerini âdeta bir istif gibi gördüğü ve pozitivist bir görüşle yazan realist bir yâzarın gözlem ve dikkati ile şehri tasvir ettiği bölüm de oldukça ilginçtir. Tasvir bir reçeteyi andırır.

"Üsküdardayım. Sokak meyilli ve ıssız mezarlığın girişinde. Kahve, burada zikreden dervişlerin yanına girmek için saatin dolmasını bekliyoruz[5].

Üsküdar mezarlığında gezinti:

Büyük yoldan indik. Her dalgada batacakmış gibi, kayıkla karşıya geçiş; az önce böyle bir kazaya uğrayan kayığı sulara batıp çıkarken görüyoruz, içindekilerin çoğu boğulmuş. Haşmetmeab'a ait yaldızlı bir araba, atların koşumları som gümüşten."

İstanbul'daki Avrupalılaşma çabalarına da değinen Flaubert bunun kötü bir taklit olmaktan ileri gidemediğini belirtir. İstanbul'daki hayat ona kendi çağlarını hatırlatır. "Nereye baksanız eskimişlikten her şey çatırdıyor." der.

Yazarın Ayasofya ile ilgili izlenimleri anlattığı satırlar da yine pozitivist görüşün duygu ve muhayyile zenginliğinden yoksun ifadesini taşır.

"Ayasofya, zarif olmayan binaların bir karması, hantal minareler; üstüne beyaz badana çekilmiş ve yer yer kırmızı kuşaklar var. Dış avluya bir kapıdan giriyoruz, meydanla yolun tam köşesinde, kapının üstünde sayvan var. Kiliseye gelince iki kanatlı bronz kapı üzerinde haç izlerini görmek kabil.." Sultan Ahmet camiinin tasviri ise "At meydanının yanında ağaçlarla çevrili, altı minareli Sultan Ahmet camii. Dışından görünüşü içine oranla çok daha güzel, ağır, kocaman, kabartma kanallı, baştan başa beyaz sütunlar."[6]

---

[3] Maxime du Camp, 1822-1894, Yakın-Doğuyu baştan başa dolaşarak ilk büyük fotoğraflı röportajı hazırlayan Fransız yazar.

[4] Le Voyage en Orient, Jean-Claude Berchet, 1985.

[5] Batı Dil ve Edebiyatları Dergisi, cilt 2, sayı: 3, Ankara, A.Ü. Basımevi, 1976., s. 196-197.

[6] a.g.e., s. 199-200.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Flaubert'in İstanbul'u kötümser bir yaklaşımla tasvir ederken Hristiyanlar için önemli bir merkez olan Ayasofya'yı da çirkin bulması dikkat çekicidir.

Buraya kadar özetlemeye çalıştığımız izlenimlerde teknik açıdan dikkat çeken ortak husus yazarların şehri obektif ve zaman zaman da eleştirel bir yaklaşımla anlatma çabalarıdır. Bu tasvirlerde doğunun büyülü havasını anlatan, *Binbir Gece Masalları*'nın o esrarengiz izlerini taşıyan doğudan ziyade taşı, toprağı, daracık sokakları, mezarları ile İstanbul anlatılır. Yazarlar izlenimlerini ifade ederken de objektif hükümler vermeye çalışırlar. İntibalarını muhayyileleri ile beslemeksizin İstanbul'u anlatmayı hedeflerler.

Bu realist yaklaşımlardan sonra Lamartine (1790-1869), Gérard de Nerval (1808-1855), Théophile Gautier (1811-1872) ve Pierre Loti (1850-1923) gibi romantik duyuş tarzına sahip, yer yer parnasların ve hatta sembolizmin zengin dünyasına uzanabilmiş şair ve yazarlarda İstanbul artık büyülü, yüce ve uhrevî kişiliğini bulur.

Lamartine'in İstanbul ile ilgili izlenimlerine iki eserinde geniş olarak yer verdiğini görürüz:

1 - *Voyages en Orient* (Doğu Seyahatleri)

2 - *L'Histoire de la Turquie* (Türkiye Tarihi)[7]

Doğu Seyahatleri'ndeki İstanbul intibaları;

1 - İstanbul'a 1833'deki ilk seyahati

2 - 1850'deki ikinci seyahati olarak iki bölümde toplanır.

20 Mayıs 1833'de İstanbul'u ilk gördüğü zamanki intibaı tek kelime ile "hayranlık" şeklinde ifade edilir.

"Tanrı ve insan, tabiat ve sanat burada insan gözünün dünya yüzünde görebileceği en harika görünüşünü beraberce oturtmuş ve yaratmışlardır[8]. "diyen şair hemen bu manzarayı Napoli ile karşılaştırır ve *Graziella* isimli romanını yarattığı, romantik bir aşkı yaşadığı İtalya sehayati dahi anılarından silinir. Şair İstanbul'u "bu haşmetli ve zarif topluluğu başka bir görünüm ile kıyaslamak istemek evren yaradılışına küfür etmek olur."[9] cümleleri ile değerlendirir.

Üsküdar'ın serin selvileri, "uğursuz ve korkunç bir parıltı ile Türk mezarlıklarının sayısız beyaz anıtları" da şairin ilgisini çeker[10].

"Hiçbir ressam fırçası burasını bütünü ile resmedemez, ayrıntılarına takılmak zorunda kalır, her kürek vuruşu da özü ve ruhu başka bir görünüme, başka bir etkiye götürür." diyen şair Üsküdar'ı şöyle anlatır.

"Uzakta tepeler yükseliyor, yeşil kıyılar halinde inerek büyük bir şehri barındıran bir burun halinde denize ilerliyordu: bu Üsküdar'dı; birer kral şatosuna

---

[7] L'Histoire de la Turquie ilk olarak 1977 yılında "Türkiye Tarihi" adıyla M.R. Uzmen tarafından hazırlanarak Tercüman 1001 Temel Eser serisi içinde yayınlanır. (7 cilt).
1991 yılında ise "Osmanlı Tarihi" adıyla (Toker Yay.) adıyla yeniden neşredilir. (1035 s.)

[8] İstanbul Yazıları, A.de Lamartine, çev. Nurullah Berk, İstanbul, 1971.

[9] a.g.e., s. 69.

[10] a.g.e., s. 71.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

benzeyen büyük ve beyaz kışlaları, göz kamaştıran minarelerle çevrili camileri, rıhtımları, evlerle örtülü koyları, çarşıları, kayıkları ile Üsküdar. Köy gölgelik yerler, kameriyeler ve çınarlar altında idi: koyu ve derin bir selvi ormanı Üsküdar'ın üstünde uzanıyor, selvilerin dalları arasında uğursuz ve korkunç bir parıltı ile Türk mezarlıklarının beyaz anıtları parlıyordu."

Lamartine'in bu görüşleri Yahya Kemal'in "sakin sokakların, ruha şifa veren cami avlularının, bilhassa Karacaahmed'in tesiriyle olacak ki Üsküdar bilhassa manzaradan anlayan ecnebîlere uhrevî bir şehir gibi görünmüştür."[11] şeklindeki görüşlerini de teyid etmektedir.

Azınlıkların yaşadığı Beyoğlu'nda hiçbir özellik bulamayan şair kendi ülkesinde bu tür manzaralara âşina olduğunu belirtirken, kendisinin asıl "Türk ve Müslüman İstanbul"a ilgi duyduğunu belirtir.

Mehtaplı bir Mayıs akşamında Marmara'yı seyreden şair, bu ihtişamlı güzelliği muhayyilesinde zenginleştirerek Olympe dağlarının ebedî karları ile birleştirir. Tarih, mitoloji ve romantik duyuş tarzı ile birleşen manzara şairin kelimeleri ile şöyle ifade edilir:

"Ay çeşitli köşkleri beyazlatıyor, sarayın eski duvarları çınarların koyu yeşili arasında birer kayalık gibi beliriyordu. Yüzyıllardan beri sürüp giden ya korkunç ya şerefli bunca dramın sahneleri gözlerimde, düşüncemde canlanıyordu. Tanrının fütuhatçı milletlere verdiği, gurbetlere sefer etmek atılışı ile Kafkasya'dan çıkmış insan kümeleri görüyordum."

Ayasofya ile İstanbul camilerinin minarelerini mukayese eden şair, bu karşılaştırmadan Hristiyan-Müslüman mukayesesine de ulaşır. Müslümanlıkta kul ile Tanrısı arasında bir aracı bulunmadığına, insanın geçmiş-gelecek ve içinde yaşanılan ânı birbirinden ayırmadan yaşadığına ve hayat ile ölümün içiçe olduğuna da dikkati çeker. İstanbul'daki sosyal yaşantıya da değinen şair halkın kafese benzeyen arabalarla kırlara gittiğini, bu arabalardan çıkan yüzleri örtülü Türk hanımların, çocukları ve Arap halayıkları ile ağaç diplerine, deniz kenarlarına oturduklarını, erkeklerin ise daha uzak bir yere yerleşip kahve içip çubuk tüttürdüklerini anlatır[12]. Parnas bir şairin dikkati ile bu tabloyu âdeta resmeden Lamartine erkek, kadın, çocuk bu insanların ağaçların altında göz okşayan garip bir mozaik oluşturduklarını düşünür. Lamartine'in çizdiği bu tablo bize Ahmed Midhat Efendi'nin "Felâtun Bey ile Rakım Efendi" adlı romanındaki Josephine, Canan, Dadı ve Rakım Efendi'nin hep birlikte gittikleri Kâğıthane sefasını hatırlatmaktadır. Kendi örf ve âdetlerimizin Avrupalılardan üstünlüğü ve güzelliğini kanıtlamak isteyen Ahmed Midhat Efendi ile Lamartine'in görüşlerinin paralelliği Lamartine'in Türkleri ne kadar iyi gözlediğini de kanıtlar.

Çinili Köşkü gezen şair sarayla ilgili intibalarını da şöyle dile getirir:

"Gezmiş olduğum, hayranlık uyandıracak güzellikte sarayın genel karakteri ne büyüklük, ne rahatlık ne de haşmettir; bu saray aslında, ışığa açılmış pencereleri ile yaldızlı tahtadan bir çadırlar topluluğu. Bu sarayların karakteri Türk ulusunun karakteridir: akıl ve tabiat sevgisi. Güzel görünümlere, parlak denizlere,

---

[11] Azîz İstanbul, Yahya Kemal, 3. baskı, Y. Kemal Külliyatı, 1974.
[12] İstanbul Yazıları, A. de Lamartine, çev. Nurullah Berk, İst. 1971, s. 103.

gölgelikler, su kaynaklarının dağların karlı tepelerinin çerçevelediği sonsuz ufuklara bu sevgi, bu içten eğilim, bu milletin başlıca içgüdüsü. Bu içgüdüde, köklerini hatırlamaktan hoşlanan çoban ve gezici bir milletin duygusu sezilir."[13]

Lamartine, daima Türklük ile birleştirerek tasvir ettiği İstanbul ile ilgili bu görüşlerinde de "Türklüğün yarattığı şehirler içinde İstanbul birincidir."[14] diyen Yahya Kemal ile aynı duyguları paylaşır. İstanbul'da huzur bulduğunu ifade eden Lamartine bu şehirdeki hayatı "harikulade bir ufkun karşısında, başının üstünde ağaç dalları ve yanında bir çeşme, gözünün önünde kırlar ya da deniz, oturmak; ve orada belirsiz, dalgın bir seyirle saatler, günler geçirmek. İşte müslüman hayatı." şeklinde tanımlar. Şair, 1823 de, İstanbul'a gelmeden önce yayınladığı şiir kitabında[15] yer alan "La Solitude" isimli şiirinde hayal ettiği mekânı âdeta İstanbul'da bulmuştur. Şiirde duygularını dile getirdiği;

"Bu dâr-ı fenânın güzergâhlarından udûl ederek sahralarının sâyesi altında hatve-endâz-ı istirahat olan âdem ne kadar mesûddur."[16] şeklindeki mısralar sanki İstanbul'u anlatmaktadırlar.

İstanbul'a ikinci gelişinde ise Lamartine duygularını "şimdi gözlerimin önünde serili bulunan İstanbul'un dış görünüm tablosu hayalimdeki iç görünümüyle tamamlanıyordu." şeklinde dile getirir.

1855'de tamamladığı *Türkiye Tarihi* adlı eserinde ise yazar devri bir tarihçi titizliğinden ve objektifliğinden ziyade bir edebiyatçı ve özellikle de doğuya hayran, gerçek kişiliğini doğunun o büyülü havasında arayan bir romantik şair üslubu ile anlatır.Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak "Abdülmecid'in saltanat yıllarına" kadar uzanan bu eserinde İstanbul güzelliğinden çok stratejik ve siyasî önemi bakımından ele alınır. Önemli kararların alındığı, daima dikkatleri üzerinde toplayan siyasî bir merkez olarak değerlendirilir.

Lamartine Avrupa'nın Rus tehlikesini şiddetle hissettiği bir dönemde düşüncelerini şu cümlelerle dile getirir:

"İki boğazın, üç denizin, iki kıtanın ortasına yerleşmiş olan ve ancak tarafsız, dost ve hür bir elin altında olması gereken İstanbul'a ne olacak? İstanbul Boğaziçi'nin Moskova'sı olacak, sarayların bahçelerine inşa edilecek olan Kremlin, Avrupa gemilerini toplarının namluları altından geçerken seyredecektir."[17] İstanbul'un fethi ile ilgili düşüncelerini ifade ederken de Kur'an-ı Kerîm'de geçtiğini belirttiği şu sözlere yer verir:

"İki tarafı denize, bir tarafı karaya bakan bir şehir bilir misiniz? O şehir harp âletlerinin gücü ile değil, Lâilâheillallah ve Allahüekber sözleri ile düşecektir. Bu fethi yapacak, en büyük kumandan; ordu da en büyük ordu olacaktır!"

Bu cümlelerin İstanbul'u anlattığını vurgulayan Lamartine, şehri kuşatan müslüman ordunun bu şehri almaya âdeta kendisini mecbur hissettiğini ve ilâhi kudretin yardımıyla fethi gerçekleştirdiğini de belirtir.

---

[13] a.g.e., s. 126-127.

[14] Yahya Kemal, Azîz İstanbul, 3. baskı, Y. Kemal Külliyatı, 1974,. s. 77.

[15] Nouvelles Méditations Poétiques, A.de Lamartine, 27 Eylül 1823.

[16] Lamartine'in "La Solitude" isimli şiirinden alınan bu mısraların tercümesi Ahmed Rasim'e aittir. Edebiyat-ı Garbiyyeden Bir Nebze, 1303/1885-86. Şiir A. Rasim tarafından nesren tercüme edilmiştir.

[17] Türkiye Tarihi, A. de Lamartine, Tercüman 1001 Temel Eser serisi, cilt 1, s. 34.

Geçirdiği ruhî bir rahatsızlıktan sonra Türkiye'ye gelen Gérard de Nerval İstanbul'un binalarından çok fantastik yapısı ile ilgilenir. Ufak dokunuşlarla bu esrarengiz cepheyi, şehrin mitolojik yapısını ortaya çıkarmak ister. Saba kraliçesinin efsanesine uygun bir dekoru yakalamaya çalışır.

Ramazan Geceleri isimli eserinde gün boyunca kapalı kalan dükkânları ve sokaklarda dolaşan tek tük gayrı müslim halk ile sessiz geçen ramazan günlerinin iftar sonrasında canlanmasını anlatır. Nerval'e göre gün boyu dinî vecibelerini yerine getiren bu insanlar gece âdeta bir karnaval yaşarlar[18]. Türkler arasındaki tütün ve tömbeki alışkanlığına da dikkat çeken Nerval, ramazan geceleri tütüncülerde oluşan kalabalığa ve buralarda halkın çeşitli kesimlerinden gelen insanların tütün sararak sohbet ettiklerine değinir[19]. Türkler arasında özel bir tütün kültürünün geliştiğini de vurgular. Ramazan eğlenceleri arasında Karagöz'ün çok özel bir yeri olduğuna değinen Nerval "papağan burnu, sivri siyah sakalı ve cehaleti altında gizlenen cesareti ile Karagöz'ün canlı, sevimli bir Türk tipini, halk adamını çizdiğini de belirtir[20].

Mevlevîhanelerden, mezarlık manzaralarından ve kahvelerden etkilenen Nerval, İstanbul'u mitoloji, gerçek ve hayal unsuru öğelerle besleyerek anlatır ve şehirde derin bir mistisizm bulur.

Parnas ekolün en iyi temsilcilerinden biri olan Théophile Gautier ise İstanbul'da bir ramazan gecesini bir ressam dikkati ile şöyle tasvir eder:

"Bir ramazan gecesinde, Tophane meydanında görülen kıyafet çeşitliliğini "Gustave'ın maskeli balosu"nda bile görmek mümkün değildir: kaba başlıkları, kenarı kürklü takkeleriyle acaip kıyafetli Bulgarlar, ince belli ve kendilerini bir orga benzeten fişekleriyle geniş göğüslü Çerkesler; madenî bir kemerle sıkılmış kısa gömlekli ve başlarında parlak deriden rus şapkalarıyla Gürcüler; çıplak bedenleri üstüne kolsuz ve nakışlı yelekler giymiş Arnavutlar; yandan yırtmaçlı elbiseleri ve mavi mendille çerçevelenmiş siyah şapkaları ile tanınan Yahudiler; geniş poturları, sıkılmış kemerleri ve ipek püsküllü fesleriyle ada Rumları (...)"[21]

Devirde İstanbul'da yaşayan insanların geniş bir mozaik oluşturduğuna dikkati çeken Gautier, bu insanların kendilerine has kıyafetleri, gelenek ve görenekleri ile kardeşçe ve özgür bir hayat sürdürdüklerine de işaret eder.

"Yoğurt (pıhtılaşmış süt), kaymak (kaynamış krema) satılan açık hava tezgâhları. Türklerin çok sevdikleri şekerlemelerle dolu dükkânlar, küçük çanlarını, kristal kürelerini çıngırdatan su satıcılarının tezgâhları, şerbet, kar suyu, dondurma satan büfeler meydanın kenarına sıralanmış, ışıklarıyla meydanı neşelendiriyordu. Bol ışıkla aydınlanmış tütüncü dükkânları, kiraz ya da yasemin ağacından iri çubuklarla en iyi cins tütün içerek şenliği seyreden seçkin kişilerle doludur. Kahvehanelerin dibinde darbuka gümbürdemekte tef titremekte rebap vıyaklamakta ve zurna cıvıldamaktadır."[22] şeklindeki satırlar da yine Gautier'in bir ramazan gecesinde İstanbul sokaklarındaki izlenimlerini dile getirir.

---

[18] Le Voyage en Orient, Jean-Claude Berchet, Anthologie Des Voyageurs Français.
[19] a.g.e., s. 522.
[20] a.g.e., s. 542.
[21] Batı Dil ve Edebiyatları Dergisi, cilt 2, sayı 3, Ankara, 1971, s. 219.
[22] a.g.e., s. 220.

İstanbul'a hayranlık duyan bir diğer Fransız yazar ise hepimizin yakından tanıdığı "kara gün dostumuz" olarak nitelenen Pierre Loti'dir. Deniz subayı olan Loti, Japonya, Senegal, Çin, Türkiye gibi seyahat ettiği ülkelerdeki uygarlıkları eserlerinde anlatır. O da Nerval gibi şehrin büyülü havasına kendini kaptırmış, muhayyilesinde beslediği ve zenginleştirdiği bazı tabloları romanlarında işlemiştir. *Aziyade* de bu romanlarından biridir. Ancak Loti, toplumumuzdaki yaşantıyı gerçek boyutları ile yansıtmadığı gerekçesiyle uzun süre tenkid edilir. Sami Paşazade Sezai *İkdam*'da çıkan bir makalesinde bir Fransız yazar olan dostu Emile Blémont'nun *Aziyade*'yi okuduğunu ama muhteviyatını pek hakikate uygun görmediği için kendisinden de romanı okuyup, görüşlerini bildirmesini istediğini belirtir. Tevfik Fikret'in de bu romanla ilgili menfi görüşlerini ayrıntılı bir şekilde *Servet-i Fünun*'da belirttiğini söyleyen Sami Paşazade Sezai eseri şöyle değerlendirir[23].

"Çin denizlerinde kavgacılık, Encimen-i dânişte ediblik, âşıklık eden Pierre Loti, emsal ve vücudu Paris bulvarlarında kesîr olan Selânikli mahbubesiyle Azapkapı "posture"lü Türkçesiyle şarkı bilenleri güldürmekte her aktörün mâfevkindedir. (...) Bundan evvelki makalemde demiştim ki, bu yalanların sebebi, Avrupa'daki erbab-ı mütalaa, şarkı nur ile mestur bir diyar-ı serair addederek, maddiyat-ı elîme-i hayat arasında bir mesire-i hayal aradıklarındandır. Evet! Mösyö Pierre Loti, bu halkın teferruk-ı ahlâk ve âdâtını, bütün hakikati zevk-i hayalî ve edebîsine feda ediyor."

Ancak Loti'ye karşı alınan bu menfî tavır Balkan Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında tamamen değişir. Bu yıllarda batıya karşı Türkiye'nin haklarını savunan yazılar yazan Loti Türklere yapılan mezalimi de dile getirir. İstanbul'a gelen ve işgal felâketine uğrayan yerleri gezip gören yazar buralarda dinlediği tüyler üperten hikâyeleri de etkileyici bir üslupla anlatarak Avrupa'yı bu konuda uyarmaya çalışır.

Diğer yabancı yazarlarda da görülen Türk ve Müslüman İstanbul'u tanıma merakı Pierre Loti'nin *Aziyade* adlı romanında şu satırlarla ifade edilir:

"Pera'dan sıkıldım ve taşındım; eski İstanbul'da o mukaddes topraklarda Eyüb'de oturmak istiyorum. Orada ismim Arif Efendi. Kim olduğumu kimse bilmiyor ve ilgilenmiyor. Mahalle, Türk ve pitoresk sokaklardaki hareket bölgeye has ve ilgi çekici: pazarlar, çadırlar, kahveler, ağaçlar altında nargilelerini fokurdatan dervişler..."

Ancak bu kısacık bölümde bile Türk toplumuna has olmayan "küçük bir mahallede kimsenin dikkatini çekmeden yaşayan bir yabancı..." gibi bazı gözlemler dikkati çeker.

1914 yılında İstanbul'a gelerek iki gün kalan ve Afyon, Konya ve Uşak üzerinden İzmir'e oradan da Yunanistan'a geçen André Gide ise "La Marche Turque" isimli yazısında Bursa'yı pitoresk tasvirlerle anlatır. Fakat "dünyanın en güzel manzaralarını kalbiyle göremediğini" belirtir ve Türkleri sevmediğini, Türklerin çirkin yaratıklar olduğunu gözlemlerine ekler[24].

---

[23] Sami Paşazade Sezai'nin Hikâye-Hatırat-Mektup ve Edebî Makaleleri, Hz. Prof. Dr. Zeynep Kerman, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1981, s. 236-238.

[24] Willy Sperco, İstanbul-Paysage Littéraire, s. 78.

Fransız yazarların gözlemlerinden hareket ettiğimizde, yabancıların İstanbul ile ilgili değerlendirmelerinde dikkatimizi çeken hususlar şöyle özetlenebilir:

Yabancılar, İstanbul'un tabiî güzelliğine, ağaçlarına, manzaralarına hayrandırlar.

Şehrin kendine has özelliklerini görmekten ve Türk-İslâm İstanbul'u tanımaktan zevk alırlar. Beyoğlu, Pera onların hiç de yabancı olmadıkları mekânlardır ve ilginç bulmazlar. Bu bölgeleri Avrupalıların ve gayrı müslim halkın özgürce yaşadıkları ve gelenek ve göreneklerini özgürce devam ettirdikleri bölgeler olarak değerlendirirler.

Osmanlı sınırları içinde yaşayan halkın çeşitliliği ve azınlıklar yabancı yazarları ilgilendiren bir diğer meseledir.

Hepsinin de Hristiyan âlemini ilgilendiren semtleri ve özellikle de Ayasofya'yı ziyaret etmesi dikkat çekicidir.

Minareler, kahveler, mezarlıklar sanki söz birliği etmişcesine bu yazarların ilgilerini üzerlerinde toplarlar. Yaklaşımları ve tasvirlerindeki dikkat ve üslup ile zaman zaman doğal olarak birbirlerinden ayrılan yazarlar şehrin güzelliğinde ve büyüsünde birleşirler.

Türkleri sevmeyen André Gide, şehre kötümser bir gözle bakan Flaubert gibi duygularına esir olan yazarların ise şehrin güzelliklerini farkedemedikleri görülür.

Yabancıların İstanbul ile ilgili gözlem ve dikkatleri, Türk gençlerine bu güzel şehri koruma ve gelecek nesillere teslim etme sorumluluğunu omuzlarında taşıdıklarını bir kez daha hatırlatmaları bakımından da ayrı bir önem taşımaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ARABA SEVDASI

ZEYNEP KERMAN*

Recaizade şair, tenkitçi, roman, hikâye ve tiyatro yazarı olarak çok yönlü bir edebiyatçıdır. Şöhretini, *Zemzeme*'lerde topladığı ve romantik ekolün özellikle Lamartine'in tesiri altında yazdığı şiirlerine borçlu olmakla birlikte; asıl tesiri batılı edebiyat görüşlerini ve ölçülerini uyguladığı ve yıllarca okullarda ders kitabı olarak okutulan *Talim-i Edebiyat* adlı retorik kitabıyle olmuştur. Bu eser, çoğu Servet-i Fünun nesline mensup öğrencilerine yeni ufuklar açmış ve onların bu dergide toplanarak yeni bir edebî hareket başlatmalarına da yol açmıştır. O, yazıları ve mektuplarıyle Abdülhak Hâmid, Sami Paşazade Sezaî ve Namık Kemal'in eserlerini de batılı ölçülere göre dikkate değer bir şekilde değerlendirmiştir. Bu bakımdan da Ekrem, Servet-i Fünuncuların geliştireceği batılı tenkit anlayışının da öncüsüdür ve onlara örnek teşkil etmiştir.

Ekrem, *Zemzeme* adı altında üç ciltte topladığı şiirleri ve özellikle III. *Zemzeme* Mukaddimesi'nde romantik şiir anlayışını dile getirdiği gibi, ileride Servet-i Fünun neslinin geliştireceği önemli noktaları da örneklerle belirtir.

III. *Zemzeme* Mukaddimesi'yle öğrencisi Menemenlizade Mehmed Tahir'in *Elhan* adlı şiir kitabını tenkit için yazdığı *Takdir-i Elhan*'daki temel fikir ve ölçüler arasında büyük bir paralellik vardır. Bunları ana hatlarıyle şöyle maddeleştirebiliriz:

Her güzel şey şiirdir.

Her vezinli ve kafiyeli söz şiir olmadığı gibi, şiirin de mutlaka vezinli ve kafiyeli olması gerekmez. Başka bir ifadeyle şiir nesirle de yazılabilir.

Şair tabiatı taklit etmelidir. Bu fikirle Ekrem, eski edebiyattaki gelenek ve üstadı taklidi reddeder.

Şiir resim gibi olmalı, tabiatı, gerçeği olduğu gibi vermelidir.

Edebiyatta mantık aranmaz.

Edebî eser bazı temel değerleri ifade etmelidir ama bunda estetik endişe ön planda gelmelidir. Bu, ahlâkî edebiyat anlayışı kadar didaktik anlayışa da karşı çıkıştır.

Şiirde kaba, gündelik kelimeler kullanılmamalıdır.

Mazi daima hüzün verici bir zaman parçasıdır.

Şiirin mânâ ve ifadesinin mutlaka açık olması gerekmez.

Şair önce duymalı yani hissetmeli, hayal etmeli ve sonra düşünmelidir.

---

* Prof. Dr. Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bir şiirdeki fikirler tıpkı meyvenin içindeki gizli üsare gibi olmalıdır.

Ekrem bu fikirleriyle Ara-neslin romantik kanadının manevi lideri olmuş; meşhur hayalîyun-hakikiyun münakaşasında, Menemenlizade Mehmed Tahir'in yanında yer almış, bu yüzden Beşir Fuad'ın şiddetli tenkitlerine hedef olmuştur.

Ekrem'in *Şemsa* ve *Muhsin Bey* adlı hikâye kitapları da romantik bir karakter taşır. Özellikle Muhsin Bey tam mânâsı ile romantik bir şair ve âşık tipidir.

Ekrem'in şiirlerinde ve *Araba Sevdası*'ndan önceki eserlerinde romantizmin, *Araba Sevdası*'ndan itibaren de realizmin tesirinde kaldığını söylemek hiç de hatalı olmaz.

1896 da *Servet-i Fünun*'da ressam Halil Paşa'nın yaptığı konuya uygun resimlerle tefrika edildikten sonra (nr. 258-291, Şubat 1311-Eylül 1312) 1314/1897 de kitap olarak basılan *Araba Sevdası*'nın neşriyle *Zemzeme*'lerin (1885) neşri arasında on iki yıllık bir fasıla vardır. 1885 te Victor Hugo'nun ölümüyle bu romantik yazardan yapılan çok sayıda tercümeden ve Beşir Fuad'ın ilk tenkidî biyografisi *Victor Hugo* dolayısıyle yukarıda zikredilen seviyeli münakaşadan sonra romantik ekolün tesiri azalır, realizm ve natüralizm ön plana çıkmağa başlar. Ekrem de bu tesirin dışında kalamaz; hatta sadece hayalperest Bihruz Bey'le değil, romantik düşünce tarzıyle de alay eder.

Araba Sevdası, bütünüyle Bihruz Bey adlı alafranga ve hayalperest bir Tanzimat gencinin hayat macerasını işler. Alfranga-şık tipi Türk romanında ilk defa Ahmed Midhat Efendi'nin Felâtun Bey'iyle görülür. Hüseyin Rahmi, ilk romanı *Şık*'ta, adeta üstadına nazire yaparcasına Felâtun'a çok benzeyen Şâtırzâde Şöhret'le sosyal tenkit çığırını devam ettirir[1] . R. Ekrem, Bihruz Bey vasıtasıyle, biraz geç de olsa, Midhat Efendi'nin başlattığı sathî batılılaşmanın sosyal açıdan tenkidine katıldığı gibi, kahramanına yüklediği hayalperestlik, aldanış, saflık gibi özelliklerle romantizmi de hicveder.

Araba Sevdası'nda esas,Bihruz Bey'in aldanışları, vehimlerinin yanısıra sathî batılılaşma, batılı olmayı sadece dış görünüşte zanneden alafranga-şık tipleriyle alay etmek olduğu için, olay son derece basit tutulmuştur.

Bihruz Bey, yeni açılan Çamlıca bahçesinde Periveş adlı son derece güzel bir kadına rastlar. Onun asil ve kibar zannettiği Periveş, aslında yanında bulunan Çengi'nin sermayesi düşük bir kadındır. Derhal âşık olan Bihruz, ona bir gül takdim ederse de konuşmaya ve bir randevu koparmağa muvaffak olamaz. Evine dönünce kütüphanesine kapanarak, mektup tarzında yazılmış romanlardan ve Vasıf gibi şairlerin divanlarından faydalanarak gayet komik, fransızca ibarelerle dolu bir mektup yazar, kadının arabasına atar fakat cevap alamaz. Kahramanın kültür düzeyini, batı özentiliğini en çarpıcı şekilde bu metinde görmek mümkündür:

"Ah! Güzel hanımefendi!

Sizden kaçmalıyım. Evet efendim! Burasını pek iyi hissediyorum. O kadarcık bile durup size bakmamalıydım. Yahut sizi hiç görmemeliydim. Lâkin bugünkü gün ne yapmalı? Kendimi nasıl idare etmeli? Bakınız halime de âşık-ı bîçarenize bir *conseil* veriniz.

---

[1] Zeynep Kerman, "Şık Romanı", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* II, İzmir 1983, s. 58-73 (Prof. Dr. Harun Tolasa özel sayısı).

Bilirsiniz ki, bendeniz bahçeye kendi arzumla girmedim; nigâh-ı mestânenizin davetiyle girdim. Yer aynalarını letafetine hayran eden cemalinizi yakından gördüm, çıldırdım! Evet! Sizden ayrıldıktan sonra bahçenin öbür kapısından âdeta *maison des aliénés'* den kurtulmuş gibi çılgın çıktım! Bunun üzerinde zat-ı ismetânelerini temin edebilirim.

Ah! O *moment*'da ne kadar *heureux*, ne kadar da *malheureux* idim. Derece-i *'noblesse'* ini tarif etmeğe kâfi bir *qualificatif* bulmaktan âciz kaldığım zat-ı ismetânelerine takdime cesaret ettiğim o fakir *gérandium*'u *par gentillesse* kabul buyurdunuz da o güzel *corsage*'ınızda ona yer bile verdiğiniz. Ah o *fanée* çiçeğin bahtiyarlığını hasret!.. Her biri bir cihana bedel olan iltifatnâmeniz onunla da kalmadı. Lâkin kendime *importance* vermiş olmaktan korkarım, bunları tekrar etmekten çekinirim. Her ne kadar bazı *talent*'lar *cultiver* ettimse de zat-ı ismetânelerine lâyık olmadığımı itiraf ile kendimi bahtiyar sayarım!

Hem de *malheureux* idim demiştim. Çünkü...ah! sizden şikâyet etmeklik dahi cinayettir. Lâkin kulda kusur çok olur affeder efendisi fehvâsınca çâkerinizin bu kabahatimi affetmekliğinizi ulüvv-i cenâbınızdan memul ederim. Gelecek cuma günü yine buraya gelelim diye buyurduğunuzda saat kaçta diye sordumsa da cevaba her neden ise tenezzül buyurulmadı. Bunun sebebini mümkünü yok keşfedemedim. Birdenbire nazar-ı ismetânenizden düşüvermiş olmaklık için ne kusur etmiş olduğumu bilemiyorum. Ve bâ-husus bahçeden çıkıp acele landonuza atlayışınız ve giderken bin can ile muntazır-ı iltifatnâmeniz olan bu âşık-ı bîçarenize bir *adieu!* bile demekliğe tenezzül buyurmayışınız!.. Artık bu *insulte*'lerin yüreğimde açtığı kanlı yaraların acısı ebediyete sürecektir.

Evet! Bunlar benim kendi cezâ-yı amelimdir. Sizi gördüğüm zaman cemalinize oh *qu'elle divine beauté que vous êtes!*, cemalinize bakmağa cesaret etmemeli, yüreğimi pençe-i sevdanıza giriftar etmemeliydim. Bununla beraber cesaretimin cezasını çekmekliğe ibtidar ettiğimden zat-ı ismetânenize hiç bahsetmemeliydim. Bu bâbdaki *plasir* dahi başka bir lezzettir! Bununla beraber sizi her gün görüyorum. O güzel, o şık, o zarif landonuza bir *reine* gibi kurulup hayalimin parkında dolaşıp yüreğimi üzüyorsunuz. Ve çâkerinizin elemlerini ağırlatıyorsunuz. Lâkin çâkeriniz ümitsiz mi kalacağım? Sizden kendimi çekmeklik için sevdanızdan gönlümü almaklık benim elimde midir? Küçük hanımefendi! Çâkeriniz yalnız bir çare görüyorum bu *embarras*'dan çıkmaklık için ki bu arîza-i çâkerâneme her ne *sens* da olursa olsun, bir iki satırlık cevap yazmaklığınızı rica ederim. Cevabı kendim almak için pazar günü saat sekizden on bir buçuğa kadar Büyük Çamlıca'da teşrifinizi beklerim.

O kadar güzel bir vücudun içindeki yürek taş olabilir mi? Artık merhametinize iltica ederim. Arîzam zat-ı ismetânenize lâyık değilse de bu bâbdaki kusurlarımın affını istirham ederek kendimi bahtiyar sayarım. Her halde ferman efendimizindir" (s. 40-43)

Bihruz aylarca aşk hayalleri ve vehimler içinde ona tesadüf edebilmek ümidi ile bütün mesire yerlerine koşar, fakat sevgilisine kavuşamaz.

Yalancı fakat realist bir adam olan kalemden arkadaşı Keşfî Bey, ona Periveş'in öldüğünü söyler. Saf Bihruz bu yalana derhal inanır; büyük bir üzüntüye kapılır.

Bir gün kalkmak üzere olan vapurda Periveş'i görür, fakat yetişemez. Keşfî, onun sevgilisi değil, ölen Periveş'in kızkardeşi olduğunu söyler. Bihruz bu yalana da inanır, aylarca matem tutar, hayat şeklini değiştirir, hatta namaz kılmağa, oruç tutmağa başlar.

Romanın sonunda, bir Ramazan akşamı Şehzadebaşı'nda rastladığı Periveş ile Çengi'nin yanına giden Bihruz, sevgilisinin mezarını sorar. Periveş, kardeşi olmadığını söyleyerek uzaklaşırken, Çengi, Bihruz'un ihtiyarlamadan bunayan bir genç olduğunu alaylı bir ifadeyle belirtir.

Türk edebiyatındaki hemen bütün alafrangalar gibi, *Araba Sevdası*'nın aslî kahramanı Bihruz da bir mirasyedidir. Tanzimat devri paşalarından birinin tek oğludur. Bu sebeple çok şımartılmış; kültür ve terbiyesine pek dikkat edilmemiştir. Babası ölünce büyük bir servete konar. Tükenmez zannettiği bu serveti, sorumsuzca, son derece müsrif bir şekilde tüketir, hatta büyük borçlara da girer. Borçlarını ödeyemeyince, çok sevdiği ve değer verdiği arabasını bile tefeci Ruma kaptırır.

Romanda Bihruz'un yanısıra alelade, düşük bir kadın ile onu çalıştıran Çengi vardır. Fakat onlar gerçek olarak romanın sadece başında ve sonunda görünürler. Periveş daha ziyade Bihruz'un hayalinde yaşar ve hayalî varlığıyla onu huzursuz eder. Gerçek Periveş ile ilişki kuramayan Bihruz, onun hayali ile kendisini aldatır.

Eski edebiyatımızın en güzel aşk hikâyelerinden biri olan *Leyla vü Mecnun*"da Mecnun da sevgilisinin hayaliyle avunur ve şöyle der:

Hayaliyle tesellidir gönül meyle visal etmez
Gönülden taşra bir âşık olduğun hayal etmez

Bihruz'un aksine Mecnun sevgilisinin peşinden koşmaz; zira Fuzulî'ye göre gerçek aşk, Allah'a inançtan doğan ilâhî aşk'tır. Bu yüzden Mecnun Leyla'nın hayaliyle yetinir.

Tanzimat'tan sonra hayatın her sahasında görülen değişikliklere pararel olarak, bu tasavvufî bakış tarzı da değişir. Alafranga Bihruz sevgilisinin hayalî varlığıyle öylesine bütünleşir ki, bir süre sonra vehimlerini gerçek sanmağa başlar.

Tanzimat'tan sonra yazılan pek çok romanda, iyi ailelere mensup delikanlıların tıpkı Bihruz gibi, düşük kadınlara âşık olup, maddî ve manevî planda sukut etmeleri işlenmiştir.

Namık Kemal, *İntibah* romanında Ali Bey ile Mehpeyker arasında gerçek, ihtiraslı ve facia ile neticelenen bir aşk ilişkisi kurmuştu. Mehpeyker gibi düşük bir kadınla da olsa Ali Bey aşk, kıskançlık, ihtiras gibi beşerî duyguları reel olarak yaşamıştı. Ali Bey, geçirdiği hayat tecrübeleri sonunda hayalperestlikten kurtularak hakikate ulaşır[2]. Keza *Felatun Bey'le Rakım Efendi* romanında Felatun, Polini adlı tiyatrocu metresiyle gerçek fakat acı bir tecrübe yaşadıktan sonra, bütün mal varlığını kaybeder, tuttuğu yolun yanlışlığını anlar, taşraya tayinini isteyerek içine düştüğü durumdan kurtulur[3].

---

[2] Mehmet Kaplan, "İntibah", *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II.* İstanbul 1987, s. 124-143.
[3] Mehmet Kaplan, "Felâtun Bey'le Rakım Efendi", a.e., s. 93-123.

Bihruz'un aşkı ise gerçek planda değil, hayal âleminde gelişir. Bu tek taraflı, kendi kendine gelişen ve hakikat karşısında sona eren bir aşktır. Bu yüzden romanda Bihruz'un boşlukta gelişen hayalleri, aldanmaları büyük yer tutar. Bir bakıma hayalperestlik, aşırı hayal kurma, insanın gerçekle alâkasını kestiği için, en büyük düşmanıdır. Nitekim, dünyanın en büyük romanlarından biri olan *Don Kişot*'ta da aynı durum söz konusudur. Şövalye romanlarına aşırı düşkün olan Don Kişot, sonunda kendini gerçek br şövalye zanneder. Ömer Seyfeddin'in o güzel tahlilinde[4] belirtildiği gibi Cervantes, "kahramanlık, diğergâmlık mefkûresini veren şövalye romanlarının insanı delirttiğini, gülünç bir vaziyete soktuğunu anlatmak" ister.

Servet-i Fünun döneminin en büyük romancılarından Halid Ziya da *Mai ve Siyah*'ta hayal ile hakikat arasındaki trajik çatışmayı ve hayalperestliğin çıkmaz bir yol olduğunu ortaya koyar. Bu, bir bakıma realizmin romantizmle mücadelesi şeklinde de yorumlanabilir.

Bihruz Bey hayaller içinde yüzmekle beraber, etrafındaki şahısların hemen hepsi gerçekçidir ve gerçeği temsil ederler. Bunlardan en dikkate değer olanı Bihruz'un Fransızca hocası Mösyö Pierre'dir. Mösyö Pierre yaşlı, kültürlü, ciddi bir adamdır. Başlangıçta öğrencisine gerçekten faydalı olmak, bir şeyler öğretmek ister. Fakat aşk ve eğlenceden başka bir şey düşünmeyen Bihruz'u yola getiremeyeceğini anlayınca onu istismara başlar. Bihruz'a aşk kitapları okutur, açıksaçık resimli kitap ve dergileri pahalı olarak satar, ders yapacak yerde oyun oynamak isteyen öğrencisini yenerek ek kazançlar sağlar. Romanda Bihruz'un hayalperestliği, saflığı ve aldanışlarıyle Mösyö Pierre'in kurnazlığı, hesabîliği, menfaatperestliği arasında tam bir tezat vardır. Bihruz ne kadar hesabını kitabını bilmez bir genç ise, Mösyö Pierre aksine o kadar hesaplıdır. Romanın bu iki kahramanı adeta Avrupa taklitçisi Osmanlı ile sömürücü Avrupalının sembolüdürler.

Bihruz'a göre Avrupalı olmanın yegâne şartı dış görünüş, elbise ve eşyadır. O, Avrupalının gerçeklik duygusuna, çalışma disiplinine, ilim ve kafa yapısına tamamiyle yabancıdır. Vehimleri içine kapanış, gerçeğe ulaşamayış, hayal, dış görünüş ve gösterişle yetinme Bihruz'un mizaç ve karakterinin hâkim unsurlarıdır. Recaizade Ekrem dış görünüşü itibariyle batılı gibi görünen Bihruz vasıtasıyle devrin alafranga-şık tipini başarılı bir şekilde çizmiş ve hicvetmiştir:

Bihruz "mevsimin modasına göre bazen koyu, bazen açık renkte dar elbisesi.. bal renginde eldivenleri.. ufarak fesiyle yan taraftan simasının bir nısfı frenk gömleğinin dimdik duran yüksek yakasıyle örtülmüş..bileğinden aşağı ellerinin yarısından ziyadesi yine o gömleğin uzun kolları içinde saklanmış olduğu halde..arabanın ön tarafında bulunarak hayvanların terbiyesini tutar..lâcivert setresi..malta renginde açık ve dar pantalonu..diz kapaklarına kadar çıkan uzun konçlarının yukarıdan tersine kıvrılmış tarafı beyaz, oradan aşağısı siyah çizmeleri ve beyinkinden daha açık büyücek fesiyle seyis de mevki-i mahsusunda otururak hareketine dikkat ederdi." (s. 11)

Bihruz, Ahmed Midhat Efendi'nin Felatun'u gibi hazıra konması, çalışma disiplini olmayışı, hatta iş ve mesleği küçük görmesi dolayısıyle boşluk içinde yaşayan bir tiptir. Oysa, insanı gerçekle temas ettiren, müsbet bir iş ve meslek sahibi olması, karşılığında refah ve saadete ulaşmasıdır. Müsbet bir iş yapmak in-

[4] Ömer Seyfeddin, "Don Kişot", *Yeni Mecmua*, c. III, nr. 18, 28 Mart 1918, s. 202-204 (Ayas adıyle)

sanı boş hayallere kapılmaktan kurtarır. Avrupalının yaptığı eşyayı satın almak ve kullanmak suretiyle Avrupalı olunamaz. Midhat Efendi'nin ideal kahramanı Rakım ise Avrupalının ilim ve tekniğiyle Türkün müsbet değerlerini birleştiren, çalışma disiplini olan, kazancıyle refah ve saadete kavuşan, yaşama sevinciyle dolu yüceltilen yeni Türk tipidir.

Ekrem, belki aksiyon yaratamadığı için basit tuttuğu olay yerine veya realizmin önemli unsurlarından biri olduğu için iç ve özellikle dış tasvirlere lüzumundan fazla yer vermiştir.

Romanın başında yer alan Çamlıca bahçesinin tasviri, o devrin bu yeni mekânını adeta fotoğraf realizmi diyebileceğimiz bir şekilde, en ufak ayrıntısına kadar anlatır. Burada mekânı gören kahraman değil, yazarın kendisidir. Başka bir ifadeyle romanın romantik kahramanıyle olayı anlatan realist yazar arasında tam bir tezat vardır. Ölü manzaraya bu kadar önem veriş okuyucuyu sıkar, hatta yorar. Ekrem'in bu Çamlıca tasviriyle Namık Kemal'in *İntibah*'ın başındaki Çamlıca tasviri karşılaştırılacak olursa, aralarında derin bir farklılık görülür. Namık Kemal'inki romantik ve şairane, Ekrem'inki ise kuru, adeta riyazîdir.

Ekrem'in bu statik, ölü tasvirinde aşırı bir realizm özentisi olduğunu iddia etmek pek de yanlış değildir. Güzel bir romanda, eşya veya tabiat, ancak insanla ilgili olduğu takdirde mânâ kazanır. Vâkıa eşya değerlidir, mal canın yongasıdır ama her eşyanın değeri insana göre değişir, farklı mânâlar ve derinlikler kazanır. Önemli olan eşya değil, onu kullanan veya ona bakan insandır. İnsansız eşya veya tabiat mânâsız ve ölüdür. Bir örnek olmak üzere Balzac'ın romanlarındaki mekân tasvirleri hatırlanacak olursa, onun eşya ve mekânda daima insanı bulduğu görülecektir. "Kahramanların içinde yaşadıkları mekân ile keşfettirilmesi veya açığa çıkarılması, XIX. yüzyılda batıda yazılan pek çok romanda ele alınan önemli bir düşüncedir ve bir nevi karakter yaratma usulüdür ve ilmî bir teori olma iddiasındadır. Geoffroy Saint-Hilaire'e göre bütün yaratıklar, dış görünüşlerini veya dış görünüşlerindeki farklılıkları, içinde bulundukları ve geliştikleri mekâna borçludurlar. Balzac, *İnsanlık Komedisi*'nin önsözünde, bu ilmî görüşü insanların ruhî durumuna, fikrî yapısına da uygular ve 'cemiyet insandan meydana geldiğine göre farklı çevrelerde yetişenlerin farklı düşünce ve hareketleri olacaktır' der. İşte *İnsanlık Komedisi*'nin anafikri budur ve Balzac tezini ispat için romanlarını uzun ve ayrıntılı şehir, ev, kıyafet ve sosyal çevre tasvirleriyle doldurur"[5]. Ancak bu tasvirlerdeki her ayrıntının bütün içinde mutlaka bir fonksiyonu vardır.

Balzac'tan çok etkilenen Servet-i Fünuncular, özellikle Halid Ziya romanlarında mekân, eşya ile insan arasındaki dikkate değer münasebetler kurar. Onun romanlarındaki mekân tasvirlerinin hemen hepsi dinamiktir ve kahramanla, hatta onun ruh durumuyle paralellikler arzeder. Aynı manzara, kahramanın ruh durumuna göre değişik şekillerde idrak edilebilir.

R. Ekrem, sadece bir yerde modern romancıların yöntemine başvurarak, tabiatı kahramanı Bihruz'un gözüyle ve onun ruh durumunun arasından verir. Dış varlık, ancak insanla ilgili olduğu zaman bir değer kazanır. Bihruz, bir sabah neşeyle uyanır ve penceresinden gördüğü tabiat manzarasını çok güzel bulur. Romanın başındaki kuru tabiat tasviriyle, bir heyecanın arkasından veya arasından görülen bu manzara arasında büyük bir fark vardır:

---

[5] R.Bourneuf ve R. Quellet, *L'Univers du Roman*, Paris 1972, s. 112.

"Bihruz Bey ertesi sabah saat ikiye doğru gözlerini tatlı uykudan açtığı zaman odanın içerisini ziya içinde görünce bir heyecan-ı fevkalade-i sürur ile yatağından fırladı...Pencerelerin perdelerini kaldırdı..Bir pencere açtı..Dışarıya doğru bir baktı. Nazarına maruz olan manzara-i letafet geceki halin zıdd-ı tâmmı idi. Geceleyin tehevvürler..şiddetler içinde ağlayıp feryad eden dilber-i nazenîn-i tabiat, etrafında henüz kurumamış olan gözyaşlarından dolayı mahcubiyetini ketmetmediği halde latîf latîf tebessüm ediyordu. Birkaç saat evvel âfâkı kâmilen ihata eden kara bulutlardan çehre-i handan-ı semâda bir leke bile yoktu. Ağaçlar, çemenler, dağlar, taşlar yıkanmış..toprakların tozları basılıp yerler -Çamlıca ve civarı kırlarına mahsus-sarılığı almış idi. Gusûn ve evrak-ı eşcar üzerinde yığın yığın duran elmas-pâreler nesîm-i âheste-hübûbun ednâ tehziziyle yerlere dökülür..tabiatı nurlar, sürurlar içinde görmekle bu kudret-i cemile-i Rabb-ı kâinatı takdisen sâikane ser-âgaz-ı nagamat-ı tehlil etmekte rübûde-sâmân olan tuyûr-ı mübareke kendilerine aram-gâh-ı safa ittihaz ettikleri eşcar-ı hadrâ-disârın birinden diğerine uçar..ağsan-ı elmas-nisârın birinden diğerine konardı. Dağların yeşil renkleri -üzerlerindeki istitar-ı gubârın sıyrılmasıyle bazen daha ziyade koyulaşmış..bazen de daha ziyade açıklığa dönmüş..Yani reng-i dil-pezîr-i tabiîlerini bulmuş idi!

Bihruz Bey, bu âsâr-ı ibtihac-ı tabiatı yarım saat temâşâ etti. Güneşe baktıkça öpeceği geliyordu. Çünkü kaç günlerdir hasret-keşi bulunduğu mâh-ı didâr-ı dil-ârâmını bu güneşin sayesinde görebileceğini takdir ediyordu.

Ne kadar güzel..Ne kadar parlak! Güzel *nature!* Bugün o da aynı benim sevgilim gibi *blonde!" (s. 60-61)*

Araba Sevdası romanının kahramanı Bihruz'un psikolojisini "görmekten çok görünmek" veciz cümlesiyle anlatan Ekrem, onu bir "objet" gibi tasvir eder. "Görmek" bir dikkate, bir uyanışa tekabül ettiği için aktif bir harekettir. "Görünmek" ise pasif bir iştir. Görmek, dış varlıkla münasebet kurmak demektir. Sadece görünmek ile yetinen insan, kendi içine hapsolmuştur. Gerçekten de Bihruz, elbiseleri ve özellikle arabasıyle kendini "sujet" olmaktan çıkararak bir "objet", bir eşya haline getirir. Görünmek, aslında "sujet"nin "objet" haline gelmesidir. Oysa gören insan, "objet"yi "sujet" haline getirir. Başka bir ifadeyle, ben'in dışında olan nesnelere "objet" dediğimize göre, gören insan "objet" yi "sujet"ye, yani kendi ben'ine, kendi ruh ve idrakine mal eder.

Bihruz ise "hiç bir şey görmez, hiç bir kimseye bakmazdı. Ancak, görmek, bakmak da istemezdi. Çünkü maksad-ı mücerredi ârâyiş ve debdebe hususunca araba-güzinân-ı temâşiyân içinde birinciliği ihraz etmekten ibaret olarak bu maksadın husulünden ise kendisi tamamiyle emin idi". (s. 11)

Bihruz ancak kendi hayal ve hulyalarını gıcıklayan şeylere dikkat eder. Mesela Mösyö Pierre'in kendisine pahalı olarak sattığı açık-saçık resimlerle dolu kitap ve dergilere bakarken, muhayyilesi bunları harekete geçirir ve kendi hulyalarına dönüştürür. Resme bakarak hayale dalmak bizzat R. Ekrem'de ve o devir yazarlarında görülen ortak bir özelliktir. Bu nesil resme bakarak, resim ve fotoğraf altına pek çok şiir yazmıştır[6]. Aynı zamanda ressam olan Fikret'in pek çok şiirinin

[6] Nükhet Koray, "Türk Edebiyatında Tablo Altına Şiir Yazma Modası", Mezuniyet tezi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi, T. 924, 1968-1969, 212 s.

hareket noktası, beğendiği renkli veya renksiz tablolardır. Bu devirde Türkiye'ye giren fotoğrafın, tasvir anlayışının değişmesinde önemli rolü olmuştur. R. Ekrem, Bihruz'un bu "şevk-engîz" resimleri seyredişini şöyle anlatır:

"Pazar..pazartesi..salı günleri pek latîf geçmişti. Bugünler Bihruz Bey âlem-i hayalinde bazı evsafını Mösyö Pierre'den işittiği Bois de Boulogne'lardan, Hyde Park'lardan daha mükemmel bir park teşkil ederek o parkın içinde Periveş Hanımı mahud landosuna değil de sandığı elmastan..tekerlekleri gümüşten..zümrüt göğüslü..sedef kanatlı..yakut gözlü bir çift kumru koşulmuş bir arabaya artık bir *reine* gibi değil bir *déesse* gibi kurulmuş olduğu halde, sabahtan akşama kadar dolaştırır ve kendisi Keşfî Bey'in aynı *satyr* şekli ve kıyafetinde olarak o parkın karanlık köşelerinden arasıra zuhur edip Periveş Hanım'a doğru nazar-endaz-ı hased ü infial olmasından bî-huzur iken bile, o parlak arabanın yanısıra dolaşır..âşık ve maşuka nâz ü niyazlarıyle meşgul olurlardı.

Salı akşamı Mösyö Pierre'in getirdiği kitabın içindeki şevk-engîz *image*'ların temâşâsından sonra (nüzhetgâh-ı hayali) nin ötesinde berisinde *Venüs* âlemine mensup som mermerden bir takım dil-rübâ heykeller..bu heykellerin etrafında üçer, beşer dolaşır *nymphe*'ler..suları yeşil havuzlar içinde mercan gagalı..la'l gözlü..uzun boyunlu..kardan beyaz nazik kuğularla birlikte şinâverlik eder sırma saçlı..mai gözlü..güneş yüzlü periler de peyda olmuştu" (s. 55-56)

Bihruz'un yanısıra Periveş ve Çengi'nin kıyafetleri de ayrıntılı olarak anlatılmıştır:

"Nazenin ne kadar güzel giyinmişti: O zamanın modasına pek de muvafık olmayarak biraz darca kesilmiş süt maisi rengindeki atlas feracesi endamındaki tenasübü gizlemekten âciz olduğu halde araba içinde saatlerce üzerine oturulmaktan dolayı birçok kırımlar, bükümler peyda etmiş olması cihetiyle güneşe karşı gelince bir musavvir-i mâhir için örnek ittihazına lâyık surette gayet latîf.. gayet dil-pezîr ışıklar, gölgeler içinde nazar-rübâ bir manzara-i temevvüc-nümâ arzetmekte idi. En ince nevinden yaşmağı toz penbesi rengindeki yanakları üzerinde yeni açmış bir güle pirâye-bahş olan buhar-ı latîf hükmünü verir ve yaşmağının iki yanından haylazcasına dışarıya sarkmış olan ve ednâ tahrik-i nesîm ile hemen oynamağa başlayan sırma teller ise beyaz bir bulut parçasına in'itaf eden eşi'a-i âfitâbı andırırdı. Başındaki hotoz da hevai mai idi. (Teşbihatımızın ibtizale düşmeyeceğinden emin olsak bunu da o sarı saçlarla beraber güneşli bir gökyüzüne benzetirdik). Eflatunun açığı eldivenler içinde mahfuz ellerin ve tahminen otuz dört numarada iskarpin içinde ipek çorapla mestur ayakların derece-i tenasüb ü nezaketleri bilinemezse de nazar-ı iştiyakta bunlar da pek sevimli..pek nâzik idi.

Sarışın hanımın şemsiyesine gelince öyle dantelli..saçaklı nevinden parlak renkli değil de tabiatındaki-haniya şu Bihruz Bey'i ibtida-ı nazarda *"Quel goût excellent!"* sözüyle kendisine sitâyiş-han eden zarafetin en büyük nişanı olmak üzere sade güzel ve yalnız sapına, feracesinin renginde bir kurdele merbut siyah ağır atlastan idi. (....) (s. 18-19).

Yazarın yapmış olduğu bu ayrıntılı tasvirler, realist olma iddiasında ne kadar aşırıya gittiğini açıkça gösterir. Aynı şekilde onların hayatı ve yaşadıkları mahalle de aynı yöntemle okuyucuya verilir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu tasvirlerde dikkati çekici olan, her şeyi bilen, gören ve anlatanın yazar oluşudur. Buna "objektif anlatı" metodu diyoruz. Bu yöntemde yazar her şeye, hatta kahramanların gizli duygu ve düşüncelerine de hâkimdir.

Recaizade Ekrem, bu romanıyle realist akıma uygun, sosyal bir tenkit örneği vermek istemiş, modaya uyarak o devir edebiyatında önemli bir yer tutan alafranga-şık tipini alaylı bir şekilde tenkit etmiş, fakat roman sanatı bakımından fazla başarılı olamamıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

AYSCHE (AYŞE)
Adlı Roman Üzerine Bir İnceleme

MURAT KOÇ*

Aysche, Käthe von Roeder-Gnadeberg**, Almanya 1962, Deutsche Buch-Gemeinschaft.

Bir yabancının hayatımızla ilgili eser yazması, hemen dikkatimizi çeker. Çoğu zaman bu tür eserler uzaktan duyulan, gerçekdışı basmakalıp tipler ve olaylarla doludur. Büyük bir edebî değeri de yoksa, okuyucu boşa zaman kaybettiği fikrine kapılır. Bu tür edebî eserler içinde, insanımızı, tarihimizi kötü göstermek amacıyla yazılanların yanında, insanımızı tanıyıp, gerçeklerden hareket edenler de vardır. Dünyadaki imajımızın asıl bu tür eserler (buna iletişim dünyasının güçlü filmleri de katılmalıdır) vasıtasıyla oluştuğunu hatırlayarak Käthe von Roeder Gnadeberg'in 1962 de yayınladığı "Aysche" (Ayşe) romanını tanıtmak istiyorum.

Romanın iç kapağında şunlar yazılıdır: "Aysche: Boğaz'da bir balıkçı kızı. Bir Türk kızının Mustafa Kemal Atatürk'ün inkılap ve reformlarını yaptığı 1918-1932 yılları arasındaki hikâyesi."

Roman başlıca iki bölümden oluşmakta ve 1918-1932 yılları arasındaki 14 yıllık bir süreyi kapsamaktadır.

1.Bölüm: "İki Arkadaş: Saffet ve Ayşe" adını taşıyan bu bölümdeki olaylar 1918-1921 yılları arasında geçer. 1918, yani 1.Dünya Savaşı'nın sonu, bu bölümün başlangıcıdır.

Ayşe 16 yaşında, fakir bir balıkçının kızıdır. Babasını bir deniz kazasında kaybettikten sonra, annesiyle beraber amcasının Üsküdar'daki evinde yaşamaya başlarlar. Ayşe birgün deniz kıyısında, Süleyman Paşa'nın kızı Saffet'in kaybettiği bileziği bulur. O sırada Saffet de, aile için çok büyük bir manevî değeri olan bu bileziği aramaktadır. Ayşe bulduğu bileziği Saffet'e verir ve böylece aralarında

---

* Arş. Gör. Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü.

** Roeder-Gnadeberg, Käthe: 5.6.1912'de Reval/Estland'da doğdu. Anavatanı olan Finlandiya'da büyüdü. Reval'deki kız lisesinden mezun oldu. 1939'da savaşta göç eden Polonyalılar'a yardım etti. 1945'te Heidelberg'e kaçtı ve burada Psikoloji, Felsefe, Pedagoji, Sosyoloji tahsil etti. Asya'ya kadar uzanan bir araştırma gezisi yaptı. Psikoloji öğretmeni olarak çalıştı. 1952'de evlendi. O zamandan beri Baden-Baden'da yaşamaktadır. Eserleri: Märchen (1946), Das Niemandskind (1947), Franzl. Eiene Schulmädelgeschichte (1956), Andschana. Bir Hint Kızının Hikâyesi (1951), Aysche. Ein Fischermädchen vom Bosporus. Die Geschichte eines türkischen Mädchens aus den jahren der Revolution und Reformen Mustafa Kemal Atatürks 1918-1932(1962), Vito, Püm und Angela (1963), Mondlicht (1979), Und Liebe gehört auch dazu (1981), Naomi und die Geschichte der Heiligen nacht (1990).

(Yazar hakkındaki bu bilgiler: "DEUTSCHES LITERATUR LEXIKON-Biographisches und Bibliographisches Handbuch, Begründet von Willhelm Kosch, Dreizehnter Band Rill-Salzman, Francke Verlag-Bern 1991" adlı kitaptan alınmıştır.)

samimî bir dostluk başlar. Ayşe, Saffet'in büyükannesi Saibe Hanım'ın izniyle yalıya gelip gitmeye ve Saffet'in mürebbiyesi Fräulein Berg'den ders almaya başlar. Bundan sonra Ayşe, yeni bir dünyaya açılır. Öğrendiklerinin ailesi için bir anlamı olmasa da, Ayşe fakir bir balıkçı eviyle sınırlı olan hayatını az da olsa genişletmekten memnundur. Ayşe'nin annesi İstanbul'a Anadolu'dan gelmiştir. Kızının oralı biriyle evlenerek, kendisini de alıp Anadolu'ya yerleşmesini istemektedir. Birinci bölümün sonuna doğru bu arzusu gerçekleşir ve Ayşe'ye Anadolu'dan görücüler gelir. Ayşe, Ali'yle evlenecek ve annesini de alıp Anadolu'ya yerleşecektir. Saffet bu duruma çok üzülür, ama elinden birşey gelmez. Ayşe'nin deniz kıyısında bulduğu bileziğini, ona düğün hediyesi olarak verir. Birinci bölümün sonunda Ayşe Ali'yle evlenir ve annesiyle birlikte Ankara'ya giderler.

2.Bölüm: "Çocuklar: Mukbil ve Nesli" adını taşıyan bu bölümdeki olaylar, 1921-1932 yılları arasında geçer. Ali, Ayşe'yle evlendikten iki üç gün sonra askere gider. Anadolu'da Millî Mücadele başlamıştır ve o da görevini yapacaktır. Ali askerdeyken, Ayşe bir çocuk dünyaya getirir. Çocuğa bir isim vermesi için Ali'ye yazdığı mektuplar, hep cevapsız kalır. Bunun üzerine Ayşe, oğluna Mukbil adını verir. Bir süre sonra Ayşe de savaşa katılır ve cepheye malzeme taşır. Bu sırada hastalanır ve Ankara'da bir hastahaneye yatırılır. İyileştikten sonra, gidecek yeri olmadığı için burada çalışmaya başlar. Küçük oğlu Mukbil de yanındadır. Ayşe birgün Saffet'in kendisine hediye ettiği bileziği, bir ipe bağlayarak Mukbil'in boynuna asar. Saffet'in Ankara'da asker olan ağabeyi Hilâl, bu bileziği görür ve Ayşe'yi bulur. Bundan sonra da Ayşe'ye her konuda yardım eder. Ayşe, kocası Ali'den uzun süre haber alamaz ve sonunda onun şehit olduğunu anlar. Savaş bitince yeni Türkiye'nin kurulma çalışmaları başlar. Hastahanenin başhekimi, Ayşe'ye hemşire olmasını teklif eder. Bunun için bir yıl okuması gerekmektedir. Bu süre içinde Ayşe, oğlu Mukbil'le ilgilenemeyeceği için, onu İstanbul'a Saffet'in yanına gönderir. Mukbil İstanbul'da, Saffet'in kızı Nesli'yle beraber Fräulein Berg'den ders alır. Ayşe, eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gider. Oğlunu alarak Ankara'ya döner ve yeni hayatına Ankara'da devam eder.

Esere, zaman olarak 1918-1932 yıllarının seçilmesi mânâlıdır. Bu dönem, "Hasta adam" gözüyle bakılan Türk milletinin, büyük mücadeleler vererek âdeta yeniden hayata döndüğü bir dönemdir. Yazar bu döneme ve başlangıcından itibaren bütün Türk tarihine sempati ile bakar. Türk milleti; köklü bir geçmişe sahip, kendi tarihini yaratmanın yanısıra dünya tarihine de yön veren, yaşadığı coğrafyayı kendine has kültür unsurlarıyla zenginleştiren ve en sonunda Millî Mücadele'yle bir diriliş mucizesi gösteren, mert, barışı yeğ tutan ama gerektiğinde savaşmaktan korkmayan, gâlip, âdil ve cesur bir millettir.

Eserde Saffet ve Ayşe çevresinde anlatılanların arka plânında, bir destan kahramanı olarak bütün Türk milleti vardır. Saffet ve Ayşe'nin ailesinden savaşta şehit düşenler olur. Saffet ağabeyi Murat'ı, Ayşe de kocası Ali'yi savaşta kaybeder. Romanda "destan" ve Türk milletinin ezelî vasfı olan "kahraman" kelimesi çok geçer. Ayşe'nin oğlu Mukbil, annesine sürekli kahramanın tarifini yaptırır. Ayşe, çocukluğundan itibaren oğlunu -Türk milletinin tarihinde bir kader gibi yaşadığı- kahramanlığa hazırlar. O da büyüdüğünde, "mert, cesur, hiçbir şeyle savaşmaktan korkmayan" bir kahraman olacaktır. Hatta Ankara'dan İstanbul'a tek başına yaptığı tren yolculuğuyla, bu kahraman sıfatından küçük yaşta nasibini alır. Yazar romanın sonunda, gençlere bazı görevler yükler. Bu da Türkiye'nin

geleceğine duyulan güvenin bir göstergesidir. Ayşe, kısa bir eğitim alarak hemşire olur. Saffet'in mimar olan ağabeyi Hilâl, Ankara'nın yeniden kurulmasında görev alır. Saffet'in kocası Doktor Turgut ise, üniversitede kürsü başkanı olur.

Romanın başından beri, "Anadolu'nun kalbi" olarak vasıflandırılan Ankara, romanın sonunda yine vatanın can damarı olur. Bu döneme ait eserler yazan Türk ve Batılı yazarlarda "Ankara" ile "Yeni Türkiye imajı"nın birleştirildiğine sıkça rastlamaktayız. Ankara, yeni hayatın başladığı bir mekândır. Romanın sonunda Saffet, arkadaşı Ayşe ile kendisini kıyaslar. Ayşe Millî Mücadele'de cepheye malzeme taşıyıp, aktif bir görev alırken, Saffet hiçbirşey yapmamıştır. Bu da o dönemde istanbul'un elinin kolunun nasıl bağlı olduğunu ve Ankara'nın nasıl bir merkez haline geldiğini açıkça gösterir. Romanda Ankara, yeni kararların alındığı, kurtuluşun merkezi olan bir mekân olarak değerlendirilirken, işgal altındaki İstanbul, Ankara'da alınan kararların geniş yankılar uyandırdığı, hemen her milletten insanın bulunduğu, birçok dilin konuşulduğu kozmopolit bir yer olarak değerlendirilir.

Eserde Atatürk'e "Millî bir sembol" gözüyle bakılmaktadır. Önce onunla ilgili haberler verilir ve yaptığı işler anlatılır. Yalnız romanın bir yerinde ön plâna çıkar ve savaşta yaralanan Hilâl'i ziyaret eder, ona Ankara'nın kuruluşu görevini verir.

Saffet'in mürebbiyesi Fräulein Berg, romanda bir misafir gibidir. Fräulein Berg, Avusturya-Macaristan savaşından sonra Türkiye'ye gelmiş ve hayatını kazanmak için mürebbiyeliğe başlamıştır. Fräulein Berg'in Türk milletine bakışı müsbettir. Türk milleti, geleneklerine bağlı, zengin kültür değerleri olan, tarihî masala sahip bir millettir. Fräulein Berg, Saffet'in büyükannesi Saibe Hanım'dan Türk tarihini dinler. Bu tarih, birçok zaferle taçlandırılmıştır. Fräulein Berg, Boğaz'a ve İstanbul'a hayrandır. Özellikle İstanbul'daki tarihî eserler, Türkler'in yaşadıkları coğrafyayı kendilerine has kültür unsurlarıyla nasıl zenginleştirdiğine canlı bir delildir.

Eserde <<masal anlatıcısı>> şeklinde vasıflandırılan, gözleri görmeyen İbrahim ise, bize "Dede Korkut"u hatırlatır. Ayşe ondan, başta Dede Korkut olmak üzere birçok masal ve hikâye dinler. İbrahim daha sonra Ayşe'nin küçük oğlu Mukbil'e de bunları anlatır. Mukbil, ondan dinlediği "Deli Dumrul Hikâyesi"ne hayran kalır. İbrahim de, çağdaş bir Dede Korkut gibidir. Roman, eski destanlarda olduğu gibi onun Allah'a "Hamd ve Senâ"sıyla başlar ve sonunda yine onun duasıyla biter. Sanki o bize "Millî Mücadelenin Masalı"nı anlatmaktadır.

Eserin, Yakup Kadri'nin "Yaban" romanıyla bazı paralellikleri vardır. Yazarın, 1939 yılında Max Schultz tarafından Almanca'ya "Der Fremdling" adıyla çevrilen "Yaban" ve 1938 yılında J.H.Kramers tarafından çevrilen "Ankara" romanını okumuş olması ihtimal dahilindedir. Ayşe, oğlu olunca kocası askerde olduğu için ona kısa bir süre isim veremez. Kocasına yazdığı mektuplar da cevapsız kalınca, bu işi kendisi yapar ve oğluna Mukbil adını verir. "Yaban" romanında da, askere giden Mehmet Ali'nin oğluna bir süre isim veremezler ve onu "Adsız" diye çağırırlar. Yakup Kadri "Yaban"a mekân olarak Orta Anadolu, Haymana ve çevresini seçer. "Aysche"de de romanın ikinci bölümü Ali'nin Ankara yakınlarındaki köyünde başlayıp, Ankara'da sona erer.

Käthe von Roeder Gnadeberg'in "Aysche" adlı romanı, hem bizim yüzümüze bir ayna tutması, hem de Almanlar'a Türk milletini anlatması bakımından önemli bir eserdir. Yabancı yazarların bizi nasıl anlattıklarının takibi de, bu tür eserlerin tercüme veya en azından özetlerinin bilinmesiyle mümkündür. Türk yazarlarının eserlerinin yabancı dillere çevrilmesinin bir yararı da, şüphesiz ki yenilik arayan yabancı yazarların eserleri için kaynak ve malzeme teşkil etmesidir. Kathe von Roeder Gnadeberg de, herhalde Almanca'ya çevrilen Millî Mücadele devri yazarlarının eserlerinden ilham almıştır. Milletlerin birbirlerini tanımalarını da, bu tür eserlere borçluyuz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

HAMİD OĞULLARI BEYLİĞİ DÖNEMİNDE İLHANLI HÜKÜMDARLARI ADINA KESTİRİLMİŞ ORİJİNAL BİRKAÇ SİKKE

Dr. SAİT KOFOĞLU*

Çok değerli hocam Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın nezaretinde başladığım ve maalesef onun sağlığında tamamlayamadığım "Hamid Oğulları Beyliği Tarihi" ile ilgili Doktoru tezimde yer verdiğim, uzun bir araştırma ve çalışma döneminin mahsulu olan bazı önemli hususlar ile orijinal bir kaç Sikke'nin, Rahmetli hocamın aziz hatırasına atfen hazırlanan kitapta yer alması onun yokluğu dolayısıyla duyduğum büyük üzüntüyü bir nebze olsun hafifletecektir.

Uluborlu merkez olmak üzere Isparta, Burdur ve Eğridir bölgelerini kapsayan sahada kurulan Hamid Oğulları Beyliği ile ilgili olarak yerinde yaptığım araştırmalar neticesinde beyliğin gerçek kurucusunun başta İ.H. Uzunçarşılı olmak üzere eski ve yeni tarihçilerimizin ileri sürdüğü gibi Feleküddin Dündar Bey değil de onun dedesi ve beyliğe adını veren Hamid Bey olduğu bu tezde ortaya konulmuştur. Temmuz 1243'de Kösedağ savaşından mağlub çıkan Türkiye Selçuklu Devleti bundan sonra sık sık Moğolların hücum ve baskılarına mâruz kalmış, ünlü devlet adamı Pervane Mu'inüddin Süleyman'ın Ağustos 1277'de öldürülmesinden sonra ise tamamen Moğolların nüfûzu altına girmiştir. Neticede Türkiye Selçuklu Devleti hızla çöküşe geçerken, 1260'lı yıllardan beri Anadolu'da, Moğollara karşı verilen mücadelenin kaynağı durumundaki Batı Anadolu'da ise güçlü Türkmen beylikleri kurulmaya başlanmıştır. İşte bunlardan bir tanesi de 1297'de Hamid Bey tarafından göller yöresinde kurulan Hamid Oğulları Beyliği'dir.

Selçuklular ve diğer bazı Anadolu Beylikleri'nde olduğu gibi bu beyliktede devlet ailenin mülkü olarak kabul edilmiştir. Hamid Bey, hem kurucu ve hem de ailenin en yaşlı üyesi olması sıfatıyla "Ulu Bey" olarak hükümet merkezi Uluborlu'da hüküm sürmüştür. Hamid Bey'in 1302 ve belki 1303 tarihinde bile hayatta olduğu ve Uluborlu'da hüküm sürmeye devam ettiği tezimde ele alıp incelediğim, Yalvaç'ın Genceli köyünde kurulmuş olan Koyungözü Baba Zaviyesi'ne ait 702H./1302-1303 M. Tarihli bir vakfiye ile gösterilmiştir. Hatta bu vakfiyenin 3. ve 4.ncü satırlarında Hamid Bey'in "Sultânü'l-a'zam ve Padişah'ül-mu'azzam Sultân-ı selâtinü'l-Arab ve'l-Acem es-Sultan Hamid eazzallahu ensarahu" şeklinde ve Türkiye Selçuklu sultanlarına mahsus unvanlar kullanmış olduğu dikkati çekmektedir[1].

Hamid Bey'in ölümünden sonra onun sağlığında eski Türk devlet anlayış ve geleneklerine uygun olarak merkezi Gönen olmak üzere Keçiborlu, Afşar, Ağros

---

* Dr. İstanbul Teknik Üniversitesi, Dil ve İnkılâp Tarihi Bölümü.

[1] S. Kofoğlu, XIII-XI. Yüzyıllar Güney-Batı Anadolu Tarihi, Hamid Oğulları Beyliği, Basılmamış Doktora Tezi, İst. 1993, s. 86-90.

(bugünkü Atabey) ve Şarkîkaraağaç hattında hüküm sürmekte olan oğlu İlyas Bey beyliğin idaresini eline almıştır. M. Arif'in, Hamid Bey'in ölümünden sonra beyliğin başına oğlu Felekküddin Dündar Bey'in geçtiğini kaydederken İlyas Bey'den haberi olmadığı anlaşılmaktadır[2]. Daha sonra Âli'de yazdığı bir makalesinde Hamid Oğulları şeceresini verirken yine Hamid Bey'den sonra oğlu Felekküddin Dündar diye bahsederek İlyas Bey'e yer vermemiştir[3]. Son olarak H. Edhem'de eserinde Hamid Oğulları'na ait verdiği şecerede herhalde bu makalelerden hareket ederek Dündar Bey'i, Hamid Bey'in oğlu olarak göstermek hatasına düşmüştür[4]. İ.H. Uzunçarşılı ise eserlerinde İlyas Bey'i Hamid Bey'in oğlu olarak göstermesine rağmen beyliğin kurucusunu Dündar Bey olarak göstermiş ve dolayısıyla Hamid ve İlyas beylerin idari dönemlerini atlamıştır[5].

Hamid Bey'in kesin ölüm tarihini bölgede yaptığım tüm araştırmalara rağmen tesbit edemediğim için oğlu İlyas Bey'in de hangi tarihte idareyi ele aldığını belirtmek mümkün olmamıştır. Ancak İlyas Bey'in, babası Hamid Bey öldükten sonra beyliğin başına geçtiği ve hükümet merkezi Uluborlu'da hüküm sürdüğü yine aynı dönemde Keçiborlu'da yaşamış ilim ve tarikat erbabı olduğu anlaşılan Şeyh Şikem'e bağışladığı emlâk ve arazi ile ilgili olarak düzenlenen bir vakfiyeden anlaşılmaktadır. Şeyh Şikem vakfiyesinde geçen "Memleketin fâtihi sülalesinden mülk, kuvvet ve iktidar sahibi İlyas Beğ bin Hamid Beğ tarafından akıl ve rüşd erbabının mefharı sülehânın umdesi, ulemanın zubdesi, zâhidlerin bakıyesi Şeyh Şikem diye meşhur ve mâruf olan...." ifadelerde yukarıda İlyas Bey ile ilgili olarak verdiğimiz bilgiyi doğrulamaktadır[6].

İlyas Bey'in, Hamid Bey'in oğlu ve Feleküddin Dündar Bey'in de babası olduğu Burdur'un en güzel ve hâkim yerinde bizzat Dündar Bey tarafından yaptırılmış olan Ulu Câmi'nün 700 H./1300-1301 M. tarihli ve Burdur müzesinin arka bahçesinde kaderine terkedilmiş iki parça halinde bulduğum kitabesindeki "Feleküddin Dündar ibn İlyas ibn el-Hamid" kaydındanda anlaşılmaktadır[7]. Türkiye Selçuklu sultanı Gıyâsüddin II. Keyhüsrev tarafından 635 H./1237 M. tarihinde Eğrdir'de han olarak inşâ ettirilen ve 701 H./1301-1302 M. tarihinde ise Dündar Bey tarafından halen kendi adını taşıyan medreseye çevrilen yapının tamir kitabesinde bulunan "Feleküd devleti ve'd-Dîn âlâü'l-İslâm ve'l-müslimin Dündar ibn İlyas ibn el-Hamid" kayıttada bu bilgi görülmektedir[8].

Ayrıca yine Burdur müzesinin arka bahçesinde bulduğum ve 745 H./1344-1345 M. tarihli kitabede de aynı bilgiyi görmekteyiz. Feleküddin Dündar Bey'in oğullarından Gölhisar emiri Mehmed Çelebi'nin oğlu olan Muzafferüddin Mustafa Bey tarafından Burdur'da yaptırıldığı anlaşılan ve ancak günümüze kadar ayakta kalmayı başaramayan Muzafferiye medresesinin kitabesinde de "Muzafeerü'd-dünyâ ve'd-Dîn Mustafa ibn Muhammed ibn Dündar ibn İlyas ibn el-Hamid" kaydı bulunmaktadır[9].

---

[2] M. Arif, "Anadolu Tarihinden: Hamid Oğulları" TOEM, III, İst. 1328, s. 942.
[3] Ali, "Teke Emareti" TTE, XIV, Sayı: 79, İst. 1340, s. 79.
[4] H. Edhem, Düvel-i İslâmiye, İst. 1927, s. 290.
[5] İ.H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ank. 1984, s. 62.; Kitabeler II., İst. 1929, s. 239-240.
[6] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 104-107.
[7] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 111-112.
[8] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 115.
[9] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 174-175.

Türk Nümismatik Derneği'nin uzun yıllar başkanlığını yapmış olan rahmetli Cüneyt Ölçer'in özel kolleksiyonunda gördüğüm ve İlyas Bey döneminde İlhanlı hükümdarı Gazan Mahmud/Han adına, Uluborlu'da (Bergulu) kestirilen orijinal bir sikkeyi aşağıda çizimi ile birlikte veriyorum. 704 H. tarihli bu sikke ilk defa tezimde yayınlanmıştır[10].

704 - BERGULU

Ön Yüzü : Ortada Beşgen Çiçek İçinde)

1. A'llâh — الله
2. Lâ ilâhe illa — لا اله الا
3. Duribe Bergulu — ضرب برغلو
4. Muhammedun — محمد
5. Resulu'llâh — رسول الله

Salla — Aleyh — صلى

Çevresinde :

1. Duribe 2. fi seneti 3. erba'in 4. ve seb'i 5. mi'etin

Arka Yüzü : Ortada

1. Tngr-yin
2. küçündür
3. Gazan Mahmud — غازان محمود
4. Gasan-u
5. Teledke gülüg
6. San

[10] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 108-109.

Maalesef İlyas Bey'in ölüm tarihini de kesin olarak tesbit etmek mümkün olamamıştır. Ancak oğlu Feleküddin Dündar Bey'in hükümet merkezini kendi adına nisbetle "Felekâbâd" koyduğu ve yeniden imâr ettirdiği Eğridir'e taşıdığı 707 H./1307-1308 M. Tarihinden önce Uluborlu'da hüküm sürdüğünü söylemek mümkündür.

Dedesi Hamid Bey tarafından geniş salâhiyetlerle Eğridir-Burdur hattının emiri olarak tâyin edilen Feleküddin Dündar Bey, babası İlyas Bey'in ölümünden sonra beyliğin idaresini eline almıştır. Hamid Bey 702 H. tarihli Koyungözü Baba vakfiyesinde de görüldüğü üzere Selçuklu sultanlarına mahsus unvanlar kullanırken, torunu Dündar Bey'de 700 H. tarihinde merkez olarak kullandığı Burdur'da yaptırmış olduğu Ulu Câmi'nin kitabesinde yine Selçuklular döneminde orduların başkumandanına verilen "Melikü'l-ümera" unvanını kullandığını görüyoruz. Feleküddin Dündar Bey'in büyük imâr ve eğitim faaliyetlerinde bulunduğu Eğridir'de 701 H. tarihinde tamir ettirdiğini belirttiğimiz medresinin kitabesinde de yine "Melikü'l-ümera" unvanını kullanmaktadır. Ayrıca bu kitabede Dündar Bey'in, yine Selçuklular'da ordu kumandanlarına ve bulundukları bölge veya vilâyetlerde, asayiş ve emniyeti sağlayan kumandanlara verilen "İsfehsâlar' ünvanını da kullandığı görülmektedir. Bu kitabelerden çıkardığımız netice Dündar Bey'in, daha dedesi Hamid Bey ve babası İlyas Bey'in sağlığında beyliğin en güçlü emîri ve orduların başkumandanı olduğudur.

Feleküddin Dündar Bey'in de idareyi eline aldıktan sonra bir müddet daha Uluborlu'yu hükümet merkezi olarak kuliandığı kesindir. Çünkü el-Ömerî eserinde, Hamidli memleketinin sahibini Dündar Bey olarak gösterirken, hükümet merkezinide Borlu (Uluborlu) olarak göstermiştir[11]. Dündar Bey'in hükümet merkezini Türkiye Selçuklu sultanlarının sayfiye şehri olarak kullandıkları Eğridir'e taşıdığını ve şehre kendi adına nisbetle "Felekâbâd" adını koyduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu nakil işi muhtemelen 707 H./1307 M. tarihinde veya biraz daha öncesine rastlamaktadır". Çünkü bu tarihe kadar kestirilen sikkelerde şehir Eğridir adını taşıyorken 707 H. tarihinde kestirilen sikkede ise ilk defa "Felekâbâd" adı kullanılmaktadır. Dündar Bey tarafından İlhanlı hükümdarı Olcaytu Hudabende Muhammed adına 707 H. tarihinde kestirilen ve özel bir koleksiyonda gördüğüm bu sikke orijinal olup ilk defa tezimde kullanılmıştır[12]

[11] el-Ömerî, Mesâlikü'l-ebsâr fî Memâlikü'l-emsâr, nşr., Fr. Taeschner, Leipzig 1929, s. 39.
[12] S. Kofoğlu, A.g.e., s, 120-121.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

707 - FELEKÂBÂD

Ön Yüzü : Ortada (Kare İçinde)

1.	Es-Sultânü'l-a'zam	السلطان الاعظم
2.	Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn	غياث الدنيا والدين
3.	Hudâbende Muhammed	خدا بنده محمد
4.	Halleda'llâhu mülkehû	خلد الله ملكه

Dört Tarafında :

1. Motif 2. Senete 3. Seb'in 4. ve Seb'i mi'etin

Arka Yüzü : Ortada (Kare İçinde)

1.	Duribe bi-Medineti	ضرب بمحروسة
2.	Felekâbâd, humiyet	فلك اباد حميت
3.	ani'l-âfât	عن الافات

Dört Tarafında :

1. Senete 2. Seb'in 3. Seb'in 4. Sebi'i-mi'etin

Aşağıda çizimi ile birlikte vereceğim ve ön yüzünde 715 H. arka yüzünde ise 714 H. tarihleri bulunan sikke de yine C. Ölçer kolleksiyonunda tesbit edilmiştir. Dündar Bey'in İlhanlı hükümdarı Olcaytu Muhammed adına Felekâbâd'da kestirdiği bu eşsiz sikke de orijinal olup ilk defa tezimde yayınlanmıştır. Anadolu'da bozulan asayişi yeniden te'sis etmek üzere Olcaytu Muhammed Han tarafından gönderilen Emir Çoban, Temmuz 1314'te Erzincan ve Sivas arasında bulunan Karanbük mevkiine gelerek ordugâhını kurmuştur. Ona itaatlerini arz etmek üzere gelen Anadolu beyleri arasında Feleküddin Dündar Bey'de bulunmaktadır. Dündar Bey bu sikkeyi muhtemelen Emir Çoban tarafından iltifatla karşılanıp, hi'lat giydirildiği ve onun huzurundan memnun olarak ayrıldığı 714 H. tarihie Emir Çoban'ın Konya'yı işgâl eden Karamanlılar'dan kurtardığı 715 H. tarihini simgelemek üzere kestirmiştir[13].

714/715 - FELEKÂBÂD

Ön Yüzü, Ortada (Kare İçinde)

1. Es-Sultânü'l-a'zam	السلطان الاعظم
2. Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn	غياث الدنيا والدين
3. Hudâbende Muhammed	خدا بنده محمد
4. Halled'allâhu mülkehû	خلد الله ملكه

Dört Tarafında :

1. Motif 2. Silik 3. hamsin aşere 4. seb'i-mi'etin

Arka Yüzü, Ortada (Kare İçinde) :

1. Duribe bi-Medîneti	ضرب بمدينة
2. Felekâbâd, humiyet	فلك اباد حميت
3. ani'l-beliyyet	عن البليت
4. ve'l-âfât	والافات

Dört Tarafında :

1. Silik 2. erba'in 3. aşere 4. seb'i (mi'etin)

1. C. Ölç er Kolleksiyonu
2. Envanter No: 651
3. Çapı=19/20mm.
4. Ağırlığı= 1.61 gr.

[13] S. Kofoğlu, A.g.e., s. 138-139.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

AŠŠŪR-URARTU YAZILI BELGELERİ VE ARKEOLOJİK KALINTILAR IŞIĞINDA ALZİ/ENZİ ÜLKESİ (ELAZIĞ BÖLGESİ) TARİHÎ COĞRAFYASI

KEMALETTİN KÖROĞLU*

Alzi/Enzi, MÖ. II. bin yıldan Ortaçağ'a kadar oldukça uzun bir süre yazılı belge ve kaynaklarda, Doğu Anadolu coğrafyası ve daha çok da Elazığ bölgesi ile ilişkili olarak karşımıza çıkan bir ülke ve kent ismidir**.

Doğu Anadolu'nun bu kesiminde yapılan seferlere ilişkin bazı önemli tarihi coğrafya metinleri, yörede Hitit döneminde Alše ya da Alzi[1], Orta Aššūr döneminde Alzi ve Enzata[2], Yeni Aššūr döneminde Alzi, Enzi, Enzite[3] Urartu yazıtlarında da Alzi[4] olarak adlandırılan bir ülke ve kentin varlığından söz ederler. Bunların dışında Yunan, Roma ve Ortaçağ kaynaklarında Anzetene, Alznik, Alz/Arzn ve Arzanene, Hanzit vs. şeklinde geçen yer adları da, çoğu zaman tarihi coğrafya tartışmalarında Alzi/Enzi ile ilişkiye sokulmakta[5]; günümüzde de Elazığ il merkezinin güneyinde yer alan bir köy ve höyüğün *Til-Enzit* isimini taşıdığı bilinmektedir[6].

Görüldüğü gibi Klasik döneme kadar, aynı coğrafya içinde aranabilecek birbiriyle benzeşen dört değişik yazılış karşımıza çıkmaktadır: Alše, Alzi, Enzata/Enzite ve Enzi.

---

* Dr. Marmara Ünivsersitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Bu çalışma, 1988 yılında İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamladığım *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı* adlı yüksek lisans tezimdeki Alzi bölümünün yeniden ele alınıp genişletilmesiyle hazırlanmıştır.

[1] Alzi bu dönemde hem ülke hem de kent adı olarak KUR^{URU} Alše, $KUR_{Alše}$, KUR^{URU} Alzija şeklindedir (bkz. G. del Monte-J. Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Wiesbaden 1978, s. 10, 110; H. Ertem, *Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini*, Ankara 1973, s. 8).

[2] K. Nashef, Die *Orts-und Gewässernamen der mittelbabylonischen und mittelassyrischen Zeit*, Wiesbaden 1982, s. 27, 107.

[3] Ülke adı olarak KUR_{Enzi}, KUR_{Enzite}, KUR_{Alzi} şeklindedir (bkz. S. Parpola, *Neo-Assyrian toponyms*, Neukirchen 1970, s. 13, 125).

[4] Ülke adı olarak KUR_{Alzi} şeklindedir (bkz. I. M. Diakonof-S. M. Kashkai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 7).

[5] Ancak bu geç dönem kaynaklarında verilen bilgilerin çelişkili ve lokalizasyon teklifleri için sağlam dayanaklar oluşturmamakta (bkz. H. F. Russell, "Shalmaneser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and the Historical Georaphy of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *Anatolian Studies* XXXIV, 1984, 180) olduğu, bunlar esas alınarak yapılan lokalizasyon tekliflerinin Van Gölü, Dicle ve güneyde Subnat nehrinin kaynağı (Babil köyü) tarafından çevrelenen geniş bir alanı kapsamasından anlaşılmaktadır (bkz. E. Forrer-E. Unger, "Alzi", *Reallexikon der Assyrriologie (RlA)* I, 1928, s. 88 vdd). Bu kaynaklardan destek alınarak yapılan diğer teklifler daha çok Elazığ ve yakın çevresi ile ilişkilidir (bkz. J. G. C. Anderson, "The Road System of Eastern Asia Minor With the Evidence of Byzantine Campaigns", *Journal of Hellenic Studies*, 17, 1897, s. 25; krş. E. Unger, "Enzi(te)", *RlA* II, 1938, s. 405 vd; L. Dillemann, *Haute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacent*, Paris 1962, fig. 3; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu sınırı*, çev. F. Işıltan, İstanbul 1970, s. 244).

[6] R. Ataman, *Yeni Tabii Yer Adları* 1977, Ankara 1978, s. 23; V. Sevin, "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması", VI. *Araştırma Sonuçları Toplantısı (AST)*, 1989, s. 454; M. B. Aşan, "Elazığ-Bingöl-Tunceli İlleri Ortaçağ Yüzey Araştırması, 1987", VI. *AST*, 1989, s. 536 no. 15.

Bu yazılışlardan, Boğazköy metinlerinde görülen Alše'nin Akadça yazan katiplerce kullanıldığı ve aynı metinlerde sık sık geçen Alzi'nin karşılığı olduğu kabul edilmektedir[7]. Enzi ve Enzite adları ise, Yeni Aššūr döneminde III. Šulmānu-ašarēd (Salmanaser)'in üçüncü yılına ilişkin yazıtlarında birbirinin yerine kullanılmaktadır[8]. Dolayısıyla bunlara çok benzeyen Enzata adını da dahil ederek bu üçünün aynı adın değişik yazılış biçiminden başka bir şey olmadığı söylenebilir[9]. Alzi ve Enzi adları ve bunların lokalizasyonları konusundaki görüşler ise biraz karışıktır. Örneğin Streck[10], emin olmamakla birlikte Unger[11], Olmstead[12] ve Russell[13] bunların aynılığını; Wilson[14] ise kesin olmamakla birlikte Enzi ve Enzite'nin Alzi'den farklı olduğunu benimsemektedir. Sözkonusu kentin yeri konusunda ise Streck, geç dönem kaynaklarını temel alarak Palu ile Hani arasındaki Hanzit yöresini, Unger de aynı gerekçe ile Palu-Gölcük sahasını, Russell Ergani-Elazığ geçidini, Olmstead Lice-Genç geçidi yöresindeki Birklinçayı, Wilson Ergani-Elazığ veya Lice-Genç geçidini, Burney[15] Enzi için Elazığ ovası ile Harput bölgesini, Kessler[16] ise Alzi için Torosların güneyi Diyarbakır'ın kuzeyini önerirler.

Bütün bu önerilerde Alzi, Enzi ve Enzite'nin haritalardan saptanan, geç dönemdeki isimlerle olan benzerliğinin dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Ancak gerek isimlerin birbiriyle eşlenmeleri ve gerekse önerilen yer konusunda açıklık olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı, daha ileri bir lokalizasyon teklifi için tarihi coğrafya metinlerinin ifadeleri ve yaşayan isimlerle kurulan ilişkilere ek olarak arkeolojik belgelerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Bu isimlerden, yukarıda belirttiğimiz gibi, III. Šulmānu-ašarēd'in üçüncü yıl seferinin farklı kopyalarında hem Enzi ve Enzite birbirinin yerine, hem de aşağıdaki Siyah Obelisk örneğinde görüleceği üzere Alzi ikisi yerine kullanılmıştır.

Nimrud, Siyah Obelisk: "... *Dönüşümde **Alzi ülkesi geçitlerine girdim; Alzi, Suḫni**, Daiaeni, Tumme, Urartulu Aramu'nun krali kenti Arzaškun'u Gilzanu ve Hubuškia ülkelerini fethettim...*"[17].

Dicle Kaynağı yazıtı: "...***Enzite ülkesi geçitlerine girdim. Suḫme,** Daianei ve Urartu'yu zaptettim...*"[18]

---

[7] Russell, *age* 182 vdd.; del Monte-Tischler, *age*. s. 10.

[8] Bkz. not. 33 gösterilen yerler.

[9] Araştırmacılar bu konuda fikir birliği içerisindedirler (bkz. Forrer-Unger, *age*. s. 88 vdd.; K. Wilson, "The Kurbail Statue of Shalmaneser III", *Iraq* 24, 1962, s. 102 vd.; Russell, *age*. s. 182).

[10] M. Streck, "Das Gabiet der heutigen landschaften Armenien Kurdistan und Westpersien nach den babylonischen assyrischen Keilinschriften", *Zeitschrift für Assyriologie* 13, 1898, s. 91 vd.

[11] Unger, *age*. s. 405.

[12] Olmstead, "The Calculated Frightfulness of Ashur nasir apal", *Journal of American Oriental Society*. 38, 1918, harita 1.

[13] Russell, *age*. s. 182.

[14] Wilson, *age*. s. 103.

[15] C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalıdere", *Anatolion Studies* XVI, 1966, s. 60.

[16] K. Kessler, *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Wiesbaden 1980, s. 121, harita 5, 167.

[17] D. D. Luckenbil, *Ancient Records of Assyrian and Babylonia* I, Chicago 1926, no. 560.

[18] Luckenbil, *age* I, no. 692; Üçüncü yıl seferiyle ilgili diğer yazıtlar için bkz. not. 33 gösterilen yerler.

Russell[19] bu farklı kopalardaki yazılışlara ek olarak Alzi ve Enzi'deki "l" ve "n" nin birbirlerinin yerine kullanılışının Eski Aššūrca ve Akadca'nın Nuzi lehcesinde görüldüğüne işaret ederek bu iki adın aynılığı yolundaki kanıtları güçlendirir.

Konuya, tarihi çoğrafya metinlerinin sözünü etikleri bölge ve burada Alzi/Enzi'nin ilişkili olduğu diğer yer adlarına göre konumu dikkate alınarak bakılacak olursa da sözkonusu isimlerin aynı olması gerektiği anlaşılır.

Alzi/Enzi adı, bu metinlere göre Išuwa ülkesi, Arzania nehri, Suḫme ülkesi ve Amadanu/Madanu/Namdanu ülke veya dağları ile ilişkili bir alanda yeralmaktadır.

Enzi veya Enzite'nin, II.binyılın ikinci yarısında Elazığ yöresinde bir krallık olduğu bilinen Išuwa ile ilişkisi konusunda I. Tukulti-apal-ešarra ve III. Šulmānu-ašarēd yazıtları oldukça açık bilgi verirler: Aššūr'da bulunan I. Tukulti-apal-ešarra dönemine ait bir tablette şu ifadeler yer alır:

"Büyük Ḫatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allumaru'nun harcını aldım. ***Išua ülkesinin Enzatu kentini ve Suḫmu ülkesini fethettim.*** *Esirler alarak ülkeme getirdim*[20]*."*

III. Šulmānu-ašarēd dönemine ait Kuruh Monoliti'nde ise Išuwa-Enzite, Enzite-Arzania bağlantısı konusunda şu ifadeler bulunmaktadır:

"...Bīt-Zamāni ülkesine hucum ettim. Bīt -Zamāni'den hareket ettim. Namdanu ve Merusu dağlarını aştım. ***Išuwa ülkesindeki Enzite'ye*** *karşı yürüdüm. Enzite'yi tümüyle fethettim. Kentlerini yakıp yıktım, haraç ve ganimet aldım...*

Entize'den hareket ettim. Arzania ırmağını geçtim. Suḫme ülkesine yaklaştım..."[21].

Enzatu/Enzite ülkesi ve kentinin içinde yer aldığı Išuwa'nın, Hitit İmparatorluğu (MÖ. 1450-1180) döneminde, Fırat nehrinin doğusunda Elazığ yöresinde, Hurri kökenli adlar taşıyan kralların yönetimindeki bir ülke olduğu bilinmektedir[22]. MÖ. XIV. yüzyılın ilk yarısında I. Šuppiluliuma döneminde Mitanni prensi Mattiwaza ile yapılan antlaşmadaki *"...Fırat'ı (Puratti) geçtim ve Išuwa'ya girdim..."*[23] ifadesi, bu ülkenin ve dolayısıyla Enzite'nin Fırat nehrinin doğusunda olduğunu açıkça belirlemektedir. I. Tukulti-apal-ešarra dönemi yazıtında, Melitea (Malatya) kentinden sonra bu ülkeden söz edilmesi, Hitit yazıtlarıyla paralellik

---

[19] Russell *age*, 182.

[20] A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions* II, Wiesbaden 1976, no. 96.

[21] Luckenbil, *age*, no. 604; Kuruh monolitleri adıyla literatüre giren II. Aššur-nasir-apli ve III. Šulmānu-ašarēd stelleri 1863 yılında Taylor tarafından Diyarbakır'ın 40 km. güneydoğusundaki Üçtepe höyüğünde bulunurak British Museum'a taşınmıştır (bkz. J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of Royal Geographical Society*, 1865, 35 vdd).

[22] J. Garstang-O. R. Gurney, *The Geograph of the Hittite Empire*, London 1959, s. 40 vdd.; H. Klengel, "Die Hethiter und die Išuwa", *Oriens Antiquus* 7, 1868, s. 63 vdd.; H. Klengel, "Nochmals zu Išuwa" "Oriens *Antiquus 15*, 1976, 85 vdd.; Išuwa'nın bu dönemdeki iki kralının adı saptanmıştır: Ehlišarruma ve Arišarruma (bkz. H. G. Güterbock, "Hittite Hirogliphic seal Imperessions from Korucutepe", *Journal of Near Eastern Studies*, 32, 1973, 135 vdd.).

[23] Bkz. J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Text, Relating to Old Testament*, New Jersey 1969, s. 318 vdd.

gösterir ve tam açık olmamakla birlikte batıda bu kentle olan komşuluğuna işaret ediyor olabilir.

Üçüncü yıl seferinin anlatıldığı Kuruh monolitinin bu bölümüne göre Enzite'ye bir diğer yolla güneyden Bît-Zamāni ülkesinden hareketle Namdanu dağı aşılarak ulaşılmaktadır. Bît-Zamāni, MÖ. 11. yüzyıldan itibaren, Amedi (Diyarbakır) çevresine yerleşen Arami kabilesi ve burada kurdukları devletin adıdır[24]. Yazıtta adı geçen Namdanu ve Merisu dağlarının yeri konusu açık değildir. Bununla birlikte, aynı serefi anlatan ve özet gibi görünen yukarıda da değindiğimiz diğer yazıtlarda, Namdanu yerine Alzi veya Enzi/Enzite geçidi yazılmış olması, sözkonusu isimlerin birbiriyle ilişkili alanda olduğunu gösterebilir. Enzite'den sonra geçilen Arsania'nın ise Klasik dönemde Arsanias olarak bilinen Murat nehri olduğu bilinmektedir.

Gerçekte III. Šulmānu-ašarēd'in 856 yılına ilişkin bu sefer kaydındaki Bît-Zamāni (Diyarbakır) - Namdanu-Merisu dağları - Enzite ülkesi - Arsania (Murat nehri) nehri güzergahını izleyebilmesi için geçeceği tek yol vardır. Bu da Diyarbakır yöresinden Torosları aşarak kuzeye çıkan ve en önemli geçitlerden biri olan Ergani-Maden geçidini aşan Diyarbakır-Elazığ yoludur. Böylece Namdanu adının Toros geçidi üzerinde aranması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu adın, Aššūr yazıtlarında Amadani, Madani olarak geçen ve bu geçit üzerindeki modern Maden'e lokalize edilen isimlerle aynı olduğu önerilmektedir[25]. Böylece Namdanu veya aynı sefere ilişkin diğer yazıtlarda bu isim yerine kullanılan Alzi/Enzi geçidini Ergani-Maden yöresine lokalize etmek için negatif de olsa bazı ipuçları elde edilmiş olmaktadır. Bu durumda, Arsania ve Namdanu'nun konumundan hareketle, Enzi/Enzite kentini, Hitit ve Orta Aššūr yazıtlarındaki gibi, Torosları aşan bu geçidin kuzeyinde ve Murat nehrinden önce, yani II. bin yılda Išuwa olarak adlandırılan yörede aramak gerektiği anlaşılmaktadır.

Alzi ve Enzi adları Yeni Aššūr dönemi yazıtlarına göre yukarıda belirtiğimiz gibi Išuwa ülkesinden başka Suḫme/Suḫni[26] adlı bir ülke ile daha ilişkili görünmektedir. Kuruh Monolitinde III. Šulmānu-ašarēd Enzite ülkesini aldıktan sonra Arzania (Murat) nehrini geçerek Suḫme ülkesine saldırır. Nimrud'da bulunmuş Siyah Obeliskte de Suḫni Alzi ülkesinden sonra gelir. Suḫme ya da Suḫni ülkeleri ile Alzi ve Enzi ülkeleri Arzania (Murat) nehri tarafından ayrılıyor; Alzi ve Enzi adları bu nehrin batısındaki alan için kullanılıyor görünmektedir.

Görüleceği üzere Alzi ve Enzi/Enzite biçimlerinde görülen ülke veya kent kabaca, batısı Fırat ile sınırlanan Išuwa (Elazığ yöresi) ülkesinde, doğusu Arzania (Murat) nehri, güneyi de Namdanu (maden) dağları tarafından çevrili alanda yer alıyor olmalıdır.

Alzi ülkesinde yaşanan siyasi gelişmelerle karşılaştırılabilecek arkeolojik malzeme de sözüne ettiğimiz Tosoların kuzeyindeki bu alanda yoğunluk kazanır.

---

[24] G. M. Schwartz, "The origins of the Aramaeans in Syria and Nothern Mesopotamia: Research problems and potential strategies", *To the Euphrates and Beyond* (Archaeological studies in honuour of M. van Loon, Ed. O. M. C. Haex, H. H. Curves, P. M. M. G. Akkermans), Rotterdam 1989, s. 275 vdd.

[25] Russell, *age*, 184.

[26] Hitit yazıtlarında KUR^{URU} zuḫma (bkz. del Monte-Tischler, *age*, s. 516), Orta ve Yeni Aššūr yazıtlarında da $KUR_{suḫme}$ (bkz. Nashef, *age*, s. 236) ve $KUR_{suḫne}$ (S. Parpola, *age*, s. 315) biçimlerinde görülen isimlerin aynı ülke için kullanıldığı benimsenmektedir (bkz. Russell, *age*, s. 185 vdd; K. Köroğlu, *Urartu Devleti'nin Güneybatı Yayılımı* [Yayınlanmamış Master Tezi] İstanbul 1988, s. 63 vd.).

Yazılı belgelere göre MÖ. II. bin yılın ikinci yarısında Enzi/Alzi ülkesinin içinde yer aldığı Išuwa başlangıçta Hititler ile Mitanni krallığı arasında tampon bir bölgedir. I. Tuthalia döneminden itibaren Hitit akınlarına maruz kalan yöre, I. Šuppiluliuma'nın kuzey Suriye seferi sonrası IV. Tudḫalia zamanında hakimiyet altına alınarak MÖ. 13. yüzyıl ortalarına değin daha çok bu kültürün etkisi altında kalır[27]. Bu dönemle ilgili arkeolojik malzeme de Keban ve Karakaya kurtarma kazılarının gösterdiği üzere Elazığ yöresinden elde edilmiştir[28].

Mitanni Devleti'nin I. Šulmānu-ašarēd (1274-1245) tarafından yıkılmasından sonra, Aššūr yazıtlarında yöreden söz edilmekte ve anlaşıldığı kadarıyla I. Tukulti-Ninurta (1244-1208) döneminden itibaren yerel kralların yönetimindeki Alzi denetim altına alınmaya çalışılmaktadır[29].

MÖ. 12. yüzyıl başlarından itibaren batıdan boğazlar üzerinden dalgalar halinde gelerek Mısır kapılarına kadar bütün Akdeniz sahillerine yayılan Deniz Kavimleri hareketinin, Aššūr krallığının kuzeye olan ilgisinin bir süre kesilmesine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere bu büyük göç dalgasını izleyen yıllarda Hitit İmparatorluğu'nun da siyasi egemenliği son bulmuştu.

Bu olaydan kısa bir süre sonra MÖ. 12. yüzyıl ortalarından itibaren Alzi'de artık Muški adlı yeni bir kavim olduğu görülmektedir. I. Tukultī-apal-ešarra (1115-1077) tarafından 50 yıldan beri Alzi'de oturduğu bildirilen bu kavim, yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla güneye Aššūr ülkesinin kuzeyine doğru hareket halindedirler[30]. Elazığ yöresinde de çağdaş tabakalarda, yöreye bu dönemde bir göçün varlığını gösteren yeni bir seramik türü ortaya çıkar. *Yivli seramik* diye adlandırılan ve Muškilerle ilişkiye sokulan bu türün, son yıllarda yapılan araştırmalarla bu topluluğun hareketine parelel biçimde Torosların güneyine doğru da yayıldığı saptanmıştır[31].

Yeni Aššūr dönemi başlarında II. Adad-nerārī (911-891)[32] ve özellikle de III. Šulmānu-ašarēd (858-824)[33] zamanında, Doğu Anadolu'da örgütlenmeye başlayan Hurri topluluklarına karşı girişilen harekatlar çerçevesinde Alzi ülkesine de yeniden seferlerinin yapıldığı görülmektedir. III. Šulmānu-ašarēd'in Doğu Ana-

---

[27] Bkz. not. 22 gösterilen yerler.

[28] Toplu bilgi için bkz. V. Sevin, "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük* 1, 1991, s. 51 vd.

[29] Bu dönemde Alzi'den söz eden Aššūr yazıtları için bkz. A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions* I, Wiesbaden 1972, no. 701, 715, 721, 760, 773, 783, 803, 806, 811, 849; Ayrıca I. Šulmānu-ašarēd dönemine atfen burada çıkmış olan bir isyandan ve bu isyanı başlatan Alzi kralı Ḫilitešup için bkz. Grayson, *age* I, no. 693.

[30] İlk kez I. Ttukulti-apal-ešarra dönemi yazılı belgelerinde 50 yıldan beri Alzi'de oldukları bildirilen Muškiler'in (Grayson, *age* II, no. 12, 18, 24, 66, 92, 94, 96), Yeni Aššur dönemi başlarında 9. yüzyılda hala Yukarı Dicle ve Orta Fırat yöresinde oldukları anlaşılmaktadır (bkz. M. Mellink, "The Native Kingdoms of Anatolia", *The Cambridge Ancient History* III/2, 1991, s. 622 vdd).

[31] Yivli Seramik türü Elazığ bölgesi merkez olmak üzere kuzeyde Transkafkasya ve Erzurum çevresine, güneydoğuda Urmiye gölünün batı kıyaları, batıda Fırat nehri kıyılarına ve güneyde de Tel Halaf'a kadar genişlemektedir (bkz. Sevin, *Höyük*, 1, 1991, s. 51 vdd.; K. Bartl, "Zur Datierung der *altmonocromen* Ware von Tell Halaf", *To the Euphrates and Beyond: Archaeological Studies in hoour of Maurits N. van Loon*, Haex, O. M. C. et al /eds.), (Balkema, Rotterdam 1989, s. 257 vdd.; M. Özdoğan, "1988 yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması", VII. *AST*, 1990, s. 459 vdd.

[32] Grayson, *age* II, s. 421.

[33] Alzi/Enzi'den söz eden 3. yıla ilişkin yazıtlar için bkz. P. Hulin, "The Inscriptions on the Carved Throne Base of Shalmaneser III", *Iraq* 25, 1963, s. 53; Luckenbil, *age* I, no. 560, 604, 607, 619, 641, 680, 688, 692; J. LaessØe, Building Inscriptions from Forth Shalmaneser Nimrud", *Iraq* 21, 1959, s. 41.; 15. yıl seferi için bkz. Luckenbil, *age*, no. 638, 660.

dolu üzerine düzenlediği altı seferden ikisinde (3. ve olasılıkla 15. yıllarında) izlediği yollar Alzi ülkesinden geçmektedir[34]. Alzi adı erken Yeni Aššūr dönemi yazıtlarında, V. Šamši-Adad (823-811)[35] ve III. Adad-nerārī (810-783)[36] döneminde birer kez daha görülür. Bu dönemde Torosların güneyinde Tušḫan (Diyarbakır/Üçtepe) ve Amedi (Diyarbakır) eyaletlerini kuran Aššūr krallığının kuzeydeki bu bölgeyi haraç ve vergi alarak kendine bağlı tutmak istediği anlaşılmaktadır.

Alzi ve çevresinin 8. yüzyıl başlarında kral Menua (810-786)[37] zamanından itibaren Urartu devletinin hakimiyetine girdiği görülmektedir[38]. Geç Yeni Aššūr döneminde III. Tukulti-apal-ešarra'nın (745-727), Urartu'nun Kuzey Suriye'deki etkinliğini kırmak için giriştiği eylemler ve 735 yılında Alzi üzerinden başkent Tušpa'ya (Van) kadar uzayan seferi, yöredeki Urartu hakimiyetinin kısa bir süre kesilmesine neden olmuştur[39]. Ancak 8. yüzyılın sonlarından itibaren yörenin yeniden Urartu hakimiyetine geçtiği hem Aššūr yazıtları, hem de Urartu yazıtları[40] tarafından ifade edilmekte; arkeolojik belgeler de bu durumu desteklemektedir. Beş Urartulu eyalet yöneticisinin faaliyetlerinden söz eden II. Šarru-kēn (Sargon) (722-705) dönemine ait bir mektupta, Alzi'de *Siplia* adlı bir Urartulu yöneticinin varlığı bildirilmesi bu anlamda önemli bir kanıttır[41].

Urartu krallığının Alzi ve çevresindeki egemenliğinin kanıtı olarak sunulabilecek arkeolojik kalıntılar da Fırat kavsi içerisinde yer alırlar. Örneğin yöre,

---

[34] Yukarıda kralın 3. yıl seferinde Ergani-Maden geçidini kullanarak kuzeye çıktığına değinmiştik. 15. yıl seferinde ise Lice-Genç geçidinden Torosların kuzeyine çıkan III. Šulmānu-ašarēd, dönüşünde Suḫme-Alzi-Fırat güzergahını izlemiştir. Bu sefere ilişkin kabartma ve yazıtlar Lice-Genç geçidi üzerindeki Birklinçay'da bulunmaktadır (bkz. not 45). Ayrıca Aššur'da bulunmuş olan stele göre 838 yılı eponymi Ninurta-kibsi-usur'un yönetiminde Alzi de vardır (bkz. Ungnad, "Eponym" *Reallexicon der Assyriologie* 2, 1938, 439).

[35] Luckenbil, *age* I, no. 716.

[36] III. Adad-nerārī dönemine ilişkin olanı, 799 yılı eponymi Marduk-išmeani'nin stelidir ve burada yönetimi altındaki kentler arasında Alzi'yi de sayar (bkz. Ungnad, *age*, 439).

[37] Menua döneminde Alzi ve çevresinden söz eden Urartu yazıtları 4 tanedir . Bunlardan son ikisinde Alzi adı anılmız ancak çevresinden söz ederler (bkz. K. Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve kitabeleri" *Anatolia* 5, 1960, s. 150 vd.: Patnos yazıtı; G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskow 1960, no. 28, r. 4: Van, Surp Pogos kilisesi duvarındaki yazıt; Melikishvili, *age*, no. 39: Palu yazıtı; Ayrıca yöreye atanan bilinen ilk Urartu valisi ile ilgili olan Bağın yazıtı için bkz. Melikishvili, *age*, no. 42; H. P. Schäfer, "Zur Stele Menuas aus Bağın (Palin)", *Istanbuler Mitteilungen* 23/24, 1973/74, s. 35; toplu bilgi için bkz. A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, İzmir 1984, s. 14 vdd.).

[38] Daha sonra Alzi adı anılmamakla beraber I. Argišti (786-764) II. Sarduri (764-735) dönemlerinde Elazığ yöresindeki Urartu hakimiyetinin gittikçe güçlendiği görülmektedir. Argişti'nin bölgedeki eylemleri Van/Horhor kroniğinde anlatılır. II. Sarduri döneminde hedef artık Fırat'ın batısındaki geç Hitit krallıklarıdır. Bu faaliyetlerden söz eden 3 Urartu yazıtından Fırat kıyısındaki İzoli, Urartu'nun en batıdaki yazıtıdır (bkz. M. van Loon, "The Euphrates mentioned by Sarduri II of Urartu", *Anatolian Studies*, 1974, s. 187 vdd.: İzoli yazıtı; Diğer ikisi için bkz. Melikishvili, *age*, no. 155 E, 156 BI, r. 43: Van II. Sarduri Kroniği, Van Surb Pogos kilisesi duvarındaki yazıt.

[39] III. Tukulti-apal-ešarra önce 743 yılında II. Sarduri'yi Kummuḫi (Adıyaman yöresi) bölgesinde Kištan (Keysun) ve Ḫalpi (Gölbaşı) arasında yenerek Kuzey Suriye'deki ilerleyişini durdurur (bkz. Luckenbil, *age* I, no. 769, 797; M. C. Astour, "The Arena of Tiglathpileser III's Campaign Against Sarduri II, *Assur* II, 1979, s. 75). Arkasından 735 yılında da Enzi ve aynı yöredeki Šupa'yı da ele geçirerek başkent Tušpa'ya kadar ilerler (bkz. Luckenbil, *age* I, no. 785, 813; D. J. Wisemann, "A Fragmentary Inscription of Tiglath-pileser III from Nimrud", *Iraq*, 18, 1956, s. 120).

[40] II. Rusa döneminde yöreden söz eden iki yazıt vardır. Bunlardan birinde Ḫate (Malatya) ve Muški (Fırat kavsi çevresi) ülkesine yapılan bir seferden söz edilirken (bkz. Melikishvili, *age*, no. 278, r. 49: Adilcevaz yazıtı) diğeri Elazığ'ın kuzeyindeki Mazgirt bölgesindedir (H.P. Schäfer, "Die Inschrift Rusa II Argistehinis in Mazgirt-Kaleköy", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, s. 248 vdd).

[41] L, W. Waterman, *Royal Corraspondence of the Assyrian Empire* I, An Arbor 1930, s. 309.

İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kalıntıları günümüze kadar ulaşan bir yol ağı[42] ile başkentte bağlanmıştır. Urartu dönemi yerleşmelerinin içinde Haput gerek konumu ve gerekse boyutları bakımından eyalet merkezi konumundadır. Ayrıca yöreye izoli (Kömürhan) yazıtının yakınındaki Habibuşağı, kuzeydeki Kaleköy ve Maltepe gibi sınır karakolları, Haroğlu, Tanrıvermiş gibi kaleler ve Keban bölgesinde yoğunlaşan Gökbelen, Koyunuşağı ve Örenkaya gibi madencilik merkezleri ve diğer kalıntılar ile Urartu damgası vurulmuştur (bkz. harita)[43].

Urartu krallığının 8. yüzyıldan itibaren yörede yeniden kurduğu anlaşılan egemenliğe ilişkin saptanabilen kalıntılardan en önemlileri, 7. yüzyıla tarihlenebilecek buluntular ele geçirilen Norşuntepe, Yıldıztepe ve Genefik gibi merkezlerdir[44].

Yukarıda tartıştığımız gerek II. bin yıla ve gerekse I. bin yıla ve özellikle de Urartu dönemine ilişkin yazılı ve arkeolojik belgeler Enzi gibi Alzi ülkesini de Elazığ yöresine lokalize etmek gerektiğini ortaya koymaktadır. Urartu ülkesi sınırının batıda Fırat, güneybatıda da Toroslar tarafından belirlendiği ve arkeolojik kalıntıların bu sınırlar içinde saptandığı dikkate alınırsa, 8 ve 7. yüzyılda Urartu yönetimine girmiş olan Alzi için bu sınırların dışına, Torosların güneyine yapılan lokalizasyon tekliflerinin desteksiz kalacağı anlaşılmaktadır.

Çünkü MÖ. 8. yüzyılda Torosların güneyinin, Urartu'nun rakibi Aššūr krallığı tarafından yönetildiği konusunda hemen hiçbir kuşku yoktur. Yeni Aššūr döneminde (1000-612) sözkonusu Yukarı Dicle yöresinde önce Tušḫan (Üçtepe) arkasında da Amedi (Diyarbakır) adlı iki Aššūr eyaleti kurulmuş ve imparatorluğun yıkılışına kadar merkezden tayin edilen valiler kanalıyla yöre denetlenmiştir. Bu döneme ilişkin arkeolojik kalıntıların dağılımı da sözkonusu Yukarı Dicle yöresinin Aššūr ülkesinin bir parçası olduğunu gösterecek türdedir[45].

Yukarıda belirttiğimiz ve adı günümüze kadar Til-Enzit (modern Doğankuş) şeklinde gelen höyüğün konumu, yazılı ve arkeolojik belgelerden çıkardığımız tüm bu tanımlamalara uygun düşmektedir: 175 x 150 x 25 m. kadar boyutlarıyla yöredeki en büyük iskan olanı olan bu höyük, Ergani-Maden geçidinin hemen kuzeyinde, bir Urartu eyalet merkezi konumundaki Harput kalesinin güneyinde, merkeze bağlı Mollakendi bucağındaki verimli Uluova'da yeralmaktadır (bkz. ha-

---

[42] V. Sevin, "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1985", IV. *AST*, 1987, s. 283 vd.; V. Sevin "Elazığ-Tunceli-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması 1986", V . *AST* II, 1988, s. 4 vdd.; V. Sevin "The Oldest highway: between the regions of Van and Elazığ in eastern Anatolia", *Antiquity* 62, 1988, s. 547 vdd.; Sevin, VI. *AST*, 1989, s. 451 vdd.

[43] Bu dönemde Murat nehrinin kuzeyinde Palu kale ve yazıtı başta olmak üzere Bağın ve Mazgirt/Kaleköy gibi yazıtlı Urartu kale ve kalıntıları yeralmaktadır. Elazığ yöresindeki Urartu eyalet merkezleri, kaleleri, sınır karakolları, madencilik merkezleri, kaya mezarları, yol ve konaklama merkezleri hakkında toplu bilgi için bkz. Köroğlu, *age*, s. 23 vdd. Ayrıca bkz. not. 42.

[44] H. Hauptmann, "Norşuntepe, Historische Geophic und Ergebnisse der Grabbungen 1968/69", *Istanbuler Mitteilungen* 19/20, 1969/70, s. 21. vdd.; Sevin, V. *AST*, Res. 27; Sevin, VI. *AST*, Res. 39-41; Köroğlu, *age*, lev. 4.

[45] Yukarı Dicle yöresindeki tüm Aššūr kalıntıları için bkz. K. Köroğlu, *Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/Üçtepe ve Çevresinin Yeni Aššūr Dönemi Tarihi Coğrafyası* (Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 1993); Birklinçay kabartma ve yazıtları için bkz. H. F. Russell, "Assyrian Monuments at the Tigris Tunnel", III. *AST*, 1986, s. 361 vdd.; Ayrıca Üçtepe kazıları ve Yeni Aššūr dönemi buluntuları için bz. V. Sevin, *Excavations at Üçtepe*, İstanbul 1989, 1 vdd.; V. Sevin "1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı", XI. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (KST), 1990, s. 103 vdd.; V. Sevin," 1991 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", XIV. *KST* I, 1993, s. 175 vdd.

rita). 1987 yılında höyük üzerinde yaptığımız yüzey araştırmasında, II. bin yılın ikinci yarısından Orta Çağ'a değin süren yerleşmeyi gösteren seramik malzeme elde edilmiştir[46]. Anlaşılacağı üzere bu arkeolojik kalıntılar, yazılı belgelerde Alzi/Enzi adının görüldüğü tüm dönemleri temsil eder. Bu durumuyla Til-Enzit, yazılı belgelerde Alše, Alzi, Enzi, Enzite ve bunlara benzer isimlerle belirtilen kentin lokalize edilebileceği en uygun höyüktür.

Harita: Alzi ülkesi ve çevresindeki Urartu yerleşmeleri

[46] Bkz. not 6 gösterilen yerler.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

GÜZEL VE FAYDALIYA DAİR

M. ZEKİ KUŞOĞLU*

Kuran-ı Kerim'de "Allah merhametlilerin en merhametlisi ve cömertlerin en cömerti[1] olarak geçer. Bir Hadis-i Şerifte ise "Allah güzeldir, güzel olan her şeyi sever"[2] denilmektedir.

İrade-i külliyenin sahibi olan Allah c.c. yarattığı kullarına irade-i cüziyeyi verirken, aynı zamanda esma-ül hüsnasından da bazı sıfatlarının cüzi bir miktarını'da bağışlamıştır.

İşte Allah c.c. nin güzelli sevmesi, cömert ve merhametli oluşu bu konuda yarışan kullarına kurtuluşu müjdelemesidir ki, müslüman Türkler, vakıf kurarak cömertliklerini faydaya yönelik hizmet ve güzelliklerle bütünleştirmişlerdir.

Bu vakıf kurma geleneğinin sonucudur ki Türkler dünyanın dört bir yanında muhteşem abideler vücuda getirmiş ve medeniyet dünyasının yüzakı olmuşlardır.

Her işlerinde olduğu gibi, vakıf eserlerinde de Türkler, genel felsefeleri gereği, faydalının yanında estetiği ve güzelliği hiç ihmâl etmemişlerdir. atalarımız en muhteşem yapılarda gösterdikleri hassasiyeti, en basit eşya olan uçkur deyneğinde bile göstermişlerdir. Yine Ecdadımız diğer birçok milletlerden farklı olarak, sanatta en zor olanı, yani sade güzeli, benimsiyerek, eksiği olmadığı gibi fazlası da olmayan ve hiçbir münekkide, şurası şöyle olmalıydı deme fırsatını vermiyen eserler ortaya koyarak zoru başarmışlardır.

O eserlerdir ki faydalı oluşunun yanında güzelliği ile de göz kamaştırmışlar ve bazan da ehli sanat ve zevk sahiplerince, adeta eserin yapılış gayesi unutulup, seyrinden büyük zevk alınır hale gelmiştir. O ulvi duygulardır ki büyük şairimiz Yahya ëmâl Beyatlı'ya Süleymaniyede Bayram Sabahı şiirini yazdırmıştır.

Çalışmanın, bir eser vücuda getirmenin ibadet olduğuna inanan müslüman Türk, faydasız güzelsanatı ise bir hedefi olmadığı için nafile ibadetten saymıştır (burada nafile kelimesi luzumsuz karşılığı olarak kullanılmıştır.) Onun içindirki her işinde, güzeli meydana getirecekse faydalıyı faydalı bir iş yapacak ise güzelliği ve zevk-i selimi ihmâl etmemiştir.

Dünyaya gelmenin bir gayesi olduğunu, onunda yaradanına kulluk etmek ve insanlığa faydalı olacak işler yapmak olduğuna inandığı için dualarında her zaman "Ya Rab: yanılgılardan ve faydasız işlerden sana sığınırım" demiştir. Onun seceresinden ve inancından kaynaklanan vakıf kurma arzusunda tek mükâfatı

---

* Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Resim İş Eğitimi Bölümü

[1] "...ve hüve erhamu'r-rahimîn" (Yusuf sûresi 24)

* "ıkra ve rabbüke'l-ekrem". (Alak sûresi 3)

[2] "İnne'llahe cemîlün yuhîbbu'l-cemîl" Hadis-i Şerif Ahmed b. Hanbel, Müsned, c. 4. s. 133, 134, 151.

yaptıkları hayır işlerinden faydalananların bir "Allah yapanlardan razı olsun" duası olmuştur.

İnsanoğlu çoğu zaman hep iyiyi, güzeli ve doğruyu aramış, ancak

"Cümle işler Hâlikındır
Kul eliyle işlenir
Emrî Bârî olmayınca
Sanma bir çöp deprenir."

Yapmanın veya yapabilmenin bir kısmet meselesi olduğunu yukarıdaki dörtlük ne güzel anlatmaktadır.

Ne mutlu Türk milletine ki Allah c.c. onlara faydalı ve güzel işler yapmayı nasip etmiş.

Yaradana şükrümüz sonsuzdur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Son devir

OSMANLI RESMÎ ZİYÂFETLERİ

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU*

Osmanlılar, her türlü merasimde teşrifat kaidelerine son derecede riâyet ederlerdi. Merâsimlerin idaresi teşrifatcı tarafından bu konuda yazılmış defterlere göre yapılırdı. Merasimlerde belli mevki'leri işgal eden şahıslar ve grupların hangi sırayla yer alacağı tesbit edilmiş olduğundan bunun dışına çıkılamazdı. Gaflet eseri yapılan bir yanlışlık dahi kolay affedilmezdi. Cülûs, ramazan, bayram, vs. tebrikleri gibi ziyafetlerde de aynı kaideler geçerliydi. Dîvân toplantıları sonrasında yenilen yemekler veya çeşidli vesilelerle verilen ziyafetler, sadâret tevcih edilen şahsın taşradan İstanbul'a girişinden önce veya elçilerin kara yoluyla gelişlerinde şehre girmeden mola yerinde verilen *yemeklik*ler hep teşrifat kaidelerine göre düzenlenirdi.

Fatih Sultan Mehmed saltanatına kadar Dîvân-ı Humâyûn toplantılarına padişahlar başkanlık eder ve padişah vezirleriyle birlikte yemek yerken Fatih devrinde bu usûl kaldırılmıştı. Nitekim, Fatih'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'nde bu, *"Ve cenâb-ı şerîfim ile kimesne ta'am yemek kanûnum değildir. Meğer ki ehl ü ıyâlden ola. Ecdâd-ı izâmım vüzerâsiyle yerler imiş. Ben ref' etmişimdir"* şeklinde ifadesini bulmuştu[1]. Yine bu Kanunnâmeye göre sadrazam sofrasına da ancak vezirler, defterdarlar ve nişancı oturmak hakkına sahibdi[2]. Elçilerin padişah tarafından kabûl edilecekleri gün Dîvân toplantısını takiben yenilen yemekte sadece elçi sadrazamın sofrasında yer alır; maiyyeti ise vezirler, kapdan paşa, defterdar sofralarında yerlerdi[3]. Fevkalâde elçilere ise padişah tarafından kabûllerinden sonra başta sadrazam olmak üzere ileri gelen devlet ricâli tarafından çeşidli yerlerde ziyafetler verilirdi[4].

Tanzimatla birlikte Osmanlı teşkilâtı gibi teşrifatında da bazı değişiklikler oldu. Sultan Abdülaziz saltanatında Topkapı Sarayı terk edilerek Dolmabahçe Sarayı'na geçildi. Sultan II. Abdülhamid ise Yıldız Sarayı'nda oturmayı tercih etti. Devlet teşkilâtındaki değişiklikler dolayısiyle artık tek bir teşrifatcı ile yardımcılarının bütün işleri yürütmesi imkânsız hale geldi. Bir taraftan teşrifat kaleminin teşkilâtında düzenlemeler yapılırken diğer taraftan yeni kurulan nezâretlerin teşrifat işleri de ayrı vazifelilere havâle edildi. Müessese ise umum müdürlük haline getirildi.

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Abdülkadir Özcan neşri, *Tarih Dergisi*, sayı 33 (1982), s. 45.

[2] a.g.m., s. 35.

[3] Mübahat S. Kütükoğlu, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fevkalâde Elçilerin Ağırlanması", *Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan (Türk Kültürü Araştırmaları* özel sayısı), Ankara 1989, s. 222.

[4] Kütükoğlu, a.g.m., s. 224-227.

XX. yy.a gelindiğinde yalnız teşrifatın teşkilâtında değil kaidelerde de değişiklik yapılmış bulunuyordu. Artık yabancı devlet elçileri veya vazife ile İstanbul'da bulunanlara padişah da saraylardan birinde ziyafet veriyor; davetlilerle aynı masaya oturuyordu[5]. Bu devre âid arşivimizde mevcud bazı teşrifat defterleri bu husûsu en iyi şekilde göstermektedir. Bunlardan bazılarında sofra düzeni liste halinde verilirken[6] bazılarında davetlilerin isimleri ya protokoldeki yerlerine[7] göre veya alfabetik[8] sırayla yazılmakla iktifa edilmiştir. 1911-1921 tarihleri arasındaki ziyafetleri ihtiva eden bir sofra defterinde ise her ziyafet için masanın krokisi çizilip teşrifata göre oturma düzeni numaralanmak sûretiyle gösterilmek üzere yazılmıştır; karşı sahifede ise o ziyafetin yemek listesi ile bazılarında yemek sırasında verilen konserlerin programı bulunmaktadır[9]. Burada, bu defterlerdeki bilgilerin birleştirilmesi sûretiyle son devir ziyâfetlerinde misafirlerin ağırlanması, sofra düzenleri ve ikram edilen yemekler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Resmî Ziyâfetlerde Misafirlerin Karşılanışı

Osmanlı klâsik devrinde olduğu gibi XX. yy.daki davetlerde de misafirler belli kaidelere uyularak karşılanıp uğurlanıyorlardı. Karşılama, davet edilen şahıslara göre farklılık göstermekteydi. Memleket ricâline verilen ziyafetlerle yabancı bir misafir şerefine verilen ziyafetlerde ufak bazı farklılıklar vardı.

Yabancı misyona zaman zaman toplu olarak veya bir münâsebetle ziyafetler verilirdi. Bu ziyafetlere Osmanlı ricâli de davet edildikleri için İstanbul'daki bütün yabancı misyon mensublarının bir def'ada ağırlanmaları güç olduğundan genellikle iki grup halinde ayrı zamanlarda davet olunurlardı. Bunun için önceden, davet tezkireleri gönderilirdi. Davetliler, ziyafet günü belirtilen saatte saraya gelir ve alt kattaki salonda toplanırlardı. Bütün davetliler tamamlanınca misafirler, teşrifat memurlarının önderliğinde olarak, iki sıralı dizilmiş saray hademeleri arasından geçirilerek üst kata çıkarılırlar; burada teşrifat umûm müdürü ile müdür muâvini tarafından karşılanarak salona alınırlardı. Misafirler salonda toplandıktan sonra Padişah husûsî salona gelince Hariciye Nâzırı ile elçiler yine teşrifat umum müdürünün önderliğinde huzûra girerlerdi. Bu arada, büyük dış salonda bulunan diğer davetliler teşrifat memurları tarafından yemek salonuna alınıp yerleri gösterilir, fakat, Padişah ve misafirlerini ayakta beklerlerdi. Diğerleri yerleştikten sonra Padişah ve elçiler salona girerler; bu arada marş-ı humâyûn çalınırdı. Yemek esnasında da alaturka ve alafranga parçalar icra edilirdi.

Yemekten sonra Padişah dış salona geçer, çevresinde elçiler olmak üzere kısa bir süre istirahat ettikten sonra husûsî odaya gelerek vükelâ ile diğer bazı

---

[5] Bu tatbikata ne zaman başlandığı şimdilik kesin olarak tesbit edilemiyorsa da 1273'de sûr-ı humâyûn vesilesiyle verilen bir ziyafette "mevki'-i humâyûn"dan bahs edilmemekle beraber sofra düzenini aks ettiren listede masanın ortasında bir tarafta sadrâzamın bulunması ve gerek sadrâzamın yanına, gerekse karşısındaki yere küçük bir çizgi konularak şeref mevki'lerinin işâretlenmiş olması; ancak ikinci işâretli yerde bulunan Husrev Paşa'nın isminin, daha sonraki krokilerde teşrifat müdürünün isminin yazıldığı şekilde geriden yazılmış olması "mevki'-i humâyûn" veya "zât-ı hazret-i pâdişâhî" ibâresinin kasden yazılmadığı intiba'ını vermekte ve bu ziyafette de padişahın bulunduğunu düşündürmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâbıâlî Evrak Odası (BEO), *Sadâret defterleri* (SD), nr. 367, s. 1-2, 20, 24, 26, 28, 32, 33.

[6] BEO, *SD*, nr. 367.

[7] BEO, *Gelen-Giden defterleri* (GG), nr. 906, s. 10-11, 18-21.

[8] BEO, *GG* def, nr. 906, s. 25-27.

[9] BEO, *GG* def, nr. 904.

davetlileri huzûruna kabûl eder; sonra tekrar büyük salona geçer ve elçilere veda ettikten sonra dairesine çekilirdi. Davetlilere, bir saat kadar daha ikramda bulunulduktan sonra geldiklerinde olduğu gibi teşrifat kaidelerine uygun olarak uğurlanırlardı[10].

Davet belli bir şahıs için özel olarak verilmişse o zaman karşılanış biraz farklı oluyordu. Meselâ İstanbul'u ziyaret eden İngiltere'nin Akdeniz filosu amirali Sir Edmund Poë şerefine 2 Mart 1327 (14 Mart 1911), Avusturya'nın Akdeniz filosu kumandanına 23 Mart 1327 (5 Nisan 1911)'de Dolmabahçe Sarayı'nda verilen ziyafetlerde amiraller ve maiyyetleri istimbotla gelmiş; Saray kapısının içinde askerî merasimle karşılanırlarken bando tarafından birincide İngiliz, ikincide Avusturya millî marşları çalınmış; dönüşlerinde de askerî merâsimle uğurlanmışlardı[11].

Ziyafetlerde giyilecek kıyafetler ile takılacak nişanlar da belli olup davetiye tezkirelerinde belirtilirdi. 4 Nisan 1327 pazartesi günü yabancı misyona verilen ziyafetin davetiyesi şöyleydi:

"İşbu nisan-ı rûmînin dördüncü pazartesi günü i'tâsı mukarrer olan ziyâfet-i seniyyede hâzır bulunmak üzere yevm-i mezkûr akşamı vasatî sa'at yedide Dolmabağçe saray-ı humâyûnuna azîmet buyurmaları irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî iktizây-ı âlîsinden bulunmağla ol babda

Teşrîfât müdür-i umûmîsi

1 Nisan sene 327 *İsmail*

Elbise: Büyük üniforma

Nişan-ı âlîler ve kordon "İngiltere; Fransa; İtalya; Hollanda; İspanya; Belçika" nişanları"[12].

Cülûs-ı humâyûn yıldönümlerinde bütün Âyân ve Meb'usan meclisleri üyelerine de sarayda ziyafet verilirdi. Ancak bunların da hepsinin bir def'ada ağırlanmaları mümkün olmadığından alfabe sırasıyla yarıya bölünerek iki ayrı ziyafet tertiblenirdi.

Meclisler üyelerine verilen ziyafetlerde de davetliler kapıdan teşrifat müdürü ve muâvini tarafından karşılanıp yukarı salona alınırlardı. Hepsi toplandıktan sonra yemek salonuna geçerler ve önceden belirlenmiş olan yerlerini alarak ayakta beklerlerdi. Teşrifat müdürü tarafından davetlilerin yerlerini aldıkları bildirildiğinde Padişah Muzika-i Humâyûnun çaldığı marş-ı humâyûn ile birlikte salona girerek davetlileri selâmlar; Padişahın oturmasından sonra davetliler de otururlardı. Ziyafet devamınca muzika ve saz takımı Batı ve Türk musikisi parçaları çalardı[13]. Ziyafetin bitiminde Padişah dairesine çekilir, misafirler ise bir saat

---

[10] İngiliz amiralı Sir Edmund Poë'ya verilen ziyafet: BEO, *GG*, nr. 906, s. 8-9 ve İstanbul'daki elçilere verilen ziyafetler: *a.g.d.* s. 17.

[11] İngiliz amiraline yapılan merasim: BEO, *GG*, nr. 906, s. 8-9; Avusturya amiraline yapılan merasim: *a.g.d.* s. 14-15.

[12] BEO, *GG*, nr. 906, s. 17. Bu davetiyenin elçiliklere gönderilen Fransızcası *a.g.d.*, s. 18'dedir.

[13] Yabancılara genellikle yalnız Batı müziği, Osmanlı ricâline verilen ziyafetlerde ise hem Türk, hem Batı müziği parçaları sunulur ve her ikisi için de ayrı ayrı olmak üzere icra edilecek eserlere âid programlar basılırdı. Batılılara verilenlerde ziyafetlerin konser programlarının lâtin alfabesiyle basılmasına karşılık Osmanlı ricâline verilen ziyafetlerin gerek orkestra, gerekse fasıl programları arab harfli oluyordu. BEO, *GG*, nr. 904'de bu programlar menülerin yazıldığı sahifelere yapıştırılmıştır. Meselâ 17 Nisan 1911'de yabancı devlet elçilerine verilen yemeğin konser programı şöyle idi:

kadar kahve ve sigara ile ağırlanırlardı. Padişahın büyük salona gelmek üzere olduğu haber verilince bütün davetliler birlikte buraya geçerlerdi. Müteâkıben Padişah, önde teşrifat müdürü olmak üzere, maiyyeti ve saray erkânı ile birlikte salona girerek davetlilere iltifatta bulunur; karşılık olarak önce Meb'usan, sonra Âyân meclisleri reisleri de teşekkür makamında birer konuşma yaparlardı. Daha sonra Padişah dairesine çekilir; davetliler de yine teşrifat kaideleri çerçevesinde uğurlanırlardı.

Resmî Ziyafetlerde Oturma Düzeni

Sultan Reşad ve Vahdeddin saltanatlarında Padişah tarafından verilen ziyafetler Dolmabahçe ve Yıldız saraylarındadır. Sadrazamların verdiklerinin bir kısmında yer zikr edilmediği halde, bazısında sadrazam konağında olduğuna "devlethâne-i âsafânelerinde" şeklinde işaret edilmiştir. Yine sadrazam tarafından Alman elçisine verilen bir ziyafet ise Cercle d'Orient (Serkıl Doryan)'dadır. Saraylarda verilen ziyafetlerin yalnız birinde Yıldız Sarayı'nın Çit Kasrında olduğu belirtilmiş, diğerlerinde hangi salon olduğu kayd edilmemiştir. Yukarıda işaret edilen sofra teşrifat defterleri[14] son devir ziyafetleri hakkında hayli aydınlatıcı bilgi vermektedir. Hepsinde salona giriş yeri okla işaretlenmiş, masaların şekli ve oturma düzeni krokiyle gösterilmiştir. Masanın davetli sayısına göre değiştiği görülmektedir. Tek bir masaya sığabilecek sayıda davetli bulunan ziyafetlerde uzun bir dikdörtgen masa kullanılırken meselâ Âyân ve Meb'usan Meclisi üyelerine verilen ziyafetle Alman İmparatoru II. Wilhelm'in gelişinde verilen ziyafette "U" şeklinde masa tercih edilmiştir.

Dikdörtgen masalarda padişahın yeri, genellikle diktörtgenin, girişin karşısına gelen uzun kenarının ortasıdır. Bu mahal, oturma düzenini aks ettiren şemalarda küçük bir güneş şekliyle gösterilmiş ve "zât-ı hazret-i pâdişâhî" veya

---

1. Kısım	2. Kısım
I. Kovvalski, *Marche Hongroise*	VII. Mozart, *La flûte enchantée*
II. Beethoven, *Ouverture Coriolan*	VIII. Mascagni, *Cavalleria Rusticana*
III. Verdi, *Aïda fantaisie*	IX. Massenet, *Scénes Pittoresque*
VI. Louis Ganne, *Terpsichore. Fant. Ballet*	X. Bizet, *Carmen, fantasie*
V. Léo Delibes, Coppelia, *Prélude et Mazurka*	XI. Josef Bayer, *Valse, un conte*
VI. Waldteufel, *Hommage aux Dames*	XII. Fucik, *Marche Florentine.*

17 Nisan 1327'de Âyân ve Meb'usan meclisleri üyelerine verilen ziyafetteki fasıl programı şöyleydi:

1. kısım Sûzinâk faslı "Kanun ile"

1 Taksim	
2 Peşrev	Emin Bey
3 Şarkı	Tatyos Efendi
4 Şarkı	Ahmed Bey

2. kısım: Hicaz faslı "Keman ile"

5 Taksim	
6 Şarkı	Lütfi Bey
7 Şarkı	Fu'ad Bey
8 Şarkı	Halid Bey

3. kısım: Karcığar faslı "Ud ile"

9 Taksim	
10 Şarkı	Ârif Bey
11 Şarkı	Ali Bey
12 Şarkı	Ârif Bey

[14] BEO, *GG*, nr. 904.

"mevki'-i humâyûn" ilâvesi yapılmıştır. Daha sonraki bazı şemalarda güneş işaretiyle yetinildiği, yazıya gerek duyulmadığı görülmektedir.

Padişahın hemen karşısında, o merasimin teşrifatına dahilse veliahd, değilse sadrazam yer almaktadır. Elçilere verilen ziyafetlerde, eğer tek bir devletin elçilik mensubları varsa ve eğer sadrâzam masanın karşı tarafında ortada oturuyorsa, Padişahın sağ tarafında o devletin elçisi oturmaktadır. Birden fazla elçinin davetli olduğu ziyafetlerde mertebe sırasına riâyet edilmektedir[15]. 17 Nisan 1911'deki ziyafette sağda İngiltere, solda Fransa elçileri, karşı sırada sadrazamın sağında İtalya, solunda Felemenk elçileri oturtulmuştur. Aynı yıl 24 Nisanda diğer bir grup elçiye verilen ziyafette ise padişahın sağında Almanya, solunda Rusya; sadrazamın sağında Avusturya, solunda Romanya elçileri yer almıştır. Oturma sırasında bir yanlışlığa meydan verilmemesi için olacak yerler numaralanmıştır. Numara sırası, günümüz protokol kaidelerine uygun olarak padişahın sağı-solu, sadrazamın sağı-solu olmak üzere masanın sonuna kadar gitmektedir. En sonda teşrifatcı, mihmandar, nöbetci kâtibi gibi masada yer alan en düşük rütbeliler bulunmaktadır. Teşrifat müdür-i umûmîsinin yeri ise padişah sofralarında daima padişahın arkasıdır.

Nâzırlardan biri tarafından verilen, veliahdin de davetli olduğu ziyafetlerde şeref mevki'i veliahde âiddir. Veliahdin sağına sadrazam, soluna en kıdemli elçi oturtulmuştur. Ziyafeti veren nâzır veliahdin karşısında yer almıştır. Diğer elçiler yine mertebe sırasına göre oturtulmuştur.

Bazı hallerde ziyafetin veliahd tarafından verildiği de vaki'dir. Bu ziyafetlerde tabiî olarak şeref mevki'i veliahde âiddir. Diğer bir şehzâdenin de sofrada bulunması halinde karşısında o oturur. Şeref misafiri şehzâdenin sağında yer alır. Diğer misafirler rütbelerine ve teşrifat kaidelerine göre oturtulurlardı. Nitekim İran veliahdi şerefine veliahd Abdülmecid Efendi tarafından verilen ziyafette karşısında şehzâde Ömer Faruk Efendi, sağında ise İran veliahdi oturmuştur[16].

Davetlilerin masaya yerleştirilmesinde takib edilen bir usûl de yabancı misyon mensublarının Türk devlet erkânının aralarına oturtulmasıdır. Masanın uç taraflarına doğru bazan bu usûl biraz bozulmuşsa[17] da prensip olarak bir yabancı, bir Türk şeklinde yerleştirilme yapılmıştır. Meselâ 17 Nisan 1911'de verilen ziyafette İngiltere elçisinin yanında Âyân, Fransa elçisinin yanında Meb'usan Meclisi reisleri; İtalya elçisinin yanında Hariciye, Felemenk elçisinin yanında Adliye nâzırları yer almaktadır. Yabancı misyon mensublarında elçilerden sonra maslahatgüzar, müsteşar, tercümanlar, başkâtib ve kâtibler; Osmanlı devlet erkânında ise şehremini, başkâtib, kurena, müsteşar, Şûrâ-yı Devlet ve Temyiz mahkemesi reisleri vs. gelmektedir. Yabancı misyona verilen bazı ziyafetlerde elçi, tercüman, vs. eşleri ve kızları da bulunmaktadır. Osmanlı devlet ricâli için o tarihlerde eşlerin resmî ziyafetlere davet edilmesi henüz söz konusu değildir. Ancak, Hariciye Nâzırının ev sahibliği yaptığı 31 Mayıs 1912'de verilen ziyafette eşi de Nâzır Âsım Bey'in karşısında yer almıştır. Âsım Bey'in sağında Alman, solunda İngil-

---

[15] Bugünkü dış işlerindeki portokol kaidelerine göre davet sahibinin yanında mevcud büyük elçiler içinde itimadnâmesinin tarihi en eski olan ilk sırayı almakta, onu eskilik sırasına göre diğer büyük elçiler, elçiler, maslahatgüzarlar takib etmektedir.

[16] BEO, *GG*, nr. 904, vr. 50a. Bk. Ekler, XV.

[17] 23 Ağustos 1335 (1919)'de İran Şahına verilen öğle yemeğinde bu husus bariz olarak görülmektedir. BEO, *GG*. nr. 904, s. 47a.

tere sefirlerinin eşleri, eşinin sağında Almanya, solunda ise İngiltere sefirleri oturmuşlardır[18]. Bunun dışında resmî ziyafetlerde Türk hanımlarına rastlanmamaktadır[19].

Davetlilerin iki veya üçe ayrılarak peşpeşe verilen ziyafetlerde yabancı misyon mensubları gibi Türk devlet erkânı da birinci, ikinci veya üçüncü grupta yer alacaklarına göre ayrılmışlardır. Ancak, Hariciye Nâzırı için bir istisna yapılmış, hepsinde sadrazamın yanındaki yerini korumuştur.

Osmanlı Resmî Ziyafetlerinde İkram Edilen Yemekler

Tanzimat öncesi teşrifat defterlerinde merasimlere büyük önem verildiği ve tafsilâtlı bir biçimde anlatıldığı halde misafirlere sunulan yemeklerle alâkalı her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, ziyafet masraflarını ihtiva eden defterlerde, kullanılan malzeme mevcuddur. Buradan hareketle ne gibi yemekler hazırlandığı tahmin edilebilmektedir. Son devir ziyafetlerinde ise durum farklıdır. Sofra tertibinin kroki ile gösterildiği defterde menüler de kayd edilmiştir. Böylece misafirlere sunulan yemeklerin neler olduğu tesbit edilebilmektedir.

Osmanlı ziyafet sofraları çok zengindir. Tatlı ve meyve ile birlikte çok kere 13-14 çeşide ulaşmaktadır. Yemeklere hemen daima çorba ile başlanmaktadır. Bazı listelerde sadece "çorba" denilmekle yetinildiği halde bazılarında *"taze bezelye çorbası"*, *"terbiyeli çorba"*, *"beyin çorbası"*, *"kuşkonmaz çorbası"*, *"istakoz çorbası"*, *"marul çorbası"* gibi cinslerine de işaret edilmiştir.

İkinci sırada ekseriya börek vardır. Çorbada olduğu gibi bunda da bazan sadece börek denilmiş, bazan da *"kaymaklı tepsi böreği"*, *"piliçli börek"*, *"lokma böreği"*, *"sigara böreği"*, *"kıymalı ve peynirli su böreği"* şeklinde açıklama yapılmıştır.

Ziyafetlerdeki et yemekleri çok çeşidlidir. Genellikle dana yahut kuzu eti, balık, av eti ve tavuk birlikte bulunur. İlk sırada daima balık vardır. *"Somon"*, *"barbunya"*, *"levrek"*, *"kalkan"*, *"istakoz"* içinde en çok rağbet edilen levrek balığıdır. Balıklar bazan "mayonezli", "havyarlı", veya "salçalı ve havyarlı" olarak hazırlanmaktadır.

Osmanlılar daima kuzu etini danaya tercih etmişlerdir. Bunu değişik tarihlerde tesbit edilmiş narh defterlerinde de görmek mümkündür. Ziyafetlerde de kuzu eti danaya nazaran daha fazla kullanılmıştır. *"Kuzu fırın"*, *"kuzu kebabı"*, *"bezelyeli kuzu kızartması"* *"sebzeli kuzu"*, *"kuzu filetosu"*, *"ciğerli soğuk kuzu külbastısı"* bunlardandır. Nadir de olsa *"dana budu"*, *"sığır filesi"*ne de rastlanmaktadır. Az olmakla beraber sakatata da yer verilmiştir. Strasburg usûlü kızarmış ekmek üzerinde karaciğer (foie de Strasbourg en croûte) gibi. Dil ise diğer bir yemekte, mantarla birlikte tavuğun yanında garnitür olarak (dil ve trufeli, mantarlı tavuk filesi) kullanılmıştır.

---

[18] Sofra oturuş düzeni için bk. Ekler VI.

[19] Ancak zaman zaman misafirlerin eşlerine de haremde ziyafet verilmiş olmalıdır. Bu gibi ziyafetlerin sıklık derecesi hakkında bilgi sahibi değilsek de 10 Zilhicce 1275 (11 Temmuz 1859)'de Rus prensi Grand duc Kostantin'e ziyafet verilirken haremde de eşi Grand duchesse'e bir ziyafet verilmiş olduğunu tesbit edebiliyoruz. Bu ziyafette Âdile, Fatma, Refi'a ve Münîre sultanlarla elbise hazinedârı, baş ve ikinci kadın efendiler, Grand duchessin küçük oğlu ile demoiselle d'honneur ve dame d'honneurleri bulunmuşlardır. BEO, *SD*, nr. 367, vr. 32a.

Av hayvanlarından çulluk ve bıldırcın ile keklik vardır. Bunlar, "*bezelyeli çulluk filetosu*", "*kaz ciğerli çulluk*", "*çulluk* veya *keklik kebabı*", "*soğuk keklik*", "*kaz ciğerli bıldırcın*" olarak listeye girmiştir.

Kümes hayvanlarından tavuk pek az istisnası ile her ziyafette bulunur. Çok kere mantarlıdır. Bazan kaz ciğerli ve mantarlı da hazırlanmıştır. Tavuğun yerini piliç yahut hindinin aldığı da vardır. "*Hindi kızartması*" yahut "*piliç filesi*" gibi. Nadir olmakla birlikte bazı menülerde "*ördek palazı*" da bulunur. Kaz ciğeri ise menülerde bazan müstakil olarak yer alır, çok kere de tavukla birliktedir.

Sebzelerden en çok rastlanan enginardır. Ekseriya zeytinyağlı dolması yapılmıştır. Birer def'a da "*Kremalı enginar*" ve "*enginarlı fileto*" geçer. Diğer bir sebze ise koşkonmazdır. Mekke Emirine verilen bir ziyafette ise "*mülûhyalı*[20] *bamya*" hazırlanmıştır.

Pilâv da börek gibi ziyafetlerin vaz geçilemez bir yemeğidir. Bazı listelerde sadece pilâv dendiği halde bazılarında "*piliçli anberbû (anberbûy) pilâvı*", "*peynirli ve sade iki nevi pilâv*", "*çiftlik pilâvı*" şeklinde açıklama yapılmıştır. En çok rastlanan anber kokulu iri taneli Hind pirincinden yapılan "anberbû pilâvı"dır.

Büyük ziyafetlerde her yemekte salata vardır. Daha küçük çaptakilerde ihmal edilmiştir.

Tatlılar ise çok çeşidlidir. Hemen her menüde "*çukulatalı tatlı*", "*meyveli krema*", "*çilekli krema*", "*kaymaklı kestane*", "*Mısır tatlısı*", "*Felemenk tatlısı*", "*Şambur tatlısı*", "*keşkül-i fukara*", "*kaymaklı yaprak tatlısı*", "*binbir yaprak tatlısı*", "*meyveli pasta*", "*ananaslı badem tatlısı*", "*kaymaklı baklava*", "*dondurma*" gibi ayrı bir tatlı görülür. En sonda ise daima meyve ve şekerleme vardır.

Ziyafetlerin çoğu Batılı devletlerin temsilcilerine verilmiştir. Doğudan İran Şahı ve veliahdi ile Mekke Emirine verilen ziyafetler bulunmaktadır. Dahilde ise Âyân ve Meb'usan meclisleri üyelerine verilen ziyafetlere rastlanmaktadır. Meclis üyelerine verilen ziyafetin menüsü Batılılara verilenden farklı değildir. Fakat Mekke Emirininki daha sade olup tamamen Türk yemeklerinden ibarettir.

Yemek listelerinde dikkat çeken bir husus Türkçe listelerde de yemek adlarında fransızca kelimelerin fazlaca kullanılmış olmasıdır. Meselâ "çulluk" yerine "bécasse", "mantarlı" yerine ekseriya "truffé", "elmasiye" yerine "galantine", kaz ciğeri yerine "fois gras", et suyu yerine "consommé" kelimeleri bu arada sayılabilir. Ancak Türkçe listelerde bunlar genellikle orijinal imlâlarıyla değil, Türkçe okunuş şekilleriyle yazılmışlardır. Bu da fransızca kullanılma özentisinin nerelere kadar vardığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Bu ziyafetlerden bazılarına âid sofra oturma düzeni menüleriyle beraber ek olarak verilmiştir.

---

[20] Grekçe asıllı bir kelime olan *mülûhya*nın Türkçedeki karşılığı gül hatmidir. Fakat ebegümeciye benzer bir sebze için de bu isim kullanılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

I

Dolmabahçe Sarayı'nda İngiltere 'nin Akdeniz filosu kumandanı Vis Amiral Edmond Poe'ya Verilen Ziyafetin Sofra tertibi 2 Mart 1327 (15 Mart 1911) çarşamba[1]

60.Ceyb-i humâyûn kâtibi Hacı Hakkı Beyef.
56.Veliahd hazretlerinin yaverleri Hasan Bey
52.Bahriyede müstahdem Gwyne Bey
48.İstabl-ı Âmire Müdiri Şeref Bey
44.Bahriye 3. Daire reis vekili Miralay Sermed Bey
40.Sefaret 3. kâtibi Hop Vexe
36.Donanma-yı humâyûn kumandan vekili kaimmakam Tahir Bey
32.Harbiye Muhakemat reisi Münir Paşa
28.Misafir zabitandan Osbowrne.
24.Seryaver Hurşid Paşa
20.Meclis-i Âyân reis vekili Ahmed Muhtar Paşa
16.Misafir zabitandan Diggle
12.Maliye Nâzırı Câvid Beyefendi
8.Adliye Nâzırı Necmeddin Beyefendi
4.İngiltereAkdeniz filosu kumandanı Sir Edmond Poe

Teşrifat Müdir-i Umûmîsi İsmail Cenânî Bey

1.PADİŞAH

61.Umûr-ı siyâsiye mümeyyizi Basri Bey
57.Teşrifâtî Fuad Bey "mihmandar"
53.Yâverân-ı hazret-i şehriyârîden Re'fet Bey
49.Bahriye Erkân-ı harb reisi kaimmakam Sıdkı Bey
45.Bahriyede müstahdem Foat Bey (Cap. Corv.)
41.Hazine-i Hassa müdir-i umûmîsi Hafız Feyzi Beyefendi
37.Piyade reisi Ferid Paşa
33.Rüsûmat müşâviri Sir Richard Crawford
29.Sefaret 1. kâtibi M. E. Clerk
25.Sadâret müsteşarı Âdil Beyefendi
21.Serkarin Lûtfi Beyefendi
17.Ataşe militer Gerald E. Tyrrell
13.Bahriye nâzırı Mahmud Muhtar Paşa
9.Dahiliye Nâzırı Halil Beyefendi
5.Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa

2. VELİAHD-I SALTANAT

3.İngiltere Sefiri Sir Gerard Lowther
7.Hariciye Nâzırı Rıf'at Paşa
11.Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa
15.Türkiye Bankası Direktörü Sir Henry Babington Smith
19.Evkaf-ı Humâyûn Nâzırı Hayri Beyefendi
23.Düyûn-ı Umûmiye Meclis-i İdare reisi Sir Adam Block
27.Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye reis vekili Mahmud Paşa
31.Sefaret 2. kâtibi George A. Monnsey
35.Karîn-i sânî Tevfik Beyefendi
39.Sertabib Hayri Beyefendi
43.Hazine-i Humâyûn kethudası Hafız Refik Beyefendi
47.Bahriyede müstahdem Croysdale Bey
51.Ertuğrul vapur-ı humâyûnu kumandanı Miralay Hafız İbrahim Beyefendi
55.Veliahd hazretlerinin teşrifatcısı Nesib Beyef.

6.Meclis-i Meb'usan Reisi Ahmed Rıza Beyefendi
10.Sefaret müsteşarı Charles M. Marling
14.Maarif Nâzırı İsmail Hakkı Beyefendi
18.Orman ve Ma'den ve Zirâ'at Nâzırı Mavrakordato Efendi
22.Baştercüman Gerald H. Fitzmaurice
26.Meclis-i Meb'usan re'is-i sânîsi Ahmed Mahir Efendi
30.Misafir zabit Paymaster Boseer
34.Bahriye 4. daire reisi Halil Paşa
38.Sefaret 2. kâtibi Mr. Monson
42.İstasyoner kapudanı A.B.Barker
46.Hademe-i şâhâne kumandanı Fa'ik Bey
50.Bahriye'de müstahdem Totenham Bey
54.Yâverân-ı hazret-i şehriyârîden Sa'dullah Bey
58.Mabeyn-i humâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne kâtiblerinden Nûzhet Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[2]:

1. Çorba
2. Börek
3. Somon balığı
4. Dana budu
5. Bezelyeli bécasse (çulluk) filetosu
6. Mandalinalı punç
7. Foigras (kaz ciğeri)
8. Truffé (mantar)li Paris tavuğu
9. Salata
10. Kuşkonmaz
11. Pilâv
12. Dondurma
13. Peynirli gevrek
14. Meyve

[1] BEO, GG, nr. 904, vr. 1a

[2] a.g.d, vr. 0b.

II MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Dolmabahçe Sarayı'nda Yabancı Devletler Elçilerine Verilen Ziyafetin I. Kısmının Sofra Tertibi 4 Nisan 1327 / 17 Nisan 1911[3]

66. Tahrirat mümeyyizi Basri Bey

62.Nöbetci yaveri Bey
58.Hademe kumandanı Beyefendi
54.Beyoğlu mutasarrıfı Beyefendi
50.Fransa 2. kâtibi M. le Baron Clauzel
46.Süvari livası Subhi Paşa
42.İtalya başkâtibi Marquis Tacoli
38.Şûrâ-yı Devlet İstinaf reisi Beyefendi
34.Felemenk baştercümanı M. Carabetyan
30.Karîn-i sânî Beyefendi
26.İngiltere baştercümanı Mr. Fitzmaurice
22.Serkarin Lütfi Beyefendi
18.Felemenk müsteşarı M. Roynards
14.Bahriye Nâzırı Paşa hazretleri
10.Belçika sefiri Baron Moncheur
6.Meb'usan Reisi Ahmed Rıza Beyefendi
2.Fransa sefiri M. Bompard

63.Teşrifâti Fu'ad Bey
59.Mes'ûdiye süvarisi binbaşı Tevfik Bey
55.Ertuğrul kumandanı Beyefendi
51.Almanyalı topçu miralayı Puslet Bey
47.Liman reisi Abdi Paşa
43.Amerika ateşe militeri Crosley
39.Mahkeme-i Temyiz ceza reisi Beyefendi
35.İspanya baştercümanı M.Cigallo
31.Dahiliye müsteşarı Beyefendi
27.Fransa baştercümanı M.Lidoulce
23.Serkâtib Halid Ziya Beyefendi
19.İspanya başkâtibi Don Lopez Roberts
15.Maarif Nâzırı Beyefendi
11.Amerika maslahatgüzarı Mr. Carter
7.Hariciye Nâzırı Paşa hazretleri
3.İtalya sefiri M. le Baron Mayor des Planches

Teşrifat Müdir-i Umûmisi İsmail Cenânî Beyefendi

PADİŞAH

SADRAZAM

1.İngiltere sefiri Sir Gerard Lowther
5.Âyân reisi Paşa hazretleri
9.İspanya sefiri Marquis de Prat
13.Harbiye Nâzırı Paşa hazretleri
17.İtalya müsteşarı Comte Carrobio
21.Evkaf-ı Hümâyûn Nâzırı Beyefendi
25.Fransa ateşe militeri d'Escadron Maucorps
29.Şehremini Beyefendi
33.İtalya baştercümanı M. Crolla
37.Şûrâ-yı Devlet Maliye ve Nafıa Dairesi reisi Beyefendi
41.İngiltere başkâtibi Mr. Clerk
45.Kıta'at-ı fenniyye müfettiş-i Umûmisi Ferik Hüsnü Paşa
49.İtalya istasyoneri kumandanı Marquis Sarrano
53.İstabl-ı Âmire müdürü Beyefendi
57.Sertabib Beyefendi
61.1. Kolordu Erkân-ı harbiye reisi Binbaşı İsmail Hakkı Bey
65.Nöbetci kâtibi Bey

4.Felemenk sefiri M. de Villebois
8.Adliye Nâzırı Necmeddin Beyefendi
12.Amerika müsteşarı Mr. Hauffman Philip
16.Orman ve Ma'den Nâzırı Beyefendi
20.İtalya ateşe militeri Colonel Marro
24.Seryaver Paşa
28.Amerika baştercümanı Mr. Cargiulo
32.Maliye müsteşarı Beyefendi
36.Belçika baştercümanı Baron Hübsch
40.Evkaf Nezâreti muâvini Evliya Efendi
44.İngiltere istasyoneri kumandanı Mr. Barker
48.Piyade mekâtibi müfettişi mirliva Hamdi Paşa
52.Komodor Tahir Bey
56.Bahriye 1. daire müdürü kaimmakam Sıdkı Bey
60.Turgud Reis süvarisi binbaşı Ârif Bey
64.Teşrifat müdür muavini Memduh Bey

67.Hariciye kalem-i mahsûsunda Haydar Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[4]:

1. Çorba
2. Börek
3. Barbunya balığı
4. Kuzu fırını
5. Fuagra (foisgras)lı çulluk
6. Ananslı granit
7. Trufe (turffé)li tavuk
8. Salata
9. Kremalı enginar
10. Pilâv
11. Çukulatalı vaşeren (vacherin) tatlısı
12. Meyve ve şekerleme

---

[3] DEO, GO, nr. 904, vr. 3a

[4] a.g.d, vr. 2b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

III

Dolmabahçe Sarayı'nda Yabancı Devlet Elçilerine Verilen Ziyafetin II. Kısmı 11 Nisan 1327 /24 Nisan 1911[5]

Nöbetci kâtibi Bey
54.Teşrifat muâvini Memduh Bey
50.İran Sefareti başkâtibi Hüseyin Han
46.Bulgaristan Sefareti başkâtibi M.Nestoroff
42.Yunan baştercümanı M. Naoum
38.Avusturya istasyoner kumandanı Prince Lichtinstein
34.Bulgar ataşe militeri M. Topaldjikoff
30.Emniyet-i Umûmiyye müdürü Galib Paşa
26.Avusturya ataşe militeri Colonel Pomiankowski
22.Fahri yaverandan Salih Paşa
18.Almanya Sefareti müsteşarı M. de Miquel
14.Maliye Nâzırı Cavid Beyefendi
10.Bulgaristan sefiri M. Sarafow
6.Meclis-i Meb'usan reisi Ahmed Rıza Bey efendi
2.Rusya sefiri M. Tcharykoff
Teşrifat Müdir-i Umûmisi İsmail Cenânî Beyefend

PADİŞAH

1. Almanya sefiri Baron Marschall
5.Meclis-i Âyan reisi Sa'id Paşa
9.Sırbistan sefiri M.Nénadovitch
13.Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa
17.Yunan maslahatgüzarı M. Alexandropulos
21.Seryaver Paşa
25.Almanya ataşe militeri General Hohnsen
29.Karîn-i sânî Bey
33.Yunan ataşe militeri Capitaine Frantzis
37.Almanya Sefareti baştercümanı M. Veber
41.Sırbiye baştercümanı M. Tchohadjitch
45.Avusturya tercümanı M. Parcher
49.Yaverandan Cemil Bey
53.Nöbetci yaveri

Teşrifâtî Fu'ad Bey
55.Petersburg sefareti ataşe militeri Ramiz Bey
51.Yunan sefareti kâtibiM. Canellopoulos
47.Rusya sefareti başkâtibi Mr. Botkin
43.Yunan sefareti ataşe nevali kaptan Kuezes
39.Avusturya sefareti kâtibi Comte Deym
35.İran müsteşarı Musa Han
31.Şûrâ-yı Devlet Temyiz reisi Reşad Bey
27.Sırbiye ataşe militeri Colonel Hitch
23.Başmûdde-i umûmî Memduh Bey
19.Avusturya sefareti maslahatgüzarı M. Colossa
15.Serkarîn Lütfi Beyefendi
11.İran maslahatgüzarı Fethullah Han
7.Hariciye Nâzırı Rıf'at Paşa
3.Avusturya sefir-i muvakkatı Baron Müller

SADRAZAM

4.Romanya sefiri M. Papinin
8.Dahiliye Nâzırı Halil Bey
12.Karadağ maslahatgüzarı M. Popovitch
16.Serkâtib Beyefendi
20.Almanya Ataşemiliteri Major Strempel
24.Teşrifâtî-i askeri Refik Paşa
28.Rusya ataşe nevali Mr. Schevloff
32.Harbiye Muhâsebat müdürü Galib Paşa
36.İran baştercümanı Ohanes Han
40.Üsküdar mutasarrıfı Fa'ik Bey
44.Bulgaristan baştercümanı M.Popoff
48.Sırbiye başkâtibi M. Gavrilovitch
52.Rusya tercümanı M. Makow
56.Yaverandan Ziya Bey
Basri Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir:[6]

1. Taze bezelye çorbası
2. Börek
3. Levrek balığı
4. Mantarlı tavuk
5. Fuagra (foiegras)lı bıldırcın
6. Turunçlu galantin (galantine)
7. Kuzu kebabı
8. Salata
9. Kuşkonmaz
10. Piliçli anberbu pilâvı
11. Meyveli krema
12. Meyve ve şekerleme

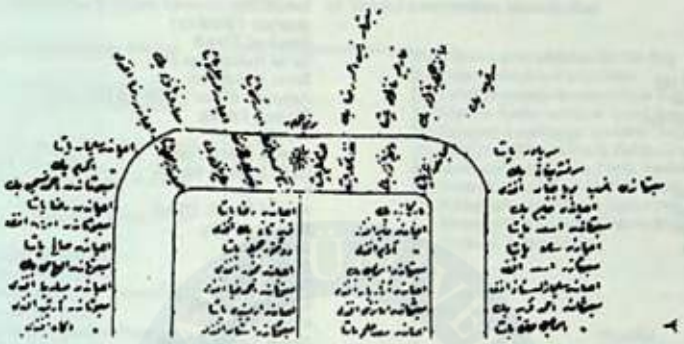
[5] BEO, GG, nr. 904, vr. 4a.

[6] a.g.d, vr. 3b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

IV

Yıldız Sarayı'nda Âyân ve Meb'usan Meclisleri Üyelerine Verilen Ziyafetin Birinci Kısmı 17 Nisan 1327 (30 Nisan 1911)[7]

Âyân ve Meb'usan Meclisleri üyelerine verilen bu ziyafette davetlilerin fazla olması dolayısiyle "U" masa kullanılmıştır. "U"nun tabanının ortasında padişah oturmaktadır. Sağında Âyân Meclisi reisi, solunda ise Meb'usan Meclisi reisi yer almıştır. Hemen karşılarında padişahın sağ tarafına gelecek şekilde sadrazam, solunda şeyhülislâm oturmaktadırlar. Diğerleri ise sırayla şöyledir:

Masanın sağ dış tarafında

Âyân reisi Paşa
Hüseyin Hilmi Paşa (âyân)
Maarif Nâzırı Bey
Rıza Efendi (a)
Süleyman Paşa (a)
Ekrem Bey (a)
Ahmed Nesimî Bey
Rıza Paşa (a)
Emrullah Efendi
Salih Paşa (a)
İlhami Bey
Dasarya Efendi (a)
Artin Efendi
Âgâh Efendi
İbrahim Ferid Efendi
İsmail Mahir Efendi
Ahmed Müfid Bey
Edib Bey
Behcet Bey
Pançaduran Efendi
Tevfik Efendi
Hami Bey
Cüdî Efendi
Hamparsum Efendi
Hasan Şeyda Efendi
Hüsnü Efendi
Hamdi Bey
Hıristo Dalçen Efendi
Dimitri Dingasi Efendi
David Posgaz Efendi
Zühdü Efendi
Rahmi Bey
Rüşdü Efendi
Selim Bey
Selim Efendi
Se'idülhüsnü Bey
Süleyman Sûdî Efendi
Şükrü Efendi
Şevket Efendi
Âyân başkâtibi İsmail Müştak Efendi
Teşrifâtî Sadık Bey
Teşrifâtî Hasan Bey
Teşrifâtî Refik Bey

Masanın Sol dış tarafında

Meb'usan reisi Ahmed Rıza Bey
Hariciye Nâzırı Paşa
Evkaf-ı Humâyûn Nâzırı Bey
Serkarin Bey
Seryaver Paşa
Serteşrifâtî Bey
Agop Boyacıyan Efendi
Halim Bey (a)
Es'ad Paşa
Sami Paşa (a)
Es'ad Efendi
Süleyman Elbistânî Efendi (a)
Ahmed Ferid Bey
İsmail Hakkı Paşa
Ahmed Bey
Aleksandır Pavliç Efendi
Seyyid Ahmed Hayati Efendi
Anastas Efendi
İsmail Sıdkı Bey
Panayot Efendi
Teodor Kostantinidi Efendi
Hacı Tevfik Efendi
Haydar Bey
Hüseyin b. Ali Efendi
Hasan Fehmi Efendi
Habib Bey
Halid Birazî Bey
Derviş Bey
Dimitraki Kingos Efendi
Zühtab Efendi
Rıza Salih Bey
Ruhülhadî Bey
Sa'id Bey
Süleyman Sami Bey
Hacı Sa'id Efendi
Şevket Paşa
Şükrü Efendi
Şahin Naki Efendi
Sabri Bey
Sava Efendi
Teşrifat müdürü Behcet Bey
Teşrifâtî Fu'ad Bey

Masanın padişaha göre sağ iç tarafında
Şeyhülislâm Efendi
Reis vekili Mahir Efendi
Maliye Nâzırı Bey
İbrahim Paşa (a)
Rıza Paşa (a)
Karîn-i sânî Beyefendi
Doktor Cemil Paşa
Bahur Efendi (a)
Ahmed Ziya Efendi
Aristidi Paşa (a)
İstiban Efendi
İsmail Hakkı Efendi (a)
Ahmed Hamaş Efendi
Temkoyopoviç Efendi (a)
Artas Efendi
Hacı İlyas Efendi
İbrahim Lûtfi Paşa
Ahmed Hamdi Efendi
Ahmed Hâmid Efendi
İbrahim Vasfi Efendi
Hafız Ahmed Efendi
Beşir Efendi
Yavlof Efendi
Cemâl Bey
Hüseyin Cahid Bey
Hamza Bey
Hasan Fehmi Efendi
Hâfız Efendi
Harnos (?) Efendi
Hayrullah Efendi
Dağavaryan Efendi
Dimitri Zafrapoldis Efendi
Rıza Tevfik Bey
Süleyman Bey
Sa'deddin Efendi
Said Efendi
Seyfullah Efendi
Şefik el-Müeyyed Bey
Şerif Efendi
Şeref Bey
Meb'usan başkâtibi Âsım Bey
Nöbetci yaveri Bey

Masanın padişaha göre sol iç tarafında
Sadrazam Paşa
Gazi Muhtar Paşa
Dahiliye Nâzırı Bey
Zühdü Paşa (a)
Başkâtib Bey
Velir (?) Efendi (a)
Aram Efendi (a)
İsmail Bey
Azaryan Efendi (a)
Emanuel Efendi
Sa'id Halim Paşa (a)
Emin Arslan Bey
Astaryan Dilkof (?)Efendi (a)
İbrahim Efendi
İsmail Paşa
Ahmed Şükrü Efendi
Hafız İbrahim Efendi
?
Ahmed Hamdi Efendi
Hacı Eşref Bey
Basri Bey
Bedri Bey
Tevfik Efendi
Halaçyan Efendi
Hüseyin Bey
Hasan Tahsin Efendi
Hasan Muhyiddin Bey
Hızır efendi
Heyri Bey
Dimitroviç Efendi
Zeynel Âbidin Efendi
Rıza Paşa
Rıza Nur Bey
Sa'id Efendi
Süleyman Necmi Bey
Seyyid Bey
Şevket Efendi
Şa'ban Paşa
Sasun Efendi
Salta Efendi
Nöbetci kâtibi Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[8]:
1. Terbiyeli çorba
2. Bezelyeli kuzu kızartması
3. Mayonezli balık
4. Kaymaklı börek
5. Zeytinyağlı enginar dolması
6. Mantarlı hindi
7. Kaymaklı baklava
8. Peynirli ve sade iki nev'i pilâv
9. Dondurma
10. Meyve ve şekerleme

Meclisler üyelerinin ikinci kısmına verilen ziyafet 24 Nisan 1327 (7 Mayıs 1911) 'dedir[9]. Yine "U" masa kullanılmıştır. Âyân ve Meb'usan meclisleri reisleriyle sadrazam ve şeyhülislâm yerlerini korumuşlardır. Padişahın yanında sağda ikinci yerden itibâren âyândan eski şeyhülislâmlardan Ziyaeddin Efendi, Orman Nâzırı ve Serkarîn Bey ile köşede başyaver; solda Harbiye Nâzırı, Damad Ferid Paşa ve âyândan Fuad Paşa, köşede başkâtib, teşrîfâtî ve karîn-i sânî; sadrazamın sağında Adliye Nâzırı ve Meb'usan Meclisi reis vekili Mahir Bey, şeyhülislâmın yanında Şerif Nahid Bey ve Bahriye Nâzırı yer almışlardır.

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[10]:
1. Beyin çorbası
2. Mayonezli balık
3. Sebzeli kuzu
4. Kaymaklı börek
5. Zeytinyağlı enginar dolması
6. Hindi ve tavuk galantin
7. Kaymaklı ekmek kadayıfı
8. İki nev'i pilâv
9. Dondurma
10. Meyve ve şekerleme

[7] BEO, GG, nr. 904, vr. 5a.
[8] a.g.d, vr. 4b.
[9] a.g.d, vr. 6a
[10] a.g.d, vr. 5b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

V

Rumeliye Yapılan Seyahat-ı Humâyûn Sırasında Sırbistan Hey'etine Selânik'de Verilen Ziyafet 6 Haziran 1327 (19 Haziran 1911)[11]

48. Mihmandar kolağası Mehmed Ali Bey
45. Yaver-i şehriyârîden Mustafa Bey

44. Mabeyn-i humâyûn kâtiblerinden Nüzhet Beyefendi
40. Mes'udiye süvarisi binbaşısı Tevfik Bey
36. Hademe ve Muzika-i humâyûn kumandanı Faik Beyefendi
32. Selânik Ticaret Odası reisi Mehmed Efendi
28. Meb'usandan Artas Efendi
24. 2. Redife fırkası kumandanı Mirliva Ferid Paşa
20. Nizâmiye fırkası kumandanı Mirliva Enver Paşa
16. Kosova valisi Mazhar Beyefendi
12. Seryaver-i şehriyârî Hurşid Paşa
8. Sırbiye Kralı yaveranından M. Vovovitch Aide de Camp. de S. M. le Roi
4. Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa
Şehzâde Ömer Hilmi Efendi
Şehzâde Ziyeddin Efendi
3. Dahiliye Nâzırı Halil Beyefendi
7. Sırbiye erkân-ı harb binbaşılarından Georgevitch, Sient d'Etat major
11. Serkâtib-i şehriyârî Halid Ziya Beyefendi
15. Babaeski fırkası kumandanı Hüseyin Tahsin Paşa
19. 7. kolordu kumandanı Mirliva Cavid Paşa
23. Esas Redif fırkası kumandanı Mirliva Hamdi Paşa
27. Meb'usandan Midhat Beyefendi
31. Selânik Belediye reisi Beyefendi
35. Ertuğrul süvarisi Mirliva Hafız İbrahim Beyefendi
39. Turgud Reis süvarisi Binbaşı Ârif Bey
43. Yâveran-ı şehriyârîden Sa'dullah Beyefendi

41. Yâver-i şehriyârîden Re'fet Bey
37. Fahrî yâverden Cemil Bey
33. Fahrî yâverden Miralay Ziya Bey
29. İstabl-ı Âmire müdürü Şeref Beyefendi
25. Emniyet-i umûmiye müdürü Galib Paşa
21. Sıhhiye müfettişi Ferik Selâmi Paşa
17. Manastır kumandanı Ferik İbrahim Fethi Paşa
13. Selânik valisi İbrahim Beyefendi
9. Sırbiyenin Selânik vis konsolosu
5. Maarif Nâzırı Abdurrahman Efendi
1. General Solarovitch

PADİŞAH

Teşrifat
İsmail Cenânî Bey
Müdürü

2. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa
6. Sırbiye Hariciye Nezâreti müsteşarı M. Yovanovitch
10. Serkarin-i şehriyârî Lütfi Beyefendi
14. Köprülü liva kumandanı Ferik Ahmed Fevzi Paşa
18. Manastır valisi Hacı Reşid Paşa
22. Fahrî yaverandan Salih Paşa
26. Edirne meb'usu Tal'at Beyefendi
30. Sertabib-i şehriyârî Hayri Bey
34. Bahriye kaimmakamlarından Foat Bey
38. Barbaros süvarisi Binbaşı Enver Bey
42. Mabeyn-i humâyûn kâtiblerinden İhsan Beyef.

47. Yüzbaşı Ferid Bey
46. Mabeyn-i Humâyûn kâtiblerinden Murtaza Beyefendi

(Masa başlarında ikişer kişi oturmaktadır)

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[12]:

1. Kuşkonmaz çorbası
2. Kaymaklı tepsi böreği
3. Balık
4. Dil ve trufeli, mantarlı tavuk filesi
5. Zeytinyağlı enginar dolması
6. Kuzu kebabı
7. Salata
8. Pilâv
9. Çilekli krem
10. Dondurma
11. Meyve
12. Şekerleme

[11] BEO, OO, nr. 904, vr. 7a

[12] a.g.d, vr. 6b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

VI

Hariciye Nâzırı Âsım Bey Tarafından Elçilere Verilen Resmî Ziyafetin Oturma Tertibi 31 Mayıs 1912[13]

14.M. von Mutius, Almanya sefareti müsteşarı 15.İngiltere sefareti müsteşarı M. Marling

10.Romanya sefiri M. Michu
6. Madame Marling
2. İngiltere sefiri Sir Gerard Lowther

Madame Âsım Bey

1.Almanya sefiri Baron Marshall von Bieberstein
5.Madame Michu
9.Viyana sefir-i sâbıkı Reşid Paşa

11.Madame Ohanes Bey
7.Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Tal'at B.ef.
3.Madame Marshall

Hariciye Nâzırı Âsım Beyefendi

4.Madame Lowther
8.NafıaNâzırı Câvid Beyefendi
12.Mademoise

13.Hariciye müsteşarı Ohanes Kuyumcuyan efendi 16.Köstence başşehbenderi Kadri Beyefendi

(Masa başlarında ikişer kişi oturmaktadır)

Bu ziyafetin yemek listesi yoktur.

[13] BEO, GG, nr. 904, vr. 8a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

VII

Dolmabahçe Sarayı'nda Fransa'nın Akdeniz Filosu Kumandanı Vis Amiral Boné de Lapeyrere'e Verilen Ziyafetin Sofra Tertibi 11 Teşrin-i sânî 1329 (24 Kasım 1913)[14]

70.Teşrifâtâ Ercümend Bey — 67.Nöbetci kâtib İhsan Bey — 68.Teşrifat muâvini Fuad Bey

58.Kalyon mülâzımı M. le Clé de Béarn
54.Jandarma zabiti Foulon Bey
50.Sefaret kâtibi M. Dubail
46.Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye 4. şube müdürü Miralay Ali Rıza Beyefendi
42.1. sınıf makinist M. Aynié
38.Harbiye müsteşarı Fuad Bey
34.Kalyon mülâzımı M. Durand-Viel
30.Jandarma kumandanı Baumann Paşa
26.Firkateyn kapudanı M. Delahaye
22.Posta ve Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskan Efendi
18.Sefaret tercümanı M. Ledoulx
14.Nâfıa Nâzırı Osman Nazmi Paşa
10.Kalyon kapudanı M. Delafon
6.Bahriye Nâzırı Mahmud Paşa
2.Vice Amiral Boné de Lapeyrere

62. Jandarma zabiti Sarrou Bey
59. Hademe ve Muzika-i Humâyûn kumandanı Ömer Fa'ik Bey
55. Sefaret 2. tercümanı M. Matthieu
51. Donanma-yı Humâyûn kumandan vekili Tahir Bey
47. Kalyon mülâzımı M. Ricard
43. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye 2. reisi Ziya Paşa
39. Kalyon mülâzımı M. Laborde
35. Bahriye Muhakemat reisi Halil Paşa
31. Firkateyn kapudanı M. Jolivet
27. Karîn-i şehriyârî Halid Hurşid Beyefendi
23. Düyûn-ı Umûmiye direktörü M. Pissard
19. Ticaret ve Zira'at Nâzırı Süleyman Elbistânî Efendi
15. Kalyon kapudanı M. Moltez
11. Şûrâ-yı Devlet Reisi Halil Beyefendi
7. Kontr amiral M. Nicol
3. Sadrazam Sa'id Halim Paşa

Teşrifat müdür-i umûmîsi İsmail Cenânî Bey

PADİŞAH

VELİAHD

1.Fransa sefiri M. Bompard
5.Dahiliye Nâzırı Tal'at Beyefendi
9.Kalyon kapudanı M. Morier
13.Maliye Nâzırı Rıf'at Beyefendi
17.Firkateyn kapudanı M. de la Taste
21.Evkaf-ı Humâyûn Nâzırı Hayri Beyefendi
25.Firkateyn kapudanı M. Guépen
29.Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye reisi Hadi Paşa
33.Filo sermühendisi M. Gervais
37.Amiral Limpos Paşa
41.Sefaret kâtibi M. le Clé de Saint-Quentin
45.Sertabib-i şehriyârî Hayri Bey
49.Sefaret kâtibi M. de Vilmorin
53.Mihmandar Miralay İhsan Bey
57.M. Michelier
61.Ceyb-i Humâyûn kâtibi Hakkı Bey
64.Veliad yâveri Edib Bey

4. Harbiye Nâzırı İzzet Paşa
8. Sefaret müsteşarı S. E. M. Boppe
12. Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi
16. Kalyon kapudanı M. Sagot-Duvauroux
20. Meşrif Nâzırı Şükrü Beyefendi
24.Firkateyn kapudanı M. Périer d'Hauterive
28. Serkâtib-i şehriyârî Fuad Beyefendi
32. Firkateyn kapudanı sertabib Dr. Hernandez
36. Seryaver-i şehriyârî Salih Paşa
40. Firkateyn mülâzımı 1. sınıf tabib M. le Dr. Canvin
44. 1. Kolordu kumandan vekili Cemal Beyefendi
48. Sefaret kâtibi M. le Clé. Guy de Perein
52. Vapur-ı Humâyûn kumandanı Hafız İbrahim Bey
56. Kalyon mülâzımı M. Marrast
60. Erkân-ı Harbiye-i Bahriye reis vekili Ârif Bey
63. Veliad teşrifatcısı Hasan Bey
65. Tertibci yaver Binbaşı Hamdi Bey

69. Mihmandar muâvini mülâzım Kemâl Bey — 66. Teşrifat müdürü Memduh Bey — 79. Teşrifâtî Nureddin Bey

(Masa başlarında üçer kişi oturmaktadır)

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[15]:

1. İstakoz çorbası
2. Piliçli börek
3. Havyarlı levrek balığı
4. Enginarlı fileto
5. Soğuk keklik
6. Mandalinalı galantin
7. Trufelu tavuk dolması
8. Salata
9. Kuşkonmaz
10. Pilâv
11. Kaymaklı kestane
12. Meyve ve şekerleme

---

[14] BEO, GG, nr. 904, vr. 10a.

[15] a.g.d, vr. 9b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

VIII

Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Sa'id Halim Paşa'nın Yabancı Devlet Elçilerine Verdiği Ziyafetin 3. Tertibi 11 Mart 1330[16]

14.Hariciye Umûr-ı idâriye müdür-i umûmisi Sa'ad Bey
10.Şûrâ-yı Devlet reisi Halil Beyefendi
6.Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi
2.Madame Baron Moncheur

Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Sa'id Halim Paşa

1.Madame Bompard
5.Romanya sefiri M. Mano
9.Bahriye Nâzırı Cemâl Paşa

15. Hariciye kalem-i mahsusu müdürü Şevki Bey
11. Serkatib-i şehriyârî Tevfik Beyefendi
7. Mademoiselle Maoncheur
3. Rusya sefiri : Giers

Fransa sefiri M. Bompard

4. Delçika sefiri M. le Baron Moncheur
8. Mademoiselle Bompard
12. Serkâtib-i şehriyârî Ali Fu'ad Beyefendi

Bu ziyafetin yemek listesi[17]:

1. Marul çorbası
2. Börek
3. Kalkan balığı filetosu
4. Dana eti
5. Fuagralı galantin
6. Piliç kızartması
7. Taze salatalık
8. Kuşkonmaz
9. Mısır tatlısı
10. Dondurma
11. Meyve

[16] BEO, GG, nr. 904, vr. 12a.

[17] a.g.d, vr. 11b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

IX

Harbiye Nâzırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi Damad-ı şehriyârî Enver Paşa Tarafından Yabancı Devlet Elçilerine Verilen Birinci Tertib Resmî Ziyafet 13 Mart 1330 (26 Mart 1914)[18]

Korvet kapudanı Bentheim Bey
Korvet mühendisi Lopeç Bey
Kaimmakam Sarrou Bey
Mirliva Mehacit Bey
Avusturya Ataşe militeri erkân-ı harbiye miralayı M. Pomiankowsky
Teşrifat müdür-i umûmîsi İsmail Canânî Beyefendi
Dahiliye Nâzırı Tal'at Beyefendi
İran Sefiri Mirza Mahmud Han
Şehzâde Şerefeddin Efendi
Şehzâde Abdülhalim Efendi
Fransa Sefiri M. Bompard
Romanya Sefiri M. Mano
Serkâtib-i şehriyârî Ali Fu'ad Beyefendi
Rusya Ataşe militeri General Léontiew
Kalyon kapudanı Back Bey
İstabl-ı Âmire müdürü Şeref Bey
Korvet kapudanı Elliot Bey
Nöbetci yaveri Bey

Korvet kapudanı Na'il Bey
Teşrifat müdür muâvini Fu'ad Bey
Korvet kapudanı Moore Bey
Romanya Ataşe militeri M. Trantomir
Foulon Beyefendi
İtfâiye umum kumandanı Szechenyi Paşa
Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi
Rusya Sefiri M. de Giers

Harbiye Nâzırı Enver Paşa

İsveç Sefiri M. d'Ankaersvärdt
Bahriye Nâzırı Cemâl Paşa
Seryâver-i şehriyârî Salih Paşa
Fransa Ataşe militeri Miralay Maucorps
Feragat kapudanı Ashby Bey
Feragat kapudanı Hallifax Bey
Binbaşı Mehmed Ali Bey
Teşrifâtî Sadık Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[19]:

1. Çorba
2. Börek
3. Levrek balığı
4. Kuzu filetosu
5. Piliç kebabı
6. Salata
7. Enginar fidanı
8. Pilâv
9. Şambur tatlısı
10. Dondurmalar
11. Meyve ve şekerleme

Bu ziyafette verilen konserin programı[20]

PROGRAMME

Nº G. HEGYEI 2me Ballade . . . . . Liszt
Nº M. LASZLOS a) Andantino . . . . . Martini
b) Melegueno. . . . . Szerenata
Nº G. HEGYEI Scherzo Nº 3 . . . . Chopin
Nº M. LASZLOS a) Symphonie Espagnole Nº 1-2. . . . . Lalo
b) Prélude. . . . . J. S. Bach
Nº G. HEGYEI Rapsodie Nº 12. . . . Liszt
Nº M. LASZLOS Air Hongrois. . . . . Ernst

Nizhen-Tsche, le 26 Mars 1914.

[18] a.g.d, vr. 14a.

[19] a.g.d, vr. 13b.

[20] a.g.d, vr. 13b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

X

Sadrâzam ve Hariciye Nâzırı Sa'id Halim Paşa Tarafından Yabancı Devlet Elçilerine Verilen Üçüncü Tertib Ziyafetin Oturma Düzeni 18 Mart 1330 (31 Mart 1914)[21]

17.Sadâret tercümanı Es'ad Bey

16.İngiltere sefareti 3. kâtibi Mr. Nicolson
12.Fransa sefareti müsteşarı M. Boppe
8.Mearif Nâzırı Şükrü Beyefendi
4.Madame Beaumont
İngiltere Sefiri Sir LOUIS MALLET
3.Madame Mutius
7.Yunan Sefiri M. Panas
11.Posta, Telgraf ve Telefon Nâzırı Oskat Efendi

13. Rusya sefareti müsteşarı M. Goulkévitch
9. Madame Nicolson
5. İspanya Sefiri M. de Ory
1. Madame Tocheff
SADRAZAM
2. Madame Panas
6. Bulgaristan Sefiri M. Tocheff
10. Ticaret Nâzırı Süleyman Elbistânî Efendi

18. Hariciye kalem-i mahsus halkından Hilmi Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[22]:

1. İstakoz çorbası
2. Börek
3. Barbunya balığı
4. Kuzu eti
5. Foie de Strasbourg en croûte
6. Trufeli tavuk
7. Salata
8. Enginar
9. Felemenk tatlısı
10. Kremalı dondurma
11. Şekerleme

[21] BEO, GG, nr. 904, vr. 13a.

[22] a.g.d, vr. 12a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XI

Sadrâzam Tarafından Konaklarında Verilen Resmî Ziyafet 25 Mart 1330 (7 Mayıs 1914)[33]

16. Maliye müsteşar vekili Tahsin Bey

Anadolu demiryolları müdür-i sânîsi M. Gunther
12. Anadolu demiryolları müdür-i umûmîsi M. Huguenin
8. Maliye Hey'et-i teftişiye müdür-i umûmîsi M. de Montréal
4. Madame Huguénin
Dahiliye Nâzırı ve Maliye Nâzır vekili Tal'at Beyefendi
3. Madame Montréal
7. Maliye ve Rüsûmat müşaviri Sir Richard Crawford
11. Düyûn-ı Umûmiye direktörü M. Pissard

13. Reji direktörü Mr. Weyl
9. Madame Steeg
5. Hallacyan Efendi
1. Madame de la Bouliniére

SADRAZAM Sa'id Halim Paşa

2. Lady Crawford
6. Düyûn-ı Umûmiye Meclis-i İdaresinde Fransalı dâyinler vekili M. de la Bouliniére
10. Madame Weyl

17. Sadâret tercümanı Es'ad Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[34]:

1. Tavuk çorbası
2. Börek
3. Şampanyalı levrek balığı
4. Güvercin kızartması
5. Soğuk tavuk
6. Kebab
7. Salata
8. Kuşkonmaz
9. Dondurma
10. Tatlı ve şekerleme

[33] a.g.d, vr. 16a.

[34] a.g.d, vr. 15b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XII

Harbiye Nâzırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Re'isi Damad Enver Paşa'nın Yabancı Devlet Elçilerine Verdiği İkinci Tertib Ziyafetin Oturma Düzeni 20 Mart 1330 (2 Nisan 1914)[25]

Bu ziyafet kalabalık olduğundan "U" masa kullanılmıştır. "U"nun tabanında şeref mevki'inde veliahd, sağında sadrazam Sa'id Halim Paşa, solunda Almanya sefiri Baron Vinkenheim, karşısında ortada davet sahibi Harbiye Nâzırı, sağında İtalya sefiri Marci Garuni, solunda İngiltere sefiri Sir Louis Mallet yer almışlardır.Masanın yan taraflarındaki tertib ise şöyledir:

Veliahde göre sağ dış taraftakiler
Belçika sefiri Baron Moncheur
Nafi'a Nâzırı Mahmud Paşa
Bulgar sefiri M. Tocheff
Sadâret müsteşarı Emin Beyefendi
Dahiliye müsteşarı Ali Münif Beyefendi
İtalya Ataşe milteri M. Bombelli
Karîn-i sânî-i şehriyârî Nüzhet Beyefendi
Amerika Ataşe milteri Major Taylor
Hademe kumandanı Ömer Faruk Bey
Yunan Ataşe navali kapudan Criezi
Kaimmakam Borhardi Bey
Veliahd teşrifatcısı Hasan Bey
Teşrifat müdür muâvini Fu'ad Bey
Yâver Yüzbaşı İsmail Bey

Veliahde göre sol dış taraftakiler
İspanya sefiri Don German de Ory y Morey
Şûrâ-yı Devlet reisi Halil Beyefendi
Yunan sefiri M. Panas
Hariciye müsteşarı Reşad Ekrem Beyefendi
Mirliva Witting Paşa
Bulgar Ataşe militeri Miralay Marcoff
Sertabib-i şehriyârî Miralay Hayri Beyefendi
Almanya Ataşe militeri Binbaşı Fot Lafer
Mefrûşat müdürü Hacı Âkif Beyefendi
Dibaşı Kaman Keşir Bey
Binbaşı Köyel Bey
Harbiye Nezâreti seryâveri Kolağası Kâzım B.

Veliahde göre sağ iç taraftakiler
Zira'at Nâzırı Süleyman Elbistânî Efendi
Posta ve Telgraf Nâzırı Oskat Efendi
Boumann Paşa
1. fırka kumandanı Fa'ik Bey
Mirliva Kont Soren Setren(?)
Ertuğrul kumandanı İbrahim Bey
İtalya Ataşe militeri Arturo Solo
Kaimmakam İstanc Bey
Kaimmakam Kont Ligan Bey
Kaimmakam Tlye Bey
Teşrifâtî Nureddin Bey

Veliahde göre sol iç taraftakiler
Maarif Nâzırı Şükrü Beyefendi
Amerika müsteşarı Mr. Hoffman Philipp
2. fırka kumandanı
İngiltere Ataşe militeri Cunliffe-Oven
Ebniye-i seniyye müdürü Ahmed Beyefendi
Yunan Ataşe militeri Frantzis
Seresvâbî Sâbit Beyefendi
Kaimmakam Lukar Bey
Kaimmakam Huşen Bey
Veliahd yâveri Yûmnî Bey
Nöbetci yâveri Rıza Bey

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[26]:

1. Et suyu
2. Börek
3. Levrek balığı
4. Hindi fırın
5. Soğuk keklik
6. Punç
7. Kuzu kebabı
8. Salata
9. Kuşkonmaz
10. Anberbu pilâvı
11. Dondurmalar
12. Şekerleme
13. Meyve

[25] BEO. GG, nr. 904, vr. 15a.

[26] a.g.d, vr. 14b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XIII

Sadrâzam Tarafından Konaklarında Verilen Ziyafetin Oturma Tertibi 14 Nisan (27 Nisan 1914)[27]

25. İttihad ve Terakki kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey

24. Teşrîfat müdür-i umûmîsi İsmail Cenânî Beyef.
20. Serkâtib-i şehriyârî Ali Fu'ad Beyefendi
16. Âyândan Halim Beyefendi
12. Âyândan Nâ'il Beyefendi
8. Nâfi'a Nâzırı Mahmud Paşa
4. Âyândan Süleyman Paşa
Dahiliye Nâzırı Tal'at Beyefendi
3. Âyândan İbrahim Paşa
7. Maliye Nâzırı Cavid Beyefendi
11. Âyândan topçu feriki Rıza Paşa
15. Âyândan Salih Paşa
19. Serkarîn-i şehriyârî Tevfik Beyefendi
23. Âyândan Fâ'ik Bey

21. Âyândan Dilir Efendi
17. Âyândan Mavrokordato Efendi
13. Şûrâ-yı Devlet Reisi Halil Beyefendi
9. Âyândan 1. ferik ali Rıza Paşa
5. Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi
1. Âyândan Şerif Nâsır Beyefendi
SADRAZAM Sa'id Halim Paşa
2. Âyândan yaver-i ekrem İzzet Paşa
6. Bahriye Nâzırı Cemâl Paşa
10. Âyândan ferik Ârif Hikmet Paşa
14. Maarif Nâzırı Ahmed Şükrü Beyefendi
18. Âyândan Medrin Beyefendi
22. Âyândan Nuri Beyefendi

26. Â'yan başkâtibi Müştak Beyefendi

Bu ziyafetin yemek listesi yoktur.

[27] BEO. GG, nr. 904, vr. 17a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XIV

Mekke Emiri Ali Haydar Paşa'ya Dolmabahçe Sarayında Verilen Ziyafet 24 Eylül 1334 (1918)[28]

Yâverân-ı şehriyârîden komodor Hâfız İbrahim Beyef.
Hazine-i Hassa müdür-i umûmisi Refik Beyefendi
Şerif Muhyiddin Beyefendi

Yâver-i ekrem-i Şehriyârî Paşa

Damad-ı şehriyârî Şerif Abdülmecid Beyefendi
Seryâver-i şehriyârî Beyefendi
Sertabib-i şehriyârî Paşa
Mabeyn-i humâyûn kâtiblerinden İhsan Beyefendi

Karîn-i sânî-i şehriyârî Beyefendi
Serkarîn-i şehriyârî Beyefendi
Emîr-i Mekke-i mükerreme Ali Haydar Paşa

PADİŞAH

Âyândan Şerif Ca'fer Paşa
Serkâtib-i şehriyârî Beyefendi
Kâtib-i sânî-i şehriyârî Beyefendi
Hademe-i hassa-i şâhâne ve Muzıka-i humâyûn kum.

Bu ziyafetin yemek listesi şöyledir[29]:

1. Güveçde piliç
2. Kıymalı ve peynirli su böreği
3. Mülûhyalı bamya
4. Anberbu pilâvı
5. Kaymaklı baklava
6. Meyve

[28] a.g.d, vr. 46a.

[29] a.g.d, vr. 45b.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XV

Veliahd Abdülmecid Efendi Tarafından İran Veliahdi Muhammed Hasan Mirza'ya Dolmabahçe Sarayı Veliahd Dairesinde Verilen Öğle Ziyafeti 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915)[39]

Muallim Kemal Beyefendi

Dr.Selâhaddin Bey	Yaver Ekrem Beyefendi
Teşrifat müdürü Fu'ad Beyefendi	Yaver Nihad Beyefendi
Müze-i humâyûnlar müdürü Halil Beyefendi	Dârülfünûn müdir-i umûmîsi Dr. Besim Ömer Paşa
Mu'addelü's-saltana	Hacı Hasan Han
Karin-i sânî Salim Beyefendi	Damad Ârif Hikmet Paşa
Muazzamü's-saltana	A'lemü'l-mülk
Damad Şerif Paşa	Hariciye Nâzırı İzzet Paşa
Nebîlü'd-devle	İran veliahdı
Şehzâde Ömer Faruk Efendi	**Veliahdı Saltanat-ı seniyye**
Nasrü'l-mülk	Prens Yemlnü'd-devle
Damad Halid Paşa	Damad Ahmed Zülkîf Paşa
Müfahhamü's-saltana	Sıhhatü's-saltana
Erkân-ı harbiye reisi Zeki Paşa	Tahran sefîr-i kebîri Ahmed Reşid Beyefendi
Mirzâ Cevad Han	Abdullah Han
Damad Binbaşı İsmail Hakkı Bey	Damad kaimmakam Mehmed Ali Bey
Yaver Fa'ik Bey	Rahim Han
Yâver Naci Bey	Cevad Paşa

Salih Keramet Beyefendi

Bu ziyafetin yemek listesi yoktur.

[39] BEO, GG, 904, 30a.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BÜYÜK SELÇUKLULAR DEVRİ KÜTÜPHANELERİYLE İLGİLİ BİR DENEME

ERDOĞAN MERÇİL*

Selçuklular 1040 Dendanakan savaşını kazandıktan kısa süre içinde hâkimiyetleri altındaki toprakları genişleterek büyük bir devlet haline geldiler. Onlar siyasî başarılarının yanısıra kültür ve imar faaliyetleri açısından da önemli adımlar attılar. Selçuklular devletlerinin kuruluşundan onbeş yıl sonra Abbasî halifesinin çağrısı ile İslâmın o zamanki merkezi Bağdat'a ulaştılar (1055). Bundan sonra sür'atle gelişip büyüyen Büyük Selçuklular Devleti (1040-1157), en parlak zamanında Kâşgar'dan Boğaziçine, Kafkaslar'dan Yemen ve Aden'e kadar uzanan sahalarda hüküm sürdü.

Büyük Selçuklular ile ilgili olarak kütüphaneler üzerinde müstakil bir çalışmanın olmadığı anlaşılıyor. Bunun da uzun bir zamana ihtiyaç göstereceği muhakkaktır. Kütüphaneler konusunda yapılan müstakil araştırmaları belki de iki grupta toplamak mümkündür. I. grupta Arap ilim adamlarının yaptığı araştırmalar göze çarpıyor. Söz gelişi; Youssef Eche 1969'da, Muhammed Mahir Hammadde 1978'de, Gorgis Avvâd 1986'da ve Yahya Saatî de 1988'de neşredilen araştırmalar yaptılar[1]. Bu araştırıcılar daha çok Arap ve İslâmî açıdan kütüphaneleri incelediler. II. gruptaki makaleler ise Rükneddîn Humayun-Ferruh tarafından yazılmıştır[2] ve *Tarihçey-i Kitab ve Kütübhane Der İran* başlığını taşımaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere bu araştırmada İran'daki kütüphaneler incelenmektedir. Humayun-Ferruh bu araştırmasında birçok kütüphane ismi veriyorsa da, bunların çoğu medreselerdeki kütüphaneler ile ilgilidir. Yani o zikri geçen her medresede bir kütüphane olduğunu kabul etmektedir. Ancak kaynaklardan bu medreselerin birçoğunda kütüphane olup olmadığı hususunda herhangi bir bilgi edinilememektedir.

Ülkemizde ise Büyük Selçuklular hususundaki toplu bilgi "İslâm Medeniyetinde Kütüphaneler" başlığını taşıyan yazıda Prof. Dr. İsmail Erünsal tarafından verilmiştir[3].

Büyük Selçuklular devrindeki kütüphaneler ile ilgili ilk bilgiler Sultan Tuğrul Bey devri (1038-1063)yle başlamaktadır. Büveyhî Devleti veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr h. 383/m. 993-994 tarihinde Bağdat'da Kerh mahallesinde bir ilim merkezi yaptırmış ve buradan yararlanmak isteyen Müslümanlar için çok sayıda kitap

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

[1] Bk. Youssef Eche, *Les Bibliothéques Arabes*, Damas 1969; Muhammed Mahir Hammadde, *el-Mektebat fi'l-İslâm*, Beyrut 1978; Gorgis Avvâd, *Hazainü'l-Kütübi'l-Kadime fi'l Irak*, Beyrut 1986; Yahya Saatî, *el-Vakf ve Bünyetü'l-Mektebi'l-Arabiyye*, Riyad 1988.

[2] Bk. *Hüner ü Merdum*, sayı: 50-59.

[3] *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, XIV., İstanbul 1989, s. 243-246.

vakfetmişti[4]. Öte yandan Arslan Besasirî, Sultan Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanıyla meşgûl olmasından yararlanarak Bağdat'ı ele geçirmiş ve Halife Kâim Biemrillâh'ı tutuklamıştı. Tuğrul Bey daha sonra İbrahim Yınal'ı mağlûp ederek tekrar Bağdat'a yöneldi. Bu haberi duyan Arslan Besasîrî de 6 Zilkade 451 (14 Aralık 1059)'da Bağdat'ı terk etti. İşte bu sırada Bâbü'l-Basra halkı ayaklanıp Kerh mahallesine yürüyerek burayı yağmaladılar ve Zaferan geçitini yaktılar. Böylece Bağdat'da yangın çıktı. Kerh ve öteki yerlerle iki sur arasındaki saha yandı. Bu arada Vezir Sâbur b.Erdeşîr tarafından vakfedilen kütüphane de yandı, halk kitapların bir kısmını yağmaladı. Tuğrul Bey'in veziri Amidü'l-Mülk el-Kündürî bu yağmacılara müdahale ederek onları uzaklaştırmış, fakat bu kez kendisi kütüphane içinden dilediği kitapları seçerek Horasan'a götürmüştü. Bu sırada kütüphanede onbindörtyüz kitap bulunuyordu[5]. Bu olay Kündürî'nin şahsî bir kütüphanesi olduğunu gösteriyor[6]. Ancak bu kütüphanenin yeri hakkında gerek kaynaklarda, gerekse araştırmalarda -şimdilik- bir bilgi yoktur. Ayrıca Hinduşâh Nahcuvanî[7] de Amîdü'l-Mülk'ün kitabları çok sevdiğini belirterek (be-kitab meyli azîm bûd), bu konuda hikayeler anlatmaktadır.

Öte yandan Garsu'n-ni'me lakaplı tarihçi ve ilim adamı Muhammed b. Hilal Ebu'l-Hasan es-Sabî bu olaydan, yani Sâbur b. Erdeşîr'in kütüphanesinin ortadan kalkmasından sonra, Bağdat'ın batı kısmında bulunan İbn Ebî 'Avf sokağında bir kütüphane kurmuş, buraya kendisine ve muhtelif ilimlere âit bin kitap (veya dörtbin) vakfetmişti (Recep 452/Ağustos 1060)[7a]. Garsu'n-ni'me bu kütüphanede İbnü'l-Aksasî el-Alevî adında bir memuru görevlendirdi. Ancak bu memur kütüphaneyi iyi bir şekilde yöneteceği yerde, kitapların üzerindeki vakıf kayıtlarını silerek satmış ve böylece yeni kurulan bu kütüphane dağılmıştır. Buna mukabil bu yüzsüz kütüphane görevlisi Nizâmiyye medreselerinin yapılmasından sonra bu kütüphaneye gerek kalmadığını, bu nedenle kitapları satıp parasını fakirlere dağıttığını söyleyerek kendisini mazur göstermeye çalışmıştır[8].

Selçuklu devlet adamlarından kültür, eğitim ve öğretime değer verenlerin başında muhakkak ki, Nizâmülmülk (öl.1092) gelmektedir. Nitekim Nizâmülmülk Selçuklu Devleti'nin birçok yerlerinde söz gelişi; Nişapur, Belh, Musul, Herât, Merv, Basra, Isfahan ve Toharistan'da Âmül şehirlerinde medreseler yaptırmıştı[9]. Nitekim İbnü'l-Adim[10]de "...medrese, cami ve ribatlar yaptırmış, vakıf işlerini sağlam esaslar üzerine kurmuş, medreselerdeki kitaplıkları zenginleştirmiş..." diyerek Nizâmülmülk'ün bu faaliyetini açıkça ortaya koymuştur.

---

[4] İbn el-Esîr (*İslâm Tarihi. El-Kamil Fi't-Tarih Tercümesi*, çvr. A. Özaydın, IX, İstanbul 1987), kütüphanenin inşası için iki tarih veriyor, birincisi h. 381/991-92, ikincisi 383/993-94. bk. IX, s. 87 ve 271.

[5] İbn el-Esîr (X. cild, çvr. A. Özaydın, İstanbul 1987, s. 27), bu davranışı nedeniyle Amidü'l-Mülk'ü tenkit ederek, medreseler yaptıran kitaplar vakfeden Nizâmülmülk'ün yaptıklarıyla Amidü'l-Mülk'ün bu davranışı arasında ne kadar büyük fark var demektedir.

[6] İbn el-Cevzî, *el-Muntazam fi Tarîh el-mulûk ve'l-Ümem*, VIII, Haydarâbâd, h. 1359, s. 205; İbn el-Esir, IX, 87, 270-71, 489 ve X., 27; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan*, nşr. A. Sevim, *Belgeler*, cilt: XIV, sayı 18, Ankara 1992, s. 89; Eche, 116-117, 154,; G. Avvâd, 184-85; Erünsal, s. 229, 244.

[7] Bk. *Tecârüb el-Selef*, Tahran 1966, s. 262-3.

[7a] Bk. İbn el-Cevzî, aynı eser, s. 216; Sıbt, aynı yer ve giriş 7. Krş. Eche, s. 138-139.

[8] Bk. Sıbt, giriş 7 not, 20. Krş. Eche, s. 140 ve Erünsal, s. 218.

[9] Bk. Handmîr, *Düstûr el-Vüzerâ*, nşr. Sa'îd Nefisî, Tahran hş. 1317, s. 160.; Krş. J. Pedersen, Mescid mad., *İA*; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 169.

Bunların içinde Bağdat'daki Nizamiye Medresesi bu şehrin en büyük ve en meşhur medresesi idi. Medresenin yapımına Zilhicce 457/Kasım 1065 tarihinde başlandı ve iki yılda tamamlanarak 22 Eylül 1067'de açıldı[11]. Nizâmülmülk inşaat tamamlandıktan sonra medresenin bir bölümünde bulunan ve "*Dâr el-Kütub*" diye adlandırılan kütüphanenin idaresini Hâzin (kütüphaneci) Şeyh Ebû Zekeriya Hatibî'ye vermişti. Bu kütüphane çeşitli ilim sahalarında yazılmış kitaplarla dolu idi. Bu kitaplar satın alınarak hediye edilerek veya vakfedilerek toplanmıştı[12]. Bir süre sonra Nizâmülmülk'ün gönderdiği vakıf mektupları görevliler, başkadı ve şahitler huzurunda medresede okundu. Medresenin içindeki kitaplar, arazi, emlâk ve çarşı belirli şartlarla Nizâmülmülk ve oğullarına vakfedildi. Böylece medrese vakfının yönetimi Nizâmülmülk ve oğullarına bırakılıyordu (Cumada II. 462/Mart-Nisan 1069)[13]. Nizâmülmülk 479 Zilhicce ayında/Mart 1087 Sultan Melikşâh ile Bağdat'a geldi. Vezir bu sırada Nizamiye Medresesi'ne de gitti, kütüphanede otururak kitapları inceledi[14].

Bir süre sonra h. 510/m. 1116-1117 tarihinde Nizamiye Medresesi'ne yakın hurma kurutma yerlerinde yangın çıktı. Oradaki ağaçların yanmasıyla alevler muhtelif yerlere sıçradı, bu arada medresenin kütüphanesi de yandı. Ancak fakihler yangını farkedince kitapları dışarı çıkararak, onları kurtarmışlardı[15]. Abbasî halifesi en-Nasır Lidinillâh ise 589/1193'de Nizamiye Medresesi kütüphanesinin onarılmasını istemiş ve benzeri olmayan binlerce cilt kitabı oraya naklettirmişti[16].

Yukarda belirttiğimiz üzere Nizâmülmülk'ün medrese yaptırdığı şehirlerden birisi de Isfahan idi. Bu medrese Isfahan'ın Derdeşt mahallesinde idi[17]. Medresenin güzel kitaplarla dolu bir kütüphanesi de vardı. Nizâmülmülk'e yakın şâirlerden birisi de Ebu'l-Muzaffer Ahmed-i Tabib idi. Bu şâir'in *Hamâse* naziresi olan kitabı da bu kütüphanede mevcuttu. Adı geçen kütüphaneye bakan kütüphaneci ise Nizâmülmülk'ün yakınlarından biri olan Ebû Abdullâh Keya idi[18]. Öte yandan Isfahan'daki Şafiiye reisleri olan Hucendî ailesinin başı İmam Ebû Bekr Muhammed b.Sabit el-Hucendî vaazları ile Nizâmülmülk'ün dikkatini çekmiş ve Isfahan'da açılan Nizamiye'de ders vermekle görevlendirilmişti. Daha sonra torunu Sadreddîn Muhammed b. Abdüllatif bu görevi sürdürdü[19]. Hucendî ailesi siyasî

---

[10] Bk. *Bugyat At-Talab Fi Tarih Halab. Selçuklularla İlgili Haltercümeleri*, nşr. Ali Sevim, Ankara 1976, trk. trc. s. 71.

[11] Bk. M.A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*. II, Ankara 1983, s. 376, 381.

[12] Bk. Hinduşah Nahcuvanî, aynı eser, s. 270, Kafesoğlu, 171-172; Eche, s. 168; Avvâd, s. 147.

[13] Bk. Sıbt, 162; Köymen, aynı eser, 192 ve 326.

[14] el-Feth Bundarî, *Zübdet ün-Nusra ve Nuhbet el-'Usra*, trk. trc. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul 1943, s. 82; İbn el-Esir, X, s. 142; Kafesoğlu, aynı eser, 96. Yine Bundarî(S.58), Nizamülmülk hakkında; "Herhangi bir beldede ilimlerde, sivrilmiş ve ihtisas sahibi olan bir kimse görürse, onun için medrese bina eder ve o medreseye vakıf tahsis eder ve orada kütüphane bulundururdu" demektedir.

[15] İbn el-Esir, X, 415-416. Krş. Eche, 169.; Erünsal, 244.

[16] İbn el-Esir, trk. trc. A. Ağrakça-A. Özaydın, XII, İstanbul 1987, s. 94. Krş. Avvâd, s. 146-147. Aynı Halife Bağdat'ın batı yakasında Dicle kenarında el-Harimü'l-Tâhirî'de bir ribat yaptırmış ve Mart-Nisan 1193'de tamamlanan buraya çok güzel kitaplar göndermişti. Halife en-Nasır'ın hanımı Selçuk Hâtun 584/1188-89 yılında öldü. Bu Hâtun Türkiye Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızı idi. Halife onun Bağdat'ın batı yakasında Bâbü'l-Basra'da bulunan kabrinin üzerine bir türbe yaptırdı. Türbenin yanı başına da "er-Remle" adıyla meşhur ribatını inşâ ettirmişti. Halife bu ribatta bir kütüphane kurdurdu ve buraya halifelik sarayı kütüphanesindeki kitaplardan seçme yaptırdı, bk. İbn el-Esir, XII, s. 33. Krş. Avvâd, s. 158; Erünsal, s. 219-220.

[17] Bk. *Hüner ü Merdum*, sayı 59, s. 25; A.K.S..Lambton, Isfahan maddesi, *EI*[2]., s. 101.

[18] Ahmed b. Mahmûd, *Selçuk-Nâme*, hz. E. Merçil, İstanbul 1977, II, s. 19.

[19] Kafesoğlu, aynı eser, 180; E. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 25.

olaylara da karıştı. Nitekim Sultan Mes'ud devrinde (1134-1152) Sadreddîn Muhammed Sultan'a karşı olan Fars valisi Bozaba'yı desteklemişti. Sultan tarafından Isfahan valisi olan Necmeddîn Reşid el-Gıyasî, Sadreddîn'in Bozaba'ya taraftar olduğunu anlayınca, Mes'ûd'a isyan edenlere darbe indirmek için buraya acele asker gönderdi. Sadreddîn Muhammed bunu haber aldığı zaman, Isfahan'dan çıktı. Halk ise medrese üzerine yürüyerek yağma etti ve medresenin kütüphanesini yaktı (1147)[20].

Nizâmülmülk'ün yanısıra öteki devlet ve ilim adamları da medrese ve kütüphane yaptırmışlardı. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın müstevfisi Şerefülmülk Ebû Sa'd Muhammed b. Mansûr da 459/1066-1067 tarihinde Bağdat'a geldi ve Ebû Hanife'nin türbesinin yanısıra onun mezhebine mensup olanlar için bir medrese ve ilave olarak kütüphane yaptırmıştı[21].

Bu devrede Bağdat'da kütüphanesi olanlardan birisi de din adamlarından Abdüsselam b. Muhammed Ebû Yûsuf Kazvinî (1002-1095) idi. Onun çok miktarda kitabı vardı ve Vezîr Nizamülmülk'e benzeri olmayan dört kitap hediye etmişti. Abdüsselâm dolaştığı ülkelerden biri olan Mısır'dan Bağdat'a döndüğünde yanında on deve yükü kitap vardı[22].

Selçuklular devrinde varlığı görülen kütüphanelerden biri de Serahs şehrindedir. Horasan'ın en büyük kadısı sayılan Muhammed b. Mansûr el-Serahsî bir hankâh yaptırmış, buna bir kütüphane ve eczahane ilave ettirmişti. Meşhur şâir Senâ'î bu kadıya intisapla divanında kütüphaneyi zikretmiştir. Senâ'î muhtemelen h. 505/1111 ilâ 521/1127 yılları arasında Serahs ve civar şehirlerde yaşamıştır. Tabii bu yıllar Sencer'in o bögede meliklik ve sultanlık yaptığı bir devredir[23].

Sultan Alp Arslan tarihî olaylara ve ahlâk kitablarına meraklı idi. Nitekim İbn el-Esîr'in rivayetine göre[24], Sultan Alp Arslan'a meclislerde, hükümdarların tarihlerine, ahlâk ve terbiyeleriyle şeriat ahkâmına dâir kitaplar okunmaktaydı. Acaba bu olay Sultan Alp Arslan'ın bir kütüphanesi olduğunu mu işaret ediyor? Tabii bu olaya dayanarak karar vermek şimdilik mümkün görünmüyor.

Kütüphanesi olan Selçuklu sultanlarından birinin Sencer olduğu anlaşılıyor. İbn Funduk eserinde[25], fizik alimi el-Hekim Ebu'l-Feth Kuşek'in hayat hikayesinden bahsederken; "Kitaplarını Sultanü'l-a'zam Sencer'in kütüphanesinde (hızanesinde) gördüm. Sultan, Ebu'l-Feth hakkındaki müspet kanaati (hüsn-i itikadı) sebebiyle onun kitaplarıyla yakından ilgilenirdi" demektedir. Sultan Sencer'in başkenti Merv olduğuna göre, kütüphanesi de bu şehirde bulunmalıdır.

Tarihte zaman-zaman yağmalanan ve yakılan müesseseler arasında kütüphaneler de bulunmaktadır. Selçuklular devrinde ve onların hâkim oldukları bölgelerde de böyle örneklere raslanıyor. Söz gelişi h. 483/m. 1090-1091 tarihinde Be-

---

[20] Bk. Bundarî, s. 201

[21] İbn el-Esir, X, 63. Krş. Eche, 192; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran* V, Cambridge 1968, s. 73-74.

[22] Subkî, *Tabakatu'ş-Şâfiiyyeti'l-Kübrâ*, Mısır baskısı, III. cilt, s. 230; Krş. Kafesoğlu, aynı eser, s. 185.

[23] Ravendî, *Râhat-Üs-Sudûr Ve Âyet-Üs-Sürûr*, nşr. A, Ateş, Ankara 1960, II cilt, s. 433-434 ve A. Ateş, Senâ'î mad., *İA*, s. 478.

[24] Bk. X, s. 80.

[25] Bk. *Tetimmetü Sıvani'l-Hikme*, nşr. M. Shafi, Lahore 1935, s. 100. Krş. O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965, s. 244.

devîler Basra'ya girerek şehri yağmaladılar. Bu arada birkaç yeri de ateşe verdiler. Yakılan yerler arasında iki tane de kütüphane vardı. Araştırıcılara göre bunlardan biri İbn Suvar tarafından yaptırılmıştı. İbn el-Esîr'e göre, yakılan kütüphanelerden biri İslâm tarihinde ilk vakıf kütüphanedir. Bu belki de İbn Suvar'ın yaptırdığıdır. Öteki kütüphane ise Vezîr Mansûr b. Şâh Merdan tarafından vakfedilmişti, en seçkin ve değerli kitaplar burada idi[26]. Basra bundan bir süre sonra Zilkade 499/ m. Temmuz-Ağustos 1106 tarihinde Bedevîler tarafından tekrar yağmalandı. Bu kez yağmalanan yer, Kadı Ebu'l-Ferec b. Ebu'l-Beka'nın vakfettiği kütüphane idi. Neyse ki, Kadı Eylül-Ekim 1105'de ölmüş ve içinde onikibin cilt kitap bulunan kütüphanesinin yağmalandığını görmemişti. Bu olaylar üzerine Selçuklu sultanı Muhammed Tapar Basra'ya bir şahne ve bir amid tayin ederek burayı Hille emîri Seyfüddevle Sadaka'dan aldı[27].

Selçuklu devrinde yakılan kütüphanelerden biri de Trablus'da Ammaroğulları (1079-1109)'nın yaptırdığı kütüphanedir. Haçlılar Zilhicce 503/ Temmuz 1110 tarihinde Trablus'u ele geçirdikleri zaman şehri yağmaladılar, medreselerdeki sayısız vakıf kitapları ganimet aldılar ve onlar "İslam dünyasının en güzel kütüphanesi olan Ammaroğulları kitaplığını da yaktılar"[28].

Sultan Sencer 1141 yılında Katvan savaşını kaybettikten sonra ordusu dağılmış ve Belh şehrine gelmişti. Bu durumu fırsat bilen Harezmşâh Atsız Sultan'ın başkenti Merv'e gitti ve orayı yağmaladıktan sonra Hârezm'e döndü. İşte bu sırada devrin tanınmış bilginlerinden Hakim Hasan Kattan'ın kütüphanesi de yağmalanmış ve kitapları kaybolmuştu. O devrede çıkan dedikodular bu işten Hârezmşâh'ın yanında bulunan şâirlerden Reşîdeddîn Vatvat'ın sorumlu olduğunu gösteriyordu. Ancak Reşîdeddîn, Hakim Hasan Kattan'a yazdığı mektupta kendini savunmakta ve bu hususta şunları söylemektedir, "... Bütün bunların aksine ben Allâh'ın bir kulu olarak, Müslümanlar yararlansınlar diye binlerce kitabımı İslâm kütüphanelerine bağışlamış bir insanım. Hem üstelik, bir insanın onca güçlüklere katlanarak kaleme aldığı eseri çalmak alçaklığını kim gösterir?..."[29].

Selçuklular devrinde Nişapur da kütüphaneler açısından önemli bir şehirdi. Öte yandan Oğuzlar Sultan Sencer'i esir ettikten sonra (1153) birçok şehri yağmaladılar. Bu şehirlerden biri de Nişapur idi. Oğuzlar 549/1154 tarihinde buraya girerek kütüphaneleri de yaktılar, bu kitaplardan ancak bir kısmı kurtarılabilmişti[30]. Bu sırada yok olan kütüphanelerden biri Sabunî Medresesi kütüphanesi idi. Adı geçen kütüphane Saffariler'den Halef b. Ahmed zamanında (963-1003) da mevcuttu[31]. Bu olaydan çok geçmeden 556/1161'de Nişabur'da bir çapulcu grubu halkın mallarını yağmalamayı ve evleri tahrip etmeyi hedef aldılar. Horasan hâkimi

---

[26] Bk. İbn el-Esîr, X, 163. Krş. Turan, aynı eser, s. 225; Erünsal, s. 227.

[27] Bk. İbn el-Esîr, X, 330-1, 334. Krş. Avvâd, 244; Erünsal, s. 218-19. Ayrıca Kadı Ebu'l-Ferec seksenüç yaşında öldüğüne göre, bu kütüphaneyi muhtemelen Selçuklular zamanında vakfetmiştir.

[28] Bk. İbn el-Esîr, X, 381. Krş. S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çvr. Fikret Işıltan, II, Ankara 1987, s. 57.

[29] Bk. Ata Melik Cüveynî, *Kitab-ı Tarih-i Cihan Güşây* (nşr. Mirza Muhammed Kazvini), II. cild, s. 5-6 ve not 3; trk. trc. M. Öztürk, *Tarih-i Cihan Güşa*, Ankara 1988, II, s. 7-8. Öte yandan Şair Reşîdeddîn Vatvat buradaki sözlerine uygun olarak bin cilde yakın kitap ve notlarını kütüphanelere vakfetmiştir, bk. M.N. Şahinoğlu, Vatvât mad., *İA*. s. 239

[30] Bk. İbn el-Esîr, XI, s. 158. Krş. Bosworth, The Iranian World, s. 153.

[31] Bk. Curbazakanî, *Tercümey-i Tarih-i Yemînî*, nşr. Ca'fer Şi'âr, Tahran hş. 1345, s. 214; Krş. Humayun-Ferruh, *Hüner ü Merdum*, sayı 53-54, s. 16. Ancak *Tarih-i Yeminî* tercümesinde bu tarih h. 545 olarak zikredilmektedir.

Müeyyed Ay-Aba bunları engellemeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Nişapur tamamen tahrip edildi. Tahrip edilen yerler arasında Mescid-i Ukaylî de bulunuyordu. Burada vakfedilen kitapların yer aldığı kütüphaneler vardı, Nişapur'un en faydalı yerlerinden biriydi. Ayrıca bu olaylar sırasında beş kütüphane ateşe verildi, yedi kütüphane de yağma edildi ve yok pahasına satıldı[32].

Sultan Sencer'e başkentlik yapan Merv şehri de kütüphaneleri ile meşhurdu. Coğrafyacı Yakut[33] bu devrede şehirde on kütüphane olduğunu zikrediyor. Kütüphanelerden biri, daha önce de belirttiğimiz üzere, Vezir Nizâmülmülk'ün bu şehirde yaptırdığı Nizamiye Medresesi'nde idi[34]. Merv'de Selçuklular devrinde kurulan ikinci kütüphane Ebû Sa'd Şerefülmülk Muhammed b. Mansûr el-Müstevfî (öl. 494/m. 1100-1101)'nin idi. Sultan Melikşâh'ın müstevfîlerinden olan bu devlet adamı Merv'de medrese yaptırmış, buraya çok değerli kitaplar bağışlayarak ayrıca bir kütüphane oluşturmuştu[35]. Şerefülmülk ayrıca 459/1066-1067'de Bağdat'da da bir medrese inşâ ettirmişti[36]. Öte yandan Sultan Sencer'in sakîsi Azîzeddîn Ebû Bekr Atik ez-Zencanî de Merv'de Ulu Câmiye bağlı bir kütüphane kurdurmuştu. Aziziye olarak meşhur bu kütüphanede onikibin cild kitap mevcuttu[37].

Selçuklular devrinde kurulan kütüphanelerden biri de Sâve şehrindedir. Bu kütüphane Muvaffakeddîn Ebû Tahir Hatunî tarafından yaptırılmıştı[38]. Muvaffakeddîn (veya Kemâleddîn) Ebû Tâhir önce Sultan Melikşâh'ın eşinin, daha sonra da Muhammed Tapar'ın eşi Gevher Hâtun'un hizmetinde müstevfî olarak çalışmıştı. Bu nedenle o "Hatunî" olarak anılmıştır. Aynı zamanda bilgin ve şâir olan Ebû Tahir Hatunî devrin devlet adamlarını da hicvetmişti[39]. Dünyada benzeri olmayan ve aynı zamanda heyete dair aletleri de ihtiva eden bu kütüphane 617/1220 tarihinde Moğollar tarafından yağmalanıp, yakıldı[40].

Isfahan Câmiinde de kütüphane mevcuttu. Bu câmi Benu Temim kabilesine mensup Araplar tarafından inşâ ettirilmişti. X. yüzyılda Abbasî halifesi Muktedir zamanında (908-932) genişletildi. Daha sonra Selçuklular devrinde h. 481/1088-1089 tarihinde Vezir Nizâmülmülk ve Tâcülmülk tarafından kubbeleri tamir ettirildi. Bu câmi yanında kurulan kütüphane çok büyüktü, rivayete göre kitabların fihristi üç cildlik büyük bir eser oluşturuyormuş[41]. Ancak Irak Selçuklu sultanı Mahmûd zamanında Isfahan Câmii h. 515/1121-1122'de Batınîler tarafından yakılmış[42], bu arada kütüphane de yanmıştı[43]. Yahya Saatî[44] bu kütüphanenin Tâcülmülk adlı birisi tarafından kurulduğunu ve kütüphanenin 519/1125-597/1200-

---

[32] İbn el-Esîr, X, 224. Krş. Bosworth, *The Iranian World*, s. 186.

[33] *Mu'cem el-Buldân*, Beyrut 1957, V, s. 114.

[34] Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History Khwarazamshahs*, Karachi 1978, s. 216.

[35] Kafesoğlu, s. 169.; A.K.S. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuk Empire," *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, s. 216; Yahya Saati, s. 79.

[36] Bk. İbn el-Esîr, X, 63 ve 268. Krş. Lambton, aynı eser, s. 216-17.

[37] Muhammed Mahir Hammadde, s. 84; Rabbanî, aynı eser, s. 216.

[38] Bk. *Hüner ü Merdum*, sayı: 53-54, s. 16; Yahya Saatî, s. 48.

[39] Bundarî, s. 106. Krş. Kafesoğlu, 193; "*Rahat-Üs-Sudur*, s. 132 not.

[40] *Hüner ü Merdum*, sayı: 53-54, s. 16; H.H. Schaeder, Save mad., *İA*; Yahya Saatî, s. 49.

[41] Bk. Kafesoğlu, s. 170; Mirza Bala, Isfahan mad., *İA*, s. 1069.

[42] Bk. İbn el-Esir, X, 470.

[43] Bk. A.K.S. Lambton, Isfahan mad., *EI*^{2}, s. 102.

[44] Bk. s. 68.

1201 tarihleri arasında mevcut olduğunu kabul ediyor. O zaman kütüphane h. 515/1121-1122'deki yangından sonra ve Selçuklular devrinde tekrar kurulmuş olmalıdır.

Öte yandan Atabeylikler devrinde de siyasî çatışmalar zaman-zaman kütüphanelerin yağmalanmasına neden olmuştu. Azerbaycan atabeyi Cihan Pehlivan Muhammed (1175-1186), Irak Selçuklu şehzadelerinden Melik Muhammed'i yanına göndermediği taktirde Fars Atabeyi Salgurlu Zengî'yi tehdit etmişti. Daha sonra bu tehdit kısmen yerine getirildi. Azerbaycan Atabeylerinin askerleri Fars bölgesini müthiş bir şekilde yağmaladılar. Bu yağmadan kütüphaneler ve medreseler dahi kurtulamadı. Nitekim kütüphaneler ve medreselerin yağma edilen vakıf kitapları ve mushaflar Hemedan'da nakkaşlara yollandı. Nakkaşların kitaplar üzerindeki vakıf kayıtlarını sökmelerinden sonra, bu yağmacılar kendi adlarıyla lâkaplarını üzerlerine yazdırmışlar ve birbirlerine hediye etmişlerdi[45].

Öte yandan Humayun-Ferruh bazı medreseleri zikretmekte ve bunların kütüphaneleri olduğunu kabul etmektedir. Bunlardan Selçuklular ile ilgili olanlardan birisi Sultan Melikşâh'ın Isfahan'da Kerrân mahallesinde yaptırdığı medresedir[46]. Ötekisi ise Sultan Muhammed Tapar'ın yine aynı şehirdeki medresesidir[47].

[45] Bk. *Rahat-Üs-Sudur*, s. 311. Ayrıca Bk. Merçil, *Salgurlular*, s. 50.

[46] Bk. *Tecarüb üs-Selef*, s. 277-278; Kafesoğlu, s. 167, 210;. *Hüner ü Merdum*, sayı 59, s. 25.

[47] Bk. Hamdullâh Müstevfî, *Tarih-i Güzide*, nşr. Abd el-Hüseyin Nevâî, Tahran hş. 1336-1339, s. 447. Ayrıca Bk. A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), Ankara 1990, s. 150; *Hüner ü Merdum*, sayı 59, s. 24.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KOCABAŞI DEYİMİ, SEÇİMLERİ VE KOCABAŞILIK İDDİALARI*

ÖZCAN MERT**

KOCABAŞI DEYİMİ

Kocabaşı deyiminin âyân tabirinin müteradifi olduğu şeklindeki bilgiler, böyle bir çalışmaya girişilmesine vesile olmuştur. Kocabaşı ile âyânlar çeşitli yönleriyle karşılaştırılırsa bu müteradifliğin derecesi ortaya çıkacaktır. Başlıca mukayese yönleri; kocabaşılık ve âyânlık seçimleri ile iddiaları, kocabaşıların ve âyânların görevleri, ekonomik faaliyetleri ve güçleri, merkezî ve mahallî hükûmet makamları ile ilişkileri ve iç isyanlardaki rolleridir. Bu bildiride önce kocabaşı tabiri üzerinde durulacaktır. Daha sonra kocabaşı seçimleri ve kocabaşılık iddiaları hakkında bilgiler verilecektir. Bu yapılırken kocabaşılık seçimleri ile âyânlık seçimlerinin ve kocabaşılık iddiaları ile âyânlık iddialarının kıyaslanması yoluna da gidilecektir.

Kocabaşı, Osmanlı topraklarında yaşayan hıristiyan reayanın âyânı ve muhtarı olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1833 yılından itibaren muhtarlığın kurulmaya başlandığı bilinmektedir. Bu durumda kocabaşılara, muhtarlık teşkilâtı kurulmadan önce hıristiyanların âyânı ve kurulduktan sonra da aynı reayanın muhtarı gözüyle bakılabilir[1].

Hicaz dışındaki Osmanlı toprakları içinde mevcut şehir, kaza, kasaba, ada, nahiye, köy, çiftlik, varoş ve mukataa ile evkafa dahil köylerde kocabaşılar bulunabilmekteydi. Bu zümre mensupları; kocabaşı, başkocabaşı, ikinci kocabaşı, kocabaşı vekili gibi ünvanları taşımaktaydılar. Irk ve mezhepleri bakımından da ülkede; Rum, Ermeni, Bulgar, Sırp, Ortodoks, Lâtin yani katolik ve protestan kocabaşıları vardı. Bazan bir yerleşim merkezinde farklı ırk ve mezheplere mensup kocabaşıların aynı anda görev yaptıkları da görülmekteydi[2]. En önemli ve güçlü kocabaşılık, Mora Kocabaşılığı idi.

---

* Bu makale, 31 Ağustos-5 Eylül 1992'de Ankara'da toplanmış olan Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (CIEPO) X. Sempozyumu'na sunulan bildirinin metnidir.

** Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü.

[1] H.A.R. Gibb-Harold Bowen, *Islamic Soceity and The West*, c.I/1, Oxford 1950, s. 196; Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, c. XXVIII, nu. 112 (1964), s. 642;Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*, Tokyo 1976, s. 43; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Ankara 1974, s. 97; Musa Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 326.

[2] BOA. , C. ADL., nu. 1.060, 1.825, 4.377; C. DH., nu. 12.226; C. ZAP., nu. 874, 1.363, 3.893, 4.192; HH., nu. 38.209 A, 38.972 B, 40.594; İ. DH., nu. 26.367, lef: 4; *Evâmir Mecmû'ası*, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, K. 202, vr. 6A, 9 B; Mehmet Ali Beyhan, *Câbî Ömer Efendi, Câbî Târihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî) Tahlîl ve Tenkidli Metin*, Basılmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Beydilli, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı 1992, s. 630.

Kocabaşı deyimi, Anadolu, Rumeli ve adalarda Rumlar arasında "*çorbacı*" tabirinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Nitekim Bursa'nın Rum milleti kocabaşısı İstrati, imzaladığı 19 RA 1261/28 Mart 1845 tarihli bir senette kendini kocabaşı olarak gösterirken, aynı belgenin ekindeki yazıda adıgeçen kimse Rum milleti çorbacısı olarak belirtilmiştir[3]. Keza Evâsıt-ı RA 1242/13-22 Ekim 1826 tarihinde Taşoz adası naibi, İstanbul'a gönderdiği bir ilâmda, adanın iki çorbacısı hakkında bilgi verirken, aynı belgenin derkenarında bu kimselerden kocabaşı olarak bahsedilmektedir[4].

Bazan da kocabaşılardan "*kurâ vekilleri*" biçiminde bahsedildiği görülmüştür[5]. Pakalın ise, kocabaşı yerine "*milletbaşı*" tabirinin de kullanılmış olduğunu bildirmektedir[6].

Slav reayanın, özellikle Bulgarların, yoğun yaşadığı yerlerde kocabaşı ve çorbacı eş anlamlı olarak kullanılmamıştır. Bu konuda İnalcık şunları yazmaktadır[7].

"*Kocabaşılar senede bir defa çorbacılar arasından seçilirdi. Bulgar hukuk tarihçisi S.S. Bobçev, kocabaşı tabirini yalnız vergi toplama işi için seçilen çorbacılara hasretmekte, cemaat işlerine bakan ve Osmanlı makamları karşısında halkın mümessili rolünü oynayan başka bir çorbacı kategorisi ayırd etmektedir. Keza köy ve kasabalar için seçilen mahalli hükümet tarafından memuriyeti tasdik olunan çorbacılar olduğu gibi bütün bir mıntıkayı temsil eden 'Memleket çorbacıları' da vardır*".

Osmanlı arşiv vesikaları ve bazı seyyahların gözlemleri de Slavların yoğun olduğu yerleşim merkezlerinde ve çevrelerinde, kocabaşı ve çorbacının farklı kimseler olduğunu ortaya koymaktadır. Meselâ 1830 tarihli bir belgede Kırkkilise (Kırklareli), Vize ve çevresindeki kocabaşılar ile çorbacılardan bahsedilmektedir[8]. 1845 yılında Üsküp eyaleti içinde yeralan Prizrin kazasının meclisinde iki kocabaşı ile bir çorbacının bulunduğu bilinmektedir[9]. Ayrıca 1847'de "*Niş kasaba ve kazâsında re'âyâ maslahatlarında istihdâm olunmak üzere bir nefer çorbacı ve bir nefer kocabaşı*" mevcut olduğu da sabittir[10]. Slav reayanın yaşadığı bölgelerde çorbacı, kocabaşının üstünde bir statüye sahiptir[11]. Nitekim Niş'teki bu çorbacı ve kocabaşının vazifeleri şu şekilde ayırdedilmiştir[12].

"... *Re'âyâdan erbâb-ı mesâlihin vukû' bulacak umûr ve husûsâtlarını merci'-i ifâde olan Eyâlet Meclisi'ne ihbâr ve şer'an ve kānûnen terettüb edecek keyfiyâtı re'âyâya Bulgar lisânı üzere tefhîm ve ifâde eylemek için yine milletimiz tarafın-*

---

[3] BOA., C. DH., nu. 17.205.

[4] BOA., HH., nu. 40.594.

[5] BOA., HH., nu. 39.345-A.

[6] Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1971, s. 285.

[7] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 78.
Çorbacının değişik yörelerdeki farklı anlamları için bk. S.S. Bobcev, "Notes comparées sur les çorbacıs chez les peuples balkaniques et en particulier chez les Bulgares", *Revue Internationale des Etudes Balkaniques*, yıl: III, c. II (1938), s. 428-35.

[8] BOA., HH., nu. 37.866.

[9] BOA., C. DH., nu. 661.

[10] BOA., İ. MV., nu. 2.058.

[11] Kemal H. Karpat, "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, der. Benjamin Braude-Bernard Lewis, c. I, New York-London 1982, s. 147.

[12] BOA., İ. MV., nu. 2.058, lef.

dan mu'teber birinin bi'l-intihâb çorbacı ta'yîni îcâb-ı hâlden olduğundan ve ta'yîn olunacak çorbacı dahi 'akd olunacak kürsî-i Eyâlet Meclisi'nde bulunacağından bu makûle re'âyânın diğer birisi ile da'vâsı veyâhûd bir gûne ifâdesi vukû'nda huzûr-ı meclise celb ve ihrâcı için kocabaşı nâmıyla birinin ... istihdâmı ehem ve elzem bulunduğundan..."

KOCABAŞI SEÇİMLERİ

Kocabaşı seçimleri, yerleşim bölgesindeki hıristiyan halk arasında yapılmaktaydı. İlk kocabaşılık seçimlerinin ne zaman yapıldığı şimdilik kesin olarak bilinmemektedir. Bu ilk seçimlerin nasıl yapıldığına dair bir nizamname de henüz bulunamadı.

Tesbit edilebilen perakende evrak arasında kocabaşılık seçimleri ile ilgili az da olsa bilgi bulunan en eski tarihli belge Evâsıt-ı S 1139/8-17 Ekim 1726 tarihlidir[13] Bu seçimlere kocabaşı olma niteliğine sahip kimseler aday olarak katılmaktaydı. Kocabaşılarda ve kocabaşı adaylarında aranan başlıca özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Söz eder, söz anlar, itibarlı, devlete sadık, hareketleri denenmiş, vilâyet halkının işini görebilecek kudrette, halktan fazla vergi toplamayan, reayanın ırzını koruyan, onları rahat ve hoş tutan kimseler olmaları[14].

Kocabaşı adayları dışında kalan reaya, seçime seçmen olarak iştirak etmekteydi. Yapılan seçim sonunda reaya, seçtikleri kocabaşı ile ilgili gerekli işlemin yapılmasını İstanbul'a bir kıt'a "*rumiyyü'l-'ibâre*" arz ve mahzar ile inha ve istida kılarlardı. Seçimi kazanan kimsenin yeterli özelliklere sahip olduğunun anlaşılmasından sonra, kocabaşılığın bağlı bulunduğu kurumdan, meselâ "*cânib-i Defterî'den*", "*Tersâne-i Âmire Dîvânı'ndan*" ya da bir başka makamdan, kendisine bir buyrultu yazılıp gönderilirdi. Bu belge ile kocabaşı olacak kimse göreve başlar ya da kocabaşı olarak bulunuyorsa vazifesini bir seçim dönemi daha devam ettirirdi. Kocabaşı seçimindeki bu uygulama âyânlık seçimine çok benzemektedir.

Seçimler sonunda çeşitli meslek erbabından kimseler, kocabaşı seçilmişlerdir. Bunlar arasında kapudan, semerci, papaz, keşiş, çorbacı ve boyacı olanlara rastlanmıştır[15].

Penah Efendi, "*Her kaza hâline göre iki yahud dört kocabaşıyı bâ hüccet-i şer'iyye rûz-ı hızır ibtidâsından nasb eyleye ve kazadan her birine senede ikişer yüz ellişer guruş ücret virile ve cümle marifetlerile nasb olunalar ve bir seneden ziyâde kocabaşı olmayalar sene başında her rûz-ı hızırda azl olunanlar ve başkaları nasb oluna ve ahali-i vilâyet anlardan her ne denlü kendilerinden hoşnud olsalar dahi bir seneden ziyade kocabaşı olmayalar ve tekrar nasb olunmaları iktiza eder ise madâm ki beş sene mürûr etmeye bir dürlü nasb olunmuyalar*" şeklinde düşüncesini açıklamakta ve bu biçimde kocabaşılar her sene değiştiril-

---

[13] "Medîne-i Tokat'da sâkin ehl-i zimmet re'âyâda cem'-i gafîr meclis-i şer'e varıp medîne-i mezbûrede sâkin cümlenin ittifâkıyla kocabaşıları olan... Aslan ve Tarakçıoğlu Sahak nâm zimmîleri..." Bk. BOA., İbnülemin, Şükür ve Şikâyet, nu. 601.

[14] BOA., C. ADL., nu. 1.060; C. MAL., nu. 30.980; HH., nu. 38.986-C; İ. HR., nu. 7.529, lef: 26; İ. MV., nu. 1.550, 6.392.

[15] BOA., C. ADL., nu. 1.825; C. DH., nu. 13.404; C. ZAP., nu. 3.922; HH., nu. 39.316-A; *Evâmir* Mecmû'âsı, vr. 38 A, 39 B.

diği takdirde "*birbirlerile ittifak dahi bulunmaz ve bir senede azl olmalarile reâyâdan akçe ekl idüb servet sahibleri olmazlar*" demektedir[16].

Penah Efendi'nin kocabaşılık seçimlerinin belli bir düzene konması yolundaki görüşünün ne derece itibar gördüğü ve ugulanıp uygulanmadığı hakkında şimdilik kesin bilgi mevcut değildir. Ancak Tanzimat'ın ilk yıllarında Bülbülce adasında her yıl kocabaşılık seçimleri yapıldığı görülmektedir[17]. Uzun yıllar kocabaşılık yapılmasının sakıncalarını farkeden Bâbıâlî, uyguladığı merkeziyetçi siyaset gereği, 1857'den itibaren Niş'te her yıl sonunda kocabaşıların değiştirilmesini istemiştir[18]. Bununla birlikte memlekette uzun yıllar kocabaşılık yapanlar da mevcuttu. Meselâ Rusçuk varoşu kocabaşısı Haci Vilçeko, 1813 tarihinden itibaren 45 yıllık hizmeti ile kocabaşılar arasında belki de rekortmendi[19]. Ancak görülen odur ki Tanzimat ile beraber kocabaşılık ve çorbacılıkta bulunma süresi sınırlandırılmış ve belli bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Gerçekten de kocabaşılık ile çorbacılığın ayrı birer kurum olarak görüldüğü Bulgaristan'da, 1857'de yayınlanan "*Tırnova Sancağı Köy Çorbacılığı Nizâmnâmesi*" önemlidir. Buna göre çorbacılık süresi bir sene olup aradan iki yıl geçmeden yeniden çorbacı olunamıyordu[20]. Bu nizâmnâme, hemen aynı yıl içinde ülkedeki bütün kocabaşılar için de geçerli kılınmıştır[21].

Bazan reayanın ittifaksızlığı sebebiyle kocabaşılık seçimi, bir ayı geçen bir süreyi dahi bulmaktaydı. Bu durumda süresi dolan kocabaşı halefi seçilene kadar görevini sürdürürdü[22].

Bazı durumlarda Bâbıâlî, ölen bir kocabaşının yerine ailesinden bir kimseyi tayin etmekteydi. Meselâ 1765 yılında Bâbıâlî, idam ettirdiği Za'îmoğlu Kostantin'in borcunu ödemeleri şartıyla terekesini ve kocabaşılığı kardeşlerine vermiştir[23].

Bir kocabaşının, kocabaşılık hizmeti, normal süre bitiminde yapılan seçimi kaybetmesi ya da yeniden aday olmaması ile sona ermekteydi. Bunun dışında normal hizmet süresi sona ermeden de bir kocabaşı görevden ihraç ve azil edilebilmekteydi. Bu hususta yeterli belge ve bilgi mevcuttur.

Görevinde yolsuzluk yapan, fukaraya zarar veren, reayaya ziyade tekâlîf yükleyen ve nâbecâ hareketlere yeltenen kocabaşılar, reaya tarafından kocabaşılıktan tard ve ihraç ve tebdil olunarak yerlerine yenileri seçiliyordu[24]. Bazan da kocabaşı kendi halinde olmayıp reayayı ifsat edici hareketlerde bulunursa Bâbıâlî tarafından azil ve ihraç edilmekteydi[25]. Keza yabancı uyruklu kimselere karşı

---

[16] Aziz Berker, "Mora İhtilâli Tarihçesi veya Penah Ef[endi] Mecmuası 1769", *Tarih Vesikaları*, c. II, nu. 11 (1943), s. 396, 397; Nagata, *a.e., s. 44.*

[17] BOA., İ. MV., nu. 1.550.

[18] BOA., İ.MV., nu. 16.793.

[19] BOA., İ.DH., nu. 27.367, lef: 4.

[20] BOA., İ. MV., nu. 16.606, lef: 2, 4. Bu nizâmnâmenin Fransızca bir özeti için bk. Bobcev, *a.e.*, s. 443. Aynı belgenin eksik de olsa yeni harfli sureti için bk. M. Hüdai Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara 1992, s. 129-31.

[21] BOA., İ. MV., nu. 16.793.

[22] BOA., İ. MV., nu. 1.550.

[23] Nagata, *a.e.*, 50-51.

[24] BOA., C. ADL., nu. 1.825, 2.847; 3.302; C. DH., nu. 5.504; C. ZAP., nu., 4.192.

[25] BOA., C. ZAP., nu. 2.685, 4.535.

bulundukları haksız ve kötü davranışları sonunda da kocabaşılıktan uzaklaştırılmaktaydılar[26]. Ayrıca isyan durumlarında azledilmekle kalmayan kimi kocabaşılar, idam dahi edilmekteydiler.

BAŞKOCABAŞI SEÇİMİ

Başkocabaşılarda ve başkocabaşı namzetlerinde aranan nitelikler, kocabaşılarda ve adaylarında aranan özellikler ile hemen hemen aynıdır. Bu özellikler; diğer kocabaşılarla ittifak halinde olabilmek, öteki kocabaşıların kendisinden hoşnut olmasını sağlamak, vilâyet işlerinin görülmesinde becerikli ve dürüst hareket etmek, fakirleri korumak , hakkaniyetle iş yapmak, dirayetli ve sadık olmak biçiminde sayılabilir[27].

Başkocabaşı seçimiyle ilgili olarak şu anda iki belge tesbit edilebilmiştir. Bunlar, Çamlıca ve Poros adalarına başkocabaşı seçilmesiyle ilgilidir. Buradaki seçimler, doğrudan kocabaşılar tarafından yapılmaktadır. Meselâ XIX. yüzyıl başlarında Çamlıca adası kocabaşıları Rumca kaleme aldıkları arz ve mahzarı, adanın mührüyle mühürledikten sonra Tersâne-i Âmire Dîvânı'na başvurmuşlardır. Bu müracaatta daha önce "*bâ-buyruldu başkocabaşı nasb ve ta'yîn*" olunmuş olan Nikola Kapudan'dan memnun olduklarını ve başkocabaşılıkta yeniden ibka olunmasını niyaz etmişlerdir[28]. Bu isteklerinin kabul edilmesi sonunda Nikola Kapudan yeniden başkocabaşı seçilmiştir.

Bazan bir kimse, aynı anda iki ayrı yerin başkocabaşısı olabilmekteydi. Poros adası kocabaşıları, Tersâne–i Âmire Dîvânı'na, Çamlıca adası başkocabaşısı Nikola Kapudan'ın kendi adalarına başkocabaşı olması yolunda başvuruda bulunmuşlardır. Adıgeçen divan, bu müracaatı olumlu değerlendirerek gönderdiği bir buyruldu ile Nikola Kapudan'ı Çamlıca adası yanında Poros adasına da başkocabaşı tayin etmiştir[29].

Başkocabaşıların görev süreleri ve görevden alınmaları diğer kocabaşılarınki gibi bir benzerlik teşkil etmiş olmalıdır.

KOCABAŞI VE ÂYÂN SEÇİMLERİNİN MUKAYESESİ

Kocabaşı ve âyân seçimleri karşılaştırıldığında oldukça önemli benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bunları aşağıda olduğu gibi sıralamak mümkündür:

a) Müslümanların katılmadığı kocabaşı seçimlerinde hıristiyan reaya seçmen iken, âyân seçimlerine bazan halk, bazan âyânlar ve kimi zaman da hem halk hem de âyânlar seçmen olarak katılmışladır[30].

b) Sadece kocabaşıların katıldığı başkocabaşılık seçimi ile yalnız âyânların katıldıkları âyânlık seçimleri dikkate değer bir benzerlik gösterir.

---

[26] BOA., İ.MV., nu. 6.392.

[27] *Evâmir* Mecmû'ası, vr. 38 A-38 B.

[28] *a.e.*, vr. 38 A.

[29] *a.e.*, vr. 38 A-38 B.

[30] Yücel özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1978, s. 275 vd.; Özcan Mert, "Âyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. IV, s. 196.

c) Âyânlık seçimlerine kocabaşıların da katıldığı görülmüştür[31]. Ancak kocabaşılık seçimlerine âyânların katılması sözkonusu değildir.

d) Bir kocabaşının seçilmesinde ve azledilmesinde hıristiyan reaya son derece serbest ve etkilidir. Bir âyânın seçiminde olmasa bile azlinde müslüman ahali aynı derecede serbest ve tesirli değillerdir.

e) Kocabaşılık seçimlerinin belli bir düzen dahilinde yapılması için Bâbıâlî'nin düzenlemelerine rastlanmıştır. Bazı düzenleme ve müdahaleler, zaman zaman âyânlık seçimleri için de yapılmıştır. 1765, 1769, 1779, 1784 ve 1790 yıllarında âyânlık seçimleri ile ilgili önemli değişiklik ve müdahaleler yapıldığı bilinmektedir[32].

f) Kocabaşılık ve âyânlık seçimlerinden sonra resmen göreve başlayabilmek için istenen belgeler hemen hemen aynıdır. Kocabaşılık seçiminde hüccet, kadı mektubu ve ilgili makamın buyrultusu alındıktan sonra göreve başlanabilmekteydi[33]. Âyânlıkta ise seçimi kazanan bir kimse; halktan mahzar, kadıdan ilâm (1790'dan itibaren hüccet) ve validen buyrultu (1765'ten itibaren sadrazamdan mektup veya kaime) aldıktan sonra âyân olabiliyordu[34].

KOCABAŞILIK İDDİALARI

Osmanlı ülkesinde kocabaşılığın sosyal, ekonomik ve idarî imkân ve avantajlarından yararlanmak isteyenler, zaman zaman kocabaşı olmak ya da kaybettiği kocabaşılığı yeniden elegeçirmek iddiasıyla asayişi bozan hareketlere yeltenmişlerdir. Kocabaşılık iddiasında bulunanlar arasında papaz, terzi, bakkal ve semerci gibi kimselere rastlanmıştır[35]. Bu kimselerin kocabaşılık iddiasıyla başlattıkları mücadeleler, Bâbıâlî'nin kararlı politikası sonucu başarısızlığa uğratılmıştır. Bu başarısızlıklarda reayanın tepkisinin ve destek vermemesinin payının bulunduğunu da unutmamak gerekir.

Kocabaşı olma iddiası ile ortaya atılanlar, en çok fakir reayaya zarar verdiklerinden onların desteğini elde edememişlerdir. Hıristiyan reaya, kocabaşılık sevdasıyla kendilerine zulmeden ve asayişi bozan bu kimselerin tedibini ilgililerden istemiştir. Bu kişiler, çoğunlukla yakalanıp kalebend edilmişlerdir. Hattâ Patrikhane'nin istidası ya da ahali-i vilâyetin arz ve mahzarı olmadıkça sözkonusu kimselerin affedilmemesi ve salıverilmemesi Bâbıâlî'den istenmiştir[36].

Kocabaşılık iddiaları ile âyânlık iddiaları[37] karşılaştırıldığında önemli benzerlikler görülür. Bu iddialar ile ilgili meydana gelen mücadelelerde ve olaylarda fakir halk rahatsız olup büyük zararlara uğramıştır. Her iki iddiacı gurup, halka eziyet edip ahaliden fazla para toplamış ya da bu gayret içine girmiştir. Aynı olaylarda çiftliklerin harap olduğu da görülmüştür. Maruz kaldığı haksızlık ve rahatsızlıklar karşısında halk, her iki gurubu da İstanbul'a şikâyet etmiştir. Ancak

---

[31] Avdo Suceska, *Ajani Prilog Izucavanju Lokalne Vlastiu Nasîm Zemliama az Vrîjeme Turuka*, Sarajevo 1965, s. 243.

[32] Mert, *a.e.*, s. 197.

[33] BOA., İbnülemin, Şükür ve Şikâyet, nu. 601; *Evâmir Mecmû'ası*, vr. 38 A-38 B.

[34] Mert, *a.e.*, s. 196-97.

[35] BOA., C. ADL., nu. 1.825, 2.187, 3.065; C. ZAP., nu. 3.893, 4.192; Nagata, *a.e.*, s. 43-44.

[36] Bk. 35 numaralı dipnotu.

[37] Âyânlık iddiaları için bk. Özkaya, *a.e.*, s. 215-44.

âyânlık iddialarındaki bazı olaylarda şikâyetlerin İstanbul'a ulaşamadığı da olmuştur. Bu olaylarda suçlular, çoğu defa sürgün cezasına çarptırılmışlardır.

SONUÇ

Kocabaşı deyimi, Osmanlı topraklarında yaşayan hıristiyanların âyânları konumundaki kimseleri ifade etmiştir. Ege adaları ile Rumeli ve Anadolu'da Rumların kesif olduğu yerlerde kocabaşı ve çorbacı tabirleri eş anlamlı olarak kabul görmüştür. Slavların yoğun bulunduğu yerlerde ise bu iki tabir, farklı anlamlarda ve çorbacının kocabaşıdan üstün olduğu bir biçimde kullanılmıştır.

Kocabaşının seçilmesinde ve azledilmesinde hıristiyan halkın önemli bir rol ve yetkiye sahip olduğu açıktır. Müslüman halkın âyânın azledilmesinde benzer yetki ve role sahip olduğunu söylemek çok zordur. Âyânlıkta görüldüğü gibi, kocabaşılıkta da kocabaşılığın imkân ve nimetlerinden yararlanmak üzere kocabaşı olma iddiasıyla ortaya çıkanlara rastlanmıştır. Ancak reayanın desteğinden yoksun olan bu hareketler başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

KIRGIZ NASRETTİN

EMİNE GÜRSOY-NASKALİ*

Türk mizahının hazırcevap, zeki, esprili, adaleti seven, açık sözlü kahramanı Nasrettin Hoca Türk dünyasında çeşitli isimlerle tanınmakta ve anılmaktadır. Bizde Nasrettin Hoca, Hoca Nasrettin, Hoca Efendi isimleriyle anılırken diğer Türk lehçelerinde Koco Nasır Moldo, Nasreddin Afandi, Apendi Koco Nasreddin gibi isimlerle anılır. Kırgızlar, Nasrettin Hoca'ya Apendi Koco Nasreddin veya kısaca Apendi derler. Kırgızistan'da Hoca'nın hikayelerinden bazıları halk hikayeleri antolojilerinde basılmıştır (mesela, *Kırgız El Comoktoru*, Frunze 1972). Bazı hikayeleri ince kitapçıklar şeklinde yayınlanmıştır. Bir kısım hikayeler ise yazıya hiç geçmeden sözlü edebiyatta mevcudiyetini sürdürmektedir.

Aşağıda verdiğim dört Kırgızca Apendi hikayesi Kırgız okul kitaplarından derlenmiştir. Çok basit bir dille anlatılmış olan bu hikayelerden birincisi Nasrettin Hoca'nın çok iyi bilinen "Ye Kürküm Ye" hikayesidir. Kaftanı eski olduğu için saygı görmeyen Apendi, gider yeni bir kaftan giyip zengin adamın ziyafetine geri döner ve bu sefer saygı görür. Bunun üzerine ikram edilen yemeği kaftanına sunar. İkram edilen yemek ettir halbuki bizde yaygın olan varyantta Hoca kürkünü "yemeğin" içine sokar. Bu fark, iki Türk topluluğun arasındaki yemek kültürünü aksettirir. Kırgızlarda yemek demek et demektir, sebze yemekleri pek bilinmez, tatlı mutfağı yok gibidir.

İkinci hikaye Anadolu kültürüne uzaktır. Hikayenin metnini çözseniz bile gerekli aydınlatmalar yapılmadan esprisine vakıf olmanız mümkün değildir. Hikayede Apendi ile bir molla biri biriyle zeka yarışına girişmiştir. Yarışma *"cıl sürüşmök"* suretiyle yapılmaktadır yani bir kimsenin hangi hayvan yılında doğduğu öğrenildikten sonra on iki yıllık hayvan takvimi esasına göre yaşı bulunmağa çalışılmaktadır. Söz konusu takvim Orta Asya Türk topluluklarında hala kullanılmakta olan on iki yıllık hayvan takvimidir. On iki yıllık bir zaman biriminde her yıl bir hayvanın adıyla belirlenmektedir (sıçan, sığır, pars, tavşan, tavuk, yılan, at, koyun, maymun, köpek, ejder, domuz). On üçüncü yıla gelindiğinde yeniden takvimin başındaki birinci hayvan yılına dönülmektedir. Mesela, diyelim at yılı sürerken, at yılında doğduğu söylenen bir kimse ya sıfır yaşındadır ya 12 yaşındadır ya 24 yaşındadır, ya 36 yaşındadır, vs. Görünüş itibariyle elli yaşlarında gibi gösteriyorsa bu kimse 48 yaşındadır. Ellinin üstünde gibiyse 60 yaşındadır. Apendi ile molla hikayesinde molla: "Hocam, yüzüne bakınca benden küçük gibi duruyorsun, hangi yılda doğduğunu söylesene." der. Apendi cevap verir: "Ben doğduğumda yılan yılı imiş, şimdi ejderha yılı olmalı." der. Hoca yılan yılında doğmuştur, o günden bu güne yaş almış, büyümüş olduğuna göre, (tabii, molladan baskın çıkmak, ondan büyük oldu-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ğunu göstermek istediği için) içinde bulunduğu yılın yılanın büyüğü olan ejderha yılı olması gerektiğini ifade eder.

Üçüncü hikayede, evinde sıçanların artmasından şikayetçi olan bir kimse Apendi'den kedisini bir günlüğüne ödünç ister. Apendi ise kediyi göndermek yerine sıçanların kediye getirilmesini ister, "Sen sıçanları alıp buraya gel, kedim onları yiyiverir." der. Bu hikayede ilgimi çeken husus Apendi'nin kedi sahibi olması oldu. Türk lehçelerinde kedilere ne gibi isimler verildiğini merak etmiş ve isim toplamaya başlamıştım. Türkmenistan da dahil olmak üzere doğuya doğru hiç bir toplulukta kediye verilen Türkçe özel isim bulamadım. Bunun sebebini araştırdığımda Türk topluluklarında kedinin uğursuz sayıldığını ve evlere alınmadığını öğrendim.

Dördüncü hikayede Apendi'ye sorarlar: "Avcı nişan alırken niçin bir gözünü yumar?" derler. Apendi cevap verir: "İki gözünü birden yumup kurşun sıksa o ne biçim atış olur?" der.

APENDİNİN CORUKTARI

1. Bir künü bay toy berdi. Toygo Apendi da keldi. Apendinin çapanı eski bolçu. Al otura berdi. Apendini eç kim sıylagan cok. Apendi cañı çapan kiyip kayra keldi. Bay Apendini sıylay baştadı. Apendi etti aldı da, çapanına berdi:

— Me, cegin, çapanım!- dedi.

Bay anı kördü:

— Apendi emne kılıp catasıñ?- dedi.

Anda Apendi:

— Cañı çapanıma tamak berip catamın. Sen meni sıylagan coksuñ. Çapanımdı sıylap catasıñ!- dedi.

2. Apendi menen moldo cıl sürüşö ketişiptir.

— Apendim, kebeteñe karaganda menden kiçüüdöysüñ, degi cılıñ emne?- dep suraptır moldo.

— Men tuulganda cılan eken, azır acıdaar bolup kalsa kerek moldoke,- dep coop bergen eken Apendi.

3. — Apendi, mışıgıñdı bir küngö berip turçu. Bizdin üydö çıçkandar köböyüp ketiptir, karmap cesin?

— Sen çıçkandardı mında alıp kel, menin mışıgım cey beret, -deyt Apendi.

4. Bir kişi Apendiden surap kaldı:

— Mergençi mıltıgın atarda emne üçün bir közün cuump atat?

—Egerde eki közün teñ cuump alsa, anda kantip atmak ele, - deptir

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SÖZLÜK

acıdaar ejderha
al o
al- almak; (yardımcı fiil); **a.ıp kel-** alıp gelmek
anda bunun üzerine, o zaman
anı onu
Apendi Nasrettin Hoca
at- ateş etmek; **mıltığın a.** tüfekle ateş etmek
azır şimdi
başta- başlamak
bay zengin adam
ber- vermek; (yardımcı fiil); **coop b.** cevap vermek; **toy b.** ziyafet vermek
bir bir; **b. kişi** birisi; **b. köngö** bir günlüğüne; **b. künü** bir gün
bizdin bizim
bol- olmak; **b.çu** idi
cañı yeni
cat- (yardımcı fiil)
ce- yemek
cıl c. sürüş- bir kimsenin hangi hayvan yılında doğduğunu öğrendikten sonra yaşını bulmak için yapılan zeka yarışı
cılan hayvan takviminde yılan yılı
cok yok
coop cevap; **c. ber-** cevap vermek
coruk fıkra, hikaye
cum- yummak (**cuump** yumup)
çapan kaftan
çıçkan fare
da de, da; ve
de- demek; **d. gi** de bakalım **d.p** diye
eç e. kim hiç kimse
egerde şayet
eken imiş; (yardımcı fiil)
eki iki
ele (yardımcı fiil)
emne ne; **e. üçün** niçin
eski eski
et et
kal- (yardımcı fiil)
kantip nasıl
kara- bakmak
karma- yakalamak
kayra geri; **k. kel-** geri gelmek
kebete surat yüz
kel- gelmek; **alıp k.** alıp gelmek; **kayra k.** geri gelmek
kerek gerek
ket- (yardımcı fiil)
kıl- yapmak
kiçüü küçük
kim eç k. hiç kimse
kişi bir k. birisi
kiy- giymek
köböy- çoğalmak
kör- görmek
köz göz
kün bir k.gö bir günlüğüne; **bir k.ü** bir gün
me işte! al!
menden benden
menen ile
meni beni
menin benim
mergençi avcı
mıltık tüfek; **m.ın at-** ateş etmek
mında buraya
mışık (mışığı) kedi
moldo molla; **m.ke** a molla! mollacığım
otur- oturmak
sen sen
sıyla- hürmet etmek saygı göstermek (+ akuzatif)
sura- sormak
sürüş- cıl s. bir kimsenin hangi hayvan yılında doğduğunu öğrendikten sonra yaşını bulmak için yapılan zeka yarışı
tamak yemek, yiyecek
teñ aynı zamanda
toy ziyafet, şölen; **t. ber-** ziyafet vermek
tur- (yardımcı fiil)
tuul- doğmak; **men t.ganda** ben doğduğumda
üçün emme ü. niçin
üy ev

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EMÎR ÜNER
(ö. 492/1098)

ALİ ÖNGÜL*

Büyük Selçuklular'ın önde gelen devlet adamlarından olan Emîr Üner[1] Sultan Melikşah, Berkyaruk ve Mahmûd devirlerinde önemli görevlerde bulunmuştur. Melikşah'ın vefatından sonra Berkyaruk ile Mahmûd'un saltanat mücadelesinde önce Mahmûd'un tarafında yer almış, onun ölümünden sonra da Berkyaruk'un hizmetine girmiştir.

1) Sultan Melikşah devrindeki faaliyetleri:

Batı Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk'ün vefatından sonra Semerkand'da yerine tahta çıkan Ahmed Han b. Hızır Han genç ve tecrübesiz bir hükümdardı. Halka kötü davranıyor ve zenginlerin mallarını musâdere ediyordu. Ahmed Han'ın ulemâ ile de arası açılmıştı. Bu yüzden Sultan Melikşah'a gizli müracaatlar başladı. Büyük zenginler Han'ın aleyhinde harekete geçip bu zenginlerden biri olan Şâfiî fakihi Ebû Tâhir b. Alik'i hac bahanesiyle Melikşah'a gönderdiler ve onu Türkistan seferine teşvik ettiler[2].

Zâhirî sebeb bu olmakla beraber asıl gâyesi İslâm ülkelerini nüfûzu altına almak isteyen Sultan Melikşah bunu fırsat bilerek Karahanlı devletini hâkimiyeti altına almak üzere 481 (1088-1089) yılı başlarında[3] büyük bir orduyla İs-

---

* Dr., Nuruosmaniye Kütüphanesi-İstanbul.

[1] Sadreddîn Nisâbûrî (*Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkıyye*, trc. Necati Lugal, Ankara 1943, s. 53); Râvendî (*Râhatü's-sudûr*, trc. A. Ateş, Ankara 1957, I, 138); İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, nşr. C.J. Tornberg, Leiden 1851-76, X, 113, trc. A. Özaydın, İstanbul 1987, X, 155); Reşideddîn (*Câmiu't--tevârih*, Yay. A. Ateş, Ankara 1960, s. 57, 58) ve Hamdullah Müstevfî (*Tarih-i Güzîde*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî, Tahran hş. 1330-39, s. 441)'de ( ) şeklinde kaydedilen; Bundârî (*Zübdetü'n-nusra*, trc. Kıvâmeddîn Burslan, İstanbul 1943, s. 85, 90); İbn Haldun (*Unvânu'l-İber*, Beyrut 1979, V, 10) ve Aynî (*Ikdü'l-cüman*, Veliyyüddîn Ef. Ktp. nr. 2388, XVI, s. 513)'de ( ) olarak yazılan bu ismin doğrusu Üner ( ) dir. Krş. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 122.

[2] *Ahbâr*, s. 44; İbnü'l-Esîr, X, 112-113, trc. 153-154; Ebu'l-Fidâ *el-Muhtasar* (nşr. Edib Ârif ez-Zeyyin), Beyrut 1375-81/1956-61, IV, 110; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, Haydarâbâd, 1365/1945, II, 7; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Kahire 1358/1939, XII, 135; Aynî, XVI, s. 414. Krş. Barthold, *Türkistan* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, s. 337-338; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 119-120; Turan, *Selçuklular Tarihi*, İstanbul 1980, s. 211; Pritsak, Karahanlılar mad. *İA*.

[3] Sultan Melikşah'ın bu Mâveraünnehir seferini *Ahbâr* (s. 44); Râvendî (I, 127); İbn Kesîr (XII, 135); Ahmed b. Mahmûd (*Selçuk-nâme*, I, 159), 481 (1088-1089) yılında kaydediyor. İbnü'l-Esîr (X, 112, trc. 153); Ebu'l-Fidâ (IV, 110); Zehebî (*Düvelü'l-İslâm*, II, 7); Aynî (XVI, s. 414); Cenâbî (*el-Aylemü'z-zâhir*, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3098, vr. 287[b]) Müneccimbaşı (Câmiu'd-düvel, Nuruosmaniye Ktp. nr. 3171, vr. 330a) ise 482 (1089-1090) olarak kaydediyor.

O sıralarda Semerkand'da yaşayan fakih Muhammed b. Abdülkerim el-Pezdevî (ö. 493/1099), "*Usûlu'd-dîn*" adlı eserinin sonunda: "Bu kitabı 481 yılının Cemâziyelevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1088) yazdım. Şimdi Sultan Melikşah Semerkand'da bulunuyor, Hakan Ahmed b. Hızır Semerkand kalesinde muhasara altındadır" demektedir. (Bk. Muhammed b. Ömer er-Râdûyânî, *Tercümânü'l-Belâga*, nşr. Ahmed Ateş, İstanbul 1949, s. 32, not, 1). Buna göre olayı müşahede eden bir yazarın ifadesinden bu seferin 481 (1088-1089) yılında yapıldığının daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. Krş. Barthold, *Türkistan*, s. 337-338; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 120; a. mlf., Melikşah mad., *İA*.; Pritsak, Karahanlılar mad., *İA*., Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 211.

fahan'dan hareket edip Ceyhun nehrini geçti. Önce Buhara'yı aldı. Sonra 481 yılı Cemâziyelevvel ayında (Temmuz-Ağustos 1088) Semerkand'ı muhasara etti. Ahmed Han'ın direnmesine rağmen şehir ele geçirildi ve Ahmed Han esir edilerek Sultan'ın huzuruna getirildi. Sultan onu İsfahan'a gönderdi. Sultan Melikşah, Harezm amîd'i Ebû Tâhir'i Semerkand'da nâib olarak bıraktı ve buradan Kaşgar'a doğru hareket etti. Özkend'e kadar ilerleyerek Doğu Karahanlı hükümdarı el-Hasan b. Süleyman'ı da hâkimiyetini tanımak zorunda bıraktı. Böylece her iki Karahanlı Devletini de itâat altına aldıktan sonra İsfahan'a döndü[4].

Fakat Melikşah'ın ayrılmasından kısa bir süre sonra Karahanlı ordusunun çekirdeğini teşkil eden Çiğiller isyan etti. Buradaki nâib Ebû Tâhir onlardan uzaklaşıp Harezm'e çekilmek zorunda kaldı. Bu nedenle Melikşah ikinci defa Karahanlılar üzerine yürüyüp Semerkand'ı tekrar zaptetti[5]. Melikşah, ordusunun kumandanı Emîr Üner'i Semerkand'a vâli tayin ettikten sonra Horasan'a döndü[6].

2) Mahmûd b. Melikşah'ın hizmetindeki faaliyetleri:

Sultan Melikşah vefat edince (16 Şevval 485/19 Kasım 1092)[7] karısı Terken Hâtun Sultan'ın ölümünü gizledi. Sultan'ın hayattaki oğullarından en büyüğü olan veliahd şehzade Berkyaruk'a rağmen tasarrufundaki hazine ile henüz 5 yaşındaki oğlu Mahmûd'u sultan ilân etmeleri için emîrleri razı etti ve Halife el-Muktedi Billâh'ın tasdikini sağladı. Bağdad'da, Mekke ve Medine dahil bütün ülkede Mahmûd adına hutbe okundu (22 Şevval 485/25 Kasım 1092)[8]. Mahmûd'un vezirliğine Tâcülmülk tayin edildi. Ordu kumandanlığı, ülke ve halkın idaresi de Emîr Üner'e verildi[9].

Diğer taraftan Nizâmülmülk'ün adamları da Isfahan'da Berkyaruk'u sultan ilân edip adına hutbe okuttular (485/1092)[10]. Selçuklu tahtını ele geçirmek için iki taraf arasında 16 Zilhicce 485 (17 Ocak 1093)'de Hemedan'a 18 fersah mesafedeki Bürûcird yakınında çetin bir savaş oldu. Bu savaşta Terken Hâtun yenilip oğlu Mahmûd ile İsfahan'a çekildiler. Berkyaruk izlerini takip edip onları İsfahan'da kuşattı[11]. Bu kuşatma sırasında İsfehsalâr Emîr Üner ile Isfahan şahnesi Bilge Beg Sermez Berkyaruk'a şehrin civarından çekilmesi şartıyla babasının mirâsından beş yüz bin dinâr vereceklerini kararlaştırdılar[12].

---

[4] Bundârî, s. 56-57; *Ahbâr*, s. 44-45; İbnü'l-Esîr, X, 112-113, trc. 154-155; Râvendî, I, 127; İbn Kesîr, XII, 135; Aynî, XVI, s. 415. Krş. Barthold, *Türkistan*, s. 338; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 120-121; Pritsak, Karahanlılar, mad., *İA*.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 211; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991[2], s. 60.

[5] İbnü'l-Esîr, X, 113-114, trc. 155-157; Barthold, *Türkistan*, s. 338; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 122; Pritsak, Karahanlılar mad., *İA*.; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 211-212.

[6] İbnü'l-Esîr, X, 113, trc. 155; Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 122; a. mlf., Melikşah mad., *İA*.; Barthold, *Türkistan*, s. 339.

[7] Bundârî, s. 68, 83; *Ahbâr*, s. 49; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40, IX, 74; Râvendî, I, 132; İbnü'l-Esîr, X, 142, trc. 181; Ebu'l-Ferec, *Tarih* (trc. Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987[2], I, 334; Ebu'l-Fidâ, IV, 115; Reşideddîn, II, 54; Aynî, XVI, s. 441. Krş. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 208; a. mlf., Melikşah mad., *İA*.

[8] Bundârî, s. 83-84; *Ahbâr*, s. 51-52; İbnü'l-Cevzî, IX, 74; İbnü'l-Esîr, X, 145, trc. 184; Râvendî, I, 136-137. Krş. Kafesoğlu, *Melikşah Devri*, s. 210; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989[2], s. 72-73.

[9] İbnü'l-Esîr, X, 145, trc. 184; Müneccimbaşı, vr. 331[a].

[10] İbnü'l-Esîr, X, 145, trc. 185; İbn Haldun, V, 13; Aynî, XVI, s. 447.

[11] *Ahbâr*, s. 52; İbnü'l-Cevzî, IX, 76; İbnü'l-Esîr, X, 145, trc. 185; Müneccimbaşı, vr. 331[a]. Krş. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 73; Zettersteen, Berkyaruk mad., *İA*.

[12] Râvendî, I, 138; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 440.

Berkyaruk'un dayısı İsmail b. Yâkûtî b. Dâvud bu sıralarda Âzerbaycân emîri idi. Terken Hâtun ona haber gönderip kendisiyle evlenmek vaadiyle onu Berkyaruk'a karşı savaşmağa çağırdı. İsmail bu dâveti kabul edip harekete geçti ise de Kerec yakınlarında yapılan savaşta (486/1093) Berkyaruk'a yenilip İsfahan'da bulunan Terken Hâtun'un yanına döndü[13]. Aralarındaki evlenme neredeyse gerçekleşmek üzeriydi. Fakat emîrler bunu kabul etmediler. Bilhassa ordunun baş kumandanı ve devletin idâresini elinde bulunduran Emîr Üner bu evliliğe şiddetle karşı çıktı. Emîrler, İsmail'in yanlarından uzaklaşmasını istediler. Emîr Üner'in tehdidinden de korkan İsmail kaçıp Berkyaruk'un annesi olan kızkardeşi Zübeyde Hâtun'un yanına gitti[14].

Berkyaruk Şevvâl 487 (Ekim-Kasım 1095)'de Haleb'in kuzeyinde Seb'în nehri yakınında yapılan savaşta[15] amcası Tutuş'a yenilip İsfahan önlerine geldiğinde emîrler önce şehre girmesine izin vermediler. Fakat sonra hile ile yakalayıp tutuklamak üzere İsfahan'a girmesine izin verdiler[16]. Berkyaruk şehre girince Mahmûd'un ordu kumandanı Emîr Üner ile İsfahan şahnesi Bilge Beg Sermez onu Meydan köşkünde tutukladılar[17].

Oğlu Mahmûd adına devlet işlerini yöneten Terken Hâtun, Kirmân Selçuklu Meliki Turanşah (1085-1097)'ın idâresinde bulunan Fars'a hakim olmak istedi. Bu maksatla ordusunun baş kumandanı Emîr Üner'i 487 (1094) yılında bir orduyla Fars'a gönderdi. Diğer taraftan Turanşah bunu haber alınca bir ordu hazırlayarak Emîr Üner'e karşı harekete geçti ve Şebânkâre emîrlerinin de yardımı ile Cemâziyelâhır 487 (Haziran-Temmuz 1094) tarihinde Emîr Üner'i mağlup etti[18].

Küçük yaştaki oğlu Mahmûd'u tahta oturtmak için büyük gayretler sarfeden Terken Hâtun nihâyet hastalanarak Ramazan 487 (Eylül-Ekim 1094)'de İsfahan'da vefat etti[19]. Emîr Üner ile İsfahan şahnesi Emîr Bilge Beg Sermez'e ülkeyi oğlu Mahmûd adına muhafaza etmelerini vasiyet etti. Fakat Terken Hâtun'un elinde sadece İsfahan şehri kalmıştı ve emrinde de on bin Türk süvâri bulunuyordu[20].

3- Sultan Berkyaruk devrindeki faaliyetleri:

a) Emîr Üner'in Fars'a vâli tayin edilmesi:

İsfahan'a girdiğinde tutuklanan, gözlerine mil çekilmeğe teşebbüs edilip ancak ertelenen Berkyaruk, kardeşi Mahmûd'un yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayarak 487 yılı Şevvâl ayı sonunda (11 Kasım 1094) ölümü üzerine[21] emîrler tarafından İsfahan'da saltanat tahtına oturtuldu. Sultan Berkyaruk Hora-

---

[13] İbnü'l-Esîr, X, 152, trc. 192; Râvendî, I, 138; Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, s. 440.

[14] İbnü'l-Esîr, X, 152, trc. 192; Müneccimbaşı, vr. 331[b]; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 74.

[15] *Ahbâr*, s. 52-53; İbnü'l-Esîr, X, 157, trc. 197. Krş. A. Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 145-150.

[16] İbnü'l-Esîr, X, 159, trc. 199; Râvendî, I, 139; Müneccimbaşı, vr. 331[b]. Krş. Zettersteen, Berkyaruk mad., *İA*.

[17] Râvendî, I, 139.

[18] İbnü'l-Esîr, X, 161, trc. 202; Hacı Mirza Hasan Fesâî, *Farsnâme-i Nâsırî*, Tahran 1313/1895, I, 24; Gaffârî, *Tarih-i Cihân-ârâ*(nşr. Hasan Nuraki), Tahran hş. 1342, s. 117. Krş. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara 1975, s. 7; a.mlf., *Kirman Selçukluları*, Ankara 1989[2], s. 49; Büchner, Şebânkâre mad. *İA*.

[19] İbnü'l-Cevzî, IX, 84; İbnü'l-Esîr, X, 163, trc. 203; Râvendî, I, 139.

[20] İbnü'l-Esîr, X, 163, trc. 203.

[21] Bundârî, s. 84; İbnü'l-Cevzî, IX, 84; Râvendî I, 139; İbnü'l-Esîr, X, 158, trc. 199; Ebu'l-Ferec, I, 335; Reşideddîn, II, 58; İbn Kesîr, XII, 148; Müneccimbaşı, vr. 331[b].

san'a gittiğinde Emîr Üner'i Fars'a vâli tayin etti. Kirmân Meliki Turanşah'ın ölümünden sonra (490/1097) Fars'da Şebânkâre büyüklerinden her biri birer bölgede hâkimiyet kurmuşlardı. Bunlar Emîr Üner'in büyük bir orduyla Fars üzerine yürüdüğünü öğrenince Kirmân'da Turanşah'ın yerine geçen oğlu Melik İranşah (1097-1101)'dan yardım istediler. İranşah Kirmân'dan hareket edip Fars'a geldi ve Şebânkâreler'in de yardımı ile Emîr Üner'i mağlup etti. Savaşı kaybeden Emîr Üner buradan İsfahan'a kaçtı (492/1098-1099)[22].

Emîr Üner Fars'dan İsfahan'a dönünce buradan Berkyaruk'a haber gönderip kendisine katılmak üzere Horasan'a gelmek için izin istedi. Berkyaruk ise ona el-Cibâl bölgesinde kalmasını emretti ve onu Irak vâliliğine tayin etti. O bölgedeki askerlere de haber gönderip Emîr Üner'e itâat etmelerini istedi. Bunun üzerine Emîr Üner İsfahan'da kaldı. Fakat bir süre sonra Âzerbaycân'daki iktâına gitti[23]. Emîr Üner Âzerbaycân'dan tekrar İsfahan'a döndüğünde orada batınîliğin yayıldığını gördü ve kendisini batınîlerle savaşa adadı. İsfahan dağı üzerindeki batınîlere âit bir kaleyi muhasara etti[24].

b) Emîr Üner'in İsyânı ve Öldürülmesi:

Sultan Berkyaruk 17 Safer 488 (26 Şubat 1095)'de Rey yakınında yapılan savaşta amcası Tutuş'u mağlup edip öldürdükten sonda İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'u yanına getirmek için bir adam gönderdi. Vezir Müeyyedülmülk ise emîrlerden bir grupla anlaşarak Sultan'a annesini terketmesinin uygun olacağını söyledi. Fakat Berkyaruk: "Hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum" diyerek onların bu teklifini reddetti. Zübeyde Hatun oğlunun yanına gelip meseleyi öğrenince Müeyyedülmülk'e karşı kin bağladı. Ayrıca Zübeyde Hatun'a İsfahan'dan gelirken refakat eden Müstevfî Mecdülmülk Ebu'l-Fadl el-Balâsânî de onu vezir aleyhine tahrik etmiş ve o azledilmeden hiç bir iş yapılamaz demiştir. Diğer taraftan babalarından kalan mücevherat yüzünden vezir Müeyyedülmülk ile kardeşi Fahrülmülk'ün araları açılmıştı. Fahrülmülk, Zübeyde Hatun'un kardeşi aleyhinde olduğunu ve ona kin bağladığını görünce Sultan Berkyaruk'a çok miktarda mal gönderip vezirliğin kendisine verilmesini istedi. Sultan Berkyaruk annesinin de arzusuna uyarak Müeyyedülmülk'ü azledip yerine kardeşi Fahrülmülk'ü vezir yaptı (488/1095)[25]. Müeyyedülmülk ise zincire vurulup hapsedildi[26].

Müeyyedülmülk bir müddet sonra hapisten çıktı. Bazen Nihâvend ve bazen de Müşkân'da ikâmet etti. Bağdad'da bulunduğu sırada buradan Hille'ye gitti ve Hille hâkimi Sadaka tarafından iyi karşılandı. Oradan da bu sıralarda İsfahan'da bulunan Emîr Üner'in yanına gidip ona katıldı. Berkyaruk'un aleyhinde hareket eden Müeyyedülmülk, vezirlikten azlinde tesiri olduğunu bildiği Mecdülmülk'e de kin bağlamıştı. Çıkacak ilk fırsatı değerlendirmek için onun gaflette olduğu bir anı kolluyordu. Bu sıralarda Mecdülmülk, Berkyaruk'un İstîfâ divânını tek başına yürüttüğü gibi vezaret makamına da tahakküm etmişti. Vezir Fahrülmülk manasız bir sûret gibi kalmıştı[27].

---

[22] İbnü'l-Esîr, X, 192, trc. 234; İbn Haldun, V, 20; *Farsnâme-i Nâsırî*, I, 25. Krş. Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, s. 7-8; a.mlf., *Kirmân Selçukluları*, s. 52; Büchner, Şebânkâre mad., *İA*.

[23] İbnü'l-Esîr, X, 192, trc. 234; Müneccimbaşı, vr. 331[b].

[24] İbnü'l-Esîr, 192, trc. 234.

[25] Bundârî, s. 86-87; İbnü'l-Esîr, X, 172, trc. 212; Râvendî, I, 140; Reşideddîn, II, 59.

[26] Bundârî, s. 87. Krş. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, Ankara 1990, s. 12-13.

[27] Bundârî, s. 87.

Müeyyedülmülk, Emîr Üner'in yanına gelince diğer emîrlerle birlikte onu Sultan Berkyaruk'dan korkuttular. Berkyaruk'la iş yapmanın kendi aleyhine olacağını söyleyip onu Berkyaruk'dan uzaklaşmağa teşvik ettiler. Ayrıca o sıralarda Gence'de bulunan Muhammed b. Melikşah'la mektuplaşmasını tavsiye ettiler[28]. Müeyyedülmülk, Emîr Üner'e: "Senin Terken Hatun ile oğlu Mahmûd'dan ne noksanın var? Sultan Melikşah seni bütün çocuklarından daha aziz tutardı ve seni Oğlum!, diye çağırırdı. Senin kalplerdeki yerin ve itibarın meliklerden daha ziyâdedir ve sen hüner ve mahâret bakımından onlardan üstünsün. Ordu ve halk seni sever ve senin tarafdarındır; saltanat tahtına otur; bir zafer kazanır kazanmaz, bütün cihan eline geçer" dedi[29]. Emîr Üner onların sözünü kabul edip Sultan Berkyaruk'a isyan etmeğe karar verdi ve bunu açıkça ilân etti. İsyân haberi duyulunca Sultan'dan daha da korkmağa başladı. Artık daha fazla beklemeden askerleri arasında kahramanlık ve cesaretiyle tanınan on bin süvâriyi toplayıp İsfahan'dan hareket ederek Rey üzerine yürüdü. Sultan Berkyaruk'a haber gönderip: "Eğer Mecdülmülk Ebu'l-Fadl el-Balâsânî'yi kendisine teslim ederse mûtî bir kölesi olacağını, eğer teslim etmezse isyân edip itâatten çıkacağını" söyledi[30].

Fakat Emîr Üner'in âniden öldürülmesi üzerine bu isyan hareketi yarıda kaldı. Emîr Üner haftanın bir kaç gününde oruç tutmayı îtiyat edinmişti. Yine bir gün oruç tutmuş ve akşam iftarını ediyordu. İftar yemeğini bitirmek üzereydi ki, süvârileri arasında yer alan Harezmli üç Türk onun üzerine saldırdılar. Bunlardan birisi lambayı vurup yere düşürdü, diğeri şamdanı söndürdü, üçüncü şahıs ise hançerle vurup Emîr Üner'i öldürdü (492/1098-1099)[31]. Bu sırada yanına Candar girdi. Emîr Üner'in hazinelerini yağmaladılar. Askerlerinin her birisi bir tarafa dağıldı. Emîr Üner'in cesedi bir süre yere atılmış olarak kaldı. Cesedi üzerine koyup götürecek bir şey bulunamadı. Daha sonra İsfahandaki evine götürüldü ve burada toprağa verildi[32].

Diğer taraftan Sultan Berkyaruk, Emîr Üner'in öldürüldüğünü Huvâru'r-Rey'de iken öğrendi. Onunla savaşmak üzere Horasan'dan çıkmıştı. Fakat onunla savaşmaktan ve akıbetinden çok korkuyordu. Emîr Üner'in öldürülmesi Berkyaruk'u bu tehlikeden kurtarıp rahatlattı[33]. Mecdülmülk Ebu'l-Fadl el-Balâsânî de onun öldürülmesine çok sevindi. Çünkü şimdilik o da bir tehlikeden kurtulmuştu[34]. Fakat çok geçmeden o da öldürüldü[35].

Emîr Üner öldürüldüğünde otuz yedi yaşındaydı. Namaza oruca, hayır ve hasenata çok düşkündü. Salih kişileri çok severdi[36].

---

[28] İbnü'l-Esîr, X, 192, trc. 234.

[29] Râvendî, I, 141; Reşideddîn, II, 61.

[30] İbnü'l-Esîr, X, 192, trc. 234; Râvendî, I, 141-142; Reşideddîn, II, 61; Hamdullah Müstevfî, s. 441; Aynî, XVI, s. 513-514.

[31] İbnü'l-Esîr, X, 193, trc. 235; Aynî, XVI, 514; Müneccimbaşı, vr. 332[a]. Râvendî (I, 142); Reşideddîn (II, 62) ve Hamdullah Müstevfî (s. 442)nin kayıtlarına göre ise Emîr Üner isyan edip İsfahan'dan Rey üzerine yürüyerek Sâve yakınlarında Ancîlâvend konak yerine geldiğinde Batınîler tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür. Ayrıca Reşideddîn öldürüldüğü gün olarak evâil-i Muharrem 492 (Kasım-Aralık 1098) kaydını da veriyor.

[32] İbnü'l-Esîr, X, 193, trc. 235; Aynî, XVI, s. 514.

[33] İbnü'l-Cevzî, IX, 142; İbnü'l-Esîr, X, 193, trc. 235.

[34] İbnü'l-Esîr, X, 193, trc. 235.

[35] Geniş bilgi için bk. Bundârî, s. 88; Râvendî, I, 142; İbnü'l-Esîr, X, 196-197, trc. 239-240; Reşideddîn, II, 62-63; Aynî, XVI, s. 514.

[36] İbnü'l-Esîr, X, 193, trc. 235.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYE'DE YENİ VE YENİLENEBİLİR ENERJİ TEKNOLOJİLERİNİN UYGULANABİLİRLİĞİNİ ETKİLEYEN TEKNOLOJİK, EKONOMİK VE ÇEVRESEL FAKTÖRLER

ZEYNEP SİBEL ÖZDOĞAN–MAHİR ARIKOL*

SUMMARY

The primary national energy goals of Türkiye can be summarized as energy security, energy efficiency, environmental protection and the concept of sustainable development. Within this frame, first, quantitative information on the national energy outlook is provided. Next, solar energy technologies are introduced with special emphasize on their technological, environmental and economic feasibility. The last section is devoted to the analysis of the new coal conversion and utilization technologies with respect to the nation's most abundant indigeneous primary energy source, namely, lignites.

I. GİRİŞ

Hızla gelişmesine karşın, kişi başına enerji tüketimi hala gelişmiş ülkelerin çok altında kalan ülkemizde,birincil enerji kaynaklarının yine de talebi karşılamakta yetersiz kaldığı ve açığın ithalat ile kapatıldığı dikkati çekmektedir. Kişi başına enerji tüketimi, gelişmiş ülkeler düzeyine yaklaştıkça, nüfusu da hızla artan Türkiye'nin, çok ciddi bir enerji darboğazı ile karşı karşıya kalmaması için her türlü enerji kaynağından en verimli şekilde yararlanması gerektiği ortadadır. bu nedenle hem bugüne kadar ya hiç ya da yeteri kadar yararlanılmamış olan enerji kaynakları devreye girmeli, hem de gerek alışılmış, gerek yeni kaynaklardan yararlanılırken, verimin yüksek olmasını sağlayacak en uygun teknolojiler kullanılmalıdır. Son 10-15 yılda kamuoyunda giderek artan çevre bilincinin, gerek kaynak gerekse teknoloji seçiminde bundan sonra etkisini her gün daha fazla hissettireceği de ortadır.

Bu çalışmada, üllkemizde enerji açısından mevcut durum kısaca özetlendikten sonra, yeni ve yenilebilir enerji teknolojileri arasından Türkiye için gelecek vaad eden bazı kömür ve güneş teknolojileri üzerinde durulacak, bunlar teknik, ekonomik ve çevreye etkileri açısından değerlendirilecektir.

II. TÜRKİYE'DE ENERJİYE GENEL BAKIŞ

II. 1. Kaynaklar

Türkiye'de alışılmış enerji kaynakları çok çeşitli olmasına karşın bunların tümü de ya kalite ya da miktar açısından yetersiz olup (Tablo 1) yıllık üretim miktarları da arzulanan düzeyde değildir. Mevcut rezervler arasında en zengin iki kaynağın linyit ve akarsularımız olduğu görülmektedir. Türkiye'nin ekonomik olarak yararlanabileceği hidroelektrik potansiyelin 122 x 10^6 kwh olduğu dünü-

* Doç. Dr. ve Prof. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü

şülmektedir ve bunun şimdilik sadece beşte biri kullanılmaktadır (1). Linyit rezervinin büyük bir kısmı ise oldukça düşük kaliteli olup yüksek kül ve kükürt içerikleri yüzünden yaratacakları çevre sorunları, bunlardan alışılmış teknolojiler ile yararlanılmasına engel olmaktadır.

Öte yandan, ülkemizin güneş, rüzgar, jeotermal ve biyomas gibi yenilebilir enerji kaynakları açısından oldukça zengin olduğu görülmektedir. Güneş ışınımın yıllık ortalaması 1500 kwh/m^2 olup güneşlenme süresi yıllık ortalama 260 saat civarındadır. Ortalama rüzgar hızı 2,5 m/s olup bazı kırsal alanlar rüzgar türbini uygulamaları için son derece elverişli gözükmektedir. Minimum biyomas potansiyeli 2 milyon ton petrol eşdeğiri olarak tahmin edilmektedir. Mahal ve su ısıtma için 1000 MW, elektrik üretimi için de 200 MW'lık bir jeotermal enerji potansiyelinden bugün için ekonomik olarak yararlanmak mümkün kabul edilmektedir. Ancak üç tarafı denizler ile çevrili olduğu halde dalga ve gelgit enerjisinden önemli birkatkı beklenmemektedir.

II. 2. Üretim ve Tüketim

Türkiye'de toplam enerji tüketimi 1991 yılında 55 milyon ton petrol eşdeğerine ulaşmıştır (1). Şekil 1'den görüleceği gibi üretim yetersiz kalmakta, tüketim önemli ölçüde ithalat tarafından karşılanmaktadır. Enerji tüketiminin sektörlere göre dağılımı Tablo 2 ve Şekil 2'de özetlenmiştir.

Sanayi ve konut sektörlerinin Türkiye'deki en önemli iki tüketici oldukları görülmektedir. Halen bu iki sektördeki enerji tüketimi hemen hemen eşittir. Ancak önümüzdeki yıllarda sanayi sektörünün, konut sektörünün önüne geçeceği tahmin edilmektedir.

Elektrik üretimi ve tüketimi ile ilgili veriler Tablo 3'de verilmiştir. Şu anda 60 000 GWh olan talebin, 2010 yılına kadar dört katından daha fazla artarak 280 000 GWh'a ulaşacağı, kişi başına enerji tüketiminin de 3600 kwh düzeyine çıkacağı düşünülmektedir.

Tablo 1. Türkiye'nin birinci enerji kaynakları (1).

Kaynak	Kullanılabilir Rezerv	Muhtemel Rezerv	Toplam Rezerv
Taş Kömürü (M.t.)	185	1191	1376
Linyit (M.t.)			
Elbistan	3357	–	3357
Diğer	3982	736	4718
Toplam	7339	736	8075
Asfaltit (M.t.)	45	37	82
Petrol (M.t.)			43,8
Hidroelektrik (TWh/yıl)			122
Doğal gaz (B. m^3)			34,5
Bitümlü Şist	497	665	1162
Nükleer En. (Ton)			
Uranyum (U_3O_8)	9129		9129
Toryum (ThO_2)			38000
Jeotermal			
Elektrik (MW)			200
Isıl (MW)			1000
Güneş (Mtpe)			
Elektrik			8,8
Isıl			26,4
Biyogaz (Mtpe)	2		2

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 2: Türkiye'de enerji tüketimininsektörler arasında dağılımı (1)

Yıl	1975		1980		1985		1991	
Sektör	10^3tpe	%	10^3tpe	%	10^3tpe	%	10^3tpe	%
Konut	11044	47	12773	46	14206	44	16216	38
Sanayi	6285	26	7955	29	9779	30	14757	35
Ulaşım	5148	22	5228	19	6195	19	8274	19
Tarım	695	3	963	4	1506	5	1976	5
Diğer	517	2	529	2	812	2	1203	3
Toplam	23689	100	27448	100	32498	100	42426	100
Dönüşüm	3693	13	4465	14	6668	17	12130	22
Toplam	27381	100	31913	100	39166	100	54556	100

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tablo 3 : Türkiye'de elektrik enerjisi üretimi ve tüketim (1).

ELEKTRİK ENERJİSİ	1987	1988	1989	1990	1991
Kurulu Kapasite (GW)	12.5	14.5	15.8	16.3	17.2
Toplam Üretim (Twh)	44.4	48.0	52.0	57.5	60.2
– Hidroelektrik	18.6	29.0	17.9	23.1	22.7
– Termik	25.7	191	34.1	34.4	37.5
İthalat	0.6	0.4	0.6	0.2	0.8
İhracat	0.0	0.0	0.0	0.9	0.5
Toplam Arz	44.9	48.4	52.6	56.8	60.6
Öz Kullanım ve Kayıplar	8.2	8.7	9.5	10.0	10.5
Toplam Nihai Tüketim	36.7	39.7	43.1	46.8	49.9
– Sanayi	23.9	25.3	27.6	29.2	30.4
– Konut	12.1	13.7	14.7	16.7	18.4
– Ulaşım	0.3	0.4	0.4	0.3	0.4
– Tarım	0.4	0.4	0.5	0.6	0.7
Kişi başına tüketim					
(KWh/Kişi)	885	902	958	1013	1053

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

III. GÜNEŞ TEKNOLOJİSİ

Herhangi bir enerji kaynağının, Türkiye'nin genel enerji tablosunu hissedilir ölçüde etkilemesinin ancak en çok enerji tüketen sektörlerden bir veya ikisinde yaygın olarak kullanılmasına bağlı olduğu ortadadır. Çevre sorunu yaratmadığı için temiz enerji olarak da nitelendirilen güneş enerjisi halen Ege, Akdeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde konutların sıcak su ihtiyacını karşılamak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye'nin bilgi birikimi ve teknoloji açısından bu konuda belli bir düzeye eriştiği söylenebilir.

Ancak daha fazla yararlanılabilmesi için güneş enerjisinin sanayi sektörüne de girmesi gereklidir. Türk sanayinin yapısı ve coğrafi bölgelere dağılımı, güneş enerjisinden proses ısısı (GEPI) uygulamaları için oldukça elverişlidir. Sanayinin yaklaşık % 40'ı güneş enerjisinin yüksek olduğu Ege, İç Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde bulunmaktadır. GEPI uygulamalarına çok yatkın oldukları bilinen gıda, tekstil ve kimya sektörleri de Türkiye'nin en gelişmiş sanayi sektörleri arasındadır. Nitekim yapılan araştırmalar, bu üç sanayi sektöründe proses ısısının yaklaşık % 12'sinin güneş enerjisi ile karşılanabileceğini göstermiştir.

Gereken teknoloji mevcut olduğu ve prototip sistemler de kurulduğu halde, ekonomik faktörler güneş enerjisinin sanayi sektöründe proses ısısı üretmek amacı ile kullanılmasına halen izin vermemektedir. İşletme maliyetleri oldukça düşük olmasına karşın yüksek ilk yatırım maliyetleri, GEPI sistemlerinin, fuel oil veya kömür kullanan alışılmış sistemler ile ekonomik açıdan rekabet edebilmesine izin vermemektedir. Tablo 4'de görüldüğü gibi GEPI teknolojisinin fuel oil seçeneği karşısında geri ödeme süresi en uygun koşullarda bile kabul edilemeyecek kadar uzundur. Güneş enerjisinin ikame edeceği alışılmış enerji kaynaklarının fiyatında beklenmedik bir artış veya ekonomide başka bir çarpıcı değişiklik olmadığı sürece, GEPI teknolojisinin Türkiye'de cazip bir seçenek oluşturamayacağı ortadadır.

IV. YENİ KÖMÜR TEKNOLOJİLERİ

Ülkemizde ekonomik faktörler, güneş enerjisinin aksine kömür (özellikle linyit) kullanımının hem konut, hem de sanayi sektöründe yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Bunda tüketicinin kömür kullanımının çevre üzerindeki olumsuz etkilerinin tam anlamı ile bilincinde olmaması ve piyasada yakıt fiyatlarının asıl değer bazında oluşturulmaması etkin rol oynamıştır. Sonuçta, ucuz fakat kalitesiz yakıt kullanımının yarattığı kentsel hava kirliliği, çarpıcı bir çevre sorunu olarak karşımıza çıkmıştır. Türkiye'nin zengin linyit rezervlerinden bundan böyle daha fazla yararlanabilmesi, ancak çevre sorunlarını, başka bir deyişle CO_2, SO_X, NO_X ve toz emisyonlarını en aza indiren yeni teknolojilerin devreye girmesi ile mümkün olacaktır.

Tablo 4: GEPI ve yeni kömür teknolojilerinin düşük kükürtlü fuel-oil seçeneği karşısında geri ödeme süreleri*.

Teknoloji	Geri Ödeme Süresi (Yıl)
Atmosferik Akışkan Yatak	0.6 - 4.5
Dolaşımlı Akışkan Yatak	1.0 - 5.0
GEPI	6.0

* Bu tablodaki değerler, 5, 6 ve 7 no'lu kaynaklardan seçilerek alınmıştır.

Son yıllarda, kömürün ve özellikle linyitin çevre açısından kabul edilebilir bir yakıt haline getirilmesi için yakma teknolojilerinde dünya çapında büyük atılımlar gerçekleştirilmiştir. Atmosferik, basınçlı veya dolaşımlı akışkan yatakta yakma, gibi yeni teknolojilerin geliştirilmesinin yanısıra, alışılmış yakma teknolojilerinde de önemli değişiklikler yapılmıştır.

Baca gazı arıtma teknolojilerinde kaydedilen gelişmeler de bunlara eklenince, kömür kullanımı, havayı kirletme açısından eskisi kadar ürkütücü olmaktan çıkmıştır. Bu yeni teknolojiler, çevre üzerindeki etkileri ve ekonomik yönlerden Tablo 5-6'da karşılaştırılmıştır.

Yukarıda bahsedilen yeni teknolojilerin, ülkemizde de yaygın biçimde kullanılabilmesi için, ekonomik faktörlerin GEPI teknolojisinde olduğu gibi olumsuz etki yapması beklenmemektedir. Son çalışmalar (5, 7) ve kullanılan kömürün özelliklerine bağlı olarak, yeni kömür teknolojilerinin ülkemizde fuel oil karşısında ekonomik olarak rekabet edebileceğini göstermektedir (Tablo 4).

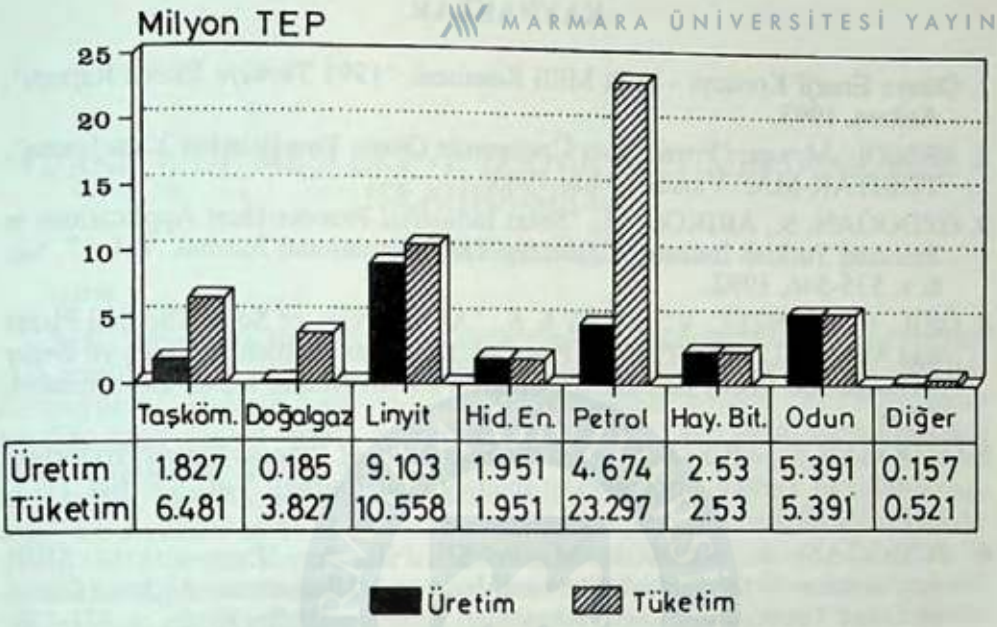
Tablo 5. Kömür kullanan termik santrallerin çevre üzerindeki etkileri.

Teknoloji	Kapasite	CO_2	So_2	No_x	Toz
	(MWe)	(kg/kWh)	Giderme	(mg/m^3 6%0_2	(mg/m^3 6%O_2)
Toz Kömür+ So_x Giderme	200	0.87	% 90	500-650	60
Sirkülasyonlu Akışkan Yatak	200	0.86	% 90	100 - 300	~30
Basınçlı Akışkan Yatak	200	0.82	% 90	150 - 300	~ 10
Kombine Çevrim (IGCC)	250	0.78	% 99	120 - 300	Çok az
BCC Çevrim Sistemi	330	0.72	% 90	150 - 300	~ 30

Tablo 6 : Kömür kullanan termik santralların verim ve enerji maliyeti açısından karşılaştırılmaları (8)

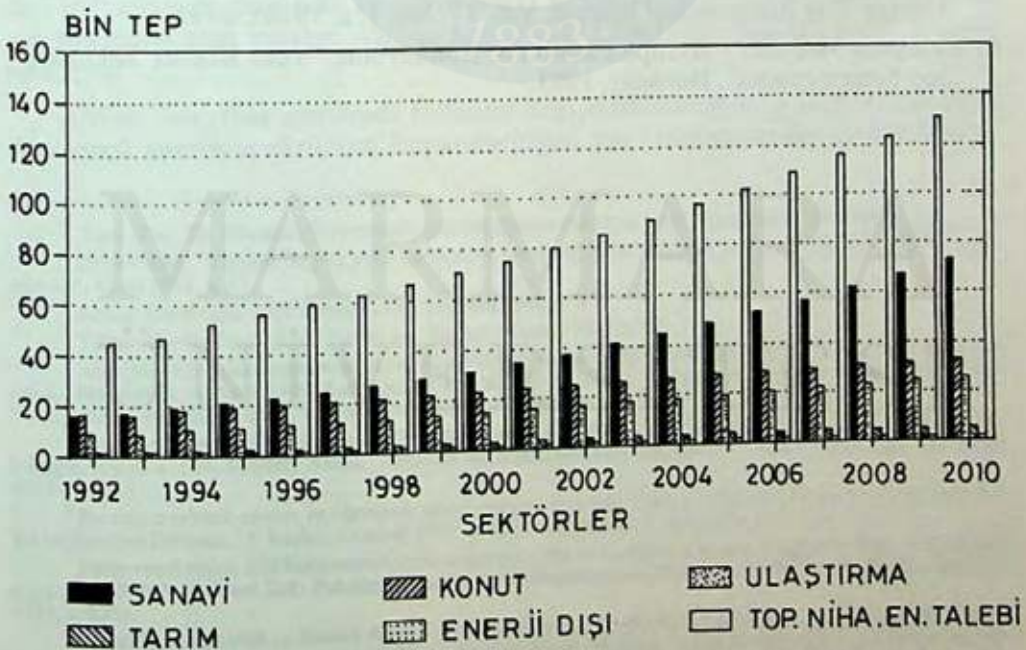
Teknoloji	Kapasite	Net Verim	Elektriğin birim
	(MWe)	(Alt Isıl Değer Baz)	fiyatı (£/k We)
Toz Kömür + So_x Giderme	200	38.8	1140
Sirkülasyonlu Akışkan			
Yatak	200	39.6	955
Doğal Gaz Çevrimi	240	52.0	375
Basınçlı Akışkan Yatak	200	41.4	935
Kombine Çevrim (IGCC)	250	43.0	975
BCC Çevrim Sistemi	330	46.9	870

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

	Taşköm.	Doğalgaz	Linyit	Hid. En.	Petrol	Hay. Bit.	Odun	Diğer
Üretim	1.827	0.185	9.103	1.951	4.674	2.53	5.391	0.157
Tüketim	6.481	3.827	10.558	1.951	23.297	2.53	5.391	0.521

Şekil 1: 1991 yılında Türkiye'de birincil enerji üretimi ve tüketimi (1)

Şekil 2: Enerji tüketiminin sektörlere göre tahmini dağılımı (1)

KAYNAKLAR

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1. Dünya Enerji Konseyi - Türk Milli Komitesi, "1991 Türkiye Enerji Raporu", Ankara, 1993.
2. ARIKOL, M. vça, "Proses Isısı Üretiminde Güneş Enerjisinden Yararlanma", TÜBİTAK-MAE Yayını, Gebze 1983.
3. ÖZDOĞAN, S., ARIKOL, M., "Solar Industrial Process-Heat Applications in Selected Turkish Industries", Energy-The International Journal, Vol. 17, No. 6, s. 535-546, 1992.
4. ÖZİL, E., HEINZEL, V. ve KAYA, S., "An Overviev of Solar Thermal Plants and MARSOL Solar Thermal Plant", Uluslararası Akdeniz Güneş ve Diğer Yenilenebilir Enerji Kaynakları Kongresi Bildiri Kitabı, s. 269-283, Antalya, 1988.
5. ÖZDOĞAN, S., ARIKOL M., "On the Feasibility of Process Steam Production Options in Turkey", Energy-The International Journal, Vol., 15, No. 11, s. 943-948, 1990.
6. ÖZDOĞAN, S., ARIKOL, M., ve SERPİL, A., "Prospects of SIPH Applications in the Turkish Chemical Industry", Uluslararası Akdeniz Güneş ve Diğer Yenilenebilir Enerji Kaynakları Kongresi Bildiri Kitabı, s. 321-332, Antalya, 1988.
7. ÖZDOĞAN, S., ARIKOL, M., "Effect of SO_2 Emission Regulations and Fuel Prices on Levelized Energy Costs of Industrial Steam Generation Options". Energy-The International Journal, Vol. 17. No. 1, s. 79-86, 1992.
8. Birleşmiş Milletler - Avrupa Ekonomik Komisyonu, "Yeni Kömür Teknolojileri Sempozyumu", Helsinki, 1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRKİYE'DE MESLEKÎ VE TEKNİK EĞİTİMİN DOĞUŞU I: ISLAHHÂNELER

CEMİL ÖZTÜRK*

Giriş

XIX. Yüzyıla kadar Türkiye'de, diğer ülkelerde olduğu gibi, ülkenin ihtiyacı olan nitelikli sanat ve meslek adamlarını yetiştirmek üzere açılmış okullar bulunmuyordu[1]. Onların fonksiyonunu, Selçuklulardan itibaren[2] Ahî teşkilâtının kendine özgü yaygın eğitim sistemi icra ediyordu[3]. Türk-İslâm medeniyetinde esnaf teşkilâtının belkemiğini oluşturan Ahîlikte[4], meslekî hiyerarşi yiğitlik/çıraklık, kalfalık, ustalık veya ahîlik, makiblik, halifelik ve şeyhlikten ibaretti[5]. Bu sistemde meslekî eğitim, bir ustanın yanında çırak olmakla başlıyordu. Çırak, kalfa ve usta olana kadar bir ahî olan ustasının dükkânında mesleği ile ilgili bütün bilgileri öğrenmekte ve becerileri kazanmaktaydı[6]. Öte yandan o, meslek şeyhinin yönetiminde bulunan zaviyelerdeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine de katılmaktaydı. Buralarda çıraklara öğretilen başlıca konular, 1) Türkçe fütüvvetnâme[7], 2) Kur'an, 3) raks ve müzik, 4) tarih, 5) tasavvuf, 6) Türkçe, Farsça ve Arapça, 7) edebiyat idi. Ayrıca, kalfalık seviyesine gelenlere spor ve silâh eğitimi de verilmekteydi. Bütün bu teorik ve pratik eğitimde başarı gösterenler, teşkilâtın geleneklerine göre yapılan imtihan niteliğindeki törenlerle ustalığa kadar yükselmekteydi[8].

Ahîlik, yüzyıllar içerisinde birtakım değişikliklere uğrayıp Lonca sistemine dönüşmek suretiyle ektilerini İmparatorluğun son yıllarına kadar sürdürmüştü[9].

---

* Yard. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Sınıf Öğretmenliği Bölümü.

[1] Reşat Özalp, "Türkiye'de yüz yıllık meslekî ve teknik öğretim", *Meslekî ve Teknik Öğretim* [MTÖ] yıl 9, sayı 105, Ekim 1961, s. 17.

[2] Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1986, s. 169.

[3] Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (4 . Baskı), İstanbul 1993, s. 45.

[4] Ahîliğin Türk-İslâm esnaf teşkilâtı tarihindeki yeri ve önemi hakkında bak. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahîlik*, Ankara 1989; Sabahattin Güllülü, *Ahî Birlikleri*, İstanbul 1977; İlhan Şahin, "Ahi Evran Vakfiyyesi ve vakıflarına dair", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, yıl 1984, s. 339-341.

[5] *Şeyh* esnaf birliğinin başkanıydı. *Şeyhülmeşâyih* ise bütün esnaf birliklerinin başıydı. (Bak. A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 169; Mustafa Aslıer, "Anadolu ahî teşkilâtında meslek eğitimi", *MTÖ*, yıl 9, sayı 104, Ekim 1961, s. 125.)

[6] Bu usta merkezli eğitim ve öğretimin genel yorumu için bak. Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, (3. Baskı), İstanbul 1991, s. 92-93. Keza bak. Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 46.

[7] Fütüvvetnâmeler, Ahî birliklerinin uyması gereken ilke ve kuralları gösteren kitaplardı (Bak. N. Çağatay, *a.g.e.*, s. 158-202; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, (3. Baskı), İstanbul 1983, s. 639).

[8] Yusuf Ekinci, *Ahîlik ve Meslek Eğitimi*, İstanbul 1990, s. 36-43; M. Aslıer, *a.g.m.*, s. 125-127; R. Özalp, *a.g.m.*, s. 18; A. Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 169; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 63; Robert Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, (Çev.: M. A. Kılıçbay), İstanbul 1991, s. 97-98.

[9] Ahî birlikleri resmen 1925 yılında kaldırılmıştır (Ülker Akkutay, *Enderun Mektebi*, Ankara 1984, s. 20) İ. Şahin'in verdiği bilgiye göre, Ahî Evran Zaviyesi şeyhleri, XIX. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı ensaf teşkilâhatı üzerindeki nüfuzunu sürdürmüştü (*a.g.m.*, s. 340-41 ve not 61).

Ahî birlikleriyle Loncalar arasındaki en önemli farklardan birisi, birincisi yalnızca Müslüman sufî esnafı barındırırken ikincisinin gayrı müslimlere de açık olmasıydı[10]. Ne var ki, bu sistem, devletin çöküş yıllarında giderek bozulmaya başlamıştı. Öte yandan, küçük sanat erbabı zamanın sanat ve teknik alanlarındaki gelişmelerini zamanında izleyememiş; ve bütün bunlar, kapitülasyonların hazırladığı olumsuz ortamda, Avrupa'dan ithal edilen yeni teknoloji ile üretilmiş ucuz ve kaliteli mallarla rekabet edemeyen Osmanlı sanayiinin çöküşüne yol açmıştı. Nitekim, Tanzimat'a gelene kadar Türkiye'de, el emeğinin ucuz olması sayesinde ancak bâzı dükkân sanatları ayakta kalmayı başarabilmişti[11].

Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş ve genişleme devirlerinde, bütün esnaf yamak ve çıraklarının zaviyelerde verilen eğitimden başka örgün temel eğitim almalarına da büyük önem verilmişti. Hatta, Fatih Sultan Mehmed zamanında bunların medreseye devam etmelerine imkan sağlanmıştı. Bu tür eğitim bütün esnaf için bir gelenek halini almıştı. Fakat bu uygulama, XIX. Yüzyıla girerken hemen hemen kaybolmuştu. Böyle bir eğitimi zaman kaybı olarak gören aileler çocuklarını doğrudan usta yanına vermeyi tercih etmeye başlamışlardı. Bunun sakıncalarını iyi gören Sultan II. Mahmud, 1824'te yayınladığı fermanla bu yöntemi yasaklamış, bütün çocukların ergenlik çağına gelene kadar okula gönderilmesini ve okula gittiklerine dair tezkeresi olmayanların çıraklığa kabul edilmemesini irade buyurmuştu[12]. Ancak, uzun yıllar, gerek İstanbul'da uygulanmak üzere yayınlanan bu fermandan gerekse daha sonra ilk öğretimin ıslahı ve yaygınlaştırılması için gösterilen çabalardan istenilen sonuçlar alınamamıştı[13].

İmparatorlukta mülki idare ve ordunun nitelikli sanat ve meslek adamı ihtiyacını karşılayan köklü bir sistem de vardı. Bu sistemde öğretmen yine ustaydı[14]. Aynı yöntem saray personelini yetiştirmek için de geçerliydi. Fakat, saray ve devletin sanatkâr ve teknik adam ihtiyacı büyük ölçüde Enderun Mektebi'nden sağlanmıştı. Meselâ, Mimar Sinan'ın da aralarında bulunduğu Osmanlı mimarisini zirveye taşıyan mimarların çoğu burada yetiştirilmişti[15]. Ancak bu sistem de, XVIII. Yüzyıla gelindiğinde ülkenin ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Yaklaşık yüzyıldır Avrupa devletleri karşısında alınan yenilgiler ve toprak kaybının nedeni olarak ordunun bozulmasını gören Bâb-ı Âli, bir yandan Avrupa'dan getirdiği uzmanlarla orduyu modernize etmeye çalışırken, öbür yandan da bu ihtiyaçları yerli kaynaklardan karşılamak amacıyla Batı tarzında askerî mühendislik okulları açmıştı (1773, 1793). Ayrıca, 150 kadar öğrenci, teknik eğitim görmek üzere Fransa'ya gönderilmişti[16]. Fakat Tanzimat'a gelene kadar, meslekî ve teknik eğitim alanında yapılan bütün reformlar, II. Mahmud Devri'nin sonlarında,

---

[10] Ahîlik ve Lonca sistemi arasındaki tarihî ilişki ve ikincisinin yapısı hakkında bak. Mithat Gürata, *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*, Ankara 1975; Aydın Yalçın, *Türkiye İktisat Tarihi*, Ankara 1979, s. 396-401; Stanford Show, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, I, (Çev.: M. Harmancı), İstanbul 1982, s. 221-223; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul 1986, s. 200-201. M.Z. Pakalın, *a.g.e.*, II, İstanbul 1983, s. 370'te, 1768'de farklı dinlerden esnafın aynı loncalara üye olmalarına son verildiğini ve bunların ayrı loncalar kurduklarını bildirmektedir.

[11] R. Özalp, *a.g.m.*, s. 18.

[12] Bak. Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraati*, İstanbul 1338, s. 1-3.

[13] Bak. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1988, s. 58-65.

[14] R. Özalp, *a.g.e.*, s. 18.

[15] Bak. Arslan Terzioğlu, "Saray-ı Hümâyûn'da teknik eğitim", *Tarih ve Toplum*, Sayı 10, Ekim 1984, s. 50-55; Ü. Akkutay, *a.g.e.*, s. 70 vd.

[16] R. Özalp, *a.g.e.*, s. 19.

yeni kurulan Bâbıâli bürokrasisine memur yetiştirmek üzere açılan Mektèb-i Maarif-i Adliye (1838) ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye (1839)[17] hâriç, askerî eğitimle sınırlı kalmıştı.

Tanzimat Devri'nde, meslekî ve teknik eğitim alanında plânsız ve programsız da olsa bir takım girişimlerde bulunulmuştu. Bunlar arasında, sayı ve nitelik bakımından yeterli memur yetiştirmeye yönelik çabalar yine önemli yer tutuyordu. Nitekim, Mekteb-i Maarif-i Adliye 1862-63 yıllarından itibaren[18] rüşdiyeler üzerine üç yıla çıkarılarak önce Mekteb-i Aklâm[19] ve daha sonra da Mahrec-i Aklâm[20] adını almış, teşkilat ve müfredatı yenilenmişti. Bu okula paralel olarak, memurlara yabancı dil öğretmen üzere, 1864'te İstanbul'da bir Lisan Mektebi açılmıştı[21]. 1849'da açılıp daha sonra idâdiye dönüştürülen Dârü'l-Maarif'in bir görevi de memur yetiştirmekti[22].

Memur yetiştirmeye yönelik bu okulların dışında ülkenin diğer alanlardaki nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak gayesiyle Ebe Mektebi (1840), Ziraat Mektebi (1847), Orman ve Maadin Mektebi (1857) ile Telgraf Mektebi (1870) açılmış ise de, bunların bâzılarının ömrü birkaç yıldan fazla olmamış, ayakta kalmayı başaranlar ise, ancak uzun yıllar sonra gerçek anlamda birer okul haline gelebilmişti[23]. Bu okulların karşılaştığı en önemli problem, onları sevk ve idare edecek yöneticilerin ve programlarını uygulayacak öğretmenlerin bulunmayışıydı[24].

Tanzimat Devri'nde, bir taraftan loncaların etkisini yitirmesiyle meydana gelen boşluğu doldurmak, diğer taraftan da mevcut veya yeni kurulan tesislerin teknik eleman ihtiyacını karşılayabilmek için, 1848'de Zeytinburnu'nda bir Mekteb-i Sanayi açılmasına karar verilmiş ve gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Ne var ki bu okul da, İmparatorluğun içide bulunduğu mâlî zorluklar, öğrenci bulunamayışı ve okulu kurmakla görevli kimselerin bu işi başaracak nitelikte olmayışları yüzünden öğretime başlayamadan tarihe karıştı[25].

---

[17] Bak. M. Cevat, *a.g.e.*, s. 25-26; O. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II, İstanbul 1977, s. 386-406. Bunların mezunlarının Bâb-ı Âli "kalem"lerine yapılan atamaları hakkında bak. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *İrâde, Dâhiliye* [İ.DH.] nr. 64, 4343, 5000, 7630, 9113; *Cevdet-Maarif*, nr. 1018, 2537.

[18] Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 150.

[19] BOA, *İ.DH.*, nr. 33436.

[20] Okulun 1866-67'deki durumu için bak. BOA, *İ.DH.*, nr. 39275. Ders programı, M. Cevat, *a.g.e.*, s. 130'da verilmiştir.

[21] Okul hakkında genel olarak bak. BOA, *İrâde, Şûrây-ı Devlet* [İ.ŞD.], nr. 446. Burada Batı dillerinin yanında Rumca ve Ermenice de öğretilmekte idi (BOA, *İrâde, Meclis-i Vâlâ* [İ.MV.], nr. 26127, *İ.DH.*, nr. 39585). Bu okulun açılmasında en büyük rolü, devletin diplomasi ve tercüme işlerinin yüzyıllarca Rum, Ermeni ve Yahudilere bırakılmasının ülke için ne kadar tehlikeli olduğunun geç de olsa anlaşılması oynamıştı (Bak. Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 150).

[22] M. Cevat, *a.g.e.*, s. 42; O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 449.

[23] Bu okullar hakkında sırasıyla bak. O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 540-544, 564-570, 588-593, 620-626, 664-667.

[24] Bu başarasızlığın genel yorumu için bak. Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, (2. Baskı), İstanbul 1972, s. 250-251, 258-259.

[25] Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988, s. 115; O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 627-628.

1. Islâhhânelerin Kuruluşu ve Gelişimi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1.1. İlk Islâhhâneler, Açılış Amaçları ve Midhat Paşa

1848'deki başarısız Mekteb-i Sanayi açma girişiminden sonra, ülke sanayisine teknik eleman yetiştirmek amacıyla atılan ilk önemli adımlar, Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna vâlilikleri sırasında ıslâhhâneleri açmasıydı. 1861'te Niş ve 1864'te de Tuna vâliliklerine atanan Paşa, bu görevleri sırasında bayındırlık, mahallî yönetim, güvenlik, sosyal ve iktisadi hayat, eğitim ve kültür alanlarında büyük işler başarmış, din ve ırk farkı gözetmeksizin yaptığı icraatlarla, bir yandan Bulgar ayrılıkçılığına set çekerken, diğer yandan da bu vilâyetleri, Batının dış müdahalelerine bahane olmaktan çıkarmıştı[26]. Islâhhânelerin açılması da, onun, Osmanlıcılık ideolojisinin şekillendirdiği, ileri görüşlü sosyal, kültürel ve iktisadî politikalarının bir parçasıydı. Gerçekten de Midhat Paşa, 1863 yılında Niş'te ilk ıslâhhâneyi açtığında[27], buraya, müslüman ve gayrı müslim, bakacak kimsesi olmayan yetim ve öksüz çocukların alınmasını istemişti. Zirâ o, diğer önde gelen Osmanlıcı devlet adamları gibi, farklı kültürlerden gelen çocukların aynı çatı altında eğitim görmesinin, toplum mozayiğini meydana getiren muhtelif dinî ve etnik gruplar arasındaki düşmanlıkları ve dolayısıyla ayrılıkçı eğilimleri ortadan kaldıracağına inanmaktaydı[28].

İlk ıslâhhâneye alınan öğrencilerin sadece "korunmaya muhtaç çocuklar"* dan oluşması, Midhat Paşa'yı bu alanda da, somut çözüm üreten ilk devlet adamı yapmıştı[29]. Çünkü bu tarihe kadar, her hangi bir devlet himayesinden mahrum bulunan yetim, öksüz veya ana-babaları kendilerine bakamayacak durumdaki çocuklar, sokaklarda aç ve perişan halde yaşama mücadelesi vermişler; ve bunların pek çoğu, küçük yaşta bir suç işleyerek hapse düşmüşlerdi. Paşa'nın görev ve sorumluluk alanına giren kazalarda bu problem, daha da artmıştı. Bundan dolayıdır ki o, gerek Niş ve gerekse Tuna vâlisi olduktan sonra 1864'te açtırdığı Ruscuk ve Sofya, Islâhhânelerinde göçmen çocuklarına öncelik vermişti[30] . 24 Ocak 1864'te Bâb-ı Âli'ye yazdığı konuyla ilgili bir tezkerede, Niş Islâhhânesi'ndeki 41 öğrenciden 3'ünün cinayet ve hırsızlıktan mahkûm olmuş çocuklardan mey-

---

[26] Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetleri vâlilikleri yıllarında yaptığı icraatlar için bak. M. Tayyip Gökbilgin, "Midhat Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 271-273; Nejat Göyünç, "Midhat Paşa'nın Niş vâliliği hakkında notlar ve belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, yıl 1981-82, s. 279-316; *Uluslararası Midhat Paşa Semineri. Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara 1986; İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği* İstanbul 1985, s. 55-59; İsmail Eren, "Midhat Paşa'nın Niş'te kurduğu modern Türk kütüphanesi", *Türk Kültürü*, sayı 56, Haziran 1967, s. 610-614.

[27] Faik Reşit Unat,, "Niş Islâhhânesinin kuruluş tarihini aydınlatan bir belge", *MTÖ*, sayı 114, Ağustos 1962, s. 5; BOA, *İ.MV.*, nr. 33735; *TV*, 24 Zilkade 1280; Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 150. O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 628'de, okulun açılış tarihini sehven 1860 olarak vermektedir.

[28] Meselâ Âlî Paşa, 30 Kasım 1867'de Girit'ten Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği bir lâyihada, devletin dağılmasını önleyecek tedbirlerden biri olarak, "mekteplerin tanzim ve tevsii ve İslâm ve Hristiyan çocuklarının tahliti"ni, yani karma eğitime tâbi tutulmasını görüyordu (İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, I, (3. Baskı), İstanbul 1982, s. 318). Aynı düşünce, 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nin hazırlanmasında da etkili olmuştu. Nitekim burada, farklı dinlere mensup öğretmen adaylarının bir arada yetiştirilmesi öngönülmüş (Cemil Öztürk, *Atatürk Devri'nde Öğretmen Yetiştirme Politikası ve Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*, (Marmara Üniversitesi basılmamış doktora tezi) İstanbul 1991, s. 13, 24); fakat bununla ilgili hükümler pratikte karşılanan güçlükler dolayısıyla uygulanamamıştı (BOA, *İ.ŞD.*, nr. 476; *İ.DH.*, nr 42823, lef 2). Osmanlıcıların eğitim görüşleri ve politikaları hakkında genel bir değerlendirme için bak. Andreas M. Kazamias, *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, Chicago 1966, s. 62-68 vd.

* Korunmaya muhtaç çocuklar kavramı, 6972 sayılı kanunla tanımlanmıştır. Geniş bilgi için bak. *Korunmaya Muhtaç Çocuklar*, (İktisadî Araştırmalar Vakfı Yayını), İstanbul 1970, s. 4 vd.

[29] Muslih Per, "Korunmaya muhtaç çocuklar", *Korunmaya Muhtaç Çocuklar* içinde, s. 20.

[30] Bak. BOA, *İ.MV.*, 26270, lef 4.

dana geldiğini bildirmekteydi. Paşa burada verilen eğitimin amacının, öğrencilerini meslek sahibi yapmak ve insanî değer ve davranışlarla donatarak topluma kazandırmak olduğunu, bu nedenle okulun "ıslâhhâne" olarak adlandırıldığını kaydetmekteydi[31].

Islâhhânelerin, aşağıda daha geniş olarak ele alacağımız eğitim ve öğretim amaçları, bunların açılmasından kısa süre sonra önemli ölçüde gerçekleşmeye başlamıştı. Nitekim, on-oniki yaşlarındaki çocuklar, beş-altı ay sonra okuyup yazmayı, dört işlem yapmayı, ve dahası kendi başlarına kundura ve elbise dikmeyi öğrenmişlerdi. Bunu gören bâzı ana babalar, kendi çocuklarının da bu okula alınması için başvurmuş, fakat bu tür istekler, okulun açılış ilkelerine ters düştüğü için reddedilmişti[32].

Midhat Paşa'nın Türk eğitimine yaptığı en önemli katkılardan birisi de, 1865'te Ruscuk'ta bir Kız Islâhânesi açmasıydı[33]. Her ne kadar, kısa süre sonra malî kaynak yetersizliği yüzünden öğretime başlayamadan kapanıp[34] ancak 1872'de yeniden faaliyete geçme imkânı bulabilmiş[35] ise de, bu okul, Türk kadınının eğitim ve çalışma hayatında başlayan bir inkılâbın habercisi olmuştu. Çünkü, 1840'ta açılan Ebe Mektebi hâriç, Türk kadını ilk defa meslekî eğitim görme imkânına kavuşmuştu. Bu aşamaya gelinmesinde, 1860'lı yıllarda ortaya çıkmaya başlayan kadın işgücünden faydalanma düşüncesi önemli rol oynamıştı. Gerçekten de, ilk defa, bu okuldan mezun olan Türk kadınları, ebelik ve tarım işçiliği gibi geleneksel istihdam alanlarının dışında çalışma hayatına girmişlerdi. Nitekim bunların çoğu devlet fabrikalarında işçi istihdam edilmişlerdi[36].

Midhat Paşa, Tuna vâliliği sırasında, ıslâhhânelerin sayılarını daha da arttırmaya çalışmıştı. Meselâ 1864-65 öğretim yılında Köstence'ye yapmış olduğu bir ziyaret esnasında, yöredeki yetim ve öksüz çocuklar için de bir ıslâhhâne açmak istemişti. Orada bulunan "Muhacirîn Dairesi" bu okula tahsis edilmiş, gerekli

---

[31] BOA, *İ.MV.*, nr. 22735. Okulun açılış amacı hakkında bak. *TV*, 24 Zilkade 1280, 7 Muharrem 1281; *Tuna*, 9 Zilkade 1281. Islâhhâne adının menşei hakkında ayrıca bak. O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 633, not 4; F.R. Unat, *a.g.m.*, s. 5.

[32] *TV*, 24 Zilkade 1280. Fakat daha sonraki yıllarda masrafları ödenmek kaydıyla ebeveyni olan kimi çocuklar da bu okullara kabul edilmişti.

[33] O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 686; Bernard Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, (Çev.: E. Eyüboğlu), Ankara 1982, s. 105; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*, Ankara 1987, s. 69; "Midhat Paşa", *MTÖ*, sayı 104, Ekim 1961, s. 4; Bakiye Koray, "Kız teknik öğretimde başlangıç ve gelişme", *MTÖ*, sayı: 104, s. 136. Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 151'de okulun 1864'te açıldığını kaydetmektedir.

[34] Midhat Paşa'nın Mâliye Nezâreti'ne gönderdiği 29 Ekim 1867 tarihli tezkerede, *"sokaklarda ve şurada burada bir hâl-i acz ve sefalette kalmış olan eytam ve etfalin iâşe ve terbiyesiyçün Niş'te ve Ruscuk'ta ve Sofya'da tesis olunan ıslâhhânelere, İslâm ve Hristiyandan her nev'i aceze ve fukarâtın etfal ve eytamı kabul olunarak, bunlar, tedris-i ulûm ve ta'lim-i sanayi ile terbiye olunmakta olunduklarından sâye-i ihsan-vâye-i hazret-i padişâhîde aceze-i etfal ve eytamın zükûru bu tarik ile kurtarılmış ise de inasdan olan eytam içün henüz böyle bir mahal-i muayyen olma"dığı ve bu nedenle "ilerde karşılığı bulundukça sâir iktiza eden mahallere dahi yapılmak üzere şimdilik Ruscuk'taki Zükûr Islâhhânesi'nin yanında münâsibi vechile inâs içün bir ıslâhhâne inşâ"*sının gerekli olduğu bildirilmekteydi (BOA, *İ.MV.*, Nr. 26270, lef 4). Kezâ 1868-69 tarihli ilk vilâyet yıllığında da bu okula ait herhangi bir kayıt yoktu (*Salnâme-i Vilâyet-i Tuna* [SVTl. Def'a 1285, s. 31).

[35] Bak. *TV*, 19 Receb, 24 Şevval 1280; BOA, *Cevdet-Maarif*, nr. 6542. Okul ilk defa 1873 tarihli yıllıkta yer almıştı (*STV*, Def'a 6, 1290, s. 48).

[36] Kâzım Eke, "Kız teknik öğretim okulları", *MTÖ*, sayı 7, Eylül 1953, s. 5; Ayla Oktay-Cemil Öztürk, "Türkiye'de kızların eğitimi", *Eğitimde Nitelik Geliştirme*, İstanbul 1991, s. 44.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

memur ve hizmetliler de atanmıştı[37]. Fakat, burası faaliyete geçme imkânı bulamamıştı[38].

1.2. Islâhhânelerin Bütün Ülkeye Yayılması

Tuna Vilâyeti'nde açılan ıslâhhâneler ve onların başarılı çalışmalarıyla ilgili haberler, Türkçe ve Bulgarca olmak üzere iki dilde çıkan vilâyetin resmî yayın organı *Tuna* gazetesinde sık sık yayınlanmıştı[39]. Ülkede meydana gelen faydalı icraatları duyurarak, modernleşme ve kalkınmaya omuz verecek bir kamuoyu oluşturmaya çalışan *Takvim-i Vekâyi* de, ıslâhhâneler hakkında sözkonusu gazetede çıkan haberlerin pek çoğuna muhtelif sayılarında yer vermişti[40]. Böyle yayınlar, İmparatorluk genelinde bu okullara karşı büyük bir ilgi uyandırmıştı.

Bu ilgi olumlu sonuçlarını kısa dönemde vermiş, ülkenin her yanında yeni ıslâhhâneler açılmaya başlanmıştı. Nitekim 1863'ten Tanzimat'ın sonuna kadar, Niş, Ruscuk ve Sofya'dakilerden başka Bursa[41], Kastamonu[42], Sivas[43], Halep[44], İşkodra[45], Edirne[46], İzmir[47], Erzurum[48], Bosna, Trabzon, Diyarbakır[49], Bağdat, Selânik, Şam[50], Trablusgarp[51], Prezrin[52], Üsküp[53] ve muhtemelen diğer bâzı kentlerde de birer erkek ıslâhhânesi açılmıştı. Bu ıslâhhâneler, açılış amaçlarına uygun olarak, zaman zaman, "Sanayi-Hâne"[54], "Mekteb-i Ulûm-ı Sanayi"[55] ve "Islâhhâne Dairesi"[56] gibi adlarla da anılmıştı. Öte yandan, Bosna gibi[57] kimi yerlerde de kız ıslâhhâneleri kurulmuştu.

2. Teşkilât ve İdarî Yapı

Islâhhânelerin teşkilâtları, ilk açıldıkları yıllarda, Meclîs-i Vilâyetler tarafından kurulan komisyonların hazırladığı geçici talimat ve yönetmeliklere göre[58] dü-

---

[37] *Tuna*, 9, Zilkade 1281.

[38] Zira, 1867 tarihli bir belge (BOA, *İ.MV.* nr. 26270, lef 4), Vilâyette yalnızca Niş, Ruscuk ve Sofya Islâhhânelerinin bulunduğunun kaydedilmesi, bunu göstermektedir.

[39] Meselâ bak. *Tuna*, 9 Zilkade 1281, 11, 24 Safer, 2, 13, 17, 23 Rebîülevvel, 9, 16, 23 Rebîülâhır, 7, 14 Cemâziülevvel, 12 Cemâziülâhır, 4, 25 Receb, 13 Muharrem 1282.

[40] Bak. *TV*, 24 Zilkade 1280, 7 Muharrem 1281, 20 Safer, 4, 17 Rebîülevvel 1282, 19 Receb 1283, 13 Rebîülâhır, 21 Şevval 1285, 30 Cemâziülâhır 1289, 23 Muharrem 1290.

[41] *TV*, 17 Zilkade 1284.

[42] *A.g.g.*, 25 Kanunuevvel 1284; BOA, *İ.DH.*, nr. 41580, lef 4; Reşat Özalp, "Kastamonu Vilâyeti Mekteb-i Sanayii", *MTO*, sayı 142, Aralık 1964, s. 4.

[43] BOA, *İ.DH.*, nr. 41128, lef 1.

[44] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 4; *TV*, 16 Rebîülevvel 1286.

[45] *TV*, 17 Zilhicce 1285, 23 Muharrem, 15 Rebîülevvel 1286.

[46] *A.g.g.*, 4 Rebîülevvel 1286; BOA, *İ.DH.*, nr. 46687, lef 2.

[47] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 629, lef 3, nr. 42096, lef 4; *TV*, II Rebîülâhır 1286.

[48] *TV*, 28 Safer, 2, 21 Rebîülevvel 1286.

[49] Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 150.

[50] M.T. Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 274, 275, 280; İ.E.M.K. İnal, *a.g.e.*, I-II, 335, 379.

[51] R. Özalp, "Türkiye'de...", s. 23.

[52] *TV*, 24 Zilkade, 29 Zilhicce 1290, 25 Cemâziülevvel 1291.

[53] *A.g.g.*, 13 Şevval 1290.

[54] *A.g.g.*, 12 Safer 1288.

[55] *A.g.g.*, 17 Zilhicce 1285, 25 Muharrem, 15 Rebîülevvel 1286.

[56] *SVT.*, Def'a 6, 1290, s. 69.

[57] *TV*, 9 Temmuz 1284.

[58] BOA, *İ.ŞD.*, *nr.* 610, lef 3.

zenlenmişti[59]. Bundan dolayı, her ıslâhhânenin kendine mahsus bir takım uygulamalarda bulunması mümkündü. Meselâ 24 Kasım 1868 tarihli Halep Islâhhânesi "Ta'limât-ı Muvakkatı"nda, buranın birer müdür, kâtip ve sandık emininin yönetiminde olacağı, ve şimdilik, yeterli geliri olmadığı için, bu görevlerin Vilâyet Matbaası idarî personeli tarafından yürütüleceği bildiriliyordu[60]. Oysa aynı tarihte Tuna Vilâyeti'ndeki Ruscuk ve Niş Islâhhânelerinde biri "zâbıta" diğeri "imalât" işlerine bakan ikişer müdür, birer kâtip ve ayrıca Ruscuk'takinde bir sandık emini bulunuyordu[61].

1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde ıslâhhâneler hakkında herhangi bir hüküm yoktu[62]. Bunun anlamı, bu okulların, Maarif Nezâreti teşkilâtının dışında kalmasıydı[63]. Tabiî olarak, bunların teşkilâtlarıyla, eğitim ve öğretim faaliyetlerini düzünleyecek yönetmeliklerin hazırlanması da vilâyetlere bırakılmaktaydı. Bu alanda öncülüğü yine Tuna vilâyeti yapacaktı. 1869'a gelindiğinde buradaki ıslâhhânelere ortak nizamnâmeye sahipti[64]. Nihayet 1871 yılında[65] bunlar için hazırlanan "Islâhhânelere Dâir Nizamnâme" (: IDN) yayınlanarak yürürlüğe girdi[66]. Daha sonra bu yönetmelik, bütün vilâyetlerdeki ıslâhhânelerde kullanılmaya başlandı[67].

IDN'ye göre, Islâhhânelerin teşkilât ve idaresi şöyle idi: İç yönetim, buradaki işler göz önünde bulundurularak iki gruba ayrılmıştı. Bunların ilki, eğitim, disiplin, beslenme, muhasebe, barınma ve giyim gibi işleri, ikincisi ise imalât ve onunla ilgili konuları içine alıyordu. Bu ayırıma paralel olarak her ıslâhhânede, birinciler için bir "zabıta müdürü"ne karşı sorumluydu[68].

Nizamnâme, iki idarenin her biri için, yardımcı statüsünde birer başkâtip ile birer maiyyet kâtibi ve vekilharç öngörmekteydi[69]. Bu idarî presonelin yanında

---

[59] 7 Muhretem 1281 (1864) tarihli *TV*'de, açılalı yedi-sekiz ay olan Niş Islâhhânesi'nin "emr-i idâre ve usûl-i dâhiliyesi hakkında bir kaide-i mahksûsa... ittihaz kılındığı" ifade edilmekte ise de, bu konuda ayrıntılı bilgi verilmemekteydi.

[60] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 3.

[61] Bak. *SVT.*, Def'a 1, 1285, s. 31, 68.

[62] Nizamnâme için bak. "Maarif-i Umumiye Nizamnâmesidir", *Düstûr*, (1. Tertip), II, 184-219; *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul 1982, s. 165-197.

[63] R. Özalp, "Türkiye'de...", s. 23.

[64] Bu nizamnâmenin, üstün başarı gösteren ıslâhhâne öğrencilerinin, daha ileri seviyede bir teknik eğitim görmek üzere, yurt dışına gönderilmelerine zemin hazırlayacak kadar kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır (*TV*, 4 Rebîülevve 1286).

[65] R. Özalp, "Türkiye'de..", s. 24; "Midhat Paşa", *MTÖ*, sayı 104, s. 4.

[66] "Islâhhânelere Dair Nizamnâmedir" *(: IDN)*, *Düstûr*, (1, Tertip), II, 277-295; *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat...*, s. 211-226. Yayınlanan metinde, nizamnâmenin tarihi hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Fakat, yayınladığı *Düstûr*'un 1872-73 tarihli olması, yukarıda verilen tarihte hazırlandığını akla getirmektedir.

[67] *Düstûr*, (1. Tertip), II, 277; *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat...*, s. 211; R. Özalp, "Türkiye'de", s. 24.

[68] *IDN*, m: 12.

Fakat Nizamnâmede öngörülen bu teşkilâtlanma biçimi uygulamada muhtelif değişikliklere uğramıştı. Meselâ 1290 H./1873 M.'te, Ruscuk ve Sofya Islâhhânelerinde ikişer, Ruscuk Kız Islâhhânesi'nde bir müdür vardı. Bunların her birinde birer "zabıta müdürü" bulunurken, ikinci müdürler Ruscuk'takinde "idare müdürü", Sofya'dakinde yalnızca "müdür" olarak adlandırılmıştı (Bak. *STV*, Def'a 6, 1290, s. 48, 69). Müdürlerin sayı, görev veya ad bakımından farklılıkları daha sonraki yıllarda da devam etmişti (*A.g.s.*, Def'a 7, 1291, s. 55, 79; Def'a 8, 1292, s. 57, 83, 93; Def'a 9, 1293, s. 46, 89, 98).

[69] *IDN*, m: 12. Uygulama bu kadrolarda da bâzı farklılıklar meydana getirmiş ve meselâ, Tuna Vilâyeti'ndeki ıslâhhânelerde yalnızca birer kâtip istihdam edilmişti *(SVT*, Def'a 6, 1290, s. 48, 69; Def'a 7, 1291, s. 55, 79; Def'a 8, 1292, s. 57). Buna karşılık, 1875'te Sofya İslâhhânesi'nde fazla olarak bir "fabrika kâtibi" vardır *(A.g.s.*, Def'a 8, 1292, s. 93).

her okulda aşçı, çamaşırcı ve zaptiyelerden oluşan bir hizmetliler kadrosu da bulunmaktaydı[70]. Bunlar daima ıslâhhâne ve zabıta müdürlerinin emri altında hareket etmeye mecburlardı. Memurlar, münâvebe ile geceleri ıslâhhânede nöbet tutmak zorundaydı.

IDN ile, Tuna Vilâyeti'nde -ve onun uygulanmaya başlanması ile başka yerlerde- ıslâhhânelerin bütün idarî, malî ve eğitimle ilgili işleri, vilâyet merkezindeki Şirket ve Matbaa'nın memurlarından seçilenlerin oluşturduğu bir kurul olan Islâhhâne Nezâreti'nin yetki ve sorumluluğuna bırakılmıştı. Bu kurulda, bir nâzır ve yardımcıları ile birer kâtip ve sandık emini bulunması öngörülmüştü. Islâhhâne memurlarının atanması ve azli bu Nezâretin yetkisi içerisindeydi. Islâhhâne yönetimi, disiplin ve imalâtla ilgili kararlarında onun görüş ve onayını almakla yükümlüydü[71].

3. Eğitim ve Öğretim

3.1. Öğrenciler

Yukarıda belirtildiği gibi, ıslâhhâneler kurulurken, buralara her din ve ırktan yetim ve öksüzlerle, ebeveynleri kendilerine bakamayacak kadar fakir çocukların alınması, ilke haline gelmişti[72]. Bu ilke, 1871'de yürürlüğe giren IDN'de aynen kabul edilmişti. IDN, bu şartları taşıyan çocukların on iki, on üç yaşından büyük olmamalarını öngörmekte ve kabul edildikleri takdirde, normal süreden önce okuldan ayrılmalarını önlemek için tedbirler getirmekteydi[73]. Bu yeni düzenlemede, ana-baba ve akrabalarının malî durumu iyi olan çocukların da ıslâhhânelere alınmasına imkân verilmekteydi. Yalnız bunların velileri, çocuklarının yıllık masrafını ödeyecek ve bu şekilde toplanan paralar okula gelir kaydedilecekti[74].

Ayrıca IDN, yine yukarıda ifade edilen suçlu çocukların ıslâhhânelere kabul edilmesi geleneğini[75] de belli esaslara bağlamıştı. Buna göre, onüç yaşından küçük olup, hırsızlık veya cinayet suçundan dolayı bir veya daha fazla yıl hapse mahkûm olan çocuklar da, hükümetin emri ile ıslâhhânneye kabul edilecekti. Bunlar hapiste kalacakları süre boyunca ıslâhhâneden dışarı çıkamayacaklardı. Ancak, bâzı durumlarda, müdürlerin onayını almak kaydıyla, buna imkân bulabileceklerdi[76].

Islâhhânelere, yukarıda nitelikleri kısaca özetlenenlerden başka kişiler de öğrenci olarak alınmıştı. Meselâ, 1865'te Ruscuk Islâhhânesi'ne, iki gözü görmeyip şehirde dilencilik yapanların da alınması kararlaştırılmıştı. Bunlara, hasır örme iş

---

[70] *IDN*, m: 13. Karş. *SVT*, Def'a 8, 1292, s. 57.

[71] *IDN*, m: 15. 1868'de kurulan Halep Islâhhânesi'nin yönetimi, malî kaynak yetersizliği dolayısıyla yeni bir kadro oluşturulmadığı için, doğrudan Matbaa-i Vilâyet memurlarına bırakılmıştı (BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 3).

[72] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 3, 4; *İ.MV.*,nr. 22735, lef 2; *İ.DH.*, nr. 26270, lef 4; *TV*, 7 Muharrem 1281. Niş Islâhhânesi'nin ilk yılı olan 1863-64'te, buraya alınan iki öğrencinin kısa özgeçmişleri hakkında bak. *TV*, Zilkade 1280.

[73] *IDN*, m: 1.

[74] *IDN*, m: 2. Nitekim 1875 yılında Ruscuk Kız Islâhhânesi'nde paralı olarak devam eden 5 öğrenci bulunuyordu (*SVT*, Def'a 8, 1292, s. 57). Oysa, yukarıda belirtildiği gibi, daha önceki yıllarda ebeveyninin maddî durumu iyi olanların bu okullara alınması uygun görülmüyordu (*TV*, 24 Zilkade 1280).

[75] Örnek olarak bak. *A.g.g.*, 24 Zilkae 1280, 7 Muharrem 1281.

[76] *IDN*, m: 3, 44, 45.

öğretilecekti[77]. Diğer taraftan Niş Islâhhânesi, buranın hapishânesindeki mahkûm kadınlara da meslek öğretmeye başlamıştı[78].

IDN, bu okullardaki öğrencilerin bütün barınma, beslenme ve giyim ihtiyaçları ile kağıt, kalem, mürekkep, sabun vb. gereçlerinin parasız olarak, okul yönetimi tarafından sağlanmasını öngörmekteydi[79].

Islâhhânelerin öğrenci miktarı ve yapısı, bulundukları bölgelerin imkân ve ihtiyaçlarına göre değişmişti. 1863-64 öğretim yılında, Niş Islâhhânesi'ndeki öğrenci miktarı kırk, elli civarındaydı[80]. 1867'de Tuna Vilâyeti dahilindeki üç ıslâhhânede bulunan öğrencilerin sayısı 500'ü geçmişti[81]. 1873 yılında, Ruscuk Erkek Islâhhânesi'nde toplam 156 öğrenci mevcuttu. Bunların 121'i Müslüman, 33'ü Hristiyan ve 2'si Yahudi idi. Aynı tarihte, Ruscuk Kız Islâhhânesi'ndeki öğrenci sayısı ise, 9'u Müslüman, 7'si Bulgar, 1'i Avusturyalı ve 2'si Yahudi olmak üzere 19'du. Sofya Islâhhânesi'nde de çeşitli din ve ırklardan 90 öğrenci bulunmaktaydı[82].

Islâhhânelerdeki değişik ırk ve dinlerden öğrencilerin eğitim, barınma ve beslenme ihtiyaçlarının aynı mekânda karşılanması, yukarıda kısaca değindiğimiz gibi "Osmanlıcılık ideolojindeki anâsır-ı Osmâniyeden bir Osmanlı milleti oluşturma ülküsü"nü hayata geçirme çabalarının küçük bir parçasıydı. Midhat Paşa'nın Niş ve Tuna Vilâyetlerinde başlattığı bu uygulama, diğer vilâyetlerde açılan ıslâhhânelerde de sürdürülmüştü. Fakat bu konuda, zaman zaman, bölgelerin dinî ve etnik yapılarından kaynaklanan bâzı güçlüklerle de karşılaşılmıştı. Örnek olarak, Halep Islâhhânesi'nin açılışını izleyen günlerde, farklı kültür gruplarından gelen çocuklar, bu gruplar arasındaki karşılıklı taassup dolayısıyla bir arada barındırılamamıştı. Okul yöneticileri, bu çocuklarda egemen olan birbirlerini aşağılayıcı söz ve davranışların, bir arada bulunmaları halinde kavgaya dönüşmesinden çekinmişti. Vilâyet valisi, Şubat 1869'da, Sadârete gönderdiği tezkerede, ıslâhhânelere ait nizamnâmenin bu konudaki hükümlerinin uygulanmasının, Müslüman, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin dinî önderleri tarafından istismar edilebileceğini, ve hattâ, bunların öğrencilerin arasına fitne sokabileceklerini bildiriyordu. Buna paralel olarak, böyle istenmeyen bir olayın meydana gelmesini önlemek için, öğrencilere Türkçe öğretilmesine karşılık dinî konulardan bahsedilmemesini de teklif ediyordu. Ona göre, böylece, bunlar arasında akılcı bir yakınlaşma başlayacak, "vahşet ve zıtlıkları zâil ve ileride birbirlerine ülfetleri hâsıl olacak"tı. Fakat o zamana kadar, geceleri evlerine gönderilmeleri en doğru yoldu[83]. Nitekim, bu görüşe uygun olarak, Meclis-i İdare-i Vilâyet tarafından onaylanan geçici talimatta da okulun, bir süre için, yalnızca gündüzlü öğrenci alması uygun görül-

---

[77] *Tuna*, 20 Muharrem 1282.

[78] *TV*, 21 Şevval 1285.

[79] *IDN*, m: 4, 5, 6.

[80] Ocak 1864'te okulda 41 öğrenci varken (BOA., *I.MV.*, nr. 22735, lef 2) bu sayı aynı yılın ortalarında elliyi geçmişti (*TV*, Muharrem 1281).

[81] BOA, *I.MV.*, nr. 26270, lef 4.

[82] *STV*, Def'a 6, 1290, s. 48, 69.

[83] BOA, *I.ŞD.*, nr. 610, lef 2.

müştü[84]. Gerçekten de bu uygulama geçici olmuş; birkaç ay sonra, otuz kadar öğrenci kendi istekleriyle okulda yatıp kalkmaya başlamışlardı[85].

3.2. Öğretmenler ve Ustalar

Islâhhânelerin öğretim kadrosunu, teorik derslerde öğretmenler, meslekî derslerde ustalar meydana getiriyordu. IDN bunların atama ve azil yetkisini, yukarıda teşkilât kısmında değinilen nezâretlere bırakmıştı[86]. Her ıslâhhânede mutlaka bir Türkçe öğretmeni vardı. Onun yanında, öğrencilerin ana dilleri göz önünde bulundurularak Bulgarca, Rumca ve Arapça gibi diller için de öğretmenler görevlendirilmişti. Arapça, İmparatorluğun kültür dili olduğundan hemen her ıslâhhânede öğretilmekteydi[87]. Bâzı okullarda Fransızca öğretmeni de bulunmaktaydı. Ruscuk Kız Islâhhânesi'nde bir Piyano öğretmeni vardı[88]. Tuna Vilâyeti salnâmelerine göre, oradaki ıslâhhânelere her branş için ayrı öğretmen atanmamış, bâzen bir kimse birkaç dersi birlikte vermiş[89] ve bâzen de, başka okulların öğretmenlerinden faydalanılmıştı[90].

Islâhhânelerde meslekî eğitim, ilk yıllarda, ahî teşkilâtı ve loncalarda olduğu gibi, geleneksel yöntemlerle yetişmiş ustalar tarafından veriliyordu. Bunlar, ıslâhhânelerin bulundukları yörelerde mesleklerinde ün yapmış nitelikli elemanlardı. Herhangi bir ıslâhhânede yeni bir sanatın öğretimine başlanacağı zaman, onu en iyi şekilde yapabilecek ustaların seçim ve teminine çaba sarfediliyordu. Meselâ, Niş Islâhhânesi'nde Şehir Köyü kilimleri dokuma eğitimine başlanacağı zaman buradan kadın ustalar getirtilmişti[91]. Aynı şekilde, Sivas Islâhhânesi için de, "ruganlı sahtiyandan ma'da Avrupa-kâri kösele ve sahtiyanın envanını işleyen üstad bir debbağ" Tokat'tan, "asker elbisesine yarar kaba çuha, aba ve kilim dokuyabilen bir üstad" Elazığ'dan temin edilmişti[92]. Islâhhânelerin kendi kadrolu ustalarının[93] yanı sıra, bulundukları yerlerdeki çeşitli imalâthâne ve fabrikalardaki ustalar da, bu okullardaki meslek eğitimine katkıda bulunmuşlardı. Örnek olarak, Ruscuk Erkek Islâhhânesi'ndeki öğrencilerden mürettib ve mücellid olacaklar Matbaa-i Vilâyet'e, demircilik ve marangozculuğu seçenler Timurhâne Fabrikası'na, ve bir kısmı da Hendese ve Vilâyet dairelerine gönderilmişerdi. Kalanlar ise, kendi okullarında terzilik ve kunduracılık öğrenmişlerdi[94].

Islâhhânelerin çağın ihtiyaçlarına cevap verecek birer meslek okulu haline gelebilmesi için, Avrupa'da kullanılan teknikleri uygulayıp öğretebilecek öğretmenlere ihtiyaç vardı. Oysa Türkiye'de bunları yetiştirecek bir kurum yoktu. Bu nedenle Maarif Nezâreti, 1860'ların sonundan itibaren bu okullara öğnetmen ye-

---

[84] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 3.

[85] *TV*, 16 Rebîülâhır 1286.

[86] *IDN*, m: 12, 13, 15.

[87] *SVT*, Def'a 8, 1292, s. 57.

[88] *A.g.s.*, Def'a 1, 1285, s. 31; Def'a 6, 1290, s. 48; Def'a 8, 1292, s. 57.

[89] *A.g.s.*, Def'a 1, 1258, s. 31, 68, 76; Def'a 2, 1286, s. 31, 49. 75; Def'a 4, 1288, s. 40, 68; Def'a 6, 1290, s. 48, 49.

[90] Salnâmelerde, okutulan her ders için ayrı öğretmenin bulunmayışı bunu düşündürmektedir.

[91] *TV*, 21 Şevval 1285.

[92] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 41128, lef 1.

[93] Muhtelif ıslâhhânelerdeki usta sayısı ve bunların branşları hakkında bak. *SVT*, Def'a 1290, s. 48, 69; BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 2.

[94] *STV*, Def'a 8, 1292, s. 57.

tiştirmek üzere Avrupa'ya öğrenci göndermeye başladı. Bunlardan ilk grup, 1869'da Tuna Vilâyeti'ndeki ıslâhhânelerin öğrencileri arasından seçilip, Fransa'ya gönderilen, 3'ü Müslüman, 2'si gayrı Müslim 5 öğrenciydi[95]. 1873'te de, Niş ve Sofya Islâhhânelerinden 17 gencin Paris'e gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bunların "makine takımları demirciliği", "mekanisyen yani eğecilik", "ince marangozculuk", "gümüş, fayton, pirinç, bakır ve emsali madenden şamdan ve avize gibi gayet ince ve nazik eşyanın dökümcülüğü ve bunların türlü yaldız ve bürünseciliği" "kuyumculuk", "camcılık", "bakır üzerine grevecilik", "şarap ve arpa suyu (bira) yapmak" dallarından birinde öğrenim görmeleri mecburî tutulmuştu. Bu öğrencilerden 14'ü Müslüman, kalan 3'ü gayrı Müslim idi. Şarap ve bira yapımı eğitimini bu üç öğrenci görecekti. Aynı yıl, Sofya Islâhhânesi'nden beş kişilik bir başka grup, marangozluk, aba ve çuha fabrikalarına çeşitli araç ve aletler yapmak üzere demircilik, bu tür fabrikalarla değirmenleri işletmek için makinecilik ve çuhaların dokunduğu çarh makineleri konularında eğitim görmek üzere Belçika'ya gönderilmişti. Ayrıca bir kısım öğrenci, kunduracılık eğitimi için, Adana Islâhhânesi'nden bâzı öğrenciler de Çukurova'da tarımı geliştirebilmek amacıyla tarım araç ve gereçleri yapım ve onarımı konularında yetiştirilmek üzere Avrupa'ya yollanmıştı. Gerek bunlar ve gerekse başka tarihlerde öğretmen olarak yetiştirmek üzere gönderilen öğrencilerden bir bölümü, dönüşlerinde ıslâhhânelerde görev almadıkları için, bu yöntemle belirlenen amaca ulaşılamamış; Maarif Nezâreti, böyle olayların önüne geçmek üzere bâzı önlemler almıştı[96].

3.3. Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri

IDN'ye göre, bu okullarda eğitim ve öğretim beş yıl idi. Bu sürede Müslüman öğrenciler için öngörülen dersler şunlardı: Elifba, Amme ve Tebareke cüz'leri, Kur'an, İlm-i Hal, Risâle-i Ahlâk ve sair Edebiyat (Türkçe, Tarih, Coğrafya)*, Yazı (Sülüs Hattı ve Rik'a meşkleri), İlm-i Hesaptan dört işlem, Defter Usûlü, Bulgarca[97]. Bulgarca, yalnız Bulgar nüfusun yoğun olarak yaşadığı bugünkü Bulgaristan'ı da içine alan Tuna Vilâyeti'ndeki ıslâhhânelerde okutulmuştu. Onun yerini, diğer vilâyetlerdeki okullarda, buralarda konuşulan diller almıştı. Meselâ İzmir Islâhhânesi'nde Rumca, resmî dil olan Türkçeden sonra, ikinci dildi[98]. Tabiî olarak Türkçe bütün okullarda öğretiliyordu[99]. Bu arada kültür dili olarak Arapça ve Fransızca da okutulan diller arasındaydı[100]. Islâhhânelerde Müzik eğitimi de yapılmakta[101] hatta Ruscuk Kız Islâhhânesi'nde piyano da öğretilmekteydi[102].

---

[95] *TV*, 4 Rebîülevvel 1286.

[96] Geniş bilgi için bak. Kamil Su, "Yüz yıl önce teknik öğretimde öğretmen problemi", *MTÖ*, sayı 125, Temmuz 1963 s. 8-13.

* Nizamnâme'de "sair edebiyat"ın neleri kapsadığı belirtilmemekle beraber, uygulanan programlar ve öğretim kadrolarından, bunların belirtilen dersler olduğu anlaşılmaktadır. (Bak. *SVT*, Def'a 6, 1290, s. 48, 69; *TV*, 16 Rebîülâhir 1286).

[97] *IDN*, m: 8.

[98] BOA., *İ.DH.*, nr. 42096, lef 4.

[99] Bak. BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 2; *TV*, 16 Rebîülâhir 1286.

[100] *SVT*, Def'a 6, 1290, s. 48; Def'a 8, 1292, s. 57.

[101] *TV*, 16 Rebîülâhir 1286.

[102] *STV*, Def'a 8, 1292, s. 57.

Gayrı Müslim öğrencilerin din ve ahlâk eğitimini, inançlarına uygun biçimde, kendi dinlerinden öğretmenlerden almalarına imkân verilmişti[103].

Islâhhânelerde meslekî eğitim verilen başlıca sanat dalları ise Kunduracılık, Terzilik, Debbağlık, Demircilik, Marangozluk, Dokumacılık (muhtelif kumaşlar, çuha, kilim, halı vb.), İplik Yapma, Matbaacılık (Mürettiblik, Mücellitlik, Ciltçilik, Litoğraflık), Hasırcılık[104], Arabacılık[105], Urgancılık[106], Demiryolculuk, Kondoktörlük, Boyacılık ve Saraçlık[107] idi. Bunların hepsi her ıslâhhânede öğretilmiyor, içlerinden bir kısmı, bulunulan yörenin imkân ve ihtiyaçlarına göre programa alınıyordu[108].

IDN, ıslâhhânelerdeki derslerin yıllara göre dağılım ve müfredatları ile sınıf geçme sistemini şöyle belirlemişti: Yukarıda belirtildiği gibi, bu okullarda öğretim beş yıldı. Yalnız sınıfların sıralanması bugünkünden farklıydı. Bu sistemde, okula yeni kaydolunan öğrenciler beşinci sınıftan başlar; yılda bir defa yapılan sınavlarda başarılı olanlar bir üst sınıfa geçerek beşinci yılda birinci sınıfa gelirlerdi[109]. Erkek ıslâhhânelerinde öğrencilerin sınavlarda başarılı olmaları gereken konularla, kazanmaları gereken niteliklerin yıllara göre dağılışı şöyle idi:[110]

5. Sınıf: Harfleri tanıyıp okumak ve ibareyi hecelemek; din ve mezhebine ait duaları ezberlemek; sanatta çıraklık derecesinde bulunmak.

4. Sınıf: Mümkün mertebe okumak ve Islâhhâne Nizamnamesi'nin üçüncü babını duyabilmek; ismini ve bâzı rakamları yazacak kadar yazı öğrenmiş olmak; bir *çırağa yetecek kadar sanat becerisi* kazanmış bulunmak.

3. Sınıf: Okumak ve yazmak -bunlar mürettib olacaklar için çok daha önceliklydi-; kunduracı ve terzi kalfalığı için gerektiği kadar dikiş dikmek ve ince tel çekmek; debbağ ise, çiğ derileri kireçlemek; mürettib ise, satırı tertip etmek; aba ve çuha işinde görevliyse gereken işleri bilmek; Islâhhâne Nizamnâmesi'nin üçüncü babını okuyup anlamak.

2. Sınıf: Okuyup yazmayı mümkün mertebe öğrenmiş, Islâhhâne Nizamnâmesi'ni okuyup mealini genel olarak anlamış olmak; kara cümleye kadar rakam sıralanışını bilmek; kunduracı ise başlı başına dikiş dikmeye ve âdî zaptiye kundurasını meydana getirmeye muktedir olmak; terzi ise ince dikişleri dikip biçilmiş elbiseyi meydana getirmek; debbağ ise derileri işlemek; mürettib ise bir sayfayı dizmek ve bozmak; özetle bir sanatta *kalfalık için gerekli nitelikleri* kazanmış olmak.

---

[103] *IDN*, m: 8.

[104] *TV*, 21 Şevval 1285, 11 Rebîülâhır 1285; *Tuna*, 20 Muharrem 1282; BOA, *İ.DH.*, nr. 42096, lef 4; *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 2; *SVT*, Def'a 8, 1292, s. 57; R. Özalp, "Türkiye'de...." s. 24; O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 628-629.

[105] R. Özalp, "Türkiye'de...", s. 24; O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 629.

[106] R. Özalp, "Kastamonu...", s. 4.

[107] *Tuna*, 26 Safer 1285.

[108] Meselâ Arabacılık, Tuna Vilâyeti'nde Midhat Paşa tarafından kurulan araba şirketinin ustalarını yetiştirmek üzere programa alınmıştı (O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 629). Kezâ Ruscuk Islâhhânesi'ndeki Hasırcılık eğitimi de, burada, kör oldukları için bir iş yapmayıp fakrü zarurete düşen kimselere meslek edindirmek amacını güdüyordu (Bak. *Tuna*, 20 Muharrem 1282).

[109] *IDN*, m: 46.

[110] *IDN*, m: 47.

1. Sınıf: Yazı yazmak ve okumak; rakam bilmek; Islâhhâne Nizamnâmesi'ni baştan başa okuyup anlamak; hangi sanatta eğitim görmüş ise onda *ustalık için gerekli bilgi ve becerileri* elde etmek, Meselâ kunduracı ise kundura, potin ve çizme gibi şeyleri tek başına biçip dikmek; terzi ise setri ve pantolon dikmek; debbağ ise bir kösele veya deriyi işlemek; mürettib ise bir sayfayı yanlışsız olarak dizmek ve cetvel düzenlemek.

Birinci sınıfın yıl sonu sınavlarında başarılı olanlar "Ustalık Şahadetnâmesi" almaya hak kazanırlardı[111]. Başarılı olmayanlar, aynı sınıfa tekrar devam ederlerdi. Bir sınıfta üst üste iki defa başarısız olanlar, bir alt sınıfa indirilirlerdi[112]. Buna karşılık, bir öğrenci üst sınıfların deslerini alarak sınıf atlayıp okulu daha kısa zamanda bitirebilirdi. Şahadetnâme alanlar, dilerlerse yevmiye veya götürü usulde çalışmak üzere ıslâhhâne atelye ve fabrikalarında istihdam edilirdi. Okulda kalmak istemeyenler ise, dışarıda kendi iş yerlerini açma hakkına sahiplerdi. Islâhhâne yönetimleri, bu gibilerin işlerini kurmalarına gerek finansman, gerekse araç ve gereç sağlayarak destek olurlardı. Fakat onların hal ve hareketleri yakından izlenir, sermayelerini batırmamalarına dikkat edilirdi. Kendilerine yapılacak uyarıları dinlemeyenler, mahallî hükümete bildirilerek, gerekli önlemlerin alınması sağlanırdı[113].

IND'ye göre, "umum müdür", ve "zabıta müdürleri" ile onların yardımcıları konumundaki birinci ve ikinci kâtipler öğrencilerin eğitim ve öğretiminden sorumluydu. Bunlar her sabah, öğretmen, usta, çavuş ve öğrencilerin de katıldıkları bir "divan" toplarlardı. Burada önce yoklama yapılır, ardından her öğrencinin disiplin eğitim ve öğretim durumları, yanlarında bulundurdukları aylık "jurnal"lere kaydedilirdi. Divan toplantısından sonra öğrenciler sınıf veya atelyelere dağılırlardı[114]. Fakat herhangi bir disiplin suçu olanlar orada kalır, müdürler ve kâtiplerden meydana gelen bir "meclis" tarafından sorgulanır ve cezaları jurnallere kayd olunurdu. Bunlara verilen cezalar: a) ıslâhhâne hapishânesine hapsedilmek, b) yemekten men edilmek ve c) belirli bir süre, ıslâhhâneden dışarı çıkamamak olmak üzere üç gruptu. Bütün bunlardan biriyle cezalandırılanlar, ders ve atelye faaliyetlerine katılmakla mükelleflerdi. Yalnız IDN, öğrencilerin dövülmesini ve bunlara karşı kötü sözler kullanılmasını yasaklamıştı[115].

IDN, ıslâhhâne öğrencilerini onar kişilik gruplara ayırmıştı. Bunlardan biri "çavuş", biri "çavuş vekili" ve kalan sekizi "nefer" idi. Neferler, çavuş ve çavuş vekillerinin, çavuş vekilleri ise zabıta müdürleriyle bunların yardımcıları olan kâtiplerin emri altındaydı. Herkes üstünün emirlerine göre hareket etmeye mecburdu. Bu kurala uymayanlar, suçlarına göre 1-3 gün hapis veya 1-7 gün yemek yiyememe cezalarına çarptırılırdı[116].

Islâhhânelerde eğitim ve öğretimin verimini arttırmak için ders araç ve gereçleri donanımına da önem verilmişti. Meselâ 1869'da Halep Islâhhânesi'nde veri-

---

[111] *TV*, 13 Rebîülevvel 1285; *Tuna*, 26, 30 Safer, 1285; IDN, m: 47.

[112] 1867-68 öğretim yılı sonunda yapılan sınavlarda, Ruscuk Erkek Islâhhânesi'ndeki 187 öğrenciden 45'i sınıfta kalırken, birinci sınıftaki 14 öğrenci "Ustalık Şahadetnâmesi" almaya hak kazanmışlardı (*Tuna*, 26 Safer 1285).

[113] *IND*, m: 47-52.

[114] *IND*, m: 25.

[115] *IDN*, m: 26-27. Islâhhâne öğrencilerinin uyması gereken kurallar hakkında bak. *IDN*, m: 32-45.

[116] *IDN*, m: 32.

len başlangıç seviyesindeki Hesap, Hendese ve Coğrafya derslerini daha faydalı hale getirmek için okula hesap tahtası yaptırılmış, harita ve kitaplar alınmıştı[117].

Bu arada, açılışlarını izleyen ilk yıllarda, daha ziyade geleneksel meslekî eğitim yöntemlerinin kullanıldığı ıslâhhâneler birkaç yıl sonra, Batıda kullanılan modern teknolojinin Türkiye'ye girdiği başlıca kanallardan biri haline gelmişti. Öyle ki, bir yandan, yukarıda belirtildiği gibi, modern teknoloji ve öğretim yöntemlerini öğrenmek üzere Avrupa ülkelerine gönderilen ıslâhhâne ve Mekteb-i Sanayi mezunları, dönüşlerinde tekrar bu okullarda istihdam edilmeye çalışılırken, diğer yandan da buralara Batıdan eğitimci ve teknoloji ithal etme yoluna gidilmişti. Meselâ 1871 yılında, Sofya Islâhhânesi için Amerika'dan çorap örme makina ve ustası getirilmiş; ve bunlar vasıtasıyla çok kaliteli çoraplar imal edilmişti. Bir yıl sonra, bu sanatın daha da geliştirilmesi için altı, yedi yeni makina alınması kararlaştırılmıştı[118]. Bu ıslâhhânenin fabrikasında fanila dokuma makinaları da bulunmaktaydı. 1873'te bu fabrikadaki çorap, fanila, kundura ve konfeksiyon üretiminin artan personel ihtiyacını karşılamak için, Ruscuk Islâhhânesi'nden otuz kadar öğrenci buraya nakledilmişti[119].

Maarif Nezareti, ıslâhhânelere, ülkede sanayi ile birlikte tarımın gelişmesinde de öncülük yapma görevini vermişti. Nitekim 1873'te, Çukurova'da tarımın gelişmesi için, Batı'da kullanılmakta olan tarım araçlarının kullanım ve bakımını öğrenmek üzere, Adana Islâhhânesi'nden altı öğrencinin Avrupa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bunlar da, yurt dışına gönderilen diğer öğrenciler gibi, döndükleri vakit kendi okullarında istihdam edilecek ve burada, gerekli bakım ve onarım işlerini yapmaları için bir tamir atelyesi kurulacaktı[120].

4. Islâhhânelerde Malî Durum ve Üretim Faaliyetleri

Islâhhânelerin kurulması ile sevk ve idaresi tamamiyle mahallî yönetimlere ait olduğu için bunlar Maarif Nezareti'nden herhangi bir tahsisat almıyorlardı. Bundan dolayı, ıslâhhâneler kurulurken tek malî kaynak, mahallî yönetimlerin açmış olduğu bağış kampanyaları olmuştu. Bu konudaki ilk uygulamalar da yine Midhat Paşa tarafından başaltılmıştı. Meselâ o, 1864'te[121], Ruscuk Islâhhânesi binasının inşâsı ve daimî masraflarının karşılanması için bir bağış kampanyası açmış ve kendisi de buna 7.500 kuruşluk bir meblağ ile katılmıştı. Aynı yılın Temmuz ayına kadar, Ruscuk'ta toplanan yardımların tamamı 53.311 kuruştu. Ayrıca Vidin'den 13.760, Şumnu'dan da 9.425 kuruş yardım yapılmıştı. Yardım yapanların adları verdikleri meblağlarla birlikte bir *"iane defteri"*ne kaydedilmişti. Kampanyaya zengin vatandaşların yanı sıra, mülkî ve askerî memurlarla subaylar da katılmıştı. Sözkonusu tarihe kadar 76.496 kuruşa ulaşan yardımlar, *"ıslâhhâne sandığı"*nda topanmıştı[122]. Bu kampanya, daha sonra da devam etmiş ve bağış

---

[117] *TV*, 16 Rebîülâhır 1286.

[118] *TV*, 19 Receb 1289. Aynı tarihte tekrar açılmasına teşebbüs edilen Ruscuk Kız Islâhhânesi'nde de örme makinaları bulunmaktaydı (*Aynı yer*).

[119] *TV*, 12 Recep 1290.

[120] Kâmil Su, *a.g.m.*, s. 9-10, 12.

[121] *Tuna*, 9 Zilkade 1281.

[122] Bağış kampanyasına katılanların kimliklerini ve yapılan bağış miktarlarını gösteren "iane defterleri" için bak. *Tuna*, 24 Safer 1282; *TV*, 4 Rebîülevvel 1282.

listeleri vilâyetin resmî gazetesi *Tuna*'da yayınlanmıştı[123]. Kanatimizce bu yayınlar, halkın katılımının artmasında önemli bir teşvik unsuru olmuştu. Bundan sonra, kendi vilâyetlerinde ıslâhhâne açmak isteyen diğer yöneticiler de, malî kaynak problemini aynı yolla çözmüşlerdi[124].

Fakat, toplanan yardımlar, uzun vadede, ıslâhhânelerin daimî masraflarını karşılamaya yetmemişti. Bundan dolayı, mahallî yönetimler açtıkları okullar için daimî gelir kaynakları sağlamaya çalışmışlardı. Nitekim Mithat Paşa, 1863-64 öğretim yılında, bâzı değirmen, debbağhâne, han, dükkân, bağ ve bahçelerin kira gelirleri ile devlet tezkereleri harcından belli bir yüzdeyi Niş Islâhhânesi'ne tahsis etmişti[125]. Benzer gelirler, Ruscuk Islâhhânesi için de sözkonusuydu. 1867'de bu okulun kiralardan 20.000 ve devlet tezkerelerinden 50.000 kuruş olmak üzere 70.000 kuruş daimî geliri vardı. Bu gibi kaynaklardan Niş Islâhhânesi'nin elde ettiği gelirlerin toplamı da aşağı yukarı aynı idi[126]. Daha sonraki yıllarda, bu gibi gelirleri arttırmak üzere emlâk ve akar inşâsı yoluna gidilmişti[127]. Diğer vilâyetlerdeki ıslâhhânelerin malî kaynakları da, bağışlardan başka bu gibi emlâk gelirleri[128] ile bâzı vergiler olmuştu[129].

Islâhhânelerin üçüncü ve çok önemli bir malî kaynağı ise, bunların atelye ve fabrikalarında imâl edilen malların satılmasını sağlayan döner sermaye işletmeleri olmuştu. Bunların en önemli müşterisi ordu idi. Gerçekten de ıslâhhânelerin açılmasıyla birlikte, ordunun ayakkabı ve giyim ile birlikte pek çok araç, gereç ihtiyacı büyük ölçüde buralardan sağlanmıştı. Bu alış-veriş her iki taraf için de kârlıydı. Zira, bir taraftan ordu, sözkonusu levâzımı daha ucuza temin ederken, diğer taraftan da ıslâhhâneler ürettikleri mallar için daimî bir pazar bulmuş oluyordu[130]. Ayrıca, bu yolla, piyasa esnafının ordu tarafından yapılan ihalelerde başvurdukları yolsuzlukların da önüne geçilmekteydi[131]. Islâhhâneler, ürettikleri malları serbest piyasaya da sürmekteydi. Hatta, zaman zaman, piyasada çok ihtiyaç duyulan şeyler üretip bunları ucuz fiyatla satarak sürümden kazanma yoluna gittikleri görülmekteydi[132]. 1867'de, Niş ve Ruscuk Islâhhânelerinin yaptıkları satışlardan elde ettikleri yıllık gelir miktarı, 70-80 bin kuruşa ulaşmıştı[133].

Genellikle ıslâhhâneler, bu üç tür gelir kaynağı ile varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardı. Fakat bunlardan bâzıları, bu kaynaklar yetersiz kaldığı için, kapan-

---

[123] Bak. *Tuna*, 2, 17, 23 Rebîülevvel, 16, 23 Rebîülâhır, 7, 14 Cemâziülevvel, 12 Cemâziülâhır, 4,25 Recep 1282.

[124] Bak. BOA, *İ.DH.*, nr. 41128, lef 1; *İ.ŞD.*, nr. 629, lef 3; *TV*, 25 Kanunuevvel 1284; 17 Zilhicce 1285, 23 Muharrem, 28 Safer, 2, 4, 15, 26 Rebîülevvel, 11 Rebîülâhır 1286, 12 Safer; 1288; R. Özalp, "Türkiye'de...", s. 24.

[125] *TV*, 24 Zilkade 1280, 7 Muharrem 1281; BOA, *İ.MV.*, nr. 22735, lef 2.

[126] F.R. Unat, "Niş Islâhhânesi...", s. 6.

[127] *TV*, 23 Muharrem 1290.

[128] Meselâ Kastamonu Islâhhânesi'ne gelir temini için, toplanan yardımlarla şehir dışındaki ırmağın kenarında yeni debbağhâneler inşâsı kararlaştırılmıştı (*TV*, 25 Kanunuevvel 1284). Keza İzmir (BOA, *İ.ŞD.*, nr. 629, lef 3) ve Sivas (BOA, *İ.ŞD.*, nr. 41128, lef 1) Islâhhâneleri için bâzı emlâk ve akarın emin veya inşâsı yoluna gidilmişti.

[129] Buna bir örnek, Kastamonu Islâhhânesi'ne şehir dışında kurulan panayırda toplanan verginin tahsis edilmiş olmasıdır (*TV*, 25 Kanunuevvel 1284).

[130] Bak. BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 2,4; *İ.DH.*, nr. lef 1; *TV*,, 21 Şevval 1285; O. Ergin, *a.g.e.*, I-II, 629-686.

[131] BOA, *İ.ŞD.*, nr. 610, lef 2.

[132] *TV*, 21 Şevval 1285.

[133] F.R. Unat, *a.g.m.*, s. 6.

mak zorunda kalmışlardı. Bunlardan birisi olan Kastamonu Islâhhânesi, 1882'de kapanmış ve ancak 1890'da, Mekteb-i Sanayi adıyla, yeniden açılabilmişti[134].

IDN, ıslâhhânelerin hesaplarını iki gruba ayırmıştı. Bunlardan ilki, "zabıta müdürü"nün tasarrufundaki genel hesaplardı. İkincisi, imalâta ait hesaplar olup "imalât müdürü"nün tasarrufundaydı. Her iki grup hesap, "umum müdür" tarafından kontrol edilmekteydi. Nizâmnâme, bu hesaplara ait kayıtların tutulmasını ayrıntılı olarak belirlemişti[135].

Sonuç

Islâhhâneler, daha sonraki yıllarda *mekteb-i sanayi*lere dönüşerek[136] varlıklarını Cumhuriyet Dönemi'nin başına kadar sürdürmüşler; ve böylece, bu dönemde kurulan sanat mekteplerinin[137] ve bugünkü meslek liselerinin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Aynı şekilde bu okullar, Sultan II. Abdülhamit Devri'nde İstanbul'da açılan *Dârülhayr-ı Âlî*[138] ile II. Meşrutiyet Devri'nde kurulan *dârüleytamlara*, [139] model teşkil etmişlerdir. Dârüleytamlar, Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücâdele yıllarında yüzbinlerce yetim ve öksüz çocuğu barındırıp onları birer meslek sahibi yaptıktan[140] sonra, 1926'da kapatılmış, onların yerine daha sonra, Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak yetiştirme yurtları açılmıştır[141]. Bundan dolayı ıslâhhâneler, Türkiye'de gerek orta dereceli örgün meslekî ve teknik eğitimin ve gerekse korunmaya muhtaç çocuklara hizmet veren kurumların temellerini oluşturmuştur.

---

[134] R. Özalp, "Kastamonu...", s. 4.

[135] Bak. *IDN*, m: 16-23.

[136] Bak. R. Özalp, "Türkiye'de...", s. 27. Bazı ıslâhhâneler bu tarihten önce de "mekteb-i sanayi" diye adlandırılmıştır. Bak. *TV*, 6 Recep 1289, 1 Zilhicce 1290, 7 Muharrem 1291. Bu tarihten sonrası için bak. *A.g.g.*, 22 Cemâziülâhir, 6 Rebîülevvel 1309, 6 Muharrem 1335.

[137] R. Özalp, "Kastamonu...", s. 4.

[138] Dârülhayr-ı Âlî'nin açılış amaçları ve ıslâhhâneleri model alması hakkında bak. BOA, *İ.MF.*, 1320. C. 5, HE no: 1.

[139] *TV*, 14 Rebîülevvel, 18 Cemâziülevvel 1335, 27 Muharrem 1337; O. Ergin, *a.g.e.*, III-IV, İstanbul 1977, s. 1548-1552.

[140] İstanbul'daki ıslâhhânelerin Millî Mücâdele yıllarındaki faaliyetleri için bak. Mithat Artun, "Mütareke yıllarında İstanbul dârüleytamları" *MTÖ*, sayı 31, Eylül 1955, s. 8-11, sayı 33, Kasım 1955, s. 14-17.

[141] M. Fer, *a.g.m.*, s. 27-31.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

YENİ BİR *ANONİM TEVÂRİH-İ ÂL-İ OSMAN* NÜSHASI VE BİR DÜZELTME

NECDET ÖZTÜRK*

GİRİŞ

Osmanlı tarihinin ilk iki yüz yıllık devri hakkında malumat veren en eski kaynaklardan biri de, hiç şüphesiz, değişik isimler altında kütüphane ve katalog kayıtlarına geçen, müellifleri belli olmadığı için "Anonim Tevârih-i Âl-i Osman" olarak adlandırılan, Türkiye ve Avrupa kütüphanelerinde pek çok nüshaları bulunan eserlerdir. Bu kroniklerin hemen hepsi Osmanlıların atası olarak kabul edilen Süleyman Şah'ın Anadolu'ya gelişi hadisesi ile başladıkları halde, bitiş tarihleri değişiktir. Yine pek çoğunda İstanbul ve Ayasofya tarihine dair efsanevî bilgiler yer almakta ve müslümanlar tarafından Bizans'a karşı yapılan seferler anlatılmaktadır. Uzunca manzum parçaların yer aldığı yazmaların sayısı ise pek azdır. Bu eserlerin bir kısmında zikredilen *Kısas-ı Enbiyâ* ve *Mesâbih şerhi* gibi kaynakların yanında, İstanbul ve Ayasofya'nın kuruluşu ve imarına dair rivâyetler nakledilirken Zeynü'l-Arap, Tirmizî, Kurtubî gibi râvilerin isimleri de geçmektedir.

Osmanlı tarih yazıcılığında[1] ayrı bir yeri ve önemi olan "Anonim Tevârih-i Âl-i Osman" geleneğinin II. Bayezid devrinde ortaya çıktığı bilinen bir husus olmakla beraber, bunlara kaynaklık eden eser veya eserler daha önce, muhtemelen II. Murad zamanında kaleme alınmıştır.

Anonim Osmanlı tarihleri üzerinde ilk çalışma batıda Friedrich Giese tarafından yapılmıştır[2]. Tarihçiler arasında *Giese Anonimi* olarak bilinen bu eserde, batı kütüphanelerinde bulunan on üç nüsha kullanılmış ve bunlardan en tafsilatlı olan Viyana nüshalarından biri neşre esas alınmıştır. Giese daha sonra bu eseri Almancaya tercüme etmiştir[3]. Her iki eserde de indeksin olmayışı bir kusur sayıla-

---

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Osmanlı tarih yazıcılığı ve Osmanlı tarihçileri hakkında şu eserlere ve makalelere bakılabilir: Necip Âsım [YAZIKSIZ] "Osmanlı Târihnüvîsleri ve Müverrihleri", *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* (İstanbul 1910), I, 41-52; Franz BABINGER, *Die Geschichtsscreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927 (Çev. Çoşkun ÜÇOK, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982; Niyazi TEVFİK, *XV. Asır Tarihçileri* (Basılmamış Mezuniyet Tezi, İ.Ü.Ktp. Tez No. 143), İstanbul 1932; Cevat ÖNEM, *XVII. Yüzyılın Ortasına Kadar Osmanlı Türk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış* (Basılmamış Mezuniyet Tezi, İ.Ü. Merkez Ktp. Tez No. 345), İstanbul 1937; Akdes KURAT, "Bizansın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri" (Türklerin 1446'da Morayı haraca bağlamalarına ait Bizans ve Osmanlı-Türk kaynaklarında verilen malumatın mukayesesi), *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul 1935), III, 185-206; V. L. MÉNAGE, "Osmanlı Tarihçiliğinin Başlangıcı", *Tarih Enstitüsü Dergisi* (İstanbul 1978), IX, 227-240; Şehabettin TEKİNDAĞ, "Osmanlı Tarih Yazıcılığı", *Belleten* (1971), XXXV/140, 655-663; Necdet ÖZTÜRK, "XV.-XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı Tarihçileri ve Eserleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi* (İstanbul 1989), Sayı: 25, 26, 32, 33.

[2] F. GIESE, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Kısım, Breslau 1922. *Giese Anonimi*, Nihat AZAMAT tarafından *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 24, İstanbul 1992) adı altında neşredilmiştir.

[3] F. GIESE, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Teil II, Übersetzung, Leipzig 1925.

bilirse de, *Giese Anonimi* bugün de tarihçiler tarafından kullanılan kaynaklar arasındadır.

Giese'nin neşre esas aldığı nüshanın değerinde, onun bir benzeri nüsha da Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Mehmed Reşad ve Tiryal Hanım Bölümü nr. 700'de bulunmaktadır[4].

Anonim kroniklere olan ilgi yurdumuzda, batıya göre oldukça geç uyanmış ve bunun neticesi olarak da yapılan çalışmalar yetersiz bir seviyede kalmıştır[5]. Meselâ, Türkiye kütüphanelerinde bulunan "Anonim Tevârih-i Âl-i Osman"ların adedi, bunların birbirleriyle ve müellifleri belli olan diğer "Tevârih-i Âl-i Osman"larla olan münasebetleri ve kaynak değerleri[6] henüz bugüne kadar ele alınmamıştır. Şüphesiz bu konu, yorucu bir çalışmayı ve uzun bir zamanı gerektirecek oldukça güç bir meseledir. Biz bu zahmetli ve karmaşık problemi burada çözmek iddiasında değiliz. Bu yazımızda sadece, bugüne kadar pek dikkat çekmeyen ve yanlış isim altında kullanılan eski bir *kronik'i* tanıtmakla yetineceğiz.

Modern tarih anlayışıyla bakıldığında bu kronikler, destanî ve efsanevî bilgiler ihtiva eden ve halk lisanı ile yazılmış, hiç bir değeri olmayan eserler olarak düşünülebilir. Ancak Osmanlı tarihinin ilk dönemleri hakkında sağlıklı neticelere varabilmek için, ister anonim ister müellifi belli olsun, neşirleri yapılmayan bütün "Tevârih-i Âl-i Osman"ların tenkidli neşirlerinin yapılması gerektiği düşüncesindeyiz. Efsanevî bilgiler var diye bu eserleri kaynak olarak önemsemez isek, hata yapmış oluruz. Kronolojik bir tarzda yazılan bu kronikler belli ki yazıldığı devirlerde rağbet gören ve zevkle okunan eserlerdir. Bunları tenkid süzgecinden geçirerek güvenilir bilgileri çıkarmak da tarihçinin görevidir. Ayrıca bu kroniklerin daha sonraki müelliflere kaynaklık etmiş oldukları da âşikârdır. Meselâ, XVI. yüzyılın meşhur tarihçilerinden İbn-i Kemal (ölm. 1534), Hoca Sadeddin (ölm. 1599) ve Gelibolulu Mustafa Âlî (ölm. 1600) buna örnek olarak gösterilebilir.

1 - *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'ın Tavsifi:

Yazımızın konusunu teşkil eden *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman,* İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi nr. 2765'te bulunmaktadır. Mikrofilmde yer alan bilgilere göre eserin kimliği hakkında şunları görüyoruz:

Kütüphanenin Adı	:	Edirne-Selimiye Bâdi Efendi
Kitabın Adı	:	Tevârih-i Âl-i Osman
Müellifi	:	Mevlana Ruhi Fazıl Çelebi

---

[4] Meral PEKMEZCİ, *Anonim Zikr-i Mülûk-i Âl-i Osman* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988. Bu eser, bundan sonra *Pekmezci Anonimi* olarak zikredilecektir.

[5] Görebildiğimiz kadarıyla, bizde, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman'lar* üzerinde şu çalışmalar yapılmıştır: Ahmed REFİK, "Tevârih-i Âl-i Osman", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (Mart 1926), No. 91/26; Sâdettin BULUÇ, "İki yazma Anonim Tevârih-i Âl-i Osman hakkında", *3. Tarih Kongresi,* Ankara 1943, s. 230-242; Faik Reşit UNAT, "Anonim bir Tevârih-i Âl-i Osman nüshası hakkında", *VI. Tarih Kongresi,* Ankara 1961, s. 271-274; Halime DOĞRU, *Tevârih-i İbtidâ-i Âl-i Osman* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1986; Meral PEKMEZCİ (bk. not 4); Ahmet AKGÜN, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1988 (Akgün'ün çalıştığı bu *Anonim,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan Kısmı nr. 1100'de bulunmaktadır); Ali BİRBİÇER, *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1989. Bu *Anonim,* İstanbul Belediye (şimdiki Atatürk) Kitaplığı K-255'de bulunmaktadır.

[6] Bu hususta bk. "Anonim Tevârih Âl-i Osman'ların Kaynak Değerleri Hakkında", *XII. Türk Tarih Kongresi* (12-16 Eylül 1994 Ankara)'ne sunduğumuz tebliğ.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hattın Nev'i	: Harekeli Nesih
Dil	: Türkçe
Mikrofilm Arşiv No	: 2765
Ölçüsü	: 140x111 (111x70) mm.
Yaprak	: 9+93
Satır	: 13 (41a'da 11; 88a'da 14 satır bulunuyor.)
Cildin şekli	: Şirazesiz, sırtı beyaz kâğıt kaplı, mukavva cilt.
Tasnif No	: 9=94,35
Kayıt No	:
Eski	: 2091
Yeni	: 480/2561
Geldiği Tarih	: Badi Efendi 1335

Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi : Aralık 1979

Yukarıda da görüldüğü gibi, eserin müellifi Mevlana Ruhi Fazıl Çelebi olarak geçtiğinden bazı araştırıcılar[7] bu eserin *Ruhi Tarihi* olduğunu zannetmişlerse de bu doğru değildir. Zira yazmada, müellif veya müstensih adı olarak Mevlana Ruhi Çelebi geçmemektedir. Prof. Dr. Yaşar Yücel - Halil E. Cengiz'in de isabetle kaydettikleri gibi[8] bu kronik "Anonim Tevârih-i Âl-i Osman"dır.

Mikrofilmden anlaşıldığına göre eser yeniden numaralanmış, ancak bu numaralama yanlış yapılmıştır. Meselâ, yazılı kısmın ilk sayfası 1b olması lâzım gelirken, bu sayfaya hiç numara verilmemiş; 2a olması icap eden sayfa ise "1" olarak gösterilmiştir. Biz numara verilmemiş olan ilk sayfayı [I] olarak gösterdik. Mensur olarak kaleme alınmış olan *kronik*'imizde *Giese Anonimi*'nde yer alan 345 beyite mukabil sadece 3 beyit bulunmaktadır.

Başı : [I] Hâzâ Kitâb-ı Tevârih-i Âl-i Osman

Bismi'llâhi'r-rahmânirrahim.

Ve bihi nesta'în. Elhamdüli'llâhi Rabbi'l-âlemîn.

Sonu : Ve bu târihde Sultân Korkud'ı katl eyledi. Ve andan sonra azîm leşker cem' eyleyüp Kızılbaş'a vardı, hezîmet kıldı, sene 920(88a).

Tesbit edebildiğimize göre, mikrofilmdeki kayıtta yaprak sayısı 9+93 olarak gösterilen eserin I+88a kısmını çalışmamızın konusu olan *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* işgal etmektedir. 88b'den itibaren "Kitâb-ı Râhati'l-İnsan" başlığını taşıyan tıbbî bazı bilgilerle sağlık öğütlerini ihtiva eden 5 yapraklık bir risâle

---

[7] Meselâ bk. Feridun M. EMECEN, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 21 not 39. Ben de, bu *Anonim*'i Doktora çalışmamda, kütüphane kaydına dayanarak *Ruhi Tarihi* olarak göstermiştim. Ancak daha sonra yayınladığım Doktora çalışmamda (Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. N. ÖZTÜRK, M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 18, İstanbul 1991) bu hatayı düzelttim.

[8] Yaşar YÜCEL-Halil E. CENGİZ, *Rûhî Târîhi* (*Rûhî Târîhi* Oxford nüshası, Değerlendirme, Metnin yeni harflere çevirisi, Tıpkı basım ile birlikte), Ankara 1992, s. 359 (*Belgeler*'den ayrı basım).

bulunmaktadır. Eserin baş tarafında ise değişik mevzuulara ait Farsça ve Türkçe şiirler yer almaktadır.

2 - *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* Ne Zaman Yazılmıştır?

Kronik'imizin Sultan II. Bayezid devrinde yazıldığına dair ipuçlarını metinde açıkca görmekteyiz.

a) Kılıç hikâyesi:

Efsanevî Bizans hükümdarı Madyan oğlu Yanko'ya ve ondan da oğlu Buzantin'e geçtiği rivâyet olunan kılıç, Buzantin Üngürüs (Macaristan) vilâyetine gidince Tuna nehrine düşmüş ve nehirde uzun yıllar kalmıştır. 889(1484) yılında balıkçılar tarafından sudan çıkarılan kılıç bir bezirgana satılır. Ucundan üç karış çürüdüğü anlatılan kılıcın tamamı on beş karıştır. Kılıç, Üngürüs elçisi tarafından İstanbul'a Sultan Bayezid'e getirilir. Bayezid, kılıç hakkındaki hikâyeyi Frenk, Rum ve Yunan ruhbanlarından ve tarih bilenlerden dinler. Bunlar anlatılırken Bayezid'den *"halleda'llâhu saltanatahu"* (60a-b) ve "şimdiki halde ol kılıç Sultan Bayezid'ün hazînesindedür, târih sene 891, sekiz yüz toksan bir yılında."(61b) ifadeleri geçmektedir. Ayrıca muhtelif vesilelerle Sultan Bayezid için *"halleda'llâhu saltanatahu"* (82a, 83a, 85a, 87a), *"azze nasrahum"*(79b) ve *"azze nasrahu"*(81b) gibi dua ibareleri geçmektedir.

b) II. Bayezid devrindeki Osmanlı-Memluklu münâsebetlerinin anlatıldığı yerde geçen "...Rebî'ülevvelün evvelinde girü *pâdişâhumuz Sultan Bayezid* çeri ile ..." ifadesi de, *kronik*'in II. Bayezid devrinde kaleme alındığına dair açık bir delil teşkil etmektedir.

II. Bayezid zamanında yazılmış olduğu muhakkak olan bu *Anonim*, daha sonra muhtemelen başka biri tarafından devam ettirilmiş ve 920(1514) yılına kadar getirilmiştir. I. Selim'den "merhum" diye bahsedildiğine bakılırsa, ilâve edilen ve oldukça kısa geçilmiş kısmın, I. Selim'in ölümünden sonra yazılmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

3 - *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman [=ATAO]'ın Oruç Beğ Tarihi*[9] İle Karşılaştırılması:

Anonim'imizin giriş kısmı *Oruç Tarihi* nüshalarından Babinger'in mufassal nüsha olarak takdim ettiği Cambridge nüshası ile uyuşmaktadır.

Misâller:

a) "Hacı İlbeği Dimetoka'yı feth itdi, hicretün sene 760" (*ATAO.*, 12b).

"Hacı İlbeği Dimetoka'yı feth itdi, hicretün yedi yüz altmışında" (*Oruç Beğ Tarihi*, Babinger nşr., s. 20, 93; Atsız nşr., s. 40).

b) "Bu yıl içinde Yıldırım Bayezid vücûda geldi, hicretün sene 766, yedi yüz altmış altısında" (*ATAO.*, 14a).

"Bu yıl [766] içinde Yıldırım Han vücûda geldi" (*Oruç Beğ Tarihi*, Babinger nşr., s. 94).

---

[9] Oruç b. Âdil, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Franz BABINGER nşr., Hannover 1925; *Oruç Beğ Tarihi*, Atsız nşr., İstanbul 1972.

"Yıldırım Bayezid vücûda geldi, hicretün yedi yüz kırk dördinde" (*Oruç Beğ Tarihi,* Babinger nşr., s. 18; Atsız nşr., s. 38).

c) "...andan sonra varup Hamid ve vilâyetini feth itdi. Andan göçüp Kütahiye'yi ve Akşehr'i ve Yenişehr'i ve Seydişehr'ini ve Yalovac'ı ve Isparta'yı feth itdi, hicretün sene 784, yedi yüz seksen dördünde" (*ATAO.,* 15a).

"Andan sonra Kütahya ve Hamid vilâyetini ve Akşehr'i ve Beğşehr'ini ve Germiyan ilini feth itdi, hicretün yedi yüz seksen dördinde (*Oruç Beğ Tarihi,* Babinger nşr., s. 95).

"Andan sonra varup Kütahya'yı ve Hamid ilini ve Akşehr ve Seydişehr'ini ve Yalvaç'ı ve illerini feth itdi (*Oruç Beğ Tarihi,* Babinger nşr., s. 23; Atsız nşr., s. 44).

d) "Ve Evrenos Beğ'i gönderüp varup Vodana'yı ve Çitroz'ı feth itdi" (*ATAO.,* 17b).

"... Evrenos Beğ dahı Vodana'yı ve Çetroz'ı feth itdi" (*Oruç Beğ Tarihi,* Babinger nşr., s. 26, 97; Atsız nşr., s. 49).

4 - *ATAO*'nın *Giese Anonimi* Ve Diğer Bazı "Anonim"lerle Karşılaştırılması:

Anonim'imiz, *Gise Anonimi* ile de büyük bir benzerlik göstermektedir.

Misâller:

a) "Ol zamanda harâc azdı. Şöyle olurdı kim kâfirler dahı incinmezlerdi. Geyesisin ve öküzin veyâ oğlın, kızın satdurup veyâ rehin [...][10] almazlardı" (*ATAO.,* 16a).

"Ol zamanda harâc az idi. Şöyle olurdı kim kâfirler dahı incinmezlerdi. Geyesisin ve öküzin veyâ oğlın ve kızın satdurup ya rehîn koydurup almazlardı..." (*Giese Anonimi,* Azamat nşr., s. 27; krş. *Pekmezci Anonimi,* s. 30).

b) "Andan göçüp Sultan Bayezid Saruhan vilâyetin feth itdi. Aydın ili beği ve Saruhan ili beği sehel müddetde Allah emrine vardılar. Memleketlerini Yıldırım Han Pâdişâh dutdı. Saruhan vilâyetin ve Karasi vilâyetin oğlı Erdugrul'a virdi. Bu fethün târihi sene 792" (*ATAO.,* 17b).

"Andan göçüp Yıldırım Han Saruhan vilâyetine vardı, feth itdi. Andan sonra Aydın ili beği ve Saruhan beği ve Germiyan beği sehel müddetde Allah emrine vardılar. Cümle ol iller Yıldırım Han'a geldiler. Andan sonra Saruhan vilâyetin oğlı Ertuğrul'a virdi. Bu fetihlerün hicretün 792 yılında vâki' oldı" (*Giese Anonimi,* Azamat nşr.; s. 30 vd.; krş. *Pekmezci Anonimi,* s. 34).

Kronik'imizde, yukarıda zikrettiğimiz kaynaklarda yer almayan bazı bilgiler de bulunmaktadır. Meselâ:

"Ol vakt (787) Temür Hân Bağdad'a geldi. Sultan Ahmed pâdişâhidi. Kaçup Mısır sultânı Berkuk katına vardı, hicretün sene 788, yedi yüz seksen sekizinde vâki' oldı..." (*ATAO.,* 16b).

---

[10] [...] Derkenarda yer alan bu kayıtta, birkaç kelime mikrofilimde net olmadığından okunamadı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sonuçlar

1. Yazımızın konusunu teşkil eden *Anonim*[11], II. Bayezid devrinde kaleme alınmış eski bir kroniktir.

2. *Anonim*'imiz baştan sona harekeli olduğundan *Giese Anonimi, Oruç Beğ Tarihi* ve diğer Tevârih-i Âl-i Osman'larda geçen bazı şahıs ve coğrafi isimlerin doğru olarak tesbitinde araştırıcılara yol göstereceği muhakkaktır.

3. II. Bayezid devri için ise özel bir değeri olduğunda şüphe yoktur. Zira bu devre ait zengin ve detaylı bir kronoloji mevcuttur.

4. *Kronik*'imizde *Oruç Beğ Tarihi, Giese Anonimi* ve diğer bazı Anonim kroniklerde bulunmayan bilgiler de yer almaktadır.

5. *Kronik*'i yazan ve ismini bilmediğimiz müstensihin dikkatsiz davrandığı da görülmektedir. Meselâ, sık sık imlâ hatalarına ve tekrarlara rastlanmaktadır. Ancak bu devrin eserlerinde imlâ birliği olmadığından, müstensihin bazı kelimeleri değişik şekilde yazmasını tabii karşılamak gerekir.

[11] Bu *Anonim*, tarafımızdan yayına hazırlanmaktadır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ARKEOLOJİK BELGELERİN IŞIĞINDA DİYARBAKIR/ÜÇTEPE HÖYÜĞÜ'NÜN TARİHÎ COĞRAFYASI

VELİ SEVİN*

İçi vatan ve insanlık sevgisiyle dolu sevgili Hakkı ağabeyim. Bir gün gelip de senin ardından böyle bir yazı yazacağım hiç ama hiç aklıma gelmezdi. Neyse ki seni yakından tanıyabilmenin tesellisi içindeyim. Aşağıdaki küçük yazıyı sana ithaf ediyorum.

Assur İmparatorluğu'nun Dicle çevresindeki kuzey sınır bölgesinin tarihsel çoğrafyası konusu son derecede tartışmalıdır. 1980 yılına değin bu bölgede, önceleri Arami kökenli Bit Zamani Devleti'nin başkenti, sonraları ise bir Asur eyalet merkezi olan Amedi (Diyarbakır) ile Assur eyalet kenti Tuşha ya da Tuşhan'ın (Kerh-i Dicle, yeni Üçtepe) lokalizasyonlarının kesinlik taşıdığı konusunda geniş bir görüş birliğine varılmıştı[1]. Oysa söz konusu tarihte, tüm yazılı belgeleri yeniden gözden geçiren K. Kessler[2], hiç olmazsa Tuşha'nın Üçtepe ile eşitliğinin mümkün olamayacağını ileri sürerek, bu konudaki görüş birliğine tümüyle karşı çıkmıştı.

Lokalizasyonu, yani Tuşha ile eşitlenip eşitlenemeyeceği yeniden tartışma konusu haline getirien Üçtepe Höyüğü Diyarbakır il merkezinin 45 km. güneydoğusunda, Bismil ilçe merkezinin 10 km. batı-güneybatısında, eskiden Kerh ya da Kerh-i Dicle adıyla bilinen aynı adlı köyün hemen batısında, Dicle'nin kollarından Göksu'nun kıyısında konglomera bir taban üzerinde yükselir. 1988-1992 yılları arasında arkeolojik kazılarda bulunduğumuz, etekleriyle birlikte 400 m. çapında ve 44 m. yüksekliğindeki Üçtepe, Güneydoğu Anadolu'nun en büyük höyüklerinden biridir[3].

Halaf döneminden başlayarak Roma İmparatorluk Çağı'nın içlerine değin yerleşmelere sahip olan höyük, arkeoloji literatüründe 19. yüzyıldanberi "Kurkh" adıyla tanınmaktadır. Esas ününü ise 1865 yılında J. G. Taylor'ın[4] burada bulduğu ve şimdi British Museum'da sergilenen iki kireç taşı Assur steline borçludur. Yeni Assur dönemi krallarından II. Aşşur-nasir-apli (İÖ. 883-859) ve oğlu III. Şulmanuaşerid'e (İÖ. 858-824) ait olan bu stellerden ilki üzerindeki yazıttan anlaşıldığına göre, Assur ülkesinin kuzey sınırında yer alan bu bölgenin Assurlular'ın

---

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Bkz. A.T. Olmstead, *Journal of the Royal Geographical Society* 338 (1918) 228, not 43; A. Goetze, *Journal of Cuneiform Studies* VII/2 (1983) not 47.

[2] *Untersuchunen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens* (1980) 85 vdd.

[3] Üçtepe Höyüğü kazıları için bkz. V. Sevin, "1988 Yılı Diyarbakır/Üçtepe Kazısı", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I (Ankara 1989) 103 vdd.; ay.yaz., *Üçtepe Kazıları* (İstanbul 1989); ay.yaz., "1991 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı* I (Ankara 1992) 175 vdd.

[4] *Journal of the Royal Geographical Society* XXXV (1965) 22 vd.

gözünde büyük bir önemi bulunmaktadır[5]. Nitekim II. Aşşur-nasir-apli'nin, daha hükümdarlığının ilk yıllarında, bu yörede bir saray inşa ettirterek bir eyalet merkezi kurduğu anlaşılmaktadır[6].

Yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Tuşhan adlı yeni bir eyalet merkezinin Assur stellerinin bulunduğu yer olan Üçtepe'de değil de, onun kuşuçumu 20 km. kadar doğusundaki Tepe Höyüğü'nde yer almış olabileceği; Üçtepe'ninse Taidu ya da Tidu adındaki bir başka kentle özdeşliği önerilmiştir. Ancak Üçtepe'de gerçekleştirdiğimiz beş yıllık kazılar bu yeni öneriye hiç bir destek sağlamamıştır.

Kessler çalışmaları sırasında Tuşha, Tidu ve Sinabu'nun Diyarbakır'ın doğusunda, Dicle'nin güney kıyısı üzerinde yer alan üç yerleşme yeri yani sırasıyla Tepe, Üçtepe ve Pornak ile eşitlenebileceğini savunmuştu. Tam anlamıyla açık olmamakla birlikte, Taidu'nun Kaşiyari (Tur Abdin) dağının kuzeyinde, Dicle'nin sağ kıyısı üzerinde yer aldığı kabul edilse bile, I. Adad-nirari (İÖ. 1307-1275) dönemi belgelerinde Hanigalbat kralının; I. Şulmanuaşerid (İÖ. 1274-1245) dönemi belgelerinde de Mitanni kralı Şattuara'nın rezidensi olarak söz edilen[7] bu kentin, İÖ. 2. binyılın ikinci yarısı içinde son derecede esaslı bir yerleşmeye sahne olduğu; buna karşılık, biri II. Aşşur-nasir-apli, ötekiyse V. Şamşi-Adad (İÖ. 823-811) döneminde olmak üzere, adının ancak iki kez geçmesine bakılarak[8], Yeni Assur döneminde ise fazla önem taşımamış olabileceği anlaşılmaktadır.

Buna karşılık adı Eski Babil döneminden beri duyulan Tuşha ise Assurlular için çok özel bir öneme sahipti ve bu önemini de krallığın yıkılışına değin korumuş olmalıydı.

Üçtepe kazıları höyüğün Yeni Assur döneminde, en azından iki yapı katı halinde yoğun bir iskana sahip olduğunu ve hatta etrafı sur niteliğinde kalın bir duvarla çevrili olan sitadelin içinde, kerpiç duvarları siyah ve beyaz renkte yapılmış resimlerle süslü önemli bir yapının varlığını ortaya koymuştur[9]. Böylelikle Üçtepe'nin Yeni Assur dönemindeki uzun süreli ve görkemli yaşamı konusunda kimi arkeolojik kanıtlar elde edilmiştir.

Bunun aksine, höyüğün -hiç olmazsa kazılan alanlarda- İÖ. 2. binyılın ikinci yarısında önemsiz bir iskana sahip olduğu konusunda kanıtlar bulunmaktadır. Söz konusu evrede höyükteki yapılaşmanın, önceki ve sonraki evrelerdekinin tam aksine, oldukça yoksul bir yaşantının varlığına işaret eder nitelikte olduğu belirlenmiştir[10].

Anlaşılacağı üzere, Üçtepe kazıları, höyüğün, İÖ. 1. binyılın ilk yarısı içinde tümüyle Assur kültür ögelerini taşıyan önemli bir merkez olduğunu ortaya koymuştur. En azından iki yapı katı ile süreklilik gösteren bu yerleşmenin Assurlularca ne denli büyük bir önem taşıdığına işaret eden kanıtlar elde edilmiştir. Bütün bunların ışığında Üçtepe'nin Assur eyalet merkezlerinden Tuşha ile eşitliği konusunda fazla kuşku duyulmasına gerek olmadığını belirtmek isterim.

---

[5] A.K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions.* (1972), no. 631-643.

[6] A.K. Grayson, *ayn. esr.*, II (1976) no. 550, 570, 637.

[7] A.K. Grayson, *ayn.esr.*, I (1972).

[8] A.K. Grayson, *ayn.esr.*, 2 (1976) no. 641; D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babaylonia* I (1926) no. 715.

[9] Bkz. V. Sevin, *XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I (Ankara 1992) 179 vd., res. 15.

[10] Bkz. V. Sevin, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* I (Ankara 1989) 106 vd., res. 6, 10.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

SÜRGÜNDEKİ İKİ BABA: Namık Kemal ve Ziya Gökalp

ALEV SINAR*

Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden Namık Kemal fikirlerini ifade ettiği makaleleri ve tiyatro eserleri yüzünden kaçmak zorunda kaldığı Avrupa'dan, yönetim tarafından tutuklu bulunduğu İstanbul'daki Habishane-i Umumi'den, sürgüne gönderildiği Magosa, Midilli, Rodos ve Sakız'dan ailesiyle mektuplar vasıtasıyla haberleşmiştir. Ziya Gökalp de 28 Ocak 1919 tarihinde İngilizler tarafından sürüldüğü Limni ve Malta'dan ailesine mektuplar gönderir. Her iki yazarımız da herşeyden önce babadırlar. Özellikle Ziya Gökalp bu sorumluluğunu bir an bile aklından çıkarmamıştır. Bu iki mühim fikir adamı ve edebiyatçımızın ailelerine gönderdikleri mektuplardan hareketle çocuklarına, dolayısıyla çocuğa bakış tarzlarını karşılaştırmak istiyorum.

Her ikisi de ailelerinden uzakta oldukları için üzgündürler. Namık Kemal Midilli'den kızı Feride Hanım'a gönderdiği mektupta "Hele İstanbul'da olmamak şartıyla pederimiz, vâlidemiz, mini mini Naşidciğimiz de beraber bulunsa idi, o zaman dünyanın en bahtiyârı ben olurdum "[1] (C.2 s.354) cümlesiyle duygularını dile getirir. Ziya Gökalp de her mektubunda tek derdinin ailesinden uzak olmak olduğunu ifade eder. Ve bütün mekuplarında onlara metin olmalarını, bu ayrılığın bir gün biteceğini söyler, iyimserlik ve ümit telkin eder. Mektuplar vasıtasıyla ailesini idare etmeye çalışır. Namık Kemal'in ise böyle bir endişesi yoktur. Babasının, eşi ve çocuklarının yanında olması onun bu hususta endişelenmesine lüzum bırakmaz. Sürgünde olmak çok tabii imiş gibi, bu durumdan şikâyet etmez, ailesinin şikâyetlerini de onlara hissettirmeden engellemeye çalışır. Magosa'dan kızına yazdığı bir mektupta şöyle diyor: " Senden başka bir şey düşündüğüm yok, herkes rahat olduğumu biliyor; yalnız sen anlamıyorsun. Ne kadar inkâr etsen inanmam... Her gece rüyama giriyorsun; " Beybaba ne vakit geleceksin; niçin gazete yazdın, niçin tiyatro yazdın? Bir daha elime geçersen kalemlerini kırarım; yazdığın kâğıdların hepsini yırtarım! " diye ağzına gelen zevzekliği ediyorsun. Seni geveze seni! Ben burada, birbirinden âlâ üç oyun yazdım. Kâğıdlarının ucunu bile yırttırmam "[2] (C.1 s.288-289). Gökalp aile fertlerinin hepsine, eşine ve üç kızına, ayrı ayrı mektup yazar ve onlardan da ayrı ayrı mektup bekler. Çocuğun şahsiyet olarak yetişmesini istediği için henüz 11 aylık olan kızı Türkân'a bile yazmıştır. Onların bütün problemleri ile uzakta da olsa ilgilenir. Namık Kemal ise elimizde olan mektuplarına göre çok sık olmamakla birlikte babasına,düzenli olarak kızı Feride'ye ve damadı Menemenli Rıfat Bey'e , yanında olmadığı zaman

---

* Alev Sınar, Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenliği Bölümü Öğr.Gör.

[1] *Namık Kemal'in Hususi Mektupları* 2, Haz. Fevziye Abdullah Tansel, T.T.K. Yay. Ankara, 1969 (Alıntılar bu baskıdandır.)

[2] *Namık Kemal'in Hususi Mektupları 1*, Haz. Fevziye Abdullah Tansel, T.T.K. Yay. Ankara, 1969 (Alıntılar bu baskıdandır.)

ise oğlu Ali Ekrem'e yazar. Eşine ise mektup yazmamıştır.Çocuklarına yazdığı mektuplar genellikle kısadır. Onlara kendi sıhhatine dair haber verir, sıhhatlerini sorar. Ali Ekrem yanındaysa, kızına kardeşinden, özellikle de tahsilinden söz eder. Yukarıda belirttiğim gibi Gökalp'in herkese ayrı ayrı yazmasına mukabil Namık Kemal ailesinin her ferdine özel mektup yollayamayacağını belirtmiştir: " Herkese ayrı ayrı mektup yazmaya vaktim yok " (C.2, s.478)

Her iki yazarımız da mektuplarında, çocuklarına gönüllerinden geçenleri yazmalarını, imlâlarını düzeltmelerini ve mektup yazarken mutlaka tarih atmalarını söylerler. Onları mektup yazmaya teşvik ederler. Namık Kemal oğlu Ali Ekrem'e Midilli'den yazdığı mektuplarda şöyle seslenmektedir:

"Kendi gönlünden ne düşünüyorsan ânı kendi kendine yaz! Sonra imlâsını Nef'i Efendi'ye tashih ettir; sonra beyaza çek de bana öyle gönder." (C.2, s.46)

"Midilli'ye gelmek zor bir şey değildir.Fakat senin gibi çocukları, babalarının yanına götürmek için yeni bir gemi icad etmişler; direkleri kalemden, yelkenleri kâğıddan imiş. Sen de elindeki kalemi, kâğıdı direk, yelken yapabilirsen, yanıma pek çabuk gelebilirsin." (C.2, s.45)

Gökalp de ortanca kızı Hüriyet'e şu satırlarla tavsiyede bulunur:

"(...) Başkasına mektup yazdırıldığı zaman, kitabet yapayım diye söylenen sözleri başka türlü yazar; halbuki kalpten gelen sözler aynıyla yazılmalı... Sen kitabet bilmediğin için doğru yazıyorsun." [3], (s.53)

Ziya Gökalp çocuklarına yazarken itinalı bir üslûp kullanmıştır. Mektuplarının her satırında kızlarına duyduğu sonsuz sevgiyi hissetmek mümkündür. Ancak daima baba evlat arasındaki mesafeyi korumuştur. Gökalp'in mizacından gelen durmuş oturmuşluk çocuklarıyla olan münasebetine de akseder. Namık Kemal'in coşkunluğu ise buna elvermez. Kızına yazdığı mektupta baba evlat arasında resmiyet olmaması gerektiğini belirtir: " (...) hâk-ı pâyınız gibi, siz gibi ta'birler kullanıyorsun. Sen benim cariyem değil, kızımsın, öyle hâk-i pâyiniz gibi ta'birler de yabancı arasında kullanılır. Baba evlat arasında yakışmaz. (...) İmzânı Feride koy; lakırdılarını da benim ile konuşur gibi senli benli yaz!" (C.2, s.475) . Her iki yazarımızın da çocuk ile baba arasındaki tabiiliği kaybetmek istemedikleri ve bu noktada birleştikleri görülmektedir.

Ziya Gökalp'in itinalı üslûbuna mukabil, Namık Kemal'in çocuklarına yazdığı mektuplarda, arkadaşlarıyla konuşuyormuş gibi teklifsiz bir dil kullandığı görülür: "Ekrem'in bana resmini göndermiyorlar. Git, beybaban ile, hanımninen ile kavga et de, mutlak göndersinler. Bu iş için senden başka güvenecek adamım kalmadı. Bakayım, kendine "Kemal'in kızı" dedirtecek kadar bir şirretlik edebilir de çocuğumun bir resmini aldırmağa muvaffak olur musun?" (C.2 ,s.466)

Gökalp çocukların yarım yarım konuşmalarına izin verilmesine karşıdır. Zira yanlış telaffuzu düzeltilmeyince,aksine bir de teşvik görünce çocuk anadilini doğrudürüst öğrenemez. Eşinden ve kızlarından küçük kızı Türkân'ı bu şekilde konuşturmamalarını ister: "Onunla konuşurken çocuk lisanıyla söz söylemeyiniz. O *koko* söylese de siz *çokolata* söyleyiniz. Her sözün doğrusunu öğrensin.

---

[3] *Ziya Gökalp'in Limni ve Malta Mektupları*, Haz. Fevziye Abdullah Tansel, T.T.K. Yay., Ankara, 1973 (Alıntılar bu baskıdandır.)

Birtakım çocuklara, çocuk dili ile söyledikleri için, kelimeleri hep yanlış işide işide dilleri peltek, yâhut kekeme olmuş; çünkü çocuk her işittiğini ayniyle tekrar eder. Ona doğru Türkçe söyleyin ki, lisanı düzgün olsun." (s.171)

Namık Kemal'in ise, Gökalp'in bu çok yerinde düşüncelerini en azından uygulamada paylaşmadığı görülmektedir. O, bu konuda fikir beyan etmez. Ama çocuklarına yazdığı mektuplarda çocuk dilini kullanmıştır. Hatta çocuk dili ile yazması kızı Feride evlendikten sonra bile devam eder. Muhtemelen, çocuklarından sık sık uzakta yaşamak zorunda kalan bir baba olarak sevgisini değiştirilmiş ya da hiçbir anlam taşımayan kelimeler vasıtasıyla ifade etmek istemiştir. Aşağıdaki satırlar bu mektuplardan bazı örneklerdir:

"Ben senin gözlerini öpeyim; sen de benim ayaklarımı öp... Ilıca yıkadım, " mimis mimis " oldu."[4] (C.3, s.7)

"Efendim Pideciğim, Aferin *çiçik* halacığım, aferin" (C.3 , s.221)

"Şimdi daha mini mini yazacağım; çünki vapur efendi geldi çattı." (C.3, s.224)

"Allah'ı seversen, bu soğukları, yağmurları oradan Midilli'ye sen mi nefyeder dururşun? Afim, Çiçik Ala'cığım, afim, Ekrem'in " Buyya dit, buyya dit ! "gerçekten çok oldu. Edilecek hareketi Nivat (Rıfat) Bey'e yazdım. Oh ya, ohucuk ya, " göydün " erkeklerin ma'rifetini... Kardeşinin işini sana yazmıyorum da; Nivat Bey'e yazıyorum. (...) Ya hele süpürgesi, faraşı, arabası kaç bin kerre Bebek Ala, afim Çiçik Ala istersin, milyon milyon." (C.3, s.230)

"Sen İstanbul'da sürtük olup gitmişşin, öyle mi? Bize ciyayacak (kim yazacak) mektup, ciyayacak da selâm, kelâm falan... "(C.3, s.257)

"İknem, kokal İknem "(Ekrem kokar Ekrem) (C.3 s.258).

"Bir mektubunu, bir de mektubun kenarına yazdığın şeyleri okudum. Öyle memek memeli, yişman olmalı... Göydün, orası ciciştir ya... Ben de geliyom; ye vakit geliyom bilmiyom. Beni görsen ye kadar ciciş oldum. Nakı yek az içiyom; memek pek çok yiyom. Pek a'layım. Şimdilik duâ...

Annenem kok kok selâm " (C.3, s.338-339)

Namık Kemal'in çocuklarına yazdığı mektuplar okunursa bu ifadelerle sık sık karşılaşılacaktır.

Ziya Gökalp sürgünde iken ailesini görmemiştir. Namık Kemal ise zaman zaman eşini ve çocuklarını yanına getirtir. Özellikle Ali Ekrem'in tahsili ile kısa bir süre için de olsa bizzat ilgilenir. Bu yüzden Gökalp'in çocukları ile ilgilenememeden duyduğu üzüntü Namık Kemal'de yoktur.

Bu iki babanın kendi babalarıyla olan münasebetlerine de kısaca temas etmek istiyorum. Namık Kemal kendi babasıyla son derece resmidir. Ona hep "velinimet" diye hitap eder. Mektuplarında kendi yetişme şeklinden ve babasının tesirinden söz etmemiştir. Ziya Gökalp ise "kendi yetişmesinde önemli rolü olan

---

[4] *Namık Kemal'in Hususi Mektupları 3.* Haz. Fevziye Abdullah Tansel, T.T.K. Yay., Ankara, 1973 (Alıntılar bu baskıdandır.)

babası"ndan "müstakil yazılarında bahsetmiştir."[5] Onun babası istediği kitabı okumasına izin vermiş ama telkinleriyle çocuğunu yönlendirmiştir. Namık Kemal ise mektuplarında çeşitli kitaplar hakkında babasına izahat verir.

Her iki yazarımız da çocuklarını seven ve onların meseleleri ile ilgilenen babalardandır. Ancak Ziya Gökalp'in çocukların yetiştirilmesi üzerinde ciddiyetle düşündüğünü ve fikirlerini ilk önce kendi çocuklarına uyguladığını görüyoruz. Namık Kemal ise mektuplarında bu konudaki düşüncelerini ifade etmediği gibi, Gökalp 'in fikir adamı olan bir baba olmasına karşı, o çocuklarıyla herhangi bir baba gibi iletişim kurmuştur.

[5] İnci Enginün, "Ziya Gökalp ve Çocuk ",*Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları* (Genişletilmiş ikinci baskı) Dergâh Yay., İstanbul, 1991

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BÜYÜK ÇAĞDAŞ ÖZBEK EDİBİ HURŞİD DEVRAN

ERDAL ŞAHİN*

Yetenekli bir şâir, usta bir yazar ve çevirmen olan Hurşid Devran, 20 Ocak 1952'de Semerkant ilinin Semerkant ilçesine bağlı şirin bir köy olan Çardere'de, memur bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Hurşid Devran 1969 yılında, orta öğrenimini tamamladıktan sonra, Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi'nin akşam bölümüne kayıt oldu. O, geceleri fakültede derslerine devam eder, gündüzleri ise Taşkent'te çeşitli inşaatlarda çalışarak günlük harçlığını çıkarırdı. 1971'de askerlik hizmetine alınan Devran, 1971-1973 yılları arasında Almanya'da bulunan Sovyet ordusuna bağlı bir birlikte askerlik hizmetini tamamlayıp döndükten sonra, yarım kalan eğitimine devam etti ve 1974 yılından 1992 yılına kadar kitap yayımı işleriyle meşgûl oldu.

Hurşid Devran'ın ilk şiirleri, 1976 ve 1977 yılları arasında Semerkant ilçesinde çıkan "Şark Tangı" (Doğu Sabahı) ve Semerkant ilinde çıkan "Lenin Yolı" (Lenin Yolu) adlı yerel gazetelerde yayımlandı. "Gülistan" dergisinin bir sayısında büyük Özbek şâiri Erkin Bahıdav'ın Devran'dan bahsetmesi ve onun sanatını övmesi, şâirimizin kendisine güveninin artmasını ve kendini edebiyata iyice vermesini sağladı.

Hurşid Devran'ın 1976 ve 1978 yılları arasında çeşitli antolojilerde de birçok şiiri yayımlandı. O, ilk defa 1979 yılında "Kadrden Kuyaş" (Değerli Güneş) ve "Şehardegi Alme Derahti" (Şehirdeki Elma Ağacı) adlı iki şiir kitabını çıkardı. Şâir, bu ilk iki şiir kitabının yayımından sonra aldığı okuyucu desteğinin kıvancıyla, yazdığı diğer şiirleri de şu şiir kitaplarıyla Özbek halkına sundu: "Tüngi Bağlar" (Geceki Bahçeler) (1981), "Uçib Baremen Kuşler Bilen" (Kuşlar İle Uçup Gideyim) (1983), "Tomarisning Közleri" (Tomaris'in Gözleri) (1984), "Balelikning Avezi" (Çocukluğun Sesi) (1986), "Kaknüs" (1987), "Polyot Odinikoy İtitsa" (Yalnız Bir Kuşun Uçuşu) (1989), "Semerkant Heyali" (Semerkant Hayali) (1991).

Devran'ın yeni şiirlerini topladığı "Behardan Bir Kün Aldın" (Bahardan Bir Gün Önce) adlı şiir kitabı ise şu an yayımlanmaktadır.

Hurşid Devran'ın yayımlanan kitapları arasında yirmi yıldan bu yana çeşitli dillerden tercüme ettiği şiirleri topladığı kitapları da vardır. Devran, Rus şâiri Nikolay Zabalatskiy'den tercüme ettiği şiirleri "Turnalar" adıyla, klâsik ve çağdaş Japon şâirlerinden tercüme ettiği şiirleri "Dengiz Yaprakları" (Deniz Yaprakları) adıyla, dünya edebiyatından seçtiği aşk ve sevgi şiirlerinden tercüme ettiği şiirleri de "Yetti Derveş Defteri" (Yedi Derviş Defteri) adıyla yayımladı.

---

* Araş. Gör. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

1974 yılında Devran'a "Tüngi Bağlar" (Geceki Bahçeler), "Tomarisning Közleri" (Tomaris'in Gözleri) adlı şiir kitaplarından dolayı "Özbekistan Lenin Komsomolu Mükâfatı" verildi; ama o, 1992 yılının başlarında bu mükâfattan vazgeçerek onu tekrar geriye gönderdi.

Büyük Özbek şâiri Devran, şimdi ise şiirler yanında, tarihî ve küçük hikâyeler yazmakla meşgûl olmaktadır.

Hurşid Devran, ister şiirde; ister nesirde olsun kaleminin gücüyle ve daima milletperver, vatanperver, çalışkan biri olarak herkesçe tanınmakta ve takdir edilmektir.

Büyük Özbek edibinin tarihî bilgi derinliği, geniş ilmî tefekküre sahip oluşu eserlerine ayrı ve büyük içerik kazandırmış ve üslûbunu da tayin etmiştir.

Hurşid Devran'ın aşağıda örnek olarak aldığımız "Bağımsızlık Nedir?" adlı makalesi, onun ilmî tefekkürünü gösterir niteliktedir.

BAĞIMSIZLIK NEDİR?

Millî bağımsızlık nedir? En basit ifadeyle tarif etmek istersek millî bağımsızlık, her milletin kendi istek ve iradesiyle kendi yaşayış tarzını belirlemesi demektir. Her insan, kim olursa olsun, milletin değil; ancak kendi iradesini tayin edebilir; ama millet, kendisine mensup olan her insanın istek ve iradesini tayin eder. Cumhuriyetimizde uzun zaman bir kısım insan, Özbek milliyetine karşı tavır alıp, onunla mücadeleye girişmişlerdir. Onların yaptığı bu mücadele, düşündükleri "büyük zafer"le değil, hiç akıllarına bile getirmedikleri acı bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. Kendi mensûp oldukları millî değerleri inkâr edip, ayaklar altına almaya çalışan bu bir kısım insanların uğradıkları bu acı yenilginin sebeplerini, işte millet ve milliyet gerçeğinde aramak gereklidir.

Elbette, ben herhangi bir insanın-ister büyük, ister küçük; ister ezen, ister ezilen olsun- bir millete mensûp olduğunu ve onun istek ve iradesiyle, mensûp olduğu milletin istek ve iradesinin birbirine sıkıca bağlılığını reddetmek niyetinde değilim. Herhangi bir dil ve bir millet kültürüne mensûpluk, insanın doğuştan gelen bir özelliği olarak telâkki edilmeden, insanın hangi millî şartlarda yaşadığı ile açıklanır. Bir insan, hangi millî kültür şartlarında yetişip şekillendiyse, o kültüre mensûp bir kişi olur. İki dil dairesinde yetişip şekillenen insanların çoğunluğunun, sonunda kendilerini belli bir kültürün temsilcileri olarak saymalarını pek çok sosyolojik araştırmalar ispatlamıştır.

Manevî (kültürel) bağımsızlık, iktisadî bağımsızlığın var olmasıyla mümkündür. Doğru. Cebinde beş kuruş para olmayan babanın önce çocukların maneviyatını şekillendirici vasıtalar olan kitap, tiyatro vb. gibileri sağlamayı değil, en önce onların karnını doyurmayı düşünmesi gibi. Bunun gibi, ekonomik yönden zayıf olan ülkeler de daima manevî (kültürel) ihtiyaçları ikinci dereceden ihtiyaç sayarlar. Halbuki, bir milletin kültürel yönden güçsüz olması, onun ekonomik yönden gelişmesini de olumsuz yönde etkiler. Öyleyse bir milletin iktisadî yönden ilerleyip gelişmesi, onun manevî yönden gelişmesine de bağlıdır. Ne yazık ki manevî etmenleri inkâr eden bir ekonomik gelişme taraftarları, kültürel gelişme ile ekonomik gelişme arasındaki sıkı ilişkiyi bilmezler. İşte, Cumhuriyetimizin bugünkü döneminde de cemiyetimizde bu düşüncede olanlar mevcuttur.

Cumhuriyetin ağır ekonomik şartları üzerinde, tabiatın acıklı hâli üzerinde ve kötü sosyal şartlar üzerinde kafa yoran küçük büyük bütün aydınlar, bütün meselelerin çözülmesi için ekonomik ıslahın şart olduğu kanâatindedirler. Onlar, ekonomik gelişmeyle Özbekistan'daki bütün sıkıntıların ortadan kalkacağını; bomboş dükkânların yiyecek içecek ve sanayi mallarıyla dolmasıyla pek çok olumsuz durumun düzeleceğini ve birçok sorunun kendi kendine hâllolacağını düşünürler. Aslında öyle midir? Hayır, elbette. Onların düşüncesi doğru; ama eksik. Ekonomik düzenlemeler ile karnı doyan vatandaşlarda sadece bazı küçük değişmelerin olması mümkündür; ama insanların içinde bulunan zehirleyici şiddet ve câhillik kendini gizleyerek uzun süre yaşayabilir. Öyleyse, insana her bakımdan -maddî ve manevî yönden- fayda sağlamak, bugün yapılacak düzenlemelerin en önemli hedefi olmalıdır. Manevî yönden olgunlaşmış âlim ve yazarların sofrasındaki eksiklik, onların zihninde ve tabiatında çeşitli olumsuz neticeler doğurabildiği gibi, kuru çay ve ekmek ile karnını doyuran çiftçi veya işçinin önüne yarın, yemek dolu sofra kurma ile de vaziyeti beklenen duruma getirmek zordur.

Cumhuriyetimizin iktisadî ve başka bir çok yönden Moskova'ya bağlılığı, millî kültürün gelişmesinin de Özbek halkının istek ve iradesine bağlı olmasını değil, tam aksine yine Moskova'ya bağlılığını gerektiriyor. Özbekistan Fenler Akademisi'nin kuruluşu, Özbek Sovyet Ansiklopedisi'nin hazırlanması, Taşkent'te tiyatro kurulması gibi işlerin hepsi, halkın ihtiyacı ve isteği üzerine değil bizzat Moskova'dan gelen merkez kararıyla yapıldığını yakın geçmişimizden çok iyi biliyoruz. Hâlâ bu meseleler, çözülmemiş bir şekilde sürüp gitmektedir.

Öyleyse, Özbekistan Cumhuriyeti'nin ekonomik bağımsızlığa ulaşması, onu manevî bağlılıktan da kurtarır diye düşünmemiz ve buna göre çalışmamız gereklidir. Eğer, biz bunu kafamıza sokmazsak, işimiz hiç de kolay değil. Ekonomik bağımsızlığını kazanmaya çalışan Cumhuriyetimiz ve milletimiz, yukarıda tekrar tekrar ısrarla vurgulamaya çalıştığım gibi, kültürel gelişmenin de önemliliğini anlayıp, maddî ve manevî yükselişe beraber imkân tanımazsa, gün gelip Cumhuriyetimizin ve milletimizin kendini çıkmaz bir sokakta çaresiz kalmış bulması kaçınılmazdır.

Bugünkü şartlarda Özbekistan Cumhuriyeti'nin kültürel bağımsızlığının geliştirilmesi için yapılabilecek en önemli işler nelerdir? En önce eğitim, matbuat, radyo-televizyon, kinemetografya ve sanatta çok ciddî düzenlemelerin yapılması gerekir. Şimdi ben, kültürel bağımsızlıkta ve gelişmede büyük önemi haiz olan eğitim sahasında yapılması gereken düzenlemeler hakkındaki düşüncelerimi açıklamak istiyorum.

Eğitim sahasında yapılması gerekli olan düzenlemelerden bahsederken ben, bütün memlekette yapılması hedef olarak kabul edilen, aslında ise uygulamaya geçirilemeyen okul ıslahı hakkında söz etmeyeceğim. Ben eğitim sahasında, millî eğitim sistemini yerleştirmeyi, millî esaslardan şaşmayan ders kitapları yazmayı ve millî hususiyetler itibara alınan okullar yaptırıp açmayı birinci derece hedefler olarak kabul ediyorum. Bütün memlekette bir kalıptan çıkan ders kitaplarından, okul yapmalardan ve ders verme usûllerinden kesinlikle vazgeçip, dünyanın en ileri memleketlerindeki eğitim sistemlerini öğrenmemiz ve onları bizim eğitimimize uygulamamız gerek. Bu zamana kadar Sovyet okullarında hüküm süren sınırlı terbiye ve bilgi verme usûlleri, toplumumuza çok büyük, ciddî zararlar vermiştir. Örneğin, Sovyet okullarında, edebiyat derslerinde nazarî ve krestomatik

olmak üzere iki çeşit ders kitabı kullanılır. Nazarî ders kitaplarında, öğrencinin aklının bağımsız ve düzgün bir şekilde gelişimine hizmet edecek bir tane bile imkân tanınmamıştır. Ders kitaplarında tahlil edilen hikâye ve romanlardaki bütün kahramanların hangilerinin olumlu, hangilerinin olumsuz kahramanlar oldukları önceden belirlenip yazılmıştır. Misâl: Ferhat, Yolcu, Köken, Atabek vb. olumlu; Mirzakerimbay, Zeynep, Hamit, Kalenderov vb. olumsuz kahraman. İşte, bu durumda eseri ve eserdeki kahramanların karakterlerini anlaması için okuyucunun kendisine nasıl bir imkân sağlanıyor? Hiç. O körpe beyinler, on yıl içinde hazır göstermelerle, düşünemez kişiler olarak yetiştirilip, ömürlerinin sonuna kadar işte böyle basit bir yolla, bazı kişilerin fikri ile yaşamaya ve çalışmaya alıştırılmış olmazlar mı? Sovyet toplumu tarihi bunu göstermedi mi? Belki biz bundan dolayı da bugün uçurumun kenarında bulunmaktayız. Öyleyse, öğrencilerin bağımsız okuma, düşünme, tartışma yoluyla bir eserdeki kahramanların olumlu-olumsuz taraflarını bilmelerine ve en önemlisi de okudukları kitapları anlayıp öğrenmelerine imkân sağlayacak yollar arayıp bulmamız gereklidir. Aradığımız sistemin eski okullarımızda uygulandığını, bugün ise pek çok devletteki okullarda başarılı bir şekilde uygulandığını biliyoruz.

İslâm'a bakışımızın ciddî tarzda ele alınması hakkında da ülkemizde konuşulmakta ve tartışılmaktadır. Lâkin bu yöndeki faaliyet, sadece vaaz etmek olmamalı; eğitim ve öğretimi geliştirme de olmalıdır

BİBLİYOGRAFYA

MİRVALİEV, S., Özbek Edibleri, Taşkent 1993.

MAHMUD, NİZAMEDDİN-YAMAN, ERTUĞRUL, Türkçe-Özbekçe Özbekçe-Türkçe Sözlük, Taşkent 1993.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

RUM BEYLERBEYİ YÖRGÜÇ PAŞA'NIN HAYATI VE VAKIF ESERLERİ

AHMET ŞİMŞİRGİL*

Sultan II. Murad Han'ın lalası olup fevkalade yetkilerle donatılmış olarak Rum beylerbeyiliği vazifesinde bulunan ve bölgedeki mütegallibe beyleri temizleyerek Osmanlı hakimiyetini pekiştiren Yörgüç Paşa'nın hayatı ve vakıf eserleri hakkında bu güne kadar yapılan araştırmalar[1] konusu ve kullanılan vesikaları açısından sınırlı kalmıştır. Aslında XV. asır arşiv belgelerinin yetersizliği bu devir devlet adamlarının kimliğini ve devlet idaresindeki icraatlarını ortaya koymak bakımından bir talihsizliktir. Buna rağmen devrin kaynak eserleri, vakfiyeler ve tahrir defterleri bu hususta zengin malumatlarla doludur. Bu belgelerin ışığında II. Murad devrinin beş kudretli devlet adamından biri olan, vilâyet-i Rumda devlet hakimiyetini güçlendiren ve bölgede yaptırdığı vakıf müesseseleriyle ismini günümüze kadar yaşatan Yörgüç Paşa'nın hayatını; faaliyetleri, vakıfları ve âile efrâdı olmak üzere üç bölüm içerisinde ortaya koymaya çalışacağız.

Târihlerimizde ve arşiv vesikalarında Paşa'nın ismi (يورکج ، يورکوج) ve (يورکنج) şekillerinde yazılmakta[2] ve bunlar Yörgüç, Yörgec ve Yörgenç olarak okunmaktadır[3] . Müneccimbaşı ve ondan naklen Sicill-i Osmanî müellifi Süreyya Efendi bu ismin aslının Yörüklüce olduğunu kaydetmektedirler[4]. Ancak kitâbeler ve mezar taşları esas alınmak lazım gelirse paşanın isminin "Yörgüç" (يورکوج) ve lakabının "Celâleddin" olduğu açık ve sarih olarak görülmektedir[5].

Yörgüç Paşa'nın aile şeceresi hakkında da değişik görüşler mevcuttur. Amasya Târihi müellifi Hüseyin Hüsâmeddin, Yörgüç'ün neslini Amasya'da Atabekiye medresesinin sahibi Nasıreddin Ahmed'e bağlamakta ve Yörgüç bin Muineddin Abdullah bin Şücaeddin İlyas bin Hayreddin Hızır bin Ömer bin Atabek Nasıreddin Ahmed olarak göstermektedir[6]. Uzunçarşılı ise Sivas Evkaf Müdiriyetindeki bir kayda dayanarak "Yörgüç bin Mehmed bin Gazi Ali bin Gazi

---

* Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

[1] Halil Edhem, "Yörgüç Paşa ve evladına ait birkaç kitâbe", *Târihi Osmânî Encümeni Mecmuası (=TOEM)*, sy. 9, s. 530-541; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler*, İstanbul 1927, s. 25-29; E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul 1972, c. II, s. 215-226.

[2] Başbakanlık Arşivi (=BA), *Maliyeden Müdevver Defter (=MAD)* 622, s. 296; MAD 24, s. 215-216; BA, *Tahrir Defteri (=TD)* 387, s. 381-383; *TD* 444, s. 24; Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Âli Bey neşri, İstanbul 1332, s. 111.

[3] Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihannumâ* (F.R. Unat-M.A. Köymen neşri), Ankara 1987, c. 2, s. 593; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevarih*, (trc. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1979, c. 2, s. 157; H. Turgut Cinlioğlu (Asarkaya), *Osmanlılar Zamanında Tokat*, I. Kısım, Tokat 1941, s. 19.

[4] Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, İstanbul 1285, c. 3, s. 342; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1311, c. IV, s. 652.

[5] BA, *MAD Vakfiyeler*, 19/7; Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 117.

[6] Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi*, İstanbul 1327-1330, c. 2, s. 478.

Mihal Bey" şeklinde bir şecere ortaya koymaktadır[7]. Yörgüç Paşa'nın vakıflarında babasının adının Abdullah olduğu açık bir şekilde görüldüğünden bu şecerenin yanlışlığı ortadadır. Keza aynı şecerede Yörgüç'ün oğulları olan Yunus ve Mustafa Beylerin isimlerinin de görülmemesi bu şecerenin sıhhatine tamamen gölge düşürmektedir.

Diğer taraftan Hayrullah Efendi târihinde Yörgüç Paşa hakkında "Harem-i Hümayundan çerağ olmuştur" ifadeleri[8] paşanın Türk mü? yoksa gayr-ı Türk mü. olduğu yolundaki tartışmaları da beraberinde getirmiştir[9]. Ancak târihlerimizde bu iddiayı kuvvetlendirebilecek en küçük bir bilgi de mevcut değildir. Bu durumda şimdilik Hüseyin Hüsâmeddin Bey'in verdiği şecere daha akla yatkın ve kabul edilebilir görünmektedir.

FAALİYETLERİ

Yörgüç Paşa'nın çocukluk ve gençlik yıllarına dair kaynaklarda bir bilginin bulunmamasına rağmen onun çok iyi bir tahsil ve terbiye ile yetiştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan Çelebi Mehmed 1416 yılında 12 yaşındaki oğlu Şehzâde Murad'ı Rum vilâyeti beyliği ile Amasya'ya gönderdiğinde Yörgüç Paşa'yı da Lalası sıfatıyla yanına vermişti[10]. Amasya, Tokat, Sivas, Çorum ve Osmancık bölgelerini içine alan Rum vilâyetinde İlhanlı devrinden kalma mühim miktarda Moğol ve Türkmen göçebe zümreleri bulunuyordu. Merkezî bir idarenin hükmü altına almanın fevkalade zor olduğu bu mıntıkada Şehzâde Murad'ın tedbirli ve kudretli bir şahsiyet olan lalası Yörgüç Paşa'nın büyük yardımlarını gördüğü muhakkaktır.

Yörgüç Paşa'nın yıldızı bilhassa lalası olduğu şehzâde Murad'ın Osmanlı tahtına çıkmasıyla (1421) başladı. Onun saltanatının ilk yıllarında Bizansın da teşvik ve yardımıyla hareket eden Mustafa Çelebi (Düzmece) isyanı büyüyüp tehlikeli bir hal almıştı. Mustafa Çelebi İznik'e gelip Bursa ovasının bir kısmına hakim olduğunda Sultan II. Murad'ın süratle üzerine yürümesinde Yörgüç Paşa'nın ısrarlı telkinleri etkili oldu[11]. İsyanın bastırılmasından sonra yapılan tayinler esnasında Yörgüç Paşa Rum beylerbeyliğine gönderildi (826/1423)[12]. Yörgüç Paşa'nın bu göreve geldiğinde "Eyâlet-i Rûmiye-i Suğra" denilen, Amasya, Tokat ve Sivas vilâyetlerinin durumunun kısaca gözden geçirilmesi yerinde olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Yıldırım Bayezid devrinde Tuna'dan Fırat nehrine kadar ulaşan bir imparatorluğun temelini atmasına rağmen Tokat ve Sivas havalisine en son ve zor şartlarda hakim olabilmişti. Bunda Kadı Burhaneddin Ahmed'in rolü kadar, bölgedeki nüfuzlu ve etkili beylerin tesiri de çok büyüktü. Yıldırım'ın bu havalide devlet otoritesini sağlamlaştırmaya vakit bulamadan Ankara savaşını kaybederek Timur'a esir düşmesi ve akabinde ortaya çıkan fetret dönemi eski nüfuzlu beyler tahakkümünün devamına yolaçtı. Çelebi Sultan Mehmed bunların büyük bölümünü ortadan kaldırdı ise de tam olarak

---

[7] *Kitabeler*, s. 26.
[8] Hayrullah Efendi, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1292, c. 7, s. 39.
[9] *Kitabeler*, s. 26.
[10] Halil İnalcık, "Murad II", *İslam Ansiklopedisi (=İA)*, c. 8, s. 598.
[11] Aynı makale, s. 601.
[12] *Aşıkpaşazâde Tarihi*, s. 103; *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 593.

temizlemeye ömrü vefa etmedi. Bu sebeple II. Murad Han'ın idâre ve siyâsetini yakından bildiği lalası Yörgüç Paşa'yı fevkalâde yetkilerle donatarak bu havaliye vali tayin ettiği ve onu icraatlarında büyük ölçüde serbest bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Yörgüç Paşa'nın Vilâyet-i Rum'daki icraatları gözden geçirildiğinde bu husus daha iyi anlaşılacaktır.

Yörgüç Paşa'nın beylerbeyliğinin ilk yıllarında bölgede Kızılkocaoğulları adı verilen dört kardeşin şekâvetleri yayılmıştı. Bunlar etraflarına topladıkları 400-500 kişi ile Amasya ve Tokat taraflarında soygunculukla geçinip çevre köyleri yağmalamakta ve yolcuları zarara uğratmakta idiler Yolcular büyük gruplar teşkil etmedikçe bir şehirden diğer şehire gidemez olmuşlardı. Nihayet şirretlikleri o mertebeye ulaşmıştı ki, zaman zaman şehirleri basıp hamamlardan müslüman hanımları zorla kaçırmaya ve masum insanları öldürmeye başlamışlardı[13]. Şakîlerin Akkoyunlu Karayülük Osman Bey, Dulkadıroğlu Hasan Bey ve Bayındıroğlu Halil Bey'le ilişki kurmalarından[14] bu beyliklerce de desteklendiği anlaşılmaktadır. Yörgüç Paşa bu asi grubunun şiddet yoluyla ortadan kaldırılması halinde çok kan dökületeceğini düşünerek hile ile işi halletmeye karar verdi. Padişah adına düzenlettirdiği bir nâmeyi çeşitli hediyelerle şakîlere gönderdi. Nâmede Yörgüç Paşa ile ittifak edip Alparslanoğlu Hüseyin Bey'in elindeki Canik'i vurmaları, bu hizmetlerine mukabil Artukova'nın kendilerine timar olarak verileceği belirtiliyordu. Ayrıca kendi tarafından da hediyelerle birlikte bir elçi gönderen Yörgüç Paşa, padişah tarafından kendisine emir verildiğini ve birleşmeleri gerektiğini belirtti.

Çorum vilayetinde[15] mektupları alan haramibaşıları son derece memnun olarak itaat ve teklifi kabul ettiler. Diğer taraftan da kendi aralarında gizlice konuşarak karşılaşmaları sırasında Yörgüç Paşa'yı ani bir hücum ile ortadan kaldırmayı kararlaştırdılar. Yörgüç Paşa ise onların bu kadar çabuk yola gelmelerinden kendisine karşı bir komplo kurduklarını sezdi. Bu sebeple asiler 400 kişi ile[16] Merzifon ovasına gelip konduklarında kendisi karşılamayıp oğlu Hızır Bey'i gönderdi[17]. Hızır Bey onları, babasının rahatsızlığı dolayısıyla gelemediğini belirtip birkaç gün dinlenmeleri için Amasya'ya davet etti. Türkmenler Amasya'ya gelince üçer beşer kişilik gruplar halinde evlere dağıtıldılar. İkram ve zevklere boğuldular. Yörgüç Paşa bu güzel tedbiriyle onları parçalamış ve güçlerini kırmıştı. Oğlu Hızır Bey zaman zaman liderlerini ziyaret ediyor bir ihtiyaçları olup olmadığını soruyor ve babasının hastalığı ile ilgili bilgiler veriyordu.

Nihayet asilerin kendilerinden geçmiş derecede zevk ve eğlencelere boğuldukları bir sırada Yörgüç Paşa beklenen emrini verdi. Türkmenler kaldıkları evler birer birer basılarak yakalandılar. Karşı koyanlar kılıçtan geçirildi. Yakalananlar ise bir mağaraya konulduktan sonra duman verilerek boğuldular[18]. Ertesi gün sü-

---

[13] Bu Türkmenlerin zulümleri için bk. Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Solakzâde Tarihi*, İstanbul 1298, s. 158-159.

[14] *Neşrî Tarihi*, c. 2, s. 593; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, c. 1, s. 332; *Amasya Tarihi*, c. 2, s. 200.

[15] Hammer elçilerin Kızılkocaoğulları ile Niksar'da görüştüklerini kaydetmektedir. Bk. *Devleti Osmaniye Tarihi* (Atâ Bey trc.), İstanbul 1329, c. 2, s. 184.

[16] Hadîdi'de 500 Türkmen yazılıdır. Bk. *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul 1991, s. 179.

[17] *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 595; *Solakzâde Târihi*, s. 159; *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 334.

[18] *Âşıkpaşazâde Târihi*, s. 113.

ratle harekete geçen Yörgüç Paşa kalanların bir birlik meydana getirmelerine fırsat vermeden Çorum ve civârında ne kadar asi varsa temizledi. Soygunculukla biriktirdikleri bütün hayvan ve mallarına elkoydu. Osmanlı kaynaklarında hayırlı bir vaka olarak zikredilen bu hareketten sonra bölgenin huzur içine girdiği ve bir daha bu kabil olayların görülmediği belirtilmektedir[19]. Hadîdî ise, bir mâsumun burnu dahi kanamadan, Kızılkoca oğlanlarının şekâvetini önleyen ve onları layık oldukları cezaya çarptıran Yörgüç Paşa'yı

Nice iş var bitirmez tîg u leşger

Kim anı bitürür tedbîrile er[20]

sözleriyle övmektedir.

Yörgüç Paşa Kızılkocaoğullarını ortadan kaldırdıktan sonra bölgede bağımsız hareket etmeye devam eden diğer beyleri itaat altına almak üzere harekete geçti. Bunların en önemlileri Kocakayası[21] hâkimi Haydar Bey ile Canik hâkimi Alparslanoğlu Hasan Bey'di. Kocakayası fethi güç ve gayet sarp bir hisardı. Çok iyi silah kullanan, kimseye baş eğmeyen ve çevreye baskın yaparak yağmalayan bir kişi olarak tanımlanan Haydar Bey'in[22]de herhangi bir taarruza karşı hisara yıllarca yetecek erzak koydurduğu kaynaklarda belirtilmektedir[23]. Bu itibarla Yörgüç Paşa, Kocakayası'nı zaptetmek için de hile yolunu tuttu. Haydar Bey'in en çok itimat ettiği adamlarından Tayfur Bey'i çeşitli hediye ve vaatlerle kendi tarafına çekti. Sonra da kaledeki zahireyi yaktırdı. Ardından kendisi de süratle gelerek kaleyi muhasara altına aldı. İhanete uğradığını anlayan ve erzaksız kalan Haydar Bey mukavemetin bir netice vermeyeceğini görerek kaleyi Yörgüç Paşa'ya teslim etti[24]. Yörgüç Paşa fetih müjdesini Sultan II. Murad Han'a bildirdi. Padişah, Haydar Bey'e[25] iyi bir timar vererek rahatça yaşamasını sağlamıştır[26].

Yörgüç Paşa bundan sonra Canik vilâyetini almak üzere teşebbüslere girişti. 831 (1427-28) yılında oğlunun düğün törenine adı geçen vilâyetin beyi Hüsameddin Hasan Bey'i de[27] dâvet etti[28]. Hasan bey'in ise böyle bir neticeyi beklediği anlaşılmaktadır. Nitekim o: "Bizi o tarafa davetten maksadınız elimizdeki vilâyetleri almak ise adamlarınız gelip zapt eylesin. Osmanlı Devletinin gölgesinde bize de yer bulunur" şeklinde bir haber gönderdi[29] ve davete icabet etmedi. Ancak Yörgüç Paşa'nın sefer hazırlıklarına başladığını haber alınca ailesiyle birlikte gelerek teslim oldu. Böylece Canikoğullarının elinde bulunan Çarşamba ve civarı

---

[19] *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 599; *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 335; *Solakzâde Târihi*, s. 160.

[20] *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 181.

[21] Bugün Samsun'un Vezirköprü ilçesine bağlı köy.

[22] *Solakzâde Târihi*, s. 160.

[23] *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 599; *Âşıkpaşazâde Târihi*, s. 114.

[24] *Solâkzâde Târihi*, s. 161; *Âşıkpaşazâde Târihi*, s. 115.

[25] Haydar Bey'in Kocakayası nâhiyesinin Oruç köyünde bir câmii vardır. Bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, Ankara 1972, c. 1, 405.

[26] *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 337-*Neşrî Târihi*, c. 2, s. 601.

[27] Canik hakimi Alparslanoğlu'nun adı bazı târihlerde Hüseyin Bey olarak gösterilmekte (*Tâcü't-Tevârih* c.1, s.338; *Solakzâde Târihi*, s. 161) ise de Çarşamba'da yaptırdığı bir câmi vakfiyesinden adının Hüsameddin Hasan olduğu anlaşılmaktadır (Bk. M.Çetin Varlık", Taceddin Oğulları Beyliği", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam târihi*, c. 10, s. 90; Uzunçarşılı *Osmanlı Târihi*, c. 1, s. 405.

[28] Hadîdî, s. 181.

[29] *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 603.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Osmanlılar hâkimiyetine geçti (831/1428). Bursa'ya gönderilerek hapsedilen Hasan Bey bir yolunu bulup kaçarak II. Murad Han'la görüştü. Kendisine Rumeli'de Gümülcine sancağı verilerek[30] âilesi de yanına gönderildi.

834 (1432) yılında Timurlu Şahruh ile yaptığı savaşı kaybeden Karakoyunlu hükümdarı İskender Mirza Sultan II. Murad'ın muvâfakatini almak suretiyle Osmanlı ülkesine girerek kışı Tokat'ta geçirmek üzere yerleşmişti. Ancak baharla birlikte Karakoyunlu askerleri etrafı yağma ve talan ederek halka zulmetmeye başladılar. Yörgüç Paşa bunların uygunsuz hareketlerini derhal merkeze rapor etti. Bu haber üzerine II. Murad Han Anadolu beylerbeyi Timurtaş oğlu Umur Bey'i Tokat'a gönderdi. Padişahın mektubunu İskender Mirza'ya veren Umur Bey'in ve Yörgüç Paşa'nın tesiri ile Karakoyunlular bölgeyi terk ettiler[31].

Yörgüç Paşa'nın bölgede huzur ve sükûnu sağlamak yolunda gerçekleştirdiği başarılı hizmetleri sonunda, padişah katındaki değeri bir kat daha arttı. Kendisine vezâret verilip nâmına akçe darbına müsaade edildi. Kaynaklarda onun adına kesilen bu akçelere Yörgüç Paşa akçesi dendiği kaydolunmaktadır[32]. Hayrullah Efendi, Yörgüç Paşa'nın zamanla elde ettiği mevkilere mağrur olarak serkeşhane hareket ettiğini ve bu sebeple 838 (1434-1435) senesinde Amasya'dan alınarak Edirne muhafızlığına gönderildiğini kaydetmektedir[33]. Ancak gerek Hayrullah Efendi Târihindeki bilgilerin son derece sıhhatsiz oluşu gerekse Hoca Sadeddin Efendi'nin bu târihte Edirne muhafızlığına tayin edilen zatın Saruca Paşa olduğunu bildirmesi[34] yukarıdaki kaydın şüpheyle karşılanması gerektiğini ortaya koymaktadır.Nitekim Uzunçarşılı'da Yörgüç Paşa'nın vefatına kadar Rûmiye-i Sugra valiliğinden ayrılmadığını söylemektedir[35]. Buna rağmen verilen çelişkili bilgilerden Yörgüç'ün 838-841 (1435-1438) yılları arasında bir müddet görevinden alınmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Hüseyin Hüsâmeddin Bey, Yörgüç Paşa'nın bu son dönemine âit bilgiler verirken onun bir yıl Edirne'de ikametinden sonra 839 (1436)'da Amasya muhafızı Şeyhi Paşa'nın vefatından sonra tekrar Amasya'ya yerleştiğini 841 (1438)'de de şehre vali tâyin edilen Şehzâde Alaaddin Ali Çelebi'nin lalalığına ve şehrinde muhafızlığına tâyin edildiğini kaydetmektedir[36].

845 Zilhicce (Mayıs-1442)'sinde vefat eden Yörgüç Paşa Amasya'da yaptırmış olduğu câmiinin yanındaki türbesine defnolundu.

VAKIF ESERLERİ

Uzun müddet Rum beylerbeyliği vazifesini yürüten Yörgüç Paşa bu sırada başta Amasya olmak üzere Tokat, Gümüş, Köprü, Havza ve İskilip'te yaptırdığı dînî ve sosyal eserlerle de dikkati çekmektedir. O, devrinde bölgedeki isyanların bastırılması ve Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak tesis edilmesi yanında imzasını

---

[30] *Solakzâde Târihi*, s. 162; *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 338; Hadîdî, s. 181-183.

[31] *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 348; *Solakzâde Târihi*, s. 164.

[32] *Neşrî Târihi*, c. 2, s. 593; Hayrullah Efendi Târihi, c. 7, s. 59.

[33] *Osmanlı Târihi*, c. 7, s. 68; Hüseyin Hüsameddin (*Amasya Târihi*, c. 3, s. 206) ve E.H. Ayverdi (*Osmanlı Mimaresinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*, s. 215) beyler de bu bilgiyi kaynak göstermeden zikretmektedirler.

[34] *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, s. 356.

[35] *Kitâbeler*, s. 28.

[36] *Amasya Târihi*, c. 3, s. 207-211.

attığı bu müesseseler ile de ismini günümüze kadar yaşatan nâdir devlet adamlarından biri oldu. Paşa'nın vakfiyesinden ve tahrir defterlerinden Amasya'da bir câmi, medrese, imâret ve iki hamam; Tokat'ta bir hamam ve han; Gümüş'te bir cami; Havza'da bir imâret; Kavak'ta bir câmi ve İskilip'te bir hamam inşâ ettirmiş olduğu görülmektedir. Yörgüç Paşa yaptırmış olduğu bu eserlere zengin vakıflar da tayin etmiş ve onları yüzyıllarca ayakta tutacak imkanı bahşetmiştir. Bugün bu eserlerden Amasya, Gümüş, Kavak ve Köprü'deki camileri ile Tokat'taki hamamı dışındakiler mevcut veya kullanılır halde değildir. İşler halde bulunanlar da daha çok hayır sever vatandaşların katkıları sayesinde ihya olmuşlardır. Bu durum son yüzyıl içerisinde vakıf müessesesine gereken önemin verilmeyişi ile ortaya çıkan bir sonucun göstergesidir. Yörgüç Paşa'nın 3 Rebiulevvel 840 (15 Eylül 1435) târihli vakfiyesinde vakıfları ve tayin ettiği şartları görülmektedir.

Ekrem Hakkı Ayverdi Bey Yörgüç Paşa'nın vakıf eserleri hakkında bilgi verirken sadece vakfiyedeki bilgileri toplu halde zikretmiş, tahrir defterlerini kullanmadığından yapılan vakıfların eserlere göre dağılımını gösterememiştir. Ayrıca köy isimleri sadece vakfiyeye dayanılarak okunmaya çalışıldığından bazı yanlış anlamalara da sebebiyet vermiştir[37].

Vakıf gelirlerinin eserlere göre dağılımını göstermek açısından tahrir defterleri büyük öneme haizdirler. Bu itibarla Paşa'nın eserlerini tek tek incelerken vakıfları özellikle tahrir defterlerine göre belirlenmeye çalışılmıştır. Ayrıca Sultan II. Murad'ın tuğrasının çekili olduğu ve Amasya kadısı Abdurrahman bin Mehmed el-Muslihî tarafından tasdik edilen vakfiyeye göre vakıflarının listesi de bu bölümün sonuna eklenmiştir.

YÖRGÜÇ PAŞA CÂMİİ: Amasya'da Gökmedrese mahallesindedir. Kapısı üzerinde kızıl mermere hak edilmiş üç satırlık kitâbesinde 834/1430-31 yılında inşa edildiği anlaşılmaktadır[38]. Yörgüç Paşa bu sırada Rumiye-i Suğra valisi olarak bölgede bulunuyordu. Câminin yanında medrese ve imârethâne ile birlikte Paşa'nın kendisine ve evladına mahsus türbe yer almakta idi[39]. Bugün bu külliyeden yalnız câmi ile türbesi sağlam durumdadır[40].

Câmiin dış duvarları kesme taştan yapılmıştır. Cephesi mermerden olup musanna'dır. Arka arkaya iki kubbe ve arka kubbenin iki tarafında birer küçük kubbesi yeralmaktadır. Minaresi doğu tarafındadır. Paşa'nın 840/1436 târihinde tanzim ettirdiği vakfiyesine göre câmide görevli imama günde iki dirhem ve senede dört müd buğday, müezzine günde bir dirhem ve senede üç müd buğday verilmesi şart koşulmuştu[41]. 954/1547 târihli vazife tevcihâtı defterinde de aynı ödemenin yapıldığı görülmektedir[42].

---

[37] Karadeniz, Güvendiklü ve Kal'acık köyleri vakfiyede yer aldığı halde belirtilmemiştir.Ayrıca "Yeni köy" yerine Yılı, "Kızılca köy" yerine Kızlıca, "Kayacık köyü" yerine Kıyacak , "Bûget Köyü" yerine Bele yazılmış Kanu, Yuvala, Figanu ve Kafcak suyu gibi köyleri ise okunamadığından eski harflerle gösterilmiştir. Bk. *Osmanlı Mimaresinde Çelebi ve....*, s. 216.

[38] Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 116.

[39] *Amasya Târihi*, s. 165.

[40] *Amasya İl Yıllığı*, 1973, s. 102-103.

[41] *Vakfiyeler*, 19/1.

[42] *MAD*, 24, s. 215.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Câminin vakıfları

1. Amasya'nın Ergoma[43] nâhiyesine tabi; Kavak, Babacuk ve Kulu köylerinin[44] mâlikâne hisselerinden 1/4'ü.

2. Amasya'nın Simre-i Ladik[45] nâhiyesine tabi; Şeyhkoyun köyü[46] mâlikâne hissesinden 1/4'ü.

1520 târihli tahrir defterinden elde edilen neticelere göre câminin yıllık geliri 4132 akçedir.

İMÂRETİ; Yörgüç Paşa'nın câmii kapısında yer alan kitâbesindeki "el-İmâretü'l Mübareketü'l-mensûbetü ile'l-fukarâ-i ve'l-mesâkîn" ifadesinden fakir ve miskinlerin iaşesi için bir imârethâne yaptırdığı anlaşılmaktadır[47]. Hüseyin Hüsameddin'e göre Yörgüç Paşa ve evladına mahsus türbenin karşısında yer alan imârethâne bugün mevcut değildir[48].

Yörgüç Paşa vakfiyesinde imâretin görevlileri ve bunlara verilecek ücretler ile giderleri şu şekilde gösterilmiştir. Şeyhe günde 5 dirhem, senede 6 müd buğday. Nakibe günde 1 dirhem, senede 3 müd buğday. Tabbaha (aşçı) günde 2 dirhem, senede 3 müd buğday ve yardımcısına günde 1 dirhem. Habbaza (ekmekçi) günde 1 dirhem, senede 4 müd buğday ve yardımcısına günde 1 dirhem. Câbiye günde 2 dirhem, senede 4'er müd buğday ve arpa. Hâzine (mahzen memuru) günde 1 dirhem senede 2 müd buğday[49].

957-980/1550-1572 târihleri arasında vakıf tevcihatlarını gösteren defterlerde de Yörgüç Paşa imâretinin görevlileri ve aldıkları ücretler aynıdır[50].

Vakıfları: Amasya'ya tabi; Hisarkavak, Kalacık köyleri ile Lefki öyük mezraasının malikane hisselerinin tamamı. Emirlü etrakiye, Meksan, Figani, Konaç, köyleri mâlikâne hisselerinin 1/2'si. Ahiöyük, Ulus ve Ahihüsam köylerinin 1/4'ü ile 23/40'ı. Saray-ı Sekban Timur ve Yeni köylerinin 23/40'ı Yağman köyünün ise 23/24'ü[51].

Simre-i Ladik kazâsına tabi Hızırköyü[52] mâlikâne hissesi.

Bergoma ve Yavaş nâhiyelerine[53] bağlı, nefs-i Bergoma ile Karsan köyü malikâne hisseleri[54].

---

[43] Bugünkü Suluova kazâsı.
[44] BA, *TD*, 387, s. 378, 381, 383.
[45] Bugün Samsun'a bağlı Havza kazâsı ve köylerini içine alan bölge.
[46] BA, *TD*, 387, s. 371; *TD* 90, s. 85.
[47] E.H., Ayverdi, s. 222; Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 117.
[48] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 165.
[49] *Vakfiyeler* 19/7.
[50] BA, *MAD* 24, s. 215-216; *MAD* 626, s. 297.
[51] BA, *TD*, 387, s. 356, 357, 358, 360, 361.
[52] *TD*, 387, s. 370; *TD*, 90, s. 98.
[53] Bu iki nâhiye Ezinepazarı'nı da içine alan Amasya'nın güney tarafları ile Çorum'a bağlı Ortaköy ve çevresini kapsamaktaydı. Bugün Bergoma ve Yavaş adlarını taşıyan bir köy veya nahiye yoktur.
[54] *TD*, 387, s. 375, 376.

Ergoma nâhiyesine bağlı Kanu, Kayacık ve Kabaklu köylerinin mâlikâne hisselerinin tamamı. Yuvala köyünün ise yarısı[55].

Gümüş nâhiyesine tabi; Kızılcaviran, Gölhüseyin ve Ağıl köylerinin tamam mâlikâneleri[56].

Çorum'a bağlı; Alibeği köyü[57] mâlikâne hissesi.

Osmancık'a tabi; Şenbe ve Çaç köyleri[58] mâlikâne hisseleri.

Gedegara'ya tabi; Medresi ve Köprü köylerinin mâlikâne hisseleri ile Kargucak köyünün mâlikâne hissesinin 1/2'si[59].

Kocakayası'na tabi; Karaköy, Balıklı, Kanı Tatlu, Kürd, Durucasu ve Salur köylerinin tamamı ile Kuzulan köyü mâlikâne hissesinin 2/4'ü[60].

Kavak kazasına tabi; İdrislü, Depecik ve Çayırdoğan köyleri tamam mâlikânesi ile Ahurlu, Muhsinlü, Çayırlu köylerinin 1/2 mâlikâneleri[61].

1520 târihli tahrir defterine göre imâretin geliri 35.900 akçe olarak hesaplanmıştır.

MEDRESESİ; Gökmedrese mahallesindeki câmiin kapısı üzerinde bir nevi külliyeyi işaret eden kitâbede ve Paşa'nın 840/1436'da tanzim ettirdiği vakfiyesinde medrese ve görevlilerine dair bir işaret yoktur. Ancak tahrir ve vakıf vazife tevcihatı defterlerinde medresenin mevcudiyeti görülmektedir.

Hüseyin Hüsâmeddin medresenin câmi ile birlikte inşa edildiğini, câmi içinde ve önünde yeralan birkaç taş hücreden meydana geldiğini belirtmektedir[62]. Sonradan buranın talebelere kifâyet etmemesi sebebiyle mütevellisi Yörgüç Paşazade Mustafa Bey tarafından 1044/1634-35 târihinde câminin doğu cihetinde ahşaptan on iki hücre daha yapılarak medreseye ilave olunmuştur[63]. Ancak 1281/1864-65 târihinde medrese hücreleri harap olmuş ve bir daha da tamir edilemiyerek bahçe halini almıştır.

Medrese paye bakımından 925/1519'da yirmililer arasında olup müderrisi Cafer Efendi idi[64]. 1528 târihli bir vesikada müderris olarak Bâki Efendi isimli biri görülmekte ve bu zatın iki yıl altı aydan beri medresede bulunduğu kaydedilmektedir[65]. 954/1547 târihli olup içerisinde Yörgüç Paşa câmii ve medresesindeki görevlilere yapılan ödemeleri de gösteren bir evkaf vazife tevcihatı defterinde müderrisine günde 5 akçe verildiği kayıtlıdır[66]. Bu durum Yörgüç Paşa

---

[55] *TD*, 387, s. 378, 381, 382.
[56] *TD*, 387, s. 388, 389.
[57] *TD*, 387, s. 393; *TD* 444, s. 27.
[58] *TD*, 387, s. 399, 400; *TD* 444, s. 74, 75.
[59] *TD*, 387, s. 682, 689.
[60] *TD*, 387, s. 693.
[61] *TD*, 387, s. 696, 697.
[62] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 165, 312.
[63] C. Baltacı, XV-XVI. Asırlarda *Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 464.
[64] Atâî, Hadâyıkü'l-hakâyık fî tekmileti'ş-şakâyık, İstanbul 1268, s. 136-137.
[65] Topkapı Sarayı Arşivi (=*TSA*), D. 7625; M. Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1984, s. 163.
[66] *MAD* 24, s. 215; *MAD* 626, s. 296.

medresesinin tayin edilen müderrisinin ilmî kıymetine göre değer kazandığını ve zaman zaman hazırlık mektebi zaman zaman da yüksek ilimlerin okutulduğu bir medrese halini aldığını ortaya koymaktadır. Nitekim 970/1562-63'ten önce medresenin ellili payesine yükseldiği[67] ve 1063/1652-53 târihinde de aynı durumda olduğu görülmektedir[68]. Hüseyin Hüsameddin ise târih vermeden medresenin payesinin 60'lı olduğunu kaydetmektedir[69].

Vakıfları: Amasya'nın Ergoma nâhiyesine tabi; Eymirler köyü[70] mâlikâne hissesi.

Osmancık'a tabi; Ballar, Muylar/Mağribler ve Yenice köylerinin[71] mâlikâne hisselerinin tamamı.

CÂMİİ (Gümüş); Merzifon kazasına bağlı Gümüş kasabasındadır. Yörgüç Paşa tarafından 833/1429 yılında yarı ahşap bir şekilde inşa edilen câminin oldukça büyük olduğu kaydedilmektedir[72]. 968/1560 yılında Rüstem Paşa tarafından yeniden ve kargir olarak ihya edilen câmie gelir temin eden sekiz dükkan ile bir mektep de ilave olunmuştur[73]. Bu târihten itibaren Rüstem Paşa Câmii adıyla da anılmıştır. Câmiin yine Rüstem Paşa'nın inşası sırasında çinilerle kaplandığından Çinili Câmi olarak da anıldığı belirtilmekte ise de bugün bu çinilerden eser yoktur[74]. 1939 depreminde büyük tahribat gören câmi 1946'da halkın yardımı ile yeni baştan onarılmış olup ibâdete açıktır[75].

1520 târihli tahrirde Nefs-i Gümüş'ün mâlikâne gelirinin yarısı bu câmie vakıf olarak keydedilmiştir.Ancak mâlikâne geliri belirtilmediği için ne kadar olduğunu kesin olarak kestirmek güçtür. Gümüş'ün divanî gelirinin 380.883 akçe olduğu gözönüne alınırsa mâlikânesinin de yüksek olacağı anlaşılır[76].

CÂMİİ (Havza); Câmiin hangi târihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yörgüç Paşa'nın Rum beylerbeyiliğine gönderildiği 826/1423 târihinden sonra yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in Havza'da imâret, zaviye ve hamamdan müteşekkil bir külliyesi bulunmaktadır. Ekrem Hakkı Ayverdi Bey Havza'da Mustafa Bey vakıflarını sayarken câminin de ona ait olduğunu belirtmektedir[77]. Oysa camiin kitâbesi olmadığı gibi imâretin kitâbesinden ve vakıfnâmesinden de câmiin Mustafa Bey'e ait olduğuna dair en küçük bir işaret yoktur. Buna karşılık tahrir ve evkaf defterlerinde Havza'daki eserlerden imâretin Mustafa Bey'e[78] câmiin ise Yörgüç Paşa'ya ait olduğu[79] açıkça görülmektedir.

---

[67] Ataî, s. 46.
[68] *Osmanlı Medreseleri* s. 464.
[69] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 312..
[70] *TD*, 387, s. 384.
[71] *TD*, 387, s. 404, 405; *TD* 444, s. 76, 157, 158.
[72] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 358.
[73] *Amasya İl Yıllığı*, 1973, s. 109.
[74] Ayverdi, s. 496; *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 358.
[75] *İl Yıllığı*, s. 109.
[76] *TD*, 387, s. 388.
[77] Ayverdi, s. 498-503.
[78] *TD*, 387, s. 371, 374.
[79] *TD*, 387, s. 372; *MAD* 626, s. 22; *MAD* 24, s. 217.

Öte yandan 1520 târihli tahrirde Havza'ya ait eserler kaydedilirken Yörgüç Paşa'ya ait bir imâretin varlığı da dikkati çekmektedir[80]. Ancak köylerle ilgili bilgiler verilirken Yörgüç Paşa imâretine dair bir vakıf kaydına rastlayamadık. Sadece Mustafa Bey imaretinden ayrı olarak kimin tarafından yaptırıldığı belirtilmeden bir de İmâret-i Havza[81] tabiri geçmektedir ki bunun Yörgüç Paşa imâreti olabileceği hatıra gelmektedir.

Havza'da Yörgüç Paşa câmiine 1520 târihinde Simre-i Ladik nâhiyesine tabi Kazıkkurudan köyü[82] mâlikâne hissesinin tamamı vakfedilmiş olup geliri 794 akçe idi.

CÂMİİ (Köprü); Yörgüç Paşa, Kocakayası hakimi Haydar Bey'i yakalayıp Amasya'ya götürdüğü sırada (831/1428) Gedegara ile Köprü köyü arasında bu câmii şerifi inşâ ettirmiştir[83]. Hüseyin Hüsameddin, Yörgüç Paşa'nın Köprü'ye âit bir vakfiyesinden bahsetmekte ise de hakkında hiç bir bilgi vermemektedir[84]. Bu vakfiyeye başka bir yerde de rastlanılmamıştır.

1520 tarihinde câmie Gedegara'ya tabi; Tahir köyü malikane hissesinin tamamı, Gidür ve Acıkonak köylerinin mâlikâne hisselerinin yarısı ve İyi köyü mâlikane hissesinden 1/4'ü vakf olarak görülmektedir[85]. 957-980/1550-1572 târihli vazife tevcihatı defterinde Yörgüç Paşa vakıfları verilirken Köprü'de bir câmii olduğu zikredilmiş[86] ancak başka bir bilgi verilmemiştir.

Bugün Orta Câmii adıyla da anılan Yörgüç Paşa Câmii bir çok defa onarımdan geçmiştir. En son 1943 zelzelesinden sonra bugünkü haliyle çatılı olarak ihya edilen câminin ilk durumuyla hiç bir ilgisi kalmamıştır[87].

CÂMİİ (Kavak); Yörgüç Paşa'nın bu câmii hakkında tahrir defterlerinde ve vakfiyesinde bir kayıt yoktur. Ancak 1222/1807 târihli olup "Kavak'ta Yörgüç Paşa Câmii imamının vefat etmesi sebebiyle iki oğlunun müşterek olarak imamet görevini yürütmeleri" hususundaki bir berattan[88] paşanın burada da bir câmii yaptırdığı anlaşılmaktadır. E. Hakkı Ayverdi de, Samsun Evkaf Müdürlüğündeki bir deftere dayanarak bu câmiin Yörgüç Paşa'ya âit olduğunu belirtmektedir[89]. 1923'lerde temelden yenilenen câmiin eski hâli ile hiç bir ilgisi kalmamıştır. Câmi 1960'lı yıllarda tekrar tamirden geçirilmiş olup bugün ibadete açıtır.

PAŞA HAMAMI (Tokat); Ivas Paşa mahallesinde, Paşa Hanının yukarı kısmındaki dörtyol ağzında olup metin ve kargir bir binadır. kapısı üzerindeki iki satırlık girift Osmanlı sülüsü ile hak edilmiş kitâbesinden 838/1437 yılında Yörgüç Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır[90]. Moloz taşlarla inşa edilmiş olan

---

[80] *TD*, 387, s. 370.
[81] *TD*, 387, s. 371.
[82] *TD*, 387, s. 372; Bu köyün ismi Çardakkurudan şekliyle de yazılmış, evkaf defterlerinde ise Kurdköy adıyla tesmiye olunduğu belirtilmiştir. Bk. *TD* 90, s. 129.
[83] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 376.
[84] *Aynı eser*, c. 1, s. 373-374.
[85] *TD*, 387, s. 681, 683, 687.
[86] *MAD* 24, s. 215.
[87] Ayverdi, s. 570.
[88] Cevdet, *Evkaf*, 27012.
[89] Ayverdi, s. 512.
[90] Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 25.

hamam, 1948 yılında vakıflar tarafından restore edilmiştir[91]. Hamam halen faal durumdadır.

TÜRBESİ; Amasya'da câmiinin batı tarafında yüksek ve taştan musanna' özel bir hücre içerisindedir[92]. Hücrede Yörgüç Paşa'dan başka oğlu Yunus Bey ile kızları Hundi ve Sitti hatunlara ait kabirler de yeralmaktadır. Câmie en yakın olan kabir Yörgüç Paşa'nındır. Paşa'nın ayak taşının dış yüzündeki yazısından Zilhicce 845/Mayıs 1442'de vefat ettiği anlaşılmaktadır[93].

DİĞER ESERLERİ; Yörgüç Paşa'nın belirttiğimiz eserlerinden başka Gedegara kazası İshakalanı köyünde Şeyh Turak zaviyesi[94], Amasya imâreti yakınında bir hamam, Tokat'ta bir han ve İskilip'te bir hamam yaptırdığı[95] bilinmektedir. 1485 târihinde İskilip'teki hamamından 1000 akçe gelir elde edildiği ve bunun paşanın vakıflarına ait olduğu görülmektedir[96]. Haklarında başka bilgi bulamadığımız bu eserler günümüze kadar ulaşamamıştır.

Yörgüç Paşa'nın Vakfiyesine göre vakıflarının listesi[97]

Köy veya Mezraanın Adı	Nâhiyesi	Mâlikânesi'nin
1. Birgoma	Nâhiye Merkezi	Tamamı
2. Ganu	Ergoma	"
3. Kayacık	"	"
4. Karadeniz		"
5. Yuvala	Ergoma	1/2
6. Ömer köyü (mezraa)		Tamamı
7. Ali Hacı	Merzifon	1/2
8. Kafcak suyu		Tamamı
9. Figanu	Geldigelen	
10. Yayman	"	1/2
11. Şenbe	Osmancık	Tamamı
12. Çac	Osmancık	"
13. Selhan		"
14. Çamköyü		"
15. Ulus/Olus	Geldigelen	23/40 ve 1/4
16. Geray ağılı	Gümüş	Tamamı
17. Ahi Anuk/Öyük	Geldigelen	"
18. Başıbüyük	"	"
19. Mengücek		"
20. Büğet		"
21. Balana		"

[91] E. Yavi, *Tokat*, İstanbul 1986, s. 72.

[92] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 216.

[93] Ayverdi, s. 222-223.

[94] İshakalanı köyü mâlikâne gelirinin tamamı -ki 900 akçe olup- bu zaviyeye vakıftır. BA *TD* 387, s. 685.

[95] BA, Vakfiyeler, 19/7.

[96] Üçler Bulduk, "XVI. Yüzyılda Çorum Sancağı", *OTAM*, Ankara 1992, sy. 3, s. 150.

[97] Vakıf eserleri bölümünde görüldüğü gibi bu listede verilen köylerden başka pek çok köyün varlığı (Ballar, Muylar, Yenice, Karaköy, Balıklı, Kanu Tatlu, Kozalan, Muhsinlü, İdrislü, Çayırlı, Depecik, Çayırdoğan v.s.) Yörgüç Paşa'nın vakfiyesini tamamlattıktan sonra da yeni bazı vakıflarda bulunduğunu göstermektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

22. Saray	Geldigelen	"
23. Demirciköyü		"
24. Mavdi		"
25. Ali Hüsam	Geldigelen	"
26. Kuruca		"
27. Sülman viranı		"
28. Güvendiklü		"
29. Kalacuk izan(?)		"
30. Hisarkavak	Geldigelen	"
31. Sazcık (mezraa)		"
32. Yeni köy	Geldigelen	1/2
33. Yassı öyük	"	Tamamı
34. Kazlar ovacığı	Gümüşpazar Maden	"
35. Köprü	Simre	"
36. Kargucuk	Gedegara	"
37. Ahurlu	Kavak	1/2
38. Hacı pazar	Sonisa	Tamamı
39. Üzmüş (mezraa)		"
40. Kızılca köy	Meşhedabad	"
41. Ohlu kaya	Amasya	"
42. Karapınar		Tamamı
43. Karşen		"
44. Uygur	Bergoma	1/2
45. Kabaklu	Ergoma	Tamamı

AİLE EFRÂDI

Hızır Bey: Yörgüç Paşa'nın oğlu. Kızılkocaoğullarının tedibi sırasında babasının planını fevkalade bir siyasetle tatbik etti[98]. 848/1444 yılında Varna harbinde şehid düştüğü rivayet olunmaktadır[99].

Yunus Bey: Yörgüç Paşa'nın oğlu. Kabri Yörgüç Paşa türbesinin içinde babasının yanındadır. Kabir taşındaki yazıdan babasından yaklaşık iki sene evvel (Rebiülevvel 844/Ağustos 1440) vefat ettiği anlaşılmaktadır[100].

Mustafa Bey: Yörgüç Paşa'nın oğlu. Kardeşi Hızır Bey'le beraber Varna meydan muharebesinde (1444) şehid düşmüştür[101]. Mustafa Bey'in Havza'da 833/1429-30 yılında inşa ettirdiği bir imâreti ile hamamı mevcuttur[102]. Tahrir defterlerinden imâretine zengin vakıflar da bulunduğu anlaşılmaktadır[103].

Sitti Hatun: Yörgüç Paşa'nın kızı. Babasının türbesinde medfundur. Kabir taşından babasından 20 yıl evvel (Şaban 815/Ağustos 1422) vefat ettiği

---

[98] *Neşrî Târihi*, c. 2., s. 595-597; *Tâcü't-Tevârih*, c. 1, 334; *Âşıkpaşazâde Târihi*, s. 112.
[99] *Sicill-i Osmani*, c. 4, s. 652.
[100] Ayverdi, s. 224-225.
[101] *Amasya Târihi*, c. 3, s. 217.
[102] Ayverdi, s. 503; *Amasya Tarihi*, c. 1, s. 169, 365.
[103] *TD*, 387, s. 681, 682, 683, 684, 685, 687, 688.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

anlaşılmaktadır[104]. Uzunçarşılı'nın Sultan Mesud türbesi[105] Halil Edhem'in ise Narlıbahçe'de bir türbe içerisinde[106] medfun göstermesi kabrinin yer değiştirmesinden dolayı ortaya çıkan bir karışıklığın sonucu olmalıdır.

Hundi Hatun: Yörgüç Paşa'nın kızı. Kabri babasına ait türbe içerisinde kardeşi Yunus Bey'in yanındadır. Kabir taşından 846 Rebiülevvel/1442 Temmuzunda vefat ettiği anlaşılmaktadır[107]. 1520 târihli tahrirde Eslemez köyü mâlikâne gelirlerinin yarısı Hundi Hatun'un vakfı olarak görülmektedir[108].

Safiye Hatun: Yörgüç Paşa'nın zevcesi. Amasya hakimi Şadgeldi Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'in kerimesi idi. Yörgüç Paşa'nın oğlu Mustafa Bey bu hanımdan dünyaya gelmiştir[109]. Ancak bu hanımın bir müddet sonra vefat ettiği ve Yörgüç Paşa'nın bunun hemşiresi Şah Bula hatunla evlendiği anlaşılmaktadır. Mustafa Bey'in diğer bir kızı Yeni Hatunla da Sultan II. Murad Han'ın evli olduğu bilinmektedir[110].

Şah Bula (Şahûnnisa) Hatun: Yörgüç Paşa'nın zevcesi. Paşanın ilk hanımı Safiye Hatun'un kızkardeşidir. Kaynaklardan hayır sahibi bir kadın olduğu anlaşılmaktadır. Amasya'nın Sofizade mahallesinde Mahmud Çelebi mescidinin yanında 843/1439 yılında bir mektep ve çeşme bina ettirerek evkafını tanzim ettirmiştir[111]. Kabri, Sultan Mesud türbesi içerisindedir. Kabir taşından 874/1470 yılında vefat ettiği anlaşılmaktadır[112]. 1520 târihinde Simre-i Ladik'e bağlı Eymûr köyü mâlikâne hissesinden 17/45'i türbesine vakıf olarak görülmektedir[113].

Şah Bula Hatun mektebi önceleri meşhur iken 1905-10 yılları arasında harap bir hale düşerek bir müddet mahalle mektebi olarak hizmet vermiş[114] ancak günümüzde tamamen ortadan kalkmıştır.

Yörgüç Paşa'nın Abdi ve Ali Bey adlarında iki oğlunun daha olduğu bildirilmekte[115] ise de bu şahıslar hakkında bilgi bulunamamıştır.

---

[104] Ayverdi, s. 225.
[105] *Kitabeler*, s. 119.
[106] Yörgüç Paşa ve evladına ait ....., s. 531.
[107] Ayverdi, s. 225; *Kitâbeler*, s. 118.
[108] *TD*, 387, s. 385.
[109] *Kitâbeler*, s. 28.
[110] *Kitâbeler*, s. 28.
[111] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 152, 263.
[112] Ayverdi, s. 226-227.
[113] *TD* 90, s. 108.
[114] *Amasya Târihi*, c. 1, s. 263.
[115] Yörgüç Paşa ve evladına ait bir kaç kitâbe, s. 537.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İBNÜRREFİK'NİN, MÜNEVVER'İN HASBIHALİ* İSİMLİ PİYESİYLE ÇEHOV'UN AYI** İSİMLİ PİYESİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

ENVER TÖRE***

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci (1866-1935), II. Meşrutiyet sonrası tiyatro yazarlarımızdandır. Piyeslerinde, aile içi münasebetleri komedi tarzında ele alan yazar; Fransız tiyatrosundan adapteler de yapmıştır. Ahmet Nuri, adapte ve telif eserlerinde devrin aksaklıklarını hicvetmiş; bunu yaparken de Türk örf ve âdetlerine âzami dikkati göstermiştir. Drama açısından zayıf olan bu piyeslerin, kurguları nisbeten başarılıdır. Adapte tekniğini iyi bilen yazar; bu uygulamalarda iyi örneklerin tesirinde de kalır.

Dramatik edebiyatımızda adaptelerin kaynağının çoğu zaman belirtilmemesi, eserler hakkında verilen hükümleri boşlukta bırakmaktadır. Bu yüzden bir kısım piyeslerin adapte mi olduğu yoksa tesir yoluyla mı kaleme alındığı tam olarak bilinememektedir. İşte bu piyeslerden biri de Ahmet Nuri'nin *Münevver'in Hasbıhali* isimli piyesidir. Sekizinci'nin adı geçen piyesi ile ünlü Rus yazarı Anton Çehov'un *Ayı* isimli tek perdelik piyesi arasında konu, üslup ve şahıslar bakımından sıkı bir yakınlık vardır. Biz iki piyes arasındaki bu yakınlığı göstermeğe çalışacağız.

Anton Çehov'un *Ayı* isimli piyesi bir perdedir. Piyesin üç aslî şahsı vardır. Genç, dul Bayan Popov, yaşlı uşağı Luka ve orta yaşlı çiftlik sahibi Simirnov. Ölmüş Bay Popov'un da adından bahsedilir. Mekân, piyesin kadın kahramanı Bayan Popov'un çiftlik evinin salonudur. Bayan Popov'un eşi yedi ay önce ölmüştür. Fakat o bir yıldır kendisini eve kapatmış, eşinin yasını tutmaktadır. Hiç kimseyi eve kabul etmediği gibi, kimseyle de görüşmemektedir. Onun böyle kendisini eve "diri diri gömme"si uşağı Luka'yı bile isyan ettirir. Luka, Popov'un çıkıp gezmesini, eğlenmesini, yas tutmayı bırakmasını hattâ genç subaylarla tanışmasını ister. Fakat Bayan Popov, yas tutmaya kararlıdır. Bunun sebebini ise şöyle açıklar: "Benim yaşadığımı sanıyorsun ama, zavallı, cahil Luka; yanılıyorsun. Ben ölüyüm, mezardayım. Hiç bir zaman gün yüzü görmeyeceğim. Bu üstümdeki mâtemlikleri, karaları çıkarmayacağım. Anlıyor musun Luka? Bırak Popov'un ruhu onu ne kadar sevdiğimi görsün." (s. 64)

Eşine verdiği sözden asla dönmeyeceğini iddia eden Bayan Popov; eşinin sağlığındaki davranışlarını hatırladığında mâtem tutmakla doğru hareket etmediğini ve bunun kendine karşı haksızlık olduğunu da düşünür. Fakat yine de verdiği

---

* SEKİZİNCİ, İbnürrefik Ahmet Nuri; "Münevver'in Hasbıhali", *Zekâ Mecmuası*, S. 10,9 Temmuz 1328.

** ÇEHOV, Anton; *"Tek Perdelik Dokuz Oyun"*, Çev. Yılmaz Gruda, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1983, s. 172.

*** Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

sözden ve tutumundan vazgeçmemekte ısrarlıdır.: "Evet, biliyorum, sen de biliyorsun, bana iyi davranmazdı, zulmederdi: vefasızdı da. Ama ne çıkar? Ben ona daima sadık kalacağım; hepsi bu kadar. Kendisini nasıl sevdiğimi göstereceğim. Ve bir gün bundan daha iyi bir dünyada, öbür dünyada, nasılsam, öyle bulacak beni." (s. 64)

Eve kapanıp eğlenceden ve dış dünyadan elini eteğini çekme sebebini eşine olan sadakat yeminine bağlayan Bayan Popov; eşinin resmine bakarak sürdürdüğü konuşmalarında, ona olan sitemini daha da ileri götürerek eşine beslediği gerçek duygularını ortaya koyar: "Göreceksin Popov'um, bir kadın, bir eş, nasıl sever, nasıl bağışlar? Ölüm bizi ayırıncaya; hayır, daha da öte; ölüm bizi birleştirinceye kadar. (Birden gözyaşları arasında tebessüm eder.) Utanmıyor musun Popov? İşte, küçücük karın, her zamanki gibi iyi ve sadık olmakla berdevam. Kendini bu eve kapatarak, kendi ölümünü bekleme kararında da sadık, ta ki sen... Bütün bunlar seni utandırmıyor mu huysuz çocuk? Berbat bir adamdın biliyorsun. Vefasızdın. Kavga eder, beni yalnız bırakır, haftalarca görünmezdin." (s. 65)

Görüldüğü gibi, Popov'un gençlik duyguları ayaklandığında verdiği sözlere rağmen kontrol edemediği duyguları onu hayata doğru çeker. Fakat o, şartlandığı düşüncelerinden kolay vazgeçemez. Bunun bir tek yolu vardır. Eşinin kaba davranışlarını aklına getirerek hislerinde bir soğukluk yaratmak; belki de yeni hayatı için vereceği kararlara meşrûiyyet kazandırmaktır. Onun bu kararsızlığı, hayat ile mâtem arasında gidip gelen kontrolsüz duyguları beklenmedik bir misafir ile şekillenmeye başlar. Gelen, tüccar Simirnov'dur. Simirnov, Bayan Popov'un eşinden alacağını tahsile gelmiştir. Simirnov, kadın ruhundan anladığını iddia eden; görünüşü kaba bir adamdır. Pek çok kadınla evlenmiştir; fakat şimdi duldur. Eşinin borcunu hemen ödeyemeyeceğini söyleyen Bayan Popov'la çatışır. Alacağını tahsil edene kadar evden gitmeyeceğini belirterek salona iyice yerleşir. Bayan Popov'un sert çıkışları karşısında ona alâka duyar ve hayran kalır. Simirnov, aklını başından alan bu delişmen kadına borcundan vazgeçtiğini ve onunla evlenmek istediğini söyler. Bayan Popov bu teklifi önce şiddetle reddeder. Simirnov'u kabalıkla ve bir kadına nasıl davranılması gerektiğini bilmemekle suçlar ve tersler. Ama içten içe o da Simirnov'a karşı alâka duymaya başlar. Merhum eşi hakkındaki düşünceleri ile bu davetsiz misafirin davranışları karşısında kendi gençliğini ve arzularını da çatışmanın içine sokar. Bayan Popov aradığı şartları taşıyan, sevdiğini ve evlenmek istediğini beyan eden bu çılgın adamı reddedebilmek için çok direnir ama sonunda duygularına yenik düşer. Simirnov, Bayan Popov'un aklındaki sadakat düşüncesini silebilmek için tahriklerine devam eder. Kadınların vefasız olduklarını ileri sürer. Buna çok sinirlenen Bayan Popov, bilâkis erkeklerin vefasız olduklarını bunun en çarpıcı örneğini de merhum eşinin sağlığında kendisine karşı tavır ve davranışlarındaki kabalıkta bulduğunu itiraf eder. Kendisinin yerinde eşinin olması halinde hiç mâtem tutmadan derhal evlenebileceğini belirtir. Bu düşüncelerle kendi hayatını yaşama duygusu ağır basan Bayan Popov, Simirnov'a yakınlığını artırır. Hattâ bir ara makyajını tazeler ve döner. Onun bu halini gözden kaçırmayan Simirnov, evlilik teklifinde ısrar eder. Aksi takdirde gideceğini ve bir daha da gelmeyeceğini söyler. Bayan Popov, kendisine her türlü hayat garantisini, yaşama şevkini ve zevkini sunan bu adama karşı duygularını daha fazla kontrol altında tutamaz ve kendisini Simirnov'un kollarına bırakır. Baştaki nefreti vazgeçilmez bir isteğe ve aşka döner. Simirnov'un evlenme teklifini kabul eder.

Bayan Popov, eşinden yâdigâr kalan atı Tobi'yi önceleri bol yulafla beslerken; Simirnov ile yakınlaşınca Tobi'ye artık yulaf verilmemesini emreder. O, bu davranışıyla eşinden ona kalan son hatıranın da ortadan kalkmasını arzuladığını göstermiş olur.

İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin *Münevver'in Hasbıhali* isimli piyesi tek perdelik bir monologdur. Piyesin aslî kahramanı Münevver Hanım'dır. Oyunda adından bahsedilen üç kişi daha vardır. Merhum eşi Murtaza, Hizmetçi Pervin ve Münevver Hanım'a izdivac teklifinde bulunan avukat Mükerrem Bey. Piyesin mekânı ise Münevver Hanım'ın Kandilli'deki yalısının denize nâzır müzeyyen salonudur.

Münevver Hanım genç ve güzel bir duldur. Eşi öleli bir yıl olmuştur. Piyes, Münevver Hanım'ın evlenmeye karar verişinin hikâyesidir.

Münevver Hanım, elinde Mükerrem Bey'in izdivac teklif eden mektubu ve bir fotoğrafı ile salona hışımla girer. Mektupta, o gün kendisine görücü geleceği bildirilmiştir. Bu evlenme teklifini merhum eşine ihanet olarak düşündüğünden çılgına döner. Hizmetçi Pervin'e seslenerek görücüleri kabul etmeyeceğini bildirir. Piyes bundan sonra Münevver'in monologu ile devam eder. Bir taraftan Mükerrem Bey'in mektubunu okurken; diğer taraftan onun fotoğrafı ile merhum eşinin fotoğrafı arasında gidip gelerek düşüncelerini açıklar. Bu tablo tipik bir meddah oyunudur. Münevver Hanım için bir tarafta merhum eşine sadakat yemini, diğer tarafta yeni bir hayat teklif eden Mükerrem Bey vardır. Bu iki durum arasında kadınlık duyguları harekete geçer. Eşinin ve tâliplisinin resimlerine sorular sorarak ve güya onlardan cevaplar alarak bu evlenme teklifini reddetmekle kabul etmek arasında bocalar.

Münevver Hanım, eşi öldüğünden beri kimseyle görüşmemiştir. Eve kapanmış mâtem tutmaktadır. Bu mâtemi kıyamete kadar sürdürmeye kararlıdır: "Ben kocam öleli oniki ayı iki gün geçiyor. Hâlâ hayaliyle oyalanıyorum. Ben yarın ahirette ona alnım açık, yüzüm pak kavuşacağım. (Süratle kocasının resmine gider.) Öyle değil mi Murtazacığım? (Resmin yanında otururak) Sen emin ol güzelim. Ben senin zevciyyet hatıralarına kıyamete kadar sadık kalacağıma yemin ettim. Dünya yıkılsa bu yemini tutacağım."

Münevver Hanım, mâteminin hayatıyla beraber biteceğinden emin gibidir. Yazar bu noktada kadın ruhunu da tebarüz ettirir. Kadınların düşünce, davranış ve kararlarında ne dereceye kadar samimi olup sebat edebilecekleri ile tıpkı Çehov gibi alay eder: "Benim mâtemim hayatımla bitecek. Ne olurdu bizde de mâtem tutmak için siyahlar giyinmek âdet olsa idi. Çünkü ne yalan söyleyeyim siyah elbise bana çok yaraşıyor."

Avukat Mükerrem'in izdivac teklifine çok sinirlenen Münevver Hanım, onu usûl bilmemekle ve haddi olmadan kaba davranmakla suçlar. Daha sonra onun kendisine âşık olmasını tabii karşılayarak; bu aşk yüzünden ne kadar perişan olabileceğini düşünür ve bir an yumuşar. Bu yumuşama uzun sürmez. Bu defa da Mükerrem Bey'in, eşinin ölümünden iki ay geçmeden yeniden evlenmeye kalkmasına sinirlenir ve erkekleri zâlimlikle suçlar: "Ah kadınlar mı dediniz?.. Haydi şuradan, siz kadınların tırnağına benzemezsiniz. Siz hareminizin vefatı iki ay olmadan unutuyorsunuz."

Münevver Hanım, bütün karşı çıkmalarına rağmen avukat Mükerrem Bey'e ilgisiz kalamaz. Onun zengin ve yakışıklı olduğunu itiraf eder. İkisinin de dul olması yeni bir hayatı beraberce yaşama teklifini câzip hale getirir. Mükerrem Bey'i, teklifi hususunda "fırsatçı" diye niteleyiren Münevver Hanım; bu tekliften ince bir zevk de alır: "Bu mektubu bana gönderdiğiniz için pek ayıp ettiğinizi hesap etmeyecek kadar akılsız değilsiniz zannederim. (Resme eğilip dikkatle bakar.) Vah... vah... Yüzünüz bile kızarmıyor. (Şiddetle) Susunuz...Susunuz, sakın ağzınızı açmayınız. Zira.. Bilmem nasıl anlatayım (Sükût) Demek oluyor ki Murtaza aklıma geldikçe beraber ağladığımız zamanlar sizin gözyaşlarınız sahte imiş.. Aman Yarabbi.. Ben bunların samimiyetine aldanarak sizinle başbaşa ağladığım demler ne kazalar, ne tehlikeler geçirmişim de haberim yok. Kim bilir benim o masumiyet dakikalarımda siz ne şeytanlıklar düşünüyormuşsunuz."

Münevver Hanım'ın eşine verdiği sadakat sözü ile şahsî duyguları çatışır. Heyecanları ağır basar. Yeni duygularını meşrû hale getirebilmek için eşinin fotoğrafı ile konuşmaya devam eder. Güya onun ağzından fakat kendi istekleri doğrultusunda konuşur. İstekleri karşısında nazlanır eşinin fotoğrafına sitem bile eder: "Ah ben seni bir başka erkeğin, Mükerrem Bey'in âguşunda unutur muyum sanıyorsun. Asla.." Bu düşünceleri yeni bir hayatın cazibesi karşısında gitgide yumuşar. Eşinden açıkça izin ister. Sağlığında bile hiç bir konuda izin vermediğini söyleyerek kocasını kabalıkla suçlar. Tavrını bir anda değiştirir. Açık bir biçimde eşini beğenmediğini resmine karşı haykırır: "Fakat ben de artık halk içine karışıp zevk ve eğlencelerde bulunmalıyım. Ölen ile ölünmez ya. Bu benim hakkımdır.", "Mükerrem mektubunda ye's ve matem mağmumiyetini dilber çehrenizden kaldırınız, diyor. Doğru. Merhum için o kadar bol gözyaşı döktüm ki artık menbaı tükendiği için göz pınarlarım kupkuru kaldı. Böyle kuru mağmumiyet çehreme hiç yakışmıyor."

Mükerrem Bey'in mektubunu ve fotoğrafındaki bakışını sıcak bulmaya başlayan Münevver Hanım, eşine karşı iyice soğuklaşır, onun bakışlarını begenmez: "Zavallı Murtaza o da bana mahmur bakar idi. Ama sevdiğini az söylerdi. Hem de soğuk bir tavırla... (Kocasının resmine giderek şiddetle) Ah.. Ah sen.. Sana hodbinliğin cezasını çektirmek için Mükerrem'e varmalıyım ama.. Böyle melek gibi kadın sana lâyık değilmiş. (Yumruklarını sıkıp kocasının resminin üzerine yürüyerek) Ah.. Sen. Ah sen.. Benim gibi bîçâre gencin ebediyyen mahrumiyetine, mahbusiyetine sebep olan hâin. Beni gezmekten, eğlenmekten, konuşmaktan, gülmekten men eden gaddar. Allah esirgeye senden evvel ben vefat etmiş olsaydım sen, kırkım çıkmadan evlenirdin. Ben erkeklerin sebatsızlığını, tahammülsüzlüğünü bilirim. Senin de ne azgın canavar olduğunu bilirim."

Daha sonra Münevver Hanım eşinin bakışları ile Mükerrem Bey'in bakışlarını mukayese eder: "Bu Mükerrem de bana dehşetle bakıyor. Çehresi biraz sert. Fakat bakışı pek tatlı. Pek mânâlı. Hattâ biraz çapkınca... Murtaza'nın da gözleri güzel idi ama onun bakışında bu halâvet yoktu. Fersiz, dalgın biraz da şaşı idi."

Mükerrem Bey'in aşk dolu bakışı ve sözleri karşısında daha fazla direnemeyen Münevver Hanım; onun teklifini kabul etmeye karar verir. Eşinin resmini istediği gibi konuşturarak bu izdivaca kendince izin alır: "Ne dedin? Bilâkis kocaya varmamı mı emrediyorsun?.. O, asla..Asla.. Şüphe yok. Hoşuma gitmiyor değil ancak sonra pişman olur ikide bir başıma kalkarsın.. Israr etme sıkılıyorum.. İcbar mı ediyorsun? Bu zorla mı olacak? Peki olur."

Bu konuşmalar izdivacın zamanı üzerinde de devam eder. Önce yirmi sene sonra olmasını ister görünen Münevver Hanım; güya kocasının bir hafta içinde bu izdivacı istediğini belirterek rahat bir nefes alır. Bu sırada reddettiği görücülerin geldiğini duyar. Hizmetçiye onları içeri almasını emreder. Üstüne çeki düzen verir. Mükerrem Bey'in mektubuna ilk duyduğu tepki yerini sıcak duygulara ve heyecanlara bırakır. Kocasının resmini içeri odaya fırlatır. Mükerrem Bey'in resmini göğsüne sokar. Büyük bir heyecanla görücülere hoş görünebilmek için süslenmeye gider.

Görüldüğü gibi, iki piyeste de dul bir kadının; gençlik duyguları ile geleneklerin kadına yüklediği ölmüş eşe sadakat değerleri çatışır. Sonuçta duygular geleneklere ağır basar. Ölenle ölünemeyeceği, hayatın her şeye rağmen devam edeceği fikri savunulur. Kadınların, eninde sonunda duygularına yenik düşebilecekleri, ironik bir dille anlatılır. Kadının sadakati tartışmaya açık hale getirilir.

Çehov'un *Ayı* isimli piyesi ile Ahmet Nuri'nin *Münevver'in Hasbıhali* isimli piyesinin aslî kahramanı olan kadınlar duldur. Her iki kadın da genç ve güzeldir. Bir yıldır mâtemdedirler. Bu süre içinde kimseyle görüşmez ve kendilerine yapılan evlenme tekliflerini reddederler. Adeta kendilerini diri diri mezara gömmüşlerdir. Âdetleri üzere Bayan Popov, siyah mâtem elbiseleri giymiştir. Bunun kendisine de yakışacağını düşünen Münevver Hanım âdetten olmadığı için giymediğini söyler. İki kadının da ölüme ve yeni bir hayata bakış tarzı aynıdır. Merhum kocalarına ahirete kadar bağlı kalacaklarına ve mâtem tutacaklarına dair and içmişlerdir. Her iki kadın da izdivac teklifi karşısında önce teklifi reddederler, sonra kararsızlık anları yaşarlar, daha sonra da büyük bir şevkle bu teklifi kabul ederler. Düşüncelerinin değişme süreci içinde merhum kocalarına ve müstakbel eşlerine bakışları ve değerlendirişleri de aynıdır. Eşlerinden, önceleri büyük bir hayranlıkla bahsederler. Beğendikleri erkek karşılarına çıkınca eşlerinin menfî yönlerini görmeye başlarlar. Bayan Popov'un eşi çapkın, vefasız ve kabadır. Ona eziyet etmiş, onu mutlu edememiştir. Münevver Hanım'ın eşi ise belki çapkın değil ama kaba, hodbin ve şaşıdır. İki kadın da genç bir hayatın, bu kötü nitelikteki ölmüş eşlerinin hatıralarına bağlı kalmaya değmeyeceğine sonunda karar verirler.

Bayan Popov, kendisine izdivac teklifinde bulunan erkekle yüzyüzedir. Münevver Hanım ise elindeki fotoğrafla konuşur. Münevver Hanım'ın bu hali biraz da devrin kadın-erkek ilişkilerindeki "kaç-göç" hadisesiyle ilgilidir. Ahmet Nuri bu görüşmeyi, devrin sözkonusu âdetlerine uygun hale sokmuştur.

Bayan Popov'a evlenme teklif eden şahıs, zengin, yakışıklı ve çiftlik sahibi bir tüccardır. Bu adam aynı zamanda Popov'dan alacaklıdır. Bu durum Bayan Popov üzerinde manevi bir baskı da oluşturur. Münevver Hanım'ın taliplisi ise yakışıklı, genç, maddî durumu iyi olan bir avukattır. Münevver Hanım'ın veraset işlerini halletmiş ve onu üzgün anlarında teselli etmiş, yanında bulunmuştur. Bu davranış biçimi de Münevver Hanım üzerinde mânevi bir baskı unsurudur. Bundan başka her iki erkeğin dul oluşunu, kadınların ruhlarına hitap edecek sözleri iyi seçmelerini hattâ zaman zaman onları tahrik edercesine sürdürdükleri tutumlarını da dış tesirler olarak değerlendirebiliriz. Münevver Hanım'ın karar vermesinde dış tesirler daha etkilidir. Göksu'ya eğlenmeye gidenleri gördükçe yeni durumu kolaylıkla kabullenir. Üstelik Münevver Hanım'ın tâlibi, Bayan Popov'unki gibi karşısında olmadığından naz ve cilve yapma imkânı da yoktur. Bayan Popov,

yüz yüze olduğu için daha çok direnir ve kendini ağırdan satar. Hattâ Simirnov ile düelloya bile yeltenir. Münevver Hanım ise bütün kararlarını mektubun ve fotoğrafların ifadesi ışığında kendi hislerine dayanarak verir. Bayan Popov, kendini Simirnov'un kucağına bırakır ve öpüşürler. Münevver Hanım ise Mükerrem Bey'in resmini göğsüne sokar. Her iki kadın da şiddetle reddettikleri izdivac teklifini sonunda sevinçle kabul ederler. Münevver Hanım görücüleri kabul ederek süslenmeye giderken eşinin resmini fırlatır atar. Onun tesirinden kendisini kurtarır. Makyajını tazeleyen Bayan Popov ise eşinin kendisine yâdigârı atı Tobi'yi beslemeyi keserek eşiyle olan son bağını da böylece koparır.

Her iki piyesin zamanı da aktüel zamandır. Piyesin başlangıcı ile bitişi arasında geçen süre birkaç saati geçmez. Bu *Münevver'in Hasbıhali*'nde daha azdır. Bu süre kadın kahramanlar için aynı zamanda psikolojik bir zamandır. Eşlerine bakışları müsbetten menfîye geçerken; müstakbel eşlerine bakışları menfîden müsbete değişir. Kadınlardaki bu değişmeye, eşlerine ait hatıralara geri dönüşler hız kazandırır.

Ayı piyesinde mekân Rusya'dır. Taşrada bir çiftlik evinin salonudur. Kapalı mekânda geçen piyes; düello ve at motifiyle dışarıya açılır. *Münevver'in Hasbıhali*'nde mekân İstanbul'da Boğaz'ın mutenâ semti olan Kandilli'de bir yalının müzeyyen salonudur. İç mekân, pencere vasıtasıyla Boğaz'a ve Göksu'ya açılır. Göksu mutluluğun uç noktasıdır.

Piyesteki kadınların düşünce ve davranış benzerlikleri ortak bir temaya ulaşır. Bu tema, kadının kendi kendisine yüklediği sosyal ve ferdi fonksiyonlar ile aşk, hayat ve cinsiyet kavramlarının çatışmasıdır.

Görüldüğü gibi Anton Çehov'un *Ayı* isimli piyesi ile İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin *Münevver'in Hasbıhali* isimli piyesleri kurguları dışında büyük bir benzerlik içindedirler. İki piyesin birbirine bu kadar benzerlik göstermesi *Münevver'in Hasbıhali* piyesinin daha önce yazarı tarafından adapte şeklinde düşünülmüş olacağı fikrini de aklımıza getirmektedir. İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci'nin piyes yazımındaki tarzını dikkate aldığımızda bunu söylememiz yanlış olmaz. Yalnız *Münevver'in Hasbıhali*'nin kurgusu *Ayı* piyesinden farklı olduğundan burada, derin bir Çehov tesiri olduğunu söylememiz daha doğru olur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE OSMANLI ORDUSU'NUN MODERNİZASYONU İÇİN KURULAN TECHİZÂT-I ASKERİYE NEZÂRETİ VE FAALİYETLERİ

ZEKERİYA TÜRKMEN*

GİRİŞ

Askerî temeller ve fütûhât felsefesi üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin yükselme devrindeki (1453-1566) malî, iktisadî ve askerî alanlardadaki üstünlüğü XVII. yüzyıl başlarından itibaren görülen askerî, siyasî, sosyal ve iktisadî buhranlar sebebiyle sarsılmaya başladı.

Fetihlerde devletin ihtiyacı olan askeri temin etmek amacıyla işleyen Tımar Sistemi bozulmaya başlayınca, iktisadî krizler ve buna bağlı olarak da askerî başarısızlıklar birbirini izledi. Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlarda genellikle mağlubiyete uğraması, devlet adamlarının BATI'nın teknik ve askerî bakımdan üstünlüklerini kabul etmelerini mecburi hale getirdiği. Bu durumda Devlet, kendini ıslah ederek siyasî-askerî varlığını koruma kaygusuna düştü.

Teknik ve askerî konularda batının üstünlüğü tartışmasız kabul edilince III. Selim (1789-1806) devrinden itibaren ıslahat hareketlerinde önemli bir artış oldu. Yapılan ıslahatların büyük bir bölümü askerî karakterde olup en fazla orduyu ilgilendiriyordu. II. Mahmud (1806-1839) bu ıslahatları daha da genişletip diğer alanlara yaydı. Orduda köklü reformlara girişilerek Avrupa standartlarına uygun bir ordu kurulması fikri benimsendi. II. Mahmud ile orduda başlatılan Prusya sistemi eğitim öğretim anlayışı, ordu içersindekilerce hoş karşılanmamakla beraber, Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde de önemini korudu. Donanmaya daha çok yatırım yapan Abdülaziz'in aksine II. Abdülhamid daha çok kara ordusu için yatırım yaptı. Devletin varlığını koruyacak dış tehditleri bertaraf edecek olan ordu için büyük harcamalar yapıldı. Son sistem silahlarla modernize edilmiş olan Osmanlı ordusu 1897 yılında girdiği Osmanlı-Yunan harbinden bu sebeple galip çıkacaktı.

A. TECHİZÂT-I ASKERİYE NEZÂRETİ'NİN KURULUŞU

Techizat; lüzumlu olan erzak, malzeme, eşya, silah vesairedir. Techizât-ı Askeriye ise askerî donatım malzemeleri için kullanılan bir tabir olup, silah, cephane, melbûsat, me'kûlat, erzak vesaireyi ifade eder.

Teçhizât-ı Askeriye tabiri, Osmanlı arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre Rumî 1310/Miladî 1894-95 yılından itibaren Osmanlı bürokrasisinde kullanıla gelmiştir.

---

* M.Ü. Türkiyat Enstitüsü Yakın Çağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Evvela Maliye Nezaretinin bir yan kuruluşu olarak teşekkül eden Techizât-ı Askeriye komisyonu, bilahare bir nezaret haline getirilerek ordunun modernize edilmesi için silah, mühimmat, erzak, vs. alımını gerçekleştiren bir şube haline getirilmiştir.

Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtların haricinde bu nezaretin faaliyetleri hakkında diğer kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır. Biz bu komisyonun kuruluşunu bulabildiğimiz en eski tarihli belgede olan kaydı yani 28 Eylül 1310/10 Ekim 1894 tarihini kabul edeceğiz[1].

Günümüz Türkiye'sinde "Savunma Sanayii Destekleme Fonu" adı altında faaliyet gösteren kuruma benzer tarzda teşekkül eden Techizât-ı Askeriye komisyonu, her türlü gelir getiren ürünlerden % 6 nisbetinde bir payı yardım adıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için toplayacaktı. Teçhizat miktarı denilen bu meblağ sadece ordunun masraflarına sarf edilecekti. Techizat miktarları ise Ziraat Bankası kanalı ile toplanacaktı[2].

Techizât-ı Askeriye komisyonundan önce kurulmuş olup askeri amaca hizmet eden bir diğer teşkilat da Te'sisât-ı Askeriye iâne Komisyonudur. Bu komisyonun görevi ise askerî hizmete yönelik tesislerin inşa, tamir, bakım vesairesi ile ilgilenmekti. Büyük bir kısmı efrât, zabitân ve memurlardan toplanan Te'sisât-ı Askeriye İânesi, ordunun donatımı için toplanan bir çeşit "İkrâz-ı Millî" hüviyetinde idi[3].

B. TECHİZÂT-I ASKERİYE NEZÂRETİNİN FAALİYETLERİ

Fevkalede askerî harcamalar için yardım toplamak amacıyla kurulmuş olan Techizât-ı Askeriye Nezâretinin bünyesinden 29 Rebiülâhır 1314/8 Ekim 1896 tarihinde yapılan Meclis-i Vükelâ toplantısında bir komisyon oluşturulması kararlaştırıldı. Komisyon'un başkanlığına Evkaf-ı Hümâyûn nâzırı Galip Paşa getirildi. Komisyon azalığına da Şûrâ-yı Devlet azalarından Vahid Bey tayin olundu. Galip Paşa bu göreve tayin olduktan sonra derhal işbaşı yaparak techizât miktarının toplanması için harekete geçti[4].

29 Şubat 1897 tarihinde toplanan Meclis-i Vükelâ, Osmanlı Yunan Harbi öncesi Devletin içinde bulunduğu olağanüstü durumdan dolayı önemli kararlar aldı. Bu toplantıda silah altına alınacak efradın en önemli ihtiyacının top, mermi vesair techizât olduğu Padişah tarafından açıklanmış ve her türlü ihtiyacın süratle temini hükme bağlanmıştı. Meclis-i Vükelâca yapılan tahkikat sonucu bu ihtiyaçların temini için 2 milyon liraya ihtiyaç olduğu tahmin edilmişti. Bu paranın dış borçlanma yoluyla tedariki mümkün olmadığından, yardım olarak halktan toplanması için bütün vilayetlere duyuru yapılmış; sadece 200.000 lira toplanabilmişti. Toplanan bu paranın 110.000 lirası alınması kararlaştırılan top ve tüfek mermilerine harcanmıştı. İhtiyaç duyulan miktarda para toplanamayınca alınan bir karar üzerine yardım toplayan memurların halkı buna teşvik etmeleri ve süratle bu paranın toplanması istenmiştir[5].

---

[1] Techizât Askeriye Nezâreti'nin faaliyetlerine ait Başbakanlık Osmanlı Arşivinde (BOA) bulunan iki adet Techizât-ı Askeriye Nezâreti kataloğu bu araştırmada bize rehberlik etmiştir.

[2] BOA, Y-A-RES: 72/34, 10.04.1312.

[3] Goltz Paşa, Osmanlı Yunan Seferi (1313/1897), (Çev. Erkân-ı Harp Binbaşısı Yakub Şevki), Dersa'âdet 1326, s. 11.

[4] BOA. Y-A-RES: 83/1, 01.05.1314.

[5] BOA. Y-A-RES: 85/26, 27.09.1314.

Daha önceleri faaliyet gösteren Te'sisât-ı Askeriye İâne Komisyonu da yeniden bir düzenlemeye tabi tutulmuştu. 8 Ekim 1896 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla bu iâne komisyonu'nun başkanlığına 2000 kuruş maaşla Ticaret ve Nafi'a Nazırı Mahmut Paşa tayin edilmişti[6].

R. 1315 yılına gelindiği zaman Techizât iânesinin hedeflenen miktarı olan 2.000.000 liranın toplanamadığı, ancak 850.000 lirasının tamamlandığı anlaşılmaktadır. Tahmin edilenin altında bir miktarda toplanmasının tek sebebi taşra vilayetlerindeki komisyonlarda görevli memurlara verilen 150 kuruş miktarındaki harcırahın az olmasıydı. Sadrazam Rıf'at Paşa geri kalan 1.150.00 lira tutarındaki ianenin toplanabilmesi için komisyon görevlilerinin toplanan miktarın % 10 nispetinde bir parayı kendi harcamalarında kullanabileceklerini belirtti. Bu kararın vilayetlere ulaşmasından sonra iâne miktarında gözle görülür bir artış olmuştur[7]. Diğer taraftan techizâtı toplamaya memur edilenler için nümûne olarak bir muhasebe cedveli düzenlenerek vilayetlere gönderilmişti. Bu muhasebe cedvelinden anlaşıldığına göre; memurlar önce bir tahkikat yapacaklar, ondan sonra iâneyi toplayacaklardı[8] (EK. I).

Hükümet, techizât iânesinin toplanabilmesi için bu işle görevli memurların yanında, muhallelerdeki imam ve muhtarlara da görev düştüğünü açıkladı. R. 1312/1896-97 yılında çıkan bir iradeye göre bastırılan biletlerin İstanbul'da ve diğer vilayetlerde görevli olan imam ve muhtarlara dağıtıldığı anlaşılmaktadır. İmam ve muhtarlara bir tenbihnâme kaleme alınmış, buna göre bilet karşılığı toplanan yardımlar bir deftere kaydedilecek, mahallelerdeki kayıtlara bakılarak müslüman erkek nüfus miktarı kadar bilet görevlilere zimmetlenecek, fukara kesim ise bundan muaf tutulacaktı[9].

Mahallelerdeki imam ve muhtarlara gönderilen biletlerle beraber bir de Techizât İlanı eklenmişti. Bu ilandan anlaşıldığına göre; depolarda askerler için gerekli olan silah cephane vesair levazımatın yetersiz olduğu açıklanıyor, bunların tedarik edilmesi gerektiği, topçu ve süvari için de hayvana ihtiyaç duyulduğu belirtilerek bunlar için gerekli olan paranın yardım yoluyla halktan toplanması isteniyordu. Bu yardımın yalnız müslüman halktan alınması lazım geldiği belirtildikten sonra çocuklardan, sakatlardan, güçsüzlerden, ordu mensupları ile zabıtadan ve medrese talebelerinden alınmaması bildiriliyordu. Yardım için 5, 10, 30, 40 ve 100 kuruşluk olarak hazırlanan biletlerle toplanan para kuruşu kuruşuna merkeze gönderilecekti[10]. 1897'de teşekkül eden iâne komisyonunun başına Ticaret ve Nafi'a Nazırı Mahmut Paşa getirilmişti. Bunun emrinde Şûrâ-yı Devlet, Bâb-ı Seraskeri, Divân-ı Muhasebât ve maliyeden gönderilen memurlar bulunacaktı. İâne Komisyonunda vazifeli olan memurlar haftanın dört günü (cumartesi, pazartesi, salı, perşembe) Nafi'a Dairesinde toplanıyorlardı. Komisyon, yardıma herkesin iştirak etmesi gerektiğini şöyle ifade ediyordu:

---

[6] BOA. Y-A-RES: 83/22, 05.10.1314.
[7] BOA. Y-A-RES: 103/39, 15.05.1317.
[8] BOA. Y-A-RES: 123/16, 1317.
[9] BOA. Y-A-RES: 83/38, 19.05.1314.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"...Vatan-ı Umûmînin istikmâl ve esbâb-ı intizâmı nâmına mürettep olan şu iâne, asâkir-i muntazama-i redîfe esliha vesairesinin itmâmı içün nüfûs-ı zükûr-ı islamiyeye münhasır ise de gayr-ı müslimlerinde yardımı kabul edilecektir"[11].

C. TECHİZÂT-I ASKERİYE PARASININ MUHAFAZASI

Techizât-ı Askeriye iâne komisyonlarınca toplanan paranın muhafaza altında tutulması problemi ortaya çıkınca, bu defa da bir muhafaza komisyonu kurulmuştu. Muhafaza Komisyonunun görevleri altı madde halinde şöyle belirlenmişti:

1. Techizât-ı Askeriye parasının muhafazası için padişahın başkanlığında bir reis vekili ve altı azadan kurulu bir komisyon seçilecektir.
2. Muntazam birşekilde her gün merkeze gönderilen Techizât iânesi tahsilât komisyonunda bekletilmeksizin muhafaza komisyonuna makbuzla teslim edilecektir. Bu paralar muhafaza komisyonunun kontrolündeki kasalarda saklanacak, kasaların anahtarları ise reis nezdinde bulunacak, kasalar komisyon heyetinin tamamının hazır olduğu zamanlarda mühürle açılıp kapatılacaktı.
3. Toplanan iâne, satınalma komisyonunun istekte bulunması padişahın da iradesinin alınması sonucu senet karşılığı muhafaza komisyonundan alınarak gereken mahalle sarfedilecektir.
4. Muhafaza komisyonu, her ay sonunda gelir ve giderleri hesap ederek iki nüsha halinde bir cedvel hazırlayacak bunlardan birisi padişaha sonulacak diğeri ise irâde çıktıktan sonra gazetelerde neşredilecekti.
5. Komisyon hesaplamalarını mali usûle uygun olarak düzenleyip kaydedecek bunun için gerekli memurlar padişah tarafından Maliye Nezâretinden seçilecektir.
6. Muhafaza Komisyonu daima bir ihtiyat hazinesi bulunduracaktı[12].

D. TECHİZÂT-I ASKERİYE PARASININ HARCAMALARDA KULLANIMI

Techizât-ı Askeriye iâne Komisyonunca toplanıp muhafaza komisyonunda korunan paralarla nerelere harcamalar yapılacağı da bir plan ile tespit edilmişti. Satın alma işleri için oluşturulan mübayaat komisyonu aşağıda görülen beş maddelik plan dairesinde çalışacaktı.

1. Berrî ve bahrî techizât ve tertibât-ı askeriye için bir satın alma komisyonu teşkil edilmiştir. Tedâriki zor ve elzem olan top tüfek ile bunlara ait fişenk ve cephanelerle, ufak çaplı harp gemileri ve diğer harp malzemelerini almak için kurulan bu komisyonun fahri başkanı padişah olup bir reis vekili ile altı azası bulunacaktı.
2. Askerlerin techiz edilmeleri için lazım gelen mühimmât ve levazımâtın müfredat ve mahiyeti ait oldukları dairece bildirilecek; padişahın irâdesi alındıktan sonra satınalma komisyonuna havâle edilecektir.

---

[10] Ceride-i Askeriye nr: 18, 2 Şubat 1896.
[11] BOA. Y-A-RES: 83/38, 19.05.1314, lef: 1.
[12] BOA. Y-A-RES: 85/27, 27.09.1314.

3. Satın alma mevcut nizamnâmelere uygun olacak; eşyanın cins tür ve miktarı tespit edildikten sonra gazetelerde yayınlanacaktı. Bundan sonra Avrupa'dan satın alınacak eşya hakkında fabrikatörlerle muhâbere edilerek en müsait şartlarla sözleşmesi hazırlanacak, satın alma işine ait irade çıktıktan sonra ödeme ile ilgili evraklar muhafaza komisyonuna havâle olunacaktır.
4. Komisyon padişahın iradesine uygun olarak makbuz-senet karşılığı satın alma işlerini yürütecek, muhafaza komisyonundan istifade ile alınan malzemenin bedeli basında ilan edilecektir.
5. Satın alma komisyonu alınması uygun görülen eşyanın ödenmesi için muhafaza komisyonu aracılığıyla bir ön araştırma yaptıracak, yeterli paranın olup olmadığını tespit ettirecek şayet yoksa tedarik ettirdikten sonra satın alma işlemine girişecektir[13].

Yukarıda tespit edilen maddelere göre satınalma komisyonu techizât parasını gerekli harcamalarda kullanılmasını sağlayacaktı. Techizât gelirlerini arttırmayı düşünen hükûmet 1900 yılı başlarında devletin ürettiği malların tamamına % 6 nispetinde bir zam yapmış; bu zamlardan dolayı bir yıl müddetince 600.000 Lira hasılat elde edileceği tahmin edilmişken 1901 yılında yapılan hesaplamada 300.000 lira toplantığı tesbit edilmişti. bir kısım techizât bedeli taşralarda mahallî masraflar için kullanıldığından tahminlerin ancak yarısı oranında bir gelir toplanabilmişti.

Hükûmet, suistimalleri önlemek amacıyla kanun hükmünde bir kararname neşrederek techizât miktarının toplanmasında aksamalara sebep olan memurların cezalandırılacağını, emekliye ayrıldıkları taktirde maaş bağlanmıyacağı tehtidinde bulunmuştu[14]. Yine adı geçen kararnâmenin 11. maddesine göre, techizât-ı askeriye bedelini irâde-i seniyye hilâfına kullananlar en ağır şekilde cezalandırılacaklar, görevlerinden alındıkları gibi aileleri de dahil olmak üzere tümü sosyal haklardan mahrum bırakılacaklardı[15].

E. TECHİZÂT-I ASKERİYE KOMİSYONUNDA YAPILAN YENİ DÜZENLEMELER VE TECHİZÂTIN TOPLANMASI

Faaliyet alanını gittikçe genişleten Techizât-ı Askeriye komisyonu 4 Mart 1318/16 Mart 1902'de toplanan Meclis-i Vükelâ kararıyle bir nezâret (Bakanlık) haline getirilerek Raif Paşa nazırlığa tayin olunmuştu[16]. Vezir rütbesindeki Raif Paşa'nın muavinliğine Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi azasından Hasan Bey başkâtipliğe,Sadık Bey tayin olunurken altı memur daha görevlendirilmişti[17].

Yeni düzenlemeden sonra techizât tertibinin daha sıkı kontrol edilerek toplanmasına dikkat edilmeğe başlandı. Nitekim Maliye Nazırının 2 Mayıs 1902 tarihli kararıyla techizâtın maliye memurlarınca toplandıktan sonra tek bir kuruşuna dahi dokunmadan nezarete gönderilmesi lazım geldiği ifade ediliyordu[18] (EK. 2).

---

[13] BOA. Y-A-RES: 85/27, 27.09.1314.
[14] BOA, Y-A-RES: 111/33, 03.12.1318.
[15] BOA. Y-A-RES: Aynı Dosya.
[16] BOA. BEO. Techizât-ı Askeriye nr. 136053, 4 Mart 1318.
[17] Salnâme-i Devlet-i Aliye, 58. sene, H. 1320, Dersaâdet 1318, s. 410.
[18] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 138195, 21 Nisan 1318.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Techizât tertibinin hangi tür ürünlerden ne kadar alınacağı yeniden düzenlenmişti[19] (EK. 3). Mesela Ereğli kömür madenlerinde kullanılmak üzere ormanlardan kesilen ağaçlardan % 2 nispetinde vergi alınacaktı Bahriye Nazırı Hüseyin Paşa ise bütün orman gelirlerinin techizat için verilmesini teklif ediyordu[20]. Techizât tertibini mahallinde kullananlarla kanun hilâfına kullananların cezalandırılması lazım geldiği tekrar ifade edilirken[21], hükûmet ise nasıl yaparak bu meblağın artırılabileceği yolunda çalışmalar yapmaktaydı[22]. Komisyonlarca toplanan teçhizat miktarı Ziraat Bankası kanalıyla merkeze gönderilecekti. Banka Şubelerinin olmadığı yerlerde ise bu işlem postahaneler vasıtası ile gerçekleştirilecek ve yapılacak masraflar ise o yerin mal sandığından karşılanacaktı[23].

Diğer taraftan Te'sisât-ı Askeriye Komisyonu da 1901 yılında yeniden düzenlenmişti. Buna göre komisyon başkanlığına Hasan Bey adında biri tayin olunurken bunun yanında bir başkâtip, kâtip yardımcısı, üç aza, bir evrak ve vezne memuru görevlendirilmişti[24]. Te'sisât-ı Askeriye iânesinin toplanması için oluşturulan komisyon son derece faal çalışmış gayr-i müslimlerin de yardım etmelerine sebep olmuştur[25].

Techizât-ı Askeriye Nezâreti her yıl nereden ne kadar meblağ toplanacağına dair önceden tahminlerde bulunur; tahminlerin çok altında bir miktar toplandığı zaman o mahalde tahkikat yapılır[26], aksaklıklar görüldüğü zaman genellikle o bölgenin defterdarı görevden alınırdı[27]. Önceleri sadece müslüman halktan alınan techizat bedeli 18 Ağustos 1318-30 Ağustos 1902 tarihli hariciye tezkeresinden anlaşıldığına göre ecnebi halktan ve gayr-ımüslimlerden de alınması kararlaştırılmıştı. Teçhizat bedeli bunlardan emlak vergisiyle beraber tahsil edilmiş; ecnebiler kapitülasyonlarla kendilerine bazı haklar verildiğini ileri sürerek bu paranın verilmesine karşı çıkmışlarsa da bu dikkate alınmamıştır[28]. Diğer taraftan techizât bedellerinin arttırılması yolunda çalışmalarada devam edilmiştir. İltizama verilen aşar bedellerinin bakıyesi ile hazineye kalan emlak bedellerinin talibi çıkmadığı hallerde bunların techizât tertibine dahil edilmeleri hükme bağlanmıştı[29].

Diğer taraftan merkeze uzak bölgelerde bulunan askeri birliklerin fakr u zarûret içerisinde bulunmaları zaman zaman techizât tertibini kullanmalarına sebep olmuştu. 1 Ekim 1902 tarihinde İşkodra vilayetinden gelen bir yazıya göre vilayet mal sandığında mevcut techizât miktarının ümerâ, zabitân ve ordu için sarfedildiği belirtiliyordu[30]. Techizât tertibini devamlı arttırma yollarını arayan Techizât-ı

---

[19] Bk. Techizât-ı Askeriye Talimatı, Dersa'âdet 1318, s. 2-8.

[20] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 138277, 25 Nisan 1318.

[21] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 140435, 12 Haziran 1318.

[22] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 141156, 26 Haziran 1318.

[23] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 143617, 26 Ağustos 1318.

[24] Salnâme-i Devlet-i Aliye, 57. sene, H. 1319, Dersa'âdet 1317, s. 296.

[25] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye nr. 14021, 8 Haziran 1318.

[26] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 143354, 18 Ağustos 1318; Halep vilayetinden 6000 lira techizât parası toplanması planlanmışken 3500 lira toplanması defterdârın azline sebep olmuştur.

[27] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 144182, 9 Eylül 1318; Ayrıca bk. 147434, 10 Kanûn-ı evvel 1318.

[28] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 143644, 27 Ağustos 1318; Ayrıca bk. 145436, 10 Teşrîn-i sânî 1318.

[29] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 142896, 5 Ağustos 1318.

[30] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 144639, 10 Eylül 1318.

Askeriye Nezâreti ise mahallinde yapılan harcamaların hemen ikmâl edilerek yerine konulması gerektiğini belirtiyordu[31].

Nitekim toplanan Techizât-ı Askeriye bedelleriyle ordunun ihtiyacı olan bazı malzemelerin satın alınması yoluna da gidilmiştir. İngiltere'de bulunan Armstrong fabrikasına sipariş olunan gemi bedelleri[32], tamir amacıyla yurtdışına gönderilen sekiz adet savaş gemisinin 44.000 lira tutan tamir masrafları Bahriye Nezaretinin teklifi Maliyenin ve Techizât Nezaretinin onayı ile iane bedelinden ödenmiştir[33]. Ayrıca Osmanlı dumansız barut fabrikası için sipariş olunan pres makinelerinin tutarı olan 750 lira da techizat meblağından ödenmiştir[34].

F. TECHİZÂT-I ASKERİYE NEZÂRETİNİN 1903 YILINDAN SONRAKİ FAALİYETLERİ

1903 Yılında da Techizât-ı Askeriye Nezâreti eski heyeti ile göreve devam ediyordu[35]. Bu yıldan itibaren techizât miktarının toplanması için daha gayretli bir çalışma başlatılmıştır. (EK. 4)

1903 Yılına kadar mirî orman ve madenlerden alınmayan techizât bedeli bu tarihten itibaren alınmaya başladı. Ormanlardan % 6 nispetinde, yeraltı madenlerinden % 1-5, yerüstü madenlerinden de % 10-20 nisbetinde techizât miktarı alınması kararlaştırıldı[36]. Hükümet bu dönemde techizat gelirlerinin arttırılması için devamlı bir faaliyet içerisinde bulunmuştur[37].

Techizât-ı Askeriye Nezâretinin kuruluş amacı ordunun silah, mühimmât vs. ihtiyaçlarını ikmal etmek olduğundan, toplanan paralarla genellikle ordu için lüzumlu olan malzemeler alınıyordu. Bu arada Almanların Krup Silah Fabrikası ile silah alımı konusunda bir anlaşma yapılmış, 300.000 lira tutarında silah ve cephane alınmıştır. Hükûmet bu parayı techizât miktarından karşılamayı düşünmüşse de bu mümkün olmamıştır. Ödemelerde aksama olması fabrikanın İstanbul'da bulunan vekili Huber ile mülakat yapılmasını zaruri kıldı. Huber bu mülakatta, silah siparişinde Osmanlı Devletine öncelik verildiğini belirtiyordu. Huber'in bu ilginç açıklamaları Almanların, Osmanlı Devletini kendilerine müttefik kabul etmek istemelerinden doğan bir strateji olması kuvvetle muhtemeldir[38].

Bunun yanında II. ve III. Ordular için alınacak malzemelerin tutarı olan 383.439 liranın techizât bedelinden ödenmesi hükme bağlanmıştı. Harcamalara oranla toplanan techizat bedeli az olduğundan zorluklar çıkıyor[39], ayrıca techizât bedelinin askerî alan dışında da kullanılması paranın tükenmesine sebep oluyordu[40].

---

[31] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 144063, 5 Eylül 1318; Ayrıca bk. 145141, 145553, 13 Teşrîn-i evvel 1318. Mesela Yemen'de ordu komutanı Zekeriya Paşa techizât parasını kanuna aykırı kullandığından hakkında şikayetler olmuştu. Nezâret sürekli yazılar göndererek bu durumun düzeltilmesini istemiştir. Bk. BEO. Techizât-ı Askeriye: 146025, 28 Teşrîn-i evvel 1318; 146272, 2 Teşrîn-i sânî 1318.

[32] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 145310, 19 Eylül 1318.

[33] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 148147, 1 Kanûn-ı sânî 1318.

[34] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 146413, 9 Teşrîn-i sânî 1318.

[35] Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 59. sene, H. 1321, Dersa'âdet 1319, s. 440.

[36] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 144849, 13 Teşrin-i sânî 1318.

[37] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 148663, 28 Kânun-ı evvel 1318; Mesela nüfûs tezkirelerinden dahi 20 para alınması ve bunun techizâta ilavesi emrediliyordu. Bk. nr: 158085, 23 Haziran 1319.

[38] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 163066, 9 Eylül 1319.

[39] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 171368, 20 Şubat 1319.

[40] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 164815, 25 Eylül 1319.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Diğer taraftan yurtdışına gönderilen sekiz adet zırhlı savaş gemisinin 461.000 lira tutan tamir masrafları, 180.000 lira tutan diğer üç geminin masrafı ile 960 lira tutarındaki projektör masraflarının teçhizattan ödenmesi kararlaştırıldı. Mesudiye zırhlısının tamir masrafları ise ödenmemiş olduğundan mahkemelik bir durum ortaya çıkmıştır[41].

Her vilayette ayrı ayrı toplanan techizât miktarı düzenli bir şekilde gönderilirken[42], bazı vilayetlerde techizât hasılatının değişik yerlerde kullanılması kanûnî müeyyidelerin uygulanmasını gerektirmiştir[43]. Bazen de vilayetlerle merkez arasındaki muhabere eksikliği karaşıklıklara yol açmıştır[44]. Bazı vilayetlerde ise techizât usûlsüz kullanılmıştı. Mesela Çankırı'da 377.595 kuruş, Priştine'de 63.740 kuruş, Yenipazar'da 41.000 kuruş, Görice'de 147.000 kuruş kanuna aykırı yerlerde harcanmıştır[45]. Bu yolsuzlukların önlenmesi için 14 Haziran 1903 tarihinde Techizât-ı Askeriye Komisyonunun faaliyetlerini kontrol etmek üzere bir teftiş komisyonu kurulmuştur. Adliye müfettişlerinden kurulu bu komisyon nezarete ait kayıt ve kuyûdâtı incelemeye yetkili idi[46]. Öte yandan Techizât Nâzırı Râif Paşa, 23 Mart 1903 tarihinde sadârete gönderdiği techizât bilançolarında tahmin edilen meblağın tamamına yakınının toplandığını ifade ediyordu[47].

1903 Yılında techizât meblağından istifade ile ordunun modernizasyonu uğrunda büyük faaliyetler gerçekleştirilmişti. Çanakkale ve Çatalca istihkâmlarının tahkîmi için alınacak maksim sistem (uzun menzilli) topların techizâttan ödenmesi kararlaştırıldı[48]. Ayrıca Tophane-i Âmire için lüzumlu olan 330.880 lira tutarındaki (7.5 cm.lik 16 bataryalık) seri ateşli toplarla bunlara ait 340.127 lira tutarındaki alet, edevât ve cephane miktarlarının techizattan ödenmesi kararlaştırılmıştı. Techizât Nâzırı ise bu paranın ancak 76.464 lirasını ödeyebileceğini, kalanın taksitle ödenmesinin mümkün olacağını teklif etmekte idi[49].

1908 Yılına gelindiği sırada Techizât Nezâretinde herhangi bir değişiklik olmadı[50]. Yalnız bu yıl techizât parasının çok ihtiyatlı kullanılacağı askerî harcamalar haricinde kesinlikle kullanılmayacağı ifade ediliyordu[51]. Fakat buna rağmen, merkeze uzak vilayetlerde paralar merkeze gönderilmeden mahalli komutanlarca yine askerî harcamalar için kullanılmıştı[52]. Vergilerden toplanan techizât hissesi yeterli olmayınca, iane biletleri tabedilerek makbuz karşılığı halktan yardımlar toplanmıştır[53].

---

[41] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 212136, 2 Şubat 1319.
[42] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 165275, 13 T. evvel 1319.
[43] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 165478, 16753, 22 T. sânî 1319.
[44] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 169703, 10 T. sânî 1319.
[45] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 152414, 12 Mart 1319.
[46] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 156998, 2 Haziran 1319.
[47] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 152296, 11 Mart 1319.
[48] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 153393, 3 Nisan 1319.
[49] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 160089, 27 Temmuz 1319.
[50] Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 60. sene, H. 1322, Dersa'âdet 1320, s. 458.
[51] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 191274, 31 Mart 1321.
[52] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 1192209, 18 Nisan 1321.
[53] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 196158, 9 Haziran 1321.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XX. Yüzyılın başlarından itibaren imparatorluğun Avrupa yakasında giderek dallanıp budaklanan Makedonya ve Bulgaristan Olayları[54] Avrupa devletlerinin Müdahale etmelerine sebep oluyordu. Bu müdahaleleri azaltmak için ordunun güçlü olması gerekiyordu. Ordu için toplanan techizat parasının da bu sebepten dolayı arttırılması; yeni kaynaklar bulunması zarureti ortada idi. Mesela 1905 yılında alınan bir kararla gayr-i müslim halktan alınan şahıs başına 37 kuruş 1.5 para miktarındaki "bedelat-ı askeriye" 50 kuruşa yükseltilerek bunun techizat meblağına ilavesi kararlaştırıldı[55]. Öte yandan 1904 yılı bilançolarına göre techizât bedeli toplanırken haftalık hasılat 5-6.000 lira civarında olduğu anlaşılmaktadır[56]. Bu bedellerin bazı yerlerde nakdî değil aynî olarak da -buğday, arpa, koyun, keçi gibi- alındığı görülmektedir[57].

Osmanlı Genelkurmayı 1906 yılında Krup fabrikasına sipariş ettiği topların bedelinin ödenmesi için, aşâr ve techizât bedellerini karşılık göstermişti. Techizât bedeli yetersiz kaldığı zamanlarda ise Düyûn-ı Umumiye idaresinden % 4 faizle borç alınacaktı[58].

Techizât-ı Askeriye Nezaretinde 1906 yılında nazır değişikliği oldu. Râif Paşa görevden ayrılınca yerine Hacı Âkif Paşa tayin olundu; diğer görevliler yerlerinde bırakıldı[59].

Techizât-ı Askeriye Nezaretinin istatistiklerinden anlaşıldığına göre 1906 yılındaki techizât gelirlerin tutarı 1.632.000 lira olup, buna karşılık siparişlerin (silah, cephane vs.) tutarı ise 2.747.768 lira idi. 1.115.768 liralık bir masraf açığı ortaya çıkmıştı. Öte yandan padişahın iradesi ile alımı kararlaştırılan silah ve techizât tutarı ise 1.500.000 küsûr lira olarak tahmin edilmişti. Para yeterli olmadığından ordunun donatımı gibi önemli bir meselenin ciddiyetle ele alınıp yeni kaynaklar temini ile halledilmesi yoluna gidilmiştir[60]. (EK. 5)

Osmanlı Hükûmeti techizât bedelleriyle gerçekleştirdiği silah ve mühimmat alımlarında bazen yabancı subayları da aracı olarak kullanılmıştır. bu maksatla Amerikalı Deniz Binbaşısı Buknam Bey, İngiltere'den satın alınacak gemiler için oluşturulan ve techizat nezaretine bağlı satınalma komisyonuna faal bir üye olarak atanmıştı[61].

Bu arada hayvanat-ı ehliye vergisinin kaldırılması Techizât Nezaretinin gelirlerinde büyük bir azalmaya sebep olmuştur. Nezaretin gerçekleştirdiği alımlar sırasında gereken para tedarik edilemeyince yabancı bankalardan borç para alınması yoluna gidilmişti[62].

II. Meşrutiyetin ilanından sonra ülke içerisinde -özellikle basın da- aşırı bir özgürlük ortamının doğması II. Abdülhamid devri olay ve müesseselerinin tenkidine yol açtı. Deniz ve kara ordusunun levazım ve mühimmatının satın alınması

---

[54] Makedonya Meselesi için bk. Zekeriya Türkmen, "Makedonya Meselesinin Ortaya Çıkışında İngilizlerin Rolüne Dair Bir Vesika", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı: 61, (İstanbul 1989), s. 85-106.

[55] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 196694, 2 Temmuz 1321.

[56] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 162097, 19 Ağustos 1319.

[57] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 231628, 6 Şubat 1322.

[58] BOA. Y-A-RES: 125/129, 22.02.1322.

[59] Salnâme-i Devlet-i Aliyye, 62. sene, H. 1324, Dersa'âdet 1322, s. 552-53.

[60] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 214053, 8 Haziran 1322.

[61] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 209978, 210234, 207802, 207924, 209449.

[62] BOA. Yıldız Marûzât Defteri nr: 14593, 14617.

için kurulmuş olan nezaretin, yazışmadan başka bir şey yapmadığı ifade ediliyordu. Basında çıkan haberlere göre Techizât Nezareti'nin vazifesini zaten Maliye Nezareti öteden beri yapmakta idi. Bu durumdan dolayı Techizât Nezareti tenkitlere konu oluyordu[63]. Bu tenkid ve hücumlara rağmen nezaret vazifesine devam etti. Son faaliyetlerinden birisi de 28 Temmuz 1324 de En-saldo fabrikasından 43.861 lira 43 kuruş tutarındaki top, tüfenk ve barutun alınması olmuştu[64].

1894 Yılında kurulup Osmanlı ordusunun modernize edilmesi uğrunda hummalı bir faaliyet sürdürmüş olan Techizât-ı Askeriye Nezareti 16 Ağustos 1324/28 Ağustos 1908'de lağvedildi; nezaretin vazifesi bir kalem halinde Maliye Nezaretine aktarıldı[65].

SONUÇ

XX. yüzyıla girerken batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı dış baskılarını azaltmak, ülke içerisinde de sükûneti sağlamak üzere güçlü bir ordunun varlığına inanan II. Abdülhamit iktidarı döneminde ordunun modernize edilmesine büyük önem vermiştir. Bu amaçla kurulan Techizât-ı Askeriye Nezareti ordu-millet geleneğine sahip Türk Milleti'nin yardımseverlik hislerinden yola çıkarak büyük meblağların toplanmasını hedeflemişti.

Günümüz modern Türkiye'sinde de mevcut olan "Savunma Sanayii Destekleme Fonu"na çok benzeyen Techizât-ı Askeriye ianesi Osmanlı Devleti'nin her vilayetinde hassasiyetle toplandı. Her ne kadar tahmin edilen para miktarlarına ulaşılmamışsa da azımsanamıyacak derece büyük yardımlar toplanmış; bunların tamamı da ordu adına harcanmıştır.

Bu fonla gerçekleştirilen silah alımları uzun vadede -özellikle I. Dünya Harbi ve istiklal harbinde- Türk Milletinin başarılı bir sonuca ulaşmasında etkili olmuştur.

Techizât-ı Askeriye Nezareti 20. yüzyıla girerken milletin ordusuyla bütünleşmesine sebep olurken, azınlıkların bile bu yardıma gönüllü olarak katılmalarını sağlamıştır.

---

[63] Tanin nr: 9, 27 Temmuz 1324.

[64] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 252900, 28 Temmuz 1324.

[65] BOA. BEO, Techizât-ı Askeriye: 253982, 18 Ağustos 1324; Ayrıca bk. Düstûr, Tertib-i sânî I, Dersa"âdet 1329, s. 67-68.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK-1

TECHİZÂT-I ASKERİY İÂNESİ İÇİN MALİYE MEMURLARININ KULLANMAK ZORUNDA OLDUKLARI MUHASEBE DEVİR CETVELİ (BOA. Y-A-RES: 123/16)

TAHKİKÂT					TAHSİLÂT				İRSÂLÂT		
AGNAM	İHALE VE EMANET AŞARI	SEDEL-İ ASKERİ VE TTMETTTÜ	VARİD ÂT-I SAİRE	YEKÛN	AGNAM	İHALE VE EMANET	VARİD ÂT-I SAİRE	YEKÛN	İRSÂLÂT YAPILAN ŞEY	İRSÂLÎYE NİN numara ve türü	İRSÂL MAHALLİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK-2

RUMİ 1317-1318/1901-1902 YILLARINA AİT TECHİZÂT-I ASKERİYE HARCAMALARINI GÖSTERİR LİSTE (İ.Ü. MERKEZ KÜTÜPHANESİ TY. nr: 8891)

Techizât-ı Askeriye Komsiyonu nr: 15		
Techizât-Askeriye Nezaretinin 1317 senesindeki tahsilâtı	:	13.613.519,19 lira
Techizât-ı Askeriye Nezaretinin 1317 senesinden 20 Ağustos 1318'e kadarki tahsilâtı	:	22.298.683,29 lira
		35.911.203.48 lira

Techizât-ı Askeriye Sarfiyatı :

Mavzer tüfengi ve kruvazör tamirâtı için	:	10.550.688,000 lira
ikinci techizât taksiti	:	7.138.450,20 lira
Nezaret görevlilerine yapılan harcamalar	:	732.841,32 lira
Ziraat Bankasına verilen borç taksiti	:	8.000.000.00 lira
Asar-ı Tevfik fırkateyni tamir masrafları	:	4.250.000.00 lira
Seri ateşli top esmanı	:	4.400.000,00 lira
Fişenk ve barut fabrikası için harcama	:	697.530,20 lira
YEKÛN	:	35.769.510,32 lira
Sandık Mevcudu	:	141.692,16 lira
Umumî Yekûn	:	35.911.203,48 lira

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK-3

1322 Senesi Vâridât ve Sarfiyât Hesaki

١٣٢٢ سنى وارداتِ رديفيات مصارفى

رديفيات		
	غروش	پارە
١٣٢٢ سنهسنه وارداتندن رديفيه	٦٦٦	١١
١٣٢٢ سنهسنه وارداتندن ترك اولنوب مخصوص اعانه قيدنه نقل اولنان	٧٦٢	٩٢
جمله بقيه	٤٢٩	١٠٨

١٣٢٣ سنى وارداتِ رديفيات مصارفى

رديفيات		
	غروش	پارە
سنهسابقه مصرف اعانه	١٨٠	١٢
١٣٢٣ سنهسنه وارداتندن رديفيه	٩٠٤	١٠٢
جمله بقيه	٠٩٦	١١٥

	غروش	پارە
١٣٢٢ سنهسنه وارداتندن رديفيه	٠٩١	٦٦
١٣٢٢ سنهسنه وارداتندن ترك اولنوب مخصوص اعانه قيدنه نقل اولنان	٨٩١	٦
	٦٨٦	٥٥
	١٠٠	١٠
جمله بقيه	٦٠٩	١٢٢
	٠٦٠	٨
	٤٨٩	١٢٤
	١٠٠	١٢
جمله بقيه	٤٠٠	١٠٤

	غروش	پارە
١٣٢٣ سنهسنه وارداتندن رديفيه	٦٠٢	٩٦
	٦٥٩	١٤
	٤٨٤	١١١
	٨١٧	٢
جمله بقيه	٠٩٦	١١٥

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

EK-4

Techizât-ı Askeriye Nazırı Raif Paşa'nın Sadarete bir arzı BOA, BEO Techizât-ı Askeriye nr: 223918

﴿ تجهيزات عسكريه ترتيبي حقنده تعديلاً قلمه آلنان تعليمات ﴾

﴿ صورتيدر ﴾

برنجی ماده اشبو نظامنامه‌نك مواد آتیه‌سنده تعیین اولنان اصول وشرائطه توفیقاً وظائف تجهیزات عسکریه‌یه عائد واردانك جبایت وصرفه ومبایعانك عقدینه منحصر اولق اوزره تجهیزات عسکریه نظارتی نامیله برنظارت تشکیل اولنمشدر .

ایکنجی ماده تجهیزات عسکریه نظارتنك تحت ریاستنده بولنمق اوزره درت اعضا ایله باش کاتبدن مرکب برقومیسیون وامور تحریریه وحسابیه ایچون اون برنجی ماده‌ده محرر هیئتلردن مرکب برر قلم ایله بر اوداق اوطه‌سی بولنه‌جقدر .

اوچنجی ماده قومیسیون دولتجه سپارش ومبایعه‌ایدیله‌جك مهمات ولوازم عسکریه حقنده دوائر متعلقه‌سنجه تنظیم اولنان قونطوراتولری کوردکدن واولبابده ارادهٔ سنیهٔ حضرت خلافتپناهی شرفصدراولدقدنصکره تأدیهٔ اثمانه عائد معاملاتك اجراسنه واثمانی کاملاً وباقسماً تسویه اولنان اشیانك تماماً کلوب کلدیکنی وکلیان قسمنك نه‌وقت تسلیم ایدیله‌جکنی تحقیق ایله بوبابده تعقیبات مقتضیه‌نك ایفاسنه مجبور اولدیغی کبی کرك تأسیسات عسکریه اعاشه‌سندن وکرك تجهیزات عسکریه ترتیبندن حاصل اولهجق عائداتك تزییدی نه‌کبی اسباب وتدابیره متوقف بولندیغنی دخی تدقیق ومذاکره‌ایله مکلف اولوب خصوصات مسروده حقنده تنظیم ایدیله‌جك مضبطه نظارت طرفندن بالذات عتبهٔ علیای ملوکانه‌یه عرض وتقدیم قلنه‌جقدر .

دردنجی ماده مادهٔ سابقه‌ده مذکور اولان تحقیقات وتعقیبات اجرا اولنه‌جق وشاید بوندن‌طولایی دوائر عسکریه‌دن وسائره‌دن مأمور جلبنه

لزوم کورینورایسه بالاستیذان شرفصادر اولهجق ارادهٔ سنیهٔ ملوکانه منطوق عالیسی اوزرینه معامله اولنه‌جق ومرتبات معینه‌نك دوچار تأخر اولمسی وياتأدیه اولنان آقچه‌نك حکم ارادهٔ سنیهٔ حضرت پادشاهی خلافته اولهرق موضوع لهنك غیری یره صرف ایدلمسی کبی احوال وقوعنده تدقیقات وتعقیبات لازمه‌نك ایفاسی ضمننده نظارت طرفندن کذلك بالاستیذان استحصال ایدیله‌جك امر وفرمان همایون ملوکانه موجب عالیسنجه آمروجه مأمور تعیین واعزام قلنه‌جقدر.

بشنجی ماده تجهیزات عسکریه ترتیبنك بیك اوچ یوز اون‌التی سنهٔ مالیه‌سی مارتی ابتداسندن اعتباراً احتیاجاتجه استفتا حاصل اولنجیه‌یه قدر مکلفین اهالیدن استحصالی بالارادهٔ سنیهٔ حضرت پادشاهی تقرر ایتمکله ترتیب مذکورایله بعض ولایات ممتازه ومختاره‌ایله خصوصیت حائزی ملابسه‌سیله‌بالارادهٔ سنیهٔ ملوکانه دولتجه‌استفتا قلنان محلردن ماعدا بالجمله ولایات شاهانه‌ده‌مافراد مکلفه‌نك برسنه‌ده ایفاایتمکده اولدقلری اغنام وکبی‌ودوه وسائره رسومی واعشار واراضی واملاك وعقار ومتنع وسائره ویرکولریله بدل عسکرینك اصلیانه اعتبار ونسبت ایدیله‌رك یعنی مسقفات واعشار وارداتندن المتقده اولان منافع ومعارف حصه‌لری داخل حساب ایدلمکسزین مقدار عمومی سنویسی اوزرندن یوز غروشده التی غروش حسابیله اخذ اولنه‌رق واخیراً شرفصادراولان ارادهٔ سنیهٔ موجب عالیسنجه ممالك شاهانه‌ده‌داخلی کرك رسومنك الغاسیله انك یرینه تجهیزات عسکریه ایچون الغمسی تقرر ایدن یوزده ایکی اعانه اقچه‌سی رسومات امانت جلیله‌سندن جلب وتحصیل قلنه‌رق مرتب اولدیغی تجهیزات عسکریه ایچون صرف واستعمال قلنه‌جق وطرف دولتدن بلدیه‌لره ترك واعطاسیورپلان وخزینهٔ جلیله‌ایله مشترکاً جبایت ایدلمکده بولنان درت نوع رسوم جزئیه شمدیلك یوترتیبدن مستثنا طوتیله‌جقدر شونکله براپر ذکر اولنان ولایات ممتازه ومختاره‌نك محفوظیتی همیشه قوای دولت علیه‌یه محتاج بولنمسنه نظراً آشبو تجهیزات عسکریه ایچون محال مذکوره‌اهالیسنی طرفندن مجبوری اولیوب بالاختیار واقع اولهجق مشارکت قبول ایدیله‌جکدر.

MAREK-5 ARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜRK MİMARİSİNDE MİNARENİN GELİŞİMİ

AYGÜN ÜLGEN*

İslâm mimarisinin merkezini teşkil eden başlıca yapı tiplerinden olan cami ve mescitlerin en karakteristik unsurlarından biri olan minare, bu yapılar için aynı zamanda simgesel bir değer taşımaktadır. Öyle ki minare, söz konusu yapılara dönem ve üslûp özellikleri bakımından belirli bir kimlik vererek, yapıları kent dokusunda daha da anlamlı bir hale getirir. Bu özelliği ile minare, kubbe, eyvan, taç kapı ve dekoratif ayrıntıları aşan görsel bir üstünlüğe sahiptir.

Cami nasıl ki İslâm toplumunda ibadet şekline uygun bir mekân tesis etme düşüncesinden ortaya çıkmışsa, minare de bu düşünce ile oluşmuştur. Caminin taşıdığı manevî ifadede minarenin de payı vardır. Ancak bu pay bazı durumlarda ve ülkelerde azaltılmış, çoğaltılmış, ama yinede minareye hep büyük önem verildiği görülmüştür[1].

İslâm mimarisinde yapıların dış formlarının içsel anlamla, mimarî kullanılabilirliğin, manevî önemle ilişkilendirildiği bilinmektedir. Dolayısıyla minareyle bütünleşmiş geometrik formlar aynı zamanda bazı manevî özellikleri sembolize etmektedir. Meselâ bir tür bezeme tekniği olan mukarnas, göksel arketiplerin aşağıya yansımasını, yeryüzüne doğru inişini temsil etmektedir. Aynı şekilde kubbenin iç formu gökyüzünü, dış formu ilâhi güzellik yönünü yani "Cemâl"i, dikey minare ise ilâhi haşmeti yani "Celâl"i sembolize etmektedir[2].

Müslümanları namaza çağrının Hz. Muhammed'in Medine'ye yerleştiği günlere kadar uzanan bir işlev olduğu ve ezan okumak için Peygamberin evinin damının kullanıldığı bilinmektedir. Önceleri özel bir mimarî forma gerek duyulmadan yapılan minareler, zamanla değişik bölgelerde çeşitli formlarda oluşmuşlardır. Böylece gerek Mısır ve İran, gerekse Anadolu'da yapılan çok sayıda minare, toplumsal, sultanî ya da sadece estetik bir simge olma niteliğini taşımıştır.

İbadete ilişkin bir işlevin ifadesi olan minare, aynı zamanda bulunduğu yerde müslümanların varoluşlarının bir ifadesidir de[3].

"Manāra" veya "minār" kelimesi, İslâm ülkelerinde her türlü kule anlamında kullanılmakta olup, İslâmiyetten önce gözetleme veya işaret verme kulelerini ifade etmekteydi[4]. Camilerin dışında veya bitişiğinde ince bir kule şeklinde yüksekçe taş, tuğla veya ahşaptan yapılan minarelere önceleri ezan okunan yer manasına "mi'zene"de denilmiştir[5]. Hicret'in ilk yıllarında namaz vakitlerinin bildiril-

---

* Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

[1] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Makaleler*, İstanbul, 1985, s. 60.

[2] Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Sanatı ve Maneviyatı*, İstanbul, 1992, s. 61-62.

[3] Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, İstanbul, 1988, s. 92.

[4] Ernst Diez, "Manara", *The Encylopaedie of Islam*, Vol III, L R. Leiden, Brill, 1936, s. 227.

[5] Celal Esad Arseven, "Minare", *Sanat Ansiklopedrisi*, c. 3, İstanbul, 1966, s. 1409.

mesi için boru çalmak, ateş yakmak, iki odunu birbirine vurarak çıkan seslerle insanları namaza davet etme gibi fikirler tartışılmış, neticede bunların yerine ezan okunması kabul edilmiştir[6]. Kelime anlamı "ışık veren", "ışık saçan" olan "manara", ortaya çıkmadan önce ezanların yüksek bir çatıdan veya bir duvar üzerine çıkıp okunduğu, böylece insanların namaza davet edildiği bilinmektedir[7].

İslâm mimarisinde ilk minare, m.s. 673'te Muaviye zamanında Mısır valisi Müslime tarafından Amr Camii'nde inşa ettirilmiştir. Ezanın dönerek okunması gerektiğinden üzerlerinde şerefeler oluşturulan minareler, artık caminin ayrılmaz bir unsuru olarak İslâmiyetin yayıldığı bölgelerin bünyesine uygun şekilde çeşitli örnekler ortaya koymuştur[8].

Özellikle m.s. 1000 yıllarından itibaren İslâm ülkelerinde düzenli olarak inşa edilmeye başlayan minareler, camiden başka hankâh, türbe ve medreselere de eklenmiş, gerek şekil ve form, gerekse tezyinat bakımından değişik bölgelerde yerel varyasyonlar göstermiştir[9].

İslâm ülkeleri minarelerini batı ve doğu minareleri olarak iki gurupta incelemek mümkündür. Batı İslâm minareleri, Kuzey Afrika ve İspanya'dan Suriye'ye kadar yayılan bölgelerde inşa edilen dört köşe kulelerdir. Bu köşeli minareler, kornişlerle katlara ayrılmış, pencereler vasıtasıyla da iç mekânla ilişkileri sağlanmıştır. Doğudaki İslâm minareleri ise çoğunlukla silindirik ve ince olup, saf, abidevî yapılardır[10].

İran ve Orta Asya'da medrese, mescit ve türbe gibi mimari yapılardan oluşan külliyelerin elemanları haline gelen minareler,[11] Mezopotamya'da ilk Abbasi camileriyle birlikte zigguratların benzeri silindirik kulelere dönüşmüşlerdir.

9. yüzyılda Mısır'da ise Tolunoğulları, Suriye ve Mezopotamya minare tiplerinin birleşiminden oluşan kendi tiplerini ortaya koymuşlardır. Bu tipin özelliği, alt kısımların kare, üst kısımların silindir şeklinde olması ve minare merdiveninin dışardan yerleştirilmesidir. Daha sonra Irak, Orta Asya, İran ve Hindistan'da yapılan minareler ise silindir şeklindedir. Gaznelilerin yıldız şeklindeki minareleri ile Hindistan'da Delhi'deki Kutub Minar oldukça ayrı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır[12].

Silindirik, köşeli veya yivli gövdeli Türkistan ve Horasan minareleri ise Türk minarelerinin öncüsü olarak kabul edilmektedir[13].

Türklerin ateş yakarak uzaktan işaret vermek için "kargu"' denilen çok yüksek kuleler inşa ettikleri bilinmektedir. Gerek kargular, gerekse dini metinler ve azizlerin kemiklerinin saklandığı dört köşe ve kademeli yapılar olan stupalardan

---

[6] Mehmet Kartal, "Minarelerin Oluşumu ve Kayseri Minareleri", *İlgi*, Yıl: 23, Sayı: 59, İstanbul, 1989, s. 10.

[7] Ernst Kühnel, *Die Mosche*, Graz, Verlag Für Sammler, 1974, s. 13-14.

[8] Erdem Yücel, "Minareler ve Hoparlörler Konusu" *Arkitekt*, İstanbul, 1966, s. 28.

[9] Nurhan Atasoy-Afif Bahnassi-Michael Rogers, *The Art of Islam*, Unesco and Flammarion, 1990, s. 21.

[10] Ernst Diez-Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1955, s. 166.

[11] *The Minarets of Khiva*, Özbekistan, 1978, s. 11-13.

[12] Doğan Kuban, *Muslim Religious Architecture*, Leiden, E.J. Brill, Netherlands, 1974, s. 6.

[13] Emel Esin, "Türk Minaresinin Orta Asya'daki Öncüleri Hakkında", *Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi, (İn Memorian Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı)*, Atatürk Üniv. Yay., Ankara, 1978.

oluşan, Türkçe adıyla "ediz ev" denilen "pagoda"ların, Türk minareleriyle yakın ilişkisi olduğu ileri sürülmektedir[14].

Karahanlı minarelerinin, gerek Budist merkezi olan Kaşgar'da, gerekse biraz doğudaki Uygur illerinde bulunan pagodaların şekillerinden ilham alınarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla anıtsal Türk minarelerinin meydana getirilişi, modern tarihçilerin Karahanlı dediği Hâkânî Türk sülâlesinin 926 tarihinde İslâmiyeti kabûlü ile başlamaktır. Karahanlılar 992'de Batı Türkistan'ı alarak ilk tuğla minarelerini burada inşa etmişlerdir. Bunu diğerleri takip etmiş olup, bunlar arasında Burana ve Tirmiz minareleri ile Buhara'daki Vahkent Minaresi (R.1) en önemlilerindendir.

Timurlu devrinde ise Türkistan'da yapılan minareler arasında, Semerkand medreselerinin minareleri önemli yer tutmaktadırlar. Bunlara örnek olarak Uluğ Bey, Şirdâr medreseleri (R.7) ve Bibi Hanım Mescidi minareleri verilebilir. 18. yüzyılda Türkistan'da kalın ve yüksek minareler de yapılmıştır[15]. Bunlardan Hive'deki Emin Han Medresesi'nin minaresi, 14.2 m. çapında olup, boyu 26 m. ye kadar yükselebilmiştir[16].

Türk sülâleleri idaresindeki Horasan ve Azerbaycan bölgelerinde ise minareler Karahanlı üslûbunda gelişme göstermiştir. Yuvarlak kesitli, gövdesi tezyinatlı ve kitabe kuşağı ile çevrili olan bu tuğla minareler, üslûp bakımından Türkmenistan ve Merv'in kuzeyinde de devam etmiştir[17].

Karahanlılar, Gazneliler (R.2) ve Hindistan'da Delhi'deki Kutub Minar'da (R.6) görüldüğü gibi Türkler, çeşitli minare şekillerini denemişler, neticede Selçuklular İran'da silindirik ve ince, uzun minareleriyle kendilerine en uygun şekli bulmuşlardır. 1058 tarihli Damgan Mescid-i Cuması'nın minaresi, 1060 tarihli Save Mescid-i Meydan Minaresi ile Mescid-i Pâ-menâr'ın silindirik minaresi, Selçuklu minarelerinin en güzel örnekleri arasında yer almaktadır[18].

Büyük Selçukluların inşa ettikleri tuğla minareler, türbelerle birlikte, Selçuklu tuğla işçiliğinin en başarılı örneklerini teşkil etmektedirler. Yukarıya doğru hafifçe daralan silindirik gövdeleriyle bu minareler, nadiren çokgen gövdeli bir kaideyle tabana bağlanmışlardır. Abidevi görünümlü bu minarelerin çoğunun külâh ve şerefeleri bugün mevcut değildir. Gövdelerini süsleyen tuğla işçiliği ise baklava ve yıldız motifleriyle geometrik kompozisyonlardan oluşmaktadır.

Selçukluların İran'da yaptıkları bu minareler, Anadolu'da yaptıklarından oldukça farklıdır. Bu farklılığın en belli başlı sebebi, Anadolu'da Selçukluların tipik inşaat malzemelerinin taş oluşudur.

Anadolu'da çoğu günümüze kadar gelen Selçuklu medrese, cami ve mescit minareleri bulunmaktadır. Selçuklular taş mimariye İran'da olduğu gibi tuğla minare eklemişlerdir. Malzemeler aynı olmasına rağmen, Anadolu'daki Selçuklu minareleri İran'dakinden dekor ve form açısından farklılık göstermektedir. Ge-

---

[14] E. Esin, "Türk Minaresinin Orta...", *a.e.*, s. 107-109.
[15] Emel Esin, "Minare", *Türk Ansiklopedisi*, c. XXIV, Ankara, 1976, s. 211.
[16] *The Minarets of Khiva*, s. 24-25.
[17] E. Esin, "Minare", *a.g.*, s. 211-212.
[18] Oktay ASlanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul, 1972, s. 62-64.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nellikle silindirik ve basık bir gövdeye sahip Anadolu'daki Selçuklu minarelerinde kare kaide taştan yapılmıştır. Çoğu kez yapıya bitişik olarak, medreselerde ise taş portalin üzerinden yükselmişlerdir[19] . Anadolu'da minarenin taç kapı üzerine yerleştirilişi, Orhan Cezmi Tuncer'e göre ilk defa İlhanlılar döneminde gerçekleştirilmiştir. Buna örnek olarak, Konya Sahip Ata Camii (R. 9) (1258), Sivas Gökmedrese (1271), Sivas Cüveyni Darülhadisi (1271), Erzurum Hatuniye Medresesi (R.8) ile Niğde Sungur Bey Camii verilebilir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere minare, değişik türde yapılara yerleştirilebilmiştir. Ayrıca gerek konum, gerekse sayıları değişebilmektedir. Konya Sahip Ata Camii minaresi, tek minarenin portal üzerine yerleştirildiği ilk örnek olarak kabul edilmektedir[20]. Sade bir görünüme sahip olan Selçuklu cami, mescit ve medreselerinde bütün süsleme portalde ve özellikle minarelerde toplanmıştır. 13. yüzyıldan itibaren Selçuklu minarelerinde çini süslemenin yoğun bir şekilde arttığı ve zenginleştiği dikkati çekmektedir. Bu yüzyılda Anadolu'da minareler açısından önemli bir yenilik olmuştur. Gönül Öney'e göre Konya Hatuniye Mescidi minaresi, portal üzerine yerleştirilen ilk çift şerefeli minare örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Portal üzerine çift minare yerleştirilmesi uygulaması ise Anadolu'da yine Selçuklular tarafından 13. yüzyıl ortalarında başlatılmıştır. Sivas Gök Medrese ve Çifte Minareli Medrese bunun en güzel örnekleridir[21].

Medreselerin portalleri üzerine yerleştirilen çift minare geleneği Karahanlıların önemli eserlerinden biri olan ve 12. yüzyılda yapılan Ayşe Bibi Türbesi'nden Azerbaycan'da Nahçıvan'daki Mümine Hatun Kümbeti'nin avlu girişinin iki yanına, oradan da Anadolu'ya gelmiştir. Ayşe Bibi Türbesi'nde dar ve uzun portalin yanında iki köşede, alt ve üst kısımları geniş, ortaları dar iki kule yer almaktadır. Azerbaycan Atabeklerinin ilk hükümdarı Şemseddin İldeniz'in hanımı Mümine Hatun için oğlu Kızıl Arslan tarafından yaptırılan 1186 tarihli kümbet ise 25 m. boyunda dıştan çokgen gövdeli, içten silindirik olarak yapılmıştır. Kümbetin etrafındaki avlu, duvarla çevrilidir. Bu avlu duvarının giriş kısmında, iki tarafında silindirik kuleleri olan sivri kemerli bir portalin bulunduğundan söz edilmektedir. Ancak sonradan çift kuleli bu anıtsal giriş yıkılmış, sadece kümbet ortada kalmıştır[22].

Anadolu'da Selçuklular tarafından portal üzerine yerleştirilen bu minareler, Osmanlı döneminde medreseden ayrılarak camiyle mimarî bir bütünlük içinde ele alınmıştır. Selçuklu mimarisinde kullanılan tuğla malzeme, burada yerini taşa bırakmış, böylece minareler hem incelmiş, hem de sadeleşmiştir. Osmanlı döneminde asıl biçimini bulan, kaide, papuç, gövde, şerefe, petek, külâh ve alemden oluşan minare, daha sonra teknik ve estetik bakımından önemli aşamalar kaydetmiştir[23].

Anadolu'da iki ayrı kültürden etkilenmiş başlıca iki minare biçiminin hakim olduğu görülmektedir. Güney-Doğu Anadolu'da Suriye (Arap) geleneğine bağlı dört köşe gövdeli minareler yapılmıştır. Daha sonra ise Asya (Türk) geleneğine bağlı minareler inşa edilmeye başlanmıştır.

---

[19] Gönül Öney, "Büyük Selçuklu Devri Minarelerinde Süsleme", *Kültür ve Sanat*, Yıl: 2, Sayı: 4, İstanbul, 1976, s. 7.

[20] Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Moğollar*, Ankara, 1986, s. 85.

[21] Gönül Öney, "Büyük Selçuklu Devri...", *a.e.*, s. 7.

[22] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, s. 26.

[23] Mehmet Kartal, "Minarelerin Oluşumu...", *a.e.*, s. 11.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Suriye'de Emeviler döneminden beri yerleşerek tesirlerini Anadolu'da gösteren minareler, 16. yüzyıla kadar inşa edilmeye devam edilmiş, daha sonra yerini Asya'dan gelen Türk tesirli yuvarlak minarelere bırakmıştır. Anadolu'da bunlardan başka özellikle mescitlerde rastlanan basit bir minare şekli daha vardır. Doğrudan doğruya yapıya, ya da avlu duvarının bir cephesine bitişik bir merdiven ile bunun yukarı ucundaki bir şerefeden ibaret olan ve Kayseri-Nevşehir bölgesinde çokca rastlanan bu tip minareler, "minber biçimi minareler" olarak adlandırılmışlardır[24].

Ait oldukları cami, medrese, mescit ve türbe gibi yapılarla birlikte planlanan minareler, yapıyla organik bağlantılarında tek tip değil, değişik konumlar sergilemişlerdir[25]. Anadolu'da yerleşen Türkler tarafından yapılan ve konumları belli olmayan minarelerin bu açıdan bilinen örnekleri üç gurupta incelenebilir:

a) - Camilerin üzerine yapılan minareler ki, Fustat'taki Amr Camii minaresi bu tip minarelere örnektir.

b) - Camiinin önüne ayrı olarak yapılan minareler ki bunlara örnek olarak Samarra Ulu Camii ve İbn Tolun Camii minareleri verilebilir.

c) - Camilerin hemen yanına veya kenarına yapılan abidevi minareler ise üçüncü gurubu oluşturmaktadırlar. Buna örnek olarak Gaznelilerin ve Selçukluların 11. yüzyıldaki minareleri verilebilir[26].

Minareler uzun yıllar boyunca adeta doğru konumu ararcasına çok değişik yerlere ayrı olarak inşa edilmişlerdir. Erken dönemde sayısı ve konumu belirlenmemiş olan bu minareler, Anadolu'da ya yapıdan biraz uzağa kaidesiyle birlikte, ya hemen yapının bitişiğine, ya da yapının duvarına bitişik olarak üzerine yerleştirilmişlerdir. İdeal konuma ulaşamıyan bu arayışlar sırasında daha ilerki yıllarda yapılan ilginç ve renkli yapılar yanında Erken Osmanlı döneminde, minareler açısından eski örneklerin tekrarlandığı görülmüştür.

11 ve 13. yüzyıllar arasında caminin anıtsal görünümü açısından ek bir unsur olarak önemli rol oynayan minareler, ihtişamlı portaller gibi başlı başına bir sembol durumundaydılar. Aynı zamanda yüksekliği ve görünümüyle, caminin yükselen silüetine karşı muazzam bir kontrast teşkil etmekteydiler. Cami ve minarelerde bundan sonraki gelişmelerle minare, yavaş yavaş abidevî önemini kaybetmiş, bağımsız bir anıt olarak değil, caminin tamamlayıcı bir elemanı olarak önem kazanmıştır.

Erken Osmanlı döneminden itibaren minarelerin birbirlerine yakın vaziyette camilerin sağ ve sol köşelerine yerleştirildiği, böylece Klâsik dönemin formunu hazırladıkları görülmektedir[27]. Osmanlılar inşa ettikleri camilerde minarenin konumu bakımından çok araştırma yapmışlardır. Meselâ ilk eserlerden biri olan Bursa Orhan Camii'nde minareyi kuzey duvarının sol köşesine, Bursa Hüdaven-

---

[24] Semavi Eyice, "Minare", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul, 1979, s. 329-331.

[25] Abdüsselam Uluçam, "Irak Selçukluları ve Atabekler Döneminden Kalan Tuğla Minareler", *Yüzüncü Yıl Üniv. Fen-Ed.Fak. Sosyal Bilimler dergisi*, Sayı: 1, c. I, Van, 1990, s. 34.

[26] Hüsrev Tayla, "L'Emplacement du minaret dans le plan de la mosque Turque et son effet architectural", *Fifth International Congress of Akademia Kiado*, Budapest, 1978, s. 811.

[27] Hüsre Tayla, "Die rolle des minarets in der Turkische architectur", *VHT International Congress of Turkish Art*, Budapest, 22-27 September 1975, s. 133-135.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

digâr Camii'nde üst revakın ucuna, Bursa Yıldırım ve Yeşil camilerinde ise yaklaşık 25 m. ara ile kuzey cephesinin iki köşesine yerleştirmişlerdir. Osmanlıların Selçuklu medreselerindeki çifte minarelerden ise hiç etkilenmedikleri görülmektedir.

Minarelerin konumunun kesinliği konusunda hiç aceleci olmayan Osmanlıların, mimarî görüşlerinin olgunlaşmasından sonra bu konuda bir karara varabilmeleri için aradan bir süre zaman geçmesi gerekmiştir. Minarelerin artık değişmeyecek şekilde buldukları biçim, oran ve yerlerini, meselâ 1425-26 tarihli Edirne Muradiye Camii ve yine aynı yıllarda yapılan Dimetoka Çelebi Sultan Mehmet Camii'nde elde etmelerine rağmen, minarelerin konumu ile ilgili son uygulama ve karar bir yüzyıl geçtikten sonra kesinleşebilmiştir.

14. yüzyılda genellikle caminin kuzey duvarının bir köşesine veya iki başına oturtulan minarenin böylece kaide ve pabuç kısmı ortadan kalkmış, bu tarzda minare yapımı yaklaşık 80 yıl kadar sürmüştür. Bu zaman süresince yapılan yapılardan Bursa Ulu Camii, Kütahya Yıldırım Camii ve Edirne Eski Camii örnek olarak verilebilir. Bursa Ulu Camii'nin sonradan yapılan giriş cephesinin solundaki minaresi, camiye bitişmemekte, aynı durum Edirne Eski Camii'nin Sultan II. Murat tarafından yaptırılan iki şerefeli minaresinde de görülmektedir. Eski Camii'nin ilk yapılan tek şerefeli minaresi ise, Sultan I. Murat tarafından yaptırılan Filibe Hüdavendigâr Camii minaresi gibi cami duvarı üzerinde yükselmektedir. Kütahya Yıldırım Camii'nde ise minare 16. yüzyılda ön tarafa eklenmiştir. Sözü edilen bu yapılardan yaklaşık bir yüzyıl sonra minare, Edirne Üç Şerefeli Camii'nde birden önemli bir aşama kaydetmiş, böylece alışılagelmişin dışında bir ölçü ve şekil karşımıza çıkmıştır. Öyle ki bu cami, kendinden sonra gelen camilere plan bakımından olduğu kadar, mevcut dört minaresi de gerek sayı, gerekse konum bakımından örnek olmuştur.

Artık Edirne Üç şerefeli Camii'nden sonra klâsik öncesi Osmanlı dönemi mimarisinde minare için yer arama meselesi kalmamıştır. Minarelerin kalınlıkları ise Erken Osmanlı dönemi minarelerine nazaran oldukça farklı olup, bu dönemden sonra kalın minare yapımı azalmış, minarelerin kalınlıkları genellikle bir müezzinin geçeceği çapta tutulmuştur[28].

Daha önce ilk defa Edirne Üç Şerefeli Camii'de sayıları artış gösteren şerefeler, Klasik Osmanlı döneminde birden fazla uygulanarak dikkati çekmişlerdir. Yine bu dönemde minarelerin sayısında da bir artış söz konusudur. Kural olarak sultan camilerinde cami kütlesi ile avlunun birleştiği köşelerde minareler bu dönemde iki adet olarak yapılmıştır. Diğer camilerde ise minare genellikle kuzeyde giriş cephesinin sağına yerleştirilmiştir. Bununla birlikte bazı selâtin camilerde ikiden fazla minarenin yer aldığı görülmektedir. (Süleymaniye, Sultanahmet, Selimiye)[29].

Osmanlı İmparatorluğu'nda bir takım din adamlarının, camilere eklenen minarelerin İslâmî inançlara aykırı olduğu düşüncesini ileri sürdüklerinden bahsedilmektedir. Bu kişiler aynı zamanda camilerde sadece birer minare bırakılıp, diğerlerinin yıktırılmaları ve bunları yapmanın "bi'dat" olduğunu savunmuşlardır[30]. Kendilerine Kadızâdeliler ya da Fakılar adı verilen vaizler, padişaha giderek Pey-

---

[28] E. Hakkı Ayverdi, *Makaleler*, s. 64-68.

[29] Doğan Kuban, *Muslim Religious Architecture*, s. 7.

[30] İsmet Zeki Eyüboğlu, *Anadolu İnançları, Anadolu Mitolojisi*, İstanbul, 1987, s. 133.

gamber döneminden sonra benimsenmiş bütün yeniliklerin ortadan kaldırılması, bunun yanısıra İstanbul'daki selâtin camilerin birer minaresi dışında diğer minarelerinin yıkılması için izin istemişlerdir. Tasavvuf ve tarikat mensuplarına düşman olup, halkın geri kalışını dinden uzaklaşarak bir takım yenilikleri kabul etmesine bağlayan Kadızâdelilerin bu istekleri batıl olduğundan kabul edilmemiş, kendilerine nasihat fayda vermeyince, elebaşıları Kıbrıs'a sürülmüştür[31].

En mütenasip ve mevzun şeklini Osmanlı döneminde, mimarî sanatının en yüksek dereceye ulaştığı 16. yüzyılda Mimar Sinan zamanında alan minareler, bu bakımdan diğer İslâm ülkeleri minarelerine nazaran farklı bir kimlik kazanmışlardır. Bu dönemde caminin giriş cephesinin solunda, sağında veya her iki köşesinde yerleştirildikleri gibi, cami kütlesinin dört köşesinde de bulunabilmektedirler.

Klâsik Osmanlı döneminde yeri kesinleşen minareler, Batı tesirlerinin Osmanlı mimarîsine yayıldığı 18. yüzyıl ortalarından itibaren tekrar konum değiştirmeye başlamıştır. Klâsik sonrası Osmanlı camilerinde artık son cemaat yerine hünkâr kasrı yapılması uygulaması ile, minarelerin kaidelerinin bu kısmın içine gizlendikleri görülmektedir.

Minare konumlarında Batı tesirleri neticesi görülen bu değişiklik, dekorasyona da yansımıştır. Osmanlı dinî mimarisinde ilk örneklerden olup, minaresi sırlı tuğla kakma ve çini tekniği ile Selçuklu geleneğini devam ettiren yapı, İznik Yeşil Camii'dir. İznik'ten sonra Bursa ve Edirne'de zengin dekorasyonlu minareler yapılmıştır. Bunlar arasında en enteresan örneklerden biri de Edirne Üç Şerefeli Camii minareleridir[32].

Osmanlı dönemi minarelerinde gerek sırlı tuğla, çini mozaik, gerekse dekoratif tuğla mozaik uygulaması, bu ilk yapılardan sonra tamamen yok olmuştur[33]. Klâsik Osmanlı döneminde ise minarelerin şerefe korkuluklarının tezyinatı oldukça artmış, sivri külâhla minarenin birleştiği yerde bir sıra mavi çini konulması adet haline gelmiştir[34]. 15. yüzyıl Osmanlı minarelerindeki profilli silmelerden oluşan sade tezyinat ve yayvan baklavalardan oluşan pabuç kısmı, Klâsik Osmanlı devrinde değişikliğe uğramış, bu dönem minarelerinde pabuç kısmı piramidal üçgenlerden oluşmuştur. Yine klâsik dönem minarelerinin hemen hepsinde silindirik gövde kısmının dış yüzleri köşeli görünümde olup, gövde genellikle yukarıya doğru aynı çapta yükselmektedir. Ancak bazı minarelerin bu yükseliş sırasında inceldiği de görülebilmektedir[35]. Klâsik Osmanlı döneminde Şehzade Camii, (R. 10) minarelerinin dış süslemeleri en çarpıcı örneklerden biri olup, düşey yivli, geometrik düğüm ve hilâl formlarıyla süslü bu minareler, yapının renkli taş işçiliğinin uygulandığı en abidevî örneklerdir[36]. Klâsik üslûbun minare dekorasyonu açısından özelliklerini İstanbul Süleymaniye ve Edirne Selimiye Camii'nde görmek mümkündür. (R. 11, R. 12).

---

[31] Hüseyin Gazi Yurdaydın, "Düşünce ve Bilim Tarihi", *Türkiye Tarihi 3. Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1988, s. 251-253.

[32] Semavi Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi, Araştırma ve İncelemeleri I*- İstanbul, 1963, s. 33-34.

[33] Doğan Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanat Tarihi*, İstanbul, 1970, s. 194.

[34] S. Eyice, "Minare", *a.e.*, s. 334.

[35] S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *a.e.*, s. 33-34.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

18. yüzyılda tesirleri iyice hissedilen Batılılaşma döneminde minareler, gerek tezyinat, gerekse gövde planı bakımından oldukça değişikliğe uğramıştır. Şerefelerdeki mukarnaslar yerini girintili çıkıntılı sarkıtmalar, girlantlar ve antik sütun başlığı tarzındaki uygulamalara bırakmıştır. Minarelerin pabuç kısımlarının gövdeye geçiş unsuru olma özelliği ortadan kalkmış, bu kısma tezyinî bir karakter verilmiştir. Minare kaidelerinde ise bir takım girinti ve çıkıntılar ile gereksiz süsler yapılmış, kaide kısmı oldukça uzamıştır.

1755 tarihli İstanbul Nuruosmaniye Camii, Barok üslûpta yapılan ilk Osmanlı camii olup, minaresi de bu bakımdan önemlidir. Türk Baroğu döneminde minarelerin şerefe altının boğumlu ve bilezikli olduğu, papuç kısmının ise bazen küremsi olarak yapıldığı dikkati çekmektedir. Osmanlı dinî mimarisinde Fransız Ampir üslübunun ilk temsilcisinin Nusretiye Camii olduğu bilinmektedir. Türk Ampiri üslübunda yapılan camilerde minarelerin şerefe altları korint sütun başlıkları şeklinde yapılmıştır. Yine bu dönemde minare gövdelerinde daha da incelme görülmektedir. Bu dönemden sonra mimarimizde karma üslüpların hakimiyetiyle Gotik üslüp tesiri görülmüştür. Bu üslûpta yapılan minarelerin en önemli özelliği, gövdelerin inceliği ile tezyinatın ağır ve karmaşık oluşudur. Örnek olarak İstanbul'da 1871 tarihli Aksaray Valide Camii ile Yıldız Hamidiye Camii verilebilir. İstanbul'da 1854 tarihinde Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan Ortaköy Camii'nde şerefelerin altlarındaki akant yaprakları yaldızla boyanmış olup, bu yönüyle İstanbul'da başka benzeri olmayan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır[37].

19. yüzyıl içlerinde özellikle mimarimizde yaygın olarak Neo-klasik üslûbun hakim olduğu görülmektedir. İstanbul'da Dolmabahçe Camii (1853) ve Hırka-i Şerif Camii (1851) minareleri bu üslûbun özelliklerini yansıtmaktadırlar. Bu camilerde minarelerin şerefelerine birer korint üslûbunda sütun başlığı görünümü verilmiş oldukları dikkati çekmektedir.

Türk sanatında 19. yüzyıl sonuna doğru gitgide ağır ifadeli karma bir sanatın (eklektisizm) hakim olmaya başlaması, bazı Türk mimarlarının buna tepki olarak Türk Neo-klâsiği denilen üslûbu yaratmalarına yol açmıştır. Osmanlı dinî mimarisinde Konya Aziziye Camii (1874), özellikle iç mimarî tesiri bakımından bu üslübun temsilcisi olarak kabul edilmektedir[38].

Eski Türk mimarî geleneğini canlandırma ve yaşatma gayretleriyle eserler verilmeye başlandığı bu dönemde, minarelerimiz de farklı bir görünüm kazanmış, artık eskiye dönük uygulamalar ön plana alınarak bundan sonra, Klâsik dönemdekilere benzer şekilde yapılmaya çalışılmıştır.

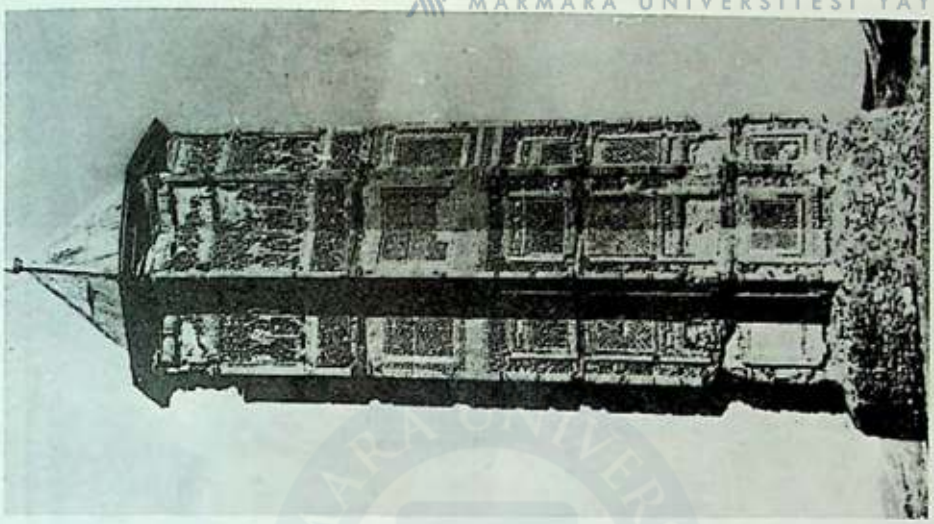
---

[36] Selçuk Mülâyim, "Osmanlı Mimarisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul, 1993, s. 55.

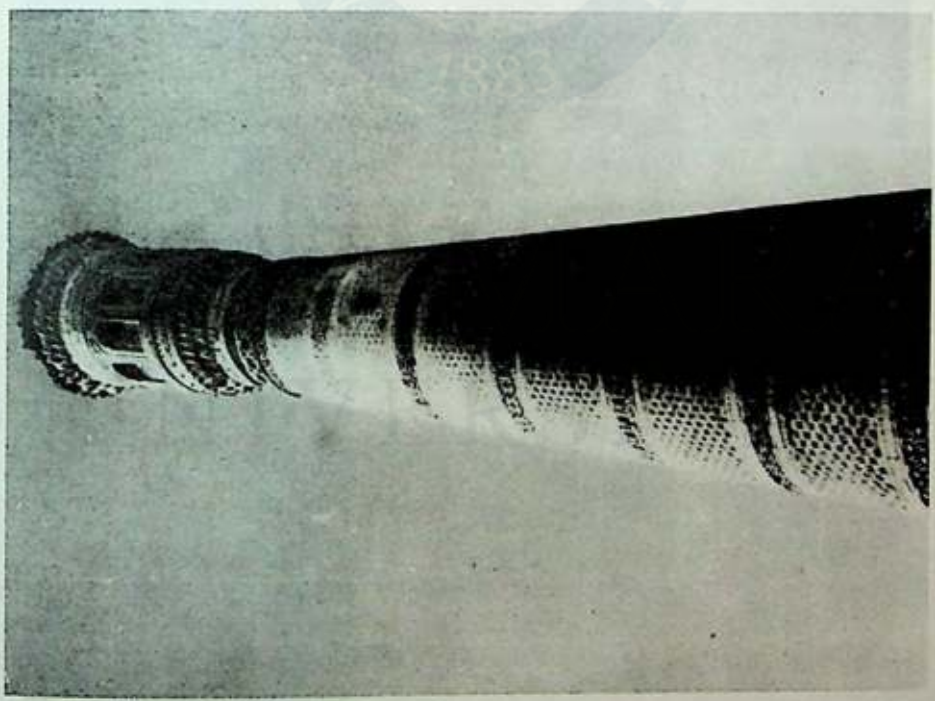
[37] Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 1986, s. 449.

[38] Semavi Eyice, "XVIII. yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klâsik, Üslûbu", *İ.Ü. Ed. Fak. Sanat Tarihi Yıllığı, IX-X, 1979-1980*, İstanbul, 1981, s. 172-175.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

R. 2. Sultan Mesut III. minaresi, Gazne, (1115).

R. 1. Vahkend minaresi, Buhara, (1198).

R. 3. Kalan Camii minaresi, Buhara, (1127).

R. 4. Çar Kurgan Camii minaresi, Tirmiz, (1108/1109).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

R. 6. Kutub Minar, Delhi, (1199).

R. 5. Mümine Hatun Kümbeti, Nahçıvan, (1186),
Bugün mevcut olmayan avlu giriş kapısı minareleri.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

R. 7. Şir-dâr Medresesi minareleri, Semerkant, (1635-1636).

R. 8. Çifte Minareli Medrese (Hatuniye), Erzurum.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

R. 10. Şehzade Camii minaresi, İstanbul, (1548).

R. 9. Sahip Ata Camii minaresi, Konya, (1258).

R. 11. Süleymaniye Camii minaresi, İstanbul, (1557).

R. 12. Selimiye Camii minaresi, Edirne, (1574-75).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BÖCEK FEROMONLARI

KEMAL YELEKÇİ*

Feromon, hayvan ve böcekler alemi içerisinde aynı türden bireylerin iletişimini sağlayan ve onların davranış biçimlerini değiştiren kimyasallardır. Böcekler, balıklar ve memelilerde çok yaygın olmasına rağmen, kuşlarda rastlanmayan bu maddeler ya özel olarak bezler aracılığıyla salgılanır ya da vücuttan dışarı atılan ter, idrar gibi sıvılarla karışmış olarak bulunur. Bu derlemede sadece böcek feromonlarının böcek popülasyonunun kontrolünde kullanılmaları ve ekonomik faydalanma yöntemleri incelenecektir.

I. Giriş

Böcek davranışlarının kimyasal dayanağı çok iyi bir şekilde tespit edilmiştir. Konunun moleküler seviyede anlaşılabilmesi için biyologlar ve kimyagerlerin ortaklaşa bir seri çalışma yapmaları gerekir.

Kimyasal mesajları ileten bileşiklere *semiokimyasallar*[1] denir. Semiokimyasallara giren *alleokimyasallar* ise interspesifik iletişimi sağlayan maddelerdir. Bunlar da *allomon* denilen alt sınıflara ayrılırlar[2]. Allomonlar bu maddeyi yayan türlere uyumsal (adaptif) çıkar sağlar (Örneğin artropodaların savunma amacı ile yaydıkları maddeler veya kokarcanın çıkardığı kimyasal madde). Diğer taraftan *kairomonlar* algılayanlara uyumsal çıkar sağlar (Örneğin et yiyen hayvanların avlarını ve yumurtlamaları gereken böceklerin uygun ortamları bulmaları gibi)[3]. Intraspesifik iletişimleri sağlayan semiokimyasallara da *feromon* denir[4].

Feromonlar verdikleri mesajlara göre sınıflandırılırlar. Alıcılar üzerinde ani tersinir etki ile onların davranışlarını stimüle eden veya harekete geçiren maddelere "releaser", fakat uzun bir zaman için etki bırakan kimyasallara da "primer" denir[5]. Bunlar tek bir kimyasal olabileceği gibi bir karışım da olabilir. Bu durumda karışımı oluşturan maddelerin toplamına feromon karışımı, oluşturan maddelere de feromonun bileşeni denir. Bazı semiokimyasal karışımlarda maksimum etkinin gözelenebilmesi için karışımda bulunan bütün bileşenlerin mevcut olması gerekir. Eğer toplam etki bileşenlerin tek tek etkilerinin toplamından fazla ise bu etkiye *sinerjizm* denir. Bazen sinerjizm etkisi hem misafir hem de ev sahibi türün birlikte çıkardıkları maddelerin bileşimi şeklinde de olabilir[6]. Son yıllarda bu konuda yayınlanan makalelerin sayısı onbinlerin üzerindedir.

Seks feromonları bir cinsiyetin, diğer bir cinsiyeti eşleşmeye cezbetmesi için çıkarılan kimyasallardır. Karşı cinsi cezbetmek için salgılanan çok çeşitli kimyasallar izole edilmiş ve yapıları aydınlatılmıştır. Bazı türlerde feromonlar her iki türü de etkiler, özellikle Ağustos böceklerinde (Coleoptera) feromonlar her iki

* Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Kimya Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cinsi de etkileyerek birden fazla işlevi yerine getirebilirler. Bu türlü feromonlara *aggregasyon* (toplama, biraraya getirme) veya *davet etme* feromonu denir. Çoğu böcekler diğer üyeleri uyarmak için *alarm feromonları* veya gıdaları bulmak için *iz bulma feromonları* yayarlar.

Davranış değişikliğine neden olan bu bileşiklerin optik ve geometrik izomerlerinin önemi çok büyüktür.

II. Yapı Aydınlatılması

II. A İzolasyon

II. A. 1 Toplanması

Böcekler tarafından üretilen semiokimyasalların miktarı oldukça değişkendir bu feromon tipine ve böcek tipine bağlıdır. Genellikle seks feromonları son derece az miktarlarda; örneğin lahana çekirgesinde *(Trichoplusia ni)*[7] çekirge başına 1 ng (nanogram, 10^{-9} g) üretilirken, karıncalarda *Formica rufa* üretilen ve savunma allomonu ve kısmen de alarm feromonu olarak kullanılan formik asit miktarı karıncanın kendi ağırlığının % 20'si kadardır[8].

İzolasyon metodu seçilirken böceğin feromonu nasıl depoladığı ve ortama yaydığının bilinmesi gerekir. Eğer feromon büyük oranda saklanıyor ve yayılmaya hazır bir durumda ise ya böceğin tamamı ya da feromonu salgılayan salgı bezi kullanılır. Eğer madde çok düşük miktarda ve öncül madde (precourser) şeklinde saklanıyor ve ortama çok düşük oranlarda veriliyorsa, o zaman böcek üzerinden hava akımı geçirilip havadaki bu maddelerin soğuk tuzaklarda (sıvı azot) yoğunlaştırılması[9] veya uygun ortama emdirilmesi[10] ile toplanır.

II.A. 2 Biyoassey

Toplanan madde bileşenlerine ayrılır ve feromonlar saf bir şekilde elde edilir. Her defasında ayrılan maddenin miktarı ve biyolojik aktivitesi biyoassey denilen metodla böceğin kendisi dedektör olarak kullanılıp test edilir. Biyolojik test metodları ve karşılaşılan zorluklar Young ve Silverstein[11] tarafından geniş bir şekilde derlenmiştir. Burada kullanılan biyoassey metodu Schneider[12] tarafından geliştirilen elektroantenogram (EAG) denilen tekniktir. Bu teknikte elektrotlar böceğin esas duyu alma anteninin (kılının) dibine bağlanır sonra koku alma uyarısı (olfaktori) sırasında meydana gelen voltaj potansiyel değişimi ölçülür. EAG metodu özellikle lepidoptera (kelebek) böcekleri için çok uygundur. Aktif bileşenin tespitinin yanında EAG metodu fizyolojik ve çevre faktörlerinin incelenmesinde de faydalıdır. 0,1 pg (piko gram) (10^{-12} g) mertebesinde feromon miktarı bu teknikle tespit edilebilir[13, 14, 15].

II. A. 3. Kısımlarına Ayırma

Ayırma metodlarının seçimi feromonun fiziksel durumuna, kararlılığına, ve mevcut olan feromon miktarına bağlıdır. Maddelerin bozulmasını ve başka maddelere dönüşümünü önlemek için en ılımlı yöntemler seçilmelidir.

Çok kullanılan distilasyon, kristalizasyon ve süblimasyon teknikleri çok seyrek kullanılır zira elde bulunan maddeler son derece azdır. Ekstraksiyon ve türev hazırlanması bazı durumlarda faydalı olabilir.

Saflaştırmanın ilk basamağında kromatografi, özellikle kolon kromatografisi, jel permiasyon tekniği çok yaygındır. Çoğu feromonlarda çift bağ olduğundan *E*-

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve Z- izomerlerinin ayrılması için gümüş nitrat emdirilmiş adsorbantlar ve iyon değiştirme reçineleri[16] çok faydalıdır. Yüksek performanslı sıvı kromatografisi (HPLC) ve ince tabaka kromatografisi (TLC) son derece yararlıdır.

Çoğu feromonların oda sıcaklığında gaz olmaları nedeni ile gaz kromatografisi özellikle çok faydalıdır. Bu tekniğin rezülüsyonu ve analiz hassaslığı çok yüksektir.

Bazı semiokimyasalların ayrılmaları kapsamlı bir şekilde derlenmiştir[17, 11].

II. B Tanımlanması

Göreceli olarak doğal bileşiklere göre feromonların yapıları oldukça basittir. Çünkü bu kısmen yüksek buharlaşma ve havaya difüzyon için gereklidir. Fakat bu bileşiklerin yapılarının aydınlatılması yine de kolay bir iş değildir, çünkü maddelerin miktarı ng seviyesindedir. Tumlinson ve arkadaşları[18] tanımlamak için yeterli miktarda feromonu bulabilmek için 4,5 milyon pamuk kurduna *(Anthomomus grandis)* gereksinim duymuşlardır. Son yıllarda geliştirilen hızlı ve mikro düzeydeki maddeleri analiz eden aletlerin kullanılması ile çok sayıda feromon tanımlanmıştır. Feromonların tanımlanması ile ilgili birçok derleme mevcuttur[17,11,19,20]. Burada sadece faydalı teknikler üzerinde kısaca durulacaktır.

Yapı tayini için en çok kullanılan aletler kütle spektroskopisi (MS), nükleer magnetik rezonans (NMR) spektroskopisi, infrared (IR) ve ultraviyole (UV) spektrofotometreleridir. Bu aletlerden alınan bilgilerle tecrübeli bir kimyacı 5-10 mikrogram madde ile başka bilgilere gerek duymadan bir feromonun yapısını tayin edebilir.

Modern kütle spektrometreleri, 10 ng veya daha az bir maddeyi kolaylıkla analiz eder. Feromon çalışmalarında genellikle GC entegre edilmiş kütle spektrometreleri (GC-MS) beraberce kullanılarak sonuçlar bilgisayara aktarılır ve bu şekilde çok karmaşık maddeler bile analiz edilebilir. Kolay parçalanan maddeler için elektron impakt kütle spektrometresi (EI-MS) kullanılarak molekül ağırlığı kırılan parçalardan da molekülde bulunan fonksiyonel gruplar ve dallanma hakkında bilgiler elde edilir.

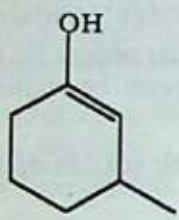
Tumlinson ve Heath[19] pamuk kurdu feromonunda bulunan grandisolün 2 mikrogramı ile (Tablo 1: 3) başarılı bir netice elde etmiştir. Aynı şekilde kiral kaydırma reaktifleri kullanılarak NMR yöntemi ile birçok feromonlar örneğin bisiklik ketaller (Tablo 1: **4,6,13**)[21] ve alkoller (Tablo 1: **1,7,8,11,12**)[22] tanımlanmıştır.

Yapı tayininde karbon-13 NMR yöntemi çok kuvvetlidir yalnız çok miktarda (yaklaşık 1 mg) maddeye ihtiyaç duyulması feromon kimyası için sınırlı kalmaktadır. Bununla beraber *Scolytus multistriatus*'un toplanma feromonu olan α-multistriatinin optik saflığının belirlenmesi[23] ve bisiklik ketallerin (Tablo 1: **4,5,6,13,14,** ve **15**) stereokimyalarının tespiti için faydalı olduğu tespit edilmiştir[24].

Bazı enantiomerik feromonların belirlenmesinde optik rotatori dispersiyon (ORD) metodu kullanılmıştır[23]. Dönme açısının kullanılan çözücünün cinsine bağlı olduğu bulunmuştur: Örneğin (1S,4S-5S)-*cis*-verbenol (Tablo 1: **9**) metanol ve aseton[25,26] içerisinde dekstrorotatori (saat yönünde) olduğu ve kloroform içerisinde ise levorotatori (saatin ters yönünde)[27] olduğu tespit edilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

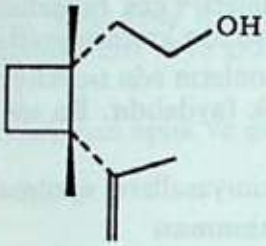
Tablo 1

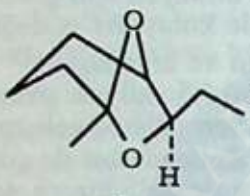
1

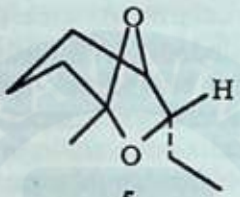
2

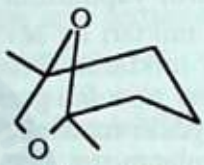
3
(+)-grandisol

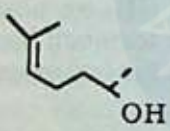
4
(+) *exo*-brevikomin

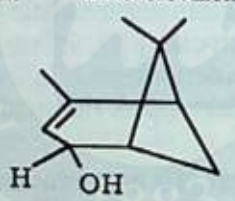
5
endo-brevikomin

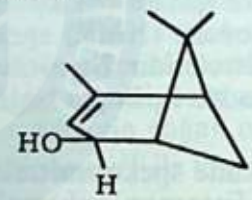
6
(-) - frontalin

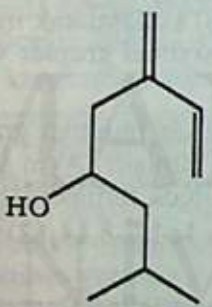
7
(+)- sulkatol

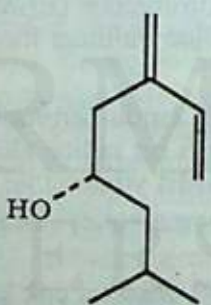
8
(-)-*trans*-verbenol

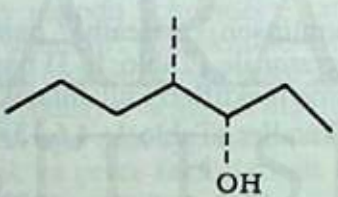
9
(+)-*trans*-verbenol

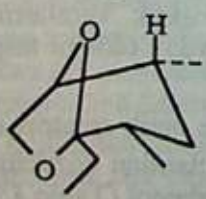
10
(+) -ipsenol

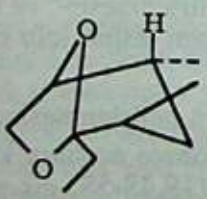
11
(-) -ipsenol

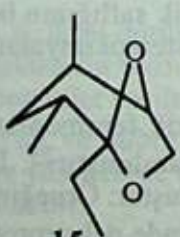
12

13
α-(-)-multistriatin

14
γ-(-)-multistriatin

15
γ-(+)-multistiatin

III. Feromonların Pratik Uygulaması: Bugünkü Durumu ve Geleceği

II. A Pest Kontrolü

İkinci Dünya savaşının hemen ardından, dünyada böcek ve haşerelerle mücadelede bol miktarda DDT gibi organopestisitler kulanılmaya başlandı. Hertürlü haşereyi öldüren bu "sihirli" ilaçlar kısa sürede yayıldı. Başarı ise eşsizdi. Ürün miktarları hemen arttı, haşere nüfusu düştü ve binlerce, milyonlarca aç insan doyuruldu. Fakat o zamanlar bu ilaçların uzun vadede etkileri görmemezlikten gelindi. O zamanlar böceklerle biyolojik mücadeleler çok değildi ve fazla itibar görmüyordu. Fakat böcek toksikolojisi ve metabolijisi çalışmaları da artmaya başlamıştı.

Yapılan tahminleri doğrulayacak şekilde, böcek türlerinde bir direnme "rezistans" gelişti. Aynı böceğin yeni nesilleri artık aynı ilaçla öldürülemiyorlardı. Ayrıca bu böceklerin doğal düşmanları da öldüklerinden yeni ve daha tehlikeli bir durum ortaya çıkmıştı.

1972 yılında ABD'de ilk olarak DDT yasaklandı ve sonra liste diğer bazı pestisitlere doğru genişletildi. Bu türlü pestisitlere alternatifler aranmaya başlandı. Bu alternatifler şu şekilde sıralanabilir.

1. Düşmanlara karşı parazitler ve hastalık yapan diğer mikroorganizmalarla biyolojik mücadele,
2. Bitkilerin bu haşerelere karşı dayanıklılık gösteren türlerinin genetik olarak seçilmesi,
3. Kimyasal ve ışınlanma ile kısırlaştırma,
4. Üretken olmayan böcek türlerinin geliştirilmesi,
5. Hormon veya horman bezleri bileşiklerin kullanımı,
6. Davranış şekillerini değiştirebilen bileşiklerin kullanımı:

Feromon veya benzeri bileşikler bu grupta önemli yer tutar[28,29].

Aşağıda kısaca entegre pest kontrol sisteminde kullanıcı için mümkün olan davranış biçimini değiştiren kimyasalların (genellikle feromonların) şu andaki potansiyel kullanımından bahsedilecektir. Böcek kontrolünde davranış biçimini değiştiren kimyasalların kullanımı ile ilgili çalışmalar 1975 yılında başlamış ve şu anda önemli bir noktaya gelinmiştir. Fakat önemli böcek sınıflarının popülasyon dinamiği ile ilgili temel bilgiler bugün hala tam olarak bilinmemektedir. Tahmin yoluyla ekonomik mimimum derişim bulmak oldukça karmaşıktır. Bununla beraber birçok kontrol stratejileri denenmiş ve en azından kısmi de olsa başarılar elde edilmiştir.

Sentetik feromonların bulunması böcek davranışlarının tespit edilmesinde araştırıcılara olağanüstü bir kolaylık getirmiştir. Böylece feromonların uzun mesafeden etkileri böcek antenlerinde oluşan potansiyellerin ölçülmesi ile tespit edilir hale gelmiştir. Pratik uygulamalar şu şekilde kategorize edilebilir.

1. Başka şekilde yakalanması mümkün olmayan böcekleri feromon tuzağı ile yakalamak.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2. Değişiklikleri incelemek için tuzaklama: bu bilgiler pestisit uygulamasının zamanlaması için kullanılır.

3. Pestisitlenmiş bölgeye böcekleri çekmek.

4. Patojenlenmiş bölgeye böcekleri çekerek, patojenle bulaştırılmış bireyler yaratıp onları sağlıklı topluma salıvermek.

5. Tuzaklarda kitlesel yakalama ile popülasyon azalmasına neden olmak.

6. Böcek iletişimini engellemek.

Çoğu durumlarda, en önemli iş böcek çitleşmeleri önlenerek netice olarak böcek popülasyonunun azaltılmasıdır.

Paraferomonlar (feromonları taklit eden maddeler) veya antiferomonlar (tepkiyi durduran maddeler) doğal iletişim sisteminin bir parçası olmamasına rağmen bazı kategorilerde feromon gibi kullanılırlar. Inscoe be Beroza[30] bu konuda aktif olan bazı refomon, paraferomon ve antiferomonlarla ilgili bilgileri derlemişlerdir.

Böcek popülasyonlarının tuzaklarla yakalanması ile ilgili daha çok araştırma yapılması gerekmesine rağmen ilk iki kategori isteğe bağlıdır. Feromonların kullanılması ile böcek popülasyonu kontrolü bugünlerde çok rağbette olan bir konu olup, çoğu asalaklar için ümit verici ve bazıları için ise uygulanabilir yöntemler geliştirilmiştir. Problem, üründen ürüne ve böcekten böceğe olağanüstü değişkenliğin olmasıdır.

Feromon bileşeninin ilk alan testi 1962 yılında[31] Gary tarafından yayınlanmıştır. Uçan erkek arıların bakir kraliçe arıların salgıladıkları *(E)*-9-okso-2-dekeonik asit tarafından cezbedildikleri tespit edilmiştir. 1964 yılında Butler ve Fairey[32] aynı şekilde diğer bir bileşen olan *(E)*-9-hidroksi-2-dekenoik asit ile de etkilendiklerini göstermiştir. Elde edilen feromonların alan testleri yapılırken ümit verici olanların endüstriyel üretimlerinin de yapılması gerekmektedir. Bu konuda çalışan bazı ilaç firmaları bulunmaktadır. Avrupa'da Bayer AG grubu değişik böcek grupları üzerinde yoğun çalışmalarını sürdürmektedir. Yalnız şu anda tek başına feromon şeklinde satılan fazla bir ilaç yoktur. Diğer pestisitlere karıştırılıp böceklerin ilgisini daha çok çekmek ve kullanılan pestisidin miktarını azaltmak amacı ile formülasyonlara feromon katılmaktadır.

Davranış biçimlerini değiştiren kimyasalların, alan kullanımları böcek türlerine göre incelendiğinde davranış biçimlerini değiştiren kimyasalların denendiği böceklerin dört sınıfta toplanabildiği görülmüştür. Lepidoptera (kelebekler), Coleoptera (hanım böceği), Himenoptera (arılar) ve Diptera (karasinekler). Bunları ormanlara ve yeşil ağaçlara zarar verenler, elma ve üzüm ağaçlarına zarar verenler, tarla bitkilerine zarar verenler, depo edilmiş tahıllara zarar verenler ve direkt olarak insan ve hayvanlara zarar veren böcekler şeklinde incelemek uygun olacaktır.

II. A. 1 Orman ve Yeşil Ağaçlara Zarar Veren Böcekler

a. *Coleoptera*

Ormanlardaki çoğu Coleopteralar yetişkin durumda bulunan her iki cinsiyeti de cezbeden toplanma feromonları yayarlar. Bu safha ise ormanlara ve yeşil ağaçlara en çok tahribatın verildiği zamana rastlar. Lepidopteralarda ise durum bunun tersinedir, larvalarının tahribat zamanına rastlayan ve sadece yetişkin er-

kekleri etkileyen seks cezbedici bir madde yayarlar. Dolayısıyla coleopteranların popülasyon kontrolleri lepidopteranlardan daha çok önemlidir.

a. 1 *Çam Ağaçı Zararlısı (Çam Kınkanatlıları)*

Stres altındaki ve hatta sağlıklı panderosa çam ağaçlarını öldüren cam kınkanatlısı (Western pine beetle) *Dendrotonus brericomis*'ün salgaladığı toplanma feromonu üç bileşenden oluşur. Bir bileşen erkek, bir bileşen dişi bir bileşen ise ev sahibi ağaç tarafından üretilir[33]. Çam ağaçlarına zarar veren ve yılda binlerce ağacı yok eden bu böceğe karşı feromonlarla bir kaç değişik yöntem denenmiştir. Wood ve arkadaşları[34] feromonları yapışkan bir yüzeye sürerek böcekleri kitleler halinde yakalamayı denemişlerdir. İkinci denenen yöntem ise bazı ağaçların özellikle cezbedici feromonlarla ilaçlanarak, böceklerin buralara çekilmeye çalışılmasıdır. Bu her iki deneyin sonucu da çam zararalı böceğinin feromon yöntemi ile kitle halinde azaltılabileceğini göstermiştir.

a.2 *Avrupa Karaağaç Kabuk Kınkanatlısı*

Avrupa karaağaç kabuk kınkanatlısı *Scolytus multistriatus* (patojenik mantarı ile birlikte) gölgelik olarak kullanılan bu ağaçları önemli ölçüde tahrip etmektedir. Zayıflayan ve ölmeye başlayan ağaçların yaymış olduğu bir madde ile birlikte dişilerin yaymış olduğu karışım erkek ve dişi böcekleri çeken bir feromon olarak davranır. Böceklerin istilasına uğrayan ağaç birde böceklerdeki böceklerde simbiyotik olarak bulunan patojenik mantar ile bulaşınca yaşaması mümkün olamaz hale gelmektedir. 1974 yılında bu feromon bileşenleri tanımlanmış kuvvetli bir toplayıcı feromon olduğu tespit edilmiş ve laboratuvarlarda sentezi başarılmıştır.

Elde edilen bu feromonlar çeşitli yapışkan maddelerle birlikte tuzaklara sürülerek bir deneyde bir milyonun üzerine böcek yakalamıştır (deney bölgesindeki haşerenin yaklaşık % 20'si). Daha sonra geliştirilmiş tuzaklarla aynı deney bölgesinde yakalanan miktar dört milyona kadar çıkartılarak büyük ölçüde ağaçlar kurtarılmıştır.

b. *Lepidopteralar*

b.1 Çingene Güvesi, *Lymanaria dispar*

Çingene güvesi ağaçların yapraklarını yemek suretiyle ağaçları kurutmaktadır. Böcekleri öldürmek için tonlarca pestisit kullanılmıştır ve alternatif tedbirler ise başarısız olmuştur. 1970 yılında bu böceği çeken feromonun disparluri olduğu tespit edilmiştir. Fakat uygulamalarda fazla bir başarı elde edilememiştir. Bu konuda çalışanlar bu böceklerin davranışları hakkında daha fazla çalışmaya gereksinim duyulduğunu rapor etmişlerdir. Plimmer[35] çingene güvesi ile yakından ilgili olan rahibe güvesi *lymantria monacha*'ya disparlurenin uygulanmasını yazmıştır. Beş hektarlık çam ormanında 5,4 g feromonla 40 değişik bölgeye tuzak hazırlanmıştır. Aldığı sonuç ise kontrole göre % 99 yakalama olmuştur.

III. A.2. Elma ve Üzüm Ağaçlarına Zarar Verenler

a. *Lepidoptera*

Elma ağaçları bütün dünyada çok değişik asalaklar, özellikle kelebeklerin larvaları, tarafından ağır bir şekilde tahrip edilirler. Ürünü korumak için bütün yetiştirme sezonu boyunca ağaçlar pestisitlerle sanki örtülmüş gibi korunur. Üzümlerin iki ana zararlısı vardır. Bu asalakların feromonları tespit edildikten

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonra küçük tuzaklara uygulanarak böceklerin ortaya çıkış zamanları bulunmuş ve ilaçlama zamanı buna göre ayarlanmıştır. Piyasada bulunan bu feromonların kullanımı ile zamansız uygulanacak insektisitler ortadan kaldırılarak büyük tasarruflar sağlanmıştır. Tuzaklarla yakalanarak popülasyon kontrolü fazla başarılı olamamış ve maliyeti yakalanan böceğe göre çok yüksek olmuştur. Roelofs ve Carde[36] bu tür böceklerin haberleşme sistemlerini ve bunların kesintiye uğratılması için kullanılan feromon ve paraferomonları analiz etmişlerdir.

b. *Diptera*

Bazı meyve sinekleri çekici (paraferomon) ve insektisitlerle emdirilmiş taşıyıcılarla kontrol edilmiştir. Bu konuda çok geniş bir derleme Chambers[37] tarafından yayınlanmıştır. Burada kısaca bazıları tekrar verilecektir. Gıda tuzakları ile meyve sineği yakalamak 60 yıl gerisine gider. Fakat çekicilerin kullanılması 1950'lerde başlamıştır. Olayın ilginç tarafı ise denenen bir seri çekicilerin ve sentetik bileşiklerin erkekleri cezbettiği anlaşılmıştır. Tarama sonucunda aşağıdaki sinek türlerinde önemli başarılar elde edilmiştir: oriyental meyve sineği, mango sineği, kavun sineği, meyve sineği, Akdeniz meyve sineği ve Natal meyve sineğidir. Bunlara ek olarak protein hidrolizatlarının da çoğu meyve sineklerinin her iki cinsini de çektiği gözlenmiştir.

II. 3. Tarla Bitkilerine Zarar Veren Asalaklar

a. *Coleoptera*

a.1 Pamuk kurdu, *Anthonomus grandis*

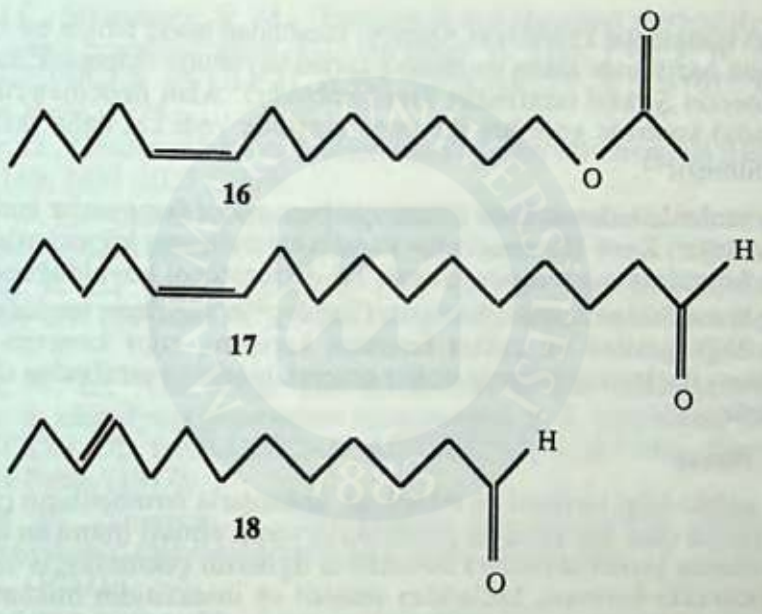
Pamuk kurdunun kontrolü için kullanılan pestisitler referans[38]'de özetlenmiştir. Detaylarına girmek gereksizdir ama olayın önemi ve zorluğu bakımından kısaca tekrar etmek yerinde olacakdır. A.B.D.'de kullanılan zirai ilaçların toplamının üçte biri pamuk kurdu içindir. Erkek tarafından üretilen feromonun dört bileşini vardır. Bileşim hem dişiyi cezbederken hem de ilkbahar ve sonbaharda toplanma feromonu olarak işlev görür. Bileşikler (grandlure) sentezlenmiş ve hatta bazı formülasyonlara ilave edilmiştir. Aynı zamanda tuzaklarda kullanıldığında etkili sonuçlar elde edilmiştir. 1971 yılında başlatılan iki yıllık bir projede seçilmiş örnek bölgelerde başarılı sonuçlar elde edilmiş ve bazı dişilerin 40 km'den ilaçlanmış bölgeye hareket ettikleri görülmüştür. Teknik komitenin raporu ise "pamuk kurdu ekonomik olarak kaldırılabilen bir asalaktır." şeklindedir. Feromonlanmış tuzakların feromonlanmamış olanlara göre performansı çok arttırdığı gözlenmiştir[39].

Mitchell ve arkadaşları[40] yaptıkları tarla testinde grandlure ilave edilmiş tuzaklarda *Anthonomus grandis* türünde % 76'ya varan yakalamalar tespit etmişlerdir.

b. *Lepidoptera*

Feromon, paraferomon veya her ikisinin de birlikte kullanılması ile aşağıdaki lepidoptera türlerinin tarla denemelerinde başarılı sonuçlar elde edilmiştir[41]. Pembe kurt *(Pectinophora gossypiella)*, lahana *(Trichoplusia ni)*, alfalfa çekirgesi *(Autographa californica)*, soya fasülyesi kurdu *(pseudoplusia includens)*, mısır kurdu *(Heliothis zea)*, tütün kurdu *(H.virescens)*, Mısır pamuğu yaprak kurdu *(Spodoptera littoralis)*.

Kullanılan deneklerde bazı türler için % 85-87'ye varan yakalanmalar gözlenmiştir. Mısır zararlıları için kullanılan ve böceklerde çifleşmeyi şaşırtan feromonlaysa % 85-97 oranında azaltılma olduğu tespit edilmiştir. Mitchell[41] tarla bitkilerinde bazı önemli böceklerin kontrolü için çok bileşenli feromonların kullanılabileceğini tartışmıştır. Hendricks ve arkadaşları[42] looplure (**16**) ve virelure (**17,18**) karışımının lahana kurduna, soya fasülyesi kurduna ve tütün kurduna başarı ile uygulanabileceğini göstermiştir.

USDA (United States Department of Agriculture) tarafından başlatılan projelerde feromon kullanılarak tarlalara atılan pestisitlerin miktarında önemli ölçüde azaltılma yapılabileceği rapor edilmiştir.

III.A.4 Depolanmış Gıdalara Zarar Veren Böcekler

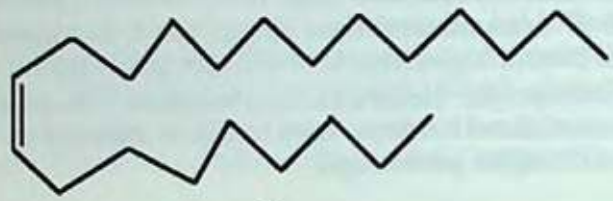
Onca emek ile yetiştirilip kullanıma hazır hale getirilen son ürünün değeri şüphesiz daha kıymetlidir. Ambarlardaki bu ürünlerin asalakları da çok fazladır ve önemli ölçüde kayıplara neden olarak büyük ekonomik zararlar yaratırlar. bu böceklerle mücadele ise diğer aşamalardan daha da önemlidir. Burkholder[43] ve Levinston[44] derlemelerinde belirttikleri gibi asalak böceklerin çoğu coleopteran veya lepidopteran sınıfındadır ve bunlara karşı birçok feromon geliştirilmiştir.

III.A.5 Hayvanları ve İnsanları Direkt Olarak Etkileyen Böcekler

Hayvanları ve insanları rahatsız eden böcekler için de birtakım feromon tanımlanmış ve test edilmiştir.

Mascalure (**19**) yaygın karasinekler için zayıf bir çekici feromondur ve

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

19

EPA (Environmental Protection Agency) tarafından tastik edilen bir bileşiktir. Sinekler için hazırlanan şeker ve pestisit formülasyonuna eklenerek karışım hazırlanır (Zoecon Şirketi tarafından üretilmektedir). Alan denemelerinde (hayvan ahırlarında) kontrole göre her iki sinek cinsinde yedi kat daha fazla cezbettiği tespit edilmiştir[45].

Hayvanlarda bulunan kene türleri için bazı çekici feromonlar izole edilmiş ve tanımlanmıştır. Kene *(Dermacentor variabilis)* bulaşmış köpeklerde yapılan denemede formülasyona feromon olarak 2,6-diklorofenol koyulduğunda kenelerde eşleşme bozuklukları tespit edilmiştir. Glandey[4]'in sığırların traşlanmış boyunlarına sürdüğü pestisit ve çekici feromon karışımı, sığır kenesini *(Amblyoma maculatum)* ilaçlanmış bölgeye doğru çekerek insektisit tarafından öldürülmesini sağlamıştır.

IV. Sonuç

Şu andaki bilgi birikimi ve teknolojik imkanlarla feromonların çevre için son derece zararlı olan insektisit ve pestisitlerin yerini alması mümkün değildir. Yalnız hazırlanan formülasyonlara böceklerin ilgilerini çekmesi için ilave edilecek eser miktardaki feromon, kullanılan pestisit ve insektisidin miktarını azaltarak hem çevreye hem de ekonomiye büyük yararlar sağlayabilir. Yalnız başına feromonlar bazı böcek türlerinde böcekleri bir araya toplamak veya onların doğal eşleşme, barınma ve diğer davranışlarını bozarak imha etmek için de son derece etkilidir. Ama bu konudaki deneysel bulgular çok yenidir ve daha çok kapsamlı çalışmaya gereksinim vardır.

V. Kaynaklar

1. Law J.H., Regnier, F.E., "Pheromones", *Annu. Rev. Biochem.* **40,** 533-548 (1970).
2. Whittaker, R.H., Feen, P.P., "Alleochemicals: Chemical enteractions between species", *Science* **171,** 757-770 (1970).
3. Brown, W.L. Jr. Eisner, T., Whittaker, R.H., "Allomones and kairomones transspecific chemical messengers", *Bioscience* **20,** 21-22 (1970).
4. Karlson, P., Buttenannt, A., "Pheromones en insects", Annu. Rev. Entomol. **4,** 39-58 (1959).
5. Wilson, E. O., "Chemical communication in the social insects", *Science* **149,** 1064-1071 (1965).
6. Wood, D.L. Browne, L.E., Tbedard, D. W., Tilden, P.E., Silverstein, R. M. Rodin, J.O., "Response of *Ips confusus* to synthetic sex pheromones in nature", *Science* **159,** 1373-1374 (1968).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

7. Shorey, H. H., Gaston, L. K., "Sex pheromons of Nocttuid moth", *Ann. Entomol. Soc. Amer.* **58,** 604-608 (1965).
8. Stumper, R., "Donnees quantitatives Sur la secvretion d'acvide formique par les fourmis", *C. R. hebd. Seances Acad. Sci.* **234,** 149-152 (1952).
9. Brwne, L. E. Sirch, M. C. Wood, D. L., "Novel trapping and ledivery systems for airborne insect pheromones", *J. Insect Physiol.* **20,** 183-193 (1974).
10. Byrne, K. J., Gore, W? E. Pearce, G. T., Silverstein, "Propak-Q collection of airborne organic compounds serving as models for insect pheromones", *J. Chem. Ecol.* **1,** 1-7 (10975).
11. Young, J.C., Silverstein, R. M., "Biological and chemical methodolgy in the study of insect communication, D.G. Moulton, A. Turk, J.W., J. W. Johnson, Jr., Ed. METHODS IN OLFACTORY RESEARCH", s. 75-161., London, Academic Press, 1975.
12. Scheider, D., "Insect olfaction, Deciphering system for chemical messages", *Science,* **163,** 1031-1037 (1969).
13. Reolofs, W. L., "Chemical çcontrol of insects by pheromones. M. Rockstein, Ed. INSECT BIOCHEMISTRY", New York, Academic Press (1979).
14. Kaissling, K. E., "Insect olfaction, L.M. Beidler., Ed. HANDBOOK OF SENSORY PHYSIOLOGY", VOL.IV. s. 351-431, New York Springer, (1971).
15. Roelofs, W. L., "The Scope and limitations of the electroantennogram technique in identifying pheromone components, N. R. McFalane, Ed., THE EVOLUTION OF BIOLOGICAL ACTIVITY", s.143-161, New York, Academiv Press, (1977).
16. Houx, N. W., Voerman, S., "Purification and anaylsis of synthetic sex attractant by liquid chromatography an a silver-loaded resin". *J. Chromatogr.,* **96,** 25-32, (1932).
17. Inscoe, M. N., Beroza, M., "Analysis of pheromones and other compounds controlling insect behavior, G. Zöeig and J. Sherma, Ed. ANALYTICAL METHODS FOR PESTICIDES AND PLANT GROWTH REGULATORS", Vol. VIII, Government Regulations Pheromone Anaysis, additional Pesticides, s. 31-114. New York, Academic, Press, (1976).
18. Tumlinson, J.H., Hardee, D. D., Guildner, R. C., Thompson, A. C., Hedin, P. A., Minyard, J.P., "Sex pheromones produced by male boll wevil, isolation, identification and synthesis", *Science,* **166,** 1060-1012 (1969).
19. Tumlinson, J. H., Heath, R. R., "Structure elucidation of insect pheromones by microanalytical methods", *J. Chem. Ecol.* **2,** 87-99 (1979).
20. Beroza, M., "Microanayitical methodology relating to the identification of insect sex pheromones and related behavior control chemicals", *J. Chromatogr. Sci.* **13,** 314-321 (1975).
21. Steward, T. E., Plummer, E. L., McCandless, L. L., West, J. R. Silverstein, R. M., "Determination of enantiomer composition of several bicyclic ketal insect pheromone components", *J. Chem. Ecol,* **3,** 27-43 (1977).
22. Plummer, E. L., Steward, T. E., Byrne, K., Pearce, G. T. Silverstein, R. M., "Determination of the enantiomorphic composition of several insect pheromone alcohols", *J. Chem. Ecol.* **2,** 307-311 (1976).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

23. Pearce, G.T., Gore, W. E., Silverstein, R. M., "Synthesis and absolute configuration of multistriatin", *J. Org. Chem.* **41,** 2797-2803 (1976).

24. Pearce, G. T., "Carbon-13 spectra of some insect pheromones and related compounds of the 6,8-dioxabicyclo [3.2.1]octane system", *J. Magnetic Reson.* **27,** 497-507 (1977).

25. Mori, K., Miziumachi, N., Matsui, M., "Pheromone synthesis. 12. Synthesis of optically pure (1S, 4S, 5S)-2-pinen-4-ol ("cis-*verbenol),* the pheromone of *Ips* bark beetles",*Agric. Biol. Chem.* **41,** 1611-1615 (1975).

26. Reece, C. A. Rodin, J.O., Brownlee, R. G., Duncan G. W., Silverstein, R. M., "Synthesis of the principal components of the sex attractant from male *Ips confusus* frass. 2-Methyl-6-methylene-7-octen-4-ol, 2-methyl-6-methylene-2,7-octadiern-4-ol, and (+) *cis*-verbenol", *Tetrahedron* **24,** 4249-4256 (1968).

27. Cooper, M. A., Salmon, J. R., Whittaker, D., Scheideger, U., "Stereochemistry of the verbenols", *J. Chem. Soc.* (B), 1259-1261 (1967).

28. Flint, M. L., Van Den Bosch, R., "A SOURCE BOOK ON INTEGRATED PEST MANAGEMENT. INTERNATIONAL CENTER FOR INTEGRATED AND BIOLOGICAL CONTROL", University of California, Berkeley, (1977).

29. Stark, R. W., Gittins, A. R. Ed. "Pest Management for the 21st Century Idaho Research Foundation Inc" University Station, Box 3367, Moscow, ID 83843, (1973).

30. Inscoe, M., Beroza, M., "Insect-behavior chemicals active in field trials. M. Beroza, Ed. Pest Management With Insect Sex Attractants", s. 145-181, Washington, D.C. ACS Symposium Series No 23 American Chemical Society (1976).

31. Gary, N. E., "Chemical mating attractants in the honey bee", *Science* **136,** 773-774 (1962).

32. Butler, C. G., Fairey, M. E., "Pheromones of the honeybee: biological studies of the mandibular gland secretion of the queen", J. Apic. Res. **3,** 65-76 (1976).

33. Silverstein, R. M., "Complexity diversity and specificity of behavior-modifying chemicals: examples mainly from Coleoptera and Hymenoptera, H.H. Shorey, J.J. McKlvey, Ed. CHEMICAL CONTROL OF INSECT BEHAVIOR", s. 231-251. New York, J. Wiley and Sons (1977).

34. Birch, M., "Programs utilizing pheromones in survey on control. M. Brich, Ed. Pheromones", New York: North Holland, American Elsevier (1974).

35. Plimmer, J.R., Caro, J. H., Freeman, H. P., "Distribution and dissipation of aerially applied disparlure under a woodland canopy" *Envir. Entomol.* (1979).

36. Roelofs, W. L., Canrde, R. T.b, "Responses of Lepidoptera to synthetic sex pheromone chemicals and their analogues", *Annu. Rev. Entomol.* **22,** 377-405 (1977).

37. Chambers, D.L., "Attractants for fruit fly survey and control, H. H. Shorey and J. J. McKelvey, Jr. Ed. CHEMICAL CONTROL OF INSECT BEHAVIOR THEORY AND APPLICATION", New York, John Wiley. (1977).

38. Hedin, P. A., Gueldner, R. C., Thompson, A. C., "Utilization of the boll weevil pheromone for insect control, M. Beroza, Ed., PEST MANAGEMENT

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

WITH INSECT SEX ATTRACTANTS AND OTHER BEHAVIOR-CONTROLLING CHEMICALS", ACS Symposium Series N. 23, American Chemical Society, Washington, D. C. (1976).

39. Knipling, E. F., "Biomathematical basis for suppression and elimination of boll weevil populations, Conference an Boll Weevil Suppression, Management, and Elimination Technology" Memphis, Tennesse, Feb. 13-15, 1974.
40. Mitchell, E. B. Lloyd, E. P., Hardee, D. D., Cross, W.H., Davich, T. M., "Infield traps and insecticides for suppression and elimination of populations of boll weevils" *J. Econ. Entomol.* **70,** 83-88 (1976).
41. Mitchell, E. R., "Distruption of pheromonal communication among coexistent pest insects with multichemical formulations", *Bioscience* **25,** 493-499 (1975).
42. Hendricks, D. E., Hartstack, A. W., Raulston, R. J., "Compatibility of virelure and looplure dispensed from traps for cabbage looper and tobacco budworm survey", *Envir. Entomol.* **6,** 556-558 (1977).
43. Burkholder, J. E., "Application of pheromones for manipulating insect pest of stored products. In: Proceedings of a Symposium on Insect Pheromones and their Applications", Nagaoka and Tokyo, Japan, Dec. 8-11, (1976).
44. Levinson, H. Z., "Possibilities of using insectistatics and pheromones in pest control", *Naturwiss.* **62,** 272-282 (1975).
45. Wheatley, P. E., "Research being undertaken by the Tropical Stored Products Center in the United Kingdom and Overseas", *EPPO Bull.* **4,** 495-500 (1975).
46. Glanney, W. J. Ernst, S. E., Grabbe, R. R., "The aggregation response of the Gulf Coast Tick on Cattle", *Ann. Entomol. Soc. Am.* **67,** 750-752 (1974).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇ ASYA GÖÇEBE TOPLULUKLARINDA İSLAM ÖNCESİ DEFİN TÖRENİ VE SOSYO-EKONOMİK BOYUTLARI

GÜLTEKİN YILDIZ*

Tarihin, XIX. yy. sonlarından itibaren önce Avrupa ve daha sonra Amerika'da farklı akım ve ekoller yardımıyla eleştirici, araştırıcı ve nesnel bir metoda kavuşturulması ve bağımsız bir bilim dalı haline getirilmesi ile beraber, tarih araştırmaları da belli milletlerarası kıstaslara ve şekillere uyar olmuş ve olabildiğince fen bilimlerininkine benzer bir laboratuar çalışması disipline sokulmuştur. Ancak tarihin, fen bilimlerinin aksine,tekrar eden ve değişmeyen kural ve esaslarının bulunmamış olması, bazı sahalarında yazılı ve kaydedilmiş bilgi birikimimizin yetersizliği; tarih ve diğer bilim dallarının yardımlaşmasını zorunlu kılmıştır.

"Türk Tarihi" adı altında toplanan tarih araştırmalarının, özellikle erken ve orta devirleri de (M.Ö. 3000-M.S. 900) aynı güçlükler sonucu bu yardımlaşmayı gerektirmektedir. "Proto-Türk, Türk, Turani, Ural-Altaylı, Mongoloid" gibi farklı adlandırmalarla anılan insan topluluklarının, bulundukları coğrafyaya uyum sağlayarak oluşturdukları göçebe tipi yaşayışları, kendi yaşayış tarzları, inançları ve kültürleri konusunda yazılı kaynak bırakmalarını çoğu zaman mümkün kılmamış, güçlü bir sözlü gelenek ve sınırlı mezartaşı, balbal, kitabe dışında, tarihçi için ipucu olacak malzeme eksikliğine yol açmıştır. Bu da bu saha ile ilgili araştırmacıları diğer sosyal bilimlere başvuru yapmaya itmekte tarih, yan disiplinleri ile soru işaretlerini aydınlatmaya çalışmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yılları sonrası Türkiye'de yeteri kadar ilgi gösterilmeyen ve yakın zamanda iyice gözden düşmüş bu sahaya aid çalışmalar ise, bu tip modern bir metod yolu ile önce düzeltilme ve sonra geliştirilme durumundadır. Türklüğün bu erken devrinin aydınlatılması ancak muğlak, hamâsî ve bu sahanın iç dinamiklerine uymayan yaklaşımların ıslâhı ve kendine has terim, kronoloji ve benzeri metodik bilgilerin oluşturulması ve ortak onayla belirlenmesi ile mümkündür. Avrupalılar'ın misyonerlik ve sömürgecilik girişimleri sırasıda ulaşabildikleri ve genelde başlığımıza konu olan coğrafyayı içermeyen bölgelerdeki (özellikle Avusturalya, Kuzey Amerika ve Afrika) ilkel topluluklar hakkında edindikleri ne ilk bilim-dışı gözlemler ne de sonrası bilim metodlarıyla gerçekleştirilen araştırmalar (bizim için metodik olarak kısmen faydalı olsa da) umûmî veriler taşımaktan uzaktır. Bu sebeptendir ki; ve benzeri araştırma denemelerinin ön-yargısız ve objektif Türk tarihçilerince yapılması bu sahanın modern metodlar ile ele alınan, ama teori-pratik dengesini yakalamış bağımsız bir disiplin haline gelmesine çok katkıda bulunacaktır.

Bu araştırmada, bahsi geçen erken devirlere ait tüm tarih araştırmalarında önemli bir yer tutan, ancak Türk Tarihi'ne aid biçimleri arzu edilen modern metodla ele alınmamış, "defin töreni" ve bağlı olarak "ölüm" olguları konu edinil-

* B.Ü. Tarih Bölümü.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

miştir. Tarihin başından itibaren tüm insanlığın ortak yazgısı olan ölüm ve sonrası ritueller aslında dünyanın farklı köşelerinde aynı ya da benzer motivlerle bezenmiştir. Ancak kültür ve dinin kültürle şekillenen üstyapısının bir parçası olan defin töreni de, farklı coğrafyalar ve buna bağlı çeşitli yaşayış tarzlarına göre değişik şekiller almakta, yani yerelleşmektedir. İşte bu yüzden defin töreni hakkında bir araştırma, zikredilen toplulukların inanç sistemleri hakkında ipuçları sağlarken, bölgenin coğrafî özelliklerine has sosyal-iktisadi hayat ve üst yapısal maddi kültür hakkında da çok yardımcı olacaktır.

Ele alınan "defin törenleri" için esasen modern terminolojide "Türk" ya da "Türkî" topluluklar olarak belirlenen İç Asya'nın Orhon'dan İtil'e uzanan hareketli göçebe grupları incelenmiş, bununla beraber Ural-Altay kavimleri olarak adlandırılan ve linguistik açıdan olduğu kadar kültürel açıdan da Türk toplulukları ile büyük benzerlikler gösteren gruplar da kısmen ele alınmıştır. Araştırma boyunca ve başlıkta ise "Türk" ismi tüm bahsi geçen grupları içerir manada kullanılmamış, sadece Çinliler'in "Tu-kiu", kendilerinin ise "Türük budun" diye ifade ettikleri Kök-Türk konfederasyonunu belirtmek amacını taşımıştır. İç Asya göçebe devletlerinin konfederatif yapısı ve hakim olan boyun, tüm buduna ismini vermesi (Hsiungnu, Avar, Türk, Uygur, Kırgız, Moğol vs. gibi), dolayısıyla "Türk" isminin aslında Kök-Türk konfederasyonunun sadece hâkim boyunun ismi olması, Kök-Türk konfederasyonu dağıldıktan sonra bu bölgede bütün grupları adlandırmak için ortak bir "Türk" ismi kullanılmazken, daha çok Kök-Türkler'le temasta bulunmuş Bizans, Sâsânî ve Arap kronikçileri ve tarih yazarları yolayla bu ismin (Bizans'ta" Türk; Arapçada "Etrak") bölgenin iç dinamikleri dışında, tüm İç-Asya topluluklarını niteler hale getirilmesi ve araştırmamıza konu olan İskit ve Hun(Hsiung-nu) gibi bazı topluluklarının proto-Türk ya da Türk olarak adlandırılmalarında ortak bir kabul olmadığı gözönüne alınarak bu yola gidilmiştir. Araştırmamız içinde bahsi geçen İskit, Hun, Türk Tatar, Başkırd, Uygur, Kırgız, proto-bulgar, proto-Macar, Çuvaş, Yakut (Saha), Altay, Buryat, Samoyed, Votyak, Çeremis, Korek, Çukçen, Lapon, Fin, Moğol, Kalmuk ve Tunguz toplulukları için de "İç-Asya ya da Asya göçebeleri" tabirinden daha birleştirici bir terim bulmak gözüktüğü kadar kolay değildir.

Ortak özellikleri, göçebe ve hareketli yaşam tarzları olan tüm bu topluluklar kendileri hakkında bugünün araştırmacılarına çok ipucu bırakmış değillerdir. Dolayısıyla, "defin töreni"nin tarihî gelişimi anlamak ve kaleme almak ancak arkeoloji, epigrafi, etnoloji, etnoğafya, din sosyolojisi, sosyal psikoloji ve dinler tarihinin konu ile ilgili olarak önümüze koyduklarının değerlendirilmesi ile mümkün olmuştur. Ortaya çıkan denememiz ise tarihin erken bir devrine aid sosyal-antropolojik bir çalışma sayılabilir. Bununla beraber tüm bu disiplinler arası yardımlaşmaya rağmen, konunun bilinmez karanlık noktalarının ve metodik bazı meselelerin varlığı yadsınamaz.

Bölgeye aid yerel kaynakların (az sayıda yazıt, mezar taşları, balballar, mezar buluntuları) toplumun tüm katmanlarını kucaklamaması ve daha çok yöneten kağan ailesi ve bey-tigin sınıfını ve tabii çoğunlukla erkekleri merkez alması, vardığımız sonuçları tüm halkın ya da milletin tarihi olarak vermemizi engellemektedir. Bunun yanında daha geniş bilgi bulduğumuz Çin, Fars, Arap ve Avrupa kökenli zamandaş yabancı kaynaklar ise objektiflikleri ve tutarlılıkları hakkında bazı soru işaretleri taşımakta, ya bir düşman gözü ile ya da bölge kültürü ve inançlarına tamamen yabancı ve önyargılı anlayışlar ile kaleme alınmış görüntüsü

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vermektedirler. Şüphesiz bunda yazılarını okuduğumuz yabancı kalemlerin, ya bu toplulukları barbar gören yerleşik kültür temsilcileri, ya da kâfir olarak algılayan Budist, Hristiyan, Müslüman vs. din temsilcileri olmasının rolü büyüktür. Üçüncü kaynak tipi olan 18. yy. sonrası modern sayılabilecek gezi veya saha araştırma raporlarında da bölge dinamiklerine aynı yabancılık ve dolayısıyla verilen bilgilerin tartışılırlığı devam etmektedir. Çoğunlukla Ruslar'a aid olan bu üçüncü literatür de misyonerlik, ideologluk ya da modern mentalite-yerel mentalite farklılığı dolayısıyla tam bir ipucu olmamaktadır. Kaynakları ve bunlara dair eleştirilerimizi dipnotlar halinde verecek olmamızdan dolayı burada bu konu hakkında daha fazla şey söylemek gerekmediği kanısındayız.

Araştırma boyunca ister gözleme dayanan bu ilk el kaynakları, ister modern tetkikler, mümkün olduğunca eleştirel bir gözle değerlendirilmiş; bahis konusu tolulukların inanç ve kültürlerinin kendi dinamikleri anlaşılmaya çalışılarak, günümüze ait terimlerin dünleştirilmesi ile pratiğe uymayan aşırı teorik ve rasyonel sebeblendirme ve yargılamalardan kaçınılmaya çalışılmıştır.

a) Dinin "Tradition" ve "Religion" boyutları:

"-Ölüm-; bir grubun bütünlüğü için vahim bir imtihan olduğu gibi, aynı zamanda bu bütünlüğü kuvvetlendirmek için bir vesiledir. Her grup, ölümün ne olduğu, konusunda karakteristik bir düşünce geliştirmek durumundadır.[1]

Geniş anlamıyla "din", tradition ve religion olarak ikiye ayrılabilir. Gelenekler, toplum hayatı ve hukuk normlarıyla ilgili unsurlar "tradition" içine girerken; inanç, ibâdet ve ahlâk hükümleri ise "religion" tabiri içinde kalmaktadır[2]. Bu sınıflama daha çok tek tanrılı dünya dinleri için geçerli olmakla beraber, konumuz olan göçebe toplulukların milli inanç sistemleri ile örtüşen tarafları da bulunmaktadır. İnsanın serüvenini; çevresi ile tanışma, kendini bu dış çevreye karşı savunma ve sonrasında çevresine hâkim olma çabasına girme şeklinde kabul edersek, "devam" için yapılan bu mücâdede coğrafi, jeolojik ve klimatolojik biotopu ile karşılıklı alışverişe girmesini ve ona uyum sağlaması olgusu kendiliğinden karşımıza çıkar. İşte, dinin, yukarda zikredilen "tradition" kısmı büyük ölçüde bu çevre şartlarına reaksiyon şeklinde meydana gelmekte ve toplumun öz kültürü olarak kimliklendirilmektedir[3]. İçinde yaşanılan iklim, bir yandan fizyolojik açıdan vücudu, düşünceyi ve karakteri direkt etkilerden, diğer taraftan da bu iklimde yetişebilen bitki ve hayvan tipleri vasıtasıyla bölge insanının hayatı üzerine indirekt te olsa önemli bir tesir icrâ etmektedir[4]. Dinin esas inanç esasları olmakla beraber, toplum için dokunulmaz niteliği taşıyan ve umûmiyetle yukarıda bahsedilen bu fizikî şartlara uyum esnasında toplumun edindiği tecrübeye dayanarak oluşturulan "tradition" la beraber; bu tip milli dinlerde "religion" yani inanç ve ibâdet usulleri de fizikî coğrafya ve onun getirdiği sosyo-ekonomik hayat tarzına uyumla tarihî süreç içinde bir evrim (ya da ilk orijinal şeklinden bir dejenerasyon) geçirmektedir. Şüphesiz bunda da insanlığın ilk devirlerinde pratiğin, yani yapılan fiillerin düşünceden önce gelmesinin[5] dolayısıyla da insan beyninin değil şart-

---

[1] *The Psycology of Death*, Ed. by R. Kastenbaum, London, 1974, s. 195.
[2] M. Tahralı, *Abdülvahiy Yahya (Rene Guenon)*, TDV, İslam Ansiklopedisi, *c. 1, s. 280.*
[3] F. Thomas, *The Environmental Basis of Society*, New York, London, 1925, s. 77.
[4] Thomas, *a.g.e.*, s. 78.
[5] W. Grahman Sumner, *Folkways*, Boston, 1969, s. 2.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ların belirleyici olmasının önemli bir rolü vardır. İşte İç-Asya diye tâbir ettiğimiz Asya bozkırlarının en batısında, Karadeniz'e dek komşu olan İskitler'den başlayacağımız "defin töreninin tarihî evrimi"ni bu noktaları dikkate alarak incelemek yerinde olacaktır.

C) İskitler'den İslam'ın kabulüne defin törenin evrimi:

Göçebe geleneğinin ilk temsilcileri olarak görülen, ancak dil, din, kültür olarak İç-Asyalı gruplarla büyük benzerlik göstermekle beraber, kökenleri hakkında Pers ve Indogermen unsurlar da söz konusu edilen İskitler'in defin törenleri ile ilgili bilgilerimizi Herodot ve eserine borçluyuz.

Umumiyetle, kral definleri merkezli olan bu bilgilere göre İskitler, kralları öldüğünde gövdesini mumla kaplıyor, içini dolduruyor ve tebası arasında bir araba üzerinde gezdirdikten sonra mezara defin ediyorlardı. Defin sırasında kralla beraber mezara karılarından birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahdarı, bir uşağı, bir haberci, ve atları boğulup konulur, ayrıca özel eşyalarından birer tane ve altın kupaları da ilâve edilirdi[6]. Defin törenine katılanlar da mezara toprak atar ve üstünde bir tümsek yapmak için birbirleri ile yarışırlardı[7]. Diğer topluluklarda da göreceğimiz üzere, defin töreni belli bir süre sonra bir ikinci rituel ile tamamlanır, kralın adamlarından en çok hizmet etmiş olanlar ile en güzel 50 atı boğulur, köleler atlar üzerinde olmak suretiyle açıkta bırakılırdı[8]. Kral dışında İskitler ise öldüklerinde yine bir araba üzerinde akraba ve tanıdıkları arasında dolaştırılır, ev sahipleri gelenlere ve ölüye yemek ikramında bulunur, 40 gün gezdirdikten sonra gömülürdü[9]. İskit defin töreninde ilk göze çarpan somutlaştırılmış bir ikinci yaşamdır ki; kurgan (korugan) ölü ile beraber gömülenlerle, ölünün bundan sonraki yaşamını sürdüreceği ve dünyadaki benzeri şeklinde donatılan bir "ölü çadırı" şeklini almaktadır[10]. Dikkatimizi çeken ikinci nokta ise, kadının ve atının gömülmesidir ki İskit hayatının göçebe-savaşcı atlı kültürünü ve atın toplum hayatındaki önemini ortaya koymaktadır. Eşin beraber gömülmesi ise ilerki örneklerde kısmen rastlıyacağımız ve zamanla ortadan kalkması konusunda ayrıntılı ele alacağımız önemli bir husustur. Savaşçı İskit toplumunun "köle" olarak savaş esirlerini kullandığı ve toplumun rağbet etmediği işler için bir "köle sınıfının" oluşturulduğu, defin töreninin sağladığı bir başka iddia olabilir, lakin bu konuda, daha sonra ele alacağımız topluluklarda sahip olduğumuz kadar bilgi ve delile sahip olmadığımızı belirtmek durumundayız.

M.Ö. 3.yy. sonlarında tarih sahnesine çıkan Hunlar (Hsiung-nu) altın ya da gümüş işlemeli kumaşlara sardıkları kağanlarını, yüzden fazla ölü ile beraber gömerlerdi[11]. Defin töreni sırasındaki insan kurbanına, henüz İtil kıyısından bugünkü topraklarına göç etmemiş proto-Bulgarlar'da da rastlıyoruz. El Bekrî'nin verdiği bilgiye göre, bu topluluklar da ölü ile beraber karısını ve kölelerini gömüyorlar idi[12]. Kök-Türkler'in ilk kağanı Bumin'in kardeşi İstemi öldüğünde de

---

[6] Herodot, *Historiae*, Çev. Müntekim Ökmen, Sunan: Azra Erhat, İstanbul 1983, IV, 61.
[7] Herodot, *a.g.e.*, IV, 71.
[8] Heredot, *a.g.e.*, IV, 72.
[9] Heredot, *a.g.e.*, IV, 73.
[10] T. Tarhan, *"İskitler'in Dinî İnanç ve Adetleri"*, *İ.Ü. Edb.Fak. Tarih Dergisi*, İstanbul 1969, s. 165.
[11] Abd. İnan *Tarihte Şamanizm*, Ankara, 1972, s. 177.
[12] V. Başevliev, *"Proto-Bulgar Dini"*. Çev. T. Acaroğlu, *Belleten* c. IX s. 33; Ocak 1945, s. 258.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

oğulları onun için dört tutsak ve atlarını kurban etmişti[13]. Bizanslı kronikçi Procopius, M.S. 5 ve 6. yy.'larda bugünkü Afganistan'da hüküm sürmüş Akhunlar'da ölen efendi ile beraber bütün kölelerinin, onunla beraber mezara girdiğinden bahsetmektedir[14]. Çin kaynakları ise; 750 tarihlerinde Uygur kağanı Pi-Chie Ch'uech öldüğünde hassa subayları, genel valiler ve diğerlerinin, kağanın Çinli karısı Ning-Kuo'nun da onunla beraber gömülmesini teklif ettiklerini, ancak prensesin bundan son anda kurtulduğundan bahsetmektedirler[15]. İslam kaynaklarından Makdîsî'nin eserinde ise; (10. yy. sonuna aid) Etrakdan bazı kabilelerin, ölü ile beraber hizmetçi ve kölelerini diri diri mezara gömdüğü geçmektedir[16]. Geniş bir coğrafya içerisinde devam ettiği görülen bu adet, hem yakın zamana dek Sibirya'da eski inançlarını yaşayan topluluklarda gözlemlenmesi[17] hem de Türkistan/Yedisu'da, M.Ö. II. yy.'a tarihlenen ve kadın-erkeğin beraber gömüldüğü mezarların ortaya çıkarılması[18] ile daha net bir şekilde kanıtlanmıştır.

Kronolojik bir sıra içinde ve Moğolistan'dan Karadeniz'e geniş bir alan için verdiğimiz bu örneklerde ortak nokta, bahsedilen defin törenlerinin daha çok kağanlara ya da hanedan ailesi mensuplarına ait olmasıdır. Bunların kadınlar, köleler, atlar ve aynî eşyadan oluşan zengin bir özel mülkiyete sahip olduğu ve ölümle beraber bu unsurların ikinci hayata intikal ettirilmesi çabası gözümüze çarpmaktadır. İkinci hayata aid bir nevi hazırlık olan hayvan ve insan kurbanları Asya dışındaki birçok ilkel toplulukta da mevcudiyeti ortaya konmuş bir adettir. Bunlardan en bilineni ve yakın zamana kadar en devamlı olanı Hindistan'da dul kadının ölen eşi ile beraber yakılmasıdır[19]. Japonya'da bir soylu öldüğünde hizmetçi harakiri ile kendini öldürür[20], Slavlar ise ölü ile beraber karılarını, hizmetçilerini, av köpeğini, atlarını ve silahlarını yakarlardı[21]. Fiji'de büyük adamlar, karıları, arkadaşları ve köleleri[22] ile, Afrika'da Dahone Kralı ise yüzlerce karısı, hadımları, şarkıcıları, davulcuları ve askerleri ile mezara konulmuştur[23]. Keza; Caesar zamanı Galliler'de ölünün sevdiği hayvanlar ve köleleri[24], Komonçi ve Patagonyalılar'da ise sevdiği eşyalar, silahlar, ona aid tüm hayvanlar defin töreni esnasında mezarı boyluyorlardı[25].

---

[13] L. Jisl, *Balbals, Steinbabas u.andere Steine*, Prag, 1970, s. 36 (Valentinus yolu ile Menander'den naklen)

[14] R. Şeşen (Haz.), *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 1975, s. 124.

[15] C. Mackerras, *The Uighur Empire according to the Tang Dynastic Stories*, 1968, s. 23 (S. Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987, s. 82'den naklen)

[16] Şeşen, *a.g.e.*, s. 124.

[17] Ruslar Sibirya'ya girdiğinde büyüklerin ölüsü ile sadık hizmetçilerinin diri gömülmesini yasaklamışlardır, Şeşen, s. 124.

[18] Abd. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, s. 59; Kray-Altay-Kazakistan-Ural bölgesinde yapılan yeni kazılar kadın-erkek beraber gömü tarihini Andronova kültürüne (M.Ö. 1500-1200)dek geriletmiştir. bkz. *The Peoples of Sberia*, Ed. by M.G. Levin-L.P. Potapov, Tr. into Engl.by Scripta Technica, University of Chicago Press, 1964, s. 45.

[19] E.B. Tylor, *Region in Primitive Culture*, New York, 1958, s. 44.; *Eberts Reallexikon der Vorschichte*, Hrsg. von M. Ebert, Bd. XIV, Berlin, 1929, "Witwentötung" bei G. Wilke, s. 441.

[20] Tylor, *a.g.e.*, s. 47.

[21] Tylor, s. 49.

[22] Tylor, s. 42-43.

[23] Tylor, s. 46.

[24] Tylor, s. 49.

[25] Tylor, s. 56.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İlkel topluluklarda, aralarındaki coğrafî farklılıklara rağmen görülen bu rituel benzerliği, direkt etkileşimler olmadan da fizyolojik ve psikolojik ortaklara sahip insanların, (zihni tasarımlarının çevreye bağlı olarak farklılaşmasından önceki devirde) benzer formlar oluşturabileceğini ve "yerli kültürleri"in, tarihî evrim sürecinin farklı biotoplarda "farklı" vücuda gelmesinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.

Kültürün kimliğini kazanmasıyla kurumsallaşan "gelenekler" ve bunlara bağlı "toplumun ahlâk anlayışı"nın, toplumun yaşam tecrübesi üzerine kurulan ve mantığını da toplumun kendi üst kültür dinamiklerinden alan göreceli ve yerel bir yapı olduğu bu örnekler sonucu dile getirilebilir. Tarihin ilerliyen devirlerinde ortadan kalkan ve toplumun yaptırımlarıyla önü kesilen "insan kurbanı" benzeri fiiller,bahsedilen periodlarda hâkim sınıfın zorlaması ya da toplumun zihin yapısının o anki seviyesi sebebiyle gayet normal görülmekte, kendi içinde de rasyonalize edilmektedir. Keza aynı boy mensuplarının birbirlerine "köle" olmasının yasaklanması sonucu[26] İskitler ve Hunlar'ın savaş esirlerini tarımsallaşma sürecinin başlaması ile toprak işleme ve diğer angaryalar için artı emek olarak kullanması[27], gereken çeşitli hallerde insan kurbanı olarak daha çok bu köleler veya çocuk, yaşlı, sakat gibi toplumun üretici olmayan unsurlarının tercihi, yukarda açıklanmaya çalışılan "toplum menfaati-kamu rasyonalizasyonu" zinciri ile meşrulaştırılmış gözükmektedir.

İdârî aristokrasiye ait bu defin törenleri, örneklerde bahsi geçen diğer topluluklar ve konumuz olan Asya göçebelerinde, maden devirleri sonrası yönetilen ve yönetici sınıflar arası farklılaşmanın da belirginleştiğini ortaya koymaktadır[28]. Gerçekten de gerek yazı kullanmaya başlamalarından sonra kaleme aldıkları yazıtlar ve mezar taşları, gerekse sözlü gelenek şeklinde gelişen ve göçebe hayatının sert hiyerarşik yapısını sağlayan "töre"; kağan-budun ilişksine önemli yer ayırmakta, kağana ve onun devletine tatlı sert bir "baba" imajı yakıştırmaktadır[29].

Kök-Tengri dini olarak tanımlanan İç-Asya'nın yerli inanç sistemi de Tanrı'ya ve Hakan'a itaat ve savaşta ölenlere saygı merkezlidir[30]. Öyle anlaşılıyor ki "avcı-toplamacı" tip yaşamdan, hayvan besleyen çoban-göçebeliğe geçiş, İç-Asya'nın engin bozkırlarına inişle daimi biotopunu bulunca; otlağın tükenmesiyle hayvanların beslenileceği yeni otaklar için yapılan sürekli göçler ve ekonomilerinin diğer kazanç kalemini oluşturan yerleşik komşuların topraklarına yapılacak yağma seferleri için gerekli organizasyon, kendi idârî şeklini de beraberinde oluşturdu. Ki bu; bir kağan, onun yakın aile bireyleri ve savaşan ve çobanlık yapan süvarilere komuta eden tiginlerden oluşan, sıkı bir hiyerarşi ile yönetilen bir boylar konfederasyonu idi. Hsing-nu'lardan Kırgızlar'a; bu konfederasyonun başına değişik boylar geçmiş ve merkezî otoritenin yani konfederasyona ve mensubu diğer boy ve oklara adını veren grupun hakimiyeti zedelendiği an göçebeler,

---

[26] M. Arslan, *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı*, İstanbul, 1984, s. 24.

[27] Yeni mezar buluntularından, Hunlar'da özellikle komşularından ve Çin'den kazanılan köle kullanılmasının gelişmiş olduğunun anlaşılması hakkında bkz., M.G. Levin-L.P. Potapov (editors), *a.g.e.*, s. 80.

[28] Bu konu ile ilgili; kadınlar, çocuklar ve erkekler ile gömülmüş kabile reisine aid M.Ö. II. bin tarihli Kubysev bölgesi Jagodnoje kurganı (Volga kıyıları) için bkz. F. Hancar *"Das Pferd in Praehistorischer und frühistorischer Zeit"*, TTK *Belleten* c. XXI 1957, Bibliyografya s. 588.

[29] Bu konu hakkında bkz. Orhun Yazıtları, Kültegin ve Bilge Kağan metinlerinde Bilge Kağan'ın buduna bakışı ve yaklaşımındaki üslub

[30] Abd. İnan, *Tarihte Şamanizm*, s. 18.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yeni bir hakim boy otoriteyi kurana kadar komşu yerleşiklerin kontrolüne girmiş, zaman zaman da nüfuslarının azlığı dolayısıyla yerleşiklerce asimile edilmişlerdir.

Ölüm sonrası ikinci yaşam ve bu yeni hayata götürülen ferdî mülkiyete dayalı; kısaca, bir "taşınma" şeklindeki, defin olgusu sadece aristokrasiye has değildir. Ölü ile gömülen ya da yakılan diğer öğelerde, sınıfsal farklılık sonucu nicelik değişiklikleri olmakla beraber, kara-budun (kağanın tebası)dan ölenler için yapılan şeyler de üst düzey idarecilerin defini ile aynı motivleri merkez alır.

Proto-Türkçe ve Türkçe dil ailesine mensup topluluklarda, umûmiyetle "yuğ"(yog) töreni olarak adlandırılan defin töreni[31], tarihi süreç içerisinde, göçebe hayatında birçok sosyal görevi olan bir kurum haline gelmiş, sadece dini inançların etkisi ile ifâ edilen bir işlemden daha fazla şey ifade eder olmuştur.

M.Ö. 2000'lere (Afanasyevo kültürü) aid bulunan mezarlarda güney-bazı Sibirya bozkırının ilk metal işleri olduğu sanılan bakır aletler ortaya çıkarılmış; çok basit bıçaklar, tapta kaplar için kaba bağlantı parçaları, yüzükler gibi edevata rastlanılmıştır[32]. Andronova periodunda (M.Ö. 1500-1200) aid buluntularda ise daha iyi işlenmiş metal aletler, ilk defa olarak kalay ve altından eşyalar (süsler) ve büyük ebatta metal edevat, Altay-Kazakistan-Ural hattında çok sayıda mezardan elde edilen objeler olarak dikkatimizi celb etmektedir[33]. Pazırık kazıları ile M.Ö. 3000 tarihine kadar götürülen maden eşya ağırlıklı bu mezar gömüleri[34], ölü ile beraber ferdî mülkiyeti addedilen şeylerin gömülmesi olgusunun sadece aristokrasiye has bir adet olmadığı, toplumun tüm bireyleri için geçerli ve yaygın bir gelenek olduğunu göstermektedir. Mezar buluntularında ölü ile beraber ilk rastladığımız unsur olan çoğunlukla metalden şahsi eşyalar, bize bu topluluklarda neolitik çağ ile beraber bir ferdi mülkiyet kavramının geliştiğini ve bunun da ilk olarak cansız eşyalara dayalı bir servet olduğu fikrini vermektedir. Gerçekten de günümüzde yapılan jeolojik, metalürjik ve arkeolojik çalışmalar sırasında, Yenisey nehri kaynağında, Kuzey Altaylar ve Baykal Gölü doğusunda demir zengini toprağa ve demir eritme ocakları ve döküm yerlerine rastlanılıp[35], eski S.S.C.B'nin 1958 istatistiklerinde 57,7 milyon tonluk demir rezervinin % 43'ünün Urallar, Kazakistan, Azerbeycan, Başkırdistan, Batı Sibirya, Yakutistan, Hakas, Tuva ve Doğu Sibirya'dan müteşekkil Türk coğrafyasında bulunduğunun belirtilmiş olması[36] bu fikrin pratik temellerini ortaya koymaktadır. Sözlü gelenek olarak ele alınan destanlarda, demir ve demirci öğelerinin sık sık kullanılması (özellikle "Ergenekon'dan Çıkış"), tezimizi kuvvetlendiren bir başka öğe olmaktadır. Keza gerek Şehname'de, Rüstem'in babasının oğluna, Efrasiyab ve Turanlılar hakkında:

"Senin bana sorduğun Türk, erkek bir ejderha gibi savaşır; nefes verirken ateşler saçar; intikam almak için savaşa başladı mıydı bir bela bulutu kesilir.

---

[31] Uygurlar'da üzüt aşı (ölü aşı), Kırgızlar'da cok(coktav); Abd. İnan, "Manas Destanında Aş-Yog Merasimi", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, c. II, s. 122.

[32] Levin-Potapov, *a.g.e.*, s. 43.

[33] *a.g.e.*, s. 45.

[34] İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 269.

[35] Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 269.

[36] Y. Dönmez, *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, İstanbul, 1973, s. 90.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Onun bayrağı da elbisesi de karadır. Kolları *demir* kaplıdır, külahı da *demirdendir.*

Üzerindeki *demir zırh altın işlemelidir."*[37] tasviri, gerek Kök-türk devleti kurucusu Bumin'in, Juan Juan (Avar) kağanından kızını istediğinde "siz bizim demircilerimizsiniz, ne hakla kızımı istiyorsun" cevabını alması da, M.Ö. ikinci binden M.S. VI. yy.'a uzanan bir maden işçiliğinin tarihi göstergeleridir.

Mezara ölü ile gömülmesi gerektiği düşünülen ferdi mülkiyetin İç-Asya göçebelerinde diğer önemli iki unsuru ise kadın ve at olmuştur. M.Ö. II. bin tarihli mezarlarda görülen kadın-erkek beraber gömülümü bu tarihlerde göçebe Asyalı topluluklarda klan ailesinin alışılmış ana-erkil tipinin terkedilerek, kadının erkeğin malı olarak addedildiği pederşahî bir aile yapısının önem kazandığını ortaya koymaktadır. Bu değişimin, Sibirya ve Yenisey ormanlık kesiminden İç-Asya bozkırlarına geçiş ve ren geyiği yerine atın evcilleştirilerek erkeğe daha çok ihtiyaç duyulan yeni bir sosyal hayatın başlaması ile aynı tarihlere denk düşmesi (ve kadın-erkek iskeletleri yanında boğazlanmış atlara rastlanılması) tesadüf olmasa gerektir. Atların gömülmesine gelince; buzcağından itibaren İç-Asya'da tanınan[38] at, M.Ö 1200-1700'e tarihlenen Karasuk kültüründe koşulmuş vaziyette bulunmuş[39], önce kasaplık hayvan olarak kullanılırken Andronova ile beraber hem eti yenen, hem de ren geyiğinin nakil vazifesini gören bir önemli evcil hayvan halini almıştır. Tarihî devir ile at, bir savaş aracı olarak da kullanılmış; Mete'nin 1000 mil koşan meşhur atı Çin'de hüküm süren Tung-hular'ca bir elçi gönderilerek istenmiş[40]; büyük ihtimalle Mete'yi tasvir ettiği sanılan destan kahramanı Oğuz Kağan ise çoçukluğunda "at sürüleri güden, ata binen ve av avlayan" bir yiğit şeklinde tasvir olunmuştur[41]. Sosyo-iktisadi hayattaki bu değişiklik yerel İç-Asya dini sisteminde animist devreyi başlatmış mal, bitki, hayvan ve insanda ortak bir "eş"adlı ruhun; bitki, hayvan ve insanda "sur" adlı bir ruhun; at ve insanda ise üçüncü bir ruhi varlığın bulunduğuna inanılarak[42] "at", pratik hayatta insanın en yakını olma özelliğini ölüm ve ölüm sonrasında da kazanır hale getirilmiştir. Yakutistan diye bilinen topraklarda yaşayan ve yakın zamana dek yerli inançlarını sürdüren Sahalar (Sakalar)ın yaratılış inancında bu birliktelik iyice belirginleşmiş, ilk Saha'nın gökten inen yarı at yarı insan bir yaratıktan türediği kabul edilmiştir[43].

Şaman metinlerinde ise yaratıcı Ülgen tasvir edilirken;

"Göbekliği halk edivermiş
Kirpikliği biçivermiş
Aygırlı at sürücü yaratmış
Her yerde otlak yaratıp verecekler.."[44] ifâdesi kullanılmıştır.

---

[37] Firdevsi, *Şehname*, Türkçeye çev. Necati Lugal, Ankara 1967, s. 232.
[38] F. Hancar, *a.g.e.*, *Belleten* c. XXI, 1957, s. 585.
[39] Hancar, s. 592.
[40] Çin kaynaklarından naklen, B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, 1971 1. c., s. 7-8 (shih-chi tarihi 110. bölümden).
[41] W. Bang-R. Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936, s. 11.
[42] Z. Gök Alp, *Türk Töresi*, s. 47.
[43] Abd. İnan, *Tarihte Şamanizm*, s. 13.
[44] Abd. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, 1976, s. 78.

Koyun besleyen Tibetliler,domuz besleyen Tunguzlar, sığır besleyen Moğollar yanında at besiciliği yapan Hsiung-nu'lar ve Türkçe dil ailesine mensup takipçilerinin[45]; atın süt ve yağ üretimine daha az katkıda bulunması[46] ve olgunluk yaşının koyunda 1, öküzde 2, atta ise 4 yıl olması[47] sebebleriyle daha zor bir yaşam mücâdelesi içine girmeleri, toplum içi ilişkilerde etkisini göstermiş ve birbirine çok bağlı ve hiyerarşisi çok kuvvetli bir sosyal bütünlüğün meydana gelmesine yol açmıştır. İşte bu toplumsallaşma süreci içinde "ölünün defni" de "ölünün defin töreni" haline gelerek ritueleşme moduna girmiş, ölü gömme ile beraber toplumun birlikteliğinin imtihan edildiği, güçlendirildiği ve çeşitlendirildiği bir toplu ibadet şekline girmiştir. Yuğ töreni; defin anı ve defin sonrası 7., 40., 52. günü ve defnin yıldönümlerinde olmak üzere çeşitli periodlarla yapılan "aş" törenleri ile "yuğ-aş" törenleri haline girmiş, ferdin toplumdan ve dünya hayatından ayrılışı ile oluşan kayıp, toplum içi dinamiklerin bu vesile ile canlandırılması olgusuyla yer değiştirmiştir.Proto-Türk yazıtlarında geniş bir terminoloji ile ifâde edilen toplum birimlerinin budundan (modern terimle millet) bir alt katmanı olan-uruk(boy) bilinci de bu değişim süreci içinde kuvvetlenerek yerini bulmuş, "klan" olarak tabir edilen; ana tarafı akrabalığı, dış evlilik, klan içi kollektif yaşam gibi unsurlarla tarif edilmiş topluluk şeklinin İç-Asya'daki müşahhas bir yerelleşmesi olmuştur. "Aş" törenlerinin; kağan definlerinde, tüm budun ve tüm komşu kavimleri içeren ve devlet ile budunun itibarı haline gelen bir toplum ritueli haline gelmesi[48], normal kara-budun bireylerinin definlerinde ise tüm uruğun, ailenin en geniş akraba halkası sıfatıyla, kesilen kurbanlarla ikram görmesi[49] ve bu yolla ölenin mirasından bir şekilde faydalandırılması, defin törenine katılımın ise; ölenin ailesi ile diğerleri arasında ilişkileri belirleyen önemli bir dostluk ya da düşmanlık göstegesi olarak ele alınması şüphesiz, "klan tipi-İç Asya uruk tipi" sosyal yaşamlarının örtüşmesine en somut delillerdir.

Yaşamak için gereken mücadele miktarının, değişin biotop ve üretim tarzı sebebiyle, artması sonucu ortaya çıkan bu toplumsal kenetleşme süreci, gerek yerel inanç sisteminin ölüm ve ölü ile ilgili unsurlarında, gerekse diğer parçalarında yeni bir "rasyonalizasyon" ve "meşrulaştırma" olgusunu beraberinde getirmiştir.

Günümüze yakın zamanlara dek bu inançlara bağlı kalmış Saha Türkleri üzerine yapılan araştırmalar; "ölünün", yaratıcı (Tengri) Ülgen ile kötülük timsali ve insanların düşmanı Erlik arasında anlaşma olmadıkça engellenemeyeceği, bunun da ancak Erlik'in kurbanlarla tatmin edilmesi sonucunda mümkün olabileceği[50] ve ölen yetişkinin 40 gün evi etrafında dolaşarak dünyada kalanları rahatsız edebileceği, bu yüzden de dünyadan ayrılış zamanı olan kırkıncı günün hayvanların kurban edilmesi ve yenmesi yoluyla kutlanılması[51], inançlarının varlığını ortaya

---

[45] M. Arslan, *a.g.e.*, s. 29 ve W. Eberhard, *Conquerers and Rulers*, Leiden, 1965, s. 118.

[46] Eberhard, *a.g.e.*, s. 118.

[47] E. Huntington-F.E. Williams-S. von Valkenburg, *Economic and Social Geography*, New York, 1933, s. 408.

[48] Bkz. Orhun Yazıtları, Kültegin'in cenaze törenine katılımı tasviri.

[49] M. Arslan, *a.g.e.*, s. 37.

[50] Abd. İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, s. 94 ve W. Radloff, *Sibirya'dan*, Türkçe'ye çev. A. Temir, İstanbul, 1956, s. 22.

[51] Abd. İnan, *a.g.e.*, s. 98. Bir başka inanç ve vefatın kırkıncı günü ölünün perisinin özgürleşeceği şeklindedir, Z. Gök Alp, *a.g.e.*, s. 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

koymuştur. Tabii burada, dinin, daha çok "tradition" kısmının oluşumunda, toplumun ekonomik yapısı ve buna bağlı sosyal yapı esas kabul edilirken, bu oluşumda primitif düşünceye yön veren başka öğelerin de var olma ihtimâlini gözden uzak tutmamak gerekir. -"Din"in kökeni- tartışmalarında sık sık rastladığımız; "ilkel insanların kendi vücutları ve tabiat hakkındaki bilgisizlikleri, rüya gibi bilinç-dışı olguların yanlış algılanması sonucu önce çevrelerindeki herşeye bir manevi varlık atfederek (animizm), politeist bir inanç sistemi kurduğu, tarihî evrim süreci içinde ise bunu tek Tanrı inancı merkezli dinler haline dönüştürdüğü şeklindeki"[52] veyahud, "insanlığın başından itibaren farklı insan topluluklarına ulaştırılan ilahî doğruların ve bu arada tek Tanrı inancının insan düşüncesinin soyutu algılıyamaması ve rasyonalize etme süreci içinde bu soyutu tabiat varlıklarına, kendi yaptığı putlara, ölmüş atalarına tapınma formunda somutlaştırması ile dinin dejenerasyona maruz kaldığı" esaslı tezler de konumuz çerçevesinde dikkate alınması gerekli bir başka perspektifi yansıtmaktadırlar ki, bu da bahsedilen devirler insanlarının zihnî yapılarının bizimde içinde bulunduğumuz zamandaki modern insanın, akılcı ve soyutu algılamak ve açıklamakta daha ilerlemiş düşünce yapısından farklılığıdır ..Dolayısıyla da bizim biotop-üretim tipi-toplumun yapısı üçgenindeki tarihî değişiklikle bağlantılandırdığımız definden defin törenine dönüşüm, aynı zamanda yukarıda zikredilen ve birbirine zıt bir evrim süreci önermelerine rağmen evrimci gelişim üzerinde buluşmuş ve üstyapıda göze çarpan inanç sistemi değişikliklerini açıklamaya yönelik tezlerle de zenginleştirilebilinir.

"Aş" töreni olarak ortaya çıkan ve yukarıda sosyal boyutuna değindiğimiz ölü için hayvan kurbanlar kesme, bunların etinin ölünün definine katılan akrabaları ve sevenleri tarafından yenmesi, katılanların, ölüden ve Erlik'ten kendilerini rahatsız etmemelerini talep etmeleri ve en son da at yarışları tertibi şeklinde düzenlenen merâsim, bu ve tarihî süreç içinde eklenen öğelerle toplum yapısı için çok-rollü bir kimliğe kavuşturulmuş ve nesilden nesile aktarımla İç-Asya göçebe kültürünün gelenekleşen bir parçası olmuştur.

> "Üç ayda varmazsam öldüğümü ol vakit bilsin, aygır atım
> boğazlayıp aşım versin, yad kızı helaline destur versin"

diyen Kazan Bey'in oğlu Uruz[53], ölümle aş vermenin özdeşleşmesini ve bunun da ferdî mülkiyetin elverdiği en geniş çerçeve içerisinde[54] icrâ edildiğini ortaya koymaktadır. Daha öncede bahsettiğimiz üzere İç-Asya göçebelerinin en kıymetli mülkü olan at, ilk dönemler ayrılmaz parçası görülen binicisi ile gömülürken, aş geleneği ile beraber tören sırasında etinden de faydalanılır bir varlık olmuştur ki; defin törenlerinde Altaylar'da ilk devirlerde bölgenin tabii hayvanı Tibet öküzünün (yak ya da kotos)[55], proto-Moğollar'da at ve köpeğin[56], Laponlar'da[57] Samo-

---

[52] *F. Engels-L. Feuerbach ve Klasik ALman Felsefesinin Sonu*, Türkçeye çev. Nizameddin Burhan, İstanbul, 1962, s. 28 (Yümni Sezen, *Sosyolojide ve Din sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, İstanbul, 1990, dipnot 452'den naklen)

[53] Abd. İnan, "Dede Korkud Kitabında Eski İnançlar", *Makaleler ve İncelemeler* c. II, s. 241.

[54] Gelenekleşen ve toplumca, kişiler için "şeref meselesi" haline getirilmek yoluyla devamı sağlanan "aş verme" zaman zaman şahısların herşeylerini kaydederek iflas etmelerine kadar varan sonuçlar getirebiliyordu. örnek için, A. İnan, "Manas Destanında Aş-yog Merasimi", *Makaleler ve İncelemeler*, s. 122.

[55] Z. Gök Alp, *a.g.e.*, s. 44.

[56] B. Spuler, *İran Moğolları*, Çev. C. Köprülü, Ankara, 1957, s. 346-347.

[57] U. Holmberg, *The Mythology of all Races*, New york, 1964, c. IV s. 38.

yed kökenli Nentsiler'de[58] Tunguz kökenli ancak Yakut bölgesinde yaşayan Dolganlar'da ren geyiğinin, tek evcil hayvanları köpek olan Tunguz-Mançu kökenli Nevkiler'de köpeğin[59], Volga Finleri'nde koyunun[60], Arablar'da devenin[61] Anadolu'da ise sığır, koyun ve köpeğin[62] kurban edilmesi; hayvan kurbanı ile amaçlanan "substitution" yani Erlik'in gazabına uğraması muhtemel insanı, hayvan kurbanı ile kurtarma ve insan-hayvan arası rol değişikliğinin, ancak ençok faydanılan ve değer olarak insana en yakın olan hayvanla mümkün olabileceği inancını göstermekte, bu yapılırken de söz konusu hayvanın aynı zamanda bölgelerinde en çok bulunan ya da üretilen hayvan olması itibarıyla, kamu servetinin bu kurbanlar yüzünden standard seviye altına düşmesini de engellediğini ortaya koymaktadır. İlkel dinler olarak sınıflandırılan bu erken devir inanç sistemlerinin yerelliği (ya da milliliği), yani sadece belli bir topluluğun malı olması olgusu da tabiat-insan (pratik-teori) mücadelesinde, kuralları bu ilk dönemlerde tabii şartların belirlemesi, dolayısıyla farklı coğrafi mekanların farklı uyum tiplerini zorunlu kılması ile açıklanabilir.

Defin işinin, tipinin ve biçiminin değişmesi de; elimizdeki kaynaklar ve buluntulara göre göçebelerinin biotopunun Yenisey nehri-Mançurya arası kuzeybatı Sibirya ormanlık alanından Hazar Denizi-Sarı Irmak arası İç-Asya bozkırlarına kayması ile başlamış, Yakut ve Tunguzlar ölülerini ağaç oyuklarına koyar ya da dallarına asar[63], proto-Moğollar ruhu yaşayan bir canlıda devam etsin diye köpeklere yedirirken[64], değişen coğrafî şartlar (özellikle fauna ve flora) ve karşılaşılan komşu yerleşik kültürler, defin adetlerinde daha çok gömme ve yakmaya dayanan törenlerin oluşmasına yol açmıştır. Bir Yenisey Ostyak efsanesi bu değişimin daha çok dış tesirler sonucu oluştuğunu ima eden öğeler taşır. Buna göre: "Oğulları, ölen babalarını uyandıramayınca, Tanrı onlara bir köpek aracılığıyla ağaca asmaları tavsiyesini yollamış, ancak köpek onları toprağa gömmeleri gerektiğini söyleyerek kandırmış ve toprağa gömme ile beraber insanlar ölmeye başlamıştır"[65]

Bugün Yakut bölgesinde bulunan Tunguz orijinli Dolganlar, ölülerini toprağa gömer, mezarın üstüne ise içi farklı oymalarla süslü kütüklerden müteşekkil kulübecikler yaparlar. Mezarın yanında ise önce bir ren geyiği kurban edilip kesilir, arkasından ise ölünün ölürken giydiği elbise ya yere serilir ya da bir ağaca asılır[66]. Buz çağı şartlarına göre yaşamayı sürdüren Tungus-Mançu orijinli Nivkiler ise ölüyü önce yakar, sonra ise toprağa gömerler, Yakma işlemi sırasında köpekler öldürülür ve etleri büyük kazanlarda pişirildikten sonra defin mekanında yenilir[67]. Koryaklar'da, beyaz kürklere sarılan ölü, en iyi iki koşum hayvanı tarafından çekilen yeni bir kızak üzerinde en yakın yerden edinilmiş odun yığınına götü-

---

[58] Levin-Potapov, *a.g.e.*, s. 565.

[59] Her eve ortalama 30-40 köpek düşmekte ve bunlardan yiyecek, çekici ve ticaret vasıtası olarak faydalanılmaktaydı, *a.g.e.*, s. 772 ve s. 779-80.

[60] Homberg, *a.g.e.*, s. 53.

[61] Tylor, *a.g.e.*, s. 57.

[62] T. Özgüç, *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*, Ankara, 1948, s. 92-93.

[63] Holmberg, *a.g.e.*, s. 481.

[64] Holmberg, s. 483.

[65] Holmberg, s. 481.

[66] Levin-Potapov, *a.g.e.*, s. 665.

[67] Levin-Potapov, s. 779-780.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rülür ve buraya kadar akraba ve dostları tarafından izlenir. Odun yığınına gelindiğinde koşum hayvanları bıçaklanır ve kızak ve üzerindeki ölü ile beraber aynı yere çekilir. Ölü; beraberindeki eşyaları silahları, az bir tütün ilave edilmiş piposu ve bahsedilen diğer öğelerle ateşe atılır ve yakılır. Ölünün defni (burada yakılması) ile geçen ilk safhayı önceki satırlarda derinliğine ele aldığımız "aş" töreni izler ve getirilen tüm koşum hayvanları kesilerek, her şey yenilene ve ölü tamamen yanana dek mekandan ayrılınmaz. Ölünün külleri toplanılmaz ve öyle bırakılır, kesilen hayvanların artıklarının ise ölünün yeni yaşamında çevresinde toplayacağı yeni topluluğa aid olduğuna inanılır. Ölü, yanma esnasındaki duman ve buhar ile göğe yükselmiştir[68]. Obi Körfezi Samoyedleri ise ölüyü yıkayıp, en iyi giysileriyle giydirdikten sonra,öldüğü yerin zıd istikametinde bir delik vasıtasıyla[69] çadırdan çıkarır ve yine en sevdiği ren geyiği sırtında mezara götürürler. Gömü işlemi yapıldıktan sonra mezar, bitki ve toprakla örtülür ve üstünde yakılan büyük bir ateşde yağ, ekmek, tütün yakılarak ölüye sunulur. Orada bulunanlar ise buna elbiselerinden kopardıkları parçaları ateşe atmak sureti ile katılırlar[70]. Proto Moğollar ölüyü tabuta koyduktan sonra, onunla beraber elbiselerini, süslerini, atlarını ve ona yol göstermesi için, iyice besledikleri bir köpeği yakarlar. Bu ilk töreni ise yine bir ölü toyu izler, önce ağlanır sonra dans edilir[71]. Aslında bir Fin-Ugur geleneğinden çok[72], ölünün ateşle temizleneceğine dair bir Hint inancı olan[73] ölü yakma işlemi, Kırgızlar'da da[74] icrâ edilmiş ve bu yolla ölünün günahlarından temizlenildiğine inanmışlardır[75].

Güneye doğru inildikçe, esas motivleri aynı ama öğeleri farklı yuğ-aş törenleri ile karşılaşılmaktadır. Yakma ya da gömü sonrası ateşi, mezar üstü kulübesi gibi odun (ağaç) gerektiren öğeler bozkırın ağaç fakiri topraklarına uymamış; toprağa gömme umûmi bir eleman haline gelerek, mezar üstü yapıda ise toprak-taş yığını kurganlar tercih edilmiştir[76]. Aş töreninde ise tabii olarak ren geyiği ve

---

[68] C. von Dittmar, *"Über die Koraeken und die ihnen sehr nahe verwandten Tschuktschen", Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Academie Imperiale des Sciences de St. Petersburg* XIII 1856 (Sir James Frazer, *The Native Races of Asia and Europe*, London 1939, s. 146-147'den naklen)

[69] Ölünün diğer yaşamına tek başına gitmek istemeyeceği ve ailesinden birini de yanında götürmek için geri gelebileceği korkusuyla, ölü ile evi arasındaki bağı koparmak için bu tür şeyler yapılmıştır. Grönland'da ölü pencereden (Tylor, s. 112), Hontantolar'da kapıdan değil açılan başka bir delikten çıkarılmıştır '(Tylor, s. 112). Çuvaşlar ölünün geri gelmemesi için arkasından kırmızı bir taş atarlar (Tylor s. 112, 113), ölen kötü biri ise de mezarı demirle örterlerdi (Orkun, Yer. Türkler, s. 70.) Bozkır göçebelerinde, ölü çadırdan çıkarıldıktan sonra ilk zamanlar çadırın tamamen terkedilmesi ya da tahribi söz konusu iken, sonraları ölü ruhları ve toplum arası bir aracı görevi yapan "şaman"ın ortaya çıkması ile, bunu yapmak yerine çadırın şamana "temizlendirilmesi" yoluna gidilmiştir, A. Vambery, *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885, s. 58.

[70] T.de Pauly, *Description ethnographique des Peuples de la Russie*, St. Petersburg 1862, s. 6 (Frazer, *a.ge...*, s. 149'dan naklen)

[71] B. Ögel, *Büyük Hun İmp. Tarihi*, Ankara, 1981, s. 312-313.

[72] Holmberg, *a.g.e.*, s. 35.

[73] W. Wundt, *Elemente der Völkerpsychologie*, Leipzig, 1913, s. 217-218.

[74] Kırgızlar'ın bilinen ve konumuza denk düşen ilk vatanı kuzeybatı Sibirya ile bugünkü Moğolistan arası ormanlık ülke idi.

[75] Bu konu hakkında birçok kaynakta bahis vardır. Bkz., *Marvazi on China, The Turks and India*, by V. Minorsky, s. 30.; *Ebu Zeyd el Belhî, El-Bed ve Tarih*, Yay.: M.Cl. Huart, Paris, 1904, c. IV s. 21-22 (R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 193'den nakil) Belhî'de Kırgızlar'ın ölüleri ağaca astıklarına dair bir bilgi de vardır ki bu muhtemelen yaşadıkları ilk vatanlarındaki adetlerine bir atıf olmalıdır, bk. Belhi, *a.g.e.*, s. 95 (Şeşen, s. 95'den), Gar dizi'den naklen, Spuler, *a.g.e.*, s. 8.; *Hudud el Alem* M.S. 982 tarihli anonim), Tr. and explained by V. Minorsky, E.J.W. Gibb Memorial Series New Series XI, 1937, s. 96.

[76] Bu İrtiş'in yukarı kesiminde tarla taşlarının yığılmasından, Altay nehri vadisi ve Yenisey'in çevresinde ise dikili kayalardan müteşekkildir, Radloff, *a.g.e.*, s. 76.

köpeğin yerini at almıştır. İtil'in güneyindeki[77] Çeremislerin ölüyü tabuta koymalarından sonra aşağıya alacağımız seslenişleri, defin işleminin ritueleşmesi ve sabid mâbedi olmayan göçebeler için toplu ibâdet (ya da ayin) ihtiyacını karşılaması olgusunun bir göstergesidir:

"Orada ışıklı, mutlu, iyi ve sıcak bir mevcudiyet bul ! Bizi bırakma ! Gel ve mezarın öbür yanında ne kadar eğlenceli ve hoş bir hayat olduğu hakkında, rüyalarımızda bize bilgi ver ! Bizi erken öldürme, bize geri dönme, kendin için öbür ölülerden arkadaş bul!..."[78]

Maddi varlığının olmaması ve soyutlaşması bazında Tengri ile bir görülen ve gerek Ülgen gerek Erlik ile yaşayan toplum arasında ilişki kurması beklenen ölmüş ata, tıpkı bazı fiziki hadiseler ya da tabiat varlıkları gibi Tengri'yi somutlaştırma fiiline alet edilmiştir. Çeremisler'in kuzey komşusu Mordvianlar'da defin törenleri ve sonraki ölüyü anma günleri, salgın hastalık ya da kıtlık zamanları yardım istenen atalar kültüne tapınma merasimleri haline sokulmuştur[79]. Toplum yapısının devamı ve mevcud statükonun değişmemesi için de atalar kültüne başvurulmuş, örneğin Votyaklar ölmüş atalarının kendilerini izlediğine ve zamane insanlarının ataları tarafından yaratılmış gelenekleri ve dini reddetmeleri halinde, hastalıklar ve açlık ile cezalandırılacaklarına, inanmışlardır[80]. Ölülerini gömen Çeremisler ölümün kırkıncı günü, ölen erkek ise bir at, kadın ise bir koyun kurban ederek aş verirlerdi[81]. Doğu Çeremisleri bunu takiben atın kemiklerini mezara gömer, derisini ise fakirler ve babasız çocuklar yararına satarlardı[82]. Diğer Asya topluluklarında bu derece net şekilde gerçekleşmeyen bu sosyal dayanışma örneğinin, bölgeye giren İslam'ın sosyal adalet ve dayanışma düşüncesi ile bir etkileşim sonucu mu ortaya çıktığı konusunda ise bilgi sahibi değiliz.

Keza Votyaklar'da da defin sonrası aş töreni, ölen erkek ise at kesimine dayanıyor; ölümün birinci yılında da ölünün hayatı boyunca kullandığı ve en sevdiği hayvan ona hediye kurbanı olarak sunuluyordu[83]. Abakan tatarları da ölümün kırkıncı günü sahibi ölen atı keser, yenen atın kafasını ise bir değneğe geçirip höyüğün üstüne asarlardı[84]. Modern terminolojide kullanılan "Türk" unsuruna (özellikle Batı kolu) en yakın bir topluluk olan Oğuzlar'ın defin törenini gözlemleyen Abbâsî saray katibi İbn Fazlan,seyahatnamesinde izlenimlerini şu şekilde kaydetmiştir:

"Mezarın üzerinde çamurdan kubbe gibi bir tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre birden yüze veya ikiyüze kadarını kurban olarak öldürürler. Bunların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerinde kabrinin başına asarlar.

---

[77] H. Namık Orkun, *Yeryüzünde Türkler*, İstanbul, 1944, s. 7.

[78] Holmberg, *a.g.e.*, s. 29. Bir başka Çeremis duası ise şöyledir:
"Ölü insan ye, iç; bize sağlık, barış, başarı ve servet ver, sığırımızı çoğalt, mısırımızı yeşert, bize mısırımızı temizlemek için iyi bir rüzgar ver ve bizi ateş, su ve şeytan ruhlarının tahribatından koru !", s. 62.

[79] Holmberg, s. 58.

[80] Holmberg, s. 70.

[81] Holmberg, *a.g.e.*, s. 53.

[82] Holmberg, s. 53.

[83] Holmberg, s. 57.

[84] Radloff, *a.g.e.*, c. I**, s. 387.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bunlar O'nun Cennet'e (Uçmak'a) giderken bineceği hayvanlardır! derler."[85]

"Bozkır tipi" defin töreninde ilk dönem yuğ törenlerine ilave gelişen bir öğe daha göze çarpmaktadır ki, bu da ritueleşmenin kurgana ilâve bir diğer ölüm mimarisi "balballar ve babalar" ile desteklenmesidir. Vamberry'e göre bozkırın monoton topraklarında dikkat çekici ve kalıcı birşeyler bırakmak gayesi ile oluşan "kurgan inşaları"[86], atalar kültünün gelişimi ile onları hatırlacak mezartaşları heykelcikleri (aristokrasi için ölünün heykeli), balballar ve babalar ile tamamlanmıştır. Savaşçı bir toplum olan proto-Türk ve Türk İç-Asya göçebelerinin ahiret inancında yer alınan cennet (uçmak) dünyada ne kadar kahraman olunursa o derece yüksek seviyeye çıkılabilen, öldürülen düşman kadar ahiret hizmetçisi elde edilen ve itibarın savaşta ölmekle arttığı, militarist bir toplumun dünyevi hayatı üzerine kurulmuş bir soyutlama idi. "Balban" denen genelde diz çökmüş taştan kaba insan tasvirleri ölünün hayatta iken öldürdüğü ve öbür dünyada ona hizmet edecek düşmanları sembolize ediyorlardı[87]. Somut şekilde ilk kez Orhun Yazıtları'nda rastladığımız bu inanç[88], İbn Fazlan Seyahatnamesi'nde de bahis konusu olmuştur.

"Eğer, ölen kimse sağlığında düşman öldürmüş kahraman biri ise, öldürdüğü insanların sayıları kadar ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üstüne dikerler. Bunlar O'nun hizmetçileridir. Cennette O'na hizmet edecekler, derler..."[89]

Ancak gerek bazı yazıtların imâları, gerek Hazar'dan Moğolistana rastlanan "balballar"ın çokluğu, bu somutlaştırmanın zamanla bir diğer "substitution"ı beraberinde getirerek, mezar başında ölüye öbür dünyada hizmetçi kazandırmak için insan kurban etmek yerine, bunu simgeleyen "taş heykeller" dikildiği; bu yolla da bu geleneğin ölünün öldürmüş olduğu düşmanları maddileştirme eylemini aşarak yeni bir "ölü için kurban kesme, hediye sunma" ritueli haline dönüştüğü düşüncelerini akla getirmektedir. Kurgana (höyük, tümülüs tipi mezar üstü tepecikleri) ek olarak bu yolla bir diğer mezar üstyapısı oluşturan göçebeler bu yolla hem dağ, kar, su ve yağmur güçleri için diktikleri taşlarla amaçladıkları gibi mücâdele ettikleri ve monoton yapısı ile insanı yutan tabiatı (bozkırı) tanıdıklaştırıyor[90] hem de belki bundan sonra sadece atalarına ölüm yıldönümlerinde yiyecek gönderdikleri bir elçi[91] dışında ilişkileri kalmayacak topraklarda kendi izlerini bırakıyorlardı. Bozkırda mezar yerlerinin çoğu zaman göl, ırmak ve kaynak kenarlarına denk düşmesi de, geride bırakılan ataların en azından gelen geçende hatırlanması, mezar üstü ağacına[92] bir çaput bağlanması yolu ile ruhunun hediyelendirilmesi amacına matuftur[93].

---

[85] R. Şeşen, *Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei"*, *İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Enstitüsü Dergisi*, s. 10-11, İstanbul, 1981, s. 69 vd.

[86] A. Vamberry, *Das Türkenvolk*, s. 251.

[87] L. Jisi, *Balbals, Steinbabas und andere Steinfiguren*, Prag, 1970, s. 20.

[88] Bu konuda bkz. Bilge Kağan ve Kültegin Yazıtları metinlerinde "balbal diktim" tabiri; ayrıca bu geleneğin Türkler ve Moğollar'da ki tarihi gelişimi için bkz., V.V. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", *Abd. İnan Makaleler ve İncelemeler*, s. 362-386.

[89] Şeşen, *Klasik İslam* ..., s. 69 vd.

[90] A. Niyazioğlu, *Neden Kaybolmuyorlar*, İstanbul, 1994, s. 1.

[91] Çuvaş, Çeremis ve Tatarlar'da görülen bu adet için bkz., Tylor, *a.g.e.*, s. 119 d.not 2.

[92] Çin'de yeniden doğuşu simgeleyen mezar üstüne dikilen ağaç (E. Esin, *A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Cultures*, s. 115) Türkler'de mezar üstüne dikilen sırık veya ağaç olarak görülür ki, bununla dikey bir kozmolojik anlayışa sahip İç-Asya inanç sisteminde ölünün ağaca veya sarmaşık yardımı ile

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Balbal-İnsan kurbanı" yer değişiminin (substitution) daha çok göçebe toplumu içinde bulunan savaş esirleri veya köleleştirilmiş yabancılar için geçerli olduğunu kabul edersek, insan kurbanının bir diğer boyutu olan "kadının ölen kocası ile öldürülmesi" meselesini de aydınlatma ihtiyacı çıkmaktadır. Gerçekten bu döneme ve sonraki dönemlere aid mezarlarda beraber gömülmeye aid buluntuların azalması ve hatta ortadan kalkması da[94] bu konuda da bir evrim sürecinin yaşandığını kanıtlamaktadır. Bir yandan değişen üretim tipi ile kadının; hayvanları otlatmak, sağmak, yağ-yoğurt gibi göçerlerin ana gıda kaynaklarını imal etmek, hayvan derilerini işlemek, çadırları kurup sökmek vs. gibi çok sayıda sosyal görev yüklenmesi[95] diğer taraftan göçebe hayat içinde anasız kalan çocukların bakımı meselesi kadının kocası ile öldürülmesi olgusunun, "öldürülmemesi" sonuçlu bir evrime uğramasının önemli bir saçayağı olmuştur.

Ancak, bu evrim sürecinin toplumu bağlayıcı bir görenek ile sonuçlanması; dış evlilik yolu ile bir başka boydan gelmiş ve kocasının ölümü ile gelmiş olduğu boya dönme durumu hasıl olan gelinin, getirdiği çeyizi ve kocasının mirasından hakettiği 1/4'lük payı[96] boyun ekonomik sınırları dışına çıkarmasını engelleyecek bir formülün geliştirilmesi[97] sonrası gerçekleşmiştir.

Kalmuk Moğolları'nın:

"Hanlar ve köpekler akraba tanımaz"[98] atasözü ile ilk olarak hanedan mücadelesi yapan han adaylarının dul katunları nikahlamaları ile başladığı gözüken bu formül, sosyolojide "leviratus" tabir edilen dul kadının, kocasının kendinden olmayan oğlu, ya da biraderi ile evlenmesi durumudur. Koryaklar'dan[99], Uygurlar'a[100] geniş bir coğrafyada hüküm süren bu adet hemen devreye giren dini esaslarla meşrulaştırılmıştır. Bunlara göre dul kadın ölen kocasının ruhuna hizmet için, onun bu dünyadaki vârisleri olan oğlu ya da biraderine hizmet etmek duru-

göğe tırmanması hedeflenmiştir, bkz. M. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*. Çev. M.A. Kılıçbay, Ankara, 1992, s. 30. Mezarın baş ucuna renkli bezler bağlanmış bir kazık veya kalın sopa dikme adeti müslüman Türkmenler'de de devam etmiştir, bunun için bkz., H. de C. de Blocqueville, *Türkmenler Arasında*. Çev. Rıza Akdemir, Ankara 1986, s. 70 (bu 1860-61 tarihli bir seyahatnamedir).

[93] Vamberry, *a.g.e.*, s. 251.

[94] Kağanların karıları ve cariyeleri ile beraber gömülmeleri Moğol Hanı Hülagu zamanında dahi rastladığımız (Spuler, *a.g.e.*, s. 191-95) bir adet olmaya devam etmişse de, bu artık sadece kağan yada yüksek bürokrasiye aid bir imtiyaz haline geldiğinden, çalışmamız için toplum bazında bağlayıcı bir özellik taşımamaktadır.

[95] Arslan, *a.g.e.*, s. 23.

[96] S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 342. İslam öncesi Türk toplumunda ferdi mülkiyet ve miras hukuku konusunda maalesef modern liter atür çok yetersizdir. Bu yüzden ölüm sonrası miras dağılımı ya da kadının öldürülmesi durumunun ona aid miras hakkının ne şekilde kullanıldığı gibi meseleler, çalışmamızın bu kısmında gerektiğince belirleyici olamamıştır.

[97] J. Deer, *Türk İstep Kültürü"A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*. c. XII s. 162.

[98] L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 57.

[99] Frazer, *a.g.e.*, s. 151.; Koryaklar'da evlenmemiş olan genç erkek kardeş, ağabeyinin dulu ile evlenebilirdi.

[100] "Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde en Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım Sılang'a vasiyetname bıraktım. Benden sonra başka bir kimse ile evlenmeden evimi idare edip, oğlum Altmış-Kaya'nın terbiyesi ile meşgul olsun. Oğullarım Koşang ile Esen-Kaya onlar, *üvey annemiz bize aittir, alacağız diye, dava ederlerse...*". Bir Uygur vasiyetnamesi olan bu metin leviratusu engellemek için ölmeden önce koca tarafından yazılmış ve ilerleyen satırlarında, devlete karısını leviratustan koruması karşılığında belli bir mal bağışlamayı taahhüt etmiştir., R. Rahmeti Arat; *"Türk Hukuk Vesikaları"*, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi* s. 1, 1964, s. 40. (Özkan İzgi, *"İslamiyetten Önce Türkler'de Kadın"*, *TKAD* 1973-75, s. 155'den naklen).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mundadır[101]. Dul kadının bu işten pek memnun olmadığı, ancak bu şekilde en azından diğer erkeklerin rahatsız edici hareketlerinden toplumca korumaya alındığı da bir başka görüştür[102] ve Radloff'un Altay Dağ Kalmıkları arasında kaydettiği şu mersiye ile desteklenmektedir:

"Eskiden bana yaklaşmaya

Cesaret edemeyen kötü adamlar

Şimdi küstahça bana

Sen artık bizimsin ey dul ! diyorlar"[103]

Bununla beraber, İbn Fazlan'ın seyahatnamesinde yer verdiği "dul kadının öbür dünyada ilk kocasına aid olacağı, bu yüzden ne onunla evlenen ikinci kocanın öbür dünyada kadınsız kalmamak için ikinci bir evlilik yapması zorunluluğu"[104] inancına rağmen levitarus yoluna gidilmesi, bu fiilde ekonomik motivlerin daha ağır batığını göstermektedir.

Bu iki "substitution"ın yanında, defin töreninin kendisi de, girmiş olduğu evrim sürecinin bu ikinci evresi sonunda fonksiyonunda meydana gelen "rol değişimini" tamamlamış, artık ölüyü toprağa gömen insanların değil, en güzel elbiselerini giymiş ve birbirlerini beğenmeye gelmiş Kök-Türk kız ve erkeklerinin, buluşma yeri olmuştur[105]. Başkırdlar'ın ölüyü gömme sonrası yaptıkları at yarışları[106] ile başlayan "aş" töreninin sosyal boyutlarının zenginleştirilmesi ise bozkır Türkmenleri'nin 7 günlük ve bir panayır havasına giren aş toyları[107] ile doruğa ulaşmıştır. İlk gün buluşma ve çevre boylardan gelen misafirlerin karşılanması ile başlayan bu toylar, ikinci gün ödüllü ok atışları, üçüncü gün üç yaşında atlar üstünde 13 yaşında çocukların 3-4 millik yarışları (deve ödüllü), dördüncü gün soguş tabir edilen ve at ve deve ödüllü ikili mücadeleler, beşinci gün dört-beş yaş atlar ile ölünün arkadaşları ve akrabaları arasında yapılan yarışlar, altıncı gün son gün organize edilecek büyük yarışın hazırlıkları, ödüllerin belirlenmesi ve et porsiyonlarının hazırlanması ile devam etmekte ve yedinci gün büyük yarış ve "ölü aşı" ile sona ermekterdir[108]. Böylece normalde ölüyü defin ve onun vasıtası ile toplumun saadeti ve sıhhati için dua edip, yardım isteme şeklinde sınırlanması beklenen defin töreni; tıpkı İslam öncesi Kâbe'deki putları görmek ve onlara tapınmak için yapılan, ancak ticârî ve sosyal alışverişler ile boyutları genişleyen "hâc" ziyaretleri gibi sosyo-ekonomik dinamiklerin canlılığının sağlandığı bir buluşma biçimini almıştır. Artık bu törenler "ölünün çadırının etrafında atla dönme, yüzünü keserek kan akıtma, elbise parçalama" gibi algılanan yog (yuğ)lar değil; üzüntü ve yas alametleri mümkün olduğunca sembolize edilmiş (bıyık kesme, verilen paçavraları kozmik sırığa bağlama, atın kuyruğundan bir parça kesme) ve

---

101 Arslan, *a.g.e.*, s. 70.

102 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 288.

103 Radloff, *a.g.e.*, c. I** s. 328. Radloff, Şorlar'da dul gelini kaynatanın esir gibi kullanması yüzünden gelinin kayınbiraderi ile evlenmeyi kurtuluş gördüğünü de ilave etmektedir (s. 364).

104 *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Haz. R. Şeşen, s. 116.

105 Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 96. Tören dönüşü kızın ailesine sağdıç gönderilir ve evlenme teklifi iletilirdi, *a.g.e.*, s. 96.

106 T. de Pauly, *a.g.e.*, s. 29 (Frazer, *a.g.e.*, s. 150'den naklen).

107 Vamberry, *a.g.e.*, s. 255.

108 Vamberry, *a.g.e.*, s. 255.

ağırlık, hayvan merkezli kan dökme ve şiddete yöneltilerek, erlik ve ölü ruhun bu yolla tatmini arzulanmıştır. İlk devirlerde uzun süre yas tutan dul kadın ve kızları ise, artık yuğ sırasında bu işi meslek edinmiş ağıtçı kadınların düzenlediği "ağlama toplantıları" (sadece kadınların katıldığı ve çadırda yapılan, ölü için ağlama işi) sonrasında tekrar topluma dahil edilmiş, "leviratus" yolu ile de "dul kadının tabu oluşu" olgusundan esneklik gösterilmiştir. Kısaca yeni yuğ töreni "aş" boyutundan ayırdedilemeyen ve toplumun "ölen" ferdinin verdiği kaybın; yeni evliliklere fırsat verilmesi, açların doyurulması boylar arası dostluğun kuvvetlendirilmesi ve tüm bunların üstyapısında toplumun ortak menfaati için ortak ibâdetin icra edilmesi ile giderilme yoluna gidildiği bir sosyal kurum olmuştur. Çünkü topluma aid kültür öğeleri; toplumun yaşam coğrafyası, üretim tarzı, idârî yapısı vs.'deki evrim sürecini yaşamak durumunda olan üst yapısal ve dinamik, toplum eserleridir.

Bütün tarih araştırmaları gibi; İç-Asya göçebelerinin, tek tanrılı dinlerin bölgede zuhûrundan önceki devre aid, defin törenleri gelenekleri ve inançları hakkında yapılmış bir inceleme de ancak ve ancak mevcud yahud ulaşılmış bilgilerin ışığıyla aydınlanmak durumundadır. dolayısıyla bir "evrim" süreci şeklinde yansıttığımız, bu törenlerin tarih içerisindeki gelişimi de, farklı kaynakların birbiri ile karşılaştırılması ve çıkan ortak malumatların bir mozaik içinde birleştirilmesi metodu ile kaleme alınmıştır. Sağlanan bilgiler ışığında oluşturulan bir hipotez merkezli olarak, çoğunlukla "tümevarım" yoluyla vardığımız hükümlerin ve neticelerin, geçerli değil tutarlı olmaları beklenebilinir.

Daha önce üzerinde yterince durulmamış bu konuyu ele alan denememizde ulaştığımız hükümleri konu hakkında düşünen ve düşünecek beyinlerin dikkatine sunuyoruz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

ARSAL, SADRİ MAKSUDİ : *Türk Tarihi ve Hukuk,* İstanbul, 1947.

ARSLAN, MAHMUD : *Step İmparatorluklarında Sosyal ve Siyasi Yapı,* İstanbul, 1984.

BANG, W-ARAT, R. RAHMETİ : ,*Oğuz Kağan Destanı,* İstanbul, 1936.

BAŞEVLİEV, V. : "Proto-Bulgar Dini", Çev.: T. Acaroğlu, *Türk Tarih Kurumu Belleten* c. IX s. 33 (Ocak 1945), s. 213-261.

BLOCQUEVİLLE, HENRİ DE COULIBDEUF : *Türkmenler arasında,* Çev.: Rıza Akdemir, Ankara, 1986.

DEER, J. : "Türk İstep Kültürü, *A.Ü. Dil Tarih Coğrafya Fak. Dergisi,* c. XII s. 162.

DİVİTÇİOĞLU, ENCER : Kök-Türkler, *İstanbul, 1987.*

DÖNMEZ, YUSUF : *Türk Dünyasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası,* İstanbul, 1973.

EBERHARD, WOLFRAM : *Conquerers and Rulers,* Leiden, 1965.

ELIADE, MIRCA : *İmgeler ve Simgeler,* Çev.: M.A. Kılıçbay, Ankara, 1992.

ESİN, EMEL : *A History of Pre Islamic and Early Islamıc Turkish Culture* İstanbul, 1980.

FİRDEVSİ : *Şehname,* Çev.: Necati Lugal, Ankara 1967, MEB Şark-İslam Klasikleri 10).

FRAZER, JAMES : *The Native Races of Asia and Europe,* London, 1939.

GÖK ALP, ZİYA, : *Türk Töresi,* Haz.: Hikmet Dizdaroğlu, Ankara, 1976.

HERODOT TARİHİ : Çev.: M. Ökmen, İstanbul, 1983.

HOLMBERG, UNO : *The Mythology of all Races,* vol. IV, New York, 1964.

HUDUD EL ALEM (ANONYM) : Tr. into English by V. Minorsky, E.J.W. Gibb Memorial Series New series XI, 1937.

HUNTINGTON, E.-WILLIAMS, F.E.-von VALKENBURG, SAMUEL : *Economic and Social Geography,* New York, 1933.

İNAN, ABDÜLKADİR : *Eski Türk Dini Tarihi,* İstanbul, 1976.

_____ : *Tarihte Şamanizm,* Ankara, 1972.

_____ : *Makaleler ve İncelemeler,* Ankara, 1987.

İZGİ, ÖZKAN : "İslamiyetten Önce Türklerde Kadın", *Türk Kültürünü Araştırma Dergisi* 1973-75, Ankara, 1975, s. 145-161.

JISL, LUMIR : *Balbals Steinbabas und andere Steine als Ausserrungen der religioesen Vorstellungen,* Prag, 1970.

KAFESOĞLUİBRAHİM: *Türk Millî Kültürü,* Ankara, 1977.

KASTEMBAUM, ROBERT (editor) : *The Psychology of Death,* London 1974.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

LEVIN, M.G.-POTAPOV, L.P.: (editors), The Peoples of Siberia. Tr. into English lay Scripta Technica, Chicago 1964.

NİYAZİOĞLU, ASLI : *Neden Kaybolmuyorlar* (basılmamış makale), İstanbul, 1994.

ORKUN, H. NAMIK : *Yeryüzünde Türkler,* İstanbul, 1944.

ÖGEL, BAHADDİN : *Türk Mitolojisi,* Ankara, 1971.

_____ : *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi,* Ankara, 1981.

ÖZGÜÇ, TAHSİN : *Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri,* Ankara, 1948.

RADLOFF, WILHELM : *Sibirya'dan,* c. I, Çev. Ahmed Temir, İstanbul, 1956.

RASONYI, LASZLO : *Tarihte Türklük,* Ankara, 1971.

SEZEN, YÜMNİ: *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar,* İstanbul, 1990.

SPULER, BERTHOLD : *İran Moğolları,* Çev.: Cemal Köprülü, Ankara 1957.

SUMNER, W. GRAHAM : *Folkways,* Boston 1969.

ŞEŞEN, RAMAZAN (Haz.) : *İbn Fazlan Seyahatnamesi,* İstanbul 1975.

_____ *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,* Ankara 1985.

_____ : "Klasik İslam Kaynaklarına Göre Eski Türklerin Dini ve Şaman Kelimesinin Menşei", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi tarih Enstitüsü Dergisi* s. 10-11 (1979-80), 1981, s. 57-91.

TARHAN, TANER : "İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri", *İ.Ü. Edebiyat Fükültesi Tarih Dergisi,* s. 23, 1969, s. 145-171.

THOMAS, FRANKLIN : *The Environmental Basis of Society,* New York, London, 1925.

TLOR, B. EDWARD : Religion in Prinmitive Culture, New York 1958.

VAMBERRY, ARMINIUS : *Das Türkenvolk,* Leipzig, 1885.

WILKE, G., : "Witwentötung", Eberts *Reallexikon der Vorgeschichte* (Hrsg. von M. Ebert), Bd. XIV içinde, Berlin, 1929.

WUNDT, WILHELM : *Elemente der Völkerpsychologie,* Leipzig, 1913.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ÇOCUK YAYINLARI KONUSUNDA BİLGİLENDİRME VE ÇOCUK KÜTÜPHANELERİ İLİŞKİSİNDE İLETİŞİMİN ÖNEMİ

AYSEL YONTAR*

Çocuk yayınları denince, genel olarak 0-18 yaş grubuna hitabeden, ayrıca değişik tür ve biçimlerde piyasaya çıkan yayınlar anlaşılır. Çocuk yayınlarının farklı türlerine örnek olarak şiir, öykü, roman gibi edebi yayınlardan; sözlük, ansiklopedi ve yıllık gibi danışma kaynağı türünde yayınlardan veya ders kitapları gibi öğretime yönelik yayınlardan söz edilebilir. Bu yayınlar, kitap veya dergi gibi basılı biçimde; film veya kaset gibi görsel-işitsel biçimde, yahut örneğin bilgisayarın okuyabileceği disketler biçiminde olabilirler. Bunlar arasında, özellikle edebî türde ve basılı yayınların, çocukların okuma alışkanlıklarını geliştirmede önemli bir rol oynadıkları uzmanlarca kabul edilmektedir. Yine, uzmanlara göre okuma alışkanlığı, okul çağında değil, okul öncesi dönemlerden başlayarak çocukların yaşlarına, ilgi alanlarına ve özelliklerine uygun çocuk kitaplarından yararlanmaları sonucunda süreklilik kazanabilir[1]. Böyle bir alışkanlığın yaratılmasında temel amaç ise, çok küçük yaşlardan itibaren çocuğun bedensel, zihinsel ve duygusal gelişimine yardımcı olmaktır. O halde, bir toplumda 'bugünün çocuklarının yarının yetişkinleri olduğu' gerçeği bilinçli bir biçimde kavranmışsa; geleceğin yetişkinlerinin de bedensel, zihinsel ve duygusal yönden gelişmiş bireyler olmaları gerçekten isteniyorsa, o zaman çocukların okuma alışkanlıklarının geliştirilmesiyle ilgili tüm kişi ve kuruluşların, bu konudaki sorunlarla çözüm yollarına ilişkin görüş ve uygulamaları sürekli olarak geliştirmekle yükümlü oldukları da kabul edilmelidir.

Çocuk yayınları hakkında bilgilendirme ve çocuk kütüphaneleri ilişkisini iletişim açısından incelemeye geçmeden önce, Türkiye'de çocuk nüfus, çocuk yayını ve çocuk kütüphanelerine ilişkin bazı istatistikler vermek istiyorum. Bu arada, Türkiye'de güncel istatistikler elde etmenin güç olduğunu da belirtmeliyim. Örneğin, *Türkiye İstatistik Yıllığı* adlı kaynağın yayınlanan son cildinde, sözünü ettiğim verilerle ilgili en güncel istatistikler, ya 1985 ya da 1990 yılına aittirler[2].

1985 nüfus sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de sadece 0-14 yaş grubundaki çocukların genel nüfus içindeki payı, % 38'dir. Devlet Planlama Teşkilatı'nın tahminlerine göre bu oran, 1990 için % 36, 2000 yılı için de % 34 olacaktır[3]. Çocuk nüfusu 0-18 yaş grubu olarak düşünürsek, bu oranlar daha da yükselmektedir.

---

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü.

[1] Meral Alpay, "Yayın Yaşamı-Kitap ve Kütüphane Hizmeti", *Türkiye'de Çocuğun Durumu*. Haz. DPT Sosyal Planlama Başkanlığı ve UNICEF. Ankara 1989, s. 232-233.

[2] T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı* 1990. Ankara: DİE Mat., 1992, s. 42-45 ve s. 132-133.

[3] Münevver Bertan-Dalya Güriş, "Türkiye'de Çocuk Sağlığının Durumu", *Türkiye'de Çocuğun Durumu*, s. 105.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

TÜSİAD tarafından hazırlanan bir raporda, 0-18 yaş grubunun genel nüfus içindeki payının, 2000 yılında % 40 civarında olacağı tahmin edilmektedir[4]. Bir başka deyişle, 2000 yılında Türkiye'de nüfusun neredeyse yarısını 0-18 yaş grubundaki insanlar oluşturacaktır. Bu da, 30 milyona yakın bir çocuk nüfusun ortaya çıkması anlamına gelecektir.

Çocuk nüfusa karşılık, çocuk yayınlarına bakıldığında, Türkiye'de 1981-1989 yılları arasında çocuk kitapları, 1984 yılı hariç, giderek düşüş kaydetmiştir. 1981'de 637 kitaba karşılık, 1989'da 200 çocuk kitabı yayınlanmıştır. Bu 200 kitaptan 60'ı çeviri eserdir[5]. Telif-çeviri eser veya eski-yeni basım ayırımı yapmadan, sözü edilen 200 kitabın yarısını, yani 100 kadarını edebî eser kabul edersek, 1990'da da 0-18 yaş grubunda 25 milyon çocuğun bulunduğunu varsayarsak, bu durumda, 250.000 çocuğa 1 adet edebi eser düşebileceğini görürüz. Bu eserler arasında yeni, telif ve çocuk açısından geliştirici özellikte olanları seçerek oranlamayı tekrarladığımız zaman, bu kez belki de, 500.000 çocuğa 1 adet yeni ve geliştirici özellikte yayın vardır, diyebiliriz. Sonuç olarak, elde ettiğim istatistik verilerde az da olsa hata payı bulunsa bile, çocuk nüfusa oranla çocuk kitabı sayısının -verilerde sadece kitaplar kapsanmıştır- yetersizliği ortadadır.

Çocuk kütüphanelerine gelince, ayrı olarak veya halk kütüphaneleri bünyesinde kurulabilen bu kütüphanelerin, çocukların okuma alışkanlıklarının geliştirilmesindeki rolleri yadsınamaz. Ama, bu kütüphanelerle ilgili istatistiklere bakıldığında, 1983-1990 arasında halk kütüphaneleri sayısıyla bunların derme ve okur sayılarında artış olmasına karşılık, aynı dönemlerde çocuk kütüphanelerinin sayısının 130'dan 104'e, okur sayısının ise 2.125.849'dan 1.575.998'e düştüğü görülür. Çocuk kütüphanelerinin derme sayılarındaki artış ise pek azdır. 1983'de 480.053 olan derme sayısı, 1990'da ancak 484.105'e ulaşabilmiştir[6]. Çocuk kütüphaneleri, bütçe, derme, eleman, hizmetler ve okur açısından geliştirilmeye muhtaçtır.

Buraya kadar, çocuk nüfus ile çocuk yayını ve çocuk kütüphanesi ilişkisini istatistiksel olarak gözden geçirmeye çalıştım. Bu basit incelemeye dayanarak bile, şöyle bir yargıya varmak mümkündür: Türkiye'de çocuk nüfus, çocuk yayını ve çocuk kütüphanesi ilişkisinde bir arz-talep dengesizliği vardır. Bu dengesizliğin, kütüphanecilik kadar işletmecilik açısından da incelenmeye değer bir sorun olduğu görüşündeyim.

Çocuk kütüphanelerindeki bilgilendirme hizmeti, bu sorunun çözümüne katkıda bulunabilir mi? Bu konuda çocuk kütüphanelerine ve kütüphanecilerine düşen görevler nelerdir? Bu soruları yanıtlamaya geçmeden önce, bilgilendirmeyi sadece çocuk kütüphanelerine özgü olmayan daha geniş kapsamlı bir iletişim eylemi olarak ele almak istiyorum.

Bilgilendirme, bilgi veren kesimler arasında bir mesaj alışverişi, yani bir iletişim eylemi olarak düşünülebilir. Bu karmaşık iletişim eyleminin konumuz açısından nihaî amacı, çocuk ile yayını buluşturmak ve bu buluşmanın sürekliliğini

---

[4] TÜSİAD, *21. Yüzyıla Doğru Türkiye: Geleceğe Dönük Bir Anlım Stratejisi*. 4. Bölüm. İstanbul, 1993, s. 4.43-4.44.

[5] Bkz. T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı, *Türkiye Bibliyografyası*, 1989.

[6] T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye İstatistik Yıllığı*, 1990, s. 133.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sağlamaktır, diyebiliriz. İletişim eylemi çerçevesinde ise çocuk yayını, kişi veya kuruluşların inanç, duygu, düşünce veya bilgilerini içeren bir mesajlar topluluğudur. Mesajın asıl kaynağı ve vericisi yazar (ve/veya çizer), mesaj sahibi yazarın yöneldiği hedef alıcı kitle ise, çocuk-okurlardır. İletişimde amaç, mesajın en kısa sürede ve doğru biçimde alıcıya ulaştırılmasıdır. Bunun belki en iyi yolu, mesaj sahibi ile mesaj alıcısını, yani yazar ile çocuğu karşı karşıya getirmek, böylece mesajın alıcıya doğrudan ulaşmasını sağlamaktır. Ama, bu eylemin gerçekleşmesi, pratik açıdan sınırlı ölçüde mümkündür. Hem bu nedenle, hem de mesajı alması beklenen çocukların bu mesajları isteyecek, onları alacak ve hatta onları sürekli talep edecek düzeye gelebilmeleri için, sözü edilen iletişim eyleminin dolaylı hale dönüştürülmesi gerekir. Bu durumda, yazar ve çocuktan oluşan iletişim zincirine, başka halkaların da eklenmesi zorunludur. Bu halkalar, çocuğun aile çevresinden, okul öncesi eğitimde ve ilk-orta eğitimde görevli öğretmenlere; yayıncı, kitapçı, dağıtımcı ve kütüphaneciden, yayın incelemesi ve eleştirisi hazırlayan kişilere ve bibliyografiara; devlet yöneticilerinden, çeşitli basın-yayın kuruluşlarına kadar değişen ve farklı işlevleri olan halkaları kapsar. Bilgilendirmenin bir boyutu, böylesine karmaşık bir iletişim zincirinde yer alan tüm halkaları, çocuk yayınlarının çocuğun gelişimindeki rolü ve önemi konusunda bilgilendirmektir. Bilgilendirmenin ikinci boyutu, her halkayı, diğer halkaların bu konudaki işlevleri konusunda bilgilendirmektir. Bilgilendirmenin üçüncü boyutu da, piyasaya sunulan veya sunulacak olan çocuk yayınlarının türleri, biçimleri ve değişik yaş gruplarına uygunlukları açısından, yani içerik açısından özelliklerine ilişkin bilgilendirmedir.

Şimdi de, bilgilendirmenin yukarıda değinilen çeşitli boyutlarının çocuk kütüphaneleri ve kütüphaneciliği açısından anlamını, biraz daha ayrıntılı olarak incelemeye çalışacağım.

Çocuk kütüphaneleri nasıl örgütlenirlerse örgütlensinler, bunların okul öncesi dönemden başlayarak 18 yaşını da kapsayan gençlik döneminin sonuna kadar uzanan yaşlardaki kişilere hizmet verebilmesi beklenir. Bu kütüphanelerin temel amaçları, çocukların okuma alışkanlıklarını ve bilgi edinme davranışlarını geliştirmek olarak özetlenebilir. Bu amaçla, çocuk kütüphaneleri, çocuk yayınlarını seçmek ve sağlamak, onları düzenlemek ve çocuk okurları -ya da kullanıcıları- bu yayınlardan yararlandırmaktır. Böyle hizmetlerin gerçekleştirilmesi, öncelikle çocuk kütüphanecilerinin uygun eğitime sahip kişiler olmalarıyla mümkündür. Çocuk kütüphanecileri, çocuklarla iyi iletişim kurma yönündeki bilgi ve becerilerden başka, çocuk yayınları konusunda da bilgi sahibi olmak zorundadırlar.

Kütüphanede uygun bir çocuk yayınları dermesinin geliştirilebilmesi için, öncelikle düzenli ve sürekli izlenen, ayrıca zaman zaman gözden geçirilerek değiştirilebilen bir yayın seçme politikası ve sistemi oluşturulmalıdır. Bu amaçla, kütüphanenin diğer hizmet ve işlemlerinde olduğu gibi, yayın seçme ve sağlama hizmet ve işlemlerinde de uygulanabilecek çevre analizleri, okur veya kullanıcı analizleri, sistem analizleri gibi yöntemlerden de yararlanılabilir. Yayın seçimi konusunda kütüphaneci, deneyimleri dahil olmak üzere kendi bilgi birikiminden de yararlanmakla birlikte, ona bu işinde yardımcı olacak başlıca araçlar, çocuk yayınlarını tanıtıcı bibliyografik kaynaklardır. Bunlar, sadece çocuk yayınlarının yazarı, adı, yayıncısı vb. gibi temel bibliyografik bilgiler sunan yayın satış katalogları, ulusal bibliyografyalar, kütüphane katalogları gibi kaynaklarla sınırlı

değildir. Yayınların içeriğini tanıtan dizin (indeks) ve öz'ler(abstrakt) ile yayınları eleştirerek değerlendiren türde bilgi veren bibliyografik kaynaklar da bulunmalıdır. Bunlardan başka kütüphaneciler kitap, makale ve gazete yazıları biçiminde çıkan eleştiri ve inceleme yazıları niteliğindeki yayınlardan da yararlanabilmelidirler. Dolayısıyla, çocuk kütüphanecilerinin yayın seçme işlevlerini yerine getirebilmeleri, çocuk yayınlarını duyurmaya, tanıtmaya yönelik etkinlikleri üstlenecek, örneğin, bibliyografların, eleştirmenlerin ve yazarların varlığına bağlıdır. Bu arada, çocuk kütüphanecileri, çocuk yayınları bibliyografyaları hazırlama gibi etkinlikleri, kısmen kendileri de üstlenebilirler. Ancak, Türkiye'de bibliyografik kaynaklar da dahil olmak üzere, genelde bibliyografik denetimle ilgili ve çözüm bekleyen sorunların varlığı, ayrıca seçime yarayan diğer kaynakların da sınırlılığı, herşeyden önce, çocuk kütüphanecilerinin yayınlar konusunda bilgilenmelerini engelleyici nedenlerdir.

Öte yandan, çocuk kütüphanecileri, seçilen, elde edilen ve kütüphanede belirli işlemlerden geçilerek düzenlenen, böylece yararlandırılacak hale getirilen yayınlar konusunda, bu kez çocuk okurları, onların ailelerini ve öğretmenlerini bilgilendirme işlevini de üstlenmelidirler. Bu işlevi, kütüphanede mevcut yayınları tanıtıcı listeler oluşturarak, onları duyurarak ve/veya kataloglar, dizin ve özler hazırlayarak yerine getirebilirler.

Bilgi hizmeti çerçevesinde kütüphaneciler, yayınlarla ilgili okur ihtiyaçlarını gidermek için, okurları kütüphanede bulunmayan, ama başka kütüphanelerde mevcut olan ya da piyasada bulunan yayınları kaydeden, tanıtan, hatta eleştiren bibliyografik veya diğer kaynaklara da yöneltebilirler.

Ayrıca, çocuk kütüphanecileri, çocuklara, onların ailelerine ve öğretmenlerine gerekirse yayın da tavsiye edebilirler. 'Okur danışmanlığı' diye adlandırılabilecek bu hizmet ise, kütüphanecinin nesnel ve uzmanca bilgi verecek düzeyde yetiştirilmesiyle anlam kazanır.

Çocuk kütüphanecileri, yukarıda belirtilen bilgilendirme hizmetlerinden başka, çocuk yayınlarının yazarlarıyla çocukları biraraya getiren toplantılar, okuma günleri vb. gibi etkinlikler de yapabilirler. Böylece, mesaj sahibi ile mesaj alıcısı durumundaki kitlenin doğrudan iletişiminde köprü oluşturma gibi bir işlevi de üstlenebilirler.

Nihayet, çocuk kütüphanecileri, yayınlardan yararlanmayla ilgili çeşitli istatistikler oluşturarak, yazarlar, yayıncılar, aileler ve öğretmenlere, çocuk ve yayın ilişkisi konusunda bilgilendirici veriler de sağlayabilirler.

Sonuç olarak, çocuk yayınları üretenler, bir başka deyişle belli mesajların vericisi durumundaki kişilerin mesajlarının, mesaj alıcısı durumundaki 0-18 yaş grubuna dahil kitleye iletilebilmesi ve bu etkinliğin süreklilik kazanabilmesi, mesaj kaynağı/vericisinden alıcıya uzanan iletişim zincirinde yer alan ve değişik işlevlere sahip kişi veya kuruluşların çok yönlü bilgilendirilmeleriyle gerçekleşebilir. Bu konuda çocuk kütüphanecilerine düşen işlevler bu yazıda kısaca belirtilmeye çalışılmıştır. Burada vurgulanması gereken nokta, yukarıda değinilen iletişim zincirinde yer alan ve ortak bazı amaçlara sahip kesimlerin işbirliği olmadan, çocuk yayıncılığının geliştirilmesinin, dolayısıyla çocuklara erken yaşlarda okuma alışkanlığının kazandırılarak onların gelecekte bilinçli yayın alıcılarına dönüştürülmelerinin gerçekleşemiyeceğidir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

ISBN 975-400-122-7

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ